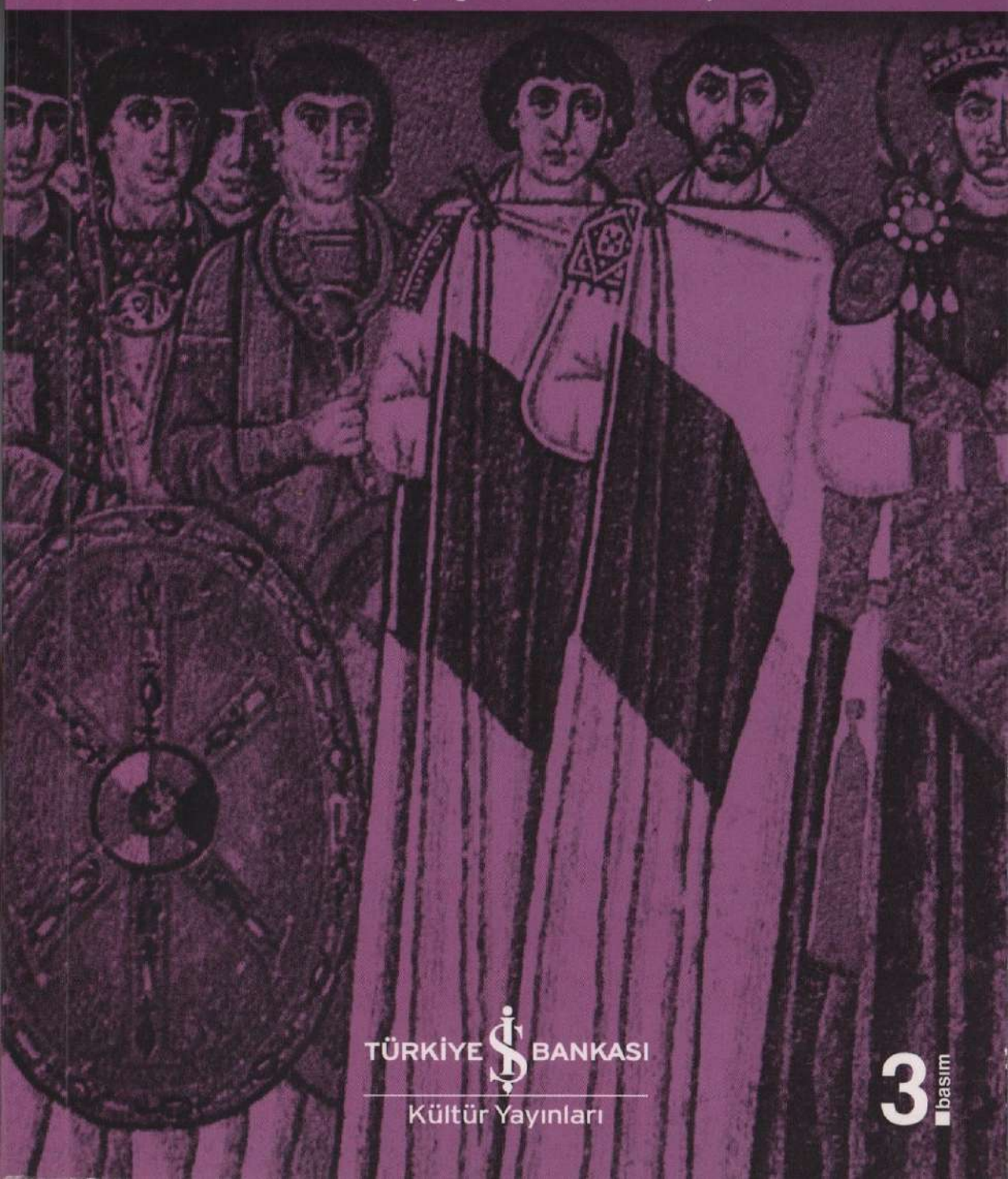
SERVER TANİLLİ

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

II.Cilt Ortaçağ: Feodal Dünya

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları
3 basım

Genel Yayın: 3343

TARİH

SERVER TANİLLİ

YÜZYILLARIN GERÇEĞİ VE MİRASI

II. CİLT

ORTAÇAĞ: FEODAL DÜNYA

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2009
Sertifika No: 29619

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

REDAKSİYON-DÜZELTİ
KAAN ÖZKAN

DİZİN
YAĞMUR BAŞAK SELİMOĞLU

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

I.-III. BASKI (1987-1997): SAY YAYINLARI
IV.-X. BASKI (1998-2005): ADAM YAYINLARI
XI. BASKI (2007): ALKIM YAYINEVİ

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI'NDA
1. BASIM: TEMMUZ 2015, İSTANBUL
3. BASIM: OCAK 2018, İSTANBUL

ISBN 978-605-332-509-3

BASKI
AYHAN MATBAASI
MAHMUTBEY MAH. DEVEKALDIRIMI CAD. GELİNCİK SOK. NO: 6 KAT: 3
BAĞCILAR İSTANBUL
Tel: (0212) 445 32 38 Fax: (0212) 445 05 63
Sertifika No: 22749

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz, yayımlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskultur.com.tr

Server Tanilli

Yüzyılların Gerçeği ve Mirası

II. Cilt
Ortaçağ: Feodal Dünya

TÜRKİYE İŞ BANKASI
Kültür Yayınları

GİRİŞ

ORTAÇAĞ ÜSTÜNE

"Ortaçağ" terimi, 15. yüzyıldan kalmadır. İtalyan edebiyatçıları ve tarihçileri çevresinde ortaya çıktı bu terim. Bu aydınlar, kendi kültürlerinin doğrudan doğruya ilkçağ kültüründen doğduğuna inanıyorlardı; bu ilkçağ kültürü, İtalya'da yeniden ortaya çıkmıştı onlara göre ve ilkçağ ile Rönesans arasındaki döneme, derin bir kültürel çöküş, bir "orta çağ" (*medium aevum*) olarak bakıyorlardı.

İnsanlık tarihinin ana devirleri –malum– 17. yüzyılın sonunda saptandı: İlkçağ, ortaçağ ve modern zamanlar idi bunlar. Yükselen burjuvazinin görüşlerini dile getiren Rönesans tarihçileri de ortaçağı, kilisenin egemen olduğu bir gerileme ve karanlıkçılık devri olarak görüyorlardı. 19. yüzyılda burjuvazi feodalizme karşı kesin zaferini kazanınca, en ileri ülkelerin burjuva tarihçileri, ortaçağla ilgili değerlendirmelerini değiştirdiler; bilime tarihsel "ilerleme kavramı" girdiği için bir ortaçağın varlığını tanımak zorunda kaldılar bu tarihçiler de. Bu devri ülküleştirmeye ve çağdaşlaştırmaya kalkanlar bile oldu. Ancak, gerçeği şu ki, burjuva bilimi, ortaçağ hakkında gerçekten bilimsel ve nesnel bir ölçüt koyamadı ortaya.

Bazı keyfi dönemleştirmelerin kaynağında bu yatar.

Ortaçağın başlangıcını bazen I. Constantinus'un hükümdarlığına, bazen Batı Roma'nın son imparatorunun tahtından indirilmesine (476) ya da Arap istilasının Avrupa'ya yönelişine (8. yüzyıl) çıkarırlar; ortaçağın bitimi de böylesine keyfi biçimde gösterilir: İstanbul'un Türklerce zaptı (1453), Amerika'nın keşfi (1492), Almanya'da Reform'un başlaması (1517), daha eski olaylar ya da.

"Ortaçağ" teriminden neyi anlamalı gerçekte?

Ortaçağ tarihi, feodal rejimin, yani feodal sosyo-ekonomik oluşumun tarihidir aslında. Feodalite kavramı, burjuva tarihçiliğinde 18. yüzyıldan başlayarak doğmuştur. Bu terim, vasallık ilişkileri üstüne kurulu siyasal, sosyal ve hukuksal örgütlenişi ve vasalların senyöre karşı yerine getirmekle yükümlü oldukları borçları belirtmek üzere bugün de kullanılır ve devletlerin parçalanıp dağılışı böyle anlatılmak istenir.

Yeterli midir bu kadarı?

Şöyle söylemeli aslında: Feodal rejim, toprağın, temel üretim aracı olarak büyük toprak sahiplerinin elinde olduğu bir üretim biçimidir; öyle ki, bu büyük toprak sahipleri, o toprak üstünde kendi bireysel ekonomilerini yöneten bağımlı köylülerin emeğini sömürürler. Feodalizm ülkeden ülkeye ne denli çeşitlilik gösterirse göstersin, feodalitede üretim ilişkilerinin temeli budur. Köleye kendi emeğindeki çıkarlardan hiçbirini tanımayan köleci üretim biçimine oranla ileri bir niteliği de vardır. Açıklamaya gerek yok, feodal rejimdeki bu üretim ilişkileri de toplumun yapısını, hukuksal ve siyasal üstyapısını, giderek ideolojik yaşamını belirlemiştir.

İşte, böylesi bir feodalizm kavramıdır ki, ortaçağı da içine alacak genel zamanlama ile, devrin kendi içindeki dönemlendirilmesi hakkında nesnel ölçütler verebilmektedir bize. Buradan hareketle, ortaçağın tarihi, köleci rejimin düşüşüyle, yani 5. yüzyılda başlar; ve Avrupa'nın en ileri ülkelerinde burjuva devrimlerinin, yani kapitalizmin doğuşunu izleyen devrimlerin başlamasıyla sona erer. Avrupa'da ilk önemli burjuva devrimi ise, 17. yüzyılın ortalarındaki İngiliz Devrimi oldu. Modern tarih onunla başlar aslında. Böylece, Avrupa'da ortaçağ tarihinin zamansal çerçevesi, 5. yüzyıl ile 17. yüzyıl ortaları arasında yer alır.

Bu zamanlamayı Doğu için kullanırken elbette dikkat etmeli.

Doğu'da feodalizm konusunda şöyle bir düşüncenin ileri sürüldüğünü de yeri gelmişken hatırlatalım: Feodalizmin, Doğu için söz konusu olmaması gerekir. Gerçekten, Japonya bir yana, Doğu toplumları böyle bir üretim biçimini tanımamış gözüküyorlar; Japon feodalitesinin bile Avrupadakiyle benzerliği tam değildi. Öyle olunca, feodalizm Batı'ya, yalnızca onun tarihine has bir devirdir demek, gerçeklere daha uygun düşer.

Kuşkusuz, doğru değil bu düşünce; Doğu da tanıdı feodalizmi.

Ortaçağ tarihi, bir yerde, feodal üretim biçiminin doğuşu, gelişmesi ve sona erişinin tarihi olduğundan, şöyle bir dönemleme gerçeklere uygundur: 1) Yukarı Ortaçağ (5. yüzyıl-11. yüzyıl ortaları), ilkel feodalizm. 2) Asıl Ortaçağ (11.-15. yüzyıllar), gelişmiş feodalizm. 3) Aşağı Ortaçağ (16. yüzyıl-17. yüzyıl ortaları), feodalizmin bitimi, yani Avrupa'nın en gelişmiş ülkelerinde kapitalist ilişkilerin palazlandığı, giderek feodal üretim biçiminin dağılış dönemi. Birçok yönden görecedir bu bölünme;

çünkü tarihsel gelişmenin ritmi, çeşitli ülkelerde pek eşitsiz olmuştur. Ancak, öyle de olsa, ortaçağın hemen her dönemindeki gelişmenin genel kanunlarını yansıtmaktadır.

İlkel feodalizm dönemi, feodal üretim ilişkilerinin, toprak üstünde feodal mülkiyet hakkının doğup yerleştiği ve büyük toprak sahipleri sınıfı ile bağımlı köylüler sınıfının oluştuğu bir dönemdir. Avrupa, bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm ortaçağ için "tipik" kalmış olan bir tarım biçimine tanık oldu. Ve bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluştu ve ilk Avrupa devletleri doğdu.

İkinci dönemde, feodal toplum doruğuna çıkar. Zanaat ile tarımın birbirinden ayrılışı, zanaat ve ticaret merkezleri olarak kentlerin yeniden doğuşuna varır. Kentlerin açılıp serpilişi, meta-para ilişkilerini artırır. Feodal toplumun görünüşü değişir, yaşam daha az yeknesaklaşır, laik kültür ve kent kültürü ortaya çıkar. Yeni bir devlet örgütü biçimi görülür: Zümrelerin (*ordre*) temsiliyle "yumuşatılmış" monarşidir bu. Gelişmiş feodalizm, köylüler üstündeki sömürüyü de çoğaltır; bu ise, sınıf zıtlıklarını keskinleştirir. Feodalizme karşı çeşitli köylü başkaldırılarıyla doludur bu dönem. Dönemin bitiminde, İtalya'da yeni bir ideolojinin, yükselen burjuvazinin dünya görüşünü dile getiren hümanizmanın palazlandığı görülür.

Üçüncü dönem boyunca, feodal rejimin iç çelişmeleri keskinleşmesini sürdürür. Geleneksel hale gelmiş mülkiyet ve iktisadi örgütleniş biçimleri, üretici güçlerin gelişimine takanak olur. Feodal toplumun bağrında kapitalist üretim biçimi doğar. Feodal sömürü ile gelişmekte olan kapitalist sömürü arasında sıkışıp kalmış bulunan çalışan kitlelerin durumu her yerde ağırlaşır. Feodal toplum bir çıkmaza saplanır. Katolikler, feodal ideoloji olarak, yeni sosyal sınıfların gereksinmelerine yanıt vermez olur. 16. yüzyıl, Avrupa'da feodalizme karşı ilk ideolojik savaşın, yani Reform'un yüzyılıdır; ortaçağın en büyük halk başkaldırısının, yani Almanya'da Köylü Savaşı'nın yüzyılıdır. Avrupalıların büyük keşifler sayesinde dünya hakkındaki tasarıları altüst olur; modern deneysel bilim ilk adımlarını atar; feodal sınıf yok oluşunu önlemek, egemenliğinin sona erişini geciktirmek ister ve bu amaçla da feodal devletin en güçlü hükümet biçimini, mutlak monarşiyi kabul eder ve Katolik gericiliği salıverir ortaya. Ancak, feodal toplumun temelleri bir kez sarsılmıştır; Avrupa'nın en ileri ülkelerinden biri İngiltere, burjuva devriminin eşiğindedir.

Ortaçağın zamanı dolmuştur.

Biz bu ciltte, salt hacim sorunu yüzünden, ortaçağın ilk iki dönemini anlatacağız; son dönem ise, üçüncü ciltte ele alınacak.

Konumuzun ayrıntılarına başlamadan önce belirtelim ki, ortaçağ tarihinin incelenişindeki önemi azımsamamalı. Feodalizmin gelişmesindeki kanunları tanımak, bu rejimin evrenselliği göz önünde tutulursa, insanlık tarihinin gelişimini tanımak bakımından gereklidir. Bu kanunların incelenmesi, kapitalizmin feodal rejimin bağrındaki gelişme sürecinin ipuçlarını da bize vermektedir ki, onun da önemi büyük.

I

KÖLECİ DÜZENDEN FEODALİTEYE

Ortaçağın, adına "Yukarı Ortaçağ" dediğimiz ilk dönemi (5. yüzyıl-11. yüzyıl ortaları) Batı'da ve Doğu'da farklı görünümler ortaya serer. Batı, önce büyük bir çöküşe tanık olur: Roma İmparatorluğu çöker. Aslında daha önce ikiye ayrılmış olan batı kanadı, barbar darbeleri altında göçer.

Başlarda, çeşitli barbar krallıklarına tanık oluyoruz.

Değişiklik sadece üstyapıdaki bir şey değildir. Aynı dönem, Avrupa'da bir yapı değişikliğine de tanık olunur: Feodalizm doğar. Feodalizm, ortaçağın seherinde, 5. yüzyıla değin Roma'nın sultası altında bulunan ülkelerde, iki sosyo-ekonomik biçimin karışımından doğacaktır: Eski köleci rejimle, Roma topraklarını istila etmiş bulunan barbar kabilelerin ilkel ortakçı rejimidir bunlar. Barbar istilalarla Roma İmparatorluğu'nun düşüşü sırasında bu iki biçim, derin bir bunalımın ortasında çözülüyorlardı. İşte, onların karşılıklı etkileridir ki, Avrupa halklarının yeni bir sosyal rejime, feodalizme geçmeleri için gerekli koşulları hazırlar. Avrupa, bütün bu dönem boyunca, ana çizgileri tüm ortaçağ için "tipik" kalmış bir tarım biçimine tanık olur; ve yine bu dönemdedir ki, Avrupa milliyetleri oluşur ve ilk Avrupa devletleri doğar.

Bunlardan, Frank devleti, apayrı bir önem taşıyor.

Ne var ki, henüz "alacakaranlık"taki bir Avrupa'dır bu. Bunu sadece Bizans için söyleyemiyoruz; batıda çöken Roma, doğuda Bizans olarak sürer. Ancak, yalın bir uzantı değildir o, ayrı bir anlam taşır. Bütün ortaçağ tarihi boyunca Bizans, gelişmelerin ya doğrudan ya da dolaylı biçimde içinde bulunacaktır. Batı'da çöken ilkçağ kültürüne bir ölçüde mirasçılık edecek olan da o olacaktır.

Etkilenmekten çok, etkileyecektir Bizans.

Asıl Doğu içinse, bambaşka bir tablo gösterir Yukarı Ortaçağ: Gerçi göçebelerin başta Asya'da harekete geçip büyük kıtayı bir baştan bir başa allak bullak ettikleri bir dönemdir bu. Ancak, öyle de olsa, Asya uygarlıkları, özellikle Hint ve Çin'in kişiliklerinde doruk noktalarına ulaşırlar.

O yüzyılların Doğu'da –belki– asıl önemli olayı ise şudur: İslam doğmuştur. Yalnızca Yakındoğu'nun tarihi için değil, o zamanın bilinen hemen tüm Batı ve Doğu dünyası için İslamın getirdiği bir hareketlilik vardır: İktisadi, sosyal ve kültürel bir hareketliliktir bu.

İslam hem etkileyecek, hem etkilenecektir.

BÖLÜM I

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: BATI
(5.-7. YÜZYILLAR)

M.S. 400 dolaylarında hemen bütün Latin yazarları, ağız birliğiyle, Roma'nın görkeminden söz ederler. Hemen hepsi de uygar dünyanın imparatorluğun sınırlarında bittiği ve bu sınırların içinde de bir birliğin olduğu inancındadır: Maddi, kültürel ve dinsel bir birliktir bu. Ne var ki imparatorluk, çok önceden başlamış bir çöküşü yaşamakta ve barbarların darbeleri altında sarsılmaktadır; pek yakında yine barbarlardan gelecek darbelerle göçecektir.

Bunu görmezler, göremezler daha doğrusu.

ROMA VE BARBARLAR

3.-5. yüzyılların Roma İmparatorluğu gitgide artan bir bunalıma sahneydi: İktisadi, sosyal ve kültürel bir bunalım.

Nereden kaynaklanıyordu bu?

Roma dünyasındaki bunalım

Gerçekten 3. yüzyılın ortalarından başlayarak, Roma İmparatorluğu gitgide zor koşullar içindedir. Sınırları üzerinde yığışan ve –kuşkusuz– başta Roma dünyasındaki zenginliğin çektiği barbar dalgalarını o sınırlarda tutmak ya da az çok yola düzene koyma çabasının yanı sıra içerde askerlerin başkaldırı ve el koymalarıyla sürekli tehdit edilen imparatorluk hükümetinin istikrarını sürdürmek için çabalamak, korkunç bir gerginliği de getirmiştir beraberinde. 4. yüzyılın sonlarında büyüklüğü ve görkemi çağdaşlarının hayranlığını hâlâ toplayan imparatorlukta, ancak tarihçinin görebileceği tehlikeli eğilimler vardır: Bir yandan *Romania*'nın, Constantinus'un ölümünden (337) sonra, artık her biri hemen hemen hep kendi imparatoruna tâbi Doğu bölümü ile Batı bölümü yavaş yavaş birbirinden kopmaktadır; öte yandan, bütün iktisadi, siyasal, düşünsel ve dinsel zinde güçler Grek Doğu'da toplandığı için, Latin Batı'da antik uygarlığın temelleri desteklerini yitirip göçmektedir.

Nasıl?

Başta, yurttaşlık duygusunda bir çöküş vardır. Eskiden –az çok– özerk siteler federasyonu olan imparatorluk, düzensizliğe ve tehlikelere direnebilmek için Mısır'daki gibi bir monarşi olup çıkmıştır; mutlak ve bürokratiktir bu monarşi. Daha önceleri belediyelere ya da özel girişime düşen görevler, kamu organlarınca yerine getirilmektedir şimdi. Ne var ki, karmaşık ve etkinlikleri pahalıya mal olan bu organların gideri, halkın sırtına binmiştir ve halk da bıkıp usanmıştır bundan. Roma yurtseverliği, uygulamada Roma'nın yaydığı uygarlık biçimine bir bağlılıktır genellikle; imparatorluk yönetimi ve görevlilerine karşı gitgide artan sevgisizlik bir soğukluğu da beraberinde getirmektedir. Vergilerin yararı başta kendilerine dokunduğu için onları toplamada daha da açgözlü kesilen görevlilere karşı Romalı yurttaşlar ya edilgin durumdadır ya da ellerinden geldiğince borçlarından sıyrılmanın yollarını aramaktadırlar: Yoksullar kaçarak ya da başkaldırarak; zenginler, bir bağışıklık elde etmek için nüfuzlarını kullanarak! Temelde herkes az ya da çok bir direniş içindedir. Bu boyun eğmezlik, bu saymazlık özellikle askeri alanda kendini göstermektedir: İnsanlar askerlikten kaçmaktadır; aslında, acemi yeni kura eri yerine, devlet de paraya kıyıp barbarlardan en iyi askerleri almayı yeğlemektedir. 4. yüzyılın sonunda bütün Roma ordusu, en yüksek rütbelere varıncaya değin, yabancı paralı askerlerden oluşmaktadır. Kuşkusuz, bu paralı askerler de kendilerine bakan devletin ve özümsenmesi için çalıştıkları uygarlığın ateşli savunucularıdır. Ne var ki, kaygılandırıcı bir belirtidir bu: Romalıların hareketsiz kitlesinin ortasında canlı tek siyasal kurum, tek güç, barbarların avuçlarındadır artık.

Ticaret ve kentler de çökmektedir. Batı'da, özellikle de Galya'da, Roma'nın gelişmesini desteklediği tarım, kent ve ticaret ekonomisi bütünüyle Doğu'ya bağımlı olmuştur ve gücünü yitirmektedir gitgide. Aristokrasi, kullandığı lüks nesnelerin çoğunu Grek diyarından sağlamaktadır şimdi; bu dışalım ekonomisinin sahipleri olan Doğulu tacirler çok satmakta, az almaktadırlar ve bu tekyönlü alışveriş, Batı'da Roma fethinin yığdığı değerli maden birikimini de azaltmaktadır yavaş yavaş. Öyle ki, daha 4. yüzyılın sonlarında altın nadir hale gelmiştir ve ödeme araçlarındaki bu kıtlık, uzak mesafelere yapılan ticarete bir yavaşlama getirmiş, giderek kentlerin gerilemesine yol açmıştır. 3. yüzyıldaki karışıklıklar sırasında Yukarı İmparatorluğun

büyük siteleri alelacele yapılmış, öyle olduğu için de alabildiğine dar bir surun içine kapanmışlardı; şimdi, bu surlardan yavaş yavaş çekilmektedir yaşam. Gerçekten, gümüş ufaklık paranın değerini yitirmesi tarım ürünlerinin yerel dolaşımını daha da güçleştirdiğinden, zengin kentliler bu ürünlerin kaynağına, kırsal kesime, topraklarının ortasındaki *villa*'larına gidip yerleşmektedirler; çok geçmeden kırsal yaşamın zevkine de varırlar ve Doğu'dan getirilmiş ürünlerin yerine daha kaba, ama çok daha az paraya mal olan ev zanaatının ürünlerini kullanmaya alışırlar. Kentlerdeki zanaat ve tacir birlikleri, imparatorluk maliyesince ölçü dışında sömürüldüklerinden ve yüksek sınıflardaki alıcılarının ortadan çekilmesiyle durgunluk içine düştüklerinden, boşalır. Böylece, tarım üstüne kapanmış bir iktisadi sisteme doğru gidilir yavaş yavaş; kentler, pazarlar, yollar, bu tarımsal ortamda ağır ağır boğulur. Devlet de açıkça tarımsal bir niteliğe bürünür: Kaynakları, topraktan alınan vergiye yönelmiştir; çoğu kez mal olarak ödenmektedir bu, öyle olduğu için de toplanmasında güçlükler vardır ve elde edilenlerden yararlanma da pek kolay olmamaktadır. Ekonominin ve kamu maliyesinin tarımlaşması, görevlilerin ve askeri garnizonların doğrudan doğruya bakımını toprak sahiplerine bırakmaya götürmüştür devleti ve iktidarın parçalanışını hazırlamaktadır böylece de.

İmparatorluk yönetimi, işini kolaylaştırmak ve vergi tabanını kararlılık içinde tutmak için her özgür insanı, miras yoluyla geçecek biçimde, kendi sosyal durumuna ve iktisadi görevine bağlamak arzusundadır. Ne var ki, bu yoldaki çabalarına karşın yeni bir sosyal yapıya götürmektedir gelişmeler. Kentler çökmekte, maliyenin dayanılmaz ağırlığı bağımsız küçük mülkiyet sahiplerini yıkmakta ve haraççılara karşı kendilerini koruyabilecek güçlü kişilerin korumasını istemeye itmektedir onları. Bütün bunların sonucu, orta sınıf çökmekte, aristokrasinin, sivil görevlerinden dolayı zenginleşen senatoryal sınıfın etkisi artmaktadır. Büyük tarım malikânesi toplumun başlıca çerçevesi olmuştur. Çoğu kez tahkim edilmiş ve özel birliğindeki koruyucuların koruduğu, evindeki kölelerin de kendisine hizmet ettiği malikânesinde efendi, *kolon*larına bütünüyle egemen durumdadır. Bu kolonlar da kendilerine bırakılmış toprağı işlemekte; bundan dolayı devlete karşı kefil de efendi olmaktadır. Çevredeki özgür çiftçiler alıcıları arasına girmiştir; bağlılıklarının yanı sıra hizmetlerini de sunmaktadırlar ona. Kamu gücünün gitgide dışı-

na kayan bu toprak beyliklerinin dışında toplum çözülmektedir: Sayıları giderek azalan ve de günden güne yoksullaşan kentler, henüz daha bağımsız olsa da bir koruyucunun vesayetini kabul etmeye hazır kasabalı tarımcılar, söz dinlemez gruplar, kaçak köleler, vergiden varını yoğunu yitirmiş köylüler...

Ne var ki, 4. yüzyıl sonlarının Batı'sında çöküşten en az etkilenmiş görünen, uygarlığın manevi değerleriydi; dinsel, düşünsel ve sanatsal değerlerdi hâlâ. Gerçekten, Hıristiyanlığın ve bu dinin Doğu ve halkla ilgili kökenlerinden gelen şeylerin etkisi altında sanat ve düşünce, klasik biçimlerden yavaş yavaş ayrılmaktadır; ama buna karşılık, yeni katkılarla da zenginleşmektedir. Bununla beraber, bu alanda bile gerileme işaretleri vardır. Bu düzey değişikliği, dinsel ve kültürel değerlerin yayılma ve avamlaşmasının bir sonucudur önce. Özellikle Hıristiyanlık, Roma toplumunun üst tabakasında yayıldığı ölçüde, yaygınlıktan kazandığını yükselişte yitirmektedir. Ne var ki, kültürdeki çöküş, ekonomideki büzülüşe ve kentlerdeki gerileyişe bağlıdır özellikle.

> Kırsal kesimde yaşamaya başlamış ve giderlerini kısıtlamak zorunda kalmış bir aristokrasiden gelen siparişlerin seyrekleşmesi, sanat atölyelerinin kapanışına yol açtığı gibi, teknik düzeyi de düşürmüştür. Kentler boşalmaktadır; ama site bir okuldu, edebi eserlerin kamu önünde okunduğu yerlerdi, düşün yaşamının bir ocağıydı. Kırsala çekilmiş okur-yazar takımı gerçekte kültüre bağlılığını sürdürmektedir; ellerinden geldiği kadar, sık sık bir araya gelebilmektedirler, kitap alıp vermekte, yazışmakta (örneğin mektup en canlı edebi tür olacaktır ve uzun süre öyle kalacaktır), çocuklarına eğitmen tutmaktadırlar. Ama öyle de olsa, eğitim ailevi ve ev içi kaldığı, dışarıyla ilişkilerin arası açıldığı ölçüde, düşünsel ve sanatsal gelenekler, uygarlaşmamış bir kırsal ortamın etkisi altında bozulup yozlaşmaktadır. Çünkü antik kültür, 4. yüzyılın sonlarında hâlâ dar bir seçkin grubun ayrıcalığıydı: Bu seçkinler, kentlerde bir bütün oluşturduğu ölçüde, bağrında sanat ve edebiyat da açıp serpilebiliyordu; ama bu küçük grup dağıldığında ve üyeleri kırsaldaki kitle (*pagani*) içinde kaybolup gittiğinde böyle olmadı. Kentlerden uzakta, birbirinden kopuk bir halde yaşayan okumuş yazmış insanlar, kaba saba bir kişi olmaya mahkûmdular.

Böylece, 400 yılı yaklaştığında, Batı'da uygarlık, çağdaşları açıkça farkında olmasalar da, değişmenin tam ortasındaydı.

Köleci devlet, kendi etki araçlarını yitirirken, gerçek siyasal etki, toprak aristokrasisi ile yabancı paralı askerlerin şefleri arasında paylaşılıyordu; kentlere ve ticarete bağlı bir yaşam biçimi ve dışardan getirilmiş kültür çözüldükçe, yerli tarımsal gelenekler yeni bir katılığa bürünüyordu. Bu doğal gelişimi ani biçimde hızlandıracak da bir olay vardı:

Barbar istilaları.

Avrupa'nın barbar kabileleri, Germenler

Ren'le Tuna'nın ötesinde barbarlar diyarı uzanıyordu; hemen hemen bilinmeyen ve Roma Uygarlığı'na katılma mutluluğuna ermemiş bir dünya parçasında oturanların diyarıydı bu. Sınırlarla (*limes*) doğrudan teması olan barbarlar ise Germenlerdi.

Kimdi bunlar?

Germenler, Jutland Adası dolaylarında bir bölgeden geldikleri sanılan bir Hint-Avrupa halkıydı.

Almanya'nın büyük bir bölümünde Keltlerin yaşadığı çağlarda, Germenler denizci bir halktı. Tarihleri, sürekli kavim değişiklikleriyle doludur. Bu kavimler birdenbire tarih sahnesinden kaybolurlar. Bunların, daha güçlü komşuları içinde mi eridikleri, yoksa daha geniş topluluklar oluşturmak üzere birbirleriyle mi birleştikleri bilinmez. Belli bir tarihi olan Hasdingler, Burgondlar gibi kavimlerin sayısı azdır. M.Ö. 4. yüzyılın sonlarına doğru Germenler Weser'e, Vistül'e, İskandinavya'ya vardılar; M.Ö. 3. yüzyılda, Keltleri Galya'ya sürerek Almanya'yı ele geçirdiler. Aradan yüzyıl geçmeden akınlara girişip Roma'yla çarpıştılarsa da Roma onları, M.S. 3. yüzyıla kadar kendi imparatorluk sınırları dışında tutmasını bildi.

Germen dünyası çok dağınık, kısa ömürlü boylara ayrılmıştı; bir devlet, bir kent kuramamışlardı. Germen dünyasını bir bütün halinde gören komşularıdır aslında ve "Germen" adı bile yapısı yönünden Keltçedir. Aralarında, onlardan söz eden büyük Roma tarihçisi Tacitus'un görüşüne göre, ortak bir destandan ve ortak bir dinsel inançtan doğan –belli belirsiz– bir dayanışma duygusu vardı olsa olsa. O yüzdendir ki, bu gezgin halklar, hısımlıklarının bilincine din birliği sayesinde varmışlardı.

Yeterli bir söyleyiş midir bu?

Değil! Germen dünyası asıl birliğini, benzer yaşam biçimlerine, ortak tekniğe ve uygarlığa borçludur. Kabile yapısı içinde

(savaş soyluları, özgür yurttaşlar, köleler) Germen, bir savaşçı ve köylüdür. Silahları kargı, çift ağızlı balta ve uzun kılıçtı. Çoğu kez nankör ve ilkel bir tekniğe göre işlenen bir toprağa iyice yerleşmemiş bu köylüler, Yenitaş Çağı'nda olduğu gibi, toprağı ortaklaşa işlerler ve yaygın bir hayvancılıkları vardır; evlerini ve giyimlerini topraktan, sürülerinden ve avladıkları hayvanlardan sağlarlar.

Dinleri, doğaya tapma üzerine kuruludur.

> Gerçekten Germenler, fırtınaların ve yengin savaşların tanrısı Wotan'ın, kollarından yıldırımlar yağan Tiwaz'ın, Tor'un karşı karşıya gelip bir savaş alanına çevirdikleri doğaya taparlar. Yüksek yerlerde, kutsal ağaçların altında, pınar başlarında ve gündönümlerinde kutlayıp yücelttikleri hep bu doğa kültüdür. Kelt rahiplerinde olduğu gibi, Germenlerde de bir rahipler topluluğu yoktur. İnsanların kurban edildiği kanlı ayinleri çoğu kez kabile başkanları, aile babaları yönetir. Keltler gibi, ölüme inanmazlar. Yaktıkları ve –daha sonra Keltlerin etkisinde kalarak– küllerini silahlarıyla ve aletleriyle birlikte toprağa gömdükleri ölülerin, Valkürlerce Wotan'ın yanına götürüleceklerine, orada da sonsuzluğa değin mutlu şölenlere ve büyük savaşlara katılacaklarına inanırlar. Daha sonraki edebi eserlerden (*Nibelungen*, İskandinavya'daki *Edda*, Saksonya'da *Beowulf*) öğrendiğimiz *Germen Destanı* herhalde, Kelt ozanlarının da yaptığı gibi, içkili şölenlerde çalınıp söylenirdi.
>
> Boşluktan kaçınmak: Germen sanatının başlıca özelliği de bu.

Germenler için temel sosyal hücre aileydi ve baba hısımlığına dayanan bu geniş gruplar kabileler; o kabileler de askeri federasyonlar, "halklar" halinde toplaşmışlardı: Bu "halklar" Franklardı, Almanlar, Burgondlar, Vandallar, Ostrogotlar ve Vizigotlardı. Her biri bir savaş şefinin, kralın yönetimindeydi. Barbar dünyayı *Romania*'dan ayıran sınır, su geçirmez bir halde değildi: İmparatorluğun misyonerleri, Gotlar arasında Hıristiyanlığı getirip sokmuşlardı, ama sapkın biçimiyle, yani Arius'çuluk olarak; buna karşılık Germenler de kitleler halinde sınırları aşmışlardı: Kimi Roma dünyasının nüfusça az bölgelerine çiftçi olarak yerleşmek, kimi orduda bir yer tutmak için. 280 yılından başlayarak Roma, bu göçü denetlemeyi başarabilmişti. Ama 4. yüzyılın sonlarında, Asya'nın ortasından başlayarak uçsuz bucaksız bozkırlar boyunca yayılan bir itişin etkisi altın-

da, Germen kabileleri, savunulması daha da gevşekleşmiş sınırlar üzerinde gitgide artan bir baskıya başladılar; engel yıkıldı ve barbarlar imparatorluğun batı bölümünü istila ettiler.

Büyük istilalar

Önce Vizigotlar, Tuna'yı zorlayarak, 378 yılında İmparator Valens'e başkaldırdılar. İmparatorluk hükümeti, onların yürüyüşünü Batı'ya doğru çevirmeyi başardı; kralları I. Alarik 410 yılında Roma'yı aldı; 412 yılında Galya'nın güneyinde görüyoruz onları. Galya'ya da –Alenler ile Süevlerin beraberliğinde– 406 yılının son günü Ren'i aşarak Vandallar girmişti. Bu sürüler, oradan İspanya'ya geçerek bir süre kalacaklar, sonra şefleri Geiserich, 429'da alıp Afrika'nın fethine götürecektir onları. Galya'nın kuzeyine de Franklar, Almanlar ve Burgondlar girmişler ve içlerinden Burgondlar 443'te Savoia'ya yerleşmiştir. 400'le 430 yılları arasında, Roma birlikleri Britanya'yı terk ederler; arkaya kalan yerli Keltleri de bütün Kuzey Denizi ve Manş kıyıları boyunca yerleşim arayan Sakson istilacılar tehdit etmeye başlayacaktır çok geçmeden; 5. yüzyılın sonlarına kadar istila durdurulacak, ama sonra Germenler, onları adanın kuzeyine ve batısına itecekler ve Bretonlardan bir bölümü de Armorica'ya göçecektir. 451 ve 452 yılında Attila'nın Hunları , Pannonia'dan başlayarak, Galya ve Po Ovası üzerine –geleceği olmayan– dalgalar halinde atılırlar. Son olarak da 488 yılında, Ostrogotların kralı Theodorich, halkını İtalya'ya sokar. Böylece geniş bir göç, Germenleri bir yüzyıla varmadan imparatorluğun bütün batı eyaletlerine yerleştirir; Doğu ise bir zarara uğramaz bundan. İlkçağın sonu ile yukarı ortaçağ arasında –belirsiz de olsa– öteden beri çekilen çizgi işte bu döneme rastlatılır.

Ne oldu sonuçları bu olayın?

Sınırların yakınında oraya buraya serpilmiş ve içine barbar öğelerin daha öncelerden derinden derine girdiği Roma kuruluşları, garnizon kentleri ve sınır pazarları hemen hiçbir iz bırakmadan yitip gittiler. Britanya, yerli Keltlerle Saksonlar arasında bölüşüldü. Flandre'da, Rheinland-Pfalz'da, Tuna ile Alpler arasında istilacılar, Franklar, Almanlar, Bavyeralılar halkın çoğunluğunu oluşturdu ve ülkeyi sömürgeleştirdiler; çoğu Romalı da terk etti oraları. Pek kaba saba işgalcilere terk edilmiş olan kentlerdeki anıtlarla, kent yöresindeki *villalar*, koruyup gözetmesini

bilmeyen ve bilinçsizce yağmalayan ellere geçtiği için yıkıntı haline gelmekte gecikmedi. Okullar, Hıristiyan toplulukları ortadan kayboldular; silinmiş sınırlar, bu topraklar Germania'ya, aileler ve klanlar dünyasına, bütünüyle tarımsal ya da kırsal bir ekonomiye, pagan bir dünyaya katıldı. Benzer bir olay Bretonların istila ettiği Armorica'da görüldü; İspanya'nın kuzeyindeki Cantabria Dağları'nda, pek yüzeysel biçimde Romalılaşmış bulunan yerliler barbarlığa döndüler. Böylece, bugün az çok Bask, Kelt ve Germen dillerini Roman dillerden ayıran dil sınırının içinde kalan bölgedeki Roma Uygarlığı yıkıldı.

Bu sınırın güneyinde ise, istilaların sonuçları çok daha az duyurdu kendini. Akdeniz ülkelerine giren o, sayıları pek az barbarlar –Geiserich, Cebelitarık'ı geçerken beraberinde 80.000 kişi vardı ve Theodorich'i izleyenler de yalnızca 20.000 Ostrogottu– sayıca az oluşlarının dışında, daha önce Roma kültürüne az buçuk özümsenmişlerdi. Kuşkusuz kaba saba, zalim ve açgözlüydüler ve o yüzden de İtalya'dan, Galya'dan, İspanya ve Afrika'dan geçişleri, Latin dünyasını derinden derine sarsan bir felaket oldu. Maddi yıkımlar, yağma ve yangınlar sardı her yanı: Tehlike ânında toprağa gömülmüş birçok hazinenin sonradan sahiplerince çıkarılmamış olması da gösteriyor ki, yığınla zengin Romalı öldü ya da dönüşsüz bir yolculuğa çıktı; kalanlarınsa kimi varını yoğunu yitirdi kimisi de istilacılarla işbirliği içine girdi. Sosyal kargaşa kol gezdi: Her yanda köleler başkaldırdı ve çoğu kez yoksul köylüler barbar ordularına yardım ettiler. Bir iktisadi karışıklık görüyoruz: Güvensizlik ticarete ket vurdu, dışardan yiyecek maddesi getirilmesini güçleştirdi. Özellikle psikolojik darbe indirdi istilalar: 410 yılında Roma'nın düşüşü, bütün uygar dünyayı şaşkına çevirdi; Filistin'in bir köşesinde Aziz Hieronymus, acıdan iki büklüm, çalışmasını durdurdu bir süre; hâlâ pagan olan senatörlerin gözünde, terk edilmiş tanrıların bir öç alışı, şiddete başvurmayı istemeyen Hıristiyan ahlakının felaket getirici bir sonucuydu bu; Hıristiyanlar kaygı içine düştüler: Tanrı, Aziz Petrus'un kentini niçin korumamıştı? Kimisi yeniden eski putlara döndü korkusundan; hemen herkes dünyanın sonunun yaklaştığına inandı: "Barış yeryüzünü terk etmiş," der Akitanyalı Prosper, "ne ki görüyorsun sonuna yaklaşmıştır"; ve Aziz Augustinus, imana karşı çıkanlarla savaşmak ve tükenmişleri güçlendirmek için tutar *Tanrı Sitesi*'ni yazar.

Bu kitabında Augustinus, Roma'nın düşüşüne ağlar; ancak, yıkıntılarının üzerinde onun yeniden doğacağı umudunu da dile getirir. Paganizmin ağırlığı ile insanların günahları altında eğilen geçici Yeryüzü Sitesi'nin karşısına "Gerçek Roma"yı, ebedi ve sağlam "Tanrı Hükümdarlığı"nı koyar; Hıristiyan Kilisesi de bu krallığın yeryüzündeki temsilcisidir. "Aziz" Augustinus, devletin yeniden doğuşunun, kendisine boyun eğilecek bir kiliseyle gerçekleşeceğine yürekten inanır. Can çekişen bir toplumun gerçek savunucusu olarak Augustinus, barbarlara karşıdır. Kölelik, doğal bir düzendir onun gözünde. Kölelerin azat edilmeleri, ona göre, ancak manevi planda mümkündür: "Köleliklerinden azat edilmemişlerse, korkuyla değil, aşkla hizmet ederek, kulluklarında özgürlüğü tadacaklardır..."

Öyle der.

Bununla beraber, karışıklıklar geçince, etkileri çabuk onarıldı ve güven yeniden geldi. 417 yılından başlayarak Rutilius Namatianus, bolluğun geri gelişini, alışverişin, kibar âleminin yeniden doğuşunu şakır. Orosius'a göre, istilalar bir kaza eseriydi yalnızca; zaferler içinde yüzmüş Roma İmparatorluğu'nun bağrında, barbarlar gerçek imana gelip özümsensinler diye Tanrı izin vermişti buna. Ve 422 ile 440 yılları arasında, Roma'da ünlü iki bazilika yapılır ve Constantinus dönemi sanatının geleneklerine tamı tamına uygun mozaiklerle süslenirler.

BARBAR KRALLIKLAR

Batı Roma İmparatorluğu, istilaların dayanılmaz baskısı altında çöktüğünde, 5. yüzyılda, güneydeki eyaletlerin toprakları üzerinde yeni krallıklar ortaya çıktı: Kuzey Afrika'da Vandalların krallığı, Güneybatı Galya ile İspanya'da Vizigotların krallığı, Güneybatı Galya'da Burgondların krallığı, İtalya'da Ostrogotların krallığıydı bunlar. Bu sonuncuları 6. yüzyılda yeni bir Germen halkı, Lombardlar kovdular ve yerine Lombardlar Krallığı'nı kurdular.

Akdeniz havzasının batısındaki bu ülkenin Germenlerce fethi, yeni bir sosyal rejime yol açtı.

Elbet siyasal bir rejime de.

İstilanın ertesinde imparatorluk hükümeti, barbarların, Roma ülkesindeki varlığını yasallaştırma çabasında bulundu. Aslında Roma uzun bir zamandan beri Germen savaşçıları kabul ediyordu ve istilacıların birlikleri resmi ordudan pek farklı değildi; onlardan her birini bir eyalete yerleştirerek bir "federasyon" sözleşmesiyle askeri sistemin içine soktular. İtalya'ya girmeden önce de Alarik, Roma ordusunda yüksek rütbeli bir subaydı ve Vizigotların –415 yılında– Akitanya'ya yerleşmeleri de böyle bir anlaşmayla oldu; buna benzer anlaşmalar Vandallar ve Burgondlarla da yapıldı; federe Ostrogotların şefi Theodorich, 483 yılında milis başı ve üst rütbeden bir görevliydi. Federeler, kendi ulusal hukuklarını ve özerk örgütlerini saklı tutuyorlardı; Roma'yla anlaşan, krallarıydı ve yalnızca adamlarının maddi bakımının sağlanması karşılığında halkının hizmetini vaat ediyordu imparatorluğa.

Bu bakımı sağlamak için imparatorluk hükümeti başlarda barbar birliklerin ve görevlilerin yer değiştirmeleri sırasında onlara barındırma olanağı veren yöntemler uyguladı. Ekonominin tarımsallaşması, sürekli bir yerleştirmeyi öngörme zorunluluğu, bu "konuklandırma" rejimini az buçuk değiştirmeye zorladı Romalıları: Toprak sahipleri topraklarından herhangi birinin üçte birini ya da üçte ikisini birliklerin şeflerine terk etmek zorunda kaldılar; onlar da adamlarını, bu kendilerine bırakılmış topraklara yerleştirdi. Bunda pek de güçlükle karşılaşılmadığı görülüyor; çünkü barındırılacak barbarlar sayıca fazla değildi ve senatoryal sınıftan olanların da garnizona, yabancı savaşçıları kabul etme âdetleri vardı. Sivil hizmetler, eskiden olduğu gibi çalışmalarını sürdürdü; yalnızca –sürekli işgal halinde bir ordunun bakılması gibi– yeni bir yükümlülük, imparatorluğun bazı bölgelerinde Romalıların her zamanki yükümlülüklerine eklendi.

Bununla beraber, bu bölgelerde gerçek iktidar, federe halkın seçilmiş başı olan barbar kralın eline geçmiş bulunuyordu. Gücü ve resmi bir vekâletle kendisine verilen otorite, bütün idareyi denetlemeye götürdü onu: Yardımcıları olan kontlar –bu unvan Aşağı İmparatorluğun askeri hiyerarşisinden alınmıştı– işgal edilmiş ülkenin daha aşağı kademelerinde güvenliği sürdürmekle görevlendirildiler. Ordunun organları yavaş yavaş, zayıflamış

imparatorluğun organlarının yerine geçti; bölge, barbarlarla Romalıların –ayrım gözetmeden– savaş şefinin iktidarına tâbi oldukları bir krallık oldu. Bu şef, çok geçmeden, birliklerine ayrılmış bölgenin dışına yaymak istedi etkisini; imparatorluk iktidarını bu amaçla gerilemek zorunda bıraktı ve ağır ağır doğuya itti onu: İstiladan çok önce, imparatorluğun merkezi Trier'den Milano'ya götürülmüştü; 403 yılında da bataklıklarla çevrili ücra bir yere, ama Yunan denizine açık bir liman olan Ravenna'ya yerleşildi. Ve 476 yılında son Roma ordusu, federe halklara tanınmış olanaklardan yararlanmak isteğiyle başkaldırdığında, Odoaker, İmparatoru tahtından indirdi, Ravenna sarayına yerleşti ve imparatorluk alametlerini Bizans'a yolladı. Bu hareket, Roma İmparatorluğu'na birliğini yeniden veriyordu; o tarihten başlayarak tek başkent vardı artık: Konstantinopolis. Hukuksal yönden, imparatorluktan ayrılmış bir Batı yoktu. Barbar şefler, kendilerini İmparatorun delegeleri olarak görüyorlardı. 6. yüzyıl başlarında bile Burgondların kralı Sigismond, imparator Anastasios'a şöyle yazıyordu: "Halkımın arasında bir kral olarak görülüyorum, ama sizin askerinizden başka bir şey değilim." Ancak uygulamada, imparatorluğun Latin bölümü birbirinden bağımsız krallıklar arasında parçalanmıştı.

Ne var ki, sınır bölgelerinde olan bitenin tersine, siyasal ilişkilerin aldığı bu yeni biçim, uygarlık tarihinde bir kopuşa götürmedi. Akdeniz kıyılarında barbarlar iktidarın mutlak sahipleri de olsalar, küçük bir azınlıktılar; dahası, uzun bir süre, Roma halkından uzakta küçük gruplar halinde yerleştirildikleri yerlerde kendi başlarına kaldılar: İtalya kentlerinde Ostrogotların kendilerine özgü mahalleleri vardı. Yalnızca Germen şefleridir ki, senatoryal sınıfın üyeleriyle çabucak ilişki içine girdiler; bu üyeler de rejimin kendi keyfine göre yaşamasına olanak tanıdığı ölçüde onunla uzlaşmış ve sivil yönetimdeki görevlerini yerine getirmeyi sürdüren kişilerdi. Ancak, o zaman da yerli kültürü özümseyenler istilacılar oldular. Bu istilacıların getirdikleri örfler, belki kişisel bağlılık gibi sıcaklığı olan ve hukuksal çerçevelere de giren bazı biçimler bir yana bırakılırsa, Latin aristokrasisinin kabul edemeyeceği kadar aşağı düzeydeydi gerçekten. Buna karşılık, barbarlar uygar dünyayla bütünleşmenin hırsı içindeydiler; bir yazarın dediği gibi, "soyluluğun ölçütünün şimdi okuryazarlık olduğu" inancı içinde kimileri Romalıların "rahlei tedris"ine oturdular.

Böylece, istilaları izleyen yıkımlar, zenginliklerin yağmalanması, incelmiş seçkinlerin içine kaba insanların girmesi genel düzeyi hissedilir biçimde düşürmüş ve bir kent uygarlığından kırsallığa geçişi hızlandırmış da olsa, süreklilik kopmadı yine de. Vizigot krallarının sarayını ziyaretten dönen bir yazarın dedikleri de gösteriyor ki, Galyalı kimi aristokrat çevrede kültür, 5. yüzyıl ortalarında inceliğinden hiçbir şey yitirmemişti. Ondan birkaç yıl sonra Afrika'da, Vandal krallarının sarayı gerçek edebi bir rönesansın merkezi oldu. 6. yüzyıl başlarında, Theodorich, İtalya'da Roma Uygarlığı'nın yeniden çiçeklenmesi için başarılı çabalarda bulunur: Roma anıtlarını onartıp eski hallerine getirir, Ravenna'da Bizans biçiminde kiliseler ve binalar yaptırır; bunun gibi, başlıca kentlerde, 4. yüzyıldan beri ne yerlerini ne de yöntemlerini değiştirmiş bulunan hatiplik okulları paraca yardım görürler kendisinden; yazarlar, bahşişine konmak için çekişip dururlar. Piskopos Pavia'lı Ennodius, yazdığı övgülerde, barbar kralı, kafaca Romalı olduğu için kutlar; filozof Boethius ise, Roma Cumhuriyeti'nin sürdüğüne ve kültürünü zenginleştirmek gerektiğine inandığı için, Yunan felsefesinin klasik eserlerini, asıl metinlerinden okuyamayacak olan çağdaşlarının anlayabileceği hale getirmeye çalışır; son olarak da doğuştan Romalı ve kralın başmühürdarı olan Cassiodorus, karşılıklı hoşgörüden söz edip dururken, Gotlarla Romalılar arasında tam bir kaynaşmayı hazırlar gibidir.

Yakın mıydı böyle bir kaynaşma?

Ve imparatorluğun kuzey sınırlarını terk ettikten sonra Akdeniz'in üzerine kapanan Latin uygarlığı, yeni krallıkların çerçevesi içinde gelişimini sessizce sürdürebilir miydi?

Hayır! Çünkü Germen efendilerle onların uyrukları arasında bir engel, başta dinin yükselttiği bir engel vardı. Gerçekten, barbarlar Hıristiyandılar, ama Arius'çu, yani sapkın; kiliseleri, ruhbanı vardı ve dindeki bu özellik ulusal bilinçlerini de güçlendiriyordu onların. Ortodoks inanca kazanılmaları şöyle dursun, bazen Katoliklere zulmediyorlardı: Katolikler, Vandal Afrika'da kiliselerinden kovulmuş ve sürgüne yollanmışlardı. Oysa Hıristiyanların gözünde Roma, imanın birliğini temsil ediyordu her şeyden önce. Öyle olduğu için de imparatorluk yönetiminin gücünü yitirdiği günden beri Roma halkının sözcüsü ve savunucusu olup çıkmış piskoposluk yönetimi altında, işgalcilere karşı dinsel nitelikli bir direniş örgütlendi, sonra da

sertleşti. Galya'da bir direniş görüyoruz; Afrika'da bir direniş görüyoruz; hatta Roma'nın içinde bir direniş vardır ve doğrudan doğruya Theodorich'e karşı komplolar düzenlenmektedir. Barbar yönetim, tehdidi görünce daha da zalimleşir: Boethius'la Papa I. Ioannes, Ostrogotların kralının hapishanesinde öleceklerdir. Ancak, gerilim öylesine artar ki, sonunda krallıkların temellerini sarsıp çıkar: Sapkın olduğu için kendilerine karşı hoşgörüsüz davranan bir egemenlikten kurtulmak için Katolikler, otoritesini yeniden kurmak isteyen Bizans imparatorunun entrikalarını destekler; öte yandan da o zamana değin pagan kalmış ve Ortodoks dine döndürülmeleri umut edilen kuzeydeki barbarların, Frankların ilerleyişini. Böylece, ilk istilalardan yüzyıl sonra Romalılar ile onların Got ve Vandal kralları arasındaki dinsel zıtlık, Batı'nın siyasal yönden yeni bir düzenlenişine yol açtı; bu düzenleniş, kıtayı, Greklerin imparatorluğuna yeniden bağlanmış Akdeniz kıyılarından ayırıp Germenlerin daha barbar olanlarına teslim ederek, Batı uygarlığının tarihini yeni bir yöne çevirecekti.

Akdeniz ülkeleri

İmparator İustinianos, 533 yılında Afrika'yı, 554'te de Baetica'yı kolayca kurtardı; denizlere egemendi çünkü. Ne var ki, ordularını kıyılar boyunca daha ilerilere götürecek olanaklardan yoksundu: Böylece boyun eğmeyen bölge, Mağrib'de genişledi, İspanya egemenliği ise İç İspanya'da varlığını sürdürüyordu; Galya'ya karşı hiçbir girişimde bulunulmadı ve Provence kıyıları da Franklara terk edildi; son olarak, İtalya'yı imparatorluğun doğrudan otoritesi altına sokmak için Bizanslı generaller güç kullanmak ve pek uzun seferlere girişmek zorunda kaldılar: 535 yılında saldırıya uğrayan Ostrogot garnizonları, ancak 563'te kesinlikle yenilgiye uğratıldılar.

Kurtuluş tam değildi ve böylece yıkıntıları da beraberinde getirmişti.

Tam değildi: Çünkü kurtuluştan sonra, fethedilen bazı eyaletler bir Doğu deniz imparatorluğunun ekleri haline geldiler; Doğu'dan gelen etkilere artık bütün bütüne açık bağımlı çevre ülkeleri olup çıktılar. Ravenna, Napoli ya da bir Kartaca gibi büyük limanlardan başlayarak, Yunan modaları bu kolonileri istila ettiler; 6. yüzyılda Bizans'tan gelen askerler, görevliler,

serüvenciler ve tacirler yayıyorlardı bu modaları; 7. yüzyılda ise, özellikle Arap istilasından kaçan kilise adamları yayacaktır. Gotların kovulmalarından sonra yapılıp süslenmiş olan Ravenna anıtlarının pek güzel gösterdikleri gibi, bu Bizans etkisi çok derin oldu; bunu, Milano'nun kuzeyindeki küçük Castelseprio kilisesinin freskolarından da anlıyoruz. Ve sürekli sonuçlar doğurdu: Bizans sanat biçimlerinin girişi –ki bazı kiliselerin mozaiklerinde gördüğümüz gibi, yerli geleneklere karıştığında büyüleyici eserlere yol açmaktadır– İtalya'da, bütün ortaçağ sanat tarihini yönlendirecektir.

Yakındoğu'nun büyük kültür ocaklarıyla daha yakın ilişkiler, böylece, kurtarılmış ülkelerde uygarlığın düzeyini açıkça yükselttiler. Bununla beraber, İustinianos'un girişimi başta gelen etkisini bu ülkeleri tehlikeli biçimde zayıflatmakta gösterdi. Gerçekten bu girişim, maddi yıkıntıları artırarak, Roma uygarlığının İtalya'daki son temellerini de sarstı; Theodorich ise, tersine sağlamlaştırmaya çabalamıştı onları. Roma kentinin güçten, giderek gözden düşüşü, özellikle bu tarihlerden başlar: 541 yılında konsülleri ortadan kayboldular; 549'dan sonra sirk oyunları yoktu, 552'den sonra da zafer alayları; senato, açık olarak en son 579 yılında zikredildi. Kırsal kesim yakılıp yıkıldı, seçkinler bölünüp dağıtıldı; özellikle zaferlerini sömürmeyi düşünen Bizanslılara karşı büyük bir kin yerleşti halka. O yüzdendir ki, yeniden fethedilmiş eyaletler, yeni istilacılara karşı kolayca yara alabilir bir duruma gelmişlerdi. Gerçekten, 568 yılından başlayarak, yani son Ostrogot savaşçıların teslim oluşlarından yalnızca beş yıl sonra bir başka Germen halkı, Lombardlar, Alpler'i aşarak bitkin hale gelmiş Kuzey İtalya'ya girip yayılıyordu; Afrika'yı ise, bir yüzyıl sonra Arap istilası kaplayacaktır.

Özetle, Bizans fethi, Roma dünyasının birliğini sürekli olarak yeniden kurmak şöyle dursun, tersine, Batı'nın ilk ve kesin kopuşunu belirlemiş oldu. Kıta, Latin denizinden ve antik uygarlığın en diri kalıntılarından soyutlanıyor ve Germen "barbarlık"ın önüne atılmış oluyordu; artık, gitgide ve bağımsız bir biçimde, Frank Galya'nın çevresinde örgütlenecektir o.

Frank devletinin başlangıçları

Ren ile Somme arasına yerleşmiş olan Saliens Frankları, 5. yüzyılın ortalarından beri Île-de-France adlı küçük Roma

devletinin bağlaşıklarıydılar; bu küçük devlet, imparatorluğun Galya'daki son kalıntısıydı ve Franklar da Hunlara, Vizigotlara, Sakson korsanlara karşı savunuyorlardı onu. 470 yılına doğru, bu yardımcılar içinde en etkin olanı, Tournai Kralı Childerich yavaş yavaş Romalı şeflerin yerine geçer. Onun oğlu Clovis, 486 yılında bu şeflerden sonuncusunu, Syagrius'u yener, hazinesine el koyar, öteki Saliens kabilelerinin başlarını ortadan kaldırır ve Doğu'da Almanları da tepeledikten sonra Meuse ile Loire ırmakları arasında kalan bütün bir ülkeyi hükmü altma almış olur. 5. yüzyılın son yıllarında da Vizigotları Tours'dan kovacak ve bu kentin piskoposunca güleryüzle karşılanacak, Aziz Martin'in mucizelerinden de şaşkına dönüp Katolikliği kabul edecektir. Öteki barbarlar, Hıristiyanlığa girerken Arius'çuluğu kabul etmişlerdi; Clovis de bütün Batı'nın tek Katolik devlet başkanı olur. Olay önemli olduğu için Galya'daki bütün piskoposlara bildirilir ve içlerinden biri, Viyanalı Avitus da ortak bir duyguyu dile getirerek, yeni dönmeyi, artık Hıristiyanlaştırma işini yönetmeye çağırır. Galya'nın güneyini, Arius'çulardan kurtarmaya davettir bu. Clovis'in yaptığı da bu olur: Birliklerini Vizigotlara karşı gönderir, onları Vouillé'de ezer (507), kralları II. Alarik'i öldürtür ve Pireneler'in ötesine sürer tümünü. Bu seferin arkasından Tours'da, İmparator Anastasios'un kendisine yolladığı konsüllük belirgelerini takınır. Ren üzerinde Ribuarii Franklarına da kendini kabul ettirdikten sonra Clovis, Paris'e yerleşir ve Frank Kilisesi'nin Orléans'daki ilk genel konsiline başkanlık ettikten sonra ölür (511). Eserini oğulları tamamlayacaktır: 534 yılında Burgond Krallığı ele geçirilir, Thuringen'e boyun eğdirilir; İtalya'da İustinianos'a yardım etmiş olan Theudebert, Provence'ı katar devlete ve portresini içeren altın para bastıran ilk barbar kral olur. 6. yüzyılın ortalarında –Breton ve Bask ülkeleriyle Vizigotların Septimania'sı dışında– tüm Galya ile Germania'nın bir bölümü tek bir devlet içinde toplanmış bulunmaktadır.

Adı da *Regnum Francorum*'dur.

Ortaya çıkan, özgün bir siyasal kuruluştu: İmparatorluk, yerleşme biçimini denetlememişti. "Federasyon" ve "konukseverlik" gibi hukuksal çerçevelerin dışında oluşmuştu, ne yakıp yıkmalara ne de –belki– kitle halinde soygunlara başvurulmuştu; Frank şefleri, kamu topraklarına el koymanın yanı sıra Galyalı-Romalı aristokrasinin bir bölüm toprağını da ellerinden

almışlar mıydı? Emin değiliz. İman birliği, toplumun yukarı katmanlarının baştan aşağıya özümsenmesini de destekliyordu: 6. yüzyılın son çeyreğinde Grégoire de Tours, senatoryal sınıftan geldiği halde, Frank halkından olduğu bilinciyle, göğsünü gererek yüceltir bunu. Bu kez, artık asalak barbarların Roma dünyasına girişleri değildi söz konusu olan. Tersine, Romalılığın bir bölümü, bir Hıristiyan ulus içinde bir araya gelmiş bulunuyordu; Bizans'ın etkisine yabancıydı bu; Paris, Orléans, Reims, Soissons gibi belli başlı merkezleri uygar bölgenin sınırlarında kurulmuştu ve kuzeyle doğuya doğru Germen barbarlığının içine derinden derine giriyordu. Bu çerçeve içinde olmak üzere, 6. ve 7. yüzyıllarda, Roma geleneklerinin, istilacıların getirdikleri örflere gitgide karıştığı ve bu karışmadan da özgün bir uygarlık doğduğu görülür.

Doğrusunu söylemek gerekirse, bu kaynaşma, kültür düzeyinde –hissedilir– bir düşüşle damgalandı önce ve bu alçalma, İtalya ve Kuzey Afrika gibi Doğu'yla daha sıkı ilişkilerden doğan canlılığını koruyan Güney ülkeleri ile kıta arasında hâlâ süren çelişmeyi de gösterir. 8. yüzyıl başlarına değin uzanan bu gerileme, sosyal yapı kadar siyasal kurumları, iktisadi etkinlikler kadar düşünsel ve dinsel yaşamı da etkiledi.

Neydi Merovenj toplumunun özellikleri?

Clovis ve oğulları, ilk barbar krallıkların şefleri gibi, Roma devletinin kendi hizmetine aldığı saygın "federeler" değil, özgür fatihlerdi. İktidarı bilek zoruyla ve rakiplerini öldürerek ele geçirmişlerdi. Böylece, kişisel mülkleri olarak bakıyorlardı topraklara ve kimseye geri verme yükümlülükleri yoktu; dostlarına istedikleri gibi dağıtabileceklerdi; onlar öldüklerinde de mirasçıları arasında paylaşılabilecekti bunlar. Öyle olduğu için de ülke, 511 yılından başlayarak dörde bölündü ve her parçasını Clovis'in oğullarından biri aldı. Merovenj kralları, atalarının, kabilelerindeki insanlar üzerinde uyguladıkları biçimde, yeni ilkel bir çerçeve içinde bakıyorlardı otoritelerine: Her şeyden önce birer savaş şefi olarak görüyorlardı kendilerini; halklarını savaşta yönetmek ve adli meclislere başkanlık edip hükümlerini yerine getirerek onları barış içinde yaşatmakla yükümlü bir şef. Tüm Galya'nın sahipleri olarak, Romalı ya da barbar, özgür durumdaki bütün insanlara askerlik ve duruşmada bulunma hizmeti yüklediler. Ne var ki, daha önce Theodorich'in dilediği gibi, başka görevlerle, Roma'nın eserini sürdürmek ve kültürünü

yaymakla yükümlü olduklarını asla düşünmüyorlardı. Yalnızca güçlerinden yararlanmak istediler; onlar için, krallık sadece sahibinin yararlanabileceği bir tür özel işletmeydi. Kâhyalarıyla yönettikleri hazine toprakları, saraylarının bakımını sağlıyordu. Bu arada nakit kaynaklar da arzu ediyorlardı; öyle olduğu için de kendilerine kolayca altın sağlayacak kurumları korumaya çalıştılar. Topraktan alınan adam başına vergi pek karmaşıktı, o yüzden de tapu sicillerini güncel tutmak gerekiyordu ve aslında doğrudan vergi kavramı, Germen örflerine yabancıydı. Krallar, zaten düşük olan kendi yararlarından çabucak vazgeçtiler. Buna karşılık, gidiş geliş ve tacirlerin mallarını ordan oraya götürme ve pazarlarda sergileme hakkını elde etmek için ödedikleri vergiler (*tonlieu*) çoğaltıldı; bunları toplamak pek kolaydı çünkü. İdare mekanizmasının öteki aletleri terk edildiği için çabucak bozulup gittiler. Yerel otorite, bir bölgede, kralın dostu olan bir kontun elindeydi: Kont, hükümdarın askeri ve idari bütün gücüyle donanmıştı ve aslında vergilerden ve cezalardan elde edileni, bir bölümünü kendisi için ayırdıktan sonra, saraya yollamakla yükümlüydü.

Krallığın geniş topraklara ani yayılışı, Saliens halkının özgür insanlarını kendi ırklarından olan krallara bağlayan geleneksel bağları gevşetirken, soyut devlet kavramı da siliniyordu. Öyle olunca da Merovenj kralları, kendi despotluklarını sağlamca yerleştirebilmek için bir egemen sınıfın desteğini kazanmak zorunda kaldılar. Bu sınıf, iktidarın yararına katılacaktı. Bu amaçla krallar, sözle yapılmış kişisel bağlılık yükümlülüğü karşılığında, güvendikleri kişilere tutup altın ve toprak dağıttılar. Kendi özel koruyucularını, bu bağlılık andını içmiş uyruklar (*leude*) arasından seçtiler; güçlerine ortak olan ve görevlerine bağlı bir toprakla donanmış kontların yanı sıra Hıristiyan cemaatlerin seçiminde hak sahibi olduklarına inandıkları için piskoposları bile bu kişiler arasından kendileri seçtiler. Böylece, krallığın lütuflarının miras yoluyla geçtiği bir aristokrasinin yerleşmesini desteklediler; özgür insanların en zenginlerinin bile haklar bakımından en yoksullardan ayrı tutulmadığı Frank toplumunda böyle bir sınıf yoktu. Bu arada kimi büyük aileler, Galyalı-Romalı senatörlerin çocuklarını Frank şeflerinin çocuklarıyla birleştirerek özel ayrıcalıklardan yararlandılar: Özellikle, krala bağlı bu kişilerin kan bedeli, özgür insanlarınkinden üç misli daha fazlaydı.

Merovenjler güçlü kaldıkları sürece, lütuflarını adilce dağıtarak ve boyun eğmezlikleri sertçe cezalandırarak büyüklerin bağlılıklarını sürdürmeyi ve –aracıları yoluyla– krallığın sahipleri olarak kalmayı başardılar. Ancak, Dagobert'in ölümünden (639) sonra krallar, hepsi de pek genç yaşta tahta çıktı ve çok erken başladıkları eğlence yaşamının içinde soysuzlaştı, giderek de çabuk öldüler. O zamandan başlayarak, aristokrasinin bütün gücü ele geçirdiğini görüyoruz; Neustria, Avustrasya ve Burgonya, krallık iktidarının miras yoluyla parçalanmasından doğan bu üç eyaletin her birinde, kral soyundan gelenler, krallığı kendilerinin yönetmeleri için örgütlenirler. Sarayda sözcüleri, *major domus*, yani saray nazırı vardır. Evdeki kâhyaların başı olan bu nazırın görevleri görünüşte pek önemsizdi; ne var ki, bu *villa*dan başka bir *villa*ya gidiş gelişleri düzenleyerek, kaynakları tek merkezde toplayarak ve nerelere harcanacaklarına karar vererek sarayın bütün iktisadi yaşamını denetliyorlardı; "destek aramak" ve kralın maiyetinde "beslenmek", giderek bir mevki edinmek için saraya gelen soylu gençleri kabul eden de oydu. Öyle olunca da kral soyunun çöküşüyle, görevleri ve organları en yalın anlamlarına indirgemiş bir devlette başlıca kişilik, doğal olarak, onunkiydi. Böylece, 7. yüzyılın sonunda, Aşağı İmparatorlukta başlamış olan siyasal ve sosyal bir gelişme sonuna varır: *respublica* kavramı bile unutulur; özgür insanlar için vergi yoktur ama orduda ve adli meclislerde kişisel hizmetler vardır. Bütün siyasal güç, büyük toprak senyörlerinden oluşan küçük bir kastın elindedir; kölelerin ve kolonların efendileridir onlar, gelip "vesayet"leri altına girmiş olan daha az servet sahibi Frankların da senyörleri. Aynı anda, Frank krallığında, ilkçağdan miras kalmış iktisadi yapılar da kaybolur. Doğu ürünleriyle ilgili büyük dışalım ticareti o zamana değin sürmüştür. Bazı büyük manastırların keşişleri, kralın tanıdığı bir ayrıcalığa dayanarak, gümrüklerdeki kamu mağazalarından koku, baharat, hurma, incir, bol miktarda zeytinyağı alabiliyordu; kilise adamları, günlük yaşamlarında, Akdeniz ülkelerinden ve Yakındoğu'dan gelmiş yiyecek maddeleri tüketiyordu. Bütün kentlere yayılmış *Syni*'ler, yani Yunanca konuşan Yahudi ve Hıristiyanlar, dışardan getirilen bu malların ticaretini tekellerine almışlardı. Tacirlerden bazı vesilelerle alınan vergilerin Merovenj krallarına sağladığı altın kaynaklarının bolluğu, uzak mesafeli ticaretin varlığına bir kanıttır. Ancak, uzun bir süre-

den beri çöküş içine girdiğinden, bu alışveriş etkinliğinin işlevi de 8. yüzyıl yaklaşırken birbiri arkasından silinip gitti. Yerli ürünler her yerde Doğu'dan ve Güney'den getirilen yiyecek maddelerinin yerine geçti: Öyle olduğu içindir ki, 660 ve 680 yılları arasında krallık daireleri, Mısır papirüsü yerine parşömen kullanmaya başlar; kuzey eyaletlerinde, tapınakların aydınlatılmasında yağın yerini balmumu alır. Kralların, dinsel toplulukların ve yüksek aristokrasi üyelerinin sakladıkları mücevherat hazinelerinde değerli madenler hareketsiz hale gelir. Ağırlığı azalmış ve içine gitgide daha çok kurşun karıştırılmış gümüş paralar aşağı yukarı tüm değerini yitirirken, altın para basımı da durdurulmuştur.

Paranın değerinde böylesine düşüş, Frank ekonomisindeki o büyük içe kapanışın da bir tanığıdır.

5.-7. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA'DA KÜLTÜR

Aynı gelişmelerin sonucu olarak, ilkçağ kültürü de değerini yitirmiştir.

Nasıl?

Uygarlığın gerilemesi

İlkçağ kültürü, Frank devletinin güney eyaletlerinde, Provence'ta daha uzun bir zaman yaşamıştı. 6. yüzyılın ortalarında, kralın Avignon piskoposluğuna seçtiği bir Parisli, Güneyin uygar Hıristiyan bölgelerinden biri olan bu yeri yönetemeyecek denli kaba görür kendisini; 7. yüzyılda, Pireneler'deki atölyelerde mermer üstüne çalışan heykeltıraşlar, bütün krallığa, ürünlerinden hâlâ gönderebiliyorlardı. Ne var ki, Roma geleneklerinin daha derinliğine kök saldığı bu bölgeler, Merovenj dünyasının çevresinde bulunuyorlardı ve aylak Frank ordularınca da sık sık yağmalanırlardı. Özellikle Akitanya'nın başına çok gelmişti böylesi felaketler. O yüzden de bu bölgeler, Loire ötesi ülkelere aydınlıklarını daha fazla serpemediler, uygarlık düzeylerini yükseltemediler, giderek barbarlaştılar. Rahiplerin –o da pek ilkel olmak üzere– piskoposluk okullarında gördükleri eğitim bir yana, örgütlü bir eğitim yoktu artık. Krallık idaresi öylesine yalınlaşmıştı ki, devlet görevlisi olmayı meslek olarak seçen laikler, temel bilgilerle yetiniyorlardı yalnızca. Kitap

okuyan kalmamıştı ve dil, yazının desteği olamayınca, klasik Latinceden hızla kayıp uzaklaştı. Gerçi Ravenna'da yetişmiş şair Fortunatus, 6. yüzyılın ortasında, Galya'nın eski senatoryal aileleriyle hâlâ yazışıyordu. Ama hemen hemen aynı zamanda Grégoire de Tours, daha o zaman bozulmuş ve lanetlenmiş bir Latinceyle yazıyor ve edebiyatın nasıl tükenip yok olduğunu görüyordu. 7. yüzyılda Galya'da, antik kültürden az buçuk renk taşıyan hemen hemen bir piskopos Didier de Cahors kalmıştır ve Merovenjlerin tarihini yazan Fredegar, kendi eserinin de pek güzel gösterdiği gibi, barbarlıktan yakınır durur.

Buna benzer bir gerileme, kilisenin örgütlenişinde de görülüyor. Kuşkusuz, Frank egemenliğinde Galya iman birliğine yeniden kavuşmuştu; aslında düşünsel bir tembellik işareti de olsa ilahiyat tartışmalarından ve sapkınlıklardan, Merovenjlerin döneminde de uzak yaşadı. Kuşkusuz, Hıristiyan kral, kiliseyi destekliyor, tapınakları sadakaya boğuyor ve kilise mülklerine dokunulmazlık ayrıcalığı, yani mali yükümlülüklerden bağışıklık tanıyordu. Yine kuşkusuz, herkesin, selamete ancak kiliseye bağışta bulunarak erişebileceğini düşündüğü bir dönemde, dinsel kuruluşların serveti gitgide artıyordu. Bununla beraber, imparatorluk uygarlığının öteki kalıntıları gibi, din kurumları da ağır ağır çapından düştü. 6. yüzyılda, Galyalı-Romalı aristokrasinin bilgili ve bozulmamış eski aileleri arasından seçilen piskoposluk, genel bir çözülüş ortamında, Merovenj dünyasının en canlı ve en sağlıklı organı olarak kalıyordu kuşkusuz. Ne var ki, çok geçmeden krallar, büyük yararların kaynağı olan piskoposluk görevlerini, manevi bir değer taşımayan ve mevkilerine dayanıp çevrelerini sömürmekten başka bir şey düşünmeyen gözdelerine dağıtmaya başladılar. Piskoposları hükümdarın çevresinde toplayan ve Frank Kilisesi'nde yönetim birliğini ve disiplini sürdüren ulusal konsiller, 7. yüzyılda gitgide daha seyrek toplanır oldular ve 696 yılından sonra da hiç toplanmaz oldular. Bu tarihten başlayarak, yığınla piskoposluk makamı, özellikle de Galya'nın güneyinde temsilcisiz kaldı.

Oysa kilisenin temel öğesi piskoposluğun zayıflaması pek vahimdi. Paganlık, Galya'nın kuzeyinde hâlâ sürüyordu; istilacıların inançlarıyla pek eski boş inancın yeniden ortaya çıkışı, bütün krallıkta, Hıristiyan imanını –tehlikeli biçimde–

bozmuştu. Manevi yaşamdaki gerileme, örflerdeki gerilemeyi de getiriyordu beraberinde; aristokrat çevrelerde korkutucu bir biçime bürünmüştü bu örfler: Evlilik ahlakı kalmamıştı, nikâhsız yaşama her yanda yaygın bir haldeydi; adalete başvurma ortadan kalkmıştı, kaba güce öçle yanıt veriliyordu. Merovenj mezarlarından çıkarılan iskeletler, yara izleri ya da raşitizmin pek belirgin işaretlerini taşıyorlar; bütün bunlar, çocuk ölümlerindeki fazlalığı ve ortalama yaşın düşüklüğünü gösteriyor. Mezarların bu tanıklığı edebi metinlerin tanıklığını da doğruluyor: Onların da bahsettikleri büyüklerin şiddeti, ezilen sınıfların sefaleti ve kötü beslenmesi. Uygarlığın bütün görünüşlerinde, aynı gelişmedir göze çarpan: Eski geleneklerin bozuluşu, Germen âdet ve anlayışının gitgide sızması, barbarlığa geçiş.

7. yüzyıl boyunca buna benzer değişiklikler Vizigot İspanyası'nda oldu. Arius'çu kral Recaredo'nun –589 yılında– Katolikliği kabul etmesiyle, bu ülkede de barbarlarla Hispano-Romenler birbirlerine yaklaştılar ve çok geçmeden kaynaştılar. Bu birleşme de aynı sonuçları doğurdu: Kültürün çöküşünün yanı sıra krallık iktidarının zayıflaması ve aristokrasinin yükselişi. Kültürel çöküşteki boyutlar orada da önemliydi: 636 yılında ölen Sevilla'lı Isidoro, *Etymologiae*'sinde, Roma'nın düşünsel mirasının dökümünü yaptı; ama ondan sonra, ilkçağın dindışı yazarlarını okuma diye bir şey kalmadı ve klasik Latince kullanılmaz oldu. Bununla beraber, İspanya'da Germen öğe, Roma uygarlığını bozacak kadar önemliydi; ama ona yeni bir güç ve canlılık getiremeyecek kadar da zayıf. Orada barbarlaşma, yaygın ve derin bir güçsüzleşmeye yol açtı; öyle olduğu için de Müslüman Berberilerin çeteleri 711 yılında yarımadayı ciddi bir direnişle karşılaşmaksızın, birkaç kolay seferle fethediverdi. Tersine, Galya'da ve özel olarak da Loire, Meuse ve Kuzey Denizi arasında, eski Roma ülkeleri ile Germenleşmiş bölgeler arasında kalan ve her ikisiyle de ilişki içinde olan bu bölgede antik kurumların, kültürün, inanç ve tekniklerin gerilemesi, geniş ölçüde, barbar dünyanın özgün katkılarıyla giderilip dengelendi. Burada daha bereketli oldu halkların kaynaşması. En derin çöküşün ortasında bile, 7. yüzyıl boyunca, bir rönesansın ilk işaretleri belirdi.

Böylece, Akdeniz'le ilişkilerin –hemen hemen bütünüyle– kesilmesinin sonucu olarak büyük ölçüde azalmış olan ticaret, yeni bir çerçevede, Galya'nın batı yüzünden Britanya adalarına doğru uzanan bir çizgi boyunca, yeniden örgütlenmeye başladı. Seine'le Loire üzerinde, Kuzey Denizi'nde ve Manş'ta, Atlantik kıyıları boyunca, kayıklarla ve gemilerle taşıma gelişmesini sürdürdü; ticaret, Rouen'de ve Canche üzerinde yeni Quenturic Limanı'nda daha yoğun hale geldi; Saint-Denis fuarlarını ve Londra ile York ticaret merkezlerini ziyaret eden Frizyalı tacirler sayesinde, Galya, Ren Germaniası ve Baltık ülkeleri arasında ilişkiler kuruldu. Bizans dünyasıyla alışverişte bir araç olan imparatorluk altını hızla seyrekleşirken, Anglosaksonların gümüş paraları, ticaretin bu yeni doğrultusunun bir simgesi olarak, Galya'da yayılıyordu.

Bir başka yenilik işareti de Hıristiyanlığın yayılışıydı. O zamana değin bir kent dini olan Hıristiyanlık, gerçekten o dönemde, egemen sınıfların kırsal kesime göç etmelerinin de etkisiyle, Galya tarım kesimine girmeye başladı: Kasabalarda piskoposların yaptırdığı ayin yerleri, büyük toprak sahiplerinin artık olağan oturma yeri haline getirdikleri malikânelerinde yaptırdıkları özel dua yerleri, vaftiz edilmiş kiliseler düzeyine yükseldi ve Hıristiyan toplulukların yeni merkezi, yani ruhani çevreler (*paroisse*) oldular. Gelişme pek hızlıydı: 6. yüzyılın sonlarında Bourges piskoposluğunun elinde kırk kadar *ecclesiae* vardı; aşağı yukarı elli yıl sonra yüze yükselmişti bunların sayıları. Ayrıca, Dagobert'in çağdaşı olan büyük piskoposlar, bir Aziz Eligius, bir Aziz Ouen (Dadon), bir Aziz Sulpice seferler düzenleyerek, gidip putları yakıp yıktılar; pagandaların hac yerlerini bir başmeleğin ya da bir şehidin koruyuculuğu altına sokarak kendilerine kattılar; kırsal kesimde Hıristiyan dininin –en azından– aynı biçimini yayarak, tarım kültlerinin törenlerini Hıristiyanlaştırdılar. Son olarak da Noyon, Cambrai, Reims gibi Hıristiyanlığın ileri duraklarında yerleşmiş yüksek rütbeli papazlar, Aziz Amandus gibi Akitanya'dan gelmiş misyonerler, Frank istilasına uğramış ve baştan aşağıya paganlaşmış Kuzey Galya bölgesini Hıristiyanlaştırmaya girişti-ler ve Meuse ile Escaut boyunca haçı yeniden diktiler. 7. yüzyıl süresince Lorraine'deki mezarların üstünde, paganlığın işaretlerinin yerini Hıristiyanlığın simgeleri aldı yavaş yavaş.

Son olarak da sanat alanında bir yeniden doğuş görüyoruz.

Germen istilalarının başlıca katkısı olarak, yepyeni ve pek güçlü bir sanat Romalılaşmış ülkelere gelip girmişti. Temalarını çevredeki yerleşik uygarlıklardan alan, bir biçimlendirme beğenisi olan ve hayvan biçimlerini yorumlamayı yeğleyen bir göçebe sanatı görüyoruz; sonra, silah üretmeye ve maden işlemeye elverişli bir demircilik sanatı. Bu sonuncusu, küçük çapta mücevherlere uygulandı önce; ancak, altın ve değerli taşlar olmak üzere, en değerli maddeler üzerinde gerçekleştiriliyordu. Bütünüyle çizgisel olan ve tüm Batı'da Germen mezarlarında birbirine benzer biçimde görülen bu süslemelerde kabartılar horlanırken, biçimleri, önceden saptanmış bir çerçevenin içine olduğu gibi geçirme kaygısı vardır. 7. yüzyılda, bu dışarıdan getirilmiş ve Roma estetiğinden bütünüyle farklı olan bu sanat, Kuzey Galya'da kendine uygun bir zemin buldu ve orada serpilirken de değişmeye başladı. Önce kuyumcular, bugün hemen hemen hepsi kaybolmuş olan, büyük boyutlarda işçiliğe giriştiler; bu eserlerde, bölmeli kuyumculukta eskiden beri kullanılan yöntemleri yetkinleştirdiler ve ayrıca, bronz dökümü ya da demir üzerine süsleme gibi yeni teknikler uyguladılar. Sanatçılar, son olarak, esinlerini yenileyip soyutlamadan bütünüyle vazgeçmeden, insan çehresini betimlemeye, biçimlendirmeye giriştiler.

Böylece, Germen sanatı, Seine ülkesinde daha bir genişlik kazanırken, dinsel kuruluşların zenginleşmelerinin de desteklediği Roma tekniklerinin taş sanatlarının gerçek bir rönesansı da görüldü. Çok ünlü oldukları için, İngiltere keşişlerinin, tapınaklarını süslemeleri amacıyla oraya çağırdıkları mimarlar ve duvarcılar, o zamanın Galya yapılarının bir özelliği olarak, cephesi çan kuleleriyle süslü kiliseler yaptılar. Bu yapıların süslenmesi de heykeltıraşlığın gelişmesine yol açtı. Heykeltıraşlığın başlıca merkezi, Pireneler'deki mermer ocaklarının çevresiydi ve Doğu'dan, bitkilerin biçimlendirilmesine dayanan, pek yumuşak bir süsleme biçimi alıyordu; heykeltıraşlık, 7. yüzyılın sonlarında, barbar estetiğinden esinlenen kuyumcu atölyeleriyle doğrudan ilişki içindeki Île-de-France'a taşındı. Orada sanatçılar, Jouarre türbesindeki sandukalarda görüldüğü gibi, yumuşak kalkerde, insan çehrelerinin kabartmasını yeniden yaratmayı başardılar.

Hıristiyan dininin kırsal kesimin yaşam biçimine ve anlayışına uygulanması, yeni ticaret akımlarının başlaması, süslemecilikteki ustalık, bütün bunlar, tartışılmaz bir uyanışı

gösteriyordu. Bu gelişmenin sürebilmesi için Merovenjlerin Galya'sında yine de bir şey eksikti: Siyasal ilişkilerde aristokrasiyi çekip çevirme olanağını verecek farklı bir düzenleme. Ne var ki, kişisel bağlılık ve savaşçılığı öğrenme konusundaki Germen uygulamalarının girişi, iktidar organlarındaki bu yenilenmeyi hazırlıyordu ve Avustrasya'da, Frankların bu en barbar eyaletinde daha şimdiden, saray nazırlığının çevresinde, yeni bir düzenin temelini oluşturacak bir bağlılıklar ağı örülmeye başlamıştı. Bir şey daha eksikti o Galya'da: Bir aydınlar kadrosu, özellikle de sistemli bir klasik Latince eğitimi. Böylesi bir eğitim, Hıristiyanlığın kutsal kitaplarını tüm rahiplerin eline vererek, hem piskoposlukta bir reformu hazırlayacak, hem de pagan sızmalarına karşı mücadelelerinde kilise adamlarını güçlendirecekti. Ne var ki, daha 7. yüzyılın son yıllarında, Manş kıyılarının yeni limanlarında Anglosakson misyonerleri çıkıyorlardı karaya. İki şey vardı beraberinde: Antik kültürün daha iyi korunmuş mirası; bir de daha saf, daha sert ve Roma'daki temsilciye daha iyi bağlanmış bir din.

Hıristiyanlaştırmanın sürdürülmesi

Frank krallığının dışında, Roma kültür mirasının bir bölümü ile klasik Latincenin sürdürülmesine yarayacak öğretim metin ve yöntemleri, kilisenin elinde toplanmıştı. Ne var ki, değişikliğe uğramış bir kiliseydi o: Manastıra yer veriyordu, Papalığa inanıyordu ve misyonerdi.

Mısır'dan gelen keşişlik, Batı'da erkenden yerleşmiş, ilk manastırlar 410 ve 418 yılları arasında önce Provence kıyılarında, sonra da İrlanda'da kurulmuştu. İrlanda'yı, Aziz Patrick ve çömezleri, 452 yılından başlayarak Hıristiyanlaştırmışlardı. Hıristiyanlık, öylesine yerleşti ki bu adaya, bütün dinsel yaşamın çerçevesi oldu ve oradan bir göçmen niteliği aldı. Gerçekten adadaki keşişler için yolculuk, kutlulaştırmanın en iyi araçlarından biri oldu. Böylece, İrlandalı din adamları bütün Kelt ülkelerine, İskoçya'ya, İngiltere'nin kuzeybatısına ve Armorica'ya yayıldılar; 6. yüzyılın sonlarında Aziz Columbanus'un önderlik ettiği İskoç keşişleri, Frank krallığına ve Germen halkların arasına girdiler ve manastırlar kuruldu. En sağlam ve diri dinsel biçimleri, en uç noktadan Germania'nın ortasına kadar taşıyıp götürecek olan manevi akımın doğrultusu budur. Bununla

beraber, pek sert ve ilkel bir nitelik taşıyordu İrlanda keşişliği. Gerçi "kutsal kitaplar"a, belli sayıda metinlere dayanan Hıristiyan dini, bu kutsal kitapların dili ile ayin usul ve sırası hakkında temel bilgileri gerektiriyordu; İskoçyalılarsa Latinceyi kullanıyorlardı ve Galya Hıristiyanlarından farklı olarak, günlük dilleri bu saf Latinceye kökünden yabancıydı ve onu bozma tehlikesi yoktu. Ne var ki, dindışı kültür üstüne hiçbir kaygısı yoktu ve dünyayla ilgisini bütünüyle koparmış, alabildiğine çileci, alabildiğine tövbeye dayanan bu dinsel hareket, uygarlık taşıyıcısı olamazdı.

Bununla beraber, 6. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Got savaşlarının yerle bir ettiği İtalya'da, daha güçlü bir manastır yaşam biçimi örgütlendi.

Aziz Benoît'nın eseridir bu.

Hali vakti yerinde bir aileden gelen ve Roma'da edebiyat öğrenimi görmüş olan Nursia'lı Benoît, 525 yılına doğru, çevresinde toplanmış insanlara, Monte Cassino Manastırı'nda bir yaşam kuralı gösterdi. Ana çizgisi ılımlılıktı bu yaşamın. Ona göre, bir başkanın (*abbé*) sıkı sıkıya yönettiği keşiş topluluğu bir milis olmalı, bir askeri birlik gibi düzenlenmeli ve toplu dualara adamalıdır kendisini. Herkesin önünde –ve yazılı– bir yükümlülüğü kabul etmiş olan üyeler, dengeli bir yaşam süreceklerdir. Bu yaşamın bir bölümü de aşırı bir bedensel sertliğe kaçmadan, elle çalışmaya ayrılmıştır. Giyinişleri, beslenme biçimleri ve zamanı kullanmaları, dönemin köylü askerlerinkine benzemektedir. Manastır, bir köşeye çekilme yeri, bir sığınak olmalı; dışarıdan hiçbir şey beklemeyecek kadar yeterli toprakları bulunmalı; ama herkese açık tutulmalı ve içindeki sade yaşam hiç kimseyi bıktırıp usandırmamalıdır. Böylece Aziz Benoît, manastıra bir havarilik görevi, Hıristiyan inancını yayma görevi vermeyi asla düşünmüyordu; tersine, ona göre, bir sığınak, dünyanın yaşadığı büyük çöküş ortamında kendi içine kapanmış bir yerdi bu.

6. yüzyılın sonlarında, yıldızı parlayan Papalık, böylesi bir keşişlik anlayışını Hıristiyanlaştırmanın bir aracı olarak görecektir.

İustinianos'un fethinden beri Roma, Bizans İmparatorluğu'na, *basileus*'un sıkı vesayetine tâbi bir piskoposluktu; ve Yunan Kilisesi'nde Doğu patriklerinin baskın etkisi, Roma'daki makamın manevi üstünlüğünü sorun haline getiriyordu. Buna karşılık Papa, imparatorluğun yakıp yıkıp terk ettiği İtalya'da

saygın bir durumdaydı; Roma'da bile sivil kurumların güçten düşmesiyle, kentin gerçek başı olup çıkmıştı. Aziz Petrus'un mülkü, İtalya'nın en büyük toprak serveti olarak, bol gelir sağlıyordu ona. Böylece, doğal olarak, Lombard istilasına karşı direnişin başını çekmeye, yerel milislerin toplanmasını örgütlemeye götürdü bunlar onu; Latin yurtseverliğinin temsilciliğini üstlenerek, Roma Cumhuriyeti'nden ne kalmışsa onunla ağır ağır özdeşleşti otoritesi. Barbar hacılar da Roma'nın ve imparatorluk düşüncesinin bir temsilcisi olarak bakıyorlardı ona; ve Yunan dünyasına yabancı oldukları ölçüde daha da açıkça görülüyordu bu. Ortaçağın ilk büyük Papası olan Büyük Gregorius (590-604) bu durumdan yararlandı. Yunancayı bilmediğini açıkça söyleyen ve evinde Aziz Benoît'nın kurallarına uygun bir keşiş topluluğu kurmuş olan bu Romalı, dinsel iktidara da sahip çıkan Bizans mutlakiyetinden yakasını sıyırmak için Roma piskoposluğunun barbar Batı'nın önderi olması gerektiğinin farkına vardı. Büyük bir hızla yayılan yazıları, Papalık makamının saygınlığını artırdı; İtalya'da Lombardların Hıristiyanlığı kabul etmelerini hazırladı; Galya ve İspanya piskoposlarıyla mektuplaştı, özellikle de Batı paganlarının Hıristiyanlaştırılmalarına girişti. 586-588 yılından başlayarak, Anglosaksonları dine döndürme tasarısını kafasına koydu; 596 yılında adaya bir Benedikten keşiş kafilesi yollayarak bunu gerçekleştirecektir.

Saksonlar İngilteresi pagandı henüz; çünkü İskoç misyonerleri, Germen istilacılara karşı, onları Hıristiyan imanına kazanmayı arzu etmeyecek kadar amansız düşmandılar. Canterbury'de, İtalya dışındaki ilk Benedikten manastırı kuruldu; manastır önce büyük bir başarı kazandı ve çeşitli Anglosakson krallıklarının hükümdarları çok geçmeden vaftiz oldular. Ne var ki, bir pagan tepkisi bu ilk başarıları gölgeledi. Kuzeyde Hıristiyanlaştırma işini İrlandalı keşişler üstlendi. 660 yılına doğru İngiltere, baştan aşağıya Hıristiyanlaşmıştı ve İskoçyalı ile Romalı olmak üzere birbirinden iyiden iyiye farklı iki Hıristiyan uygulaması arasında bölünmüş bulunuyordu. Ne var ki birlik, çok geçmeden, Romalılar lehine olmak üzere kurulacaktır.

Papalığın hizmetinde ve İrlanda'nın gezici keşişliğiyle ilişki içinde olan Benediktenler, misyoner olmuşlardı böylece. Ancak, 7. yüzyılın ortalarında, edebi kültüre pek az düşkün-

düler. Gerçekten, Batı kilisesinde klasik yazarları aşağılama ve horlama hâlâ egemendi; paganizmin en hayranlık verici yanını taşıyan eserler karşısında bir korku da vardı; son olarak, çileci bir anlayış, dünyevi kitapları okumayı yasak bir istek olarak mahkûm ediyordu: Papa Büyük Gregorius, Piskopos Viyanalı Didier'yi, gramer öğrettiği için pek sert sözlerle azarlamıştı. Ne var ki, ilkel Hıristiyanlığın bu köklü eğilimine karşı ilk tepki, 6. yüzyılın ortalarında palazlandı. Theodorich'in ölümünden sonra nazırı Cassiodorus, Roma'da, Papa Agapetus'la anlaşarak, Nisip örneği bir kutsal edebiyat okulu kurmak istemişti; bir kütüphane kurma düşüncesi zaten vardı. Cassiodorus, Calabria'daki malikânesine çekildi ve kendisini keşiş yaşamına verdi. Bununla beraber, kendisi ve arkadaşları için seçtiği yaşam biçimi, maddi uğraşlardan uzak, kitaplarla çevrili aydın bir senyör yaşamıydı: Başlıca çabaları düşünseldi, elyazması kopyacılığıydı. Gerçekten, klasik öğretimi horlayan gelenekle bağlarını koparan Cassiodorus, kutsal kitapların anlamına en iyi şekilde varabilmek için serbest sanatlara başvurmanın gerekliliğine inanıyordu. Yaşamının son yıllarını, hem kutsal, hem dünyevi incelemelerle geçirdi. Onun sayesindedir ki, kaybolup gitme noktasına gelmiş olan antik okul, manastırda bir sığınak bulmuş oluyordu. Ne var ki, çevre dikkafalıydı, zamansız girişimler ve düşünsel uğraşlar Benedikten manastırlara öyle hemen gelip girmedi.

Ruhbanın klasik kültür karşısındaki bu tutumu bir yüzyıl sonra, İtalya ve Afrika'ya sığınmış olan Doğulu din adamlarının etkisi altında değişti. Gerçekten, Yunanca konuşulan ülkelerde daha da sağlam olarak kök salmış olan Hıristiyanlık, ilkçağın düşünsel mirasının büyük bir parçasını kendine mal etmişti. Böylece dindışı incelemeler yapma zevki önce Roma'da yayıldı, sonra da yeni Hıristiyan olmuş İngiltere'de. Çünkü Papalığın –669 yılında– Anglosakson kilisenin örgütlenişini bitirmekle görevlendirdiği iki kişi vardı: Öğrenciliğini –belki de– Atina okullarında yapmış Tarsuslu Theodoros ile, Bizans Kartaca'sında Yunanca ve Latince eğitimi görmüş olan bir Afrikalı, Hadrianus. Onlar, bir yandan İngiliz kilisesine niteliklerini kazandırır, katı bir hiyerarşi koyar ve Papalıkla sıkı bir ilişkiyi dayatırken, diğer yandan da *Kutsal Kitap*'ın anlaşılması için gerekli Latincenin ilk bilgilerinin yeni Hıristiyan olmuşlara zaten öğretildiği manastır okullarına, daha geniş ve kucaklayıcı

bir inceleme programı sokarlar: Cassiodorus'unki gibi dindışı edebiyat hakkında derinlemesine bir bilgiyi içeriyordu bu program; onların düşün miraslarının en parlak temsilcilerinden biri olan Aziz Bede'nin daha sonra söyleyeceği gibi, bu, "yürekleri, her gün kurtarıcı bilimin dalgalarıyla suluyordu." Wermouth, Yarrow gibi yeni Benedikten manastırlar güçlü düşünce ocakları oldular; onların kurucusu Aziz Benoît kütüphaneler kurdu oralarda, Roma'ya altı kez gezi yaptı ve her dönüşünde yığınla elyazması alıp getirdi İngiltere'ye ve çok geçmedi, York'ta Latin Hıristiyanlığının en büyük eğitim merkezi kuruldu. Son olarak, yalnızca kitaba bağlı kültürün bu birden açılıp serpilişiyle doğrudan ilişkili olarak, İrlanda manastırlarıyla, kuzey ve doğu İngiltere manastırlarında, 700 yılı dolaylarında ada minyatürünün ilk şaheserleri kondu ortaya: Bunlardan, *Canterbury* (Kral James) *Kutsal Kitabı* gibi, bir bölümü, İtalya'ya da Afrika'dan getirilmiş antik örneklerden esinleniyordu; *Lindisfarne İncili* gibi, bir bölümü de hayvan temalarını ve barbar kuyumculuğunun geometrik süslemelerini alıyor ve olduğundan da güzel hale getiriyordu.

Ne var ki, 7. yüzyıl sonlarında Arap fethinin Afrika'daki Bizans topraklarına yayıldığı ve İspanya'daki Vizigot krallığını tehdit ettiği sıralarda misyonerler, Anglosakson manastırlarını terk ettiler; Frank krallığının hâlâ pagan kalmış doğu sınırlarını Hıristiyanlaştırmaya girişmekti amaçları. Böylece, bir yandan Romalı olan Papalık ile –şimdi Avustrasya saray nazırlarının egemen olduğu– en güçlü devlet arasında ilişki kuruluyordu; öte yandan da en canlı Latin kültürü ile Paris bölgesinin genç Galya-Frank sanatı arasında bir ilişki.

Ortaçağ uygarlığının gelişmesini, bu dört katlı bağlaşma ile hazırlayacaktır onlar.

BÖLÜM II

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: DOĞU (V.-VII. YÜZYILLAR)

5.-7. yüzyıllarda Doğu'nun, Batı'dan kökten farklı olduğunu sanmayalım. Kuşkusuz, Batı İmparatorluğu'nun yerine Germen krallıklar geçerken, Doğu'da, kendine "Romalı" diyen, başkentinin eski adından hareketle "Bizans" İmparatorluğu dediğimiz bir devlet varlığını sürdürüyordu ve 1453 yılına değin de sürdürecektir; ne var ki bu devlet, ortaçağın yarı yolunda, Constantinus'un imparatorluğuna –Charlemagne'ın ve Otto'nun yeniden yarattıkları– adaşı Batı İmparatorluğu kadar benziyordu. Doğu'da kopuş daha az âni olmuştu; ancak gelişme, başlarında bile bir bölümüyle aynı yönde oldu.

BİZANS İMPARATORLUĞU'NUN BAŞLANGIÇLARI

Doğu İmparatorluğu, birbirinden pek farklı bölgeleri içine alıyordu.

Neydi iktisadi ve sosyal görünüşü bu bölgelerin?

Barbar istilaları zamanında Doğu İmparatorluğu

Balkan yarımadası, Yunanistan bir yana, Asya'dan çok Batı Avrupa'ya benziyordu; Mısır da Roma Asyası'ndan birçok çizgileriyle ayrılıyordu. Bununla beraber, bütün bu çeşitli bölgeler aynı eğilimle yüz yüzedir: Bürokratizm ve Batı'nın acısını çektiği vergilendirme; gerekçe de aynı: Halkların devlet biçimine karşı soğukluğu. Batı'da olduğu gibi, Doğu'da da büyük toprak mülkiyeti gelişmiştir; ve özgür köylülük –bir bölümüyle– kolonluğun içinde yok olmuştur. Bu köylülüğün, yakasını devletten ve "patron"dan kurtarabilmek için bulabildiği –belki– tek çare vardır: Kaçmak! Kentlerde ve kasabalarda devlet, insanları babadan oğula, mesleklerine ve kamusal sorumluluklarına bağlamanın aranışı içinde, sosyal yaşamı taşlaştırmıştır; zanaat ve ticaret etkinliği inceden inceye düzenlenmiştir; lüks kumaş

ve silah üretimi doğrudan doğruya devletçe örgütlenmiştir; başta Konstantinopolis olmak üzere, büyük kentlerin yiyecek içeceğinin temini, mallara el koymalarla ya da düşük fiyata zorunlu edimlerle sağlanmaktadır. Son olarak, Batı'da olduğu gibi, ordu gitgide paralı "barbarlar"dan oluşmaktadır; şefleri de 5. yüzyılda, İtalya, Galya, İspanya ve Afrika'daki kardeşleri gibi, benzer bir iktidarı fethetmenin eşiğindedirler ve adamları, imparatorluğun topraklarına, Batı'daki "konukseverlik"i hayli andırır biçimde yerleşirler. İstilacılara karşı onların taktiklerine göre direnme zorunluluğu, yine Batı'da olduğu gibi, ordunun örgütlenişini kökünden değiştirmiştir ve pahalıya mal olmaktadır devlete bu.

Peki, bu yıkıcı etkenlere, Doğu İmparatorluğu nasıl oldu da Batıdakinden daha fazla karşı koyup direnebildi?

Bir soluk alma zamanını bulmuş olmakla!

Çünkü 7. yüzyılda bütün bu Avrupa eyaletleri, Germenlerden daha da özümsenemez durumda olan "barbarlar"ca istila edilirken, hemen tüm Asya ve Afrika bölümünü de yeni ve önceden bilinmeyen bir düşman fethediyordu. Ancak, ilk "barbarlar"dan kiminin başı başka yöne çevrilmiş kimi de –özümsenmese bile– en azından etrafı sarılmıştı. Nedenleri bir yanıyla dışsaldır bunun: Asıl baskı Avrupa'daydı; Asya eyaletleri içinde en zenginleri, bu saldırının uzağında kalmışlardı. Gerçi Pers savaşlarına belli aralıklarla sahne oluyorlardı; ne var ki, Avrupa'da barbarların içeriye dalmalarına yol açacak bir çekim merkezi değillerdi; Sasani devletinin kuzeyini tehdit eden baskılar da daha içerilere girme olanağı vermiyordu ve olsa olsa, yerleşmekten çok, birkaç eyaletin siyasal bakımdan ele geçirilmesiydi söz konusu olan. Ama "barbarlar"ı asıl engelleyen, Doğu İmparatorluğu'nun kendi gücü olmuştur: Bu güç, onları Konstantinopolis'i fethederek iktidarı bütünüyle ele geçirmekten, Boğaziçi'ni ve Çanakkale Boğazı'nı aşmaktan alıkoymuştur; ve fırsat çıktığında vazgeçip bir Batı toprağına yerleşmeyi yeğlemelerine neden olan da bu güçtür yine.

Nereden geliyordu bu güç?

Doğu'nun Batı'ya olan bu üstünlüğünün kaynağı, ticaret ve zanaattı; kentlerdeki gelişme ve –bir olasılıkla– kırsal kesimdeki nüfus yoğunluğu bile bundan ileri geliyordu. Gerçi uluslararası ticaretin konusu, yalnızca aristokrasinin yararlanabileceği, giderek halk kitleleri üzerinde doğrudan etkisi olmayan lüks mad-

delerle ilgiliydi; ancak, iç ve bölgesel taşıma, idari bir nitelik taşıyan, böylece de ticari olmayan tarım ürünlerinin teslimine ilişkindi. Böylesi bir ticaretin varlığı, kentlerin varlıklı sınıfı için pek önemliydi; dolayısıyla kent halkının bütünü için de yaşamsaldı, çünkü iş ve ekmek kapısı sağlıyordu ona. Ticaret, özellikle Asya'da, Hint'e, hatta Çin'e yönelikti: Geçmiş yüzyıllardaki mali kolaylıklar içinde olmuyordu bu; o yüzyıllarda, "Romalı" tacirler Hint ve Çin'in ticaret merkezlerine doğrudan doğruya ulaşırlardı. Şimdi ise, Orta Asya'nın geçitlerini Akdeniz'in kıyılarıyla birleştiren kervanlarla olsun, Kızıldeniz'i, İran Körfezi yararına devreden çıkararak Hint'le kurulmuş deniz ilişkileriyle olsun, Sasaniler bir transit tekeli kurmuşlardı; bir kâr kaynağıydı bu onlar için, "Romalı" imparatorluk için de kaygı kaynağı. Gerçi Batı'nın Yakındoğu ile ilişkilerinde başını çektiği altın kaybı gibi, Doğu Akdeniz'de de Uzak Asya ile ilişkilerinde böyle bir kaybın acısını çektiği ve Avrupa'nın altın kaybını sürdüren etkenin de bu olduğu ileri sürülmüştür. Ne var ki, bir yerde aşırı bir savdır bu: Bazı ürünleri ta Çin'de bulunmuş olan zanaat, hesapları dengeleyebiliyordu ve Bizans parasının, yüzyıllar boyunca uluslararası paranın ölçüsü haline getiren sağlamlığını nasıl olup da koruduğu açıklanması gereken bir nokta olarak kalsa da yalnız başına bu sağlamlık bile, madeni para bakımından vahim bir yoksullaşma ve ticaret alanında tam bir dengesizlik yolundaki varsayımı geçersiz kılar.

Buna karşılık, Batı'ya doğru ticaret neyi temsil ediyordu Doğu Akdeniz tacirleri için?

Duruma Batı'dan bakıldığında büyük bir açıklıkla görülen, bu ilişkilerin "barbar" krallıklarında da sürüp giderken, bir yandan da çöktüğüdür. Bu çöküş, Batı'nın satın alma gücünün azalışından ya da Vandal donanmalarının geçici korsanlığından ileri geliyordu. Ama Doğu'dan bakıldığında, sorun hiç de aynı değildi: Bu ticaret, Batı'nın zayıflayan ekonomisi için önemini koruyabildi; ancak, başka yerlerde çok büyük çapta işler çevirmeye alışmış Doğulular için Batı'ya büyük bir dikkatle bakmalarında bir zorunluluk yoktu. Bununla beraber, açık olan bir nokta şu ki, 5. yüzyılın sonlarından başlayarak Doğu İmparatorluğu, donanmasını yeniden kurar; karada üstünlüğü barbarlara terk edermiş gibi göründüğü anda, denizdeki üstünlüğü ele geçirir. Bu donanma sayesinde topraklar da fethedecektir; ancak, Afrika'da, İspanya'da ve hatta –bütünüyle

ele geçirdiği– İtalya'da kıyılar, limanlar, savunmaya yarayacak noktalarla yetinecektir. Zorunluluk gereği kuşkusuz. Bununla beraber, "barbar" ülkelerle ticaretin "Romalı" ülkelerle ticaretten daha zor olduğunu söyleyecek hiçbir kanıt da yoktur. 6. yüzyılın sonlarına değin Bizans ürünleri Tuna Avrupası ile Doğu Avrupa'ya girer, Baltık'a ulaşır; kuşkusuz, oralarda yerli şefler, vergi ve yağmadan elde ettikleri kürk ve kölelerle değişiyorlardı bunları ya da imparatorluk diplomasisi gereği armağan olarak dağıtılıyordu o ülkelerde. Konstantinopolis ya da Suriyeli tacirlerin, bu ticareti kesintiye uğratacak savaşları ya da bahasına değmeyecek yakılıp yıkılmış toprakların yeniden fethini uygun gördükleri hiç de kesin değildir. Eğer İustinianos bu itirazları bir yana itip her şeye karşın Akdeniz kıyılarını yeniden ele geçirmişse, mali gerekçelerle yapmıştır bunu. Bizans politikasında vergi toplama ve tekelleri örgütleme arzusu, sistemin sağladığı çıkarlardan yeterince pay alamamış kimi büyük toprak sahipleri ile tacirlerin muhalefetine üstün gelmiştir çoğu kez. Barbarları birbirine düşürecek diplomatik armağanlar olarak askeri savunma gereksinimlerine katkıda bulunmak, sarayın lüksünü karşılamak, başkentteki plebleri –rahat durmaları için– beslemek gerekiyordu. Özetle Batı'nın, çevresindeki tüm eyaletleri Germenlere feda ederken; Doğu'nun, önce varlığını sürdürebilmek için, sonra da karşı saldırıya geçmek ve içerde belli bir kalkınmayı sağlamak için bu kaynaklara gereksinmesi vardı.

Bu ticaret ekonomisinin sosyal plandaki yankısı, kentlerdeki gelişmedir. Küçük Asya'nın batısında, Suriye'de, Yukarı Mezopotamya'da, hem –Antakya gibi– büyük kentler vardır. hem de –daha belirgin olarak– yığınla orta ve küçük yerleşim merkezleri. Beslemek gerekir onları; Suriye içlerinin kurak yaylalarının irili ufaklı işletmelerle değerlendirilmesi bunun sonucudur. Pek büyük bir kent de Mısır'daki İskenderiye'dir; ancak, çiftçi kalmış bir ülkenin kıyılarında daha da istisnai bir görünüşü vardır onun. Son olarak Konstantinopolis, başkent ve pek önemli bir liman olmanın yanı sıra istilalar önünden kaçan Balkanlıların bir sığınağıdır da ve gitgide büyümektedir, belki milyona yaklaşmıştır içinde oturanların sayısı; ayrıca, yönetimin karşısına, kamu düzeni, yiyecek-içeceğinin sağlanması ve gitgide daha zorunlu hale gelen savunması ile ilgili sorunlar çıkarmaktadır. Her yanda, zamanın gereği, kenti kuşatan kale bedenleri, özellikle İustinianos zamanında güçlendirilmiştir.

Kamusal yapıların, onlarla aynı zamanda yükselen özel konakların güzelliği, bir gönencin de tanıklarıdır; geçicidir bunlar, yıkıntılar üzerine kurulmuşlardır, ama gerçektirler. Mülk sahipleri, hep kırsal kesimdeki malikânelerinde değil, orada oturmaktadırlar. Kentlerin yöresinde, orta mülkiyet daha uzaktaki büyük toprak sahiplerini dengelemektedir. Küçük köylü mülkiyeti bile yer yer, kentlerin azığının sağlanmasına katılarak varlığını sürdürür gibidir. Kentte, zanaatla uğraşan aşağı halk tabakası, Maviler ve Yeşiller diye, geniş gruplar halinde örgütlenmişlerdir. Tutkunu oldukları spor yarışmalarındaki rolleri büyüktür gerçi; ama asıl kamu düzeninden sorumlu milislerdir bunlar ve –bir ölçüde de– sınıf çatışmalarının billurlaştırdığı geniş dernekler. Bu sıfatla da imparatorları tahtından indirip ya da oraya yükselten bütün hareketler, bunlardan birine ya da ötekine dayanmak zorundadır. Bazı hallerde, iktidara karşı bir tertibin kaynağı bile olmaktadırlar: Ünlü Nika Başkaldırısı bunun bir örneğidir; İustinianos, "barbar" paralı askerlerine dayanarak, kan içinde boğmuştu bu hareketi.

Başkaldıranların –"zafer" anlamına– "nika!" diye haykırmalarına bakıp Nika Ayaklanması olarak anılır bu. Olayda, "Yeşiller"in ve "Maviler'in aşağı tabakaları birleşirler. İustinianos, Hipodroma geldiğinde taşlanır. Kent yanmaktadır. Kuşatılan sarayda yiyecek içecek stokları tükenir. İmparator, Boğaziçi doğrultusunda kaçmaya hazırlanmaktadır. İmparatoriçe Theodora'nın ısrarı ve girişimiyle, duruma egemen olmak için, son bir çabada daha bulunur. Zeki, cesur ve otoriter bir kadındı Theodora; İustinianos'la evlenmeden önceki serüvenleri skandallara yol açmış ve ünlendirmişti onu. "Maviler"in şefi satın alınır. Başkaldıranların dolaştığı Hipodroma gizlice paralı askerler sokulur; bunlar silahsız insanların üzerine ansızın saldırırlar ve hemen oracıkta 30.000'e yakınını öldürürler. Soluğu kesilen halk kuruluşları uzun bir süre siyaset arenasından kaybolacaktır.

Aşağı yukarı aynı devirde Filistin'de de bir başkaldırı olur. 536 yılında, Afrika'da askerler ayaklanırlar; çünkü yendikleri Vandallardan kendilerine kalmış olan topraklar ellerinden alınmaktadır. Stotzey adındaki deneyimli bir savaşçının yönetiminde, on iki yıla yakın direnirler. İmparatorluğun İtalya'daki varlığı, yalnızca silah zoruyla sürdürülebiliyordur. "Haydutlar" hareketi, Balkanlar'da barbar istilalarıyla kaynaşarak genişlemektedir.

İustinianos'un saltanatı (527-565) geleneksel olarak, "Bizans" uygarlığının ilk altın çağı olarak gösterilir. Fetihlerin sağladığı saygınlığa, yapıların debdebesine, bir yazarlar topluluğuna bakıp yalnızca onları gören bir kuruntu bu; nitekim, bunların hiçbiri imparatorluğun içinde bulunduğu zayıflık ve tehlikelerin, hem de pek az sonra bütün korkunçluğuyla ortaya çıkıp daha da ağırlaşmasını engellemez. Bununla beraber, kendine güvenen bir iradenin, görkem açlığı içinde, güçleri yeniden derleyip topladığını da görmezlik edemeyiz.

Gerçekleştirdiği bazı şeyler vardır ki, belleklerimizde bir anıyı sürdürür durur.

Önce idare mekanizmasının ve toplumun ele alınması gerekiyordu. Sonunda uğradığı başarısızlığı unutarak konuşalım. İşe başlamak için, geçen yüzyılda *Theodosius Kanunları*'yla girişilmiş çalışma genişletilerek, eski Roma hukukunda yararlanılabilir ne varsa toplanır; örflerdeki gelişme ve Hıristiyanlığın kazandığı zafer de göz önünde tutularak *İustinianos Kanunları* ortaya konur. Bütün Latin halkları kurumlarının kaynağı olan bu eser, yıkılması olanaksız bir anıt gibi kalmıştır; tarihçiler ve hukukçular ilkçağı okurlar onun aynasında. Sonra, buna koşut olarak ve aynı anlayışla, *Digesta*'da hukukçuların görüşleri bir araya getirilir.

O andan başlayarak, Bizans devleti artık hiç silinmeyecek olan ve doğrusunu söylemek gerekirse, daha Constantinus'la başlayan bir gelişmenin sonucu olarak, bazı nitelikler kazanır. Başta, kilise ile devletin bütünleşmesi gelir. Batı'da kilise, Arius'çu olduklarında, Germen prenslerin düşmanıdır; ya da onların kültürce düşük düzeyde oluşları ve yönetimdeki yetersizlikleri sonucu, vesayetlerinden kaçıp kurtulmuştur. Doğu'da ise, dinin zembereği olduğu bir hükümet iradesiyle özdeşleşmiştir; ne var ki kilise, kendi kadar Hıristiyan olan bu devletin denetimi altındadır. Müminlerin ve devletin de yardımıyla, kilise zenginlik ve güç sahibidir; patrikleri, hele Konstantinopolis'tekiler, ağırlığı olan kişilerdir. Ne var ki, imparatordur hükmeden; uzakta, Roma'da Papa ne düşünürse düşünsün, iman konusunda bile onun sözüdür geçen.

Dini de elinde tutan mutlakiyetin en ileri vardırılmış örneğidir bu.

İmparator, *basileus*, kökeni ne olursa olsun mutlak hükümrandır. Asker kökenlidir ve çoğu kez miras yoluyla gelmez iktidara. Mutlak olduğu kadar kutsaldır da kişiliği. Kent içinde kapalı gerçek bir kent olan sarayında, işitilmemiş bir lüks ve törenli yaşam onu halktan, hatta saraydaki çevresinden ayırır: Bazı yanları Doğu monarşilerinin geleneklerinden alınmıştır bunların; ama bir iç gelişmenin de ürünüdürler. 5. yüzyılın başlarında, Batı'da olduğu gibi, *basileus*'un da gerçek yönetimle ilişkisini kesmesinden korkulmuştur. Ne var ki, yüzyılın sonunda, dizginleri yeniden eline geçirir ve çoğu kez ordulara kumanda eden bir general, her şeyi yöneten, her şeyi denetleyen bir baş olarak kalacaktır hep. Çevresinde yığınla insan, merkezi hükümetin dairelerini ya da yerel işlere bakan daireleri doldurur; büyük daireleri yönetenler de önemli kişilerdir. Bununla beraber, *basileus*'un iradesinin dışında başka bir irade karışmaz yönetime; eşgüdüm yoktur yani. Çifte bir hiyerarşi içinde her şey ona gelip varır: Bazıları onursal sıfatlardır bu hiyerarşide bazıları da gerçek görevleri karşılar. Hepsi de laiktirler ve gitgide ücretli görevliler olmaktadırlar ve ezici görevlerden kaçma çabasındaki yerel majistraların yerine geçmektedirler.

Merkeziyetçilik doruk noktasındadır.

Tanrı'yı ve imparatoru yüceltme duygusunun da katıldığı bir görkem gösterisi, yapılarda kendini ortaya koyar. Onlarda İustinianos'un çehresini bugün de görürüz. Bu sanat, insanlığın en gerçek ve en güzel sanatları arasındadır. Ayasofya, batı yakasında, Haliç'e girerken bugün de her şeye egemen durur. Dışarıdan bakıldığında, her türlü süslemeye kayıtsız yapısıyla ziyaretçiyi şaşırtabilir; ama bir kez içine girildiğinde, boyutları, çok renkli mermerlerinin görkemi ve güzelliğinden hiçbir şeyi eksiltmeyen süslemeleri, kubbesindeki başarı, hayranlık ve şaşkınlık yaratır insanda. Mimarları Miletli İsidoros ile Trallesli Anthemios'un cesaretleri ve ustalıkları karşısında dili tutulur insanın. Öylesine bir örnektir ki bu, bin yıl sonra, Osmanlı ve Moskovalı mimarlara da esin verecektir. Felaketler, öteki kiliselerden pek az şey bıraktı bugüne; bazen bazilika planını, bazen Yunan haçı biçimini taşır bunlar. Son olarak fethedilmiş İtalya'da, Ravenna'da, pek iyi korunmuş –hayranlık uyandıran– mozaiklerde, imparatorun eşi Theodora'nın ve öteki saygın kişilerin görüntüleri tekrarlanır. Kuşkusuz, heykel çöküş halindedir; ama ne anıtsal süslemedeki işçilik ne de tahta ya da fildişi

eşyadaki incelik bu ölçülere varabilmiştir. Çoğu kez Doğulu temaların karıştığı canlı renkleriyle lüks kumaşlar ve elyazmalarındaki minyatürler de dikkat çekicidir. İkonografilerde donmuş gibi görünen bir şey varsa, belki bir teknik gerileyişten gelir; ama daha da çok, sanatta insanüstü bir anlayıştan.

"Bizans" sanatı hiç kuşkusuz, Yunanlılara olduğundan daha fazla başkalarına borçlu: Suriyelilere, Ermenilere; ve bütün bir Yakındoğu sanatını özetlemekten de uzaktır o. Bu sanatlarda buldukları bazı şeylere bakıp bunun tersi bir aşırılığa sapanların durumuna düşmekten de sakınalım. Ancak güçlü bir devletin başkenti, birbirinden bunca farklı etkileri kendi potasında eritebilirdi ve dev bir monarşi bir Ayasofya'yı yapacak araçlara sahip olabilirdi. Bizans sanatını etkileyenler ve ondan sonra gelenlerin üzerinde, Bizans da kendi ışığını serpecek ve bereketli tohumlarını ekecektir. İustinianos öncesinden başlayarak Ravenna, Bizans'tan, eserlerini hayranlıkla seyrettiğimiz sanatçılar alıyordu ve Batı'da bütün bir yukarı ortaçağ, sanatın sırlarını Bizans'ta aradı yine.

Bizans edebiyatı da bir daha hiç terk etmeyeceği yollara gelip girer. Felsefi ve bilimsel esinin soluğu kesilmiştir: İskenderiye Okulu'nda, ikinci olarak da Konstantinopolis'te yeni kurulmuş olan "üniversite"de, her iki dalın geleneklerini sürdürmesine karşın, gerçek budur. Ancak, buna karşılık, yeni zaferlerin ya da yeni mücadelelerin desteklediği tarih yazarlığı gelişir. Bu alanda, herkesten önce de Prokopios çeker dikkatimizi. *Savaşlar Üzerine* adlı eserinde, *Yapılar Kitabı*'nda, *Gizli Tarih*'inde İustinianos'a önce övgüler düzüp sonra karşısına geçen bu tarihçi, yazdıkları bazen ortadan aşağı da olsa, zeki bir gözlemci, iyi bir yazar ve bizim için dönemi hakkında birinci sınıf bir bilgi vericidir; *Gizli Tarih*'inde söyledikleri ise gerçekten bir skandaldır dönemi için. Onu, laik ve din adamı bir tarihçiler kafilesi izleyecektir; çoğunlukla da Doğu kökenlidir bunlar. İustinianos'un *Kanunları* ve *Digesta*'sı için kendisine yardım etmiş olan hukukçular da Doğuludurlar. Doğaldır ki, bütün bunlar aristokrasinin edebiyatıdır. Ne var ki, yeni din, müminler ve ruhbanın ortaklığıyla, özgün ve artık ahenkli dinsel şiirler de koyar ortaya; "dinsel türküler prensi" diye anılan Romanos açar bunun yolunu. Yunan halkının dine bağlılığını bunlar besleyip duracaktır yüzyıllar boyunca.

Merkezi Boğaziçi'nde olan bu uygarlık, "Romalı" olma savındadır. Batıda olduğu gibi, o yüce Roma düşüncesi, toplumun geçici biçimlerinin üstüne çıkmış bir değer olarak, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra da yaşıyordu; ayrıca, eski Roma'nın mirasının Konstantinopolis'te, Yeni Roma'da korunduğu kanısı, uygar dünyanın tek başı olarak gösteriyordu onu. İmparatorluğun şu ya da bu eyaleti "barbarlar"a terk edilmek gerektiğinde, daha da ateşli olarak sürdürüldü bu düşünce. İustinianos'u, bu İlliryalı Latini, zamanın aşındıramadığı bir anıyı yeniden gerçek hale getirmek için fetihlere itmede hiçbir düşünce bundan daha güçlü olamazdı. Bununla beraber, Bizans sırtını dönüyordu Roma'ya. Illyricum barbarlara terk edildiğinde, İtalya dışında, imparatorluğun uyruklarından hiçbiri Latince konuşmaz oldu artık. Edebiyat adına Yunan ve Doğu edebiyatı vardı yalnız ve İustinianos'un kendisi de Roma hukukunun metinlerini Latinlere toplattığı halde, kendi kanun ve emirnamelerini, yani *Novella*'yı Yunanca yazdıracaktı. Hem, 3. yüzyıldan başlayarak Batı'da, yarı Hellenleşmiş aristokrasinin çöküşü, Yunan kültür bilgisini de çökertmişti; bu çukur, aşikârdır ki, barbar krallıklarda daha da derinleşti.

Doğu dünyası ile Batı dünyasının birbirini anlayamayacağı günler yakındı.

Ne var ki, Doğu'da bile yapının dış yüzündeki o güzel birlik kayboluyordu gitgide. Sosyal güçlükler, "ulusal" güçlükler iç içeydi. "Roma" devletinin Doğu eyaletlerini dış düşmanlara karşı savunmada yetersizliğinin ortaya çıktığı dönemlerle, mali sömürünün ve idari ya da dinsel merkeziyetçiliğin güçlendiği öteki sorunların art arda gelişi, eyaletlerde özerklik eğilimlerini keskinleştirip duruyordu. Asyalılar, Mısırlılar, Roma İmparatorluğu'nun ekonomisinde ve kültüründe vaktiyle oynadıkları o büyük rolün, Batı'nın düşüşüyle daha da arttığının bilincindeydiler. Oysa pek doğru olarak, aristokrasinin Hellenistik mirası ile halkın daha geniş, ulusallıklarını da daha az yitirmiş katlarının Hıristiyanlığı arasında gitgide artan rastlaşma, üzerlerine uzun zamandan beri bir Yunan cilası çekilmiş olan yerli kültürlerin yeni bir atılım içine girmelerine yol açıyordu. Bunun gibi, Suriye ya da Mısır için uzak Bizans rejimi hiçbir şeyin haklı gösteremediği bir yabancı egemenlik biçimine bürü-

nüyordu. Kıptilerin, Yahudi ve Ermenilerin gitgide artan sabırsızlıkları, imparatorluğun birliğinin altını oyup duruyordu.

Bunun yemişlerini İslam toplayacaktır daha sonra.

Özellikle dinsel çatışmaların arasından kendini göstermektedir bu çatlak. Müminlerin çoğunluğunun anlayamayacağı incelikte ilahiyat sorunlarının ortaya çıkardığı tartışmalardan doğan tutkuları anlamakta güçlük çekiyoruz gerçi; belki de kilise edebiyatı, onlardaki kızgınlığı abartıyor gözlerimizde. Bununla beraber, Doğu'nun din anlayışı, bir düşüncenin egemenliği altındaydı: Her şeyden önce, insanın davranışı sorunlarıyla ilgilenen Batılı din anlayışından fazla olarak, kurtuluş, ona göre, önce Tanrısal düzeni doğru olarak anlamaktaydı; bu Tanrısal düzende, ya boynunu büküp kalacaktı insan ya da büyüye benzer bir yolla yakasını sıyıracaktı ondan. Ancak, özellikle şu nokta çabucak açığa çıktı ki, ilahiyatçıların arkasında, sosyal ve ulusal sorunların harekete geçirdiği halk yığınları vardı.

Nasıl?

İlahiyatta asıl uzlaşmazlık, İsa'nın insani ve tanrısal olmak üzere, çifte niteliği konusundaydı. Bazıları için, tanrısal birliğe dikkatleri çekmek istediklerinden, İsa'nın insani varlığı, çektiği acı (*Passion*), bir görünüştü yalnızca: Bu düşüncede olanlar Monofizitlerdi. Bazıları için İsa'nın varlığı ve çektikleri mutlak gerçeklerdi; ancak, tanrısal nitelikten öylesine ayrıydı ki bunlar, birinin acıları ötekinin yetkinliğini bozmuyordu: Bunlar da, Konstantinopolis patriği Nestorius'un (5. yüzyıl) adından hareketle, Nasturiler (Asuriler) diye adlandırılıyorlardı. Aslında bu öğretilerden her ikisi de Tanrı'yı, İsa'nın çektiklerinden ayırmakla, İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek insanları kurtarması düşüncesinin saygınlığını bozup tehlikeye atıyordu; o kadar ki, Greko-Romen Ortodoksluğu, her iki niteliğin birlikte bulunduğunu ilan etti; insanın da erişemeyeceği bir sırdı bu. Nasturiler, 5. yüzyılda, önce pek güçlü Monofizit etkisiyle arkalarına düşüldüğü için, Sasani İmparatorluğu'nu bir yayılma alanı olarak gördüler. Monofizitler, başlıca yandaşlarını Yahudiler arasında buldular; çünkü Yahudiler, o uzlaşmaz tektanrıcı geleneklerini görüyorlardı onda; ayrıca Kıptileri ve –o denli güçlü olmamakla beraber– Ermenileri de fethetti bu görüş. "Ortodoksluk", Roma'nın dışında, Yunanlıları elinde tuttu; başka yerlerde ise yabancı efendilerin dini olarak görüldü.

Antakya ve İskenderiye patrikleri, iktidarın hemen yanı başında olan yerini kıskandıkları Konstantinopolis'teki meslektaşlarını yola getirmek için Monofizitliğe gelip daldılar. Ne var ki, keşişlerin aracılığıyla kendi halklarına güvenebileceklerini de biliyorlardı.

Keşişlik, Doğu'da, Batı'da olduğundan çok daha erken ve hayli değişik biçimlerde büyük bir gelişme içine girmişti; Yunanistan'da olduğu kadar Ermenistan'da ya da Kıptiler arasında da böyleydi. Genellikle Aziz Basileios'un söylediklerinden esinleniyordu bu; keşişler, bir çilecilik ve kendinden geçme ülküsü yayıyorlardı. Bir bölümü, Kudüs'te, 5. yüzyılda Aziz Sabbas'ın kurduğu manastırda olduğu gibi ortaklaşa bir yaşam sürüyordu; bir bölümü de herkesin gözünden uzakta, tek başına yaşıyordu: Aziz Simeon Stylites'in çömezleri böyleydi ve ustaları gibi, sütunların tepesine çıkar, Tanrı'yı seyretmekle (!) geçirirlerdi yaşamlarını. Bu dindar insanların saygınlığı halk arasında sonsuzdu ve sayıları da gitgide artıyordu; onlara yetişip katılmak, bu dünyanın işkencelerinden ve baskılarından kaçıp kurtulmanın bir biçimiydi. Onların örnekliği ve sözleri kötülüğü, zenginliği, giderek iktidarı ayıplayıp eleştiriyordu; piskoposlarca pek yola getirilemedikleri için sürekli bir disiplinsizlik örneğiydiler ve fırsat çıktığında ya da ilahiyat çatışmaları bahanesiyle kalabalıkları ayaklandırıyorlardı. Bu çatışmalar, daha ağır tehlikelerin ortasında, Bizans İmparatorluğu'nun yaşamını iki yüzyıldan fazla bir süre zehirleyip durdu ve ancak Arap fethi, bu heterodoks inançlara inananların çoğunluğunu Bizans egemenliğinden kurtardığı vakit dindi ortalık.

Kendilerine sorarsanız, bu fetih, Yunan kilisesinin zulmünden kurtarıyordu onları.

Bir yerde doğruydu da söyledikleri.

İşte önemli aşamaları uygulanan baskının: 431 yılında Efes Konsili, Sasanilerin ülkesine sığınmış Nasturiliği mahkûm eder; 451 yılında Kadıköy Konsili de Monofizitliği. Ne var ki, Suriye'de ve Mısır'da gücünden hiçbir şey yitirmeyen Monofizitlik, bir yüzyıldan fazla bir zaman, ta Konstantinopolis'teki hükümet çevrelerine değin etkide bulunacaktır. İmparatorların, Monofizitlere verilecek ödünler, Roma ile birlik ve Monofizitler karşısında sertlik politikası arasında duraksadıkları olmuştur. Ancak, iç barışı sürdürmek için Monofizitlere verilecek ödünler boşa çıkmış, fazla olarak da Roma ile güçlüklere yol açmış-

tır. Özellikle İustinianos, öteki sapkınlara ya da imansızlara, Arius'çulara, paganlara, Manicilere, Yahudilere zulmederken, Monofizitlere de zulmetti. Buna bir tepki olarak Monofizitler, kesin biçimde ayrı ve özerk kiliseler kurdular: Kıpti Kilisesi, Suriye –ya da Yakubi– Kilisesi, çok geçmeden de Ermeni Kilisesi böyle doğdu. Her birinin törenleri kendi dillerinde yapılıyordu ve kendi hiyerarşilerine bağımlıydılar.

Her halkın kendi "ulusal" kilisesi vardı artık.

7. yüzyılda Herakleios, karşısında bulunduğu o korkunç Pers, Avar, Arap tehlikesine bakıp boşa çıkan yeni formüller bulmaya kalktı; imparatorun iradesi iman konusunda yasamaya girişmişti. Bir ya da iki nitelikten söz edilmesini yasaklayıp, tek bir iradeye inanılmasını (monoteizm) istedi; ne var ki, herkesi doyurmadı bu. Bunun tek sonucu, yerine geçen II. Konstantinos zamanında Papalıkla korkunç bir uyuşmazlık oldu; *basileus*, İtalyan uyruklarıyla bir bölüm Yunanlıyı Papa'ya bıraktı. Arap fethi, Bizans'ın elinden Doğulu uyruklarını çekip alırken, Herakleios'un bu girişimini de yararsız kılacak ve o yüzyılın ikinci yarısında Bizans hükümeti de vazgeçecekti bundan.

Yeni Süryani, Kıpti, Ermeni, Gürcü ve Mısır kültürleri de işte bu mücadele ortamında oluştu. Önemli gelişmeler vardır: 5. yüzyılın başlarında, dinsel şefleri Sahak ve rahip Mesrop'un çabalarıyla Ermeni dili alfabesine kavuşur; ulusal bir edebiyatın gelişmesinde büyük bir rol oynayacaktır bu. Öncelikle dinsel ve çeviriye dayanan edebiyat, ulusal seferleri yücelten tarih eserlerine de yer vermeye başlar; bunların içinde en ünlüsü Horen'li Musa'nınkidir. Ermenistan'ın yanında Gürcistan, Yunanlıların yanı sıra Ermenilerin de etkisine uğrar. Hemen yalnız dinsel nitelik taşıyan Kıpti edebiyatın, aslında bu alanda pek fazla bir değeri yoktur. Ondan gelen Habeş edebiyatı henüz çocukluğunu yaşamaktadır.

Çok daha önemli olanı Süryani edebiyatıdır.

> Onda da baskın olan dinsel eserlerdir, ama daha çeşitlidir: İlahiyat, kilise hukuku, mistik, dinsel törenlerde usul ve sırayla ilgili eserler. Yazarları da asıl olarak manastırlardan gelir bunların. Bu eserlerde, iki grubu birbirinden ayırmak gerekir: Bir bölümü Monofizit, bir bölümü de Nasturidir. Monofizitliği, Urfa okulu temsil eder; Nasturi olanların asıl merkezleri ise Sasani topraklarındadır, Yukarı Mezopotamya'da Nizip'tedir, Irak'ta Cündişapur'dadır. Tarihçinin

ilgisini çeken, özellikle dinsel bir vurgulaması olan ve bazen –tartışılmaz özgünlükte– halkçı olan Monofizit kroniklerdir; Monofizitlerde, çok daha fazla da Nasturilerde ilkçağ düşüncesinin ve biliminin çok sayıda şaheserinin çevirileri de bu ilgiyi çekecektir. Daha sonra, bu çevirilerin aracılığıyladır ki İslam, giderek –hiç olmazsa bir bölümüyle– Batı Avrupa, Hellenistik miras hakkında bilgi edinecektir. Aristoteles ile Yeni Platoncular başında geliyordu bunların; onlara Ptolemaios, Hippokrates ve Gallienus –Cündişapur bir tıp merkeziydi– Eukleides, simyacılar ekleniyordu; asıl eserlere sahtelerinin karıştığı da oluyordu ki, gelecek kuşakların karşısına hayli güç sorunlar çıkaracaktır bu. Buna karşılık, Hıristiyan tarih bir yana, ne eski tarih, ne dindışı Yunan edebiyatı, doğallıkla ne de Latin edebiyatı –*İskender'in Romanı* dışında– Süryani yazarların uğraşlarında yer alırlar.

Bununla beraber, onların hizmeti çok büyüktür yine de; Batı'nın ve bazen de Bizans'ın, her şeyi paganlıkla lekelenmiş sayıp horladığı göz önünde tutulursa hele.

Bir ayakları Bizans, bir ayakları Sasani sınırlarında olan Yahudiler de zulümlere ve dağılışa karşın düşünce tarihlerinin önemli bir ânını yaşamaktadırlar. Sürgünde, başlarında bir şefleri vardır; iktidarlar, belli bir ölçüde, kefil olarak bakarlar ona, çeşitli patrikler de kiliselerine bağlı bir kimse diye. Ancak, siyasal tutkularını yitirdikleri günden beri Kutsal Metni tanıyan ve kanun koyan bilginler, büyük kişilik kazanmışlardır artık: Hahamlar ve onların da üstünde Gaon, okulların başıdır. Uzun zamandan beri bu kişilerin, inanç ve yaşam sorunları karşısındaki içtihatlarını bir araya getirip düzenlemek gereksinmesi duyuluyordu. 2. yüzyılda Kudüs'te başlayan çalışma, başka bir yerde sonunda bitirilir: Talmud diye adlandırılır bu. Anıtsal bir derleme olan bu eserden, Hıristiyanlığın zaferinden sonra gitgide içine kapanacak olan geleneksel Yahudi düşüncesi ve uygulaması beslenip duracaktır.

Batı Yahudileri de yüzyıllar boyunca, Doğu'daki kardeşlerinden alacaklardır aydınlığı.

Yeni Hıristiyan toplulukların sanatsal hareketleri de pek dikkat çekicidir. Ermenistan'da kiliseler yükselmeye başlar; bunların Bizans İmparatorluğu'na hayli dağılmış olan mimarları –belki– ta Batı'ya değin etkilerini yayarlar; Batı'da ilk "roman" sanatının bazı çizgilerine garip bir biçimde benzeyen nitelikler görüyoruz onların eserlerinde. Gürcistan'ın da okulu

vardır. Suriye Hıristiyan sanatı da 5. ve 6. yüzyıllarda görkemli şeyler gerçekleştirir. O yüzyıllardan kalan kiliseler ve manastırlar geometrik, bitkisel motiflerle ya da hayvan motifleriyle aşırı süslüdür ve daha çok, Doğu etkilerinin damgalarını taşırlar. Mısır'da bağımsız bir Hıristiyan mimarlık görüyoruz; ne var ki bu sanat, çok renkli süslemelerde kullandığı yöntemlerle, Hellenizmin portre sanatına olan bağlılığı, fildişi işleri, ünlü kumaşlarıyla ününü sağlar.

BİZANS VE ASYA

Ortaçağın şafağında, Yakındoğu ile ilgili bir incelemede Bizans'la yetinmek olanaksız. 3. yüzyıldan beri İran'da Sasani hanedanının yönettiği imparatorluk, Bizans'ın rakibidir ve birçok yönden onunla karşılaştırılabilir.

Sasani İmparatorluğu

Bu imparatorluk, İran'ın dışında Hint kapılarına dayanıyor; bir yandan Mezopotamya'nın ve Ermenistan'ın büyük bir bölümünü, öte yandan Sogdia'yı, Baktria'yı, Aral Denizi ile bugünkü Çin Türkistan'ı geçitleri arasında sıralanmış eyaletleri içine alıyordu. Bu devletten, "ulusal" diye bahsetmek abartma olur; Mezopotamyalılar ya da Ermeniler, Bizanslılar kadar uzaktı İranlılara. Öyle de olsa, eski rejimlere oranla, İran'ın çoğunluğunda ya da –en azından– aristokrasisinde güçlü bir bağlılık vardı.

Sasani devleti az çok dayanıklı ve egemen bir kastın dengesi üstüne kurulmuştu: Başta, eski ve güçlü toprak soyluları geliyordu; onun yanı sıra kademelendirilmiş ve zengin bir ruhban ile, bürokratik ve merkezileştirilmiş bir idare vardı. Hepsinin de üstünde saygın bir monarşi. Aşağıda, toprak sahiplerinden oluşan canlı bir orta sınıfın çerçevelediği çalışan köylü kitle; gelişen, gitgide gelişen kentlerde –hepsinden önce de Dicle üzerinde kurulu başkent Ktesiphon'da– faal bir zanaatkâr halk yaşıyordu. Bu kastlar, Hint'teki kadar çok değilse de hemen onlar kadar katıydı; babanın durumunun miras yoluyla geçmesini Roma'da devlet dayatıyordu, burada ise toplumun yapısında vardı bu. Özellikle kuzey sınırları, Bizans'ta olduğu gibi, "Barbarlarca tehdit edildiğinde, monarşi güçlükle de olsa, yüksek aristokrasi üzerinde otoritesini sürdürüyordu; bu aristokrasiye köylülük de

karşı çıkıyordu. Öyle olduğu içindir ki, Kubat ve Anuşirvan'ın (500'e doğru) yaptıkları mali reform, devlete kolaylıklar sağlamasının yanı sıra toprak vergisinin dağılımında belli bir adaleti gerçekleştirme amacını taşır. Sasanilerin savaşçı politikasının bir amacının da büyük soyluların disiplinsizliğini ve açgözlülüğünü önlemek olduğu kuşkusuz. Sasanilerin temelini oluşturduğu ordunun üzerinde Ahameniş emperyalizminin anısı dolaşıyordu; aralarda Ermenilerin de bulunduğu vasallar ordunun geri kalanını oluşturuyordu. Her yerde olduğu gibi, yoksul halk arasından devşirilmiş piyade, eski rolünü, beraberinde de sosyal gücünü ve önemini kaybetmişti.

"Şahlar şahı" olan Sasani hükümdarı, savaşa ve yönetime faal olarak katılırdı ve bir debdebeyle kuşatılmış olarak, saygın, hemen hemen kutsal bir kişiliği vardı; *Basileus*'tan farklı olarak da miras yoluyla tahta geçiyordu. Yücelik, adalet, yönetme sanatı, yiğitlik, kültür hemen tüm Sasani hükümdarlarının bu nitelikleri, hanedanının yıkılışından sonra da gelecek kuşakların belleğinde yaşayacak ve –1000 yılına doğru– Firdevsi'nin yazdığı ulusal destanda, *Şehname*'de yeniden dile getirilecektir. İleride İslam vezirlerine örneklik edecek olan Büyük Farmadar'ın emrinde, bütün bir idare kadrosu bulunuyordu. İnceden inceye ölçülüp biçilmiş kuralları harfi harfine uygulayan bu kadro da gerçek bir kasttı.

Partların rejiminden farklı olarak Zerdüşt dini, monarşiye sıkı sıkıya bağlı resmi din oldu. Alabildiğine hiyerarşiye sahip ruhbanın başında Mubidler Mubidi ya da Magus (Mecis) bulunuyordu; ve her yerde de Ateş Tapınakları. 5. ve 6. yüzyıllarda bu din yeni bir alfabe koydu ortaya; bu alfabe, öteki kitaplı dinlerin karşısında Avesta'nın dev mirasını koruyacaktır. Bu resmi din, kendini tanımayanlara karşı zaman zaman giriştiği zulümlere karşın tartışılmaz bir güce sahip olmadı. Başta şundan ileri geliyordu bu: Bir yerde, rejimle, aristokrasiyle sıkı bağları vardı; sonra "ulusal" bir din olarak İranlılar dışındaki insanların yüreklerine hitap etmeyi aramadı; bunun gibi, öğretisi, "bilim" ve hukuk adına taşıdığı tüm öğelere karşın öteki evrenselci dinlere oranla bulanık, kemikleşmiş ve devrin insanlarının karşısına dikilmiş yeni sorunlara yanıt vermede yetersiz kaldı. Öyle olduğu için de 3. yüzyılda, İran toprağı üzerinde yeni bir din dikildi karşısına ve uğradığı zulümlere karşın belli bir ün kazandı: Manicilik idi bu.

Daha halkçı olan, "kurtuluş sorunu"na daha fazla eğilen bu din, tüm dinlerin bireşimi olduğunu ileri sürüyordu. Yaygınlığı da buradan doğdu: 5. yüzyılda, yalnızca Sasani İmparatorluğu'nda değil, Kuzey Afrika'da, Mısır'da, Roma'da, –fazla tutunamasalar da– Konstantinopolis'te ve özellikle Orta Asya'da Maniciler vardı; Orta Asya'da, 8. yüzyılda bir Türk devletinde –hemen hemen– resmi bir din olarak kabul edilen Manicilik, İslamın zaferine değin yaşayacak, 13. yüzyılda bile varlığını duyuracaktır.

Albililer ortaya çıktıklarında onu sürdüreceklerdir.

Bununla beraber, kuzeyde ve kuzeybatı eyaletlerinde Hint kültürüne açık Budistler vardır ve batı eyaletlerinde İranlı olmayanların arasında da Hıristiyanlık yayılmaktadır: Bunlar özellikle Nasturidirler; Bizans yönetimiyle araları açıldıktan sonra, Sasani yönetimi kendilerine özgürce örgütlenme özgürlüğü tanımıştır. Son olarak, Yahudileri görüyoruz.

İran'da, 5. yüzyılın sonlarında, bir son din daha çıkacaktır; ötekilerden çok daha farklı olarak, açık bir sosyal protesto niteliği taşıyan bir din: Mazdekçilik.

Öğreti bakımından Manicilikten gelse de Mazdek'in kurduğu dinin asıl üstünlüğü –ortaçağda sık sık dile getirildiği gibi– "malların ortaklığı"nı ileri sürmesiydi. Kadınlar da bu ortaklığa giriyordu. Ne var ki, kadınların da ortaklığa sokulması, bir ahlaki gevşeklikten ileri gelmiyordu, çünkü Mazdekçiler gerçekte "puriten"diler; olsa olsa, kadınların büyüklerin haremlerine kapatılmalarına ya da soyluluk sınırlarıyla kuşatılmış kast gururuna karşı bir tepkiydi bu.

Hükümdar Kubat, aristokrasiye karşı mücadelesinde, kendisine bir bağlaşık olarak gördüğü Mazdek'in bir süre etkisinde kalacak, ancak sonra korkacak ve öldürtecektir onu. Bununla beraber, İslamlıktan sonra da dinsel ve sosyal hareketlerde, Mazdekçiliğin yeraltından etkisi görülecektir.

Dinsel edebiyat, İranlıların tüm kültürünü özetlemiyor. Ticarette olduğu gibi, düşüncelerde de bir yol kavşağı olan bu topraklarda ulusal gelenekler, Hint ve Yunan-Süryani etkiler, hatta "turanı" etkiler, Sasanilerin edebiyatında ve sanatında bir araya gelirler. Nazım ve nesir, öğüt verici öykülerden oluşan –bazen Hint kökenli– resmi tarihçilik, epik ya da duygusal nitelikte hayali öyküler, aristokrasinin ve bürokratların beğenileri-

ni paylaşıyordu ve onlar için yazılmışlardı. İslam döneminde Arapça ve Farsça ya da öteki dillere yapılmış çeviri ya da uyarlamalar yoluyla Sasani tarihinin –yarı efsanevi– bir özeti yine de kaldı bize. Buddha'nın yaşamının başka bir bağlamda anlatıldığı *Barlaam ve Josaphat* ya da öğüt verici öykülerden oluşan *Kelile ve Dimna* da öyle. Bu iki eserin her ikisini de Hintçeden, Nasturi hekim Burzoe çevirmiştir. Yüzyıllar boyunca şiir, II. Hüsrev'le Şirin'in aşkını şakıdı durdu. Besteleri elimizde olmadığından, Sarkaş ve Barbâdh gibi müzisyenlerin oynadıkları rolü ancak fıkralar yoluyla öğreniyoruz. Daha sonra "Arap" denilen müziğin yaratıcıları bunlardan esinleneceklerdir. Büyüklerin eğlenmesi için satranç vardı (satrançtaki "şah" da Farsça hükümdarı gösterir). Bu oyun bir beş yüz yıl kadar sonra, Haçlı Seferleri yoluyla tüm Hıristiyan ülkelere yayılacaktır. Bilimde de Yunan etkisinin yanı sıra Hint katkısı, tıpta, astronomide, matematikte duyulur biçimdeydi.

Sanatta da aynı şeyi görüyoruz.

Buna karşılık, Batı İran'da asıl anlamıyla Sasani diyebileceğimiz bir sanat gelişiyordu. Bu sanat, Hellenistik dönem ile Part döneminin yabancı esinleriyle, Ahamenişlerin eski geleneklerini birleştiriyordu. Bu sanatın bütün Yakındoğu'da büyük etkisi oldu; bu etkinin izlerini, Batı Avrupa'da bazı kilise ve sanat eşyalarında bile görüyoruz.

Doğulu sanatçılar buralara değin ulaşabilmişlerdi demek ki!

Orta Asya'da, Batı İran ve Mezopotamya'da Sasaniler, hepsi de gönenç içinde kentler kurdular. Ticaret, bu gönence yardım ediyordu; Hint Okyanusu'ndan Akdeniz'e doğru geçiş Mısır'ın elinden kapılmıştı; buna Çin'le olan ticaretin kervanlarını da katmalı. Ne var ki, söz konusu ticaretin önemi, Bizans ile İran arasında keskin bir zıtlaşmayı da beraberinde getiriyordu: Bizans, bu tekelden kurtulmayı ararken İran, Akdeniz limanlarına değin gözünü dikerek, bu girişimleri boşa çıkartmaya çalışıyordu.

Asya ticareti ve Bizans–Sasani yarışması

Bizans için İran tekelinden kurtulmanın iki yolu vardı: Birincisi, yeni ticaret yolları bulmaktı. Önce, Kızıldeniz'e yönelindi. Bu denizin güney bitiminde, bugün modern Eritre'nin bulunduğu yerde, yeni Hıristiyan olmuş bir krallık gelişmekteydi. Vaktiyle Yemenlilerin kurduğu bu krallık, şimdi Yemen'i fethederek,

Arap denizcilerin ve kervanlarının rekabetini etkisiz hale getirdi ve İustinianos, Hint ticaretinin tekelini İranlıların elinden alması için o krallığı yüreklendirdi. Ne var ki, pek az başarılı oldu bu girişim. İkinci olarak, 6. yüzyılın ikinci yarısında, Orta Asya'da bir Türk imparatorluğunun kuruluşu yeni olanaklar hazırladı. Sasanilere karşı Bizans'la Türklerin isteyerek oluşturdukları bağlaşıklığa, özellikle II. İustinos zamanında, İran'ı çevrelemek üzere, Hazar ötesi bir ticaret yolunun açılması eklendi. Bunun ne sonucu oldu, pek bilemiyoruz. Ancak, sonraki yüzyılda, Volga ve Karadeniz ülkelerinin Hazar, giderek Türk egemenliği altına düşmelerine bakıp Çin'den kalkan ve bugünkü Rusya'ya ve Karadeniz kıyılarına değin ulaşan belli bir ticaretin varlığına inanmak gerekiyor.

İran'dan kurtulmak için Bizans, dışardan pek pahalıya getirtilen bazı ürünleri kendi topraklarında üretmeye girişti. İustinianos'un hükümdarlığının sonlarında gezgin keşişler, yalnızca ipek üretiminin sırrını öğrenmekle kalmamış, Konstantinopolis'e kozalar ve ipekböceği yetiştirmede gerekli bilgileri de getirmişlerdi. Bu zanaat Suriye'ye, Yunanistan'a ve Sicilya'ya da sokuldu. Gerçi Bizans ipeği, nicelik ve nitelik bakımından Çin'den ve İran'dan getirtilenin yerini tutmuyordu ama yine de Sasaniler için açık bir tehlikeydi bu. Konstantinopolis'le, Sasanilerin başkenti Ktesiphon arasındaki etki mücadelesi, din aracılığıyla da oluyordu. Vaaz edenler ne denli kayıtsız da olsalar, Hıristiyanlığa her dönüş, Bizans için bir ilerleme anlamını taşıyordu ve "barbar" ülkelerde, Bizans kurallarına göre siyasal ve sosyal örgütlenmenin bir başlangıcıydı bu. Mazdekçilik, bir yerde ulusal bir nitelik taşıdığı için yeteri kadar güçlü bir karşı propaganda aracı olamıyordu.

Bizanslılar ile Sasaniler arasındaki sınırların stratejik önemi, ticari yarışma, her iki imparatorluğun bölüştüğü Ermeni ya da Arami halkların içindeki uyuşmazlıklar, İran aristokrasisinin savaşçı eğilimi ve bu aristokrasiye karşı Sasani monarşisinin tutumu, bütün bunlar, Bizans'la İranlılar arasında 3. yüzyıldan başlayarak sürüp giden savaş halini açıklar. 5. yüzyılda "barbarlar"ın İran üzerindeki baskısı, bu çatışmalara son vermese de en azından çatışmaları gevşetmişti. Bundan yararlanan da Bizans oldu elbette. Ne var ki, İran'ın içinde yaşadığı tehlikelerin bilincine varılması, her iki imparatorluğun içinde askeri öğenin giderek önem kazanması, savaşı, dizginlenemez biçim-

de tutuşturacaktı yeniden. Uzlaşmazlık, son noktasına, 7. yüzyılın başlarında vardı. Tüm Küçük Asya, Filistin de içinde olmak üzere tüm Suriye, bir aralıkta Mısır'a değin, hepsi Sasanilerin eline düştü. 626 yılında da Konstantinopolis'i, İranlılardan ve Avarlardan oluşan bir ordu kuşattı. Sanki son saati gelmişti Bizans'ın. Ne var ki, Herakleios'un üstün çabalarıyla hasım püskürtüldü ve üstelik düşman topraklarına götürüldü savaş. Bizans İmparatorluğu'nun bütünlüğü yeniden sağlanmıştı. Ancak, her iki devletin harcadığı askeri ve mali çaba, zembereği son kertesine değin germişti. Sasani hanedanının son hükümdarları, bunalıma karşı boşuna uğraştılar. Bizans da bağımsızlık isteyen halklara karşı anlayış göstermedi; özellikle Yunan kilisesi, eskisinden çok daha fazla hoşgörüsüz hale geldi. Yeni bir hasmın, Arabistan'dan çıkan yeni bir düşmanın, bu kez her iki imparatorluğun üzerine atılmak üzere bulunduğu fark edilmiyordu: İslamlık doğmuştu ve her iki imparatorluk da ona karşı direnmekde güçsüzdüler. Bu felaketten pek az önce, bir başka kayba uğradı Bizans: İmparatorluğun öteki yarısı olan Balkan Yarımadası'nı barbarlar, yalnızca yağmalayıp durmuşlardı o zamana değin.

Şimdiyse ele geçirmişlerdi.

SLAV YAYILIŞI

Germenlerin yayılışının Batı Avrupa tarihi için önemi neyse, Slavların yayılışının Doğu Avrupa tarihi için önemi de odur. Öyle olduğu için de kitaplarda hak ettiği yeri vermeli ona. Ne var ki pek nadir yapılır bu; hatta Avrupa'nın oluşumunda istilaların rolünü en iyi ortaya koyan eserlerde bile Slavlara başlı başına bir yer vermek yerine, arada bir dokunulur, geçilir. Kuşkusuz, Slav yayılışının taşıdığı nitelikler yüzünden, belgeler de insanı ağlatacak denli az.

Yine de bilinmesi gerekli şeyler var, söylenmeli!

Slavların kökeni tartışma konusu. Hiç olmazsa dilleri bakımından, Hint-Avrupalı oldukları bir gerçek. İsa'nın doğuşuna doğru, Vistül'ün batısında oturuyorlardı. Aşağı İmparatorluk zamanında, bir bakıma Gotların göçleri sonucu, bir bölümü Karpatlar'a doğru yayılır; bir bölümü de –Antlar adıyla– bugünkü Güney Rusya'ya. Germenlerin, Batı'ya doğru yer değiştirmeleri bir boşluk yaratır; bu boşluğu Slavlar doldurur:

Karpatlar'ın çevresini dolaşarak, Aşağı Tuna'dan Elbe'ye değin yayılırlar. Hunlar, Bulgarlar ve Avarlar yürürken, onları da arkalarından sürüklerler. Gepidlerin yok oluşu ve Lombardların hareketi, yeni bir boşluk yaratır Tuna ovasında; bunu Avarlar tek başlarına dolduramazlar; Tuna üzerinden Slavlar inerler oraya. Bir yandan Sava ve Doğu Alpler'e erişirken, öte yandan Bavyera ve Thuringen sınırlarına, Baltık, Dinyeper ve Duna sınırlarına varırlar. Baltık, Dinyeper ve Duna'nın ötesinde ise, güneyde Türk göçebeleri, kuzeyde ise oraya buraya serpilmiş Finler egemendir. Onlar da kendiliklerinden ya da Bulgarların ve Avarların arkasından, 6. yüzyıldan başlayarak, Sava ve Tuna ötesindeki Roma eyaletlerini yağmalayacaklardır.

Korunması pek pahalıya mal olacak, mali ve iktisadi bakımdan getirisi de zayıf olan bu bölgelerin savunulmasına –belki de– Bizanslılar pek büyük bir değer vermediler; çünkü ilk büyük Bulgar-Slav akınlarının Trakya'dan Dalmaçya'ya değin yayılışı, Bizanslıların Akdeniz'de başlattıkları yeni fetihlerle aynı zamana rastlıyor. En azından fethi gerektiren bir şey yoktu buralarda; çünkü 600 yılına doğru, Avarlar üzerinde kazanılmış başarılardan sonra şu izlenim uyanıyor ki insanda, Tuna cephesi bir kez daha güven altına alınmıştı. Hiçbir ganimet getirmeyen meşakkatli savaşların yol açtığı "Roma" ordusunun başkaldırısı ya da böyle adlandırılan hareket, arkasından Sasanilerin o korkunç saldırısı, kesin olarak bir kez daha yerinden oynattı bu cepheyi. Ancak, şunu da söylemek gerekir ki, "barbarların böyle birbiri arkasından gelişleri, imparatorluğun bütün Tuna berisi eyaletlerinde tarım nüfusunun azalmasına neden olmuş ve onlardan kiminin stratejik noktalara yerleştirilmeleri ve bazı güçlü kentlerin bir garnizon çevresinde korunması, bu nedenle doğan zararı karşılayamamıştır. Birçok noktada, yeni işgalciler için yer açıktı. Öyle olunca da bütünlüğüne bir hareket, Slavları, bir kumanda birliği olmaksızın, büyük savaşlara girişmeden, "olaysız", ta Ege ve Adriyatik kıyılarına değin iter. 640 yılına doğru yeni bir grup, Hırvatlarla Sırplar, Öder ve Vistül ovalarını terk ederler ve Illyricum'da, kendilerinden önce gelmiş olanlarla birleşirler. Onları, toprak kaybı bahasına da olsa, Avarlara karşı kullanan Herakleios da rıza gösterir böylesi bir gelişmeye. Başlarda cins ismi olarak kullanılan Slovenler adı da bundan böyle, Yukarı Drava ve Sava havzasında daha güneybatıya gelip yerleşecek yeni öğeler için kullanılacaktır. Son olarak, 670-680 yıllarına

doğru –Kubat'ın oğullarından biri olan– Asparuş'un yönetiminde bir Bulgar grubu, Bizans otoritelerinin geçici anlaşmalarıyla gelir, Aşağı Tuna ve Balkanlar arasına yerleşir; oraya daha önce gelmiş olan Slavların etrafını çevirir, Slavlar da zahmetsiz üstünlüklerini tanırlar onların.

7. yüzyılın ikinci çeyreğine doğru, Avarların çöküşünden yararlanarak, Samo adlı biri, Avusturya Alpleri'nden Baltık'a değin, bilinen ilk Slav krallığını kurar; Çekler, Moravlar ve Slovaklar, temel öğesini oluşturmaktadırlar bu krallığın. Kuzeydeki öteki Slavlara gelince, ilkçağdan beri Vendler diye adlandırılan bu Slavlar hakkında –aşağı yukarı– tek bildiğimiz, Franklarla Saksonlara karşı verdikleri mücadeledir. Aslında, Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki farklar da büyük değil.

Yalnız, doğudakiler bir parça kenarda yaşarlar.

"Romalı" Balkanlar'dan, bildiğimiz ilk Slav prensliklere geçişin işareti olan iki yüzyıl koyu bir gölgeyle örtülü. Slav dalgasının gelişip yayılması bile tartışmalı: Slav "kanı"nın Yunan ülkesini etkilemesini Yunan tarihçileri küçümserken, Slav tarihçiler abartırlar; birine göre geriletici olmuş, ötekine göre yeni bir ruh vermiştir bu. En azından, Slav ağzı Makedonya'yı fethetmiş de olsa Yunanca –son bir çözümlemede– yarımadanın sahibi kalmıştır. Illyricum'a gelince, oranın Slavlaşması, Batı'nın Romalı herhangi bir ülkesinin Germenleşmesinden çok daha derin olmuştur. Kuşkusuz, eski "Romalılar", kaçışlar ve kıyımlar da olsa birden kaybolmadılar. Dalmaçya kıyılarına asılı birkaç müstahkem kentte onlardan birer parça kaldı. Bununla beraber, kendileriyle karışmaktan başka hiçbir çarenin bulunmadığı yeni bir halkın ortasında, tek başlarına, özellikle evlenme yoluyla hızla özümsendiler. Ancak, şu da belirtilmeli: Yüzyıllar sonra iki halkın, Arnavutlarla Rumenlerin yeniden ortaya çıkışları, olmayan bir şeyden doğmamıştır. Bu sonuncular, açıktır ki daha önce Romalılaşmış topluluklardan geliyorlar; Balkanlar'da yavaş yavaş özümsenseler de Karpatlar'da direnmiş olmalılar.

Bu yayılma sırasında Slav toplumunun açık seçik bir tablosunu çizmek olanaksız. Öyle görünüyor ki, kabile, bu aşamada da pek esnek bir çerçeve olarak kalmıştı. Gerçek hücre, bir toprağı, açıkça bireysel mülkiyete konu yapmadan işleyen, ailelerin küçük bir grubu ya da köycüktü. Gerçekten Slavlar, göç öncesindeki Germenlere pek benzer biçimde, yerleşik tarımcılardı; sadece, yaşadıkları ovanın genişliği nedeniyle, daha derinliğine

bir ekim sistemi aramaktan çok, bulundukları yeri belli aralıklarla değiştirmeye alışmışlardı. Ekip biçtiklerinin dışında avcılıkla geçiniyor ya da kürk, balmumu ve bal topluyorlardı; şefleri, bunları vergi olarak da ister ve ticarette kullanır ya da armağan alıp vermede yararlanırdı onlardan. Günlük yaşam için gerekli nesneleri yapmayı biliyorlardı. Din uygulamaları hakkında pek bilgimiz yok; bu dinin doğacı niteliği, halk geleneklerinde uzun zaman yaşadı durdu; Hıristiyanlık, her şeye karşın henüz elini değdirmemiştir onlara.

Bununla beraber, göçler ve askeri hareketler aşamasında bile sosyal farklılaşma yavaş yavaş ortaya çıkmış olsa gerek. Şeflerin çevresinde birlikler oluşmuştu; bu askerlere bakmak için şefler, savaşta ele geçirdikleri esirlere ekip biçtirdikleri belli toprakları ayırdılar kendilerine. Öte yandan mal taşımacılığı, ırmaklar üzerinde bazı ambarların doğmasına yol açtı: Avrupa Rusyası'nda, Novgorod ya da Kiev'in kökeni budur.

Ne var ki, henüz taslak halindedir bütün bunlar.

Böylece, Slav halkların tarihi, Batı'nın tarihinden pek farklı terimlerle gösterir kendini. Roma devletinin siyasal mirasçıları olmadan önce Roma uygarlığına sürtünmüş olan Germenler bu devletin toprakları üzerine yerleştiler, onun gerilemesini –kuşkusuz– çabuklaştırdılar; ne var ki, geçmişle bağını hoyratça koparıp atmadılar. Böylece Batı'nın ortaçağ toplumu, birçok görünüşüyle, Roma toplumunun mirasçısı oldu. Slavlarsa, tersine, uygulamada "uygar" dünyanın dışında kalıyorlardı; içlerinden, eskiden Roma'nın olan topraklara gelip yerleşenler, orasını Romalılaşmadan öylesine uzak buldular ki, onların yerine geçmekte güçlük çekmediler; bunu yaparken de vaktiyle o topraklarda yaşamış toplum ve uygarlıktan da etkilenmediler. Slav Ortaçağı, Roma'nın aracılığı olmadan, doğrudan doğruya kabile aşamasından çıkar gelir.

Bu karışıklıkların ortasında Bizans'ın durumu nedir?

Bizans, İtalya'da Lombardların önünde daha da geriler; Afrika'da Berberilerin, İspanya'da da Vizigotların önünde geri çekilmektedir. Ve en zengin eyaletlerini kaybedecektir ileride; Asya'daki eyaletlerini ve Mısır'ı. Ne var ki, bu son halde, olaylar kökünden farklı bir biçimde gelişecektir yine de.

BÖLÜM III

ASYA'NIN YERLİLERİ VE GÖÇEBELERİ
(4.-7. YÜZYILLAR)

Akdeniz dünyasında Grek-Latin uygarlığının yıkılış yüzyılları, Asya'nın büyük imparatorlukları için görkem yüzyılları oldu; ama aynı Asya kıtası için, başta Türk-Moğollar olmak üzere, göçebeleri harekete geçirip bütün bir kıtayı derinden derine saran yüzyıllardır da onlar. Bu yeni dönem, 4. yüzyılda açılır. O sırada Asya'da üç büyük uygarlık bloku vardır: İran, Hint ve Çin. Her üçü de tarihlerinin farklı bir dönemine gelip dayanmıştır. Bunlardan Sasaniler İranı'nı daha önce gördük. 7. yüzyıla değin sürecek bir zaman kesitinde, önce Hint'ten başlayalım anlatmaya.

O yüzyıllarda, Doğu Asya'nın çekici kutbu o oldu çünkü.

HİNT'İN DORUĞA VARIŞI: GUPTALAR

İran'ın ve Roma'nın etkilerini sürekli duydukları, kuzeyde Kushana İmparatorluğu ve güneyde Andhra Krallığı'nın parlak devirlerinden sonra Hint parçalanır. Düşün ve sanat yaşamı da çaptan düşer. Bununla beraber, 4. yüzyılın başlarında yeni bir hanedanın, Guptaların, Hint'i yeniden derleyip toparlamaya başladığını görürüz. İçerde siyasal birliğe koşut olarak Hint, kuzeyde ta Yukarı Asya, Çin, Kore ve Japonya, güneyde de Güneydoğu Asya'ya kadar yayar etkisini.

Hindistan'ın gerçekten altın devridir bu.

Tarih ve toplum

Hanedanın ilk büyük hükümdarı I. Çandragupta'dır. Çandragupta, Magadha'da küçük bir bölgenin yöneticisiyken, 320 yılında taç giydi ve imparator ilan edildi. Bu tarih, Gupta yönetiminin başlangıcı olarak kabul edilir aynı zamanda. Çandragupta, sonradan varlıklı bir aile olan Liçavilerin kızı prenses Kumaradevi ile evlendi. Guptalar, başlarda Ganj deltasıyla

İndus Irmağı ve Arap Denizi arasında kalan Kuzey Hindistan'da hüküm sürüyorlardı.

Çandragupta topraklarını genişletti.

Bir imparatorluğun temelini atmış oldu böylece.

Kendisini başka hükümdarlar izleyecektir. Hemen hepsi de fatih, büyük kültür adamı, kurucu ve koruyucu insanlar oldu bunların; bazı yerde, Ahameniş ve Sasani İranı'nın hükümdarlarından esinlenmişe benzerler hepsi de.

Çandragupta'dan sonra tahta çıkan Samudragupta, gerek Kuzey, gerek Güney Hindistan'da birçok savaş yaptı ve Pencap'ın büyük bir bölümünü, Uttar Pradeş, Madhya Pradeş, Bihar ve Batı Bengal bölgelerini toprakları arasına kattı. 380 yılından önce ölen Samudragupta'nın yerine II. Çandragupta geçti. Vikromaditya diye de anılan bu imparator 413 yılına değin hüküm sürdü. Batı Hindistan'ı da egemenliği altına alarak, imparatorluğun Romalılarla ticari ilişkiler kurmasını sağladı. Daha sonra hüküm süren iki imparatorun, I. Kumaragupta (413-455) ile Skandagupta (yaklaşık 455-467) zamanında, Asya'dan gelen Akhunlar'ın saldırılarına karşın imparatorluk, bütünlüğünü koruyabildi. Her ne kadar Skandagupta, Hunlar'ı bozguna uğratarak Hindistan'ın yağma edilmesine engel olduysa da bu hareketin iktisadi ağırlığı, sonunda imparatorluğun sarsılmasına yol açtı; 475 yılından sonra imparatorluk parçalanmaya başladı.

7. yüzyıla değin birbirinden bağımsız çeşitli Gupta krallıkları göreceğiz.

Hatırlanacaktır: M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda, Kuzey Hindistan'da Mauryaların egemenliği altında bir birlik kurulmuştu. Guptaların yönetim biçimi, Mauryalarınkine oranla daha az merkeziyetçiydi: Guptalar döneminde askeri kumandanlar, yerel krallar olarak yönetimi ele aldıklarında, imparatorluğa doğrudan doğruya bağlı bölgelerin sayısı azaldı. Bu yerel krallıklar, imparatorluk hükümetine vergi verirdi.

Guptalar zamanında devletin, kendi mülkiyetinde geniş toprakları ve tekelleri vardı; bunların hepsinin de geliri hazineye giderdi. Ekilmemiş topraklar da devletindi ve kişilere devri yasaklanmıştı. Ayrıca, devletin dokuma tezgâhları, altın ve gümüş atölyeleri, madenleri ve oyun salonları bulunuyordu. Brahmanlarınki bir yana, mirasçısız mallar hükümdara kalırdı.

Geri kalan topraklar üzerinden devlet vergi alırdı.

Tacirler ve zanaatçılar da vergiye bağlanmışlardı. Yalnız, Brahmanlar ve ayrıcalıklarından yararlanan Kşatriyalar vergiden bağışıktılar.

Gupta İmparatorluğu'nda tarım, sanayi ve dış ticaret son derece gelişmiş, Roma ve Güneydoğu Asya ülkeleriyle yapılan ticaret, ülkeye bol miktarda altın ve gümüş girmesini sağlamıştı. Uluslararası ticaretin gelişmesi ise birçok Hintlinin Güneydoğu Asya ülkelerine yerleşmelerine yol açtı. Hint kültürü, Hintli tacirler aracılığıyla Burma, Malezya, Kamboçya ve Endonezya gibi ülkelere yayıldı; aynı devirde gelişen Güneydoğu Asya krallıklarının birçoğunda Hint etkilerinin görülmesi bundandır; özellikle, dinsel düşüncede ve uygulamalarda, siyaset ve hukuk kurumlarında görülür bu etkiler. Ayrıca, bu krallıklar, Hintlilerin *Mahabharata* ve *Ramayana*'sını da benimsemişlerdi.

Toplum, kastlara bölünmüş olarak kalmaktadır. Kuram olarak köklü bir değişiklik yoktur eskiye oranla; büyük bir olasılıkla Brahmanların baskısıyla, kastları bölen dinsel sınırlar daha da sıkılaşmıştır. Ancak, uygulamada yine de bir gevşeme görülmektedir. Özellikle evlilik yoluyla kastlar arasında birbirine karışmalar vardır. Büyük servetlerin oluştuğu bir ortamda, aşağı kastların temsilcilerinin, ellerindeki maddi olanaklara da dayanarak yukarıya doğru çıkmak isteyişleridir aslında söz konusu olan. O zamandan kalan edebi belgelere inanılırsa, servet en etkili sosyal ölçüt olup çıkmıştır. O yüzdendir ki Guptalar, eski sertliği kaybolmuş olan düzeni yeniden ihya etmek için fermanlar yayımlamak zorunda kalırlar. Söylemeye gerek yok:

Brahmanlar, ele geçirilmez durumlarını korumaktadırlar ve Kşatriyalar da ilke olarak, büyük mülk sahibi bir sınıf olarak kalmaktadırlar.

II. Çandragupta zamanında Hindistan'ı ziyaret etmiş olan Budist Faxian, imparatorluk yönetiminin pek yumuşak, vergilerle cezaların çok hafif olduğunu, insanların barış ve özgürlük içinde yaşadıklarını söyler.

Kültür yaşamı

Bu maddi gönenç ortamında Hint düşün ve sanat yaşamı da doruğuna vardı.

Hint felsefesinin en önemli akımları, Guptalar devrinde hemen hemen eksiksiz bir yapıya kavuştu. Birkaç yüzyıldan

beri gelişmekte olan bu sistemler, geleneksel olanlar (Purva-Mimamsa, Uttura Mimamsa [Vedanta], Nyaya, Vaiseşika, Samkhya, Yoga) ve sonra ortaya çıkanlar (Budizm, Caynacılık, materyalizm) olmak üzere iki gruba ayrılır. Yoga ve Vedanta sistemleri, daha sonraki yüzyıllarda tamamlanan ve bir düşünce, inanç ve dinsel uygulama sistemi olan Hinduizmin (Brahma dini) temellerini oluşturacaktır. Ayrıca Puranalar da bugünkü biçimlerine yaklaşık bir yetkinliğe erişmişlerdi.

Bir başka önemli nokta, Budizmin bu dönemde doruk noktasına ulaşmasıdır. Onunla beraber, manastırlar da büyük bir gelişme içine girerler; keşişler hükümdarlarca korunmaktadır; ve sayıları gitgide artan bu manastırlara, dışardan gelen yabancılar da vardır.

Eğitim ve öğretim, geniş boyutlara varmıştır: İçinde yüzlerce öğrencinin en seçme ve zengin bir öğretim kadrosundan ders gördüğü büyük okullar görüyoruz. Bu okullarda felsefe, kutsal metinler ve gramere ek olarak, müzik, tiyatro, dans ve resim öğretiliyordu.

Guptalar devrinde güzel sanatlar çok gelişti. Gupta sanatçıları, hem Yunan hem de Kuşhan sanatından esinlenmiş, ancak ortaya Hintli olan yeni bir akım çıkarmışlardı.

Guptalar döneminde Hindistan'ın birçok yeri, hacılarca ziyaret edilmeye başlamıştı. Bu durum, tapınaklarda ikonalara tapınılmasına yol açtı. Özel bir tapınak mimarlığı ortaya çıktı. Bu yapılarda tuğla ve süslü taşlar kullanıldı. Bhumara, Deogarh ve Bhitargaon'da bulunan anıtlar, bu mimarlığın örnekleridir. Bu mimarlık, ortaçağ Hint mimarlık okulunun da öncüsü oldu. Gupta heykelciliğinin en güzel örneklerinden biri, Buddha'yı dua ederken gösteren bir ikonadır; Varanasi yakınında Sarnath'da bulunan bu ikona, Hint sanat geleneğinin dinsel niteliğini yansıtan bir eserdir. Ajanta'daki mağara içi tapınaklarda bulunan duvar resimleri de, Gupta İmparatorluğu sınırları dışında olmakla beraber, bir bölümüyle bu dönemden kalmış eserlerdir.

Hindistan'ın birçok yerinde bol sayıda bulunan Gupta madeni paraları, 200 yıla yakın bir süre kullanılmıştır. Gupta darphanelerinde Yunan ve Kuşhanların sanat geleneği sürdürülmüş, kalıp ve portre basma teknikleri geliştirilmiştir. Paraların üzerindeki yazılar da klasik Sanskritçedir.

Guptalar dönemi edebiyatında başta gelen ad, Kalidasa'dır.

Kalidasa, 4. ve 5. yüzyıllar arasında yaşadı.

Sanskritçe yazan en büyük şairlerden biri olan Kalidasa, kinaye ve benzetme sanatlarını ustalıkla kullandı. Şiirlerinde Sanskrit dilinin ses uygunluğunu pek iyi değerlendirmiştir. Bu dil en büyük duruluğuna, denilebilir ki, onun zamanında ulaşmıştır. Kalidasa'nın oyunları ve şiirleri, daha sonraki devirlerde de Hint edebiyatını geniş ölçüde etkiledi. Özellikle, *Sakuntala* (Mühür Yüzüğü) adlı dramı, evrensel edebiyatın klasikleri arasında yer alacaktır.

Teknikte ve ustalıkta Kalidasa ile boy ölçüşen, giderek Gupta edebiyatını en yüksek düzeye ulaştıran başka yazarlar da görüyoruz: Ünlü *Pişmiş Topraktan Arabacık*'ın yazarı Çudraka, sonra Viçâkhadatta, Amaru ve Bhartrihari böyledir.

Guptalar döneminde, matematik ve astronomi alanında da büyük gelişmeler olur. Devrin iki büyük matematikçisi Aryabhata ve Varahamahira'ydı. Aryabhata, dünyanın ekseni çevresinde döndüğü gerçeğini ortaya koyan, ondalık sistemi kullanan ve bir yılı doğru olarak hesaplayan ilk Hintli bilim adamıdır. Varahamahira da matematik alanında devrim yapan ondalık sistem üzerine çalışmıştır. Ayrıca Hint astronomları, Güneş'in ve Ay'ın elipsini doğru olarak hesaplamayı da başarmışlardır.

3. YÜZYILDAKİ BUNALIMDAN SONRA ÇİN İMPARATORLUĞU

Hint, sınırlarından pek uzaklara kadar böyle parlarken, Çin çok büyük güçlükler içinde çırpınıp duruyordu. Sseu-Maların, Han İmparatorluğu'nun yıkıntıları üstüne kurduğu Tsin Hanedanı, tüm Çin üzerinde iktidarını bir yirmi yıl kadar (280-304) sürdürebildi. O tarihten sonra ise barbarların –Tatarlar ya da Hunlar ve Proto-Moğollar– istila tehdidi, kuzey sınırları üzerinde yoğunlaşmayı sürdürdü; bu göçebelerin, 316 yılından başlayarak kuzey eyaletlerine yerleşmeleri, Çin'in siyasal parçalanışını iki yüz yıldan fazla bir zaman için belirlemiş oldu.

304-316 yılları ise, Çin için kanla dolu bir dönemdir.

Başta barbar zulmünden kaçan halk, kitleler halinde güneye göçer. 318 yılında, Nankin'de yeni bir Tsin imparatoru ilan edilir. Göçen hanedan, kuzeyde egemenliğini yeniden kuramaz. Çalkantılar da sona ermez. Pek çabuk lüks ve uyuşukluk içi-

ne düşen Tsin Hanedanı düzeni kuramaz; kurumları yeniden örgütlemede öyle büyük şeyler yapmaz, yapamaz. Bununla beraber, başlarda, Çin ekonomisinin temel öğesi olan tarım desteklenir: Tarım kolonileri kurulur; sulama çalışmalarına girişilir; toprak, aileler arasında –üyelerinin sayısına göre– yeniden bölüşülür. Bunun gibi, büyük toprak sahiplerinin topraklarını genişletmelerinin önüne geçilmek istenir; ormanlardan, akarsulardan, dağlardan yararlanmayı halka bırakmak zorunda kalırlar. Bütün bu reformlara göz kulak olacak bir bürokrasi yaratılırsa da pek etkisi olmaz uygulamada. Büyük toprak sahipliği, sosyal gücün temeli olarak kalır; yoksullaşan, borç içinde yüzen ve cesareti kırılan halk, somut bir din ülküsüne tutunur kalır.

Güney Çin ile Kuzey Çin

İmparatorluk iktidarı, ülkenin kuzeyini barbarlara terk ettiğinde, halkın kitleler halinde göçü, aileleri topraklardan kopardı ve kaynaklarını kuruttu giderek. Hemen hemen üçte ikisi Nankin'e göç etmiş olan soylularsa, mevkilerin ve toprakların kendilerine verilmesini istediler.

Bu tutarsız göçmen dalgasının geldiği bölge, Çinlilerin henüz kolonileştirdiği bir ülkeydi. Bu yerleşme kolay olmadı. Bir milyon dolayında insan kitlesi ülkenin üstüne çullandı. İçlerinden çoğu, göçmen anlayışına sahipti, giderek, çok geçmeden asıl yerlerine döneceklerini umuyorlardı; öyle olduğu için de ne vergi ödemeyi kabul ettiler ne de yurttaşlık görevlerini yerine getirmeyi. Hükümet birçok kez onlara düzene uymalarını hatırlattı boşuna. Bu geçici durumun süreceğini anladıklarında da büyük toprakların sahipliğini elde etmeye kalktılar ve gücü yeten yetene oldu. Devlet, ancak 364 yılında onlardan toprak vergisi alabildi. Böylece, göçmenler yalnızca kendi hesaplarını düşünürken, hanedan da işleri oluruna bıraktı ve batmaya başladı.

410 yılında, rejime kısa bir canlılık gelir: Eski bir ayakkabı onarıcısıyken general olmuş olan Lieu Yu, Tsinler adına, Moğolların elindeki bazı yerleri fetheder. Ne var ki, geçici başarılardır bunlar. Öyle de olsa Lieu Yu, son Tsin imparatorunu tahtından indirir ve yerine Song Hanedanı'nı kurar. Bu hanedan 470 yılına değin sürer; ancak, ne saray örflerindeki kokuşmaya son verebilir ne de felaket içindeki bir ülkeyi yönetme yeteneği gösterebilir. Bir çürümenin yanı sıra kanlı bir dönemdir de bu.

Songların yerine geçen Ts'iler (479-502) aynı çapta insanlardır. Liang Hanedanı'nın kurucusu Liang Vuti (502-549), bu rezilliğe bir virgül koyar. Ancak, Budizmi kabul ettikten sonra kendisini öylesine dine verir ki, görevlerini unutur ve devlet yeniden paralı askerlerin oyuncağı olur. Bir aralık bir maceracı ele geçirir iktidarı, arkasından da son bir güneyli hanedan, Tch'anler tahta geçerler. Ne var ki, işleri düzeltecek kadar bir zaman bulamazlar; çünkü Sueiler çok geçmeden Nankin'i alırlar.

Çin'de yeni bir birliği kurmanın başlangıcıdır bu.

Bütün bunlar olurken, barbarlar da Kuzey Çin'in üstüne çullanmış ve oraya yerleşmişlerdi: Xiongnular Şensi'ye, Tabgaçlar Tat'ong bölgesine, Mu-junglar da Güney Mançurya'ya. Doğaldır ki, aralarında da çekişip durmaktadırlar. Xiongnular, –merkez Şang'an olmak üzere– yüzey olarak Güney İmparatorluğu büyüklüğünde önemli bir krallık kurarlar. Ancak, istilacılar arasındaki çekişmeler, bir merkezi otoritenin kurulmasını geçici kılar. 4. yüzyılın ikinci yarısında –bir olasılıkla Moğol kökenli– bir subay, Şang'an'da bağımsızlığını ilan eder; oğlu Fucien (357-385) Mu-jung İmparatorluğu'nu da katar ülkesine ve böylece tüm Kuzey Çin'in sahibi olur. Buna koşut olarak –kuşkusuz Türk kökenli– Tabgaçların gücü de yükseliyordu: To-pa ailesinin şefleri, Wei hükümdarları adıyla, o tarihlerden (396-398) 534 yılına kadar Kuzey Çin'in büyük bir bölümünde hüküm sürmeye başlarlar; komşu bozkırların halklarıyla çekişmelere karşın yüz otuz beş yıl kadar süren bir birlik kurulmuş olur. Bu Wei hanedanı gerçekten önemli bir rol oynadı: Onların sayesindedir ki, Budizm sıkı sıkıya oraya yerleşti. Çinlileşti ve uygarlığın başta gelen bir etkeni oldu; Weilerin tutkuları özellikle heykel sanatında kendini gösterir ki, "bütün zamanların din sanatının doruklarından biri" olup çıkar. Gerçi orada da din hâlâ barbar birtakım örfleri içinde taşıyordu; ancak, Tatar kökenli Mavi Sakal Şe-Hu'nunkilerle (334-349) boy ölçüşemezler; Budizmi koruyup gözetmekte alabildiğine gayretli olan bu hükümdar, en sevdiği gözdelerini kızarttırıp sofrasına getirtmiş.

Olacak iş değil ama, böyle!

534 yılında Wei krallığı ikiye ayrılır: Henan devleti ile Şensi devleti; birincisi on altı yıl, ikincisi ise yedi yıl sürer. Uzun zaman yabancıların elinde kalmış olan bu Kuzey Çin'i o yıllara değin kötü bir yönetimin elinde bulunan Güney İmparatorluğa katacak olan, Sueiler olacaktır.

Bütün bu olan bitene karşın Çin uygarlığının gelişmesi durmadı; barbar şefler bile onu sürdürme zorunluluğu duydular. Geleneğin bağı kopmamıştı; özellikle, Çin yazısı sayesinde toprak rejimi ve Budizmle bağlar sürdü.

Gerçekten Çin yazısı, dilden bağımsız bir varlıktır; düşünceleri çizgi olarak temsil ettiği için söyleyişteki değişikliklerin pek az önemi vardır. Böylece yazı, yabancı halkların işin içine girmesine karşın düşüncelerdeki sürekliliği sağlayarak, "uygarlıktaki ilerlemelerin bir çeşit canlı dökümü" olmuştur; bu yazıyı öğrenmek ve ondan yararlanmak zorunda kalan istilacılar, bu yolla daha çabuk Çinlileşmişlerdir.

Barbarların saldırıları Budizm için öldürücü olmuştur; önce zulme uğramış ve 4. yüzyılda bir süre için yasaklanmıştır da. Göçebelerin istilası karşısında keşişler yerlerinden olmuş, tapınaklar boşalmış, yağmalanmış ve yıkılmıştır. Sonra, Wei imparatorları Budizmi kabul etmiş, içlerinden kimisi de desteklemiştir onu. Budizm, yabancı kökenli de olsa başka ülkelerle ilişki kurmada rol oynuyordu.

İlk keşiş gezginler, Kuzey Çin'den yola çıktılar. Ellerindekilerden hoşnut olmadıkları için başka ülkelere, Orta Asya'ya ve Hint'e gidip Budist kitaplar arıyorlardı. Bu yolculukların sonunda büyük kütüphaneler doğdu; 4. yüzyılın sonlarından başlayarak, İmparator Fucien'in koruyuculuğunda, düzenli bir çeviri dairesi kuruldu; Hint Budizmi'nin ünlü eserleri böylece çevrilmiştir Çinceye.

Eski-yeni yığınla eserden oluşan bu temeller üzerinde Çin felsefi düşüncesi büyük bir gelişme içine girdi; bu gelişme yalnızca Budizm için değil, Taocu ve Konfüçyüsçü düşünce için de söz konusudur. Budizme Çin'de büyük bir atılım kazandıran ve onu Taoculuğun ciddi bir rakibi haline getiren bu felsefe eylemi, Budizmi pek değiştirmedi.

Bu din, halkçı ve somut kalmaya devam ediyordu.

Çin'e barbarların girişi, topluma gerçekten bir karışıklık ve düzensizlik getirmişti. Güneydeki imparatorluğa kitle halinde göçen eski soylular, daha önce gördüğümüz gibi, büyük mülkiyeti orada da ihya etmiş ve ayrıcalıklarını yeniden yürürlüğe sokmuşlardı. Kuzey Çin'de ise yeni imparatorlar öyle bir ülke

karşısında bulunuyorlardı ki, kendi zayıf güçleri onu yeniden örgütlemede yetersizdi. Öyle olduğu için de görevlilerini, kuzey eyaletlerinde kalmış en bilgili kişiler arasından derlediler; dokuz sınıfa ayrılmış bu kişiler, aralarında ciddi bir hiyerarşi bulunan bir soylu sınıf oluşturdular. "*Eski Kapı*", "*Yeni Kapı*", "*Soylu Kapı*" diye adlar taşıyan bu aristokrasi, özellikle istilacılarla yapılan evlilikleri hiç hoş karşılamıyordu. İstila edilmiş bölgelerde yabancı düşmanlığı, hatta bir ırkçılık hüküm sürmüştür. Öyle de olsa, belli bir uzlaşma yine de olmuştur ve Çin toplumu, yabancı ırktan insanları gitgide özümseyebilmiştir. Geniş toprakların sahibi aileler böyle çıktı ortaya; bu ailelerin başları kentte oturuyor ve hükümetin kararlarını etkiliyorlardı. Sonunda yavaş yavaş, otorite, merkezi hükümetten toprak aristokrasisinin eline geçti. Sınıflar arasındaki çizgiler keskinleşti; hemen hemen birbirlerine karşı kapandılar: Soylular, tacirler ve halk. Temel devlet görevleri soylulara özgüydü; bu görevlerin uzağında tutulan halk, daha aşağı görevlerle yetinmek zorundaydı. Bu bakımdan, Wei toplumuyla Tsin ve Han toplumu arasında büyük fark vardır: Birincisinde hiyerarşi sert bir biçime bürünmüşken, ötekilerde serüvenciler servet yapabiliyor, tahta bile çıkabiliyorlardı. Bu sosyal tabakalaşma, belli bir siyasal birlikten sonra bir kat daha arttı; çünkü küçük hanedanlar birbiri arkasından kayboluyordu. Güney imparatorluğunda örflerdeki gevşeme, Sueilerin gelişine değin sürdü.

Çin'de siyasal birlik de onların gelişiyle gerçekleşti yine.

YÜKSEK ASYA VE HUN YAYILIŞI

Yüksek Asya adı altında birçok geniş bölge toplanıyor: Moğolistan, Çin Türkistanı ve Tibet, başında geliyor bunların. İşte bu geniş coğrafyada, 6. yüzyıldan başlayarak, halkların kaynaşmalarını görürüz: Sürü ve kabilelerin bitip tükenmeyen gidiş gelişleri, İpek Yolu üzerinden kervanların az çok düzenli geçişleri...

Budizmi yayan kişilerin düzenli yolculukları, zafer kazanmış ya da yenilmiş orduların yıpratıcı yürüyüşleri... Tarımın vahaları gibi ekilir topraklardan oluşan bölgeler, sonsuz ve korkunç çöllerle bu kaynaşmanın içinde yer alırlar sırasıyla.

Göçebeler ve yerliler, oralarda karşılaşırlar.

4. yüzyıldan başlayarak göçebe kitlelerin, ekili topraklara doğru belli sürelerde yinelenen akışı, görülmemiş boyutlara yükseldi.

Nedeni?

Belki de bu topraklar –eskisine oranla– daha çok ürün verir olmuş ve yerlilerin gönenci daha çok göze çarpar hale gelmişti; belki bu zenginliğin yanı başında göçebe yaşamı daha çetinleşmişti; bozkırlarda geniş insan kitlelerini harekete geçirecek kadar bir nüfus çoğalışı olmuştu belki de. Bu hareket halindeki kitleleri oluşturan Türkler ve Moğollar, zekâları, dengecilikleri ve pratik duygusuna sahip olmalarına karşın kırsal yaşam düzeyinde kalmışlardı; oysa kentlerin yerlileri, ilerlemiş bir tarım tekniğine sahip olan bu insanlar, uğraşlarının gerektirdiği sakin ve düzenli yaşamın içinde gevşeyip kalmışlardı.

4. yüzyılda, karşı konulmaz bir patlama, bir itiş, uçsuz bucaksız bir potada bütün bu halkları harekete geçirdi. Uzun bir zamandan beri ilk kez, göçebeler krallıklar halinde örgütlendiler: İlk, Cücenlerin ya da Avarların krallığı oldu (405-553); belki Avrupa'yı istila eden ve Charlemange'ın boyun eğdirdiği Avarların hısımları olan Moğollardı bunlar. Biraz daha az güçlü olanı Akhunların krallığıydı; bu sürüler, 500 yılına doğru Afganistan'ın ve Hint'in üstüne çullandılar ve Hint'in, korkunç bir biçimde altını üstüne getirdiler. Sonra Göktürk Kağanlığı geliyor; bunların yerini de Türk ve Turfan bölgesinde, 6. yüzyıla doğru Uygurlar alacaktır.

Değişik ırklardan da gelseler, bu göçebeler arasında, yaşamak zorunda kaldıkları ortamın sert gerçeklerinin biçimlendirdiği ortak çizgiler var. Gerçekte, bunlar asıl anlamıyla göçebe de değil; hükümdarları başkentte otururken, onlar su ve otlak arkasında yer değiştirmektedirler.

> Bir tarihçi, şöyle anlatır onların yaşamını: "Barınakları keçeden yapmadır. Yazın, serin yerlere göçer; kış gelince ılık bölgelere giderler. Erkek kardeşler, ortaklaşa aynı kadını eş olarak kullanır. Karılarını çeşitli yerlere –bazen birbirinden 200-300 ölçek uzaklıkta– yerlere dağıtırlar. Hükümdar, bir yerden bir yere dolaşarak yer değiştirir ve her ay değişik bir yerde yerleşir... Bu insanlar sert ve cesur kişilerdir, yetenekli savaşçılardır."
>
> Akhunlardan bahseden biri de şöyle anlatıyor onları: Kral geziye çıktığında "kenarları kırk ayak genişliğinde, dört köşe, keçeden bir

çadır kurulur kendisine; çadırın iç duvarları ve bölmeleri yün halıdandır. Hükümdar, süslü ipekten elbiseler giyer; ayakları altın dört anka kuşundan yapılmış altından bir karyolada oturur... Hükümdarın asıl eşi de etekleri üç ayak boyunda olup yerleri sürüyen süslü ipekliden bir elbise giyer; bu eteği bir erkek taşır arkasından. Başında 8 ayak uzunluğunda bir boynuz vardır bu eşin; boynuzun üzerinde de beş renkli mücevherden yapılma süslemeler bulunur. Kraliçe dışarı çıktığında, bir araba üzerindedir; evindeyken, altı koruyucu ve dört aslanı olan beyaz bir fil biçimindeki altından karyolada oturur."

Bütün bu göçebelerin çevresinde, kentler ve dolayları, iştahları kabartır durur. Özellikle Hotan Krallığı, pırıl pırıl parlamaktadır.

Gandhara da öyle.

Bir uçtan bir uca dolaştıkları geniş bölgelerinde göçebeler, bazı yerde bir kurulu iktidara, bazı yerde doğal bir engele çarpıyorlardı: Çin'i *Çin Seddi* koruyordu; Afganistan, Gandhara ve Hint'e giden –bir bölümü Sasanilerin sultasındaki– geçitlere kumanda ediyordu; ötede Tibet'i koruyan, Himalaya'nın aşılmaz sarplıklarıydı.

Orta Asya'nın yerleşik halkı, o sıralar Hint-Avrupalılardı. Bunlar –Ermenice, Slavca ve İtalo-Keltçe ile yakınlık gösteren– Tokarca (Turfan ve Kuça), Doğu İranca (Hotan) ve –kervanların *lingua franca* dedikleri– Sogdca konuşuyorlardı. Bu mavi gözlü sarışın insanların çoğu Budistti. Sanatlarının gösterdiği gibi adamakıllı Hellenleşmiş ya da tersine, Doğu vahalarında bir bölümüyle Çinlileşmiş bu halklar, İran etkisine gecikerek girerler ve Bizans estetiğinden de dolaylı olarak esinlenirler. Afganistan da coğrafyası ve kültürüyle bu bütüne giriyor. Bütün bu bölgelerde yeni bir biçem, İrano-Budik denen yeni bir biçem doğar; Sasani İranı ile Budist dünyasının ilişkisinden doğan bir karmaşıktır bu. Bu karmaşık biçem, 6.-7. yüzyıllarda, Weiler aracılığıyla Çin'e ulaşır.

Çevrede kol gezen göçebeler için bu zengin topraklar, bu parlak kültür merkezleri baş döndürücüydü. Yerleşik yaşamın yarattığı mucizeler ile kendi yaşamları arasındaki derin farklılığı ister istemez görüyorlardı. Daha 3. yüzyılda, Ordos Hunları, *Çin Seddi* kıyısınca yığışmışlardı; 4. yüzyılda Roma İmparatorluğu sınırları boyunca yerleşmiş Germen kabileleri gibi, onlar da Çin hanedanıyla ilişki içine girmişlerdi. Hun şef-

leri imparatorluk başkentini ziyaret ediyor; birlikleri –Hanların sonuna doğru– Çinlilere paralı askerlik yapıyorlardı. Korkunç göçebeler, yığınlar halinde ünlü duvardan içeriye girmiş oldular böylece. Çin'de Hanların düşüşü ve arkasından başlayan iç savaştan Hunlar yüreklendiler; içerdekiler, yerleştikleri toprakları ele geçirdiler, dışardakiler de gelip onlara katıldılar. Öylesi boyutlara erişti ki bu, Tsinler, bütün bir Kuzey Çin'i terk etmek zorunda kaldılar. Böylece kurulan bu küçük Türk-Moğol devletlerin geniş Hun devletinde nasıl özümsendiklerini daha önce anlattık; 349'da yıkılan bu devletin yerini yeni barbarlar aldılar; ancak, onlar da geçici oldular. Tabgaç ya da To-pa Türklerinin 396-398 yıllarında Wei İmparatorluğu'nu kurmasına değin sürdü bu.

Bunlar olurken, öteki Hunlar, –Bizans tarihçilerinin Akhunlar dedikleri– Heftalitler Altaylar'dan inerek, Rus Türkistanı'na yerleşiyor, sonra da Sogdia'yı (Semerkand) ve –olasıdır ki– Baktria'yı ele geçiriyorlardı; arkadan Sasanileri yenerek, Merv ve Herat'a yerleştiler. Ancak, Sasaniler İranı pek iyi savundukları için Afganistan doğrultusunda geri püskürtüldüler. Oradan da Hint'in fethine geçtiler; Guptalar iktidarını çökerten mücadeleler oldu bunlar. Hellenleşmiş ve uzun bir zamandan beri Budizmi kabul etmiş olan bu bölgelerde Hunlar, "Barbarlar gibi hareket ettiler, halkları kesip doğradılar, özellikle Budist topluluklara zulmettiler, manastırları ve sanat eserlerini yakıp yıktılar ve böylece o güzelim Greko-Budik uygarlığı çökerttiler." (Grousset)

Bu Hint barbarlarının tarihten silinişleri de 7. yüzyılın ortalarına doğru olur.

Böylece, Asya'nın göçebeleri, yüzlerce kollu bir ahtapot gibi, Budist dünyasını kuşatıp sıkıyor, öteki gezgin sürüleri itip kakıyor ve imparatorlukları yerle bir ediyordu. İran'ın direnişleriyledir ki, Aral'ın kuzeyindeki Hunlar yüzlerini Avrupa'ya çevirdiler ve Roma İmparatorluğu'na girdiler. (376)

> Tarihçi Ammianus'un söyledikleri, Çinli yazarlarınkini tamamlıyor: "Hunlar, barbarlıkta düşünülebilecek olan her şeyi geçerler... Saban kullanmasını bilmezler, yerleşik bir şeyleri, evleri ya da kulübeleri yoktur. Ebedi göçebeler olarak, daha çocukluktan soğuğa, açlık ve susuzluğa alışmışlardır. Bir yerden bir yere göçerken, ailelerini içine tıktıkları arabaları çeken sürüleri de kendilerini izler... Giydikleri

bir keten gömlekle, birbirine dikilmiş sıçan derilerinden bir kazaktır... Başlarında zırhlı bir başlık ya da arkaya devrilmiş bir serpuş, kıllı bacaklarına doladıkları teke derileri, bu donanımı tamamlar. Biçimsiz ve ölçüsüz ayakkabıları yürümelerine engeldir; öyle olduğu için de piyade olarak savaşamazlar; ancak bir kez ata atladılar mı, o çirkin ama yorulmak bilmez ve şimşek gibi hızlı atlarının üzerinde sanki mıhlanmışlardır... Uçları sivriltilmiş kemikten, demir kadar sert ve öldürücü oklarını aklın alamayacağı mesafelere atmakta gösterdikleri çeviklik ve hüner bakımından üzerlerine kimse gelemez."

13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu bütün gücüyle ortaya çıktığında, yeniden karşılaşacağımız bu aynı barbarlardır kuşkusuz.

Urallar'dan Karpatlar'a değin uzanan tüm ovaların sahibi kesilen Hunlar, Eflak Ovası'na, arkasından da Macar Ovası'na erişirler. Şeflerinden biri Attila, Tuna'yı 441 yılından başlayarak geçti; on yıl sonra Galya'ya yöneldi, Ren'e ulaştı, –7 Nisan 451'de– Metz'i ateşe verdi ve Orléans'ı kuşattı; Troyes üstüne döndü, orada yenildi ve Tuna'ya döndü yeniden, 452 yılında İtalya'da yeniden görüldü, ancak ertesi yıl Pannonia'da öldü. Bu "Tanrı'nın Afeti" tam bir Hun tipini canlandırır: Kısa boylu ve geniş göğüslüdür; başı yuvarlak, gözleri çökük, burnu basıktır, koyu renkte ve seyrek sakallıdır. Hiddetli de olsa, savaşın şiddeti yerine, politika ve diplomasi –daha çok, hile ve hesap diyelim– yolunu seçiyordu. Korkunç bir yıkıcıydı; bununla beraber, kendi halkı için doğruluktan ayrılmaz bir yargıç şöhreti vardır. Gırtlağına kadar boş inançlıydı. Çevrelerine okumuş kişileri toplayan Çin Hunları gibi o da Yunanlı, Romalı ve Germen kâtipleri toplamayı severdi. Özetle, bir başka Moğol fatihi Cengiz Han'ı canlandırır. Bununla beraber, Hint'in Heftalit Hunları gibi, onun başkanlık ettiği Hunlar da tarihten silinip gittiler; Attila'nın vakitsiz ölümünden sonra parçalandılar ve Rus bozkırlarına, Dobruca ve Mesia'ya doğru aktılar. Konstantinopolis, bu akının önünde zaferle direndi (468 ve 559 yılları). Asya'dan gelen bir başka sürü, Avarlar gözüktüğünde, Hunlar iç mücadelelerle tükenmişlerdi zaten. Avarlar da İustinianos'un saltanatının sonuna (ölümü 565) doğru Avrupa'ya göçtü ve Volga'dan Avusturya'ya değin uzanan bir bölgede hüküm sürdüler; onları 7. yüzyılda, Konstantinopolis'le yeniden mücadele içinde göreceğiz.

Son olarak, bir başka "göçebe" imparatorluk, 6. yüzyılda bozkırlarda ve Moğolistan'da kuruluyordu: Göktürklerdi kuranlar. İran'a karşı Bizans'ın bağlaşıkları olan bu Göktürkler, bir olasılıkla Mazdekçiliği kabul etmişlerdi.

Yaşam, onlarda da aynıydı.

Bununla beraber, birbirine rakip iki kola ayrılan Göktürkler, güçlerini sürdüremediler; Suei Çin'i, arkasından Tangların Çin'i onları yenip Yüksek Asya'da egemenliği ellerine geçirdiler.

Çeşitliliklerine, aralarındaki iç mücadelelere karşın bütün bu barbarlar arasında öylesine yakınlıklar vardır ki, onları getirip bir kalıba sokar. Yazıdan habersiz, at üstünde göçebe yaşamı süren, sürülerinin arasında yaşayan, keçeden çadırlarda barınan, sert ama zeki, çevresinde okumuşlardan rahatsız olmayan, bununla beraber vahşi ve korkunç hareketlere hazır bu insanlar, 13. yüzyılda insanlık tarihinin en olağanüstü güçlerinden biri olarak ortaya çıkacak olan Moğolların –tek kelimeyle– doğrudan atalarıdır. Onların sanatı da bu türdeşliği yansıtır: Bozkır sanatı diye adlandırılan bu sanat, her şeyden önce hayvan resimlerine dayanan bir biçemi içerir. Bu sanat, geliştiği bölgelerin yakınlığına göre, az çok İranlı ya da Çinli etkiler taşır elbette. Bununla beraber, araştırmalar gösteriyor ki, bu bozkır sanatı da kendini çevreleyen yerleşik bölgelerin sanatı üzerinde etkide bulunmuştur.

SUEİ ÇİN'İ

Weiler iki kola, Pei Ts'i (550), Pei Çeu (557) kollarına ayrıldıktan sonra da Çin, karışıklıklarla dolu bir dönem yaşadı. Birinciler ateşli birer Budist, ikinciler katı bir Konfüçyüsçü idiler. Bu farklılığın, Budizm için korkunç sonuçları olacak gibi görünüyordu. Gerçekten, Pei Ts'i Hanedanı'nın hüküm sürdüğü yirmi yedi yıl gibi kısa bir süre boyunca ülkeleri, Budist sanatının yeniden doğuşuna tanık oldu. Bu sanat, Weilerin son dönemlerindeki estetiğin kuruluğunu terk ederek, gerçek bir canlanış içine girdi ve Tangların plastiğine giden yolu hazırladı. Oysa bu süre içinde Pei Çeular kendi devletlerinde Budistlere zulmediyorlardı; ve 577 yılında Pei Ts'ilerin topraklarını ele geçirdiklerinde, bu zulüm tüm Kuzey Çin'e yayıldı. Bereket kısa sürdü; 581 yılında saray nazırları olan Yang Kien onları devirdi ve Suei Hanedanı'nı kurdu. Kuzey Çin'de altı yıl hüküm sürdükten sonra Nankin İmparatorluğu'na boyun eğdirdi (589).

Çin'in siyasal birliği yeniden gerçekleşmişti.

270 yıllık bir kopukluktan sonra hem de.

Kişisel olarak hem Budizmden yana hem de ateşli bir Taocu sofu olan Yang Kien, Konfüçyüsçülüğe hasım bir tutum takındı. Öyle olduğu için de bir yandan Budist manastır ve tapınaklarını onatır ve Taocu haclara katılıyorken, öte yandan çeşitli Konfüçyüsçü okulların kapatılması emrini de veriyordu. Oğlu Yangti (605-618) bu konuda daha az sert oldu: Oturma yeri olarak yeğlediği Luoyang'ın güzelleştirilmesine verdi kendisini; Yangcou'yu Luoyang'a bağlayan bir kanal açtırdı ve bir zevk sefa yaşamı sürdü. Yaptığı korkunç giderler büyük vergiler gerektiriyordu ve acımasızca mallara el koyuyordu. Pek korkunç bir başkaldırıya yol açtı bu ve Yangti öldürüldü.

Suei Hanedanı sona erdi böylece.

Yirmi dokuz yıl süren kısa bir ömrü olmuştu hanedanın.

Ancak, öyle de olsa, bu hükümdarlık döneminin kültür yönünden büyük bir önemi vardır. Çin İmparatorluğu'nun her iki yarısının yeniden birleştirilmesi, düşüncelerin birbiriyle kaynaşmasına bir canlılık getirdi; o yıllardan başlayarak Budist, Taocu ve Konfüçyüsçü inançların birbiriyle uzlaştırılmasını ya da yakınlaştırılmasını deneyen bir bağdaştırmacılık eğilimi ortaya çıktı. Karışıklıkların ve zulümlerin bir ara uzaklaştırdığı Hintli keşişler, yeniden Çin yollarına düştüler. Japonya'da "amidizm" adıyla tanınan mistik Budizm büyük ilerlemeler kaydetti. Öte yandan, geçmişle bağların yeniden kurulmasına, iki buçuk yüzyıl süren istilaların, karışıklık ve yıkılışların neden olduğu yaraların sarılmasına girişildi; korunmuş bütün kitapların bir listesi –610 yılına doğru– sonuçlandırıldı.

Ancak, Sueilerin kısa süren dönemi Çin'e bir düzen getirmiş, düşünen kafalara dinginlik ve yeniden düşünme yolları açmış da olsa, gerçek anlamıyla yaratıcı olamadı. Sanatı, pek güzel bir tanığıdır bunun: Sert, ağır, çok kez kuru olan bu sanat, Tanglar döneminin ona kazandıracağı atılımın kıvılcımlarını taşımaz henüz. Bununla beraber, o dönemden başlayarak, Çin bir rönesansa hazırdır.

Doğduğunda da pek görkemli olacaktır o.

BÖLÜM 4

İSLAMIN BAŞLANGICI
(7.-9. YÜZYILLAR)

Uygarlıkça tam bir gerileme içinde bulunan Batı Avrupa ile göçebelerin vurdukları darbelerin sarsıntısından henüz sıyrılamamış Asya dünyası arasında, İslamın doğuşu ve gelişmesi bir mucizeye benzer.

O zamana değin –hemen hemen– bilinmeyen bir halk, yeni bir dinin atılımı içinde birleşmişti. Birkaç yıl içinde tüm Sasani İmparatorluğu'nu yıkıyor; ve Bizans İmparatorluğu'nun –Küçük Asya'nın batısı dışında– bütün Asya ve Afrika eyaletlerini fethediyor; bu arada, İspanya'nın bazı noktalarını ekliyordu bu fethe. Hint ve Çin'in, Habeşistan ve Batı Sudan'ın, Galya'nın ve Konstantinopolis'in kapılarını vuruyordu. En eski devletler çöküyor ve Sir-Derya'dan Senegal'e değin yerleşik dinler, yeni bir dinin önünde eğiliyorlardı. Bu fetihlerden doğan yeni uygarlık, en parlak uygarlıklardan biri olacaktı ve antik mirasın büyük bir bölümünü canlandırarak derleyip toparlandıktan sonra Batı'ya da öğretmenlik edecekti çok noktada.

İSLAMIN DOĞUŞU

Arabistan, Arapça adlandırılışıyla *Ceziret-ül-Arab*, Asya'nın güneybatısında, Kızıldeniz ile İran Körfezi arasında bir yarımadadır. Bu dev yarımada, Afrika ve Orta Asya çöllerini birbirine bağlayan bir çöl aslında.

İslamlık, işte bu çölde doğdu.

İslamlıktan önce Arabistan

Arabistan'ın yazılı tarihöncesi hakkında pek az şey biliyoruz; yazılı tarih döneminde ise, Araplar üstüne en eski bilgileri yerleşik ve uygar komşuları veriyor: Mısırlılar, Mezopotamyalılar, İbraniler. Yine de kesin olmayan bilgiler bunlar. Süleyman peygamberin kervanlarının Arabistan'a altın ve günlük arama-

ya gittiğini biliyoruz gerçi ama işlek bir ticaret merkezi olduğu söylenen efsane ve masal kenti Ofir'in bulunduğu yer hakkında bir bilgimiz yok. Ancak, ilkçağla ilgili kesin olan bir şey şu: Yakındoğu'nun bütününe sahip çıkıp ilk büyük dünya imparatorluğunu kuran Ahameniş Persleri, Arapları egemenlikleri altına almak istemedi; öyle de olsa, Araplar üzerinde kültürel etkileri büyük oldu onların.

Milattan önceki yüzyıllarda, özellikle Güney Arabistan'da birtakım bağımsız devletler kurulur: Saba, Ma'în ya da Ma'ân, Kataban, Hadramut ve Asvan. Aralarında sık sık çatışıp dursalar da bu devletler, özellikle de Saba ve Hadramut, Afrika'nın doğu kıyısı, Habeşistan, Hindistan ve Mısır ile, ta Yunanistan'a değin, sıkı ticaret ilişkileri kurmuşlardı. Kervanlar, kuzeyden güneye değin bütün yarımadayı aşardı.

Güney Arabistan'ın önemi, ekonomik rolünden geliyordu böylece.

Kuzeyde Petra'nın Arap halkı Nebatiler, çalışkan ve zengin tacirlerdi; Suriye'yi etkileri altına almışlardı; ne var ki, daha M.Ö. 60 yılında Roma'nın bağımlısı oldular. Mısır valisi Aelius Gallus, onların yardımıyla Saba'ya doğru, pek başarılı olmayan bir sefere çıktı (M.Ö. 24). 105 yılında, Nebati devleti aleyhine Arabia adlı Roma eyaleti kuruldu. Akabe yoluyla deniz ticareti desteklendi ve bir sınır çizgisi (*limes*) ülkeyi Bedevi baskınlarından korudu. Başka bir kervan ticaret merkezi olan Tedmür, 272 yılında, Kraliçe Zeynep (Zenobia) döneminde İmparator Aurelianus'ça ele geçirildi.

Güneyde Yemen'de, Ma'înlilerin yerini alan Saba Krallığı, önce *mukarrib* adını taşıyan büyük rahipler, sonra da krallarca yönetildi. Ne var ki bu krallık, Petra'nın geliştiği dönemde iyiden iyiye çökmeye başlamıştı. Hindistan'a varmak için musonlardan yararlanmayı öğrenen Yunanlı denizcilerin gittikçe artan yarışmasıydı bunun da nedeni. Saba Krallığı'nın yerini, Himyeri Krallığı aldı. Coğrafi durumu, Roma'nın egemenliği altına girmesini önlediyse de sonradan Perslerle Bizanslılar arasındaki kavgaya karışmak zorunda kaldı. Ülkede Yahudilikle Hıristiyanlık gelişti ve Necran Hıristiyan topluluğu –hiç değilse– Halife Ömer dönemine değin sürdü. Arabistan'da Hıristiyanlık, özellikle Nasturilik ve Monofizitlik yoluyla bir hayli yayıldı. Yahudi bir Himyeri prensi, Yemen Hıristiyanlarını çok eziyordu; Habeşistan'daki Hıristiyan kralların işe karışması ve ülkeyi

işgal etmelerine yol açtı bu durum (6. yüzyılın başı). 6. yüzyılın sonunda Sasaniler de gelip yerleştiler buraya. Roma'nın çöküş döneminde (4.-5. yüzyıllar) kent ve ticaret uygarlığı geriledi ve göçebe çobanlık yeniden yayıldı. Arap Yarımadası'nın iç bölgelerini işletmenin tek yolu buydu.

> Aşırı derecede bireyci, çok sağlam yapılı olan Bedeviler, şeyhlerin yönettiği kabileler halinde örgütlenmişlerdi. Birliğin temeli kabile bağlarıydı; kabileye bağlılık güçlü bir sosyal bağ oluştururdu. Namusu korumak, sığınanı himaye etmek, yılmazlık, yiğitlik, düşmandan öç alma ve kan gütme, kabile ahlakının öğeleri bunlardı. O dönem edebiyatının öğesi de bunlardır. Söylemeye gerek yok, bu inanış ve davranışlar, kabileler arasında sık sık çatışmalara yol açıyordu. Her topluluğun kendine has tanrıları ve fetişleri, örneğin kabilenin belli zamanlarda çevresinde toplandığı kutsal taşlar vardı. Daha Muhammed'in ortaya çıkmasından çok önce, bu tanrılar arasında yüce bir tanrı özel bir yer tutuyordu: Allah'tı bu!

Sasaniler ve Bizans imparatorları da topraklarını, göçebe Bedevilerden korumaya çalışıyorlardı; siyasetleri, Bedevilerden bazılarının yardımını sağlama amacını güdüyordu. Böylece, Suriye sınırında Gassani Araplarının (başkent Basra), İran dolayında da Lahmilerin (başkent el-Hire) birer küçük tampon devlet kurmasını desteklediler. Gassani hükümdarlardan Haris bin Cebele, İustinianos'tan soyluluk payesi aldı ve kabile başkanlığına getirildi. Ne var ki, Arapların Bizans'a bağlılığı sürekli olmuyordu. Monofizit Hıristiyan Gassaniler, bazen Doğu İmparatorluğu'nun din kavgalarına büyük bir hırsla katıldılar. Lahmiler oldukça güçlüydü: Bir Lahmi olan İmrülkays, "bütün Arapların hükümdarı" olduğunu söylüyordu; ondan sonra gelenler, "dağların ve ovaların" sözünü eklediler bu unvana; başkentleri, iyi sulanan ve verimli bir bölgede bulunan bayındır bir kentti.

Hicaz ise oldukça kenarda kalmış, çorak bir bölgesidir Arabistan'ın. Özellikle konaklama merkezi olan başkenti Mekke, Perslerle Bizanslılar arasında bitip tükenmeyen savaşlar yüzünden Kuzey Arabistan ticaretinin tehlikeye düşmesi üzerine önem kazanmaya başlar. Mekke'nin kendisi de kervan seferleri örgütlüyordu; sonunda bir ticaret kenti, bir "tacir cumhuriyeti" olup çıktı; bu cumhuriyeti, klan şefleriyle eşraftan oluşan bir kurul yönetiyordu. Erkek-kadın herkes ticaretle uğraşıyordu;

kervanları akçalamak için ortaklıklar kuruluyordu. Bu koşullar sayesinde bütün Batı Arabistan ekonomik yönden kalkınıyordu. Bir göçebe dünyanın ortasında bir ticaret ekonomisi gelişiyordu. Bedevilerin tek bildiği trampa yanında, parayla alışveriş sıklaşmıştı. Kentlerin zengin tacirlerine borçlanan Bedeviler, ya köle oluyor ya da bağımlı bir duruma düşüyorlardı. Kabile toplumunda bir çözülme başlamıştı. Okaz'da yapıldığı gibi, dinsel nitelik de taşıyan ve büyük edebi yarışmalara sahne olan fuarlarda, en uzak yerlerden kalkıp gelmiş Araplar ve yabancılar görülüyordu.

Neydi anlattığı bu gelişmelerin?

Şu: Kabile ufku aşılmıştı.

"Kabile hümanizması"nın ötesinde yeni değerler palazlanıyordu. Çöl çocuklarının geleneksel nitelikleri değildi artık başarıyı sağlayan. Kazanç hırsı ve doymazlık: Egemen olan buydu. Zenginler, kabilelerinin değil, kendilerinin eseri olan başarının gurur ve kasıntısıyla doluydular. Yoksullar, gençler, dürüst insanlarsa, bu durumdan acı çekiyorlardı. Ancak, sonradan görme insanların eleştirilmesinde ölçü tutulacak yıllanmış kabile ülküsününse eskidiği duygusu, berrak olmasa da böyle bir duygu vardı ortada.

Birey adına dinler yayılıyordu. Yahudilik ve Hıristiyanlık, az çok akla sığmayan biçimleriyle de olsa, yandaş topluyordu. Ne var ki, Arap pazarını denetlemek için mücadele eden güçlere bağlı yabancı ideolojilerdi bunlar; onları kabul etmek, Arap gururu için alçaltıcıydı bir yerde. Kimi insanlar yeni yollar arıyor, "Allah"tan korkuyor ve sayısız kabile putlarından kuşkuya düşüyorlardı. Aynı zamanda tüm Arabistan'ı birleştirecek, ona öteki büyük imparatorluklar karşısında saygınlık kazandıracak, kazanılmış servetleri ve ticareti koruyup güvence altına alacak, giderek karnı aç Bedevilerin hırslarını, Arapların ticari etkinliklerine engel olacak yerde dışarıya doğru çevirecek bir devlete de gereksinme vardı. Güney Arabistan'ın göçebelere karşı kolonici, Bedevilerden de pek uzak devletleri, bu görevi yerine getiremediler.

Bir Arap ideolojisiyle yönetilen, yeni koşullara uygun, bunun yanı sıra da kuşatacağı Bedevi ortama daha yakın bir Arap devleti.

Dönemin büyük gereksinmesi buydu.

Yollar, bunu başaracak bir dâhi insana açıktı.

Muhammed, işte böyle bir ortamda ortaya çıkar.

Muhammed, 571 yılında Mekke'de doğdu.

Hatırlatmakta yarar var: Mekke kenti, 6. yüzyılda, Arabistan'ın en önemli merkeziydi. Tapınağı Kabe sayesinde dinsel bir başkentti; ticaret yönündense, uzun zamandan beri Petra'nın yerine geçmişti. Başta ticaretle yaşayan Mekkeli tacirler bir çeşit aristokrasi oluşturuyorlardı; kentin yöneticileri de bu aristokrasinin içinden çıkıyordu. Halkın geri kalanıysa köleydi ve kentin kenar mahallelerinde barınırlardı: Esnaf tabakasını oluşturanlar onlardı; çölün bir tutam ot veren yerlerine sürüleri götürüp otlatanlar da onlar.

Mekke'nin aristokrasisi, kökenini ta İbrahim'e değin çıkaran Kureyş kabilesine mensuptu. Kabile, birçok aileye bölünmüştü; içlerinde özellikle ikisi, Emeviler ile Haşimiler başta geliyordu. Haşimi ailesi, gerçi en zengin olanı değildi; ancak, en saygın olanıydı ve kentin siyasal ve askeri yönetimini elinde tutan Emevi ailesinden daha az güçlü de olsa, tüm ülkede bu sonsuz saygınlıktan yararlanıyordu. Kabe'de önemli görevleri elinde tuttuğu için hac zamanlarında önemli bir rol oynuyordu.

Muhammed, bu ailedendir işte.

Muhammed, doğduktan iki ay sonra babasını yitirir; altı yıl sonra da annesini. Küçük öksüze önce büyükbabası sahip çıkar; sonra da amcalarından Ebu Talip yanına alır ve kervan sürücüsü olarak yetiştirir. Geleceğin peygamberinin gençliği hakkında elimizdeki kırık dökük bilgiler bunlar yalnızca. *Kuran*'ın, yetim ve öksüzlere olanca özenin gösterilmesi konusundaki ısrarlarından anlıyoruz ki, Muhammed'in çocukluk ve gençlik yılları acılarla geçmiştir.

Suriye'ye yaptığı yolculuklarda, Bahira adlı bir Hıristiyan rahibiyle ilişki kurmak fırsatını bulur: Tanrı hakkındaki ilk kavramları bu rahip vermiştir ona ve *Kutsal Kitap*'ın birçok parçasını da bu rahipten öğrenmiştir.

Yirmi beş yaşına doğru Muhammed, Mekkeli zengin bir dulun, kendisinden bir hayli yaşlı Hatice'nin hizmetine girdi; onunla evlenmek zorunda kaldı. Birçok çocukları olacaktır bu evlilikten; ancak, içlerinden yalnızca kızlar yaşayacaktır. Kızlarından Fatma'yı da ileride amcası Ebu Talip'in oğlu Ali'yle evlendirecektir.

Muhammed, evlenerek yoksulluktan kurtulmuştur.

Bununla beraber, ruh dünyasında sorunları vardır: Zeki, ölçülü ve pek gerçekçi de olsa, sinirli ve tutkulu bir yaradılıştadır. Gençliği, yığınla doyumsuzlukla geçmiştir: Kendisinden hayli yaşlı tek bir kadınla yetinmek zorunda kalışı; Arapların pek önem verdikleri erkek çocuğa sahip olamayışın getirdiği hayal kırıklıkları...

Kırk yaşına doğru Tanrı'nın çağrısını duyar ilk kez. Çevresine korku ve kaygılarını açıklar ve kendisini "cin çarpmış" sanarak, Cebrail'in söylediklerini reddetmeye başlar; bu meleğin her görünüşünde mistik bir hale girer, kendinden geçer. Kuşkusuz, hayaldir gördüğü; adı ne olursa olsun, ruhsal bir bunalım içindedir. Nitekim, canına kıyma girişimlerinde bulunur bir ara.

Ancak, içtenliğine de inanmak gerekir Muhammed'in.

Eşinin ve dar bir dost çevresinin de manevi desteğiyle, görevine aklı yattığında, Muhammed, gitgide ağırlığını hissettiği Tanrı buyruğunu herkese açıklamaya karar verir. Mekke'nin tacir aristokrasisi yanında pek başarı sağlamaz söyledikleri; bu kasıntılı çevre, aşağılayıcı bir kayıtsızlık gösterir kendisine, giderek de düşmanlık. Alaycı ve inançsız takımını bunaltıp ezen tanrısal vahyin tehditleri olsa olsa kinleri artırır ve Muhammed, Arap paganlığına saldırdığı içindir ki, düşmanları, bu tutumunu bir tehlike olarak görürler onun. Mekkeliler, Peygamber'in yakınlarını açıkça uyarır ve yeni dine girenler içinde, ailecek ikinci sırada olanlara ya da köle sınıfından gelenlere kötü muamelede bulunmaya başlarlar. Böylece Muhammed, olan bitenin de zorlamasıyla, ilk müritlerini köleler ve azatlılar arasından edinir. Ancak, buna bakarak, bugün bazı çevrelerin yaptığı gibi, Peygamber'in tutumuna sosyalistçe bir anlam da vermemeli.

Olanlara aldırmadan, Muhammed çabalarını sürdürür; ancak, öğütleri üzerine, durumları tehlikeye girmiş olan yeni müminler Habeşistan'a göçerler. Kendisine gelince, amcalarından birinin korumasına sığınır; ne var ki, 620 yılına doğru, eşi Hatice'nin ölümünden birkaç hafta sonra o da ölür. Hemşerilerinin alay konusu olan Muhammed, ölümleriyle en aziz bildiklerinin de desteğinden yoksun kalınca, Mekke'nin dışında, bu yalnız kendini düşünen çevrenin uzağında yandaş aramayı düşünür. Mekke'de kendisine inananların sayısının artacağından umudunu kesmiştir; yine de onlar arasında Ebubekir, Ömer ve damadı Ali gibi, ileride önemli roller oynayacak ve özellikle kendisinden sonra yerine geçecek olanlar vardır.

Mekke'nin kuzeyinde Medine'ye sığınır (622).

Nedir anlamı bunun?

"Hicret" diye adlandırılan ve İslam takviminin de başlangıcı kabul edilen bu olay aslında bir "kaçış" değildi. Gerçi Peygamber, pek yakınına gelmiş bir tehlikeden kaçıyordu; ancak yaptığı, hiç kuşkusuz sosyal bir boyut taşıyordu: Kabilesinin dışına çıkmıştı; onunla her türlü ortak bağı koparıp atıyordu. Böylece "hicret", gerçekten bir "göç"tür ve göçebeliği terk etme anlamını da içeren bir hareket!

O olaydan sonra adı değişip –"Peygamberin kenti" anlamına– *Medinet-ül Nebi*, kısaca Medine diye anılacak olan bu kentte, Peygamber'in yaşamının görünüşü değişir: Tanrısal bir göreve çağrıldığını söyleyen insan, bir örgütleyici, bir devlet başkanı olur aynı zamanda. Müminleri arasında, Mekke'den kendisiyle birlikte gelmiş olanlarla (Muhacirun), yeni kente kendisini kabul edenler (yardımcılar ya da koruyucular anlamına gelen "ansar") arasında bir kardeşlik dayanışması yaratmaya başlar.

Böylece, yeni bir mücadele başlamıştır: Yerel âdetler karşısında tutucu bir eğilimi temsil eden, kentin siyasal ve iktisadi hegemonyasını sürdürme kaygısındaki Mekke şovenizmi ile Muhammed'in başını çektiği –ve arınmış bir din düşüncesinin desteğinde– kabileler birliğini ilan eden genişletilmiş bir yurtseverlik.

Peygamber, bir klan plütokrasisinin boyunduruğundan kendisini kurtarmak isteyen Arapları çevresine toplar. Muhammed'in dehası şuradadır ki, hasımlarının gücünü değerlendirmesini iyi bilmiş ve nazik anlarda bir uzlaşmaya gidebilmiştir. Gerçi en taşkın ve Mekkelilere karşı sönmez bir kinle dolu dostları arasında bu uzlaşmayı kabul eden her zaman olmamıştır. Ne var ki Peygamber, ülküsel olan ile gerçekliği uzlaştırmayı bilmiş ve gerektiğinde izzetinefsinden yaptığı özverilerle nihai zafere ulaşmıştır. Gerektiğinde canını da koymuştur ortaya; bununla beraber, büyük başarıları özellikle diplomatik yollarla sağlamıştır.

Bu uzlaşmalardan biri olarak, Mekke'deki tapınağın çevresinde somutlaşan eski inanışların büyük bölümünü kabul eder. Hazreti İbrahim'in büyük saygınlığına dayanarak, geçmişten kalan birçok düşünce yeniden canlandırılır, yalın ve anlaşılır biçimler içinde düzenlenir, çerçevelenir. Yerel geleneklerin sürdürülmesini, kendi zaferi için pek görkemli gören Emevi partisi, dayandığı şeyin, altında eriyip döküldüğünü görür böylece.

Özetle Peygamber, Tanrı'nın gönderdiği bir kişi olma sıfatına, hükümdar, yargıç ve yüce rahip sıfatlarını da ekler: İlk camiyi kurar ve ibadeti örgütler.

Katılmak zorunda kaldığı askeri harekatlar arasında, başta Bedr Savaşı'nı görürüz: Bedr'de, bir Mekke kervanı bastırılır ve yağmalanır (624). Buna karşılık Mekke partisi, Uhud'da gerçek gücünü ortaya koyar; Müslümanlar yenilgiye uğrarlar (625). Zafer, Emevilere garip bir cesaret verir ve bazı kabilelerin de katılması sağlanarak Peygamber, Medine'de kuşatılır. Medineliler, savunma amacıyla kentin çevresine çukurlar kazdıkları için Hendek Savaşı diye ün kazanmıştır bu savaş; Muhammed, düşman saflarındaki ayartmalarıyla tehlikeyi savuşturur (627).

Muhammed, propagandasını çeşitli yollarla Mekke'nin dışında yoğunlaştırma çabasındaydı. Bazı çevrelerin, Peygamberin kadın düşkünlüğü –kuşkusuz o da var!– diye ayıpladığı çeşitli evliliklerle, yeni dine kazandırmayı arzuladığı aile ve kabileler yanında dayanak sağlar. Bu süre içinde vahiyler, topluluğu diken üstünde tutar: Suçlamalara suçlamayla karşılık verir, cesaret kırıcı hareketlere karşı çıkar, kötü yorumlanmış eylemlere yeni bir yorum getirir ve ebedi mutluluğu vaat eder.

Muhammed, Bizans, Habeş ve İran hükümdarlarına İslam dinine girmeleri için birer mektup gönderir. Hepsinden de ret yanıtı gelir. Bu arada yarımadada, uzaklara yapılan seferleri de söylemeli; Muhammed, en bağlı adamlarına bırakır bunların yönetimini. Medine ve çevresindeki Yahudilere otoritesini dayatmak için inandırma yetmediğinde kaba güce başvurur. Peygamber, ibadetin yönü olarak Kudüs'ü almıştı önce ve İbrahim'in dinini izlediğini ileri sürüyordu bununla; Medine çevresindeki Yahudileri de böyle çekebilmişti kendisine. Oysa 624 yılında Mekke, Filistin'in kutsal kentinin yerini alıyordu. Ayrıca *Kuran*, yine İbrahim'e bağlanmanın sonucu, *Kutsal Kitap*'taki bazı öyküleri halkın anlayabileceği hale getiriyordu. Ancak, belki de bunu son nokta, bir dram çıkardı ortaya. Yahudiler, yeni Vahiy ile Eski Ahit arasındaki farklılıkları saptayarak, Peygamberi gülünç duruma düşürdüler; Muhammed de *Kutsal Kitap*'larını bozmuş oldukları suçlamasıyla yanıt verdi onlara. Gerçi dinsel bir konudaydı uzlaşmazlık; ne var ki, iktisadi bir neden, zengin hurmalıkların ele geçirilmesi yatıyordu çatışmanın altında; Hayber vahasının ele geçirilmesi, Yahudileri yok etme mücadelesinin en kanlı öykülerinden biridir.

Muhammed için durum gitgide aydınlığa çıkıyordu: Çünkü bütün eski inançların üstüne dayandırılan yeni din artık tanımlanmıştı ve bağımsızlık kazanıyordu. Muhammed, tanrısal esinle, İslamı vahyedilmiş büyük dinlere bağlıyor; İbrahim'i Kabe'nin kurucusu yaparak, Arap paganlığının bazı görünüşlerini de bütüne katıyordu.

Ne var ki, sonuca tam olarak varılamamıştı ve Peygamber, zaferin savaş alanında kazanılmayacağının iyice bilincindeydi; Mekkeliler de silahlı mücadeleye bir son vermek istiyorlardı. Aslında Mekke tacirleri, eski üstünlüklerini yeni toplumda da sürdürebilmek amacıyla, Müslüman olmaya bir ihtiyatlılık önlemi olarak bakmaya başlamışlardı. Bütün bunları gören Muhammed, büyük bir taktiğe başvurdu: Hicret'in altıncı yılında, Mekke haccını yerine getirmek üzere, müminlerinin başında yola koyuldu; Mekke süvarileri bu kafileye yolu kapamak üzere mevzilendi; bir uzlaşma gerekiyordu. Muhammed, Müslümanlığı kabul etmiş bir Emeviyi, geleceğin halifesi Osman'ı bu uzlaşmada tam yetkili kılmak hünerini gösterdi: On yıllık bir silah bırakışması öngörülmüştü ve Müslümanlar ertesi yıl Mekke'ye gidip hac için üç gün kalabileceklerdi.

Muhammed, bu büyük başarısından dolayı pek övünüyordu haklı olarak. Gerçi antlaşmanın bazı hükümleri aleyhineydi; bu arada, kendisine sığınmış Mekkelileri de geri verecekti. Ancak şu da açıktı ki, Mekke'nin güçlüleri onunla bir antlaşmaya gitmişler, böylece de otoritesini tanımışlardı. Gerçekten, Müslümanlar 629 yılında Mekke'ye giderek hac görevlerini yerine getirdiler. Yarımadada büyük bir saygınlık kazandırdı Peygambere bu.

Burada, Peygamberin çapullarından söz etmeyeceğiz.

Varılan anlaşma bunları da yasaklıyordu zaten.

Muhammed, bu arada Mekke'nin başlarından birinin, Ebu Sufyan'ın kızıyla evlenir; kentin önde gelen kişileri arasında yerini sağlamlaştırır böylece. Ve bir gün, kabileler arasındaki bir anlaşmazlığı da bahane ederek, Mekke'nin üzerine yürür; 630 yılında savaşsız ele geçirir onu. Tapınağa girer ve bütün putları kırıp parçalar.

İslam, Mekke'de de iktidarını kurmuştur.

631 yılında, başkaldıran bazı Arap kabileleri ve Bedeviler üzerinde Huneyn Geçidi'nde bir zaferini görüyoruz. Az çok içten de olsa İslama girişler, siyasal yönden boyun eğmeyi de beraberinde getiriyordu. 632 yılına doğru, başkalarının havari-

lik ve peygamberlik iddialarına karşın, hemen bütün Arabistan İslama kazanılmıştır. Muhammed, 632 yılında "Veda Haccı" denen ziyaretini yapar Mekke'ye; orada insanın haklarını ve görevlerini anlatan ünlü "Veda Hutbesi"ni verir. Aynı gün vahyedilen bir *Kuran* ayeti, Muhammed'in tanrısal görevinin son bulduğunu açıklar. Öyle der o ayette: "Bugün sizin dininizi yetkinliğe erdirdim ve üzerinizdeki nimetlerimi tamamladım. Size din olarak İslamı verip ondan hoşnut oldum." (*Maide* suresi, 3) Medine'ye dönüşten birkaç ay sonra da hastalanır ve ölür.

Medine'ye gömerler onu.

Kişiliği ne denli karmaşık olursa olsun, Muhammed tarihin –kuşkusuz– en önemli insanlarından biridir. İnançlarına olan bağlılık ve direşkenlik: Eylemini belirleyen bunlar olmuştur başta. Öldüğünde arkaya bıraktığı, kabile örgütlenişinden üstün bir toplum taslağı ve henüz dayanıksız da olsa, tarihinde ilk kez birleşmiş –ya da federe halindeki– bir Arabistan'dı.

Din olarak ne getirmiştir? Nedir İslam?

Kısaca ona değinelim şimdi.

İslam nedir?

İslam öğretisi, aslında pek özgün değildir. Bir bireşim savında da olsa "seçmecilik"ten öteye gidememiştir. İçerdiği bazı öğeleri, ortaya çıktığı toplumdaki en ilkel inançlardan, bazı öğeleri de kendinden önceki en ileri dinlerden almıştır: Cinlere ve meleklere inanma, eski ilkel inançlardan geliyor; tek tanrı düşüncesi, "Son Hüküm", "Cennet" ve "Cehennem" gibi inançlar da Musevilikle Hıristiyanlıktan.

Museviliğe borçları ise, Hıristiyanlığa olduğundan daha fazla!

İslamın temel ilkesi, tek tanrıya, Allah'a inanmak. Müslümanların inancına göre Allah, buyruklarını peygamberi aracılığıyla, Arap dilinde ve vahiy yoluyla bildirmiştir. Bu vahiy, *Kuran*'dır. Böylece *Kuran*, İslam dininin temeli, kutsal kitabıdır.

Ve Tanrı kelamı olduğu için de ebedidir.

Peygamber öldüğünde, *Kuran* kitaplaşmış değildi henüz; onun ölümünden yirmi beş yıl sonra olur bu; böyle bir kitaplaştırmanın zorunluluğuna inanılır çünkü.

Vahiylerin *Kuran*'daki bölümlenişinde ve sıralanışında acayip bir keyfilik görülür: Gerçekten, hepsi 114 adet tutan bölümler (sure),

en uzunları başlarda, en kısaları sonlarda olmak üzere, uzunluklarına göre sıralanmıştır; bu sıralanışta, vahyin gelişine göre hiçbir kronolojiye de uyulmamıştır. Oysa *Kuran*'da yığınla çelişki vardır; öyle olunca da birbiriyle çelişen buyruklar karşısında, hangisi hangisini ortadan kaldırmaktadır, giderek kanun gücünde olan hangisidir, bunu saptayabilmek için Müslümanlar yeniden bir zamanlama çabası içine girmişlerdir, daha doğrusu girmek zorunda kalmışlardır. Bir bütün olarak alındığında ise, *Kuran*'da nitelikçe birbirinden pek ayrı üç bölüm vardır: Birincisi, ki en eskisidir, kayıptan haber veren bir insan diliyle, kızgın renklerle dünyanın sonu ve "Son Hüküm" hakkında tablolar çizer. Bir başka bölüm, eski halkların yazgılarından, kendilerine gönderilmiş peygamberler karşısında takındıkları tutumlardan öyküler anlatır. Son olarak, *Kuran*'ın önemli bir bölümü, gerçek anlamıyla yasamadır, yani uygulanması gerekli kuralları içerir.

İslam dini, inananların Tanrı'ya boyun eğmelerini öngörür. Gerçek Müslüman, gücü sınırsız bir varlığın karşısında, kendi iradesinden vazgeçerek ona mutlak bir bağımlılık içine girmiş insandır; aslında İslam kelimesi de Tanrı'ya bütünüyle bağlanmak anlamına, "selem"den geliyor.

Bu dinin temel kavramı budur; onu başka dinlerden ayırt eden de.

İslamda, dinin her tür belirtisine, düşünce ve biçimlerine, ahlakına ve ibadetine esin veren, daha doğrusu damgasını vuran bu ilkedir. Belirtmeye gerek yok, bu ilke, insana aşılanmak istenen belli bir anlayışı, kurulması istenen belli bir kafa yapısını da aydınlığa çıkarıyor: Tanrı'nın, insanın mutlak bağımlılığını da arkasından sürükleyip getiren bu sınırsız gücü, her alanda, insan etkinliğini kaçınılmaz kurallarla düzenlemeyi gerektirir. Böylece, dine kayıtsız bir eylem olmaz; ve İslamın, her sorunda, ahlaki davranıştan en yalın davranış kurallarına varıncaya değin her sorunda söyleyeceği olmalıdır ve vardır da.

İslam öğretisi, onun dayattığı inançlar bütünü, kısa ve açıktır; büyük bir yalınlık taşır bu ve mümin esrarlı bir atmosfer içine atılmamıştır. İslama inancın dile getirilişi pek bilinir: "Allah'tan başka Tanrı yoktur ve Muhammed onun peygamberidir." Böylece Tanrı'nın birliği ve Muhammed'in peygamberlik görevi açıklanıp kabul edilmiş olur. İlahiyatçılar bu ilkeye dayanarak, ermişlere tapınmayı daima yasaklamışlardır; ne var ki, hiçbir yer ve dönemde Müslümanların, çetin bir yaşamın ya da

belli olağanüstü niteliklerin ermiş diye gösterdiği, hemen yakınlarındaki aracı kişilere başvurmalarını da engelleyememişlerdir. İslam inancı, meleklerin ve cinlerin (!) varlığını, "Son Hüküm" gününün zorunluluğunu kabul eder: O günde insanlar, değerliliklerine göre ya cennetin nimetlerine kavuşacaklar ya da cehennemin azaplarına uğrayacaklardır.

İslam öğretisi, yalnızca bu inançlar demek değil; ibadeti oluşturan, Tanrı karşısındaki görevleri emrederken, günlük yaşamla ilgili bazı kuralları da koyar o.

Asıl anlamıyla ibadet, müminin kaçınamayacağı beş temel görevden oluşur: Mümin, yukarıda belirttiğimiz iman formülünü, yani şahadeti özellikle törenlerde –ve hele hele ölmek üzereyken– söylemelidir. Günde beş vakit kılacağı namaz (salât) borcu vardır. Namaz vaktini, genellikle "ezan" haber verir. Namaz, aslında bir dua değildir; Müslüman onunla Tanrı'ya tapınır, ancak bir istekte bulunamaz. Çünkü hem yersiz hem de etkisizdir bu istek. Namazın camide olması şart değildir; istenilen yerde yapılır. Ancak mümin, yüzünü Mekke doğrultusunda çevirmelidir: "Kıble" denir ona ve camide "mihrap" denen bir girintiyle gösterilmiştir. Toplu namazlarda, müminlerden biri ön sıraya çıkar ve herkes ona uyarak belli hareketleri tekrarlar. Namazdan önce "aptes" alınmalıdır; temiz suyla olur bu, o yoksa kumla. Yine buyruklar arasında olan oruç, İslamın bağdaştırmacılığının en belirgin örneğidir: Aşağı yukarı Hıristiyan perhizi uzunluğunda ve Yahudi perhizi katılığındadır bu. Ay yılına göre olan Müslüman takviminin dokuzuncu ayında, ramazanda mümin, güneşin doğuşundan batışına değin hiçbir şey yiyip içmediği gibi, cinsel ilişkide de bulunamaz. Ayrıca, gelirinin onda birini, topluma zekât olarak vermek zorundadır. Mekke'ye hacca gitmek de mümin için bir görevdir; ancak, sağlık ve mal varlığı koşullarına bağlıdır bu. Bu yolculuk, Hicret'ten önce Mekke'de paganların yaptıkları törenlerin İbrahim'in geleneğine bağlanmasıdır.

Yiyecek içecekle ilgili bazı yasaklamalar görüyoruz: Mümin şarap ve mayalanmış içkiler içemez, domuz eti ve ölü hayvan yiyemez.

Kuran, Müslüman ailesinin de temellerini saptamıştır: Dört eşle yetinmek koşuluyla, çokkarılılığı kabul ettiği malum. Bunun, göçebe yaşamına büyük kolaylık getirse de kentlerde

zengin sınıfın bir ayrıcalığı olduğu aşikâr. Ancak, kadın söz konusu oldukta asıl belirtilmesi gereken şu: *Kuran*, herhangi bir kuşkuya yer vermeyecek biçimde, kadını erkekten aşağı görür ve ikinci sınıf bir insan muamelesi yapar ona. Kadın, erkeğin istediği zaman boşadığı, istediği zaman geri aldığı, gerekirse dövdüğü bir mal gibidir; evine kapanmalı, saçını başını sıkıca örtmeli, kapısından içeri yabancı erkeğin adımını atmasına izin vermemelidir. Bugünkü anlayışımızla baktığımızda, daha bir yığın gariplik, anormallik...

Bütüne bakıldığında, bazı sorunlara –özellikle mirasla ilgili olanlara– bazı ayrıntılarla yaklaşılmış da olsa *Kuran*'ın, Müslüman toplumun karşısına çıkacak bütün güçlükleri çözümlemeye yetmediği de aşikâr; öyle olduğu için de bir İslam yasamasının, yani şeriatın kurulması, güçlüklerle dolu karanlık noktalar içeriyordu. Ancak, tutarlı bir sistemin yaratılmasında başlıca engel bu değildi. İslam, dogmasını saptamak amacıyla, din bilginleri toplantılarını (konsil) kabul etmediği gibi, *Kuran*'ın sessiz kaldığı noktalarda yasamayı da kabul etmez.

Kuran'dan çıkan ahlak kanunu pek serttir, her özel durum için bir çözüme varma iddiasında da olunmadı. Peygamber, kendisinin –bütün zaaflarıyla– "vasat" bir insan olarak alınması için çırpınıp durmuştur ve özellikle kendisine bir keramet sahibi olarak bakılmasına, günah işlemeyen bir kişi olarak görülmesine karşı çıkmıştır daima. Bir meşale gibi aydınlatıcı bir rehber olarak görülmesini de istememiştir; ancak, Müslümanların onun kişiliğini bir model olarak almaları da kaçınılmazdı, nitekim öyle olmuştur. Öyle olduğu için de İslam bilginleri, Muhammed'in dile getirdiği görüşlere, genel tutumuna bakarak, onun konuşmalarını, hareketlerini ve hatta ses çıkarmayışlarını toplayan pek kabarık bir dosya ortaya koydular.

Hadis diye adlandırdılar bunları.

Bütün bunların toplamına sünnet (âdet) adı verilir. İslamın Ortodoks topluluğuna verilen Sünniler adı buradan gelir. Sünnilerin karşısında, Peygamberin amcazadesi ve damadı Ali'nin "yandaşlar"ı anlamına Şiiler bulunur. Başlarda siyasal bir grup oluşturan Şiiler, Muhammed'in ailesinden olanların taşıdıkları hadislerin doğru olabileceğini kabul ederek, dinsel bir tutum takındılar. Sünniler arasında ise, hadis araştırıcıları, büyük bir gayretle, ellerindeki malzemeyi zenginleştirmeye koyuldular

ve bize öylesi bir miras bıraktılar ki, belki bir insan ömür boyu bu kadar çok şey söyleyemezdi. Bununla beraber, bu da yetmedi ve yeni özel durumları çözümlemek için ileride dört büyük okul doğacaktır.

İslam dini, özel hiçbir ruhban tanımaz. Ancak uygulamada, dinsel konularda görevler yüklenmiş kimi kişilerin ortaya çıkmasını önleyememiştir bu. Başta kadı, sivil olsun, cezai olsun, Müslümanlar arasında çıkan uyuşmazlıkları çözmeye yetkili bir yargıçtır. Müftü, kendisine sunulan hukuk konularında görüşlerini bildirir: Yanıtı gerçi yargıçları bağlamaz, ancak, içtihada yol açabilir; şu var ki, müftünün kendi yetki bölgesinin dışında hiçbir değeri yoktur bu içtihadın.

İmam sıfatına gelince... Maddi ve manevi, kelimenin her iki anlamıyla başkanlık eden kişiye verilir bu unvan. Böylece, dar anlamda, duada, sıralanmış müminlerin önüne çıkan kişidir o; ancak, daha geniş anlamıyla imam, İslam topluluğunun başıdır, halifedir. Halife, müminlerin hükümdarı, böylece Müslümanların askeri başıdır ve gücü, daha gerçek olabilmek için, hem cismani hem de manevi olmalıdır. Halifenin, dinin dogmalarını tanımlamak konusunda hiçbir yetkisi yoktur; yasama yetkisinin olmadığı bir alandır bu. İleride göreceğimiz gibi, Halife Memun ve –Halife Mütevekkil dışında– arkasından gelenler, Mutezile görüşünü kabul ederek, rollerinin dışına çıktılar. Ne var ki, başka halifelerden hiçbiri böylesine bir cesareti kendisinde bulamadı. Halife, şeriatın uygulanmasına göz kulak olur; ancak, onu etkileyemez.

ARAP FETHİ

Peygamber öldüğünde, yerine kimin geçeceği belli değildi. Önce, bu bir sorun olarak ortaya çıkar. Şu da anlaşılır az sonra: Yirmi yıllık bir öğüt dönemi, doğal olarak her türlü otoriteyi reddetmeye eğilimli çoğu Bedeviyi bir arada tutmaya yeterli olmamıştır. Onları tek bir demette tutmanın yolu, yüzlerini dışarıya çevirmektir.

Arap fethi başlar.

İlk halifeler

Peygamberin kendisine bir halef belirlemeden ölmesi, onun yerine kimin geçeceği konusunda gerçekten ciddi bir anlaşmaz-

lığa yol açtı; Muhacirler ile Ensar arasındaydı bu anlaşmazlık. Bunalım, Ömer'in kararlı davranışı sonucu çözüldü.

Ebubekir halife seçildi (632).

Onunla, *Hülefa-i Raşidin* de denen, Dört Halife Dönemi başlar (632-661).

İslam tarihi için büyük önem taşıyan bu dönemin başta iki özelliği var: Arap fethinin başlaması; bunun yanı sıra iç çatışmaların boy atması. Bu çatışmalar, giderek bütün İslam tarihinde yüzyıllarca sürecek mezhep mücadelelerinin tohumlarını atar. Dört halifeden yalnız biri, Ebubekir yatağında ölür; ötekiler, sırayla Ömer, Osman ve Ali bu kızgın ortamda hançerlenerek yaşamlarını yitireceklerdir.

Fetihler, fethe çıkanların hiç beklemedikleri bir hızla gelişti. Önceleri olan, sınırlardaki çapul ve talandı; ne var ki, karşıdaki hasmın güçsüzlüğünün anlaşılması fetih düşüncesini doğurdu ve ilk başarılar büyük bir coşkunluğa yol açtı. Hasmın güçsüzlüğü de şundan ileri geliyordu: Fethe çıkılan ülkelerde oturan halkın, sultasında yaşadıkları rejimlere karşı duydukları soğukluktu; öyle ki, yerli halk, istilacıya karşı hemen hemen pek az direniş gösterir, hatta bazen işbirliği içine girer. O zamanki bir tarihçinin söyledikleri pek ilginçtir, şöyle der o: "Romalıların zulmünden kurtarılmamız, bizim için çok yararlı olmuştur."

633 yılında başlayan Suriye'nin fethi 636'da biter; aynı yıl başlayan Irak'ın fethi 637'de tamamlanır; Mısır'ınki 639-642 yılları arasında gerçekleşecektir; İran fethi, kenar bölgeler dışında 651 yılına doğru sona erecektir: Bununla beraber, İran'da, dağlık bir coğrafyadan da destek alarak, belli ölçüde "ulusal" bir direniş görülür. Bizans eyaletlerinde ise tersi olur; oralarda resmi yöneticiler, ya Konstantinopolis'e çekilirler ya da Araplarla zahmetsizce anlaşma yoluna giderler. Küçük Asya'daki yayılış daha zor olur ve fetihlerin hızını keser; Konstantinopolis de gerçi iki kez kuşatılacaktır ama ikisi de boşa çıkacaktır bunların. Orta Asya'ya doğru yürüyüşte de aynı ağırlık görülür: Sir-Derya, Çin ya da göçebe Türklerin etki alanındaki ülkelerin karşısında, ancak 8. yüzyılın ortalarında İslamın kesin sınırı çizilecektir. Kuzey Afrika'nın ele geçirilmesinde de güçlüklerle karşılaşılır: Berberiler büyük direniş gösterirler ve onları da İspanya'nın, bir yüzyıl sonra da Sicilya'nın fethine sürüklemek yoluyladır ki, işe –az çok– bir kararlılık getirilmiş olur. Avrupa'ya sıçramış olan İslam yürüyüşü, bilindiği gibi, Galya'ya

değin uzanacak ve Poitiers Savaşı adı verilen bir savaşta Charles Martel durduracaktır bu yürüyüşü (732).

Böylece, İndus'tan Tage'ye, Aral Denizi'nden Senegal'e değin uçsuz bucaksız topraklar birbiri ardına ele geçirilmişti. Bütün bu coğrafyada iklim, Arapların kolaylıkla duruma uymalarına elverişliydi; günlük yaşam koşulları bakımından kimi yerlilerle karşılıklı ilişkilerde zorluk çekilmedi. Ne var ki, coğrafyanın öteki özellikleri ve tarih, bu ülkeleri birbirinden ayırıyordu. Öyle olduğu için de ilk karşılaşmalarda örgütleniş pek gevşek tutuluyor ve yerel örflere özel bir saygı gösteriliyordu; yerli halkın boyun eğişinde önemli bir etken oldu bu. Denecek odur ki, Germen fetihlerinin Avrupa'yı parçalamasına karşın Arap fethi Yakındoğu'yu birleştirmiştir.

Bir yerde âdetlerini bölüşmedikleri ve aralarında kaybolup gidecekleri yerli çoğunluğun içinde erimekten çok, Araplar ordugâhlara yerleştiler önce; bununla beraber, tam kentleşmemiş bölgelerde bu ordugâhlar çabucak yerlilerle bağların kurulduğu kentler olup çıktılar: Örneğin Mezopotamya'da Kûfe ve Basra, Mısır'da Fustat (eski Kahire), çok geçmeden de Mağrib'de Kayrevan böyledir. Bütün bu kentler, tarımsal bölgelerle ve çöl içleriyle sürekli ilişki içindedir; ancak, henüz egemenlikleri altına almadıkları denizden ise genel olarak uzaktadırlar. Silah taşıyabilecek yaşta olan tüm erkeklerden oluşan milisleri, stratejik noktalarda askeri bölgelere (*cund*) bölünmüştü ve oralarda, hiyerarşik bir düzen içinde, ganimetle ve yerlilerin, doğrudan ya da kendilerine bırakılmış toprakların gelirinden ödedikleri ödeneklerle yaşıyorlardı. Çevresini sahabenin aldığı halifenin genel yönetiminde kabile, fetihlerin beraberinde getirdiği parçalanışlara ve yeniden gruplaşmalara karşın sosyal yaşamın önemli bir öğesi olarak kalıyordu yine de. Arap dünyasındaki yeni koşullardan doğan partileşmelerin daha karmaşık hale getirdiği kuzey ve güney kabileleri arasındaki mücadeleler, bu dünyayı bir yarım yüzyıldan fazla –ve çok kez de kanlı biçimde– kıvrandırıp duracaktır.

Muhammed'in ölümünün ortaya çıkardığı halifelik bunalımını çözmüş olan fetihlerden sonra bu yeni koşulların, bir başka ağır ve sürekli bunalıma yol açması da kaçınılmazdı. İmparatorluğu, giderek hükümeti örgütlemenin ortaya çıkardığı önceden fark edilmeyen dev sorunlar derin uyuşmazlıklar doğuracaktı; birinci kuşak ortadan çekilir çekilmez, topluluğu bölen –kişisel

görünümlü– anlaşmazlıkların arkasına gizlenmiş uyuşmazlıklardı bunlar. Ne var ki, garip de görünse, bir başka boyutu daha vardı bu anlaşmazlıkların: Şeriat ile sosyal örgütleniş arasındaki yakın ilişki göz önünde tutulursa, o sıralar gitgide ete kemiğe bürünen gruplaşmalar, hem parti hem de mezhep haline geliyor ve politikayla dinin iç içe bulundukları öğretiler ortaya atıyorlardı.

Emevi İmparatorluğu

Üçüncü halife Osman'ı, arkasından da Suriye Valisi Muaviye'yi dördüncü halife Ali'ye karşı çıkmaya yönelten mücadelelerde iki eğilim göze çarpmaktadır: Başlangıçta, bir yanda ilkel yaşam biçimlerini sürdürmek ya da yeniden düzeltmek gibi, hemen bütün dinlerde görülen –o gerçekleşmeyecek– düşün arkasından koşan "yaşlı Müslümanlar"la, yenilikleri cesaretle benimseyip ortaya çıkan yeni durumlardan çıkarlarını gözetenler vardır. Bir başka deyişle, daha ilk saatlerde dine sarılmış ateşli dindarlarla, –aslında Kureyşli ileri gelenlerin başını çektikleri– yeni toplumda eski nüfuzlarını tekrar ele geçirmenin sabırsızlığı içinde olanların mücadelesidir bu. Ne var ki, birinci eğilimin içinde de birbirinden ayrılan iki görüş daha vardır: Hariciler için bütün müminler –ilke olarak– birbirine eşittir ve eğer topluma bir baş gerekiyorsa, hiçbir köken farklılığı gözetilmeden, en yetkin Müslüman baş olmalıdır; başa böyle biri geçmemişse, kim olursa olsun, ona karşı da imansız diye savaşılmalıdır. Kolayca görülmektedir ki, bu görüş, geleneksel Arap anarşizmine uygun düşmektedir. Şiiler içinse, ilkel İslama bağlanma aslında Peygamberin ailesine bağlanma, daha da özel olarak yalnız ondan gelenlere, kızı Fatma ile damadı Ali'nin çocuklarına bağlanmadır. Onlar için söz konusu olan, yalnızca bir hükümdarlık ilkesi değildir; başkanın kişiliğini basit bir kanun uygulayıcıdan ileri götürmeyen hasımlarının tersine, onlar vahyin Peygamberin ailesi yararına sürmesi gerektiğini savunmaktadırlar; böylece bu aileden gelenler, müminlerin gerçek yol göstericileridirler, kısacası İmamdırlar.

Politikayla dinin birbirinden ayrılmasına razı olmayan bir bakıştır bu!

İlk iki eğilimden ikincisi mücadeleyi kazanır.

Ve Muaviye ile Emevi Hanedanı kurulur. (661)

Hariciler, aralarında birlik olmasa da, hemen her yerde başkaldırdılar; Şiilerse o denli kavgacı olamadılar ve kendi davacılarını, özellikle Kerbelâ Savaşı'nda ölüme terk ettiler (680). Savaşın sonundaki felaket de şehitlerine, yüzyıllar süren bir saygınlık kazandırdı.

Yönetmesini bilenler ve yönetenler Emeviler oldular.

Muaviye halife olunca, Şam'daki yerini terk etmedi. Arabistan'ın gözden düştüğü anlamına geliyordu bu: Onun tarihsel rolü, dünyaya bir din ve bir ordu vermiş olmaktı sanki; onlar Arabistan'ın dışına dağılmış ve o da kendi gölgesine çekilmişti. Gerçekten Mekke haccı, Medine'de Peygamberi tanımış olanların çocuklarının varlığı, bu iki kutsal kente daha uzun süre saygınlık verdi durdu; bu saygınlık birkaç başkaldırıya destek sağladı ise de başarıya ulaşamadı bunlar. Ayrıca, Emevilerin Şam'a yerleşmeleri, Suriye Araplarına, ötekiler, özellikle de Irak Arapları üzerinde üstünlük sağlıyordu: Kûfe'nin Şiiliğin merkezi olmasının anlamı budur. Son olarak, doğan imparatorluk görevlilerinin yerliler arasından alınması, bir yerde, Bizans geleneğinin Sasani geleneğine üstün gelmesiydi.

Aslında yenilen halkların yaşamında bozucu etkisi olmayan pek nadir fetihlerden biri olmuştur bu: Arap olmayanlar için dinde baskıya uğramak söz konusu değildi; Yahudiler ve Hıristiyanlar, Tanrı'dan kendilerine kitap inmiş olduğundan, hoşgörüye kendiliğinden adaydılar. Uygulamada Zerdüştilere, Manicilere, Budistlere, –yıldızlara tapan– Harran "Sabiiler"ine de aynı biçimde davranıldı. Onlar için zorunlu olanı, özellikle belli vergileri verme biçiminde kendini gösteren, İslamın siyasal üstünlüğünü kabul etmeleriydi yalnız; bir de, ordu bütünüyle Arap olduğu için, Müslümanlar arasında kendi dinlerini yayma çabalarına kalkmamalarıydı. Günlük yaşamı pek az etkileyen bu kayıtlar altında, üstü örtülü bir sözleşme ile "korunmuş"lardı, zımmi idiler. Ayrıca, Müslüman Araplar azınlıkta oldukları için bir hoşgörüsüzlük politikası uygulamaları zordu; fetihlerinin etkisini hiçe indirebilirdi bu.

Böylece, Emevi yönetiminde iki kesim vardır. Biri Müslümanları ilgilendirir: Savaş ve kamu düzeni, dinin yönetimi, ödeneklerin dağıtımı ve öşrün alınması; bu, hiç olmazsa yönetici mevkilerde, Şam'da ve eyaletlerde Arapların elindedir. Öteki yerli yönetimdir ve her şeyden önce de vergiyle ilgilidir: Bu, salt yerli görevlilerce yönetilmektedir; başlarda yazıları yazanlar,

hatta paraları kendi dillerinde basanlar onlardı; şeriatla da hiçbir ilişkisi yoktur bunun. Ancak, Müslüman kesimde bile devlet ile şeriat arasında bir ayrım yerleşir. Şeriat, ilke olarak, kamusal ve özel yaşamda her şeyi yönetir ve değiştirilemez. Bununla beraber, kamu yaşamında, hükümet yenilikçi girişimlerde bulunmak zorundaydı; kamu işleri ile özel yaşamın birbirinden ayrılığı bundan doğdu ve özel yaşam da hükümetten bağımsız hale geldi.

Yeni devletin yerlilerle ilişkileri, kanunların kişiselliği rejimine göre –bir bakıma– kolayca düzenlendi. Her cemaat kendi özhukukunu ve onu uygulayacak görevlilerini korudu. Bütün bu konularda, hükümetin koyduğu kamu hukuku söz konusu değildi; cemaatler arasındaki ilişkilerde ise, dindaşlar için özel güvenceler altında, bir Müslüman yargıçtı hüküm veren. Bu kadı, hükümetten yarı bağımsızdı; aylığını devlet ödese de devletin koymadığı bir kanunu uyguluyordu. Buna pek benzeyen bir gelişim Hıristiyanlarda olmuştu; orada kilise, başta aile konularında, özel adaletin bir bölümünü ele geçirmişti. Öyle olduğu için de patriklerin ve piskoposların, yerel mülki şeflerin üstünde, cemaatlerinin en üst yargıçları olmalarında büyük güçlükle karşılaşılmadı; aynı ayrıcalıklar Yahudiler için de sürdü.

Yerli halktan köylülerin hemen hemen tümü, kentlerinse büyük bir çoğunluğu, İslama yabancı da olsalar, yaşamda büyük altüst oluşlar görmediler: Dinsel yaşam eski durumunu sürdürdü; iktisadi ve sosyal yaşamda da aynı sürekliliği görüyoruz. Kırsal kesimde topraklar ikiye ayrılmıştı: Özel mülkiyetteki topraklarla, kamusal topraklardı bunlar. Sahipleri savaşlarda kaçıp ya da ölen topraklar da toplum yararına kamu toprakları arasına sokuldu. Birinci grup topraklar sahiplerine bırakıldı; onlar, Arapça haraç adı verilen –ve Bizans ya da Sasaniler zamanındaki vergiyi sürdürmekten başka bir şey olmayan– bir toprak vergisi ödeyeceklerdi yalnızca. İkinci grup topraklarsa, bazen kiracılarca işletildi, bazen ikta olarak Araplara dağıtıldı.

Bunlar, bir sözleşme gereğince bu toprakları değerlendireceklerdi. Aslında devlet, birer malik olarak bakıyordu onlara. Sonradan ortaya çıkacak bir durum nedeniyle sık sık yapılan bir yanlışa düşmemek için söylemek gerekir: İkta, bu aşamada bir mülkiyettir; sahibine iktisadi yararlar sağlar. Ne var ki, sınırları vardır bunun: Sahibi, her

Müslümanın ödediği vergiyi, öşrü ödemekle yükümlüdür; bunun gibi, devletin kiracılar üzerindeki yetkilerinden hiçbiri yoktur onda. Böylece, kiracılar bu sahiplere, Bizans ya da Sasaniler zamanının büyük "patron"larına olduğundan çok daha az bağımlıdır. Bu ortakçı kiracılar (muzâra'a) –malik– köylülerin ödedikleri haraca benzer ödentilerde bulunuyorlardı.

Bu iki toprak kategorisi, özünde birbirinden farklı bir iktisadi rejime sahip değildi; birinin yerine ötekinin terk edilmemiş olmasının nedeni budur. Özetle, "kolonileştirme" diye, ekilip biçilmeyen topraklar üzerindeki çoban kabilelerin kolonileştirilmesi söz konusudur. Bu bakımdan, işgal, Germenlerin örneğin Avrupa'da yerleştirilmelerinden çok daha az hissedilir oldu yerli halkça.

Kaçan Bizanslı "patronlar"ın yerine geçen Arap malikler, onlardan daha az "senyör" olsalar bile köylülere özgürlük sağlamadı bu. Aslında yerlilerin aleyhine toprak kazanmak Araplara yasaklanmıştı. Ancak, bu durum başlarda çeşitli nedenlerle önlenemedi. Böylece, haraçtan yakasını sıyıran bu topraklar, devlete sadece öşür ödüyorlardı. Daha önceki yönetimlerin denetledikleri, köylülerin bir yurtluğa bağlanması fatihlerce yürürlükten kaldırılmadı. Gerçek adıyla cizye, Müslüman olmayanların ödedikleri bir ikinci vergi olan bu baş vergisi de bir yenilik değildi aslında; Bizans'ta, Hıristiyan olmayanlar ve özgür olmayanlar için böyle bir vergi vardı zaten. Vergileri toplayanlar ve toplama yöntemlerinde de bir değişiklik olmamıştı; yalnızca yararlanan değişmişti, ki bu da pek az ilgilendiriyordu halkı.

Kentlerin yaşamında da çok az değişiklik vardı.

Ya ticaret yaşamında?

Aslında Akdeniz'den Orta Asya'ya kadar yayılan ve o zamana değin birbiriyle yarışan iki devletin, Bizans'la Sasaniler arasındaki mücadelelerin konusu olan ülkelerin siyasal açıdan birleştirilmiş olması, tacirlerce pek olumlu karşılandı. Sonraki yüzyıllarda daha iyi görülecektir bunun etkileri. Deniz ticaretinde ise olumsuz yönde bir değişiklik olmadı; ne Hint Okyanusu'nda, ne Akdeniz'de. Araplar denizlere sahip değillerdi. Kuzeyin Hıristiyan ülkeleriyle, şimdi kendi egemenliklerine geçmiş olan güney ülkelerinin yerlileri arasında ticaretin, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi sürmesinde hiçbir sakınca yoktu onlar için.

Son olarak, düşün yaşamında aynı sürekliliği görüyoruz. Yerli kültürle Arap kültürü, sanat alanı bir yana, birbirinden farklı yollar izler. Araplarda, Hicret'in ilk yüzyılında edebiyat özellikle şiirdir ve Bedevi geleneklerine geniş ölçüde sadıktır. Bununla beraber, eski temalara karışan yeni temalar vardır: Bahşişini ödediği için prenslere övgüler, parti mücadeleleri ya da kent Araplarının yeni yaşam koşullarını yansıtan temalardır bunlar. Şiirde, gelecek yüzyıllara üç ad kalır o dönemden: Ahtal, Ferezdak ve Cerir. Ayrıca, bağımsız bir aşk şiiri gelişir; bazen iffetli bazen de açık saçıktır bu ve meslekten şarkıcıların müziğine eşlik eder. Nesirde, *Kuran* bir yana, büyük bir yenilik yoktur. Bununla beraber, *Kuran* ve hadislerin ilk yorumcuları yavaş yavaş ortaya çıkmaktadır.

7. ve 8. yüzyılların Yakındoğu'sunda Hıristiyan kültür ise, Halifeliğin sınırları içinde temsil edilmektedir.

Hıristiyan ve Müslüman, bu iki kültür, sanat üretiminde çok daha fazla işbirliği içindedir; çünkü Araplar, yapılarını yerlilere yaptırmaktadırlar. İslam dini, camiye özgün düzenlemeler getirirken, süsleme genellikle yerli kalmaktadır. O dönemden bugüne dek kalabilen en ünlü eserler, Mısır fatihi Amr'ın Fustat'taki *Amr Camisi*; Kudüs'te –yanlışlıkla Ömer Camisi denen– *Kubbet-üs Sahra* ile yanı başındaki *Mescid-ül-Aksa*'dır.

Son olarak, bir de Şam'daki *Büyük Cami.*

Arap fetihlerinden ortaya çıkan durum, yeni etkenlerin sonucu, giderek altüst oldu. Bu etkenlerin başında, yerlilerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeleri gelir. Başka fetihlerde fatihleri, boyun eğdirdikleri ama kendilerinden daha üstün bir uygarlığa sahip halkların dini çekmiştir; şimdi ise tersi oluyordu; Araplar, inançlarını yerlilerle paylaşıyorlardı.

Neydi nedeni bunun?

Önce, İslamlıkla öteki dinler arasındaki tartışma ve çatışmalar ne denli canlı olursa olsun, sıradan mümin, ilahiyatçının gördüğü bütün inceliklerin farkında değildi. Hıristiyanlarsa, kendi dogmaları üzerine koparılmış yorum kavgalarından bıkıp usanmışlardı; İslam, daha yalın bir değer olarak görünüyordu onlara. Hem sonra, İslam da Muhammed'in İslamı değildi artık; din, boyun eğdirilmiş halklarla temas sonucunda gelişiyor ve yeni dini kabul edenler, kendi manevi miraslarını da sokuyorlardı

ona. Daha da önemlisi, Müslüman olmak, devlette ve toplumda egemen sınıfa girmek demekti; böylece, yeni dini kabul etmenin altında bir sosyal özlem yatıyordu. Ayrıca, yerlilerin kabul ettikleri İslam, çok kez iktidarın kabul ettiği, yani resmi İslam değil, ona karşıt mezheplerdi; bu da resmi İslam karşısında duydukları küçüklük duygularını gideren bir öğeydi onlarca.

Emevi rejimi, Arap üstünlüğünün rejimiydi. Fatihler için Müslümanlarla Arap eşanlamlıydı. İslama dönme ise, bu eşanlamlılığı yıkıyor ve bir halkın öteki halklar üzerindeki –dinin haklı göstermediği– egemenliğini açığa çıkarıyordu. İslama ilk dönenler, bir kabul işlemiyle, Mevali adıyla, egemen halkın ileri gelenlerinin korumaları altına girdiler. Ama yine de ast durumundaydılar. Yani devletin idare kadrolarında geniş ölçüde yer alanlar onlardı gerçi. Ne var ki, askeri bakımdan zayıf bir rol verilmişti kendilerine; ne ganimette hakları vardı ne de ödenek alabiliyorlardı. Daha kötüsü, mali yönden aşağı bir durumdaydılar. Gerçi İslamı kabul etmeleriyle, cizyeden kurtuldular ve haraçları da öşre dönüştü. Ne var ki, uygulamada değişen hemen hiçbir şey olmadı; çünkü başka mali yollarla eşitsizlik sürüyordu. Bu durum karşısında, İslama dönenler, kökeni ne olursa olsun, tüm Müslümanlar arasında bir eşitlik istemeye başladılar. Başka bir deyişle, yerlilerin hoşnutsuzluğu, ne Müslüman egemenliğineydi ne de yeni dine; kesinlikle kabul edilmiş İslam çerçevesi içinde, Müslüman rejim içerden ele geçirilmek isteniyordu artık. Mevalinin en çok olduğu İran'da olan buydu; Arapların Berberiler arasından genç çocukları köle olarak topladıkları Mağrib'de, kısa bir süre sonra İspanya'da da olan buydu. Bununla beraber, İran'dadır ki hareket en büyük boyutlarına ulaştı: Gerçi Emeviler, kadrolarını Suriyelilerden oluşturdukları için merkezden uzakta olan eyaletlerin halkları, haklarının yenilmiş olduğu duygusu içindeydiler. Ancak, bu halklar içinde yalnızca İran gerçekten "ulusal" bir geleneğe sahipti.

Böylece mali sorunda, ulusal sorunla sosyal sorun iç içe girmişti. Mülkiyet rejiminde, daha da içinden çıkılmaz duruma geliyordu bu. Fetihlerde Araplar, ilke olarak yerlilerin elinde kalması gereken toprakları da alım satım yoluyla ya da zorla ellerine geçirmekte serbest bırakılmışlardı. Araplar, çeşitli yollardan daha da genişlettiler bunları; yerlilerse, şiddete ya da maliyenin haksızlıklarına karşı kendilerini korumak ya da kötü

hasat zamanlarında tefecilere daha da artan borçlarını başka türlü ödeyemediklerinden, topraklarından şu ya da bu koşulla vazgeçerek, bir güçlü *patron*'un koruması altına giriyorlardı. Hele sınır ülkelerde, örneğin Mağrib'de, Araplar hükümdarın gözünden uzakta tam bir soygun rejimi uyguluyorlar ve köle haline getiriyorlardı halkı. Başka yerlerde, özellikle İran'da ise, yerli büyük toprak sahipleri, yenenle uzlaşma sağlayabilmişti ve aşağı sınıfların sömürülmesine katılıyorlardı; o kadar ki, bu sömürünün kanunsal yararlarını tehlikeye düşürür diye, –tuhaf gelecek!– İslama dönüşlere karşı çıkıyorlardı. Böylece, ulusal özlemlerle sosyal özlem arasında aynılık yoktu. Ve bütün bunları izleyecek mücadelelerde, ulusal birliğin gücü, her cephenin kendi içine Araplarla Arap olmayanları almasını engellemedi.

Duygu planında, gizli anlaşma –görünüşte şaşırtıcı biçimde– Arapların en gelenekçi olanlarıyla, yerlilerin en başkaldırıcı öğeleri arasında oldu. Bu Araplar, İslam şeriatının uygulanmasını istiyorlardı; onlar için yarı laik Emevi devleti karşısında, İslam geleneğine dönüş anlamını taşıyordu bu. Ötekiler içinse, şeriatın uygulanması, fetihten doğmuş imparatorluk kurumlarının çerçevesi içinde, tüm Müslümanların eşitliği demek olacaktı. İstekleri açık ve seçik bir içerik taşımasa da her iki taraf da rejimin İslamlaştırılmasını istiyordu özetle. Bununla beraber, anlaşma yine de açıktı; kısmi ayaklanmaları ezmiş, tiksinti duyulan bir rejime karşı herkesin geniş bir birlik içinde toplaşmayı araması normaldi.

Böylesi bir birlik zafer sağlayabilecekti onlara.

ABBASİ DEVRİMİ

Emevi iktidarına karşı muhalefet çeşitli biçimlere büründü. Haricilik İran'da, Arabistan'da, Mısır'da bazı öğeleri kendine çekti; ancak, gerçekten asıl önemli egemenliğini Berberiler arasında kurdu; bu ülkelerde, halkın geleneksel anarşizmine uygun düşüyordu çünkü. Ancak, Berberiler uzaktaydılar, Hariciler aralarında birleşemiyorlardı, Bedevilerse kabaca aşırıydılar; öyle olduğu için de hiçbiri sürekli başarı sağlayamadı. Böylece muhalefet, ileri bir öğreti olarak, Şiilikte en güçlü deyimini buldu. Tanrı'dan kendisine özgü erdemler almış bir hükümdar düşüncesi, hem gelenekçilere hem de İranlılara hoş geliyordu;

gelenekçiler, Muhammed'in görevinin taşıdığı niteliğin bilincindeydiler, İranlılarsa Sasani monarşisine alışkındılar. Kimileri bu iktidar anlayışına, Arap olmayanların atalardan kalma düşüncelerini yansıtan kimi şeyler de sokuyorlardı. Gerçek anlamıyla Şiiler, iktidarı, Ali'nin evladı için istiyorlardı; oysa ötekiler, şu ya da bu dalı yeğlemeden genel olarak Peygamberin ailesine bağlananlar, boyutları bir parça geniş herhangi bir hareketi desteklemeye hazırdılar. Muhammed'in amcası Abbas'ın torunlarından biriyle, onun Horasan'daki misyoneri Ebu Müslim'in becerikliliği, bu muhalefeti Abbasi ailesi yararına bir araya getirmesini bildi ve Emevi Hanedanı'nı 750 yılında yıkarak, Abbasi Hanedanı'nı kurdu.

Hiç olmazsa kâğıt üstünde, 16. yüzyıl başlarına değin sürecektir onların iktidarı.

Yeni rejim

Aslında, Emevi rejimi, yerine oturmak girişiminde bulunmuştu.

> Bizans aleyhtarı politika kadar iktisadi nedenlerle de Abdülmelik, imparatorluğun paralarını birleştirerek Arap harfleriyle para bastırmıştı: Adları Bizans'ın *denie*'si ile *drahmi*'sinden gelen, altın dinarla, gümüş dirhemdi bunlar. Bunun gibi, Abdülmelik, devletin merkezi idaresine Arapları sokmuştu. Çok geçmeden, sofu bir hükümdar ülküsünü temsil eden Ömer bin Abdülaziz, iki yıllık iktidarında, Medine gelenekçilerinin mali programını uygulamaya kalkmıştı. Bizans'la –hiç de zaferlerle dolu olmayan– savaş hali nedeniyle, Hıristiyanlara karşı –anlık ya da bölgesel– bazı önlemler alındı: Mısır'da, her türlü yer değiştirme için pasaport yükümlülüğü, –kuramda da kalsa– özel bir giysi zorunluluğu, dışarıdan görülebilecek Hıristiyan resimlerinin yakılması gibi...

Ne var ki, hiçbiri sağlam önlemler değildi bunların ve İranlıların İslama kitle halinde girmesinin ortaya koyduğu gerçek soruna çözüm getirmede hiçbir şeye yaramıyordu.

Böylece, hiçbir önlem, ne başkaldırıyı önledi, ne Emevilerin düşüşünü.

Doğaldır ki, Abbasi rejimi, Muhammed'in yetingenliğine dönemedi; haraçta da herhangi bir şey değişmedi. Bununla beraber, yeni devlet eskisinden pek farklıydı. Zafer, Suriye

hanedanına kitle halinde karşı çıkmış olan Iraklı Arapların, daha da fazla olarak İranlı –özellikle Horasanlı– Mevalilerindi. Abbasi idaresini dolduran bu sonunculardı artık ve Sasani geleneği ile bağlar kurmaktaydılar. Uyumsuzluk gösteren Bedeviler yeniden çöle atılmış, hatta ordudan çıkarılmıştı. Orduda da seçme birlikler, yarı mesleki gönüllüler olan Horasanlılardan oluşmaktaydı. Bütün bu değişikliklerin simgesi olan yeni bir başkent kuruldu: Bağdat! Eski Ktesiphon'un yakınında kurulan bu kentin çoğu sakini, örflerine varıncaya değin oradan geliyordu. Suriye'nin üstünlüğü kayboldu: Hint Okyanusu'nun çekiciliği Akdeniz'deki çekiciliğin yerine geçti.

Yeni rejim, ruhu bakımından, hem Sasani mirasıyla bağları kurmak hem de Emevi "inançsızlık"larının yerine gerçekten Müslüman bir coşkuyu geçirme savındadır. Müslüman bir rejimdir bu: Hükümdar, Peygamber ailesindendir çünkü; bu durum, gerçi ona şeriatı değiştirmek ya da tamamlamak yetkisi vermez, ancak uygulama biçiminde, uyruklarının imamı olarak, büyük bir saygınlıktan yararlanma olanağı sağlamaktadır. Aslında çevresini donatan lüks, kendisini –Sasani anılarından esinlenmiş debdebe ve törenler içinde– ancak bayram günleri görebilen halktan soyutlanmış konutu, bu hemen hemen insanüstü niteliğine tanıklık etmektedir onun. Müslüman bir rejimdir bu: Çünkü şeriatın yüce bilginleri olan ulema, özellikle şeriatın insanları ilgilendiren hükümlerini inceleyen fukaha ile yakın ilişkiler kurmuştur; hem ilahiyatçı, hem hukukçu olan fukaha, Abbasi rejimi ile ilkel Müslüman topluluğunu bir tutmaya kadar gitmese de zorunluluk adına belli bir yenilik yapma gücünün tanındığı onaşmalarıyla, yani icma ile, gerçekte hemen bütün kurumların, kamusal örgütlenişin hemen bütün kaçınılmaz verilerinin İslamla bağdaştığını söylemektedir.

Ebu Yusuf, Halife Harunürreşit için *Kitab-ül-Haraç*'ı bu anlayışla yazar.

Oysa Abbasi idaresi, Bizans ve Sasani modellerini pek yakından izlemektedir. Bu idare, başlarında büyük hizmet görevlilerinin bulunduğu divanlarla güçlendirilmiştir. Yalnız, Bizans'ta imparatorun kendisi bu dairelerin işbirliğini sağlarken, ondan farklı olarak halife, genel yönetimi bir vezire bırakmıştır; Sasanilerin *büzürg-farmadar*'ının uzaktan mirasçısıdır bu vezir. Bu gerçek idareci, beraberindeki görevli kadrosuyla gelir, böylece gücü bir yerde kaygılandırıcı olabilir; öyle olduğu için-

dir ki, Baktria'lı Bermeki ailesinden, Harunürreşit, pek yankıları olacak biçimde yakasını sıyırabilmiştir. Vezirin emri altındaki en önemli daireler –doğallıkla– vergi, posta ve mühürdarlıktır: Posta, gerektiğinde özel kişiler için de bir şeyler götürüp getirir; ama her şeyden önce bölge idareleri ile merkez arasındaki haberleşmeyi sağlamaktadır. Bunun için de pek hızlı ve düzenli olması gerekmektedir onun. Buyrukları, atamaları, diplomatik yazışmaları kaleme alan ve hükümdarlık mührüyle onları resmileştirense mühürdarlıktır.

Bu idare bürokratiktir; aynı zamanda da merkeziyetçi. Bölgesel farklılıklar gerçi ortadan kalkmıştır ama her şey de merkezin denetimine girmiştir. Eyalet idaresinde, hükümdarı bir askeri komutan, veziri de bir mülki yönetici temsil etmektedir. Biri silahlı gücü, öteki mali kaynakları elinde bulundurmaktadır ve karşılıklı olarak da birbirlerine bağımlıdırlar.

Hükümetin her zaman bir parça kıyısında olan adalet, kadı elindedir. Ancak, dayandığı şeriatın yetersizlikleri, bir yargılama usulünün yokluğu, hükümlerini güçlülere uygulama olanaksızlığı yüzünden, halifenin kişisel sorumluluğu altında, kötüye kullanmaları düzelten, daha esnek, daha etkili bir mezalim mahkemelerini kurmaya gidilir. Hukukçular için bu mahkemeler, şeriatın uygulanmasında kadının adaletiyle birleşir; aslında, dinsel âdetlerin yanı sıra bir devlet adaletinin başlangıcıdır bu. Büyük merkezlerde, meslekten bir zabıta örgütü, *şorta* düzeni sağlamakta; başka yerlerde ise, halk arasından seçilmiş milisler, *ahdat*, günlük gereksinmeleri karşılamakta ve yetmektedirler de.

Ne var ki, bu "Müslüman" rejim, Abbasi devriminin kökenindeki tüm sorunları çözmekten ya da tüm hoşnutsuzlukları yatıştırmaktan hayli uzaktı. Siyasal ve sosyal eşitsizlikler hafiflemiyordu; Arap olsun olmasın, büyük topraklarda hiçbir şeye dokunulmamıştı çünkü. Alacalı bulacalı bir koalisyonun zaferi, dinsel muhalefetleri de yatıştırmamıştı: Özellikle Şiiler, Ali soyundan gelmeyen bir hanedandan nasıl hoşnut olabilirlerdi? Kimi Emevi yandaşlar arasında, eski inançların sızdığı kentlerde Yezidiler ortaya çıkmıştı. Bunun gibi, ulusal rekabetler varlığını sürdürüyor ya da başka biçimler altında yeniden doğuyordu: İran'ın zaferi, şimdi bir muhalefet durumuna itilmiş Arapları ortadan kaldırmamıştı. Hem sonra bütün İranlılar da bu zaferde istediklerini bulabilmiş değildi. Asıl galipler, Horasanlılar, daha

önce Sasanilerin ezdiği ve hoşnutsuzlukları –kuşkusuz– sürüp giden öteki İranlı grupları gölgeye itmişlerdi. Horasanlılar da zafer yolunu açtıkları tanımadıkları bir Arapın, işler olup bittikten sonra kalkıp kendi kahramanlarını öldürtmüş olmasından esef duyuyorlardı bazen. Bütün bu konularda bulanık kalan, iyice bilinmeyen noktalar var ve ayrıntılara inme olanağı da yok belki. Bununla beraber, ana çizgileriyle açık olan şu ki, Abbasi devrimini doğuran kaynaşma, zaferin ertesinde dinmedi.

Karışıklıklar her yanda görülüyordu: İspanya'da, canını toplu kıyımdan kurtarıp oraya kaçmış olan bir Emevi, bağımsız bir krallık kurmuştu; Mağrib'de Hicri kılığında bir hareket vardı; Mısır'da, maliye görevlilerinin baskıları altında Bizans'la ticaret ilişkileri kötüye gidiyordu; Suriye'de, siyasal üstünlüğün kaybı dolayısıyla vahim sarsıntılar vardı doğallıkla. Daha da dikkatleri çekici olan ve sonuçları daha ağır olan, İran'daki karışıklıklardı; çünkü dinsel görünüm altında, çok daha somut istekleri dile getiriyorlardı. Topu topu üç çeyrek yüzyıl içinde, Hazar bölgesinin henüz –bir ölçüde– İslamın dışında kalmış halklarını da içine alacak biçimde, Horasan'dan Ermenistan'a değin uzanan dağlık bölge, sürüp giden dinsel başkaldırılarla sarsılıp durdu. Bu dinsel başkaldırıların, bazen sapkın Müslüman öğretilerle bazen de eski Manici ya da Mazdekçi inançlarla, yani İran'ın eski manevi yaşamının en halkçı biçimleriyle yakınlığı vardı. Böylece, bütün bunlar siyasal ve –bazen de– sosyal planda "enternasyonalci" Abbasilerle yazgılarını birleştirmiş yönetici çevrelere karşı ulusal ve sosyal muhalefetin sürekliliğini dile getirmekteydi. Bu hareketlerin bazılarının altından, gürültülü biçimde "sınıfsal" istekler yükselmekteydi: Ezilen köylüler, büyük toprak sahiplerine karşı çıkmakta ve onları –bölgesine göre– yabancı egemenliğiyle bir tutmaktaydılar.

Bu başkaldırıların içinde en önemlisi de Hurremilerinki oldu.

Hurremilerin, ahlak reformu ve –hiç olmazsa bazen– sosyal eşitlik konularında, ikici kuramlarla bağlılıkları vardı ve Ebu Müslim'in tanrılığına, ruhların göçüne, dinler arasındaki ayrılığa inanıyorlardı. Onların başlıca şefi Babek, 9. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da başarısızlığa uğradıktan sonra, Mazyar'ın başkaldırısına da birlikler sağladı. O zaman, Hazar'ın güney kıyısındaki ülkelerde, küçük toprak sahipleri açıkça büyük toprak sahiplerinin üstüne atıldılar; mücadelenin özellikle sert niteliği buradan gelmektedir kuşkusuz.

Yıllar boyunca ülkenin gerçek sahipleri olarak kalan Hurremiler ile Mazyar, sonunda yok edildiler. Ne var ki, onların ortadan kalkmaları, muhalefetleri hiç de yatıştırmadı ve bu kez dış görünüşü bakımından Müslüman çerçeveler içinde dile geldiler artık. Bu anlamda Abbasiler, bunalımdan yenmiş olarak çıkıyorlardı. Ancak, bu yolda harcadıkları çaba, askeri plandaki değişiklikleri de beraberinde getirdi.

Onları uçuruma sürükleyecek olan da bunlar oldu.

İslam aydınlanmasına doğru

Düşün yaşamında da gelişme açık. Yerlilerin İslama girişi, böylece yerli kültürlerin yörüngesinde bir İslam, İslamın bu kültürlerin alışık olduğu sorunların içine de girmesi demekti; böylece, Emeviler zamanında üst üste konmuş olan iki uygarlığın yerine, İslam dünyası için tek bir uygarlık geçiriliyordu.

Bu bağdaştırmada yerliler, düşünce planında olduğu gibi, sosyal alanda da başları dik, kendi yerlerini istiyorlardı; özellikle İranlılar, Şuubiye hareketiyle yaptılar bunu. Arap katkısı bu yüzden savsaklanabilir olmadı. İslam, daha başlarda, üstü kapalı da olsa sorunlar ortaya atıyor, düşüncelerde zenginleştirme umutları veriyordu; şimdi, bunların gerçekleşmesine Arap olmayanlar katkıda bulunacaklardı. Düşüncedeki bu derinleşmeye, bilgideki bu genişlemeye Araplar kadar –daha da fazla– yerliler ve özellikle melezler katıldılar. Ne var ki, bazen belirsiz olan bu etnik ayrımın pek yararı yok; hepsi de aynı yaşamın içindeydiler çünkü. Ancak, önemli olan şuydu: Yeni kültür, ne Yunancada ne de Süryanicede dile getirilmektedir; kültürün dili Arapçadır artık. Bu anlamda, pek de yerinde olarak, bir Arap kültüründen söz edebiliriz. Bununla beraber, Arapçanın zaferi bir yerde tam olmaktan uzaktı: Özellikle İran, yenenlerin dinine o denli kolay kazanılmış olmakla beraber kendi dilini korudu; Arapçayla bir hayli bozulsa da bir süre sonra bir edebiyat dili doğacaktır bundan.

Genel çizgileriyle, düşünce etkinliğinin iki alanı vardır: İslam üstüne derinliğine bir bilgi ya da doğru bir uygulama; çoğu kez İslamın dışında daha genişliğine bir kültür edinmedir bunlar. İslamı anlama, *Kuran*'a dayanıyordu önce: Onun yorumları bundan doğdu. Ayrıca hadisler vardı. İçlerinden çoğunun doğru olup olmadıkları bilinmediği için bu doğruluğu

sağlama çabasına girişildi: 9. yüzyıl ortalarında –bugün de saygınlığı olan– Buhari ile Müslim'in geçerli hadis derlemeleri ortaya çıktı. Bütün bu çalışmalarda, bir yüzyıldan fazla bir zaman, iki okul tartışmalara egemen oldu: Basra Okulu ile Kûfe Okulu.

Hadis bilginleri içinde en büyüğü, hiç kuşkusuz Buhari'dir. (810-869) Buhara'da doğduğu için böyle tanınır. Avrupalı şarkiyatçılar İranlı olduğunu ileri sürerlerse de kesinlikle bilinmiyor bu; en güçlü söylentiler, Türk asıllı olduğunu gösterir niteliktedir.

Buhari, daha on bir yaşındayken hadis ile uğraşmaya başladı; zekâsının keskinliği ve belleğinin gücüyle çevresinin dikkatini çekti, hayranlığını kazandı. Hadis toplamak ve aynı zamanda ders vermek için birçok İslam ülkesini dolaştı. Doğruluğu bütün bilginlerce kabul edilmiş olan hadisleri bir araya getiren *El Camiü's-Sahih* (Doğru Derleme), Buhari'nin en tanınmış eseridir.

On altı yıllık bir çalışma sonunda yazılan ve bin kişiden toplanan altmış bin hadis arasından seçilmiş 7.275 hadisi kapsayan bu eser, *Kuran*'dan sonra en doğru kitap olarak tanınır.

Metinler bir kez saptanıp kelime anlamı da kavranınca, bir ilahiyata gidebilmek, belli ayin buyruklarını açıklamak, kamusal ve özel hukuku ortaya koymak için bütün bu verilerin aralarındaki ilişkileri saptamak ve onları derinleştirmek gerekiyordu. Abbasilerin ilk yüzyıllarında, büyük ilahiyatçı ve hukukçuların, yani fukahanın eseri oldu bu.

Onları aralarında bölen, somut buyruklardaki farklılıklardan çok, anlayış biçimidir.

Malik'in okulu, metne olabildiğince bağlıdır; ekleme ya da yorum gerektiğinde de Medine ulemasının ortak düşüncelerini kabul eder; çünkü İslamın beşiği olduğu için ayrıcalıklı bir kenttir o. Ebu Hanife'nin okulu ise, tersine, kişisel düşünceye büyük yer verir; ulemanın uzlaşması söz konusu olduğunda da yalnızca Medine'dekilerle yetinmez. Ötekiler, bu büyük özgürlükten kaygılı, ancak, gerekli bütün buyrukların yalnızca metinde bulunamayacağını da bildikleri için kıyas yoluyla düşünmeye kapıyı açarlar: Şafii'nin durumu budur. Son olarak da bu iki yenilikçi tutuma tepki olarak İbn Hanbeli, dar bir yoruma bağlanır ve ulemadan hiçbirinin görüşünü kabul etmez.

Hukukçuların geliştirdikleri bütün sistemler içinde ortodoks olarak tanınanı bu dördü oldu yalnızca; ortodoksluğun içinde onlar

bir düşünce çeşitliliği yaratıyorlardı. Her Müslüman istediği okulu seçebilirdi, önünde yargılanmak istediği kadıyı da.

Malikilik, Batı Müslümanlığını fethetti; Şafiilik ortaçağda, Arap dilini konuşan Doğu dünyasına egemen oldu, sonra da Türklerce öylesine itildi ki, –bugün olduğu gibi– Malezya adalarına gelip sıkıştı; Hanefilik Abbasilerde, daha sonra da Horasan'da benzer bir etki gösterdi ve oradan da Türkler, egemenliklerine aldıkları tüm ülkelere yaydılar onu; son olarak, Hanbelilik, Arap dili konuşan çeşitli çevrelerde ciddi bir etki yapsa da ancak modern zamanlarda Arabistan Vahabileri arasında egemen duruma geçti.

Bu birbirinden ayrılan okulların, üzerinde birleştikleri nokta, kurulu bir kilise olmadığı için, icmadır; bu ise, fukaha ve ulemanın bir çeşit özel korporasyonudur. Bu eğilim, bütün İslamda ortaktır; hatta Haricilerde ve hukukçuların görüşlerini imamın kuramsal otoritesi altına koyan Şiilerde bile. Böylece Müslümanlar için, devletin yasama faaliyetinden doğan bir yasa yoktur; devletin dışında bir şeriatı dile getiren derlemeler vardır ve devlet bunu uygulamakla yükümlüdür. Çünkü eylemlerinden hiçbirinin müminlerin gözünde kanunsal bir değeri yoktur. Bütün sorun şuradaydı: Devlet üzerinde bir fukaha diktatoryası ne ölçüde kurulabilecekti? Abbasi egemenliğinin başlarında ise, bu örgütlenme ve temaslara geçilme aşamasındayız.

İslam düşüncesi, ilahiyat ve felsefe planına yükselince, büyük dinlerin ebedi sorunlarıyla karşılaştı. Önce "yazgı" sorunuyla: Mutlak Güçlü Tanrı ile Mutlak Adil Tanrı arasında, yazgı ile insanın cüzi iradesi arasında *Kuran*'la hadisler her tür yoruma kapı açıyorlardı. Cüzi iradeyi yeğleyen Kadiriler, Emevilerin son zamanlarında, boyun eğmezliğin tohumlarını ektiler ki, Abbasiler de destekliediler onları. Arkasından, "Akılla İmanın ilişkileri" sorunu geldi. Felsefi düşünme biçimine kelam adı verildi; bununla vahiy aydınlatılıyor, yorumlanıyor, hatta sorguya çekiliyordu. Böylece dinsel görüşler, halk inançlarındaki o insanbiçimci görünüşlerden sıyrılıyor, daha soyut, giderek dine aykırı bir duruma geliyordu. İslamın gelişmesindeki önemi bakımından, temel tartışmalar Mutezile adı verilen okulun çevresinde yapıldı. Başlangıçta, ahlaki doğruluk ve siyasal denge kaygısındaki insanları bir araya getiren bu okul, kuşkusuz, Abbasileri destekliyordu; Abbasiler de bir süre, Muteziliği resmi ve zorunlu bir öğreti yapmaya kalktılar. Tanrısal yetkinliği, yaratılmış olanın görünüşlerinden

çıkarma kaygısındaki bu "cüzi irade" yandaşları, tözle ilinek arasında ayrım yapma zorunluluğu üzerinde ısrar ediyorlardı; daha da özel olarak, salt töz Tanrı'nın yaratılmamış niteliğine karşıt, Tanrı kelamı *Kuran*'ın yaratılmış niteliği üzerindeydi bu ısrar: Bu ise, akılcı olmayanlar için imanın değerini alçaltıyordu. Aslında yöntemle ilgiliydi sorunun temeli: Gerçeğe varmak için, belli bir imanın dışında, akıl yoluyla "filozof" olunabilir miydi?

Uyuşmazlık, bütün Müslüman vicdanları altüst etti.

İslamın, antik felsefenin ürünleri ve yöntemleriyle temasa geçtiği bir zamana rastlamıştı çünkü; İslam ise, hemen hepsi de antik felsefenin gelenekleriyle beslenmiş olan yerlilerin dini olmuştu.

Böylece, Yakındoğu kültürünün önemli bir noktasına varılır. Yalnızca Araplar için klasik miras bir dış katkıydı; yeni Müslümanlar içinse, yeni dinlerini kendi düşünsel gelenekleriyle bütünleştirmek gerekiyordu. Buna benzer bir sorun, geçmiş yüzyıllarda bütün Hıristiyanların karşısına çıkmıştı. Ancak, topluma yeni bir dinin girişi, bir yeniden düzenlemeyi, bir koşullara uydurmayı, bir yeniden düşünmeyi gerektiriyordu. Öte yandan, artık Arapçada dile getirilen bu kültür, çok önemli bir çeviri ve açıklama çalışmasını da istiyordu. Son olarak, Abbasi İmparatorluğu'nda çeşitli geleneklerin birbirine karışması, karşılaştırmaya, karşılıklı zenginleşmeye, keşiflere götürüyordu. Böylece, düşüncenin temelleri gerçekten yenilenmemiş de olsa, ortaçağın sonlarında Batı'da görülen Rönesans hareketine benzer, coşkulu bir diriliş görülmektedir. Tıpkı o Rönesans gibi bu da bereketli ilerlemelere yol açacaktı.

Çabalar, önce çeviri etkinliğinde yoğunlaştı.

Çoğunlukla, Bizans ve Sasaniler zamanında Süryani dilindeki yazarların yaptığı çalışma yeniden ele alındı; yeni çeviriler önce Süryani çevirilerinden yararlandı, sonra gitgide Yunancadaki asıl metinlere yöneldi. Abbasi Halifesi Memun, antik Yunan hazinelerine dört elle sarılmış olan çevirmenleri özel olarak destekledi, eski Roma'nın eserlerine bu tür bir rağbet gösterilmedi. Batı Müslümanlarında ise böyle bir çeviri etkinliğine katılma hiç olmadı. Çeviri etkinliği, daha sınırlı bir alanda da olsa, zaman zaman Hint'le Akdeniz arasında aracılık yapmış olan Pehlevi edebiyatına da el atmıştı.

Yunan'ın tüm edebi türlerini almak yerine, çeviriler özellikle uygulamada işe yarayabilecek bilimsel eserlere ve öğreti uyuşmazlık-

larında silahların arandığı felsefeye yönelmişti. Hellenizmin gerçekten edebi ve tarihsel eserlerini Arap uyarlamacıları bir yana bıraktılar; bu eserler, aslında Süryani kültürüne de yabancı kalmıştı. İleriki yüzyıllarda Batı, İslamın edebi zenginliği içine daldığında böylesi bir seçmede bulunacaktır. Pehlevi ya da Hint edebiyatına gelince, bilimsel çalışmaların yanı sıra, öğüt verici masallar –ki La Fontaine'e değin ulaşacaktır bunlar– ve halkın hoşlandığı öyküler alındı.

Dikkate değer olan bir şey –ama İranlıların egemen oldukları bir devlette olağandı– Greko-Romen tarih bir yana, Arap geçmişi ile beraber tüm İran tarihsel geçmişi, Müslümanların tarihsel bilincine aktarıldı.

Bütün dinler bu lehimlenişe katkıda bulundular. Böylece Aristoteles'in, Hippokrates'in, Galenos'un, Eukleides'in, Ptolemaios'un çoğu eseri yayıldı. Kimi aynı zamanda özgün yazarlar olan bu çevirmenler içinde, Nasturi hekim Huneyn İbn İshak ile Harranlı Sâbî matematikçi Sabit İbn Kurra'yı görüyoruz; her ikisi de 9. yüzyılda yaşamıştır bunların. 8. yüzyılın ortalarından başlayarak, Arap nesrinin yaratıcılarından biri, İbnülmukaffa, Pehlevi eserleri çevirmişti. Bireysel çalışmalardan çok, çevirici okulları söz konusuydu zaten. Hatta, öyle oldu ki, Hıristiyanların okuyacağı Hıristiyan edebiyat da Arapçada dile getirildi.

Düşüncelerdeki coşku, Yahudi cemaatine de hareketlilik getirdi.

Zerdüşt toplulukları hakkında pek fazla bir şey bilmiyoruz. Bununla beraber, 9. yüzyılda eski *Avesta* metinlerinin sistemli olarak toplandığını, hatta yeni eserler yazıldığını görüyoruz. İslam karşısında, bir mirası kurtarma işaretiydi bu belki; ama bir canlanıştı aynı zamanda. O zamana değin öteki dinler gibi hoşgörüyle karşılanmış olan Manicilere karşı, saptırıcı bir ikiciliği temsil eden tek din olduğu için, bir kovuşturma politikası uygulamaya başladığı da bir gerçek: Şiilik ile Haricilik dışında, sapkınlık kuşkusu taşıyan ve tehlikeli görülen bütün insanlara, özellikle Babek'ten sonra, gülünç bir anlama da gelen Zındık sıfatı takıldı. Abbasilerin başına o kadar iş açan İran'daki Müslüman ve sapkın hareketlerde, Manici bir etkinin olduğu kuşkusu vardı.

Yalnız düşünce hareketleri ve öğreti çatışmaları değildi bütün faaliyetlerin yoğunlaştığı konular; bütün bunlar, ahlaki yetkinlik ve iç dünyalarda bir kanışı da isteyen insanlara yetmiyordu.

Mistikliğe yol açan da bu olmuştur.

Müslüman mistikliği, ilkel İslamda tohum halinde var mıydı, yoksa tersine İslamı kabul eden halkların dinsel alışkanlıklarından mı doğdu ya da Hıristiyan ve Hint manastırlarından da esinlendi mi? Bu tartışmaları bir yana bırakarak söyleyelim, İslam mistikliği, bireysel çilecilik olarak başladı. Örneğini de daha Emeviler zamanında, Hasan Basri vermişti. Kendinden geçmeye varan uzun duaları resmi İslamın ibadet biçimlerinin yerine geçirme eğiliminde olduğu için ulema ve yöneticiler kuşkuyla karşıladılar mistikliği; öyle de olsa, halktaki duyarlığa kolayca yanıt verebiliyordu. Şunu da belirtmeli ki, Yeni Platoncu kuramların gitgide tanınması da mistik düşüncelerin canlanışında bir rol oynamıştır.

Bu çileciler, bir süre sonra "suf' denen bir aba giymeye başladılar; bütün Müslüman mistikliğine verilen Sufilik buradan alır adını.

Bu felsefi ve dinsel eserlere Abbasilerin ilk yüzyılında, Arap dilinde, nazım ve nesir, bereketli ve çeşitli bir edebiyat da eklendi. Bununla beraber bu edebiyatta akıl; duygu ya da imgelerden daha ağır basar; sözlü yollardan sürüp gelen halk öyküleri bu yargının dışındadır elbette. 9. yüzyılın ve sonraki devirlerin "dürüst insan" ülküsü, *adab* doğdu; dünyevi ve dinsel bütün bilimler, hem bilgin hem de herkesin anlayabileceği kolay bir biçemde buna karıştılar.

Basralı Cahiz (776-868) oldu bunun yaratıcısı.

Cahiz, Basralı ve Kûfeli filozofların öğrettikleriyle, Mutezile'nin felsefi düşüncelerini, kendi ansiklopedik bilgilerini de işin içine katarak, doyum olmaz ve alaycı bir sanatın içinde bir araya getirip eritmesini bildi. Bunun için de öğretici ve yöntemli açıklamaları bir yana bırakarak, anlattıklarını, kendi fantezisine uyarak sıraladı. Onun *Hayvanlar Kitabı*, bir doğa tarihi bahanesi altında, çağdaşlarının ilgi ve tutkularını çeken düşünsel ve sosyal yaşamın bütün görünümleriyle zarif bir biçimde çene çalma fırsatını verir ona.

Ondan biraz daha genç olan İranlı İbn Kuteybe, Cahiz'in yarattığı Arap adabını kendi yurttaşlarının önüne getirip koydu.

Her ikisi de yüksek zümre nesrinin yaratıcılarıdır.

Doğaldır ki, şiir geleneklere hâlâ saygılıydı. Filolojinin saygınlık kazanması, eski Arap şiirine olan ilgiyi canlandırıyordu;

Ebu Temmam ile Buhturi'nin antolojileri bundan doğdu. Sonra, klasik şiire –bazen yapma– nazireler görüyoruz. O zamanki "modern" şiir, özellikle İranlıların eseridir. Müslümanlıkla, hatta ahlakla ilgisi –şaşılacak kadar– az; bazen sarayların işret sofralarında, kentin çığırından çıkmış aşk ve curcunası içinde yazılmış, ama büyük bir inceliğin duygularını dile getiren, getirebilen; bu arada politikanın ve dinin temel konularına yaklaşan olgun şairlerin eseflerini de yansıtan şiirlerdir bunlar. Klasik şiirin önde gelen türü kasideye, racazın daha halkçı, daha hafif ritmi yeğlenir çoğu kez. Bu şairler içinde en büyüğü ve en çeşitlisi, Ebu Nuvas'tır (ölümü 815); onun yanına, zarif bir ressam olan –bir günlüğüne– Halife el-Mutez'i (9. yüzyıl ortaları) koymalı.

Tanıyabildiğimiz kadarıyla Abbasi sanatı da çeşitli gelenekleri kendine göre birleştirerek, açılıp serpildi. Gitgide sayıları artan müminler için yeni camiler yapılıyor, eskileri de genişletilip süsleniyordu. Bugüne de kalmış olduğu için önemli olan Kayrevan Camisi 9. yüzyıl başlarında yapılmıştır ve Emevi döneminin Suriye modellerine sadık kalmaktadır. Buna karşılık, halifelerin Mezopotamya'daki konutları, Sasani geleneklerini izler. "Değirmi Kent" denen eski Bağdat'tan hemen hiçbir şey yok elimizde; ancak, Abbasilerin sivil sanatından, bir öteki kentin pek öğretici, hatta bir ara halifenin oturduğu yer olarak Bağdat'ın yerini alan Samarra'nın yıkıntıları kalmış durumda. Bu yıkıntıları, Zerdüştlerin ateş kulelerine öykünen bir kule seyretmektedir bugün. Bu sanat, bugüne de kalan bazı eserleri Abbasilerin ilk yüzyılından sonraki bir devrin malı da olsalar, kendi kendinin bilincine varmaktadır o dönemde. Bununla beraber, sivil ve dinsel mimarlık arasındaki zıtlık belirginleşmektedir şimdiden: Birincilerde, günlük eşyada olduğu gibi, insan ve hayvan figürleri, ikonografinin geçerli temalarıdır; ikincilerde ise bu betimlemeler, fiili olarak, çok geçmeden de hukuksal olarak yasaklanır.

Putataparlığın bir biçimi olarak karşılanmaktadır çünkü!

8.-9. YÜZYILLARDA BİZANS

İslam dünyasının yanında Bizans kötü durumdadır: Geçmiş yüzyılın korkunç karışıklığından, soluğu kesilmiş bir halde çıkmıştır; yavaş yavaş bir yeniden örgütleniş içindedir şimdi. Bununla beraber, Müslüman olmuş eyaletleri harekete geçiren

olaylara ve düşüncelere sıkı sıkıya bağlı bir bunalım yeniden pençesine alır onu.

Dinsel bir bunalımdır bu.

İmparatorluk, kuşkusuz daha da geniş toprakları elinden çıkarmak zorunda kalmıştır: Önce, İtalya'da elinde –hemen hemen– ne kalmışsa onu; İtalya'da halk, yabancı olarak gördüğü bir egemenlikten, giderek Doğu'nun yitirilmesiyle daha da ağırlaştırılmış vergilerden, Lombard felaketinden bile kendisini koruyamamış dinsel çatışmalardan gitgide kurtarır kendisini. 9. yüzyılda Sicilya yitirilecektir. Ne var ki, bütün bunlar uzaktaki topraklardı, kuşkusuz astarı da yüzünden pahalı şeylerdi. Balkanlar'da Bulgar tehlikesi, 750 yılından sonra, Aşağı Tuna'nın güneyinde derin bir kaygı kaynağı haline gelir. Yunanistan'dan bir bölümüyle atılmış Slavlar, yarımadanın geri kalanına yerleşmişlerdir; kimi Slav topluluklarının Küçük Asya'ya, Asya yakasındaki kimi toplulukların da Yunanistan'a ve Trakya'ya götürülmesi, imparatorluğun en yaşamsal bölgelerini el altında tutma olanağı sağlar. Doğu'ya doğru, Konstantinopolis'in Araplarca kuşatılmasının ikinci kez başarısızlığa uğramasından (718) sonra, Müslümanlarla Bizanslılar belli aralıklarla birbirlerine akın eder dururlar; bütün bunlar kuşkusuz, geniş bir sınır bölgesini etkiler, ama yine de çizgilerde değişiklik yapmaz. Kala kala Ege Denizi çevresine kalmış imparatorlukta, Yunan –ya da Yunanlaşmış– öğe çoğunluğu oluşturmaktadır ve etnik çeşitlilik pek belli değildir artık.

Boyutlarını çizmekte güçlük çektiğimiz sosyal değişiklikler de bu daralışa eşlik etti. Kullanılır topraklara ilişkin bazı eyaletlerde, geçen yüzyıllarda da acısı çekilmiş olan el emeği kıtlığının yerine şimdi emek bolluğu ve toprak kıtlığı geçmişti. Biçimlerini saptamakta güçlük de çeksek, öyle görünüyor ki, büyük topraklar aslında askeri örgütlenme için pek yararlı olan küçük toprak mülkiyetinin yayılması karşısında –bir ölçüde– gerilemişti. 8. yüzyılın başlarında çıkarılmış olan Tarım Kanunu bir kanıttır buna: Bu kanunda, köylülükte şimdi pek fazla görülen tarım topluluklarına anıştırmalarda bulunulur. Kimi tarihçiler de Slav ortakçılığının bir etkisini görürler onlarda. Bizans çerçevesiyle pek bütünleşmiş de olsalar, söz konusu topluluklar üzerinde bu etki yadsınamaz; ancak, yine de abartmamalı bunun önemini. Nedeni de şu: Tarım Kanunu'nda anılan topluluklar, yalnızca hazine karşısında zincirleme kefalet altındaydılar; hem

Slav köy ortaklığının örgütlenişi daha sonra tanınmıştır. Ayrıca, küçük toprak mükliyetinin yayılması, büyük laik mülkleri ortadan kaldırmadığı gibi, kilise mülkiyetinin genişlemesini de engellememiştir. Müminlerin bağışlarının –başkasına devredilmez toprak halinde– birikmesi, Tanrı'nın gazabını savuşturma arzusu ve malları kilisenin koruyuculuğuna bırakma, din adamlarını da zenginleştiriyordu; iktidarla ilişkilere fazla girişmiş cismani ruhban için o kadar olmasa da manevi ve maddi güç ve etkisi bütün Hıristiyanlık dünyasında gitgide artan manastırlar için de böyleydi bu.

Uzun bir süreden beri göze çarpan rejimin askerileştirilmesi, ordunun ve idarenin yeniden örgütlendirilmesine vardı sonunda. Kimi yazarların İustinianos dönemine kadar çıkardıkları bu süreç, aslında özellikle Herakleios Hanedanı zamanında doruğuna vardı.

Neydi değişen?

Eskiden eyaletlerin idaresi, genel bir kural olarak, sivil bir nitelik taşıyordu; sivil-asker ilişkilerinde, askeri harekâtın doğurduğu bazı iç içe girmeler olsaydı da böyleydi bu; hatta ordunun önemli bir bölümü ayrı bir eyalette uzun zaman kalsa bile bakımı, yerel halka yükümlülükler getirme bahasına, devlete düşüyordu. Şimdi ise, durumdaki ivedilik, idari yönden bir yalınlaştırmayı ve rollerde bir sıra değiştirmeyi dayatıyordu artık. İşte bunun sonucu olarak, ülke *thema* adı verilen askeri birimlere bölündü; bunlardan her biri bir ordunun konaklama yeri olduğundan, kumandan ya da *strategos*, tüm idareyi yönetmeye ve sivil görevlilere emir vermeye başladı. Ayrıca ordu, konakladığı yerde kendiliğinden bakıldığı için artık yalnızca idari el koymalarla yetinilmedi; askerlere, mülkiyeti de kendilerinin olmak üzere, ekip biçecekleri ve ailenin geçimini sağlayabilecekleri ölçüde toprak parçaları verildi. Roma'da kimi barbar "federeler" için uzun bir süre uygulanmış olan bir sistem, bütün bir orduya yaygınlaştırıldı böylece. Slav ya da başkaları, askeri koloniler kurup yerleştirmenin normal bir tamamlayıcısı olan bu sistem, ordunun yapısını kökünden değiştiriyordu; sistem, bütün sosyal sonuçlarıyla, küçük mülkiyetin gelişmesine de katkıda bulunuyordu aynı zamanda. Pek aykırı kaçacak söylemesi: Müslümanlarla Bizans arasında husumetlerin yavaşlaması, gerçek bir iktisadi savaşa yerini bırakmışa benzer. Halife parasıyla –papirüs gibi– devlet üretimindeki bazı nesne-

lerin İslamlaşması, Yunanlılarla aynı inançtaki Hıristiyanlara karşı Müslümanların gösterdiği güvensizlik önlemleri, misillemelere götürdü Bizans imparatorlarını. Oysa karada püskürtülmüş Bizans, denizde egemen kalmıştı; bu dönemde yazılmış bir tür deniz yasası olan Rodos Kanunu, bunun bir tanığıdır. Bu yeni politikayı başlatanlar, İsaura Hanedanı imparatorları, Asya ticaretinin ellerinden kaçıp gitmesini kuşkusuz engelleyemezlerdi; hatta tacir ve toprak sahipleri kesiminin yararına olmak üzere Konstantinopolis'in yiyecek içeceğinin sağlanması konusundaki tekelden vazgeçtiler ve parasız yiyecek dağıtımını durdurdular. En azından Avrupa'ya doğrudan yapılan her türlü dışsatımı, rakipleri Müslüman devletlere yasaklamayı, transit tekelini Konstantinopolis'e ve –Bizans denetimindeki– özel ambarlara sağlamayı, Akdeniz'deki taşımacılık üzerinde –modern zamanlarda İngiltere'nin daha geniş sular üzerinde gerçekleştireceği gözetime benzer– bir gözetim uygulamayı istiyorlardı. Uzun vadede mutlu sonuçlar vermedi bu politika. Yönetimin başta gelen amacı, yani Konstantinopolis'in ve sarayın gereksinmelerinin karşılanması güven altına alındıysa da Batı Akdeniz'le olan ticaret çöktü, ondan kalan ya da sonradan bu konuda yapılacak girişimlerse, hep Bizans'ın yararına olmayacaktır.

Belçikalı tarihçi Henri Pirenne'in ortaya attığı ve bazı araştırmalara yol açmış ünlü kurama göre, Akdeniz ticaretinin çöküşünden İslam sorumludur; İslam fethinin neden olduğu ani kopuştur ki, Batı Avrupa'nın yaşamını altüst etmiştir denir.

Doğru mu?

Bu çöküşü, ki hiçbir zaman tam olmadı, başka türlü açıklamalı. Önce şunları sormalı: İslamın kurucuları tacir değiller miydi? Müslümanlar, çok geçmeden, Sudan'dan Volga'ya, Çin'den Madagaskar'a değin dünyayı dolaşmayacaklar mıydı? Şu da var: Akdeniz'in doğusu ile batısı arasındaki ticaretin çöküşü, İslamın ortaya çıkmasından önceye rastlar ve İslam da bu çöküşü –hissedilecek kadar– fazla etkilememiştir. 8. yüzyılda Bizans, ticaretini Güney İtalya'daki ve Adriyatik'teki topraklarıyla sürdürdü. Ticaretin kansızlığı, başka bir deyişle düşüşü, bu sınırlı kesimin ötesinde, Batı'daki iç gelişime olduğu kadar Bizans'ın politikasına da bağlıdır; Bizans, mali amaçlarla, ticaretine, doğrudan doğruya kendisine bağımlı limanlardan başka mahreçler de kabul etmiyordu: Venedik'in gitgide tekel benzeri bir

duruma kavuşması bunun bir sonucudur. Sonra, Müslüman Batı da Yakındoğu'yla etkin bir ticarete girişemeyecek kadar genç ve yontulmamıştı; böylesi bir ticaret, İslam kendi taşımacılığı için gerekli olan Akdeniz adalarına yerleştiği anda mümkün olabilecekti ancak.

Bunun için de 9. yüzyılı beklemek gerekiyordu.

Ne var ki, Bizanslıları kızıştıran sorun, din konusunda bir sorundu bu kez de; ve bunun, o zamanki Batı Asya'yı, daha özel olarak da Ermenistan dolayında Müslümanlarla Bizanslıların çekiştikleri eyaletleri etkileyen benzer nitelikteki karışıklıklarla aynı zamanda görülüyor olması hiç de rastlantı değildir. Müslümanların koruması altındaki bu özerk topraklar, Ermeni kilisesinin Konstantinopolis'le ilişkisini bütünüyle kesmişti; ne var ki, dayanıklı bir siyasal egemenliğin bulunmayışı, oralarda sapkın hareketlere de destek oluyordu; bunların içinde özellikle Paulusçular dikkati çekiyor. Onların öğretilerinin kökenini pek iyi bilmiyoruz: Kuşkusuz, eski Marcion'cular, özellikle de İran'da etkinliğini sürdüren –az çok– ikinci geniş hareketle de ilişiği olduğu açık. Konumuzu doğrudan doğruya ilgilendiren yanları da Tanrı'nın bir biçim altında gösterilmesine karşı duydukları korkunç tiksinti; daha az şiddetli de olsa, komşuları Monofizitlerde de vardı bu tiksinti. Onlara göre, İsa gerçekten tanrısal bir nitelik taşıyorsa, onu insan biçiminde gösterme olanağı yoktu. Bizans İmparatorluğu'nu bir yüzyıldan fazla çalkalandıracak olan Tasvirler Mücadelesi'ni iyi anlayabilmek için bu koşulların içinde kalarak düşünelim. Artık, geçmiş yüzyıllardaki gibi, bir ilahiyat tartışması değildi söz konusu olan; bir inanç sorunu, giderek bir siyasal sorundu ortadaki.

Bizanslı halkın inancında kutsal kişilerin tasvirleri öylesi ateşli bir saygının konusuydu ki, doğrudan doğruya görülemeyen kişiden çok, onun suretine hitap edilir ve gerçek bir put olup çıkardı o suret. Dindarlıkta böylesi bir sapma, saflık yanlısı insanları çarpıyordu; devrin olaylarına da bakıp tanrısal cezanın bir nedeni olarak gösterebiliyorlardı bunu. 730 yılına doğru III. Leon, "tasvir düşmanlığı" önlemleri aldı. Herkes bu politikaya karşı olduğundan, Hıristiyan yazarlar, bu önlemlerle Halife II. Yezid'in aynı türdeki görüşleri arasında bir bağlılık kurdular. Daha doğru olarak, çoğunlukla Doğu eyaletlerinden gelen Bizanslı tasvir düşmanlarının düşüncesi, Müslüman ve Hıristiyan davranışlarının karşılaştırılmasından olsun, Paulusçularla

Monofizitlerin propagandasından olsun, son olarak Mutezile aydınlarının çabalarından olsun, İslamın kendi içinde doğmuş olan çatışmalarla bir noktada birleşiyordu. Tasvir yanlılarına kendilerini haklı gösterecek kanıtlar da Doğu'dan geldi: İoannes Damaskenos'a göre, tasvirlerin eğitici, hatta simgesel bir değeri vardı; soyutlamanın tehdit ettiği bir imanı sürdürmek için gerekliydi onlar.

Kavga başka görünüşler de aldı. Tasvir savunucuları keşişler arasından çıkıyordu; çünkü manastır dindardığı, entelektüelist tavırlardan tiksindiği gibi, manastırların mülkiyetinde de saygın yığınla tasvir vardı ve onların manevi etkilerine olduğu gibi, gelirlerinin çoğalmasına da katkısı oluyordu bunların. Asker kökenli imparatorlar, manastırların zenginlik ve güçleriyle uyuşamıyoriardı; 9. yüzyılın başlarında I. Nikephoros'un, tasvirlerden yana olduğu halde, manastırlara karşı mali önlemlere girişmesi bunu gösterir. Tasvirler mücadelesi, en keskin iki aşamasında (8. yüzyılın ortaları ile 9. yüzyılın ikinci çeyreği) imparatorluk iktidarının kiliseye egemen olmak ve daha da özellikle, keşişlerin iktisadi ve sosyal etkinlikleriyle mücadele etmek için yürüttükleri uzun savaşın parçalarından biri oldu. Doğaldır ki, tasvir düşmanlığı, Batı'yla ve Papalıkla da uyuşmazlıklara yol açtı; Papalık, tasvirlere tapma gibi aşırılıkları uygun görmemekle beraber tasvirlerin kaldırılıp atılmasını da doğru bulmuyordu. Sonunda imparatorluk, halk dindarlığı ile keşişler ve tasvirler arasındaki o sağlam dayanışma karşısında teslim oldu.

Özerklik yanlısı ve sapkın halkların oturduğu toprakların yitirilmesinin sonucu olarak ve bir yurtseverlik biçimine bürünen bu dinsel bağlılıktır ki, Bizans tarihini nitelendirecektir artık; kendi geçmişine bakarken olsun, komşusu Müslüman dünyayla ilişkilerinde olsun böyledir. Batı kilisesinde olduğu gibi, özellikle Asya yakasındaki toplulukların, düşüncelerini İslam uygarlığı çerçevesinde dile getirmeye başladıkları günden beri düşünce etkinliğindeki çöküşün de sonucudur bu. İmparatorlukta varlığını sürdürebilmiş tek önemli sapkın inanış, Paulusçular 9. yüzyılın ikinci yarısında kan içinde boğulacaklardır; sınırların sağlamlaştırılması hareketleri sırasında sapkınlar, "Ortodokslar"a karşı Müslümanlarla işbirliği yapmış sayılacaklardır.

Kiliseye gelince... Tasvir düşmanlığı bunalımından da arınmış olarak çıkar bazı noktada.

Ancak, bütün bunların olduğu sıralarda maddi felaketler, en verimli toprakların yitirilmesi edebiyata ve sanata pek zararlı olmuştu. Daha önce de söyledik: 9. yüzyılın başlarına değin yalnızca birkaç ermiş, Bizans edebiyatını dile getirir. Ne bir tarihçi vardır ne de bir filozof; hatta ne de ilahiyatçı; Aziz İoannes Damaskenos, Müslüman bir ülkede yaşadı. Kendini en çabuk derleyip toparlayan sanat oldu belki; ne var ki, 9. yüzyılda tasvir yandaşlığına tepkinin getirdiği yıkıntılardan sonra bu konuda hüküm vermek de güç bizim için. Sanatçının sonraki yıllarda aldığı sonuçlara bakarak denilebilir ki, tasvir yasağı, bir yerde süsleme sanatı konusundaki araştırmaları destekledi. Doğulu sanatçılar, özellikle de Ermeniler, kendi ülkelerinde de olduğu gibi, geometrik, hayvansal ya da bitkisel süslemeyi geliştirdiler; öteki sanatçılar, İskenderiye'nin köklü geleneğiyle yeniden bağ kurdular: Daha halkçı bir görünüş alan dinsel sanatın yanı sıra bu noktada laik bir eğilimden de söz edilebilir. Kuşkusuz, tasvir düşmanlığının sona ermesiyle, kiliselerin laik süslemesi de son buldu; ancak, sanatın ve düşüncenin öteki alanlarında ortaya çıkan son yenilikler, 9. yüzyılın ortalarından başlayarak, gerçek bir rönesansa doğru evrilecekti.

BÖLÜM V

AVRUPA'NIN ALACAKARANLIĞI
(8.-10. YÜZYILLAR)

Batı Avrupa, 8. yüzyılın başlarında vahşi bir bölgedir: Birbirinden kopuk birkaç sığınağın dışında antik kültürün son kalıntıları çürüyüp kokuşmuştur sonunda; Hıristiyan dininin çehresini, paganlığın boş inançları alabildiğine değiştirmiştir. Kültürsüz, kabına sığmaz, kaba yararların açlığı içinde yaşayan ve hiçbir gücün disipline sokamadığı bir aristokrasinin egemen olduğu bir şiddet ülkesidir o. Gitgide de boşalmaktadır; çünkü zenginliğin tek kaynağı haline gelmiş olan toprak pek ilkel yöntemlere göre işlenmekte ve verimliliği de alabildiğine zayıf kalmaktadır. Gerçek güçler arasındaki bu işbirliği yokluğu, Hıristiyan Avrupa'yı kolayca yaralanabilir kılmaktadır. Kuzeyi, pagan sürülerinin mevsimlik akınları altüst eder; Doğu'da Avarların tehdidi vardır; güneyde ise İslam. İslam, İspanya'da Vizigot krallığını yıkmış ve Pireneler'in ötesine taşmış, yürümektedir.

İşte, yine bu sıralardadır ki, Batı'daki güçler arasında yeni bir derleniş toparlanış görülür.

Geçici de olsa pek önemlidir bu!

YENİ BATI İMPARATORLUĞU: KAROLENJLER

Bu derleniş toparlanışa, çok büyük toprakların sahibi bir aileden gelen Karolenjler önayak olur. Frank dünyasında doğmuş bir hanedandır bu ve kurucuları da Merovenjlerin saray nazırları arasından çıkar.

Karolenj İmparatorluğu'nun kuruluşu

Otoriteyi temsil eden organların çözülüşüyle, saray nazırlığı en etkin kumanda aracı olmuştur; Frank krallıklarından biri, Avustrasya en barbar, nüfusu en az ülke olmasının yanı sıra aristokrasi de orada daha az dikkafalı ve Hıristiyanlık daha canlı ve arıdır. 714 yılında Herstal'li Pépin'in ölümü üzerine piçlerinden biri –adına sonradan Martel de eklenecek olan– Charles,

iktidarı ele geçirir. Kendine bağlı olanların da yardımıyla başkaldırıları ezer, Neustria'ya boyun eğdirir; 732 yılında İspanya emirinin seferini Politiers yakınlarında durdurur; kazandığı zaferle, Latin Hıristiyanlığın kurtarıcısı olmuştur. Öteki seferler, Müslümanlara kuzey yollarını kapar ve aynı zamanda Akitanya ile Provence'ı da Frank egemenliğine sokar. Charles, Galya'daki bütün kontluklara, kendi hısımlarından ve Avustrasya'dan güvendiği kişileri yerleştirir ve kilisenin pek büyük toprak zenginliğine el atarak, onlarla donatır bu kişileri. Son olarak da Germania'nın uygarlaştırılması ve Hıristiyanlaştırılmasına aklını takarak, Anglosakson misyonerlere destek olur; onlar da gelir, Germen ülkelerinde ilk manastırları kurar, dinsel yaşamı örgütlerler.

İçlerinden Aziz Bonifacius'un adı pek önemlidir.

Charles Martel'in manastırlarda yetiştirilmiş oğulları, kilise adamlarının gitgide artan etkisinde daha fazla kalırlar ve Aziz Bonifacius'la beraber Frank ülkesinde kilise kurumlarının reformuna girişirler. 747 yılında Pépin iktidarın tek başına sahibi olunca, yine Bonifacius'un aracılığıyla, Papalıkla temasa geçer. Papalık ise Bizans'a, ne güvenebildiğinden ne de güvenmek istediğinden, üstelik Lombardlarca tehlikeli biçimde sıkıştırıldığı için bir destek aramaktadır. Papa, kilise reformcusu ve misyonerleri koruyup gözeten saray nazırlığı iktidarını sağlamlaştırma kaygısıyla, pek zayıf Merovenj kralının yerine –biçimsel de olsa– geçme müsaadesi verir ona. 751'de Pépin kral seçilir ve hanedan değişikliğini meşrulaştırmak, iktidarı gasp etmiş olan kişiye, Clovis'in sarayından gelenden daha yüksek bir mistik saygınlık kazandırmak amacıyla, Aziz Bonifacius, tutar alnına kutsal yağı sürer; hükümdar artık kutsallaşmıştır. 754 yılında Papa'nın kendisi de aynı hareketi tekrarlar ve soy zincirini Pépin'in oğullarına da yayar. Bu tören, Frank krallığı ile Roma piskoposu arasındaki bağlaşıklığı mühürler ve arkasından Pépin, Papalığa askeri yardımını sunar. Vaktiyle Charles Martel'in, Papa II. Gregorius'un çağrısına yanıt vermesini engellemiş olan Lombardlarla dostluğu keserek, iki kez İtalya'ya iner; Pavia krallarının elinden son fethettikleri yerleri alır, onları törenle Papalığa bağışlar, karşılığında da Romalıların "Patrice"i unvanını alır. Bu, hem kanunsal olmayan bir yolla Bizanslıların topraklarına hem de yalnızca imparatorların dağıtabileceği bir unvana el atmaktı. Ne var ki, bu girişimler

Papalığın cismani iktidarını kurar; Konstantinopolis'ten kesin olarak kopmuştur ve Frank korumasına başvurmak zorundadır artık.

Batı İmparatorluğu'nun yeniden kuruluşunun hazırlıklarıdır bütün bunlar.

Bu olayı, Pépin'in oğlu Charlemagne'ın askeri başarıları da kolaylaştırdı. Gerçekten Charlemagne, ordularını her yıl bir cepheden bir cepheye götürerek, sınırlarını kıta üzerinde, Latin Hıristiyanlığının sınırlarının bittiği noktalara değin genişletti. Lombard tacını ele geçirdi, Hıristiyan Germania'nın özerk devletlerine egemenliğini kabul ettirdi. Saksonlara boyun eğdirip onları Hıristiyanlığa dönmeye zorladı, birkaç seferde Avarların gücünü kırdı ve İslamı püskürterek Pireneler'i aştı. 800 yılında, Frank kralının otoritesi öylesine geniş ülkelere yayılmıştı ki, ruhban çevresinde, onun kişiliğinde imparatorluğun yeniden kurulması ve 476 yılında kesilmiş olan geleneğin yeniden başlatılması düşünülür oldu; çünkü Batı, üç yüz yıl süren bir bölünme ve karışıklıktan sonra siyasal ve manevi birliğine yeniden kavuşmuştu. Bir Noel günü, Roma'da San Pietro Kilisesi'nde, Charlemagne, tıpkı Konstantinopolis'teki taç giyme törenlerinde yapıldığı gibi, imparator tacını başına koydu ve Romalıların imparatoru olarak selamlandı.

On iki yıl sonra Bizans da Batı İmparatorluğu'nun kuruluşunu resmi olarak tanıyordu.

Bununla beraber, onu izleyen kuşak, yani imparator Dindar Louis'nin kuşağı, imparatorluğun yeniden kuruluşuna yol açan ilkelerin uygulanışını görür. İmparator, Hıristiyan halkın en yüce önderi olarak, cismani tüm işlerin yönetimini üstlenmelidir ve iktidarı da parçalanamaz. Öyle olduğu için de 817 tarihli *Ordinatio imperii*, eski barbar âdetine son verme girişiminde bulunur; bu âdete göre Frank krallığı, hükümdarın ölümünde mirasçıları arasında bölünmeliydi. 824 yılında da imparator, Papalık devletinin yönetimini denetleme ve Papayı seçme hakkını kendine mal eder.

Karolenj ailesinin zenginliği ve Frank gücünün hızla yükselişi, Batı uygarlığının kuruluşunun ilk adımını destekler. Öyle de olsa bu rönesansın sınırlarını belirtmeli: Maddi öğeler, iktisadi eğilimler, sosyal yapılar bundan –hissedilir biçimde– etkilenmediler; bu alanda, o zamana değin çöküşün başlıca etkeni olmuş bulunan yüzyıllık gelişim sonuna ulaştı. Ne var

ki, bu uygunsuz koşullar, 8. yüzyılın ikinci yarısında, bir an için düzen ve birlik getirmiş olan siyasal organların yeniden güçlenişiyle giderilmiş oldu. Böylece, daha Merovenj devrinin sonlarında palazlanmaya başlayan kültürel rönesansın gelişmesine ve yayılmasına uygun bir iklim yaratıldı. Anglosakson ülkelerde düşünsel plandaydı bu rönesans; Kuzey Galya'da ise sanatsal. Bu sanatsal rönesans bereketli oldu ve kesintisiz bir ilerlemenin başlangıcını oluşturdu. Bu canlanıştan özellikle Loire ve Ren arasındaki ülkeler, eski Frank eyaletleri, Karolenj devletinin merkezleri yararlandılar. En kalıcı kuruluşlar oralarda ortaya çıktı; en çeşitli belgeler de oralardan geliyor. Böylece, Karolenj uygarlığının 780 ve 830 yılları arasında kazandığı belirleyici nitelikleri görmek için oralara bakmalı önce.

Bu gelişme, Hıristiyan Batı'nın öteki bölgelerini de etkileyecektir.

Ekonomi ve toplum

Uzun süren bir gerilemenin sonunda, Galya'nın kuzeyinde iktisadi ve sosyal yapı, 8. yüzyılın ortalarında pek ilkeldir. Halk, oraya buraya serpilmiş durumdadır. İlkel tarım tekniği, sürülmesi kolay ve suyu çabuk sızdıran pek yüngül topraklardan yarar sağlayabilecek durumdadır; hemen bütün ağır ve nemli topraklar, ağaçlara ya da batağa terk edilmiştir. Ekili düzlükler hemen hemen ıssız, ötede beride üç beş oduncunun ve çobanın dolaştığı geniş orman alanlarıyla birbirinden ayrılmaktadır. Öyle görünüyor ki, güvenliğin yeniden kurulması, 750 ile 850 yılları arasında belli bir nüfus artışına yol açmıştır. Örneğin, köylü işletmelerin çoğunda birçok ailenin birden barındığı Paris bölgesindeki köyler 18. yüzyıl sonlarında ne kadar kalabalıksa, hemen hemen o zaman da öyle. Ne var ki, halktaki bu artış fazlası, ekilmemiş topraklara doğru bir göçe yol açmaz; çünkü o zamanın insanları, çiftini sürülmemiş topraklara yaymakta yetersizdir.

Bu koşullarda, ticari etkinlik pek azdır. Müslüman akınları, Charles Martel'le Pépin'in güvenliği sağlama için yaptıkları seferler, güneyde Akdeniz'e dönük antik ekonominin son kalıntılarını da yıkmıştır; Merovenjler zamanında her sitede, uzun mesafeli ticaretin aracıları olan Doğu kökenli küçük tacir kolonileri ortadan çekilmişlerdir; kendini, o da çoğu kez rastlan-

tıya bağlı biçimde ticarete veren kimi yerliler vardır, ne var ki, onlar da pek seyrekleşmiştir. Bununla beraber, Kuzey Galya'da siyasal düzenin güçlenişi, öyle görünüyor ki, bu konuda da 750 yılından başlayarak belli bir kalkınışa ve alışverişte –hafif de olsa– bir canlanışa yol açmıştır.

Gerçekten, bir yandan baharat, koku ve özellikle çok lüks kumaşlar gibi, laik ve dinsel aristokrasinin kullandığı pek pahalı Doğu ürünlerinin dışalımı sürmektedir. Bu değerli malların geliş yollarında değişiklik vardır yalnızca: Şimdi, bu değerli mallar, Güney İtalya ve Adriyatik'teki Bizans limanlarından, Po Ovası ile Alp geçitlerinden, Slav ülkelerini kateden karayollarından, en çok da Baltık Denizi yolundan ulaşmaktadır Batı'ya. Öte yandan, yeni değiş tokuş eğilimlerinin palazlandığı görülüyor: Günlük gereksinmeleri için kumaş üretiminin Kuzey Denizi kıyılarında geliştiği görülüyor ve dışarıya satılmaya başlanıyor. Bunun gibi, 8. yüzyıl sonlarında Frank tacirleri, Müslüman pazarlarında düzenli olarak silah satımına başlıyorlar; Kuzey Galya'nın yetkin demircilerinin ve pagan ülkelerden esir alınmış kölelerin ürettiği şeylerdir bunlar; gizli bir ticarettir, ama kârlıdır. Dışarıya böylesi mal satımına başlama ve bundaki gelişmenin büyük önemi vardır: O tarihe kadar Batı, pek pahalı Doğu mallarının alıcısı olarak, nakit yedeğini tüketmişti ve yerine yenisini de koyamamıştı; şimdiyse İslam ülkesine satışlar, Batı iktisadi sistemine değerli maden getirmekte, bu da para dolaşımını ve yerel değiş tokuşu canlandırarak, Bizans'tan gelen malların kolayca satılmasını sağlamaktadır. O kadar ki, ödeme araçlarındaki kıtlık, Bizans'tan mal getirilmesini kesecek noktaya getirmiştir.

Durumda tam bir dönüşümün başlangıcıdır bunlar.

Aynı anda, ticaretin –ılımlı da olsa– canlanışı ve yeni yönelişleri iki sonuç doğuruyor. Önce, 754-765 ile 820 yılları arasında Frank parasında bir reforma gidiliyor: Altın ve gümüş, Arap ya da Sicilya paralarının –pek zayıf da olsa– dolaşımı karşısında krallar sürekli altın para basımına başlıyorlar ve –belki– Müslüman para sistemine bağlayarak, Frank gümüş parasının durumunu düzeltip bir kararlılığa kavuşturuyorlar onu. Doğaldır ki, bu düzeliş, iç ticareti de canlandırıyor. Fazla olarak, ticaretteki bu gelişme, Seine'le Ren arasındaki kent yaşamında da belli bir canlanışa yol açıyor: 750 ile 850 yılları arasında bazı eski kentlerde açık bir büyümenin yanı sıra etkin bir ticaret ya da aktarma merkezlerinin dolayında yeni toplaşıp yığılmalar vardır, Aşağı Ren boyunca, Manş ve Kuzey Denizi kıyılarında...

Ne var ki, büyük boyutlu gelişmeler değildir bunlar. 11. yüzyıldaki büyük açılışın habercileridirler gerçi; ama Karolenj ekonomisini niteleyen derin durgunluğu, darlık ve büzülmüşlüğü de unutturamazlar. Aslında bir tarım ekonomisidir bu: Kentler silik bir rol oynamaktadır; değerli madenler çoğunlukla mücevherat hazinelerinde hareketsiz beklemektedir; dolaşımdaki nakit para miktarı pek azdır bu ekonomide. Herkes ek bir yarar kaygısı duymadan günlük gelişimini düşünmekte, bunun için de tüm gereksinmelerini ektiği topraktan çıkarmaya çabalamaktadır.

Nasıl?

Devrin temel iktisadi işletmesi, büyük malikânedir. Çerçevesi çok önceden çizilmiş de olsa 9. yüzyılın ilk yıllarındaki belgelerde adı *villa* diye geçer. Neustria ve Avustrasya'da pek bol olan bu işletme tipi, tüm ekili toprağı içine almaz; daha ufak çapta bağımsız işletmelere de yer bırakır. Miraslar, alıp satmalar, bağışlar biçimlerini sürekli değiştirip durmuştur; öyle olduğu için de her biri diğerinden pek farklı büyüklüktedir. Ancak, dıştaki bu çeşitliliğe karşın malikâneler yeknesak bir yapıdadırlar; hepsi de iki parçadan oluşmaktadır: Bir yanda, doğrudan doğruya efendinin işlettiği toprak parçası (*réserve*) vardır; bunun merkezi (*cour*), senyörün –ya da yöneticisinin– konutunun çevresinde hizmetçilerin oturdukları yerleri, işletme yapılarını, çoğu zaman bir kiliseyi içine alır ki, hepsi, *villa*nın ekili topraklarının, –iklim elverişli ise– bağının, sürülmemiş topraklarının, otlak ve koruluğunun üç ya da dörtte biri kadardır. Öteki parça ise, ekilebilir topraklar üzerinde, köylülere bırakılmış küçük tarım işletmelerinden (*manse*) oluşmaktadır.

Niçin böylesi bir bölünüş?

Toprağın değerlendirilmesine yanıt verdiği için.

Villa, toprak sahibinin, ekilebilir tüm toprakları yalnız başına işletemeyeceği kadar geniştir. Tarım tekniğinin o günkü aşamasında, toprağın ekimi çok sayıda el emeğini gerektirmektedir. Oysa paranın kıtlığı, ücretli emekçi kullanılmasına engeldir; çok sayıda köle kullanılması da elverişli değildir, çünkü elde edilmeleri –bir ölçüde– zor, bakımları pahalı ve verimleri düşüktür. Öyle olduğu için de büyük toprak sahipleri, topraklarının bir bölümünü paylara ayırıp böylece oluşan küçük aile işletmelerine köleleriyle özgür köylüleri yerleştirmişlerdir. Bu kesenekçiler, kendilerine bırakılmış toprak parçalarından istedikleri gibi

yararlanıp geçimlerini sağlarlar; karşılığında da iki tür yükümlülükleri vardır: Önce, senyörün evinin bakımına doğrudan doğruya katkıda bulunmalıdırlar; her yıl belli bir para, tarım ürünlerinden bir miktar, yaptıkları bazı şeyleri verirler, bir ağaç işi, bir dokuma. Ayrıca, asıl önemlisi, senyörün kendine ayırdığı toprakların değerlendirilmesine katılmak zorundadırlar. Bunun için de bir yanda belli bir toprak parçasını ekip biçip bütün ürünü sahibine verirler; öte yandan da yılın belli günlerinde, onun hizmetine koşularak, senyörlük topraklarını eker, biçer, hasadını yapar, taşır ve "avlu"nun yapılarına bakarlar. Bu bedava edimler, malikâne sisteminde, paraca ve aynen ödenen vergilerden çok daha önemlidir. Gerçekten, 9. yüzyılda büyük toprak zenginliğini ellerinde tutanlar, topraklarından belli bir bölümünü başkalarına bırakıyorlardıysa, gelir elde etmek amacıyla değildi bu; her şeyden önce, düzenli tarım emeği sağlamak içindi ve bununla, o güç ücret sorununu çözüyorlardı.

Toplumun sınıfsal tablosu da sistemle ilişkilidir. Frank toplumu, Karolenj devrinde de Merovenj devrinde olduğu gibi kölecidir: *İngenui*'lerle *servi*'ler arasındaki ilkçağdan gelen zıtlık, çağdaşların gözünde temel ayrım olarak kalmaktadır; yalnız, birinciler toplumun üyesidirler ve o sıfatla askerlik ve adli etkinliğe katılırlar. Dil de göstermektedir bunu: "özgür" ve "frank" eşanlamlıdır.

Ne var ki, gerçekte, pek açık bir gerileme içindedir kölelik.

Hıristiyan ahlakı, vaftiz olmuş kişilerin köleleştirilmesini yasaklamak ve azat etmeyi selamet getirici bir hareket olarak karşılamakla, köle sınıfının azalmasına –belli bir ölçüde– katkıda bulunmuştur. Ancak, olayın asıl nedeni iktisadidir: Hâlâ pagan bölgelerden getirilen köleler, Müslüman alıcıların hayli kârlı alışverişine konu oldukları günden beri pek pahalı olmuşlardır; öte yandan, özellikle malikâne sisteminin uygulanması, büyük köle gruplarının kullanılmasını pek elverişsiz hale getirmiş ve o yüzden de terk edilmiştir bu. 9. yüzyılın başlarında, *servi*'ler, görünüşe göre, tarım nüfusunun onda biri kadar bir şeydir ve aralarından çoğu belli bir toprağa yerleştirilmiştir. Bu yerleştirilme, fazla olarak, onların efendilerine karşı bağımlılıklarını da –hissedilir derecede– gevşetmiştir. Kuşkusuz, durumları yine miras yoluyla geçmede ve onları mülk sahibine bütünüyle bağlamakta, mülk sahibi de onları istediği gibi cezalandırmakta, sahip oldukları her şey ve çocukları üzerinde

üstün bir hakkı elinde tutmaktadır; efendilerinin izni olmadan ne yerlerini değiştirebilirler ne de evlenebilirler; her isteğine yanıt vermek zorundadırlar onun. Öyle de olsa, aileleriyle belli bir küçük tarım işletmesine yerleştirildikleri günden beri borçları, kendilerine bırakılmış toprak parçasının belli yükümlülükleriyle sınırlanma yönündedir; edindikleri yararlar çoğu kez mirasçılarına geçmektedir; angaryaya koşulmadıkları zamanda topraklarında serbestçe çalışırlar ve ürünlerinin bir parçasını da satabilirler; özgürlüklerini satın almaya yarayacak bir para biriktirebilirler ve içlerinden girişimci olanlar için, serbest bir toprak parçası satın alarak pek geniş bir iktisadi bağımsızlık kazanabilme olanağı da vardır. Son olarak, kırsal kesimin Hıristiyanlaştırılması boyunca onlar da Hıristiyan toplumuyla bütünleşmiş ve manevi bir kişilik kazanmışlardır bir tür: Evlilikleri, nikâhsız bir karıkocalık değildir artık; dinsel bir işleme tâbidir ve Franklarınkiyle aynı değerdedir.

Kölelerin büyük çoğunluğunun durumu böyle düzelirken, kesenekçi durumunda olan ve belgelerin kolonlar (*coloni*) diye adlandırdığı özgür köylülerin çoğu, gitgide gerileyen bir özgürlükten yararlanmaktadır. Kuramda, Frank halkının bir parçasıdırlar ve kamu kurumlarına bağlıdırlar; gerçekte ise, onları malları gibi gören, istediği gibi sömüren ve emreden toprak sahibinin gücüne tâbidirler; askeri görevlerinden kurtulmuşlardır, ancak, buna karşılık ellerindeki toprağın senyörünün donatılmasına katkıda bulunmak, kendi yerine askerlik yapan için vergi vermek, aşağılayıcı görülen bazı angaryaları üstlenmekle yükümlüdürler; hatta bazıları, bir toprağa yerleştirilmiş kölelerinki kadar ağır hizmette bulunmak zorundadır. Hiç olmazsa uygulamada, kolonlar, kölelerle beraber, çökmekte olan geniş bir sınıftır. Ve toprağı bağımsız olan özgür insanları, bir malikânede bütünleşmiş emekçiden ayıran bu nitelikteki bir iktisadi ortamda, sosyal bölünme gitgide daha önem kazanmaktadır.

Gerçekten, toprakta tam mülkiyet sahipleri (*alleutiers*), Frank topluluğunun askeri ve adli etkinliklerine katılmaktadırlar. Bununla beraber, içlerinden zengin olmayanlar ve topraklarının işletmesini yönetmeyi başkalarına bırakamayanlar için mahkemelere katılmak ve her yaz seferlerde görev almak yıkıcı olmaktadır; öyle olduğu için de çoğu, bir güçlü kişinin koruması altına girerek ve hatta toprakları üzerindeki tam mülkiyetten (*alleu*) vazgeçip onu, bir senyörün başkasına bıraktığı toprak

durumuna (*tenure*) dönüştürerek, bir büyük toprak sahibinin kolonu olarak bu görevlerden kaçmanın yollarını aramaktadırlar. Böylece, orta sınıf gitgide eriyip tükenmekte ve özgür toplumun genel zayıflayışı, toprak sahibi senyörlerin üstünlüğünü daha çarpıcı hale getirmektedir; kendi topraklarında kesenekçi durumunda olan yığınla ailenin hizmetine konarak, zırh kuşanıp atıyla orduya katılan, özellikle birçok *villa*yı ellerinde tutanlar onlardır. Bu birçok *villa*nın sahipleri, kimi onur verici unvanlarla anıldığı gibi, kralların lütufları ve kendilerine verilen sivil ve kiliseyle ilgili yüksek görevlere bağlı toprak gelirleriyle de zenginleşmektedirler; köylülerin efendileri onlardır, orduda ve adli meclislerde kralla doğrudan doğruya teması olanlar ve gerçek özgürlükten yararlananlar da yalnız onlardır. Böylece, kişisel durumlardaki hiyerarşinin toprak zenginliğine göre değiştiği bu baştan aşağıya tarımsal toplum, birbirinden kopuk topluluklar halinde bölümlenmiştir; dışarıya açılan hemen hemen hiçbir penceresi de yoktur bu bölümlerin ve iktidarı, pek büyük toprak sahiplerinden oluşan küçük bir grup bütünlüğüyle ele geçirmiştir.

Siyasal kurumlar

Gerçekten Avustrasya sarayının nazırları, krallık iktidarını ellerine geçirmişlerdi; çünkü en geniş topraklar ellerindeydi. Ne var ki, bu iktidarı, gerçekte var olan bir iktidar da yapmak istediler. Pek güç bir işti bu. Kuşkusuz, toplumun durumu elverişliydi: Köylü kitlelerin senyörlük toprakları üzerinde çerçevelenmiş olması, hükümet sorununu yalınlaştırıyordu; önemli olan, kralın mülkünü saçıp savurmadan ve hükümdarın iktisadi üstünlüğünü yıkmadan, birkaç yüz büyük senyörü şu ya da bu biçimde elde tutmaktı.

Nasıl olacaktı bu?

Soyut devlet ve yurttaşlık kavramları, bütünüyle gölgelenmişti. O nedenle, büyük toprak sahiplerinin bağlılığını sağlamak için, ya onları armağanlara boğmak ya da üzerlerinde zor kullanmak gerekiyordu; ve böyle bir bağlılık, sarayla yerel güçler arasında gerçek organsal ilişkiler olmadığı için geçici olabilirdi ancak. İnsanların ve nesnelerin gidiş gelişinin alabildiğine yavaşlayıp ağırlaştığı, yazıya başvurmanın hemen hemen bütünüyle kaybolma eğilimi gösterdiği bir dönemde, siyasal ilişkiler

söze, kişisel temaslara ve belleğe dayanmak zorundaydı; kral, her yerde hazır olamayacağından, eyaletlerde kontlardan başka temsilcisi yoktu. Yetkisiz kontlarınsa sadece birkaç adli yardımcısı vardı; böylece, bulundukları bölgeyi gerçekten idare edebilecek kadar yardımcıdan yoksundular. Kaldı ki, büyük toprak senyörü olarak, uygulamada yerlerinden oynatılamaz, kraldan uzakta ve yerel yandaşları olan kişilerdi kontlar da; öyle oldukları için de dikkafalı ve özel güçler kadar disipline gelmez insanlardı. Son olarak, Merovenj maliyesinden kalan bazı gelir kalemleri, krala belli aralıklarla para dağıtarak bağlılıkları canlandıracak kadar düzenli ve bol kaynaklar sağlamıyordu.

Bununla beraber, 8. yüzyılın sonunda Karolenjler, çeşitli yollarla aristokrasiye kendilerini kabul ettirmeyi başardılar. Önce, her yıl sınırların ötesine seferlere çıkarak. Gerçekten, barbar kökenli olan Frank monarşisi, temelde askeri bir nitelik taşıyordu: Halk, her şeyden önce ordudur; kral da her şeyden önce bir savaş şefi. Bu görevi yerine getirir getirmez otoritesi hemen yaygınlaşır ve güçlenir; ve halkını seferber ederek avucu içinde tutabilir. Tüm özgür insanlar, özellikle en zenginler, çağrısına yanıt vermek ve belli bir anda kendisine katılmak zorundadırlar, pek ağır cezalarla karşılaşırlar yoksa; ve sefer süresince de en çok zayıflıklar, en ciddi cezaları getirir beraberinde. Böylece, her yaz, mayıstan ekime kadar tüm Frank aristokrasisi, savaş arkadaşlığının daha da tutarlı hale getirdiği disiplinli bir grup halinde, hükümdarın buyruğu altında bir araya gelir. Ayrıca, savaş da kârlı bir iştir: Bir çapuldur bu ve fethedilen topraklarla ganimet, iyi hizmet edenleri ödüllendirme ve başka dostlukları kazanma olanağı sağlar krala. Anlamlıdır, ciddi başkaldırı girişimleri, sefer başarısız sonuçlanmışsa kendini gösterir. Böylece savaş, belli bir ülke üzerinde yağma savaşı, hükümet etmenin baş ve en etkili aracıdır. Ne var ki, her yıl yenilense de bu, sürekli değildir yine de. Öyle olduğu içindir ki, krallık iktidarı mevsimliktir bir bakıma ve kötü giden aylarda silikleşir; ayrıca, yolların elverişli olup olmaması etkiler onu, krallığın gitgide genişlemesi de. Böylece, bu koşullarda, krallık çağrısının etkilerinin bir yazdan ötekine uzatılması ve hükümdarlık gücünün, ordu kış için köşesine çekildiğinde, barış zamanında da uzaktan fark edilebilir olması gerekir. Öyle olduğu için de kralın, yerel aristokrasisi arasına dağılmış, kendisine kişisel olarak, her şeyden önce de hısımlık bağlarıyla bağlı güven verici

dostları olmalıdır; hele hısımlık, o devirde en sağlam bağdır. Bu aile bağları, kralın lütuflarına da bağlı olarak, Frank aristokrasisinin yüksek kademelerini, siyasal yönetimdeki görevlerle birlikte, gerçek bir soyluluğa dönüştürmektedir. Ayrıca, kralın sarayında sürekli olarak kalan zengin senyörlerin çok sayıda oğlu vardır: Uzun yıllar sofrasında yemek yedirdiği, odasında yatırdığı bu yeniyetmelerin bir çeşit babası olur. Bu içtenliğin anısının, senyörlüklerinin başına döndüklerinde, onları daha bağlı kılacağını bilir. Ne var ki, büyük toprak sahiplerini elde tutmak için Karolenjler, Kuzey Galya'nın aristokrat çevrelerinde uzun zamandan beri yaygın bir başka özel uygulamadan da yararlandılar.

Krallığın büyüklerinin çoğunu vasalları yapmaya çabaladılar.

Gerçekten, 8. yüzyılın başlarında, çoğu özgür insan, özgürlüklerini yitirmeden bir senyörün "koruma"sını istiyordu. Bu kendi kendinden feragat belli usullere göre yapılıyordu; ilk kez 757 yılındaki bir belgede yazılı olan bu usul şöyledir: Vasal, diz çökmüş bir durumda, ellerini bitiştirip senyörün ellerine koyar ve böylece onun "adam"ı olur; bu kulluğa girmedir (*hommage*), arkasından da törenle bağlılık andını içer. Koruma altına giren kişi, bunlarla bağlılığını vaat ediyordu; karşılığında korunmayı elde ederken, bazen maddi yararlar da sağlıyordu kendisi için: Bağlılığı sürdüğü sürece karşılıksız bir toprak veriliyordu kendisine; o devirde, toprak ayrıcalığı (*bénéfice*) denen bu toprak, sonra "fief" diye adlandırılacaktır. İki kişi arasında bir tür manevi hısımlık doğuyordu böylece. Devletin zayıflaması ve güvensizliğin yanı sıra ekonominin tarımlaşması, Galya-Roma toplumunda olduğu gibi ilkel Germen toplumunda da izlerini bulduğumuz bu alışkıların gelişmesini desteklemişti. Pépin ile Charlemagne'ın ataları, kendilerini Avustrasya'ya yaymak için yararlanmışlardı bundan; hanedan değişikliğinden sonra ise, hükümet sisteminin içine sokuldu bu. Hükümdarlar, önce krallık iktidarının yetkili kıldığı kontların ve kilisenin önde gelenlerinin kişisel bağlılığını istediler; onlar bu görevleri en iyi biçimde yerine getirirken, krala, yani senyörlerine "hizmet" etmiş sayılacaklardı. Arkasından, hazinenin mülklerinden ve kilisenin hesapsız toprak servetinden bir bölümü onlara dağıtarak ilk Karolenjler, en zengin toprak sahiplerini kendi yanlarına çektiler; bunlar da "kralın vasalları" olunca, uyrukluk görevlerini daha da büyük bir titizlikle yerine getirecekler, en iyi biçimde donanmış ola-

rak orduya katılacak, kral mahkemesine sık sık girecek, hükümdarın düzeni ve barışı sürdürmesine var güçleriyle yardım edeceklerdi. Son olarak, daha az çapta mülkü olanlar, kralın vasallarının koruması altına girmeye çağrıldılar. Böylece, feodal toplumda egemen sınıfın tümü, vasallık yükümlülüklerinden oluşan kademeli bir sistemin içinde bütünleşmiş oldu.

Bu kademeler, yukarda kralın kişiliğinde sona eriyordu.

Devletin temel yapısını oluşturan, üstelik etkili ve kararlı bir sistem kuran bu vasal âdetleri yasalaştırıldı ve saptandı. Yükümlülüğün süresi açıktı artık: Senyör yönünden pek ağır bir eksiklik olmazsa, her iki insanı da yaşam süresince bağlıyordu. Ayrıcalıklı toprak verilmesi, gitgide sıklaşan biçimde vasallığa girişi de beraberinde getiriyordu; yararları, bağlılığın ücreti olarak görünüyor, vasal de ömür boyu yararlanıyordu bundan; ancak, görevlerine ihanet ederse, senyörün toprağı çekip alma hakkı vardı; kralın cömertliği böylece şarta bağlıydı ve el koyma tehdidi, büyük bir baskı aracıydı. Vasalın borçlarının niteliği daha bulanık da kalsa, kral, adamlarından savaşta ve barışta sürekli işbirliği bekliyordu. Böylece, Frank dünyasının birkaç düzine egemen soylusuna kan bağları, can yoldaşlığı ve vasallığın güçlendirip sürdürdüğü askeri disiplin yoluyla baş eğdiren Karolenjler, fazla olarak, Merovenjlerden kalan idari kanunları bir parça yetkinleştirmeyi aradılar. Pek başarılı olmasalar da kontları, daha fazla yazı kullanmaya ve arşiv tutmaya zorladılar. Kendileri de özetlemeler, her ilkbaharda seferin açılışında ordu önünde yaptıkları sözlü hatırlatmaları saptayan emirnameler yazdırdılar. Yerel görevlilerin neler yapıp ettiklerini daha yakından denetlemek istediler; *Missi dominici* adını verdikleri gezici müfettişlerle bunu sağlamaya çalıştılar: 9. yüzyılın başlarında bu, "kralın yolladıkları", yanlarında bir piskoposla bir kont, küçük gruplar halinde kontlukları dolaşıyordu; düzenli hale gelen bu dolaşmaların yılda, kural olarak, dört kez tekrarlanması gerekiyordu. Bu müfettişler, krallık buyruklarının yerine getirilmesini, barışın ve adaletin hüküm sürmesini sağlıyorlar; özgür insanların –cesaret edip de dile getirebiliyorlarsa– yakınmalarını dinliyorlar, kont idaresini derleyip düzeltiyorlardı.

Bu denetim de yetersiz kaldığından, Karolenjler kontların girişimlerini azalttılar. Adli konuda, yetkileri o sıralarda büyük bir gelişme kaydetmiş olan saray mahkemeleriyle, her kontluk-

ta yaratılan meslekten bir yargıçlar heyetince sınırlanırdı. Bu yargıçları *missi*'ler seçiyordu; yerlerinden atılamadıkları gibi, kontlar da kararlarına saygı duymakla yükümlüydüler. Ayrıca, krallık otoritesinin pek büyük ülke üzerinde genişlemesi, hükümdarlarla kontlar arasında ara makamların kurulmasını da gerektirdi. Bunların amacı, kontları daha iyi çekip çevirmekti: Neustria, Avustrasya ve Burgonya gibi gerçekten Frank eyaletlerinin dışında, imparatorluğun bazı bölgeleri, İtalya, Akitanya ve Bavyera özerk krallıklar haline getirildi; ötekiler, doğuda Danimarkalılar, Slavlar ve Avarlar karşısındaki hareketli sınırlar, batıda Bretanya sınırları ve güneyde, İslamdan geri alınan yerler "marche" olarak, yani geniş askeri bölgeler olarak örgütlendirildi. Bu "marche"lar, sürekli alarm halinde, tek bir savaş şefinin yönetimine verilmişti ki, kontlar sıkı sıkıya kendisine bağlıydılar. Son olarak, Merovenjler zamanında dinsel büyük kuruluşların çoğuna tanınmış olan dokunulmazlık ayrıcalıkları yaygınlaştırıldı: 9. yüzyılda bütün piskoposluk toprakları, büyük manastırlar kontların ve yardımcılarının müdahalesi dışına çıkarılmışlardı; bununla, kilisenin önde gelenleri, dokunulmazlık tanınmış topraklarda yerleşmiş özgür insanlar için krallık otoritesinin tek temsilcisi oluyordu; onları orduya götüren, suçlarını cezalandıran ve daha büyük suçların sanıklarını hükümdar mahkemesi önüne çıkaran onlardı. Bu yolla, krallığın önemli bir bölümünde, kontlardan daha dürüst ve daha güven verici sayılan yüksek rütbeli papazlar (*prelats*) idari etkinliğe ortak edildiler. Burada, Karolenjlerin siyasal kurumlarını nitelendiren son bir özelliği görüyoruz: Krallık iktidarıyla kilisenin yakın birliği.

Gerçekten, 8. yüzyıl boyunca monarşik iktidar, Bizans'ta ve Müslüman dünyada olduğu gibi, Frank krallığında da pek belirgin bir dinsel renk alır; egemenliğin niteliği de böylece bir değişikliğe uğrar. Kutsallaştırma ayininin doğrudan sonucudur bu: Tanrı'nın, yeryüzünde temsilcisi olarak seçtiği kral, kutsal bir görev yapar; bir despot değildir artık o. Halka karşı görevleri vardır, kiliseyi gözetmeli, zayıfları korumalı, "barış ve adalet"i sürdürmelidir. "Barış ve adalet", bu iki kavram kralın kiliseden gelen danışmanlarının fikrini uğraştırır durur. Ancak, otoritesi böylece sınırlı da olsa uyruklar, onun barışçı görevinde kendisine yardım etmekle yükümlüdürler. Böylece, Merovenjler döneminde kaybolmuş olan soyut devlet düşüncesinin

yeniden doğduğu görülür: Ancak, yeni Hıristiyan *respublica*'sı biçimindedir bu kez; vaftiz edilmiş halkla özdeşleşmiştir bu cumhuriyet, manevi dayanağı dinseldir, düzenleyici organları da kiliseden gelir. Politik bütün hakkındaki *Kutsal Kitap*'tan gelen bu anlayışın, Charlemagne zamanında, yüksek laik aristokraside çok yankı yapmış olması kuşkuludur; öyle de olsa, o devirde ortaya çıkan bu anlayış, bütün ortaçağ monarşilerinin ideolojik dayanağı olacaktır. Dinsel nitelikte bir başka şey, kutsal nesneler üzerine yapılan yemin, Charlemagne'a, iktidarını güçlendirmede bir araç olarak görünür; unutulmuş bir geleneği canlandırarak, 798 yılında bütün uyrukları, hükümdara zarar verecek bir şey yapmamak için ant içmekle yükümlü tutar. Özetle, dinsel duygular, Karolenj iktidarının maddi dayanaklarına eklenen manevi bir destek oluşturmaktadırlar.

Kuşkusuz, ilkeldir bu siyasal yapı. Ne var ki, 780 ve 830 yılları arasında, büyük malikânelerin sahipleri, görece bir disiplin altına alınmışlardır sonunda. Önemlidir bu. O dönemin hiç de uygun olmayan iktisadi ve sosyal koşulları göz önünde tutulursa, Frank krallığının, içinde düzenin hüküm sürdüğü bir devlet haline gelmesi şaşırtıcı bir başarıdır. Bu yarım yüzyıllık iç barış, insanların belleğinde uzun zaman kalacaktır; iktidarın o sıralarda böylesi bir onarılışı ise, birbirine ayrılmaz biçimde karışmış olan din ve kültür yaşamını bir rönesansa götürdü.

Karolenj kilisesi

Bu rönesansın ilk kurucuları Anglosakson misyonerleri oldu. Avustrasya sarayı nazırlarının yardımıyla Germania'yı Hıristiyanlaştırırken, onları da şu düşünceye götürdüler: Yenileştirilmiş bir kilise ile işbirliği, iktidarlarını sağlamlaştırmaya yardımcı olacaktı. Kısa Pépin ile kardeşi Charlemagne'ın isteği üzerine Aziz Bonifacius, Frank kilisesinde genel bir reforma girişti. Onun eserini, arkadan gelen Frank kralları izlediler; zaten kutsallaştırma ayiniyle kutsal bir kişilik kazanmış, üstelik Papanın bağlaşığı ve son olarak da –800 yılından sonra– imparator, yani Hıristiyanlığın önderi olmuşlardı. 9. yüzyıl başlarında kilisenin tüm kurumları düzeltilmişti.

Önce, kilisenin kendisinde bir düzelme görüyoruz. Merovenjler devrinin sonlarında Kuzey Galya, daha o zamandan manastırlarla kaplanmıştı. Düzensizliğin ve laiklerin müdaha-

lesinin acılarını çekmiş ortak yaşamanın çok çeşitli kurallarına genellikle pek uyulmamış, mülklerinin büyük bir bölümünü Charles Martel adamlarına dağıtmış da olsa bu manastırlar, Frank kilisesinin en sağlıklı parçasıydı yine de. Aziz Bonifacius pek uğraşmadı onlarla. Bütün manastırlara Benedikten kurallarını sokamadı; bu kuruluşlarda, en azından keşişliğin Anglosakson eğilimleri gelişip serpildi: Papazlar, Aziz Benoît'nın düşündüğünün tersine, kapalı toplulukların yerli yöneticileri değil, Hıristiyanlaştırmayı yönlendiren ve doğrudan doğruya Papalığa bağlı havariler oldular; öte yandan, manastırlardaki etkinliklerde kitabi çalışmalar elle çalışmalardan önce gelmeye başlamıştı.

> Pépin'le Charlemagne, manastırların düzenli bir halde kalmalarına çaba harcadılar; kendi politikaları için onlardan yararlanıyorlardı çünkü. Manastır mülkünden ayrıcalıklı toprak dağıtımıyla, dinsel bağışlardan alabildiğine zenginleşmiş bazı evleri, laik hizmetçilerden kimilerine dağıtmayı sürdürdüler; ancak, keşişlere bırakılmış parçaların iyi idare edilmesine göz kulak oldular; uygulamada, onların denetimi altında, manastırlar büyük bir gönence erişti. Aynı zamanda, okumaya ayrılmış çalışmalara da bir açıklık geldi; çünkü malikâne rejiminin uygulanması ve manastır mülklerinin toprak senyörlükleri halinde örgütlenmesi, din adamlarını, günlük geçimlerini bizzat çalışıp sağlama kaygılarından kurtarmış oluyordu. Son olarak krallar, papazlara bir tür görevli olarak bakıyorlar, onları da kontlar gibi aynı sosyal çevreden, sarayda "beslenen" *proceres* çocukları arasından seçiyor ve bu etkin ve genellikle genç insanlara önemli idari ve siyasal görevler veriyorlardı. 750 ile 814 yılları arasında, kültürün sığınağı, düşünsel ve sanatsal rönesansın ilk çalışma yeri haline gelen kilise, dönemin ekonomisiyle pek güzel kaynaşmış olarak, Frank uygarlığının –kuşkusuz– en sağlam öğesidir ve Karolenjlerin dikilip doğrulmalarının en güven verici dayanaklarından da biri.

Dindar Louis'nin tahta çıkışıyla, Akitanya'dan başpapaz Aniane'lı Benoît'nın etkisiyle bir değişik oldu; bu papaz, Benedikten kuralın daha sıkı bir yorumuna dönülmesini istiyordu. Böylece bir yandan, imparator manastırlarının topraklarına el atmaktan vazgeçti ve içlerinden bazılarına başpapazlarını kendilerinin serbestçe seçme hakkını açıkça tanıdı. Öte yandan, her manastırda, Aziz Benoît'nın kuralının düzeltilerek uygulanma-

sına karar verildi: Keşişlikte açık, aydın ve havariliğe dayanan Anglosakson anlayışının yerine Akdeniz'in dünyadan el etek çekme geleneklerine daha uygun eğilimler geçirildi; manastıra sıkı sıkıya kapanma, okumaların azaltılması ve dualaların çoğaltılmasıydı bunlar. O tarihten başlayarak da manastırların parlayıp yükselmeleri zayıfladı; kilisede ve toplumda piskoposluk aldı başyeri.

Kilise örgütlenişinin temel öğesi olan piskoposluk görevi, 8. yüzyılın başlarında tam bir çöküş içindeydi. Bunda bir reform yapmak, Aziz Bonifacius'un başlıca uğraşı oldu; katedralleri düzeltmeye, boş makamları doldurmaya, kötü hareket eden yüksek rütbeli papazları kovmaya, konsilleri yeniden örgütlemeye özel bir önem verdi. Ne var ki, düzeltme işi zor ve ağır yürüdü ve ancak Charlemagne zamanında bitirilebildi. Onun zamanındadır ki, piskoposu kral seçmeye başladı; bu, saraydaki papaz adaylarından biri ya da yaşlanmış bir başpapaz oluyordu, ama her zaman saygın bir kişiydi. Gerçekten, merkezi eski bir Roma sitesi olan bir bölgede, tüm Hıristiyan topluluk için yol gösterici bir papaz yerleştirmektir söz konusu olan: Din adamlarını o seçip piskoposluk dairesine bitişik okulda eğitecektir; müminlerin dinsel davranışlarına o göz kulak olacaktır ve uyrukların manevi borçları sivil yükümlülüklerinden artık pek ayrılmadığı için kontla hükümdara barışı ve adaleti sağlama görevlerinde o yardım etmiş olacaktır. Yüksek rütbeli papazlar (*prélats*) da *missi*'lerce denetleniyor ve kralın başkanlık ettiği ve yönettiği bir konsilde görevlerinden alınabiliyordu; bir rahipler genel meclisinde talimat da alabiliyorlardı. Manevi ile cismaninin ayırt edilmez biçimde birbirine karıştığı bir devletin temel organlarıdır onlar. Ve hem daha çok piskopos sağlamak, hem imparatorluk kilisesinin bir geleneğini yeniden kurmak için 9. yüzyılın başlarında Charlemagne, başpiskoposlara yeni bir önemlilik kazandırdı: Kendilerine bağlı piskoposları gözetmekle yükümlü bu kişiler, Anglosakson kilisesinde olduğu gibi, *arşövek* diye adlandırıldı. Böylece arınmış, yönü ve çerçevesi çizilmiş Frank piskoposluğu, Karolenj dünyasında, 814 yılından sonra üstün bir yer tutmaya başladı; yalnız din adamlarını değil, laikleri ve keşişleri de yönetecek ve gevşeyip düşmeye yüz tutmuş krallık iktidarından çok daha iyi biçimde, *imperium christianum*'u yönetecek bir kuruluş olarak görülmeye başlandı.

Piskoposluk kurumunun böylece onarılması, öte yandan kilisenin alt organlarını da güçlendirdi. Kentlerde, rahipler kurullar halinde toplaştılar. Kırsal kesimde, daha Merovenjler zamanında girişilmiş ruhani çevrelerin örgütlenişi tamamlandı. Bu köy kilisesinin papazları, aynı zamanda kilisenin patronu olan toprak sahibine pek bağımlı kaldılar; eğitimleri pek yüzeysel olduğundan hayli bilgisizdiler ve bu düzey, okumaz-yazmaz köylülerle temas içinde daha da çabuk alçalıyordu. Bununla beraber, önemli bir ilerleme vardı: 9. yüzyılda, kırsal kesimde, paganlığın oraya buraya serpilmiş adacıkları, kesinlikle emilip dağıtılmıştı ve en yontulmamışının bile elini uzattığında bir rahip vardı yanı başında şimdi.

Son olarak, Papanın ve Frank krallarının çabalarıyla, kilisenin disiplini ve âdetleri birleştirildi.

Krallık otoritesinin onarılmasıyla gerçekleştirilen kilisedeki reform da manevi ve kültürel bir yenileştirmenin temeli oldu. Örflerde bir yenileşme önce: Din adamlarının etkisiyle, insanlar bir parça yontuluyorlardı. Ancak, o devrin insanlarının kilisenin buyruklarına harfi harfine uydukları sanılmasın; manastırların dışında din, pek ilkel kalmaktadır yine ve çok kaba bir ahlakla uyuşmakta, uyuşabilmektedir. Son olarak, özellikle kral ailesinde belli bir ilerleme vardır: Pépin'le beraber, adam öldürme olağan bir hükümet etme aracı olmaktan çıkar ve Dindar Louis, tahta çıkar çıkmaz, sarayda sert bir temizliğe verir kendini. Genel olarak söyleyelim, Frank halkı, yabanlıktan gitgide kurtulmaya başlamıştır.

Karolenj rönesansı

Bir kültürel canlanma da vardır. Ne var ki, çok daha sınırlıdır ve dar, yalnızca ruhban takımından oluşan bir seçkin zümrenin yararlandığı bir parlayıştır bu. Gerçekten, reform öncülerine, Aziz Bonifacius ile yardımcılarına göre, dinsel yaşam, inceleme ve bilgi olmadan anlaşılamazdı ve misyonerler yeni manastırlar açarken, birer okul da kurdular içlerinde. Böylece, Frank kilisesinin onarılması, daha başından başlayarak kültürün yeniden onarılmasına sıkı sıkıya bağlı kaldı. Ne var ki, yalnızca dinsel bir kültürdür bu; nihai amacı Tanrı'ya hizmettir, ocakları olan manastırlar ve katedrallerse bilgisiz laik bir ortamda soyutlanmışlardır. Latince bir kültürdür bu ve temelin-

de dilbilgisiyle ilgilidir; çünkü amacı, klasik eserleri inceleyerek kutsal metinleri daha iyi anlamaktır. Bu kültür, son olarak din törenleriyle ilgilidir; sanatsal amacı her şeyden önce duayı, mihrabı ve *Kutsal Kitap*'ı süslemektir.

Anglosakson keşişlerinin başlattığı hareket, 8. yüzyılın son yıllarında kesin bir hamle yaptı: O yıllar, Karolenj fetihlerinin Frank eyaletlerini Roma'nın edebi mirasının daha az bozulduğu Güney ülkeleriyle, İtalya'yla, İspanya sınırlarıyla temasa geçirdiği yıllardır ve Charlemagne da Kuzey Galya din adamlarının düşünsel düzeyinin yükselmesiyle özel olarak uğraşmaktadır. Hükümdar, bu amaçla, aydın yabancıları çekmektedir; Lombardlar gelir, İspanyollar gelir, bir de bir İngiliz vardır içlerinde: Alcuin.

> York piskoposluk okulunun yöneticisi Alcuin'e İtalya'da rastlamıştı Charlemagne; o da 782 yılında Frank krallığına gelir yerleşir. Bu bilginler, manastır ve katedral okullarıyla saray okulunun bağışık tutulduğu yöntemli öğretimin kadrolarını oluşturmada Charlemagne'a yardım ettiler. Bu okullara gidenler, soylu ailelerden gelen din adamlarıydı, kral da piskoposlarını bunlar arasından seçiyordu. Alcuin, doğrudan doğruya klasik antik incelemelerden oluşan bir programı aydınlığa kavuşturdu ve yaydı kitaplarında. İki dönemi içeriyordu bu program: Birincisi trivium; bir çıraklık aşamasıydı ki, din ya da din dışı yazarların eserlerini yorumlama yoluyla Latin diline alıştıran grameri, yazma sanatını öğreten retoriği ve düşünme sanatını öğreten diyalektiği içine alıyordu. İkincisi quadrivium; aritmetik, müzik, astronomi ve geometri, yani coğrafya incelemesi ile, doğa ve dünya üstüne ansiklopedik bir bilgi vermek amacındaydı.

Bilgideki bu canlanışın başlangıçları pek ılımlı oldu. Charlemagne'ın çağdaşı ve hemen hepsi de yabancı olan bu yazarların kaygısı, özgün eserler ortaya koymak değil, ellerinden geldiğince antik örneklere öykünmekti; kendileri de bir öğrenci, bir çömez olarak hareket ediyorlardı. Aslında böylesi ağırbaşlı davranma da gerekiyordu. Gerçekten, bilginin temel araçlarını ortaya koymak, Latin Hıristiyanlığın temel metinlerini bozulmamış biçimleriyle saptamak, giderek onları okuyup anlamak önemliydi. İşte bu yüzdendir ki, Alcuin önce *Kutsal Kitap*'ın metnini düzeltmeyle işe başladı ve yine bu yüzdendir ki, aydınlık ve kolayca okunabilir metinleri çoğaltmak için yeni bir yazı

tipi hazırladı. Bütün bu çabaların sonunda, en azından, barbar yüzyılların ötesindeki klasik Latin dünyasıyla bağ yeniden kuruldu; kitap kopya edenlerin sabrı ve saygısıyla Roma edebi mirasının büyük bir bölümü kurtarıldı. Son olarak, Latince, Galya'da, daha önce Anglosakson ülkelerindeki düzeye çıktı; halk ağzından farklı, düzgün ve yüksek düzeyde bir dil oldu. Pek önemli ve ilk Karolenj rönesansının doğrudan sonucu olan bir olay da "roman" lehçelerinin bu sıralarda belirlenişidir: 9. yüzyıl başlarında konsiller, Galya'da, avam dilde vaaza izin verirler.

Tüm Hıristiyanlığın çifte dili olacaktır artık!

Bu yöntemlere göre yetişen ve Charlemagne'ın ölümünden sonra ürünlerini ortaya koymaya başlayan kuşak, ilerleyişi daha da ileri bir noktaya götürdü. Uyandırdığı tepkilerden anlıyoruz ki, düşünsel uyanışın boyutları hayli genişti. İskandinavların istilasından kaçan –bu kez– İrlandalı kimi yabancılar da gelip rönesansa destek oldular: Sedulius Scotus ile Johannes Scotus Eriugena bunlar arasında; Scotus Eriugena, üstelik Yunan düşüncesiyle doğrudan doğruya ilgiliydi ve Batı Ortaçağı'nın ilk özgün filozofu oldu.

Scotus Eriugena, Latin düşüncesini, 12. yüzyıl dolaylarından başlayarak derinden derine etkiledi. Onunla, Latin dünyasında, "olumsuz ilahiyat" denilen şey başlar. Ne var ki, ilahiyatçı da olsa, Yeni Platoncu görüşlerin etkisiyle, akla da önemli bir yer ayırır. Bunun gibi doğaya da dikkatleri çeker. Şu düşüncelere bakınız: Tanrı, mutlak yokluk, sonsuzdan gelip sonsuza giden bir sırdır; insan, küçük çapta bir evrendir; evrensel bütün varlıkları kendinde özetler. Varlığımızdan kuşkulanmamalıyız, düşündüğümüz için varız. Günah, başka bir deyişle erdemsizlik, insanın beden yapısından gelir; bir bakıma, insan duyularının gelişmekte olan insan aklı üstündeki egemenliğinin sonucudur. Böylece mutlak kötülük ya da erdemsizlik, giderek şeytan yoktur. Yaratma, başı gibi sonu da olmayan bir oluştur; o, olmuş değildir, oluyor. Ve hepimiz bu sonsuzluğun içindeyiz.

Bu düşünceleri, Scotus Eriugena'yı, kilisenin ve kendisini tutan imparatorun gözünden düşürmüş, perişan etmiştir. Onun öldürüldüğünü söyleyenler de vardır. Gerçek şu ki, yaşamı üstüne pek az şey biliyoruz. Ancak bir şey kesin: Akılcı ve ilerici bir din adamı oluşu.

Bununla beraber, 9. yüzyılda hemen tüm yazarlar Franktır. Hepsinin de kültürü derinleşmiş ve ufukları genişlemiştir. Kiminde önde gelen kaygı, din adamlarını bilgilendirmektir; çoğu, kişiliklerini ortaya koyan eserler yazarlar ve etkinlikleri dört temel doğrultudadır: Önce, müzik sanatına yakından bağlı dinsel şiirlerle din törenlerini zenginleştirme; sonra, siyasal kurumlar üzerine düşünceleri görüyoruz; Hıristiyan halkın yazgısına doğru yürüyüşünü izlemek gerektiği için tarih izliyor onları; son olarak da büyük dogmatik sorunlara eğilmeyi denemek isteyen ve her dinsel kültürün son uğrağı olan ilahiyat. Kuşkusuz, bu edebi ürünlerin değeri öyle yüksek değil; ama Batı düşüncesinin ilk uyanışını temsil ettikleri de bir gerçek.

Güzel sanatlarda da bir rönesans vardır ve edebiyatta olduğu gibi o da siyasal düzendeki canlanışla ve dinsel yaşamdaki yenilenişle yakından ilgilidir. Ne var ki, hepsinden daha erken doğar bu rönesans, hepsinden daha özgündür; bu arada, dışarıya ve geçmişe daha az bağımlıdır. Sanatçılar, öyle yazarlar gibi, klasik eserlerin kopya edilmesi düşüncesinde değildir; onların eserlerinde, 7. yüzyıl sonlarından başlayarak Loire'la Ren arasında, antik geleneklerle barbar katkısının bereketli bir kaynaşmasına tanık olduğumuz ülkelerde kendini gösteren eğilimler açılıp serpilir.

> Galyalı duvarcıların ve süslemecilerin teknik ustalığı, Charlemagne'ın hükümdarlığı zamanındaki ilk mimarlık eserlerinde kendini ortaya koyar; Germiny Kilisesi, geleneksel yerli usullere göre yapılır ve süslenir ve Frank kralı, iktidarının Bizans imparatorlarınınki ile aynı nitelikte olduğunu tanıtlamak için Bizans'ı örnek alarak bir kilise yaptırır. Ancak, edebiyatta olduğu gibi sanatta da asıl bereketli dönem, 814 yılından sonra başlar. Bu tarihten sonra yapılan kiliseler, dinsel törenlerin yerli gereksinmelerine yanıt veren, aynı zamanda "roman" mimarlık devrimine hazırlık niteliğindeki yenilikleri içerirler.
>
> Kitap süslemesi ve ciltlemede de Karolenj sanatı en yetkin başarılarını koyar ortaya.
>
> Bu yaratışların kökeninde de dinsel törenlerdeki yenilik vardır yine.

Ren ve Loire arasındaki ülkelerde, 780 ve 830 yılları arasında uygarlığın durumu budur. Ne var ki bu uygarlık, bütün imparatorluk üstünde parlama eğilimindedir. Çeşitli nedenleri vardır bunun: Çünkü bu uygarlığın içine din iyiden iyiye işle-

miştir ve bu dinin manevi yönetimini elinde tutanlar kiliseye bağlıdırlar; başta düşündükleri, Hıristiyanlıktır ve bütün yerel özelliklerin şimdi bir birlik içinde erimesi gerektiği inancındadırlar. Sonra, bu uygarlığın serpilip geliştiği eyaletler hemen tüm Batı'yı kaplayan bir devletin yüreğidir, ayrıca, Kuzey Galya'da pek büyük toprakların sahibi, Avustrasya ve Neustria aristokrasisinin başı olan Frank kralı, Roma imparatoru olmuştur ve Papa'yla beraber İsa'ya inanan bütün müminlerin önderidir. Son olarak, aydınların kendi aralarında sürdürdükleri ilişkiler, askeri seferler dolayısıyla tüm laik aristokrasinin zaman zaman bir araya toplaşması, yönetici zümrenin, piskoposların, manastır başpapazlarının, bütün imparatorluğa yayılmış kontların ortak bir kökenden gelmesi, Karolenj İmparatorluğu'nun yayılışını kolaylaştırmıştır. Öyle de olsa, bu imparatorluk tüm Batı demek değildir; bazı eyaletlerinde yerel ve sağlam gelenekler varlıklarını sürdürmektedir. Böylece, Karolenjlerin uygarlığı, bütün imparatorluk üstünde parlama eğilimindedir; ancak, bölgeden bölgeye değişen bir yoğunluktadır bu.

Özetle, 800 yılı dolaylarında tüm Hıristiyan Batı'nın uygarlığı, büyük istilalardan bu yana ilk kez, hem yükseliş halindedir hem de –yerel farklılıklara karşın– bir örnektir.

Ne var ki, uzun sürmez bu.

Karolenj İmparatorluğu'nun parçalanışı

9. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, bu atılım ve birliği iki olay köstekleyip parçalar; ikisi de birbirine sıkı sıkıya bağlı olaylardır bunlar: Bir yandan, Batı'nın siyasal yapısının belkemiği olan Karolenj monarşisi çökmeye başlar; öte yandan, güneyden, kuzeyden ve doğudan gelen yeni istilalar, aynı anda saldırıya geçer.

Pépin'in, sonra da Charlemagne'ın zamanında ve manevi ile cismaninin gitgide kaynaşmasının etkisiyle birbirine zıt iki ilke Frank monarşisinde birbirine karışmıştı: Daha baştan beri var olan ve şiddet, savaş ve yağmaya dayanan askeri ilke, laik yüksek aristokrasiyi tutup dizginleme olanağı vermişti. Yeni bir öğe olarak, dinsel nitelikteki bir ilke, egemenliği, dinsel törenlere, kutsallaştırma ayini ve ant üstüne dayandırdığından, krala, temel görev olarak, barışı ve adaleti sürdürmeyi veriyordu. Zayıf bir dengeydi bu, nitekim çok geçmeden bozuldu. Gerçek-

ten, Dindar Louis'nin hükümdarlığından başlayarak, düşünsel rönesansın ilerlemesi, ruhban takımının etkisini pek artırmıştı; bu din adamları, imparatoru, barış ve adalet yolundaki görevlerini yerine getirmesi gerektiğine inandırdılar.

Hükümdar, barışçı olur böylece ve sınırları dışına sefer yapmayı durdurur. Hıristiyanlığın yayılması politikası izlenmektedir gerçi; ama din adamları ve pagan kabile şeflerinin girişimiyle olmaktadır bu. Oysa böylesi bir tutum, hükümdarı yağmanın yararlarından, yani kralın kendi mülkünü azaltmadan adamlarını ödüllendirmek aracından yoksun kılmış oluyordu. Öyle olunca, o da aristokrasi üyelerine kendi topraklarından dağıtmak zorunda kaldı ve sonunda, Karolenj ailesinin o uçsuz bucaksız toprak serveti çabucak eriyip tükeniverdi.

İmparator, bunun yanı sıra adil olmaya, kutsallaştırma ayininden doğan krallık görevlerini ve vasallık antlaşmasından doğan senyörlük borçlarını titizlikle yerine getirmeye çabaladı. Oysa kutsallaştırma ayini ve vasallık, ilk Karolenjlerin iktidarını güçlendirmede bir zaman yardımcı olmuşken, hükümdarın iktidarını sıkı sıkıya sınırlıyordu şimdi. Kutsallaştırma ayini, rahiplerin etkisiyle, açıkça bir vaadi beraberinde getirmekte gecikmedi; bununla kralın kendisi, otoritesine sınırlar getiriyordu: 843 yılında, Kel Charles, laik büyüklerle ve kilise büyükleri huzurunda, "akla ve hakkaniyete uyacağını" vaat ediyor ve her birine, "zümresi ya da saygınlığı ne olursa olsun, kanununu koruma hakkını" tanıyordu. Vasallık sözleşmesine gelince... Bu sözleşme, senyörün, adamı üstünde şartsız egemenliğini kurmuyordu; tersine, sözleşme patrona, vasalına yardımcı olma ve onu koruma borcunu yüklüyordu ve vasala, senyöründen hiçbir zarar gelmemeliydi. Öyle olunca kral, adamlarının ölürken mirasçılarına bıraktıkları ayrıcalıklı toprakları onlardan geri almakta ve savsaklayan vasalların görevlerini ellerinden alarak cezalandırmada duraksadı. Böylece, yönetici kadroyu belli fasılalarla gençleştirmeyi ve herkese örnek olarak cezalandırılmalarla bağlılıkları canlandırmayı kendine yasaklamış oluyordu. Öyle olunca da kulluğa girmeyle kurulmuş olan bağ yavaş yavaş gevşedi ve olumlu sonuçlar veremez oldu. 9. yüzyılın ikinci otuz yılında, ilk Karolenjlerin, kurulmasını desteklediklerı vasallık sistemi, büyükleri bir hükümdara tâbi kılmada güçsüzleşti; buna karşılık, laik toplumun daha alt tabakalarında, küçük aristokrasi üyelerini daha yüksek ailelerin şef-

lerine sıkı sıkıya bağlama sürüyordu. Böylece, uzaktan ilişkileri yasaklayan iktisadi yapıya, büyük toprak sahiplerinin üstünlüğünü güvence altına alan sosyal yapıya çok daha iyi uyan, gitgide küçük siyasal topluluklar oluşmaya başladı. Krallık iktidarı ahlaki kaygılarla ve piskoposluk erkânının denetimiyle felce uğrayınca, Frank krallığında otorite parçalanmaya başladı.

Bu parçalanışı, Karolenj ailesindeki anlaşmazlıklar da hızlandırdı: Dindar Louis, yaşlandığında iki duygu, imparatorluğun birliğini koruma ile oğullarından her birine mirasından eşit bir parçayı bırakma konusundaki eski âdete uyma kaygısı arasında bocaladı. Uzun bir mücadele, oğullarla babayı karşı karşıya getirdi; o ölünce de kardeşler birbirine düştüler. Hasımlardan her biri, ödünler ve vaatler yoluyla, aristokrasi üyelerini kendi yanlarına çekmeye çalıştılar; onlar da bağlılıklarını açık artırmaya çıkararak, bağımsızlıklarını alabildiğine artırdılar. Sonunda, 843 yılında, Verdun Antlaşması'yla Batı Avrupa kesin olarak bağımsız üç krallığa bölündü: Batı Frank Krallığı, Doğu Frank Krallığı, aralarında da Kuzey Denizi'nden Güney İtalya'ya değin uzanan ve Roma ile Aix-la-Chapelle'i içine alan bir krallıktı bunlar. Bu üçüncüsünün kralı, "imparator" unvanını da saklamıştı kendisine; ne var ki, bunun saygınlığı kuramsaldı artık. Doğu krallığında çeşitli Germen halkların kişilikleri gitgide kendini belli ettiği halde krallık iktidarı, tutarlılığını uzun zaman korudu. Ortadaki krallık ile Batı Frank krallığında çok geçmeden yeni bölünmeler oldu; oralarda krallık otoritesinin yerel temsilcileri, özellikle marki ve dükler, yani büyük bir askeri yönetimle donanmış bulunanlar, görevlerini ayrıcalıklı olarak gördüklerinden kendilerini hükümdara bağlayan –o pek gevşemiş– vasallık bağını açıkça koparmadan, vesayetinden hızla sıyrıldılar ve babadan oğula geçen prenslikler kurdular.

İmparatorluğun parçalanışının kilisenin birliğine de zararı dokundu. Batı'daki ülkelerde arşövekler, markilerin örneğine uyarak, 9. yüzyılın ikinci yarısında Papanın denetiminden kurtularak, kendilerine bağlı piskoposları egemenliklerine almaya kalktılar. Kuşkusuz Papalık tepki gösterdi buna. Hatta Papa I. Nicolaus, imparatorluğun saygınlığının silikleşmesinden bir an yararlanarak, kendi manevi üstünlüğüne de dayanıp hükümdarlar arasındaki uyuşmazlıklarda hüküm vermeye kalktı. Ne var ki, korunması güç küçük bir devletin sahibi olarak kendisinin korunmaya gereksinmesi vardı. Ve 10. yüzyılın başlarında,

imparatorluğun, Lombard Ovası'ndaki zorbaların aralarında tartıştıkları gülünç bir sıfat olduğu bir zamanda Papalık, Batı Kilisesi üzerindeki manevi otoritesini bütünüyle yitirmese de pek derin bir güçsüzlüğün içine gömülüp gitmişti.

Böylece, 9. yüzyılın akışı içinde İngiltere'de Mercie Krallığı hegemonyasını sürdürmeyi başaramazken, Karolenj devletinin dağılışı, Avrupa'yı istila karşısında daha yaralanabilir bir duruma getirdi.

YENİ İSTİLALAR VE SONUÇLARI

Hıristiyanlık, dört bir yandan saldırıya uğradı.

Güneyden, Müslümanlar (*Sarrasins*) geldiler. 8. yüzyılda, Frank orduları Müslüman ilerleyişini durdurmuş, sonra da İslam gitgide Pireneler'in ötesine itilmişti; bir askeri komutanlar hanedanının sıkıca elinde tuttuğu İspanya sınır bölgesi etkili bir kale olup çıkmıştı: Arap süvarileri bir daha Akitanya'ya giremezlerdi artık. Ancak, deniz tarafı serbestti. Müslüman korsanlar da İspanya ve Mağrib'den hareket ederek, önce Batı Akdeniz'deki adaları, Balear Adaları'nı ele geçirdiler; 806 yılından başlayarak Korsika, arkasından Sicilya fethedildi ve oralardan tüm Hıristiyan kıyılara yağma akınlarına başladılar: Nice, Marsilya, Arles, Roma, Les Pouilles, Campania arka arkaya soyulup çiğnendi. 9. yüzyılın son yıllarında, Müslüman serüvenciler, Mağribiler kıyılarında bir noktada sürekli yerleştiler; oradan bütün Alpler'e sızdılar ve İtalya ile Galya arasındaki yolları keserek, üç kuşak boyunca tacirlerle hacıları haraca kestiler.

Yine deniz yoluyla, kuzeyden de istilalar geldi. İskandinavya, Norveç ve Danimarka kıyılarına yerleşmiş Germen kökenli klanlar denizcilikte ustaydılar; 7. ve 8. yüzyıl boyunca, kullandıkları tekneleri hayli geliştirmişlerdi; 40 ila 100 kişi alan bu araçlarla ırmaklar boyunca ilerleyebiliyorlardı. Bu teknik gelişmelerin de kolaylaştırdığı yayılışa kuşkusuz, hem Hıristiyan ülkelerin zayıflaması hem de nüfus artışı yol açmıştı; yoğun bir kalabalığın oturduğu kendi ülkelerinin dışında, ek kaynaklar aramaya gidiyorlardı. Batı Hıristiyanları, Normanlar diye adlandırırlar onları. Norveçliler, küçük gruplar halinde, kolonileştirecek toprak arayışı içindeydiler; önce İngiltere dolayındaki adaları, sonra İrlanda'yı, son olarak da İzlanda'yı ele geçirdiler. Danimarkalılara gelince, başlarında şefleri, büyük gruplar halinde, daha sert ve derinliğine oldu onların akınları.

Bu kez, tarımcı ve balık avcılarının değil, korsan tacirlerin ilerleyişiydi bu; uzun zamandan beri Kuzey Denizi'nin Hıristiyan tacirleriyle ilişki içindeydiler, ayrıca Frank ve Anglosakson ülkelerinin –görece de olsa– gönencini tanıyorlardı. Uğradıkları limanlarda sıkı bir zabıta hüküm sürdüğü sürece barışçı bir ticaretin sınırlı kârlarıyla yetindiler; ancak, biraz zayıflama görünce, alışverişi terk ederek, zorla servetlere el koydular, köleleri, altını ve gümüşü silip süpürdüler ve yeni ganimetlerin aranışı içinde daha uzun bir yolculuğa çıktılar. İngiltere'den başlayarak Manş kıyılarını soydular; sonra, oradan İspanya kıyılarına kadar uzanıp Akdeniz'e girdiler. Kıyı bölgelerinde ele geçirecek bir şey kalmayınca içerilere daldılar, ırmaklar boyunca çıktılar, sonra gemilerini terk ederek süvari oldular. Son olarak, 9. yüzyılın ortalarından başlayarak da Danimarkalı süvariler, yerle bir edilmiş bölgelerde sürekli biçimde yerleştiler; başlarda sıradan kışlamalar olan yerleşmeler, gerçek kolonilere dönüştü çok geçmeden: İngiltere'nin kuzeydoğusunu içine alan bir İskandinavya krallığı, York bölgesinde örgütlendi; 911 yılında Batı Fransa kralı, Aşağı Seine bölgesini Normanlara bırakmak zorunda kaldı.

Böylesine yıkıma uğrayan Avrupa'nın üstüne 10. yüzyılın ilk yarısında, başka istilacılar da gelip çöktüler: Bu kez bozkırlardan gelen bu süvariler, Macarlardı. 906 yılından önce Pannonia Ovası'na yerleşmişlerdi. Oradan hızla yağma seferlerine giriştiler; önce Güney Almanya'ya, arkadan Lorraine'e, Lombardia'ya, Rhône Vadisi'ne doğruldular; 935 yılında Burgonya ile Berry'deydiler, 937 yılında Roma'da, 951 yılında da Akitanya'da.

Böylece, Batı'nın hiçbir eyaleti yoktu yakasını sıyıran bu yağmadan.

Bu oldu sonuçları bu yeni istilaların.

Bu haydutluk girişimlerinin başarısı şaşırtıcı görülebilir. Ne var ki, Latin Hıristiyanlığı bir savunma savaşı için örgütlenmemişti; ağır, toparlanışı yavaş olan Frank ordusu, seçilmiş bir düşmana karşı ve zamanı daha önceden belli askeri akınlara uygundu özellikle. Küçük birliklerin sürekli oturduğu kaleler sistemine dayanan bu ordu, savaş yöntemleri kendininkine benzeyen bir saldırgana karşı bir cepheyi koruyabilirdi. Birden ortaya çıkan bir akına karşı direnebilmekte ise yetersizdi; kaldı ki bu akınlar, tehlikesiz görülerek savunulması daha önce örgütlenmemiş deniz kıyılarına karşı yönelmişti. Ayrıca şaşkınlık, ilk direnme girişimlerinin uğradığı başarısızlıklar savaşçılarda bir

yetersizlik duygusu yarattı ve giderek de arttı bu duygu. İşte o yüzdendir ki, bir yüzyıldan fazla bir zaman Avrupa, kolayca yaralanabilir bir av oldu ve yıkıntılara uğradı; bu zararlar, Batı bölgelerinde, deniz cephesi daha geniş olan İngiltere adalarında ve Batı Frank Krallığı'nda çok daha ağır oldu.

İstilalar, başta monarşik kurumların çözülüşünü hızlandırdı: Hükümdarların saygınlığına büyük darbe vurdu; çünkü ordu hiçbir yardımda bulunamıyordu ve zararları bir parça sınırlandırmak için 845 yılından başlayarak, Galya'da ve İngiltere'de herkesten para toplayıp Normanlara yıllık bir vergi vererek, krallıklarının esenliğini sağlamaya kalktılar. Onur verici bir çözüm değildi bu; halkın hoşuna gitmedi, kalıcı sonuçları da olmadı zaten. Öte yandan, güvensizliğin artması, sınırlardaki askeri bölgeler rejimini tüm ülkeye yaymaya, kaleleri ve savunma eserlerini çoğaltmaya, krallık ordusunu sürekli savunma ile görevli bölgesel küçük milisler halinde parçalanmaya, askeri hareketin girişimini hükümdarın yerel temsilcilerine bırakmaya götürdü. Kumanda yetkilerinin parçalanışına doğru gelişme hızlandı böylece.

İstilalar ayrıca, önemli maddi yıkıntılara yol açtılar: Yağmalar, değerli maden birikiminin önemli bir bölümünü çekip aldı Avrupa'nın elinden. Mücevherat hazinelerinin manastırlara dağılmış olmasının para dolaşımında ve ticari harekette doğrudan bir etkisi yoktu gerçi, ama düzenli haraçlar, para olarak basılmış büyük gümüş birikimini sildi süpürdü. Asıl acıyı kırsal kesim çekti; surların koruduğu kentsel topluluklar, darbelerden alabildiğince uzak kalabilmişti. 9. yüzyılın başlarında Kuzey Galya'da gördüğümüz hafif nüfus artışı birden kesildi; toptan kıyımlar, kaçırmalar, kaçışlar, eksik beslenme, tehlikeye en çok açık bölgeleri boşalttı; bir yandan da haydutlar, özellikle Alpler'de bazı ticaret yollarını keserken, yığınla ekili yerler de ekilmez oldu.

Son olarak, kültürel değerler de yakasını kurtaramadı bu felaketten. Çünkü istilacılar, kentlerden daha fazla yararlanabilir olan manastırlara saldırıyorlardı; manastırlarsa, iştah kabartıcı zenginliklerle doluydu. İçlerinden çoğu yağmalandı, yakılıp yıkıldı; ötekilerini içindekiler terk etti ve daha barışçı bir yer aramak için çıktıkları yolculukta, beraberlerinde götürdükleri –yükte hafif– şeyler heder olup gitti. Manastırların koydukları kurallara uyulmaz oldu, kitaplıklar dağıldı, okumalar savsaklan-

dı. Böylece krallık iktidarı çözerken bile etkisini sürdüren Karolenj rönesansının atılımı kırıkdı. Vahşi ve pagan öğelerin gitgide sızması, sefaletin ve sürekli tehlikenin kafalara saldığı karışıklık, uygarlıkta –hissedilir– bir alçalışa yol açtı genel olarak.

Ne var ki, sınırlı bir gerileyişti bu ve geçiciydi. Sınırlıydı: Çünkü Batı'nın bütün eyaletlerini çarpmamıştı bu felaket; bunun gibi Britanya adaları, Kuzey Galya ve Provence dışında akınlar çabucak geçiyor ve yıkımların giderilebileceği uzun sessizlik molaları oluyordu; ayrıca, hemen bir yanda sığınaklar, ormanlık dağlar, kapalı kentler, aceleyle tahkim edilmiş manastırlar vardı ve tehlike anlarında en değerli şeyler oralarda sığınacak bir köşe bulabiliyorlardı. Geçici bir gerileyişti de: Çünkü sonunda durdu istilalar. Gerçekten, Batılı insanlar yavaş yavaş yeni askeri tehlikelere alıştılar; yerel savunma, şatoların çevresinde örgütlendikçe, yağma seferleri de hem daha rastlantısal oluyor hem de umulanı getirmiyordu. Aynı zamanda, istilacıların kendi ülkelerinde de derin değişiklikler olmuştu: Macar göçebeler Macar ovalarında yerleşiyor, tarımcı ve yerli oluyorlardı; İskandinav ülkelerinde, 9. yüzyıl sonunda Norveç'te Harald Hårfager zamanında, Danimarka'da 10. yüzyıl boyunca Gorm ile Mavi Dişli Harald (Harald Blåtand) zamanlarında monarşinin otoritesi güçleniyordu. Böylece, tehlike azaldı, sonra da kayboldu. Frank ülkelerini, son kez olmak üzere, 926 yılında bir Danimarka ordusu ciddi olarak tehdit etti; 955 yılında, Germen kralının Leh üzerindeki zaferi Macar tehlikesine son veriyordu; 972 yılında, Provence'taki yuvaları ele geçirildikten sonra Müslümanlar Alpler'den kovuldular, istilalar devri kapanmıştı. Yalnızca İngiltere, 11. yüzyılın ortalarına değin, Norsların (Vikingler) baskısını çekecektir; ancak, Kıta Avrupası, artık yabancı akınlara uğramayacaktı bir daha ve büyük bir ayrıcalıktı onun için bu.

Aslında, 9. ve 10. yüzyılların istilacıları, yalnızca yıkıcı olmadı. Gerçekten, yol açtığı ilişkilerle, Hıristiyan topluluğun genişlemesini hazırladı: Hıristiyanlığın bazı öğelerini özümseyen yığınla Viking, onları İskandinavya'ya taşıdı ve orada pagan inançlarla karıştı bunlar: "Karışık iman" döneminin arkasından da –Danimarka'da Harald, Norveç'te Olav gibi– hükümdarların desteklediklerı Hıristiyanlığı kesin olarak kabul etme dönemi geldi. İstilalar, ticari alışverişi de yüreklendirdi; korsanlıkla barışçı ticaret arasındaki geçiş pek hissedilir değildi ve Norman yağmacıların sürekli kampları, çatışmalara ara

verilen zamanlarda fuar yerleriydi; Kuzey Denizi'nde ticari dolaşım, ilk şiddetli saldırılarla uğraştıysa da yeni bir gelişim içine girmekte gecikmedi. Son olarak, bazı bölgeler Vikinglerin sürekli yerleşmesine tanık oldu çeşitli biçimler altında: İrlanda'da limanlara ve kıyılarla sınırlı olarak, balıkçılığa ve deniz taşımacılığına egemenlik; Kuzeydoğu İngiltere'de tarımcı halk kolonileri; Seine ağzı dolaylarında, kendini yerli halka dayatan askeri bir aristokrasidir bu biçimler. Ve bu son "Normandiya", Batı'nın en sağlam eyaletlerinden biri olup çıkacaktır çok geçmeden; İskandinav katkısının da bereketli bir kanıtı.

Böylece, güvensizliğin ve maddi yıkımların –bir anlığına– durdurduğu Batı uygarlığının kalkınışı, barış gelir gelmez yoluna koyuldu. Avrupa, birliğini yeniden bulamadı gerçi; ancak, Karolenj mirasının en yetkin bölümünü elinde tutuyordu ve Charlemagne'ın hükümdarlığına rastlayan kısa dönem boyunca ekilmiş tohumlar, Hıristiyanlığın çeşitli bölgelerinde –birbirinden farklı da olsa– yemişlerini verdiler.

8.-9. YÜZYILLARDA BATI AVRUPA

8.-9. yüzyıllarda Batı Avrupa'yı İngiltere, Fransa ve Almanya olmak üzere, üç ayrı bölgede incelemeli.

Sakson İngilteresi

İngiltere, öteki Batı ülkelerinden çok daha uzun ve çok daha fazla sertlikle yaşadı istilaların acısını: Vaktiyle bir kültürün aydınlığını tüm Avrupa'ya saçmış olan manastırlarının hemen hepsi yakılıp yıkılmıştı ve York, o Alcuin'in kenti, 867 yılından 954 yılına değin İskandinav pagan krallığın başkenti oldu. Bununla beraber, Anglosakson uygarlığı ayakta kaldı ve gitgide kendini derleyip toparladı. Sığınağı Wessex oldu: Adadaki krallıklar içinde en Batılı olanıydı bu; hükümdarı Büyük Alfred (871-899) İskandinav istilacılara karşı zafer kazanarak direndi ve yitirdiği toprakların bir bölümünü geri almasını bildi; yeniden fethedilen bütün topraklar otoritesi altında birleşti ve onun zamanından başlayarak Anglosakson ülkeleri artık tek bir krallık haline geldiler. Alfred, aynı zamanda kültürü de canlandırmaya çabaladı ve Kıta Avrupası'ndan rahipleri saraya çekti. Ancak, bilginin laik toplumda da yayılması gerektiğine

inandığı için yalnızca Latin edebiyatla kilise edebiyatının rönesansını desteklemekle yetinmedi; klasik eserlerin halkın konuştuğu dile çevrilmesini de yönetti.

Anglosakson nesri, bu çevirilerle başlar.

10. yüzyılın ilk yarısında, Alfred'in yerine geçenler, Danimarkalılara karşı mücadeleyi sürdürüp Kuzeydoğu İngiltere'yi bütünlüğüyle kurtarırlarken, kilise kurumlarındaki yenileşmeye sıkı sıkıya bağlı olarak, kültür de gelişmesini sürdürdü. Ne var ki, eski eğilimlerin tam tersine, adadaki uygarlık artık, Kıta Avrupası'na bağlıydı ve özellikle, içine Karolenjlerin su katılmamış geleneklerinin sızdığı Germen kültür merkezlerinden gelen katkılarla canlanıyordu. Manastırlarda reform, bu etkilerin damgasını taşır. Keşişlikteki bu reform ise, düşünsel ve sanatsal yaşamı yüreklendirdi ve başlıca merkezi de Winchester Katedrali'nin çevresinde yerleşti; yine Karolenj örneklerinden esinlenen minyatürcülerin o parlak çalışma yeri bu katedral olmuştur. Alcuin'in bulduğu harf biçiminin kullanılışı tüm İngiltere'de yaygınlaşırken, Ren bölgesi mimarlığının geleneklerine göre de kiliseler yapılıyordu. 10. yüzyılın sonunda İskandinav tehlikesinden yakasını sıyırmamış olan Anglosakson ülkeleri, sağlamlıklarını yeniden kazandılar; krallık iktidarı, fetih süresince güçlendi. Ne var ki İngiltere, Hıristiyan kültürün başlıca merkezlerinden biri olmaktan çıktı; uygarlık, yeni parlayışının kaynağını başka yerden aldı ve kalkıp doğrulma, Kıta Avrupası'ndaki rönesansın yalın bir yankısı oldu.

Batı "Francie"

Verdun Antlaşması'nın sınırlandırdığı biçimiyle, Batı "Francie" Krallığı'nda siyasal iktidardaki çözülme son noktasına varmıştı bu sıralarda. Bütün bir 10. yüzyıl boyunca –Loire'la Seine arasında– Normanlara karşı savunmayı yönetmiş olan marki, Güçlü Robert'in çocukları arasında tartışılıp duruldu. Bu uzun çekişme, egemenliğin parçalanışını daha da hızlandırdı. Krallık, bağımsız prensliklere bölünmüştür şimdi: Önce düklükler gelmektedir, Fransa, Burgonya, Akitanya, Normandiya; her biri büyük etnik grupları karşılamaktadır; bir bölümü pek eski barbar krallıkların uzantısıdır, sonuncusu ise, son istilalarla ortaya çıkmıştır. Öteki prenslikler de kendilerini bölgesel

aristokrasiye kabul ettirmiş olan bazı kontluklar çevresinde oluşmuştur. Bu siyasal grupların sahipleri, soylarından geldikleri Karolenj görevlileri gibi, krala bağlıdırlar; ne var ki, bu vasallık bağı gerçekte hiçbir bağımlılık doğurmamaktadır; atalarının krallıktan –vekâlet yoluyla– aldıkları kural koyma ve cezalandırma yetkisi, miras yoluyla kendilerine geçen bir iktidar olmuştur ve bunu da hiçbir denetime tâbi olmadan kullanmaktadırlar şimdi. Krallık iktidarının çözülüşü, güneyin yarısında daha da ileriye varmıştır: Aslında krallığın bu bölümünde Karolenjlerin vasallık kurumları pek öyle sağlamca yerleşmemişti ve 10. yüzyılın son yıllarında kontların kendileri bile üstünlüklerini yitirirler oralarda. Özetle, krallık iktidarı pek küçük parçalara bölünmüş bulunmaktadır: Feodal diye adlandırılan sosyal düzenin siyasal yapısıdır bu gelen.

Kamu gücü kavramının tam bir kararması da niteliklerinden biridir bunun.

Gerçekten, her otorite özelleşmiştir: Otoriteyi miras yoluyla eline geçiren, mal varlığının bir parçası olarak bakmaktadır ona ve kendi yararına kullanmaktadır; özgür insanların en varlıklılarını kendi davası için savaşa götürmektedir; koruması karşılığında köylülerden aldığı vergiler gelenekle haklı gösterilmektedir ve o yüzden de "âdetler" diye adlandırılmaya başlanmıştır bunlar; adaleti yerine getiriyor ve yaptırım uyguluyorsa, başta –para cezalarının ve el koymaların sağlayacağı– maddi yararlar umut ettiği içindir. Bu anlayış, Karolenj devletinin kurumlarını, hatta toplumun yapısını bütünüyle değiştirdi. Krallık ordusu, her şatoya bağlı küçük birliklere bölündü. Eski kamu adli meclisleri, özel mahkemeler olup çıktılar; kontluk duruşmalar, yerel aristokrasi üyelerinin ziyaret ettiği feodal mahkemelere dönüştü; konttan, sonra da kraldan vekâlet alan ve daha aşağıda adalet dağıtan meclisler, bağımlı tüm köylülerin, serfler kadar özgür köylülerin de yargılandıkları senyörlük mahkemeleri oldular. Şato sahipleriyle, ayrıcalıklı toprak sahiplerinin iktidarı karşısında o antik özgürlük ve kölelik arasındaki ayrım silindi giderek; tersine, yoksullar ile zenginler arasındaki çizgi derinleşti: Yoksullar, sahip oldukları toprakları kendileri işleyenlerdi; zenginler de senyörlük topraklarının, bir savaş atı beslemeye, silahla donanmaya, boş vakitlerinde kılıçla süvari talimi yapmaya olanak sağladığı kimselerdi ve savaşta etkili rolü oynayabilecekler yalnız onlardı.

Özetle, 10. yüzyılın sonunda Frank devrinin kamu kurumlarının son kalıntılarının kaybolduğu sıralarda laik toplum, birbirinden pek farklı iki sınıfa bölünür: Bir yanda köylüler vardır ki, tam mülkiyet sahipleri, kesenekçi ya da serf olarak hepsi, kendilerini korumasına almış senyörün adaletine, giderek sömürüsüne tâbidirler; öte yandan da şövalyeler. Meslekten savaşçı olan bu kişiler, senyörün haracından bağışıktır; kulluğa girme andını özgürce içmiştir ve fieflerinin sahibi olan senyöre karşı –sınırlı ve onurlandırıcı– silahlı hizmet ve danışma hizmetiyle yükümlüdür ve uygulamada her türlü baskının dışındadır.

Kumanda yetkililerinin yerel milis şeflerince ele geçirilmesi, siyasal ve sosyal kurumların toprak ekonomisine başarılı bir uygulanışıdır aslında; bu ekonomide ulaşım ve bağlantılar güçtür ve gerçek iktidar da büyük toprak sahipleri elindedir. Uzun bir zamandan beri hazırlanan, krallık iktidarının Karolenjlerce –muhkem olmayan– ihyasının bir anlığına geciktirdiği egemenlikteki bu bölünme, istilalar sırasında düzeni ve barışı sürdürebilecek tek örgütleniş olarak ortaya çıkmıştı. Bu olaydan hareketle, ona bir çöküş etkeni olarak bakmakta acele etmemeli. Tersine, feodal yapı, istikrarlı bir denge gerçekleştirir ve Batı uygarlığının gelişip serpilmesine en uygun zemini hazırlamış görünmektedir. Gerçekten, 10. yüzyılın sonunda Fransa'da, feodalitenin yerleştiği sırada, yeniliğin açık işaretleri de kendisini göstermektedir.

Neydi feodal toplumun vaatleri?

Başta, krallık makamı daha sağlam bir tabana oturuyor: 987 yılında Robert'ler ailesinden birinin, Hugues Capet'nin seçilmesiyle krallık, bir daha çıkmamacasına, Fransa'nın eski, Kuzey Galya'nın da en zengin markiler ailesinin eline geçer. Hükümdar, bütün ülkeye dağılmış hakların ve oraya buraya serpilmiş, sistemli olarak sömürülmesi güç *villa*'ların sahibi değildir artık; Paris ve Orléans dolayında toplaşmış, birbirine sıkı sıkıya bağlı topraklardan ve gelirlerden oluşan bir çekirdeğe, tutarlı bir mülke sahiptir. En sağlam feodal prenslikler kadar güven verici bir toprak tabana, Frank monarşisinden miras kalan iki temel daha eklenir: Önce, hükümdarın kişiliğini mistik bir saygınlıkla çevreleyen ve Karolenj geleneğine göre ona yığınla piskopos ve manastır başını seçme hakkını veren kutsallaştırma ayini; sonra da kralla en güçlü dük ve markiler arasında –hiç olmazsa manevi planda– bir ilişkiyi sürdürme olanağını veren vasallık bağıdır

bunlar. Krallığın bütün senyörlükleriyle bu bağ yoktur; çünkü bağlılıklar ağı, piramit niteliğini yitirmiştir ve bir yığın bağımsız küçük yandaşa bölünmüştür.

Öte yandan, Charlemagne zamanında kendini haber veren pek ağır bir iktisadi direniş aydınlığa kavuşur. 950 yılı dolaylarında, tarıma toprak kazandırma etkinliği dallanır budaklanır: Çift sürme tekniğindeki kesin bir gelişme sayesinde köylüler, eski düzlükleri terk ederek ormanlık araziye dalma cesaretini kendilerinde bulurlar ve küçük gruplar halinde birleşerek yeni topraklar kazanırlar ekine; günlük geçim için üretimin artmasını hazırlayan, giderek geleceğin nüfus çoğalışının kapılarını açan bu girişimler, boş alanları azaltır ve böylece de insanlar arasında temasları kolaylaştırır. Ticari alışveriş daha etkin hale gelir; Paris havzasının şarabı, Atlantik kıyılarının tuzu Kuzey ülkelerinde satılırken, Müslüman İspanya ile de ticaret gelişmektedir ve 10. yüzyılın ikinci yarısında, Kuzey Denizi'nden ta Arap ülkelerine değin tacirlerin gitgide canlanan yolculukları görülür.

Kuşkusuz, bu yollar boyunca, Germania'nın ve İtalya'nın düşün ve sanat merkezlerine en yakın olan krallığın doğu bölümünde, istilalara en az uğradığı için ustalara, bilginlere ve kitaplara sığınak hizmeti görmüş olan eyaletlerdedir ki, Karolenjlerin kültür mirası yemişlerini vermeye başlar. Bazı katedral okulları etkinliklerine başlar. Bununla beraber, piskoposluk dünyevi işlere pek daldığından ve feodal entrikalara hayli karıştığından, genel olarak açık bir gerileyiş içindedir; öyle olunca da en bereketli merkezler manastırlardır: Oralardadır ki diyalektik öğretim, kopyacılık, kitap süslemeciliği gelişmektedir; dinsel törenleri zenginleştirme çabaları müzikte çokseslilığin ilerlemesini desteklerken, dinsel tiyatronun gelişini de hazırlamaktadır; ortaçağ heykellerinin –belki– ilki de o manastırlardan birinde yapılır.

Cluny Manastırı'nın özel bir önemi vardır içlerinde.

Cluny Manastırı 910 yılında kuruldu. Benedikten kuralına tâbiydi. Tek bir başpapazın otoritesi altındaydı. Keşişler, uygulamada tüm maddi uğraşların dışında tutulmuşlardı; çevrelerinde kendilerine hizmet edenler, kesenekçilerin işlettiği toprakların ürünleriyle büyük bir rahatlık içinde yaşıyorlardı; tüm zamanlarını *Opus Dei*'ye, dinsel törenlerin görkemli bir biçimde yapılmasına ayırıyorlardı. Kurucu-

sunun da istediği gibi, manastır, din dışı çevrelerin her türlü müdahalesine karşı korunmuştu; doğrudan doğruya, her türlü vergiden bağışıklık ayrıcalığını kazandığı için piskoposluk denetiminin de dışındaydı.

Manastırın yaşamındaki yetkinlik ününü hızla yaydı, o yüzden de yığınla sadaka topluyordu; yöneticileri, olağanüstü değerde insanlar olarak, başka din kurumlarını düzeltmeye çağrıldılar, arkasından da yenileştirilmiş manastırların yönetimlerini ellerinde tuttular.

Tarikatın özellikle Auvergne'e ve Akdeniz ülkelerine doğru olan yayılışı, belli başlı ticaret yollarını da izledi.

Ticaret yolları, İslam İspanyası'nın sınırlarına varıyordu ve Hıristiyanlığın sınır eyaletlerine giren Asturias Krallığı'na, Kurtuba halifelerinden kaçan yığınla Mustarab Hıristiyan gelip sığınmıştı, beraberlerinde de yeni mimarlık tekniklerini ve Doğu sanatından alınmış öğeleri getirmişlerdi; birçok parlak manastırla kaplı İspanya sınır bölgesinin Arap bilimiyle de ilişkisi vardı; bütün bu eyaletler Avrupa uygarlığının bereketli bir zenginleniş yeri de oldu. Bununla beraber, 10. yüzyılın ikinci yarısında en sağlam gelişme, eski Karolenj İmparatorluğu'nun doğu bölümünde, Germania'da gerçekleşti.

Germania ve Kutsal İmparatorluğun ilk dönemleri

Gerçekten, istilaların acısını başka yerlerde olduğundan daha az çeken bu bölge, siyasal iktidarın çözülüşünü o kadar tanımamıştı; ama buna karşın eski etnik toplulukların, Sakson, Bavyeralı, Suab, Frankonien, Lorraine, Burgond ve Lombard topluluklarının yeniden su yüzüne çıkışına tanık olmuştu; bu toplulukların gelenekleri de Frank iktidarının gerçekleştirdiği birlik içinde –bir an için– birbirine karışmış ve ulusal dukalıkların çerçeveleri olmuşlardı. Bu bölge, Karolenjlerin en körpe kuruluşlarını, antik kültürün en dayanıklı kalıntılarını topluyordu. Son olarak da Bizans etkilerine daha açıktı. Yağmacı akınların sona erişi, orada hemen sonucunu verdi: İmparatorluk iktidarı yeniden canlanırken, kilise çevresinde düşün ve sanat yaşamı da çiçeklendi.

8. yüzyılın başlarında devlet, nasıl Frank eyaletleri içinde en yaban olanına dayanarak canlanmışsa, Avrupa'nın doğusunda siyasal güçlerin yeniden derlenip toparlanışı da Sakson-

ya'da oldu önce. Hıristiyanlığa en son kazanılmış bölgeydi bu; Germen örfleri en canlı biçimleriyle sürüyordu; askeri örgütleniş, kabarık bir özgür mülkiyet sahipleri sınıfına dayanıyordu; son olarak da Saksonya'nın dükü Heinrich, 919 yılında Germania'nın kralı oldu. Aslına bakılırsa, Heinrich, iktidarına pek ilkel olarak baktı ve kendi eyaletinin savunmasını sağlamayı düşündü başta. Ama oğlu Büyük Otto (936-973) Karolenj geleneğiyle sıkı sıkıya bağ kurarak, krallık iktidarının üstünlüğünü yerleştirmeye çalıştı. Önce, Aix-la-Chapelle'de taç giydi ve alnına kutsal yağı sürdürdü. Arkasından, dukalıkları ortadan kaldırmadan, sahiplerinin bağımsızlıklarını gitgide azalttı; dukalıkların içinde hükümdarın haklarını onlara kabul ettirirken, kontları da doğrudan doğruya kendine bağladı. Son olarak, ilk Karolenjlerin başlattıkları bir yöntemi sistemli bir biçimde kullanarak, kendisinin seçtiği ve kontluk görevleriyle donattığı piskoposları, iktidarının en güven verici yardımcıları yapmak istedi. Böylece, tehlikeli vasallık durumunu kötüye kullanma yoluna gitmeden, yerel güçlerin ayrıcalıklarını sınırlandırmayı ve hükümdarın, tüm Almanya üzerinde barışın ve adaletin tek savunucusu olarak hükümdarın gerçek üstünlüğünü sürdürmeyi başardı. Bu bakımdan, özel senyörler Fransa'da olduğu gibi kralın ayrıcalıklarını kendilerine mal edemediler; Germen ülkelerinde bir ordu, bir kamu adaleti varlığını sürdürdü, bunun sonucu olarak da eski özgürlük kavramı canlı kaldı.

Büyük Otto'nun, Slavlar ve Macarlar üstündeki başarıları saygınlığını daha da yükseltti. Karolenjlerin eserini izledi. Hıristiyanlığın kuzeye ve güneye doğru yayılışını destekledi; Hamburg, kendi iktidarına tâbi, genç İskandinav kiliselerinin başkenti oldu; 962 yılında Magdeburg'da, Slav paganizmine yönelik yeni bir misyonerlik arşövekliği kuruldu, 972 yılında da Prag'da bir piskoposluk. Bunlar olurken, Almanya kralının etkisi, Germania'ya komşu Hıristiyan ülkelere de yayılıyordu: Fransa'da Karolenjlerle Robertler arasındaki çekişmelerde hakemlik yapıyor, 940 yılında Lotharingia'yı otoritesi altına alırken, 942 yılında da Burgonya kralının bağlılığını elde ediyordu. Son olarak, 951'de, arkasından da 961'de kendini İtalya kralı olarak tanıttı ve Papa XII. Ioannes, imparator unvanını verdi ona. Böylece, 9. yüzyılın ortalarından bu yana ilk kez, imparator, Batı'nın, Hıristiyan dünyanın yönetimini üstlenecek yetenekte, en güçlü hükümdarı oluyordu. Germania'da piskoposluğa

verdiği önemli siyasal rolün de etkisiyle Papalık kurumunu arıtmak ve Roma aristokrasisinin tiksinti verici entrikalarından kurtarmak için Papa Ioannes'i makamından indirtti ve yerine bir başkasını çıkarttı. Büyük Otto, gerçekten yeni bir Charlemagne'dı ve imparatorluk tacının Germania kralına verilişi, Roma İmparatorluğu'nun gerçekten ihyası anlamına geliyordu.

Sürekli bir yenileştirme oldu bu; çünkü Otto, imparatorluğun saygınlığını kendi ailesine de kazandırmıştı: Karısı da kendisiyle beraber taç giydi ve oğlu II. Otto, 967 yılında, daha tahta çıkmadan imparator olarak taç giydi. Tahtın miras yoluyla geçişi böylece sağlama alınınca, imparatorluk kavramı yeni bir muhkemlik kazandı; aynı zamanda, Bizans'ın etkisi altında değişiyor ve kendini dayatıyordu. Roma Kilisesi'nden olduğu kadar II. Otto'nun eşi Yunan prensesi Theophanu'dan da geliyordu bu etkiler. Sakson Hanedanı'nın üçüncü imparatoru olan III. Otto (983-1002), başkenti Roma'ya taşıdı; Papalık makamıyla yakın bir ilişki içinde, imparatorluk görevini Constantinus'un yaptığı gibi, Latin Hıristiyanlığı aralarında bölüşmüş çeşitli siyasal kuruluşların üstünde manevi, evrensel ve barışçı nitelikte bir görev yapmak istedi. Dindar Louis'nin çevresindeki en kültürlü rahiplerin kuramlarını genişleterek kabul etmekti bu aslında; ve ulusal özerkliklere verilen bu ödün, Hıristiyanlığı yeni kabul etmiş olan halkların da Hıristiyan dünyayla bütünleşmesini destekledi: Polonya Dükü Mieszko ile Macar Kralı İstván, imparatorun bağlaşığı olan Papa'yı, kendilerinin yüce hükümranı olarak tanıdılar.

İmparatorluğun yeniden kurulmasıyla, manevi yaşamda, düşün ve sanat etkinliklerinde de pek büyük gelişmeler başladı. Karolenj rönesansının doğrudan uzantısı olan bu gelişmeleri, bütünüyle kilise çerçeveledi ve yönlendirdi; dinsel kurumlarda, bu arada keşişlik anlayışında da değişiklikler oldu ve krallarca desteklendi: Çünkü bu kurumlar, imparatorlukta, Charlemagne zamanında olduğu gibi, siyasal gücün başlıca dayanaklarıydılar.

Bu düşünsel gelişmeleri Büyük Otto da benimseyip paylaştı.

> Charlemagne'ın yaptığı gibi –ve aynı gerekçelerle– sarayda bir okul açtı ve bilginleri topladı sarayına; özellikle İtalyanları, çünkü Roma retoriğinin en duru geleneklerinin sürdüğü Lombardia öğretim merkezlerinde yetişmişlerdi bunlar. Ne var ki, yenileşmiş tüm imparatorlukta edebi ve sanatsal yaşam, 8. yüzyıl sonlarında

başlamış olanın aynısıydı ve böylece, aynı anlayışla hareket ettiği için gelişimi de aynı amaçlara yönelik oldu; istilalar, bir an için de olsa, yürüyüşünü yavaşlattı bunun, ancak ne yolundan saptırdı ne de kopukluk getirdi. Kültürün ana merkezleri sürekli şunlar oldu: Kuzeyle olan ticaretin canlandırdığı Meuse Vadisi; tam bir gelişme içine girmiş Venedik aracılığıyla gitgide daha fazla Bizans'a açılan Po Ovası; bir de Karolenj iktidarının ilk zamanlarında kurulmuş olan büyük Benedikten manastırları: Saksonya'da Corvey, Suab'da Reichenau ve Saint Gall.

9. yüzyılın başlarında olduğu gibi, yazarların ağır basan etkinlikleri, gramer, yıllık yazarlığı ve tarih eserleri oldu. Widukind'in *Saksonların Tarihi* o yıllarda yazıldı. Şiirdeki ve müzikteki aranışlar, dinsel törenlerdeki usul ve sıralarda da gelişmelere yol açtı. Bazı özgün temalar esini yenilese de bunların çoğu, klasik eserlerin birer kopyasıdırlar yine de. Bunun gibi, kubbesiz büyük bazilikalar kurmak için ustalar, Dindar Louis zamanında yükseltilmiş dev yapılara başvurmaktadırlar. Son olarak, Karolenj teknik ve motifleri, küçük sanatlarda da kendini sürdürmektedir. "Otto Rönesansı" doğrudan doğruya Alcuin'in, mimar Metz'li Eudes'in ve *Mezmurlar Kitabı*'nın Utrecht'li minyatürcüsünün araştırmalarının bir uzantısıdır aslında.

Zaten 10. yüzyılın sonunda, Batı'da uygarlığın çehresinde özellikle çarpıcı olan, Karolenj damgasının derinliğidir. Sınırları, –vasallık, kutsal krallık, imparatorluk olmak üzere– siyasal dayanakları, –toprak senyörlüğü ve para sistemi olmak üzere– iktisadi kurumları, dinsel organları, düşüncesi ve sanatıyla, tüm Avrupa, 800 yılının çerçevesini çizdiği, aşağı yukarı bir yarım yüzyıl gibi pek kısa süren bir sessizlik ve birlik ânında kesin biçimini aldı. Bu sağlam temele dayanan Latin Hıristiyanlığı, artık istilalardan korunmuş, alışverişte kesin uyanış ve nüfustaki çoğalışla yeniden canlanmış bir halde, bin yılından başlayarak tam bir gelişme içine girecektir.

BÖLÜM VI

YAKINDOĞU VE ASYA'DAKİ GELİŞMELER (9.-10. YÜZYILLAR)

9. yüzyılla 11. yüzyılın başları arasında İslam dünyası, geçmiş iki yüzyılın kendine hazırladığı büyük bir maddi ve manevi gelişmeye tanık olur; ne var ki, önemli siyasal, sosyal ve dinsel bunalımları da içinde taşır bu dönem. Bizans İmparatorluğu da kalkınıp doğrulur bu arada; onun da ciddi sosyal güçlükleri vardır. Böylece, Yakındoğu'da iki imparatorluk birbirini dengeler ve kuşkusuz, her ikisi de aynı yapı ve uygarlık bütünlüğüne katılır. Ne denli zıtlaşsalar, birbirlerinden ne denli nefret etseler de bir arada yaşamanın iklimi vardır ve aynı topraklardır boy ölçüştükleri topraklar.

7.-12. yüzyıllar ise Asya uygarlıklarının gerçekten doruğa ulaştığı bir devirdir.

İSLAM DÜNYASINDA İLERLEME VE BUNALIMLAR

9. yüzyılla 11. yüzyıl başları arasında Ebro'dan Urallar'a feodal Avrupa'nın bir tablosunu çizmek ne denli güçse, Atlas Okyanusu'ndan İndus'a kadar uzanan Müslüman toplumun tablosunu çizmek de o denli güçtür. Aşağıda, bazı ortak çizgilere ve zıtlıklara değineceğiz.

Bu arada, topluma özgü bazı önemli olaylara da.

İktisadi ve sosyal görünüş

İslam dünyası ile Bizans toplumu, o yüzyıllarda teknik bakımından, aşağı yukarı ilkçağ düzeyindedirler; üretim ve değiş tokuşun temel kurallarını değiştiren hemen hiçbir buluş olmamıştır. Ancak, aynı dönemde Batı'da –daha az ölçüde olmak üzere de– ilkçağda olanın zıddına, ticaret ve kent yaşamının seçkin bir yeri vardır; bununla beraber, baskın olan onlar değildir: İnsanların çoğu, kentlerin dışında yaşamaktadır ve tarımla hayvancılık da toplumun ve devletin temel kaynakları arasındadır, ticaretin etkileri sınırlıdır. Öyle de olsa,

ticaret üzerinde durmalıdır önce; çünkü o alandaki büyük ilerlemelerdir ki, ekonominin öteki kesimlerindeki köklü değişiklikleri belirledi.

Müslüman ticareti ile Bizans ticareti iç içedir: Bizansınki ötekinin uzantısıdır; ancak, Müslüman ticareti çok daha geniş bir ufka açıldığından, Asya'yla olan bütün temel alışverişleri sürekli denetleyebilmektedir. Irak da kavşak noktasıdır bunda. İran Körfezi, Kızıldeniz'den çok daha fazla, Hint Okyanusu ile Akdeniz ülkeleri arasında ana gidiş geliş yolu olarak kalmaktadır. Müslüman tacirlerin Batı Hint kıyılarında kolonileri vardır; Seylan'da Çin tacirlerle karşılaşmaktadırlar. Ta Çin'e kadar erişmiştir bu yolculuklar; Kanton (Guangzhou) yakınlarında, Kan-Fu'da yarı bağımsız bir Müslüman kolonisi bulunmaktadır. Yemen doğrultusunda bile Kızıldeniz'den –Mekke'nin limanı– Cidde'ye, Afrika'nın batısından Madagaskar'a değin İranlılar, 10. yüzyıldan önce, Mısırlıları hayli geride bırakmışlardı. Irak'tan başlayan karayollarının bir ucu Orta Asya'ya, Çin'e ulaşmakta, bir ucu da Suriye'ye, Mısır'a ya da Bizans İmparatorluğu'na erişmektedir. Müslüman tacirlerin Volga ülkelerine, Baltık Denizi'ne, hatta daha kuzeybatıya ulaştıklarını bazı bulgular gösteriyor bize. Batı Müslüman ülkelerinde de büyük iç değişmeler vardır: Girit'le Sicilya'nın fethi, Güney İtalya'da Bari'nin yanı sıra Sardinya'da, Korsika'da, Balear Adaları'nda bazı önemli noktaların ele geçirilmesi Akdeniz ticaretini canlandırıyor; Müslümanlara Batı denizlerinin egemenliğini sağlarken, Mısır'dan Mağrib'e değin rahatça yolculuğa çıkmanın olanağını veriyordu.

İslam karşısında Bizans'ın durumu ise gerçekten zayıftır: Bizans, Ege Denizi'ne ve Adriyatik'e tıkılmıştır; oralarda Girit, Suriye ve Dalmaçya korsanlarıyla tehdit edip durmaktadır. Savaş ve ticaret donanması çeşitli nedenlerle zayıflamıştır; gerçi 9. yüzyılın sonlarından başlayarak yeniden kurulmaya çalışılacaktır bu, ne var ki eski üstünlüğünü elde edemeyecektir. Hıristiyan ticareti, Venediklilerle Amalfililerin eline geçme yolundadır; Amalfililer, Müslümanlarla yakın ilişki kurmuşlardır. İspanya Yahudileri, karadan ve denizden ta Uzakdoğu'ya değin gidip gelmekte, ticaretin Batı yararına dönüşmesinin yollarını açmaya çalışmaktadırlar; Hıristiyanlar da çok geçmeden yararlanacaktır bundan.

Bu geniş coğrafyada ticaret, başta çok gerekli hammadde ve varlıklı zümrelere ayrılan lüks eşya üzerinedir. Müslüman dünya, Uzakdoğu'dan baharat, Hint'le Afrika'dan değerli taşlar ve fildişi, Sudan'dan altın, Çin'den ipek, Endonezya'dan değerli ağaçlar, Küçük Asya ve Avrupa'dan kereste, Rusya'dan deri, kürk, balla balmumu ve son olarak da köle satın almaktadır: Dalmaçya ve Orta Avrupa Slavları, Türkler, Sudan'ın siyahileridir bu köleler. Müslüman ülkelerin içinde Hazar'ın ipeklileri, Arabistan'ın pamuk ve günlüğü, Umman'ın inci ve süngerleri, hemen tüm madenler el değiştirmektedir. Dış ülkelere ise, İslam teknik ve sanatının üstünlüğünü dile getiren mamul eşya satılmaktadır: Dokuma ve madeni ürünler de başında gelmektedir bunların. Köleler bir yana bırakılırsa, daha az çeşitli olmak üzere, Bizans'ın da alıp sattığı bunlardır. Doğu'ya sattığından çok, oradan alan Bizans'ta ticaret dengesi, Avrupalıların ondan satın aldıklarıyla sağlanmaktadır; Avrupa'nın elindeki olanaklarsa Doğu ve Batı'daki Müslümanlara sattıklarından oluşmaktadır. Ama her şeye karşın Bizans, daha çok tüketici ya da aracı bir rol oynamakta ve ticaretin genel durumunda çok az şeyi değiştirebilmektedir.

Tacirin sermayesi çeşitli kaynaklardan geliyordu: Memurlar, varlıklı tabakalar, toprak sahipleri, özellikle de askeri aristokrasiydi bunlar. Dahası, devlet sermayesi de ticarete katılıyordu. Büyük tacirler, poliçe ve çekle ödemelerini yapıyorlardı. Şeriat, tefeciliği her yerde yasaklamıştı gerçi; ama her yerde, ya açıkça yapılıyordu bu ya da onun yerine başka kurnazlıklara başvuruluyordu. Elden değiştirmeler sarrafların işiydi. Hıristiyan, Yahudi ve gitgide çoğalan Müslüman tacir dirsek dirseğeydi. Ticaret ilişkilerinde dinin yeri yoktu. Ancak, Müslüman olsun Hıristiyan olsun, bir tacir dışardan İslam ülkelerine girerken gümrük öderdi. Gümrüğün miktarı, Müslüman için % 10, Müslüman olmayanlar için % 20 idi. Gümrüklere, devlet ve yerel otoritelerin aldıkları başka vergiler de eklenirdi. Devletin de ticaret yaptığı olurdu: Kıtlık zamanlarında geçimi sağlamak için başvurulurdu buna; normal zamanlarda ise, örneğin saf altın satışı gibi, devletin tekel kurduğu alanlar vardı. Özellikle Mısır'da hayli boldu bu tekeller. Şunu da belirtmeli ki, daha edilgen ve alan olarak daha sınırlı olan Bizans ticaretinde, Müslüman dünyadaki sermaye örgütleri olmadığı gibi, mali esneklik de yoktu. Ticarette, Müslüman ülkelerde uygula-

nan bu örf ve yöntemler, daha sonra tüm Hıristiyan Akdeniz'e yayılacaktır.

Bizans'ta olsun, Müslüman dünyada olsun, sanayi, zanaat türünde de olsa büyük ölçüde çalışan vardır. Bunun gibi, Bizans'ta da, Müslüman dünyada da doğrudan doğruya devletçe kullanılan meslekler ile özel meslekleri birbirinden ayırmak gerekir. Birinci kategoride, para basımı ve silah yapımından başka, saray ve diplomasinin lüks gereksinmesi için çalışan dokuma atölyeleri ağır basıyordu; kâğıt da devlet işletmeciliğine giriyordu. Bunların dışında, sanayinin çoğunluğu özeldi. Hemen bütün antik ve ortaçağ toplumlarında olduğu gibi, meslekler korporasyon örgütlenişi içindeydi. Bu korporasyonların niteliği ne olursa olsun, iktisadi amaçları aynıydı: Tekel sağlamak ve yarışmayı önlemek! Uzmanlıkları hayli ileriye gitmiş kent mesleklerinin çoğunun kendine özgü sokağı ya da mahallesi vardır; daha sonra Batı'da da öyle olacaktır. Çıkarları, geçici emekçiler ve ücretliler, köleler ustalara bağlanmışlardır. Bu köleler, sahiplerinin sorumluluğu altında, kârdan bir bölümünü de ona vermek koşuluyla, kendi hesaplarına bazı mesleklerde çalışabilmektedirler. Ayrıca, köle emeği genel olarak ev hizmetlerine ayrılmıştır ve kentsel mesleklerde görülmektedir; çok nadir istisnalar dışında tarım çalışmalarına katılmamaktadır. Ama nerede olursa olsun, gündelikçi köleden daha çok tutulmaktadır. Kent halkı arasında, bunun dışında, aralarında göz boyayıcıların, şarlatanların, kurnaz ve hırsızların kaynaştığı, varını yoğunu yitirmiş çok sayıda pleb vardır. Bütün bunlar, eski Roma'da olduğu gibi, zenginlerin artıklarıyla yaşamaktadırlar.

Müslüman kenti aslında Doğu eyaletlerinde hiçbir zaman bir örnek olmamış olan Grek-Roma kentlerinin planından ayrıldı. Bu kentte kentçilik yetersiz görünebilir bize; ama yine de Şam ve Bağdat'ta olduğu gibi birçok kentte su gereksinimi için yetkin bir sistem geliştirilmiştir; sayısı gitgide artan hamamlar Müslüman kentlerin ayrı bir özelliğidir. Bizans'ın ilk yüzyıllarında, kentlerde, halkın aralarında paylaşıldığı *demes*, artık karışıklıklarda büyük rol oynamamaktadır; bu karışıklıklar, Konstantinopolis halkını zaman zaman sarssa da böyledir. Müslüman kentlerinde ise –belki de– bunların devamı olan, ama herhalde onlara pek benzeyen örgütlenmeler görüyoruz. Örneğin Suriye'de, 10. yüzyıldan başlayarak, kent milisleri (*ahdâs*) örgütleniyor. Kelime olarak "genç adamlar" anlamına gelen

bu insanlar, resmi olarak, kamu düzenini sağlamayla görevlendirilmişlerdir; ne var ki, karışıklık hallerinde, başkaldırarak hemşerilerinin hoşnutsuzluğunu da pekâlâ dile getirebilmektedirler. Öte yandan, İran kentlerinde ve Bağdat'ta, *fütüvvet* diye adlandırılan ve üyelerine yine gençlerden (*fityan*) oluşan daha karmaşık örgütler vardır; bu gençler, aile ve kabilenin dışında ortak bir yaşamı sürdürmek ve karşılıklı yardımlaşmalar için bir araya gelmektedirler. Onların yanı sıra büyük kentlerde, serseri ve yankesicilerden oluşan dayanıksız sefiller kalabalığının (*ayyarûn*) ağırlığını görüyoruz. Bunlar zaman zaman başkaldırır, zengin mahallelere baskın yapar ve kendilerine belediye zabıtasında yer verilmesini isterlerdi. 10. yüzyılda, *fityan* ve *ayyarûn* bir arada örgütlenecektir. 10. ve 11. yüzyılda, *fityan*'ın gerçekten güçlü olduğu ve başkanlarının bir belediye başkanı kadar iktidar kazandığına tanık olacağız.

Müslüman ülkelerde tarım yaşamına gelince... Kentle kırsal kesim arasında meta dolaşımı yoktur. Tacirler, kentten kente satış yapmaktadır; ettikleri kâr da bir yerde, zengin zümrelerin köylü emeğinden elde ettikleri gelirlerle ödenmektedir; ne var ki, kırsal kesim kentten hiçbir şey almamaktadır: Mesken, besin ve aletler olabildiğince yalındır ve yerinde üretilmiştir. Tarım tekniğinde köklü hiçbir değişiklik olmamıştır. Bununla beraber, Müslümanlar bazı bitki ve teknikleri, onu vaktiyle tanımayan ülkelere götürmüştür: Şekerkamışı, pamuk, dut, ipekböceği Batı'ya kadar yayılacaktır. Kentlerde nüfus arttıkça, yiyecek gereksinmesi de artmaktadır: Buğday taşıyan kafileler, Bağdat'ı beslemek için Dicle'ye inmektedir. Ama bunların hiçbirinin, köylülerin yaşamına getirdiği bir değişiklik yoktur.

Tarım yaşamında, suyun pek önemli bir yeri vardır; öyle olduğu için de kanal yapımı ya da suyu kuyu ve ırmaklardan çekip yükseklere taşıyan –bostan dolabı gibi– temel çalışmaları idare üstlenmiştir. Vergi biçerken de toprağın sulanma biçimi göz önünde tutulmaktadır.

Göçebelerin hemen tek kaynağı hayvan yetiştirmektir.

Ekonomideki gelişme, köylülüğün yaşamını ne yönde etkilemiştir? Kabaca söylemek gerekirse, büyük mülkiyete doğru gidiş, köylüleri daha da bağımlı kılmış, sefaletlerini artırmıştır. Başta gelen sorumluları da büyük tacirlerin yanı sıra gitgide ordudur. Toprakta büyük mülkiyet daha önce de vardı gerçi; ama çapı dardı. Abbasilerin ilk yüzyılında küçük köylü mül-

kiyeti varlığını sürdürmüştü. Ancak, sonraları ticaretten gelen büyük servetler gitgide artan ölçüde toprağa da yatırıldı ve büyük malikâneler doğdu. İklim yüzünden ya da başka bir nedenle borçlanan köylüler, komşusu büyük toprak sahibinden borç alıyordu; ödeyemeyince de toprağını ona bırakıyor ve kiracısı oluyordu. Hukuk, içinde demirbaş insanların bulunduğu yurtluğu tanımıyordu; ancak çalışma, borcunu ödeyemez duruma düşen köylü için borcunu ödemenin de tek aracıydı. Kaçtığında, izleniyordu; o kadar ki, hazine, Bizans İmparatorluğu'nda olduğu gibi, bir köyün tüm halkını vergiden zincirleme sorumlu tutuyordu.

Aşağı Irak, genellemeye kaçmış olmadan söyleyelim, bize eski Roma'yı hatırlatan olaylara sahne oldu: Dicle ile Fırat'ın denize döküldükleri bölgede, Bağdat'ın büyük tacirlerinin, hayli kâr getiren şekerkamışı işletmeleri vardı. El emeği için köylüler yetersiz kaldığından, Zenciler diye adlandırılan siyahi köleler kullanıyorlardı; bunları da ticaret ilişkilerinin bulunduğu Doğu Afrika kıyılarından kolaylıkla satın alabiliyorlardı. Bu insanların sefaleti, o zamanın kentli yazarlarının da söyledikleri gibi, ayyuka çıkmıştı. Bu tarım işletmelerinin sahipleri, onların sırtından yöredeki köylülerle rekabet ediyorlardı; durumları böylece daha ağırlaşan bu köylüler de kölelerle belli bir sınıf dayanışması içine girmişlerdi doğal olarak. 9. yüzyılın ikinci yarısında bu Zenciler, dayanamayıp başkaldırdılar sonunda; çoğu köylü de katıldı bu korkunç ayaklanmaya. Ne var ki, Spartacus'ün köleleri gibi, vahşice ezildiler hepsi.

Ancak, başkaldırı öylesi tohumlar ekmişti ki, daha sonraki hareketlerde etkisini gösterip duracaktır hep.

Kırsal kesimde sefalet, kentlerin nüfusunu daha da çoğaltı; özellikle savaş ve karışıklık zamanlarında bu sefil kitleler, kentlerin kenar mahallelerine akıyordu. Bu sefalet, bazı kentlere kadar taşan haydutluğu da kaçınılmaz hale getirmişti.

Ordu da tarımdaki bu düşkünlüğü hızlandırmıştı. Şöyle ki: İlk fetih yıllarında ordu, ganimetle geçinen Araplardan oluşuyordu. Abbasi devriminden sonra Araplar geri hizmetlere alındılar; ordunun çekirdeği Horasanlı, meslekten gelme paralı askerlerdi artık. Onları her zaman iktidara saygılı tutmanın güçlüğü bir yana, savaş tekniğinde de değişiklikler olmuştu; ağır süvari birlikleri gitgide önem kazanmıştı. Askerliğin bu türü ise, uzun

bir talim istiyordu; ayrıca, varlıksız kişiler, kendilerine yeterli at ve silah sağlayamayacakları için onların orduya girmelerini de engelliyordu bu yeni teknikler. 9. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir adım daha atıldı: Kuzeydeki ülkelerle ticaret gelişince, oralardan, özellikle de Türklerden genç köleler satın alınmaya başlandı. Bunlar, halifelerin kışlalarında, görevlilerce Müslüman askerler olarak eğitiliyordu. Bu askerler, subay rütbesine eriştikten sonra, "özgür" insanların çoğunluğunun sürdüğü yaşamdan çok daha farklı bir maddi yaşam içine giriyorlardı.

Bununla beraber, eskisinden çok daha pahalıya mal oluyordu bu yeni ordu. İktidar orduya dayanıyordu, onun bağlılığı halife için yaşamsaldı. Hazineninse bu askerlerin ücretini ödeyebilecek kadar düzenli ve bol geliri yoktu. Askerler bir tarihten sonra, toprakla beraber düzenli gelir kaynakları istemeye başladılar. O zamana değin hükümdarın koruduğu kişilere –ayrım gözetmeden yapılan– ikta dağıtımı, gitgide yalnızca askerlere ayrılır oldu. Bu da yetmedi; çünkü devletin elindeki kullanılır topraklar bir yerde sınırlıydı ve eskiden dağıtılmış olanların mirasçılarını yerlerinden etmek de olanaksızdı. 10. yüzyıl başlarından itibaren askerlere, yine *ikta* adı altında, özel mülklerin vergisi bırakıldı ve bunları toplama hakkı da onlara verildi. Her yerde böyle olmamış da olsa, en azından Mezopotamya ve Batı İran'daki uygulama böyleydi.

Devlet ve köylüler için bir felaket oldu bu.

Devlet, hukuksal bakımdan olmasa da uygulamada, topraklar ve gelirler üzerindeki denetimini yitirdi. Köylülerin yeni sahipleri tarım işletmeciliğinden hiç anlamadıklarından, tek istedikleri zenginleşmekti; bir mülkün yoksullaşmasının da önemi yoktu, çünkü bir yenisini isteyebiliyorlardı. Ayrıca, alacaklarını almak için zora da başvurabiliyorlardı; küçük ve orta mülk sahiplerini kendilerine sığınmaya ve topraklarını kendilerine devretmeye zorlayabiliyorlardı. Sonuç şu oldu: Büyük tacir mülkiyeti varlığını sürdürmekle beraber, onun yanında, büyük bir asker aristokrasisi doğmaya başladı. Bu askerler, giderek yönetime de karışacaklar ve komutanlar –kendi başına buyruk– büyük birer senyör olup çıkacaklardır. Gelişmeyi önlemek isteyenler olmadı değil, oldu; ne var ki, başkaldırılarla karşılaştı girişimleri. Bir yerde, imparatorluğun birliği tehlikeye girmişti; askerlerin tutkularına eyaletlerin ayrılıkçı eğilimleri de gelip eklendi.

Tacir ve asker mülkiyetinin yanı sıra ve onunla ilişkili olarak, bir başka mülkiyet biçimi daha gelişmeye başladı ki, ileriki yüzyıllarda büyük bir rol oynayacaktır: Vakıflardır söz konusu olan. Başkalarına devredilemeyen mallardı bunlar. Çoğu kez bağış –cami gibi– dinsel bir eseri destekliyor ya da –hamam, hastane, kervansaray gibi– bakımı devletçe öngörülmemiş, kamu yararı taşıyan bir kurumun yararına yapılıyordu. Vakfın yönetimi bir aileye bırakılmışsa, o aile de yararlanıyordu gelirlerinden. Başkalarına kiralanma olanağı tanınmış da olsa, vakıflar, yönetimlerinde belli bir katılığı da taşıyorlardı. O yüzden de iktisadi gelişime ayak uydurmakta güçlük çekeceklerdir.

İslamın siyasal parçalanışı

İslam ülkelerinde sosyal gerilimler dinde sapkınlıklara da yol açıyordu. Müslüman kisvesi altında ortaya çıkan bu sapkınlıklar, aslında çok daha eski öğretilerin gün ışığına çıkışıydı. Mezhepler arasında kopuş genişliyor ve gitgide derinleşiyordu. Haricilik, Berberistan'da toplaşmıştı; oradan, 10. yüzyılın ortalarında, Fatımilere karşı korkunç bir harekete esin kaynağı olacaklardır.

Doğu'da, hoşnutsuzlukları bir noktada toplayan Şiilikti. Ne var ki, o da bölünmüştü kendi içinde. Görünüşte, "İmam"ın kişiliği üstüneydi uyuşmazlık. Şiilere göre, imamlık gerçekten Ali'nin soyundan gelenlerin hakkıdır; ancak, çok geçmeden soy zinciri tartışma alanına çıkar. Ayrıca, Ali soyundan gelenlerin kiminin yetersizliği, görüş ayrılıkları, şu düşünceye de yol açar: Mirasçılık zinciri kopmuştur; sonuncu imam –nasıl olmuşsa!– ölmeden kaybolmuştur; daha sonra, Mehdi olarak gelecek, insanlık sona ermeden adaleti kuracaktır. Aslında, *Kutsal Kitap*'taki mesih inancının bir yankısıdır bu. Mehdi gelinceye kadar da topluluğu, ulemanın rızasıyla, müminlerin imanını korumaya yetenekli vekiller yönetecektir.

Şii mezheplerin ortak çizgileri bu olmakla beraber aralarında görüş ayrılıkları vardır: Kimine göre, meşru imamlar –740 yılında ölen– beşinci imam Zeyd'le bitmektedir. İmamiler için liste, 9. yüzyılın sonlarında kaybolan on ikinci imam Muhammed'le tamamlanmaktadır. İsmaililerin görüşleri bambaşkadır: Önce imamlar, yedinci imamla –İmamilerin yedinci sıraya koydukları Musa Kâzım'ın

kardeşi olan– İsmail ile bitmektedir. Ama asıl önemlisi, İsmaililerin görüşleridir ki, İslamlıkla yüzeysel bir ilişkisi olup aslında daha çok, İslamın doğuş arifesinde Yakındoğu'da pek yaygın olan Yeni Platoncu ve gnostik düşüncelerden hareket etmektedir. İsmaililiğe göre, kutsal metinlerin yorumu temsilidir, öyle olduğu için de bütün dinler birbirinin aynı olarak görülebilir. Tanrı'dan insana yayılış yedi aşamada olmuştur: İlk aşama Tanrı'dır; ikincisi Evrensel Akıldır ki, birbirini izleyen yedi peygamberde somutlaşmıştır ve Muhammed bunlardan altıncısıdır, İsmail'in oğlu olan yedinci de 870 yılına doğru kaybolmuştur; her peygamber arasında yedi imam vardır: Muhammed'in imamı olan Ali ilk imamdır; Fatımiler de yedinci peygamberin imamlarıdır. Hepsi tanrısal esini doğrudan doğruya alırlar, öyle olduğu için de yanılmaz insanlardır hepsi de; ruhlara egemen oldukları kadar insanların da hükümdarıdırlar. Hem sonra selamet, cennet, cehennem gibi düşüncelerin İsmaililer için pek az anlamı vardır; ruh göçüne inanmaktadırlar çünkü.

Görüldüğü gibi, İsmaililer, İslamın pek uzağındadırlar.

Yandaşlarından çok az kimse de anlasa, altında sosyal kaygılar yatıyordu bu düşüncelerin.

Sosyal istemlerle din, Karmatiler hareketinde çok daha sıkı sıkıya bağlıydı birbirine. Hareket Arabistan'ı, Suriye'yi, Mezopotamya'yı, İran'ı, hatta Hint'i sarstı ve korkutucu anılar bıraktı arkaya. Öyle de olsa, hemen her yerde ezildi ya da –tehlikeli olmayacak kadar– dar çevrelerin içine haspedildi. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında bütün Irak, köylü kitlelerin ve Zenciler hareketinden arta kalanların başkaldırısıyla alevler içinde kaldı. Abbasi hanedanının yıkılışı ve Bağdat'ın düşüşü, uzun ama zor ve kanlı bir mücadeleyle önlenebildi; bununla beraber, ülkenin bataklık ya da çöl kesimlerinde başkaldırı ve propaganda ocakları söndürülemedi; egemen sınıfların kaygıları dindirilemediği gibi, İran Körfezi'nde, Bahreyn'de bir Karmatiler devletinin kurulmasının da önüne geçilemedi. Ortakçılığa dayanan, köleci de olsa alabildiğine anti-aristokratik olan bu sert ilkeli cumhuriyet, çevreye dehşet saldı; o kadar ki, bir gün Mekke'den –bütün hacılar için kutsal olan– Kara Taş'ı da kaçırdılar; deniz ve kara ticaretini de ağır ölçüde tehdit ettiler. Mücadele, Abbasi devletini eritip tüketmişti ve iflah olmaz biçimde askerlerin eline düşürmüştü; artık, kurtaramazdı yakasını onlardan. Karmatilerin başkaldırısının başarısızlığa

uğramasından birkaç yıl sonra da İsmaililik yeniden ortaya çıktı: Daha siyasal bir biçimdeydi bu kez ve Ali ile Fatma'dan geldikleri varsayılan Fatımilerin iktidar isteklerini destekliyordu. Darbe, bu kez başarıya ulaştı.

Ne oldu ortaya çıkan tablo? İslamın siyasal parçalanışı!

Aslında bu karışıklıklar desteklemeseydi de yalnız başına mesafeler, o uçsuz bucaksız mesafeler, imparatorluğu tek yönetim altında tutmayı olanaksız kılıyordu. Baskı, özerklik isteklerini kamçılıyor, kendi kendini yönetmeye alışmış kimi halkları horluyordu; otoriter bir askeri yönetici göndermekse, bağımsız bir hükümdarlık yaratmakla eşanlamlıydı. İslamın siyasal parçalanışı aslında 8. yüzyılda başlamıştı; şimdi ise hızlanıyordu. Batı'da İspanya Emevileri ve Hariciliğin egemen olduğu Mağrib vardı; İdrisiler, Fas'ta bir krallık kurmuştu. Halife İfrikiye'yi, babadan oğula geçmek üzere, yöneticilere verdi: Tunus da, Aglebilerin zamanında Doğu'yla ilişkilerini sürdürdü ve Doğu'nun etkilerini de Mağrib'in geri kalan bölümüne yaydı.

Doğuda da parçalanış vardır: Arap dünyasında, Zeydiler Yemen'e egemendir, Karmatiler Bahreyn'e. Mısır, sürekli karışıklıklara sahnedir: Düzeni sağlasın diye tam yetkiyle gönderilen bir Türk kumandan, İbn Tulun, tutar özerk bir hanedan kurar; ne var ki, çok geçmeden ortadan kaldırılır (9. yüzyıl sonu). Yeni yöneticiler, İhşidiler, onlar da özerkliğe giderler. 10. yüzyılda, Suriye'nin kuzeyi ile Musul eyaleti Hamdanilerin eline geçer; hükümdarları arasında Seyfüddevle, Bizanslılara karşı zaferler kazanacak, edebiyat ve sanat erbabını koruyacaktır. İran'a gelince... Hazar Denizi'nden Dicle'nin kaynaklarına kadar iktidar –bütün bir 10. yüzyıl boyunca– çeşitli Kürt şeflerinin eline geçer. Orta İran'da –İmami olan– Büveyhilerin başında bulunduğu güçlü bir hükümdarlık vardır. Doğu İran, Horasan ve Maveraünnehir'e Samanoğulları egemendir. Onların zamanında bu ülkeler, büyük bir iktisadi ve kültürel gelişmeye tanık olacaklardır. Böylece, her yanda yerli hükümdar hüküm sürmektedir. Ne var ki, kısa ömürlü olur bunlar. 1000 yılına doğru Samanoğulları'nı, dışardan bir Türk saldırısı, içerden yine Türk olan ordunun başkaldırısı yıkar. Ordunun kumandanları –bugünkü Afganistan'da– Gazne dolayında, yeni bir hükümdarlık kurarlar ki, çok geçmeden Gazneli Mahmud'un yönetiminde ün salacaktır. Ve yine çok geçmeden tüm İran, yeni Türk fatihlerin pençesine düşecektir.

Ne var ki, bu tarihten önce Halifeliğin çöküşü tamamlanmıştı.

Büveyhiler, 945 yılında Bağdat'ı zapt ederlerse de halifeyi yerinde tutarlar. Ama Fatımi fethi, asıl felaketi bu getirecektir ona. Gerçekten bir Fatımi imamı, Ubeydullah, görevli Ebu Abdullah sayesinde, Berberilerin iç mücadeleleri ve Aglebilere karşı hoşnutsuzluklarından yararlanarak, 10. yüzyıl başlarında İfrikiye'yi, Sicilya'yı ve Rüstemilerin topraklarını ele geçirdi. Yerine geçenler, 969 yılında Mısır'ı fethettiler ve –Fustat'ın kapılarında– yeni başkentleri Kahire'ye yerleştiler; İfrikiye'yi de özerk vasallarına terk ettiler. Yine o tarihten başlayarak, İsmaililik Mısır'da, halk katılmamış da olsa, resmi mezhep haline geldi. Mısır'a rakip bir halifenin yerleşmesi, Mısır'ı Asya'dan koparıyordu; iktidarın desteklediği İsmaililik ta uzaklara kadar ortodoks çevrelere korku salıp duracaktır.

Fatımilerin Asya kapılarına yerleşmeleri, İslam aşırılarının kaynaşmasına son veremedi. Hiçbir sosyal reform yapamadıkları için Fatımiler, başta Karmatilerin desteğini yitirdiler. İsmaililikteki, o yarı tanrısal hanedan düşüncesiyle, ahir zamanın yaklaştığı düşüncesi, yöneticiler karşısındaki hayal kırıklığını güçlendirip duruyordu. İşte bu nedenlerle, 1000 yılına doğru, dengesiz bir Fatımi olan el-Hâkim, kimi insanlarca Tanrı'nın bir somutlaşması olarak görüldü; buna inananlar Dürziler oldular. Aynı tarihlerde, Suriye'nin kuzeyinde Nusayriler ortaya çıkıyordu. İçine, Hıristiyanlıktan belli belirsiz şeylerin karıştığı –belki– eski pagan halklardan gelen Nusayriler, İslamca hırpalanmışlardı ve Şiiliğin coşkun bir yandaşıydılar. Onlara göre, Ali bir Tanrıydı ve eski mitolojide olduğu gibi kutlanıyordu. El-Hâkim'e gelince, kendinden öncekilerin Müslüman olmayanlara tanıdıkları ayrıcalıklara karşı halkın duyduğu tepkiye kapılıp Hıristiyanlara zulmetti ve Kudüs tapınağını yıktı: Kuşkusuz çılgınlıktı yaptığı ve hac yeri olduğu için de uluslararası çapta yankıları oldu bunun; o kadar ki, bir yüzyıl sonra bile Haçlılar propagandasını besleyip duracaktır bu olay.

Rakipleri Abbasiler gibi, Fatımiler de siyasal istikrar yüzü görmediler. Afrika'daki vasallarına karşı felaketle sonuçlanan bir seferleri oldu. Dinsel saygınlıklarını da yitirdiler. 11. yüzyılın sonlarından başlayarak iktidar, vezirlere ve sivil yönetime el atan askeri şeflere geçti. 1171 yılına kadar da sürse, ortada bir kuklaydı kalan.

Bununla beraber, İspanya'da 10. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak, III. Abdurrahman, Abbasiler karşısında bağımsızlığını iyice ortaya koymak için Fatımiler gibi halife ilan etti kendisini. Müslümanlığı kabul etmiş yerlilerin de katıldığı bir iktidarı temsil ediyordu; İspanya da İslama kazanılmıştı. Kuzeydeki Hıristiyan krallıklar, Fas üzerindeki Endülüs etkisi, göz kamaştırıcı başkent Kurtuba, bütün dinlerin ve inançların yarıştığı özgün bir uygarlığın aydınlığını yayıyordu. Rejimle bütünleşmiş Hıristiyanlar (*mozarab*) kuzeydeki dindaşlarıyla ilişkilerini sürdürüyorlardı. Yahudiler büyük bir gelişme içindeydiler; öyle ki, içlerinden biri, Abdurrahman'ın veziri bile oldu. Araplar, Berberiler, yerliler, –özellikle Slav kökenli– köleler arasında uyuşmazlık olmadı değil, oldu; ama hiçbir zaman Doğu'daki genişliğe bürünmedi, hiçbir zaman askerlerle yerlileri karşı karşıya getirmeye kadar varmadı. Mağrib'de olduğu gibi, İspanya'da da Malikilik egemen oldu; ama ne bir sapkınlık patlaması görüldü ne de bir tepeleme kudurganlığı. İspanya, 11. yüzyıla değin hoşgörünün yurdu oldu. Frank saray nazırları örneğinde görüldüğü gibi –sivil ya da askeri– önde gelen kişilerin hükümeti ele geçirmeleri önlenemedi. Bin yılı dolayında, onlardan biri, Emir el-Mansur en çok dikkati çeken kişi oldu. Ne var ki, çocukları merkezkaç güçlere karşı etkili bir mücadele yürütemediler: Berberiler, Slavlar, yerliler bir düzine prenslik kurdular. Onlardan bazısı, Sevilla'da kurulmuş olanı gibi, pek parlak bir kültürün merkezi oldu. Bununla beraber, bu parçalanış, Batı Hıristiyanlığının uyandığı bir sırada İspanya İslamlığının geleceğini de gölgeliyordu.

Bütün bu gelişmelerin sonunda, bir Müslüman dünyadan söz edilemezdi artık. Ancak, ne siyasal parçalanış, ne kültürlerin gitgide artan farklılaşması, o devrin Müslüman dayanışması duygusunu ortadan silip atamadı.

İslam aydınlanmasının doruğu

Bu derinden derine altüst olmuş dünyada asıl çarpıcı olan, düşünce dünyasındaki gelişmelerdir. Sarayında, döneminin büyük zekâlarını toplamayan hemen hiçbir prens yoktur; düşün ve sanat merakına merkez olmayan hiçbir kent de hemen hemen. Varlıklı sınıf aristokrasisinin kimi şefleri, kültürün değişik biçimlerini çevresine kazandırıp onları desteklemeyi onur saymaktadır kendileri için. Gerçi Bağdat'ın üstüne yoktur; ama

Asya'da Samaniler, Büveyhiler, Hamdaniler, Batı'da da Kahire, Kayrevan, Kurtuba gibi rakipleri vardır onun. Bu dağılış, çeşitliliği de getirmiştir beraberinde; ama öyle bir çeşitliliktir ki bu, ne ortak ana akımları dışlar ne de karşılıklı etkileri.

Edebi eserler şimdiden öylesi bir yekûna ulaşmıştır ki, bir dökümünü yapma gereği duyulur; İbnünnedim *Fihrist*'i yazar; Ebü'l-Ferec el-İsfahani de *Şarkılar Kitabı*'nı. Eşsiz bir hazineyi gözlerimizin önüne seren yeni bir türde dev çalışmalardır bunlar. Ürünlerdeki bu çoğalışı kâğıdın yayılışı da destekliyordu; önce Çin'de ortaya çıkan kâğıt, Müslüman dünyada yayılmış, papirüsün görevine son verdikten sonra parşömenin alanını da sınırlamıştı. Kentlerin çoğunda önemli kitaplıklar vardır; her kitaplığın da maaşlı bir kopyacılar ordusu. Bütün bunlar gösteriyor ki, geniş bir okuyucu kitlesi bulunmaktadır, onlara yanıt veren yığınla da yazar.

Duyguya ya da imgeye dayanan edebiyat, hiç olmazsa Arap dilinde, felsefi eserlerden –doğaldır ki bu iki türün birbirinden ayrılabildiği ölçüde– çok daha az. Şiir, özellikle Seyfüddevle'nin sarayında temsil edilmektedir; el-Mütenebbi'nin (915-955) eserinde olduğu gibi, şair, başta cihadı övüp yüceltir. Suriye'de, onu izleyen yüzyılda, gözleri gün ışığına kapalı Ebü'l-Alâ el-Maarri (979-1058) ile doruğuna varır şiir; seyrek rastlanır bir felsefi özgürlükle ve bilgince bir alayla edebi, dogmatik ya da sosyal sorunlara eğilmektedir şair. Bu hasada, öteden İspanya da elinde bir demetle çıkar gelir: Daha 10. yüzyıl başlarında, İbn Abd Rabbihi'nin antolojisi ve özgün şiirleri, Arap şiirinin tekniğini götürmüştü oraya. Arkasından, evrensel bir zekâ, İbn Hazm (994-1064) kıtalar halinde –ve içinde platonik aşkla bedensel aşkı da karıştırarak– ünlü *Güvercin Gerdanlığı*'nı verir: İspanya'da, kendisini daha başkalarının da izleyeceği, en tanınmış şiir derlemesi budur; saraya bağlı aşkın gerçek kitabı, "Endülüs" edebiyatının tipik temsilcisidir bu eser ve daha sonra Güney Fransa'da halk ozanlarının (*trubadur*) şakıyacakları şiiri de etkileyecektir bir ölçüde.

Irak da, Cahiz'in yarattığı edebi nesri, onu aşamasa da işleyip geliştirmektedir.

Bununla beraber, Abbasilerin ikinci yüzyılında en çarpıcı başarıları kazanan, tarihle coğrafyadır. Başta, hadis bilimiyle karışık olarak Peygamberin tarihi gelmektedir. 9. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak, İbn Kuteybe, Ebu Hanife Dinaveri ve Yakubi, evrensel tarih yazıcılığının yolunu açarlar. *Kutsal*

Kitap'ın anlattığı çağlara, Arap ve İran "günler"ine İslam sonrası tarih eklenir; bu İslam sonrası dönemle, Arapların ilk fetihlerini konu alarak özellikle Belazuri uğraşır. Ne var ki, Arap tarih yazıcılığının gerçek ustası Taberi'dir (839?-923). Onun, kişisel yargılara pek başvurmadan aydınlık bir dille kaleme aldığı evrensel tarih bir anıttır aslında ve modern eleştiri için de paha biçilmez bir kaynaktır. Ondan sonra tarih, tam altı yüzyıl Arap dünyasında en işlenmiş edebi tür olacaktır. Yalnız, 10. yüzyıl için –956'da ölen– Mesudi'yi analım. Büyük eserinden ancak parçalar kaldı bize; kimi halifelerin yaşamlarını anlattığı *Altın Çayırlar*'ı ise, öğretici olduğu kadar renklidir de. Bağdat'taki ve saraydaki anılarını –büyük bir canlılıkla– anlatan Sûli (ölümü 946) de önemli. Öteki yazarlar, 10. yüzyıldan 12. yüzyıla kadar Taberi'yi sürdürmekle yetinirler. İçlerinde Hilâlü's-Sabi (ölümü 1056) ile, *Ulusların Deneyimi*'nin yazarı İbn Miskeveyh (ölümü 1030) özellikle anılmalı. Bu listeye, siyasal parçalanmayla beraber Mağrib, İspanya, Mısır, İran tarihleri ve onları yazan tarihçiler de eklenecektir. Son olarak da kent tarihleri ve bilginlerin yaşamları kaleme alınmaya başlanır.

Bütün bu türler, çok parlak bir geleceğe de adaydırlar.

Coğrafya alanında da önemli gelişmeler görüyoruz. Kimine göre, Ptolemaios'un yaptığı gibi, özellikle matematik ve kozmografyadır söz konusu olan; bağlı oldukları yönetimlerin kullanması için canlılar ve insanlar dünyası hakkında ilginç betimlemeler getirenler de var. Böylece, o günkü Müslüman dünya, hatta Hint, Çin, Orta Asya ve Rusya hakkında –paha biçilmez– bilgiler ediniyoruz onlardan. Hele bu son ikisini hemen hemen onlardan öğrendik. Müslüman tacirlerin fazla uğramadıkları Batı Avrupa üstüne çok daha az bilgi veriliyor. Coğrafyacılar içinde en zengini, 1000 yılına doğru yaşayan Mukaddisi'dir: Eserlerinde harita deneyimleri de vardır onun.

Peki, el-Biruni'yi (973-1048) nereye koymalı?

Arapça ve Farsça, hemen her konuda büyük bir başarıyla kalem oynattı bu bilgin. Bağlı olduğu hükümdar Gazneli Mahmud'un fetihleri ve gerçekleştirdiği diplomatik ilişkiler sayesinde Asya ve Hint uygarlıkları hakkında verdiği bilgilere paha biçilmez. Bu açıdan, İslam kültüründe tek başına bir dünyadır o.

Dünya içinde dünya...

İran'da bir büyük yenilik vardır: Müslüman İran edebiyatı doğmaktadır; Arap alfabesiyle yazılan İran dilindedir bu. Epik

şiir, daha başlarda, Firdevsi'nin *Şehname*'siyle doruğuna çıkar. 10. yüzyıla doğru, Samani sarayının desteğiyle yaratılır eser. İranlıların ulusal destanıdır bu; İslam öncesi zaferlerin gerçek ya da efsanevi anıları, görkemli bir biçimde dile getirilmiştir. Daha sonra İran nesri, ilk Gazneliler zamanında tarih alanında, fırsat düştüğünde de bilimi avamlaştırmada kendini gösterecektir.

Firdevsi (9347-1024), Eski İran'ın tarihsel anılarına ve geleneklerine bağlı, toprak sahibi bir aileden geliyor. İran tarihinin İslamlıktan önceki kahramanlıklarını ve mitolojisini canlandıran *Şehname*, 60.000 beyitten oluşan dev bir eser; dünya destan edebiyatının da en güçlü ürünlerinden biridir. Firdevsi eserini hazırlarken, halk arasında –özellikle yaşlılarca– söylenegelen destani öyküleri derlemiş; *Avesta*'yı, *Hudayname* adlı destanı, İran devlet tarihini ve kendisinden öncekilerin denedikleri *Şehname*'leri göz önünde bulundurmuştur. Firdevsi, toplumlardan çok, bireylere önem vermiştir. Eserinde egemen rolü kahramanlar oynar. Savaş sahnelerine ön planda yer verilen esere bir yerden sonra lirizm ve duygusal yönler egemen olur. Ana-evlat sevgisi gibi temiz duygular yanında, dehşet verici sahneler de vardır. Yiğit, şen, gururlu, güzel konuşan, törelere uygun davranan, dindar kahramanlar, Firdevsi'nin düşüncesindeki ideal insan tipini temsil ederler. Kubat, Keyhüsrev, Kisrâ, Firdevsi'nin iyi hükümdar tipleri, Kâvus kötü hükümdar tipidir. Önemli olan noktalardan biri şu: Eserinde İran'ın İslamlıktan önceki yaşamını milliyetçi bir görüşle canlandıran Firdevsi, Arap uygarlığının egemen olduğu bir dönemde, İran kültürüne ait değerleri savunur. Geniş bir hoşgörü duygusuyla bakar dine; Mazdekçiliğin akılcı yönler taşıyan biçimine ilgi duyar, din anlaşmazlıklarını kınar. *Şehname*, İran edebiyatında olduğu kadar Türk edebiyatında da kahramanlık mesnevileri için başlıca örneklerden biri olacaktır ileride.

Firdevsi, *Şehname*'yi Gazneli Sultan Mahmud'a sunar. Eserinde, Sultan Mahmud'u lütuf sahibi, eli açık bir hükümdar olarak övdüğü halde umduğu karşılığı alamaz. Ağır bir yergi yazarak kaçıp gizlenir. Öyle derler, Sultan Mahmud, Firdevsi'ye gereken ilgiyi göstermediği için pişmanlık duyup 60.000 dinar değerinde bir armağan yollar; ne var ki bu armağan, Taberan kentinin bir kapısından girerken, bir başka kapısından da sanatçının cenazesi çıkmaktaymış!

Ulusal dilde bu uyanış olurken, Arap ülkelerinde bir halk edebiyatı da palazlanmaktadır. Abbasiler zamanında varlığı

kesin olan bu edebiyat aslında dilden dile dolaşmaktadır ve sonraki yüzyıllarda yazıya dökülecektir. Tane tane sıralanan bu öykülerin bazısı eski kültürlerden kalmadır, bazısı İslamın bağrında doğmuştur ve ağır ağır bir bütün oluşturmaktadır: *Binbir Gece Masalları*'ndan söz ediyoruz. Antar'ın şövalye romanları, eski ya da yeni Arapların seferlerini anlatmakta; Küçük Asya'da sınır boylarında savaşçıların yaşamını, akınları, günlük savaş hilelerini, Müslümanlarla Bizanslıların arasında düğümlenen saray aşklarını öyküleştirenler de var. Bunlardan, yarı tarihsel bir kahramanlık destanı olan *Seyyit Battal Gazi*, sonra değişip Küçük Asya Türklerinin ulusal destanı olacaktır.

9. ve 10. yüzyıllar boyunca bilimsel ve felsefi etkinlik de doruğa ulaşıyordu. Bu alanlarda ürün verenler, hem bilimde, hem felsefede kalem oynattıkları için kesin bir sınıflama olanağı pek yok. Bununla beraber, iki düşünür topluluğunu birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda "filozoflar" vardır ki, İslamda, akıl ve antik bilgelikten hareket edenlere verilen bir addır bu; öte yandan tersine, yalnızca imana dayananlar ve aklı, imanın imdadına yetiştiği ölçüde kabul edenleri görüyoruz. Aslında filozoflarla bilim adamları genel olarak birdirler; çünkü felsefenin bilime bağlılığından çok, bilim felsefi sorunlara yönelik kalmaktadır. Bilim ile çeşitli mesleklerin teknikleri arasında ilişki, tersine o kadar yetkin değildir. Kuşkusuz, özel birtakım konularda gözlem ve deneyime gidilmektedir; ne var ki, çalışmanın temelleri değildir bunlar. Matematikçinin ölçüleri ve hesapları, münecimle simyacının araştırmaları söz konusu olduğunda, bilgin açıkça pratik amaçlar arkasındadır; ama öyle de olsa, varılan sonuçlar hiç de çalışmanın yönünü belirlememektedir.

Bütün İslam dünyasına yayılmış düşünürlerin tersine, bilgin, yalnızca Doğu'da, özellikle de İran'da, hatta kuzeydoğuda görülür. En şaşırtıcı ilerlemeler tıptadır: Korporasyonlar halinde örgütlenmiş olan hekimlik belli bir sınavdan sonra yapılmaktadır; Müslüman ve Hıristiyanlar kadar Yahudileri de çekmektedir bu meslek. 9. yüzyıldan başlayarak bütün devletler, o zaman için pek dikkat çekici olan hastaneler kurarlar; sarayda olduğu kadar kentte de "tabip" önemli bir kişidir. Çoğunun pratik yetenekleri vardır; ne var ki, bu pratik uğraşlar, göz hekimliğinde, doğum biliminde, derman biliminde ilerlemelere yol açacaktır; yürekle ciğerler arasındaki kanın "küçük dolaşım"ı gibi olayların saptanması da bunlar arasındadır. Gelecek kuşaklar, bütün

İslam tıbbına egemen olan şu iki adı unutmayacaklardır: Aynı zamanda bir simyacı olan Razi (865-925) ile Buharalı İbn Sina (9807-1037). Belki filozof olarak çok daha önemli olan İbn Sina, yaygın ününü ve etkisini hekimliğiyle yapmıştır; onun aslında bir tıp ansiklopedisi olan *Kanun*'u, hemen hemen günümüze değin Doğu'da, Molière zamanına kadar da Batı'da, hekimlerin kutsal kitabı olarak baş üstünde tutulacaktır.

Astronomi, müneccimlikle pek iç içe de olsa kesin ilerlemeler kaydeder yine de. Çıkış noktası, Ptolemaios'tan başka, Sasanilerden ve Hint'ten yapılan çevirilerdir. 9. yüzyılın başlarından başlayarak Halife Memun, Bağdat'ta bir gözlemevi yaptırır; onu 10. yüzyılda, başka yerlerdeki kuruluşlar izleyecektir. Güneş ve ay tutulmaları, gezegenlerin hareketi, dünyanın yuvarlaklığı varsayımından kalkarak, dünyanın çemberinin ölçülmesi, hele o zamanki araçların ilkelliği göz önünde tutulursa, hayranlık vericidir. El-Battani (877-918) bu bilimin kuşkusuz en büyük adıdır.

Müslümanlar, Hint rakamlarını, sıfırla ondalık sistemi ağır ağır da kabul etmiş olsalar, bütün bunları Batı'ya götürenler onlar oldular. Müslüman matematikçilerin içinde, en eskisi ve ünlüsü el-Harizmi'dir (780?-850). Logaritmaya –bulan o olmasa da– onun adı verilmiştir; ancak, onun asıl eseri "elcebir" denen denklemler üstünedir ki, cebirin adını ve yöntemlerini dünyaya yaymıştır. Onun rakipleri de trigonometri ile geometriyi işlediler.

Kimya da bütün ortaçağ zekâlarının tutkusuydu. Tüm Avrupa ve Doğu simyacılarının arayıp durdukları "iksir", Arapçadır. Bu bilimin babası, Câbir bin Hayyan'dır. Bitkibilimcilerin, madenbilimcilerin, tarımbilimcilerin eserlerini daha gerçekçi buluyoruz. Bu sonuncular içinde en ünlüsü, İbn Vahşiye oldu.

Hem bilgin, hem bilim ve –örneğin müzik gibi– sanat kuramcısı olan "filozoflar"ın hepsi de Aristoteles'in yöntem ve bilimsel verileriyle, Yeni Platonculuğun kozmogonik ve ahlaki eğilimlerini birleştirmenin arkasındaydılar. Onların atası, istisnai olarak tam bir Arap olan ve öyle olduğu için de "Arapların filozofu" olarak adlandırılan –9. yüzyılda yaşamış– el-Kındi oldu. Ancak, ilkçağ felsefesinin gerçek yenileştiricisi –10. yüzyılda yaşayan– bir Türktür: Farabi. İçlerinde en büyüğü olan İbn Sina tam bir Aydınlanma felsefesine yöneldi; Aristoteles mantığına göre ve iman söz konusu değilmiş gibi düşünür o!

Metafizik planda da kalsalar, düşünce biçimlerinin dine böylesi yabancı bir noktaya varması, bunun gibi sapkınlıklar ve kutsal metinlerin birbirinden ayrılan yorumlara uğraması karşısında kimi kafaların imanın geleceğinden kaygıya düşmemeleri olanaksızdı. Daha önce Mutezilik, iman ile aklın ilişkileri sorununu ortaya atmış ve tartışmıştı. El-Eşari (874-935) ile el-Maturidi (ölümü 944'te) başkalarının olduğu gibi Mutezile'nin de geliştirdiği düşünme yöntemlerini, tutup imanın hizmetine vermeye çabaladılar. Ne var ki, akla karşı imanı da savunsalar, bir yerde aydın mümin olan bu insanların tutumu ile mistiklerin, yani yürekten inananların –ve az çok sapkınlık kuşkusu altında kalanların– arasında bir kopuş vardı ki, hep öyle kaldı. 9. yüzyılda Muhasibi ile Cüneyd, muhakemeye bakmayan bu mistik insanların çileciliğini ve ahlaki arınmalarını dile getirdiler. Hallac (858-922), bu davranışı en son noktasına vardırır: Karmatilere karşı mücadelenin en azgın bir aşamasında onun çıkıp –"Gerçek Benim" anlamında– "En el Hak" demesi, toplum için tehlikeli görülür.

Derisini yüzerler!

BİZANS VE SLAV ÜLKELERİ

Çok ince ve özel farklarla da olsa, Bizans toplumu da Müslüman dünyada olan bitenler doğrultusunda gelişiyordu.

Nasıl?

Bizans'ta sosyal ve siyasal gelişmeler

Müslüman dünyadaki kadar büyük tacir servetinin desteklemediği geniş mülkler, Müslüman dünyadakilerin çapında olamazdı ister istemez; laik soyluların toprakları, istilalar sonucu daralmıştı. Öyle olunca da 9. yüzyıla değin Kilise mülkiyeti ön plana geçti; tasvir düşmanı imparatorların, hatta I. Nikephoros'un çabaları önleyemedi bunu. Arkasından büyük laik mülkiyeti yeniden yükselişe başladı; Aşağı İmparatorlukta ve o dönemin İslam dünyasında olduğu gibi, köylülüğün güçlüler karşısında zayıfladığı ölçüde oldu bu. İstilaların doğurduğu bunalım, ani bir geri çekilişe neden olmuştu; gelişmelerin mantığını sürgit değiştirmemişti. Orada da çevreyi kaplayan güvensizlik, tefecilikten gelsin gelmesin küçük mülkiyet sahiplerinin borçlanışı, büyüklerin doymak bilmezliği, bazen köy-

lünün topraklarını elinden çıkarması, bazen de kendi halinde insanların güçlülerin korumaları altına girmeleriyle sonuçlanıyordu; orada da borcunu ödeyememezlik, gitgide artan ölçüde demirbaş insanların bulunduğu bir yurtluğa bağlanmakla sonuçlanıyordu; orada da askeri otorite, malikânelerin artıp yayılmasını kolaylaştırmıştı. Büyük askeri etkinliklere sahne olsa da yeniden –az çok– güvenli bir bölge haline gelmiş bulunan Küçük Asya'nın merkezindedir ki, en büyük malikâneler oluştu: Bu kez, yerli kökenli savaşçı aristokrasinin yararına oluyordu bu ve bazen, Phokas'lar, Skleros'lar, Maleinos'lar ve Komnenos'ların örneğinde olduğu gibi, bütün bir eyaleti alıyordu içine ve bu kişiler de oralardan, imparatorluk iktidarına karşı meydan okuyup duruyorlardı.

Devlet, daha önce küçük mülkiyet sahibinin ödediği vergileri şimdi büyük mülkiyet sahiplerine ödetemiyordu ya da ürünlerin piyasaya sürülmesinde kamu için kurulmuş olan tekellere saygı göstermelerini sağlayamıyordu onların; öyle olunca da gelir kaybına uğruyordu. Büyükler, devletin adaletine meydan okuduklarından, otoritesinden de oluyordu devlet. Asker özgür köylüler arasından toplandığı için, devlet ondan da yoksun kalıyordu; büyüklerin kendi köylüleri arasından topladıkları birliklerse, ne eski orduda olduğu kadar fazlaydı ne de o ordu kadar bağlıydı imparatora. Öyle olduğu için de imparatorluk yönetimi, bütün bir 10. yüzyıl boyunca, Kiliseyle ilgili olsun olmasın, büyük mülkiyetin artışına karşı sert bir tepki gösterdi: Köylülerin topraklarının satın alınmasını yasakladı; hileyle ele geçirilmiş toprakları sahiplerine geri verdirtti; hazine karşısında zincirleme sorumluluk içinde bulunan topluluklarda küçük mülkiyet sahiplerinin üstlenemeyecekleri yükümlülükleri büyüklerin üstüne yıktı.

Bununla beraber, hiçbir şeyi değiştirmedi bu. 10. yüzyıldan başlayarak, askeri aristokrasiden gelen Nikephoros Phokas ya da İoannes Tzimiskes gibi imparatorlar, bir elle yaptıklarını öteki elleriyle yıktılar. Ağır silahlanmadaki gelişmeleri yalnızca orta mülkiyet izleyebilirdi; küçük mülkiyet bunu üstlenmekte yetersiz kaldığı için feda edildi. O yüzyılın sonunda büyükler arasındaki rekabetler, dışarısıyla savaş olasılıkları, enerjik bir imparator olan II. Basileios'a, başkaldıranların üstesinden gelerek mallara el koyma, aristokrasiye dur deme olanağını verebildi yine de. 11. yüzyılda ise, gelişmeler başını almış gidiyordu;

biraz gecikmeyle, ama Müslüman dünyadakine benzer biçimde. Bununla beraber, arada şu farklılık vardı: İmparatorluk daha küçük olduğundan, güçlüklerin arkasından koştuğu, toprağı bölmek değil, tacı ele geçirmekti; etnik ve dinsel birlik daha büyüktü ve ordu hâlâ "ulusal" bir nitelik taşıyordu.

İslam dünyasının siyasal parçalanış döneminde Bizans İmparatorluğu, 10. yüzyıl boyunca yoğun bir güçleniş içindedir; İslamı sarsan dinsel uyuşmazlıkları ancak çok sonra ve daha dar bir çerçevede yaşayacaktır. Aynaroz Dağı'nı uluslararası çapta keşişlerin gerçek bir federasyonu yapıp çıkan manastır yaşamının doruğa ulaşmasına, dinde "millici" bir eğilim gelir eklenir; Slavları Hıristiyanlaştırmak kadar Yunan Kilisesini, zayıflamış Papalığa karşı direniş biçiminde savunmada kendini gösterir bu. Önce bir kişide, Photios'ta, her iki hareket somutlaşır. Konstantinopolis Üniversitesi'nin en ünlü kişilerinden olup patrikliğe yükselmiş olan Photios, Roma'yla Konstantinopolis'in birbiriyle yarıştıkları Slavlarla Bulgarların Hıristiyanlaştırılmasından esinlenerek, kendisini tanımayan Papalığa karşı savaşır. Bizans kamuoyu, Roma'nın Bizans'ın işlerine karışmasına karşı ulusal davanın bir simgesini görür Photios'un kişiliğinde. İbadet biçimlerinden dogmanın içeriğine varıncaya dek Doğu Kilisesi ile Batı Kilisesi'ni birbirinden ayıran her şey, o mücadelede ete kemiğe bürünür. İki kilise arasında bir çukur açılmaya başlar ve bir daha da doldurulamaz.

I. Basileios'la 867'de iktidara gelen "Makedonya" Hanedanı, kurumların yeniden dökümünün yapılmasına büyük çaba harcar ve devlet otoritesini yeniden sağlamlaştırır. Bizans kurumlarının kendine özgülüğünü kazandığı bir dönemdir bu.

Aynı yolda, başkaları izler onu.

Böylece Bizans, zayıflamış İslama karşı saldırıya geçmek için iyice silahlanmış olur: 850'den 950'lere kadar Küçük Asya'nın ortasını yeniden fethetmek için tam bir yüzyıl uğraşır. Paulusçuların kiminin öldürüldüğü, kiminin Trakya'ya sürüldüğü yaşamsal bir bölgedir bu. Akdeniz'de, Güney İtalya'da yitirilmiş topraklar –Sicilya dışında– yeniden ele geçirilir; Girit kurtarılır. Doğu'da yeniden fetihlere girişilir ki, bunun ağırlığını Hamdanilerden Seyfüddevle tek başına çekecektir; Toros ötesindeki topraklar da ele geçirilir: Antakya bölgesi, Malatya'yla beraber Fırat'taki kaleler, sonra da Urfa. Ermenilerin yardımıyla, Hıristiyan etkisi, Ermenistan'da o güne değin egemen İslam etki-

sinin yerine geçer. Mezopotamya'daki devletlere karşı ortak bir düşmanlık, Fatımilerle Bizanslıları yakınlaştıracak ve bundan da –kutsal topraklarda kimi Hıristiyan toplulukları koruması altına alarak– Bizanslılar yararlanacaktır. Özetle, Arap fetihlerinden bu yana, Bizans'ın saygınlığı hiç böylesine yüksek olmamıştır.

İslamın zayıflamasıyla Ermenistan da yeniden bağımsızlığını kazanır.

Ne var ki, uzun sürmeyecektir bu.

Bütün bu başarıların güçlendirdiği Bizans, Balkanlar'da Slavlara ve Bulgarlara saldırabilirdi. Hem bu, monarşiye, özellikle Küçük Asya'daki savaşçı büyük toprak sahiplerine, Doğu'ya sefer açmaktan çok daha yararlıydı. Bu bölgede önce din istilası, diplomasi, halkları karşı karşıya getirmişti; sonra silahlar girdi işin içine. Bizans, büyük Slav istilalarından bu yana hayli değişmiş olan bölgelere yeniden çeviriyordu yüzünü.

Slav ülkeleri

Balkan ülkeleri üstüne güven verici bilgiler, 9. ve 10. yüzyıldan başlıyor ancak. Slavlar her yanda prenslikler halinde toplaşırlar: Batı'dakiler, Hırvatlarla Slovenler, Karolenjlerin etkisinde kaldılar, hatta –bir zaman– o imparatorluğun bir parçası bile oldular; orta bölgedekiler ve doğudakiler, özellikle Sırp-Boşnaklar da buna benzer bir gelişmeyi izlediler. Yalnız Bulgarlardır ki, daha ileri bir siyasal örgütlenişe sahiptiler. 8. yüzyılın ortalarından başlayarak, Aşağı Tuna'nın güneyinde kurdukları monarşi ile Bizans arasında, ilk bağlaşıklığın yerini kaçınılmaz bir savaş alır; 800 yılından pek az sonra, "çar" Krum, parlak bir zafer kazanır bu savaşın sonunda. O tarihlerden başlayarak, Bulgarlar egemenliklerini yavaş yavaş Yukarı Meriç havzasına, arkasından da batıya ve güneybatıya, Moravya ve Vardar Slavlarına yayarlar; kuzeybatıda, yayılışları Macar istilası durduracaktır. Ne var ki, 900 yılı dolaylarında, Çar Simenon Karadeniz'den Adriyatik'e uzanan gerçek bir imparatorlukta hüküm sürer: Bu imparatorlukta Bulgar öğe, Slav çoğunlukça gitgide özümsenmektedir; her iki halk da resmi olarak birbirine eşit görüldüğünden, Slav dili Bulgarların eski Türkçesinin yerini almaktadır.

Orta Avrupa Slavları, özellikle Sorblar, Polablar, Pomeranyalılar, Polonyalılar; önce Karolenjlerin, sonra da Otto Haneda-

nı'ndan olanların savaştıkları bütün bu halklar hakkında pek az şey biliyoruz. Moravya prenslerinin 9. yüzyıl ortalarında kurdukları, Çek ve Slovak halklarını içine alan güçlü devleti biraz daha fazla tanıyoruz. Rus toprağında böylesi eğilimlerin palazlandığı da kuşkusuz. Bununla beraber, o topraklarda yaşayan halkların tarihini değiştirecek yeni bir yabancı öğe işin içine giriyordu: İsveçlilerdi bu! Orta Avrupa "Normanlar"ının hısımları olan İsveçliler, Rus toprağı üzerinde, geniş ırmaklar sayesinde, ta Hazar Denizi'ne ve Karadeniz'e değin dolaşıp duruyorlardı. Etkinlikleri ticaret ve yağmaydı. 9. yüzyılda, Baltık'tan, Novgorod ve Kiev aracılığıyla Karadeniz'e uzanan uzun bir ticaret yolu boyunca sabit kuruluşlar kurdular; buralarda, Slavların efendileri diye dayattılar kendilerini; son olarak da 850 yılına doğru, onların yarı efsanevi şefi Rurik, bu yolun katettiği bütün ülkeleri kumandası altında birleştirdi. "Rus" adının önce bu İsveçliler için kullanılmış olduğu, sonra bütün uyruklarına yayıldığı noktası kesin değil; onlardan önce başına geçtikleri bir Slav topluluğunun olduğu hakkında sağlam kanıtlar da pek yok elimizde. İçlerinden çoğunu asker olarak toplayan Bizanslılar, Rusların adını bildikleri halde, Varegler diye adlandırıyorlardı onları. Ne olursa olsun, Kiev devletinin hiçbir Slav geçmişi olmadığını, İskandinavlardan da hiçbir şey almadıklarını ileri süren kimse yok artık: Bu devletin tarihi işte bu etkilerden oluştu ve hızla Slavlaştı. Doğuya doğru Volga Bulgar devleti, güneydoğuda Hazarlar devleti, güneyde Tuna Bulgarları, daha sonra Peçenek sürüleri ve Karadeniz, Batı'da doğmakta olan Polonya'nın belli belirsiz sınırladığı bu devlet de 11. yüzyıl ortalarına değin gerçek bir güç olup çıktı. Oleg, İgor, Olga, Vladimir, Yaroslav: Onu bu güce ulaştıran, halk edebiyatının ölümsüzleştirdiği prenslerin adları.

Capet Hanedanı'ndan I. Henri ile evlenen bir Kievli prensesi de tanıyoruz.

Tuna Slavları da yeni istilacılarca, Fin kökenli ama Türk etkisinde kalmış Macarlarca itilip kakıldılar. Peçeneklerin itişiyle Ural ülkelerinden kovulunca, kabileleri, kendilerine benzeyen yığınla topluluktan sonra, Pannonia bozkırlarına yerleştiler; oraya buraya serpili Slavları aralarında erittiler ya da ortadan kaldırdılar ve daha yoğun gruplar oluşturan Kuzey Slavları ile Güney Slavları arasındaki bağları da kesin olarak koparıp attılar. Bununla beraber "Macaristan", Hunların ya da Avar-

ların gerçekleştiremedikleri başka bir gelişmeyi yaşayacaktır. Macarlar, bir başka halkça özümsenmeden yerleşik bir düzene geçeceklerdir; kuracakları toplumda, toprak üzerindeki kolektif mülkiyete az çok eşitçi bir özel mülkiyet eklenecek ya da onun yerini alaçaktır ve Arpad Hanedanı zamanında çevrelerindeki topluluklara yaklaşmış olacaklardır.

Sosyal yapı, bütün Slav –ya da Slav temelli– devletlerde birbirine hayli benzer durumdaydı. Balkanlar'da *zadruga* adı verilen köy topluluğu ya da büyük aile, temeli oluşturuyordu. Ayrıca, şefler –prensler ve Balkanlar'da *jupan* diye adlandırılan bölge yöneticileri– kendileri için özel topraklar alıkoyuyorlar ve bir bölümünü de silah arkadaşlarına, boyarlara dağıtıyorlardı. Bu toprakların işlenmesi, savaşlarda ele geçirilen kölelerce sağlanmaktaydı. Köleler de Dalmaçya ya da Karadeniz kıyılarına, Selanik ve Konstantinopolis'e doğru doğmakta olan ticaretin başlıca kurumlarından biriydi; geri kalan, kara ve su avcılığından sağlanırdı, bal da önemliydi. Karşılığında büyükler, Bizans sanayisinin dokumalarını ve lüks biblolarını almaktaydılar. Rusya'da ufuklar genişler; çünkü Baltık'tan Karadeniz'e değin uzanan Kiev ticareti, Orta Asya'ya daha dönük olan Volga Bulgarları ticaretinin iki katıdır. Kuşkusuz, yerinde tüketilen tarımsal üretim, genel ekonominin temelini oluşturuyordu her zaman; ancak, hem pazar hem de siyasal ve askeri merkezler olan kentler gelişiyordu, özellikle de Kiev ve Novgorod. Prensin kalabalık bir "maiyet"i (*drujina*) vardır. Batı'yı istilaya giriştiklerinde Germen krallarınınkine benzer bu. Bu "maiyet"in, 12. yüzyıldan başlayarak görüleceği gibi, toprak beylerine dönüşmeleri daha önce ne hızda ve hangi biçimlere göre olmuştur, söylemek güç; ve böylece, ilke olarak özgür olan köylüler (*smerdi*) borçlanma ya da başka nedenlerle onlara ne ölçüde bağımlılaşmışlardır, bunu da söylemek güç. Krallığın merkezinde ya da halkın dağınık bir yerleşim içinde olduğu ve pek yoksul bir yaşam sürdükleri uzak orman bölgelerinde, gelişme aynı hızı ve düzenliliği göstermemiştir denebilir.

Bununla beraber, Hıristiyanlık bütün bu halkların içine giriyor, siyasal ve sosyal yapılarını da değiştiriyordu bu arada. Bizans için, Hıristiyanlaştırma bir siyasal etkileme isteğinden kaynaklanıyordu; öyle olduğu için de çabalarını pek erkenden Makedonya, Yunanistan ve Dalmaçya Slavları üzerinde yoğunlaştırdı. Hırvatlar, Franklarla temasları sonucunda Roma

Katolikliğini kabul ettiler; Sırplarsa, tersine Yunan ruhbanınca Hıristiyanlaştırıldı: İki "Yugoslav" halkının günümüze değin süren farklılığının temelinde bu vardır. Moravya'nın Hıristiyanlaştırılması ise, "Slavların Havarileri" diye adlandırılan Kiril ile Metodiy'in eseri oldu; her ikisi de kendilerinden önce gelenlerin tasarladıkları düşünceleri –bu vesileyle– geliştirerek, Slavlara bir alfabe ve kendi dillerinde yazılmış metinler verdiler, dinsel törenlerine Slavca bir usul ve sıra getirdiler ve bir Slav Kilisesi örgütlediler: Bu halkların bütün din ve edebiyatları bu girişimden doğmuştur. Birçok kültür dilinin ortasında gelişmiş olan Doğu Hıristiyanlığı, dini, her halkın diline uydurmaya kalkmıştı hep; o dillere daha kolayca giriyordu, ancak Hıristiyan birliği ve ana kültürlerle ilişkiyi de tehlikeye sokuyordu. Böylece, Kiril ile Metodiy'in eseri de Roma'yı kaygılandırdı; çünkü Roma tek bir kilise, –Latince olmak üzere de– tek bir dil tanıyordu. Onların yaptıklarına Almanlar da karşı çıktılar; çünkü Germen ruhbanının otoritesinden çıkacak bir Slav Kilisesi'ni kabul etmiyorlardı. Macarların Tuna bölgelerine girişi, Alman bağlılığını kaçınılmaz hale getirdi ve o tarihlerden başlayarak da Orta Avrupa Slavları Hıristiyan Doğu'nun tarihinin dışına çıktı.

Kiril'in eylemi, Bulgarlar arasında daha bereketli sonuçlar verdi. Bulgar prensleri, Hıristiyan uygarlığın etkisinde kalmışlardı zaten. Bununla beraber, büyüklerin muhalefetini hesaba katmak zorundaydılar; çünkü onlara göre, Hıristiyanlık açıkça tehlikeli siyasal bir yapı ve yabancı egemenliğinin de bir biçimiydi. Böylece, 9. yüzyıl ortalarında Çar Boris, ulusal bir kilise istedi; bunun sonucu olan pazarlıklar, Photios zamanında, Roma ile Konstantinopolis arasındaki bölünmenin nedenlerinden biri oldu. Sonuçta, Bulgar Kilisesi Yunan Kilisesi'nin dairesi içinde kaldı; bu ise, tersine Bulgar hükümdarlarının siyasal amaçlarını dindirmedi.

Bir yüzyıl sonra, Ruslar Hıristiyanlığı –Bizans kisvesiyle– kabul edeceklerdi. Aslında Hıristiyanlığa giriş, kral ailesinde daha önceden başlamıştı. Bin yılından az önce, Çar Vladimir'in Kiev'de kendi başpiskoposu vardı. Aynı tarihlerde, çevrelerini Hıristiyanların aldığı Macarlar, kralları Aziz István zamanında Hıristiyan oldular. Ne var ki, Latin Hıristiyanlığıydı bu: Adriyatik'te olan bitenlere, Hırvatların ve Almanların işlerine gitgide daha dikkatli olarak, onlar da Batı'nın yörüngesine girdiler.

Hıristiyanlığın zaferi, bir imanın, bir kültürün zaferi değildi yalnızca. Arkasından, Slav prenslerinin gerçekleştirmeye kalktıkları bir devlet anlayışını da beraberinde getiriyordu; getirdikleri arasında, Bizans'ta olduğu gibi, toprak ve bağımlı köylülerle donanmış bir kilise, hiç olmazsa başlarda ve –bir bölümüyle– Yunanlılardan devşirilmiş bir ruhban da vardı. Bunun, sosyal ya da "ulusal" direnişlere yol açmasını ve hemen arkasından da Bulgaristan'da Hıristiyanlığa karşı bir propagandayla karşılaşmış olmasını iyi anlıyoruz. Bu karşı propaganda, Trakya'ya sürülmüş Paulusçuların yaydıkları ve Bogomil'in de havariliğini yaptığı öğretilerden esinleniyordu.

Yakındoğu'nun güçlükleri

Balkan devletleri içinde en gelişmişi olan Bulgar İmparatorluğu korkunç bir felakete uğradı. İçeriden zayıflamış da olsa, yine de ta Konstantinopolis kapılarına değin uzanan geniş sınırlarıyla, kendini henüz derleyip toparlamış bulunan Bizans için büyük bir tehlikeydi. Çar Samuil'e karşı II. Basileios, uzun ve acımasız bir mücadele yürüttü: Bu mücadelenin sonunda, o güne değin Bulgarlara tâbi olan Batı Slavları, Bizans koruması altında özerkliklerini yeniden kazandılar; Bulgaristan ise, baştan aşağıya Bizans'ın bir eyaleti oluyordu (11. yüzyıl başları). Bulgar halkının –sınırlı da olsa– bağımsızlığına yeniden kavuşması için iki yüzyıl beklemek gerekecektir.

O sıralarda Kiev Rusyası, bozkır göçebelerinin –birbiri arkasından gelen– saldırılarıyla mücadele içindeydi: Peçenekler, Oğuzlar, Kumanlar siyasal bağımsızlığından çok, ticari kaynaklarını tehlikeye sokuyorlardı. Yaroslav'ın yerine geçenler, hanedanın mirasçılık düzenini örgütleyemediklerinden, krallık 11. yüzyıl ortalarına doğru parçalandı: Novgorod ve Kiev, bazen birbirinden farklı yazgılar yaşayacaklardır.

Bu zayıflayışın tehlikeleri de olacaktır kuşkusuz.

Buna benzer bir bunalım, 11. yüzyılda Bizans'ı çarptı; bazı noktadan başarılarının da bir sonucuydu bu. Bizans, sınırlarının içine yerli olmayan yığınla halkı sokmuştu: Şimdi tüm Doğu eyaletlerine yayılmış bulunan Ermeniler, kendi ulusal monarşilerinin yıkılmasını hazmedemiyorlardı; çünkü Yunan Kilisesi, hiçbir şey öğrenmemiş gibi, Ermenileri ve Monofizitleri –eski-

den olduğu gibi– tedirgin edip duruyordu. Bulgarlar arasında ise, ruhbana karşı sosyal muhalefet, yabancı egemenliğine karşı kini güçlendirip duruyordu; o kadar ki, Bogomilizmin ulusal bir din haline gelmesine ramak kaldı. Bogomilizm, oradan Hırvatistan'a geçecek ve çeşitli dolaşmalardan sonra, 12. yüzyılda Albililer öğretisine varacaktır.

Aynı tarihlerde, askeri imparatorların –geçici de olsa– yönlendirdikleri büyük toprak aristokrasisinin gelişmesinden doğan güçlükler de artıyordu. II. Basileios'un yerine geçenler, ondan daha az girişken oldukları ve çevrelerini de sivil aydınlar aldıkları için geçici bir yatışmanın sonunda, eyaletlerde teslim oldular: Aristokrasinin bütün gücü oralarda kabul edildi, bunun sonucu olarak da özgür köylülüğün çöküşü. Hükümdarlar, soylulardan askeri hizmet istediklerinde, kendi topraklarına ek olarak, gerçek yararlar (*pronoiai*) da tanıyorlardı onlara; önceleri geçici ve yaşam boyu süren bu yararlar, sonra miras yoluyla geçer oldu. Ne var ki, senyörlerin –Batı'daki "osts"lara benzeyen– birlikleri güven verici değildi. Onlara bir karşı ağırlık olmak üzere, ticari kaynaklar ve Konstantinopolis'e yakın eyaletler sayesinde, çok sayıda paralı asker toplandı: 1050 yılından sonra Batılı Normanların yerine geçen Varegler, Slavlar ya da Hıristiyanlaşmış Türklerdi bunlar. Ermeni ve Bulgar birlikleriyle daha da şişen bir ordu, tüm manevi birliğini yitiriyordu; çoğu kez yalnızca kendi şeflerine bağlı oldukları için senyörlerin birliklerinden ya da paralı askerlerle Müslüman ülkelerin kölelerinden daha az tehlikeli değildiler. İmparatorluk eğer çökmediyse, görece daralmış ülkesi üstünde başkaldırıların ezilmesi ya da tahtı ele geçirmeleri yüzündendir. Ne var ki, yeni dış tehlikeler belirdiğinde, aristokrasi de iktidarı ele geçirmekte gecikmeyecekti.

Oysa bu tehlikeler pek yakındaydı: Peçenekler Tuna üzerindeydiler şimdi, Türkler Küçük Asya kapılarında; Normanlar da Bizanslıların elinden Güney İtalya'yı, Müslümanlardan da Sicilya'yı aldıktan sonra İyon Denizi'nin doğu kıyılarına ayak basmaya kalkmışlardı. Papalığın Alman imparatorlarına karşı kullanmak üzere, Normanlara gereksinmesi vardı. Konstantinopolis'te, Papalıktan kopma yolunda yeni bir girişim, can sıkıcı bir rastlantı da olsa, Papalığa Bizans'a karşı olan bu politikanın içine girme olanağını verdi. Kuşkusuz, Roma ve Kons-

tantinopolis sonra, daha da yumuşamış olarak, Haçlı Seferleri görüşmelerine başlayacaklardır. Ne var ki, felaket bir kez ortaya çıkmıştı; İslama yeni kazanılmış halkların vuracakları ağır darbeler vardı.

Bizans'ın yeni fetihleri, İslam dünyasındaki parçalanış ve karışıklar 11. yüzyılın Yakındoğu'sunda, ticaret ilişkilerinin haritasını hissedilir biçimde değiştirdi. Yeni duruma, güç de olsa uymak gerekiyordu. Daha önce Rus bozkırlarına doğru Türk göçleri, Orta Asya Müslümanlarının ya da Bizans İmparatorluğu'nun Rus ülkeleriyle sürdürdükleri ilişkileri bozmuştu. Ayrıca, Kızıldeniz'le Mısır'ın, Doğu ticaretinin Batı'ya giriş yolu olarak, Pers Körfezi ile Mezopotamya'nın yerine ağır ağır geçişinin yanı sıra İtalyan tacirleri ile Bizans ve İslam tacirlerinin Akdeniz ilişkilerindeki rekabetinin büyük sonuçları oldu. Bu değişikliklerden birincisine birçok etken katıldı: Irak'taki karışıklıklar, Abbasi ordusu ile hazinesinin sertlikleri, Irak ve Bahreyn Karamatilerinin korsanlıkları, Bizans fethi sonucunda Bağdat'la Antakya arasında ek bir sınırın kurulması; bunun karşısında Mısır'ın siyasal kopuşu, Kahire sarayının çekiciliği, artık gitgide Akdeniz'in ticaretine sunulan tahılın daha kolay aktarılmasıydı bu etkenler. Bu sonuncusunun özellikle Venedik'le Amalfi'ye yararı dokundu: İtalya'nın güneyi ile Girit'in Bizans'ın eline geçişi ve Dalmaçya'daki zaferleri, Venedik'in Bizans'la ilişkilerini sağlar; Amalfi ise, Kuzey Afrika Müslümanları ile iyi ilişkiler kurarak, Fatımilerin Mısırı'na yayar onları. Mağrib'in işin içine girmesiyle ortaya çıkan başka karışıklıklardan da uygun bir yerde kurulmuş limanlar olarak, yine Venedik ile Amalfi yararlanır. Bu yeni ticarette Bizans da yerini almalıydı; ancak, mali nedenlerle, Yunanlıları İtalya'ya gönderecek yerde, İtalyanları Konstantinopolis'e çekmeyi yeğledi; hem sonra, aynı İtalyanların doğrudan doğruya İslamla ticaret yapmalarını engelleyebilecek durumda da değildi. Böylece, İtalya ile İskenderiye arasında Bağdat-Konstantinopolis mihveriyle yarışan ve –bir bölümüyle– onun yerini alan bir alışveriş akımı yerleşti. Gerçi Asya kervan ticareti ortadan kalkmadı, ama yine de bütün Müslüman Doğu'da taşınır servetlerde bir çöküş görüyoruz.

Asker ve toprak kastının yükselişi, göze ilk çarpan işaretiydi bunun.

Bizans kültürünün gerçek değeri hakkında, onu Batı ve Doğu'daki komşularıyla karşılaştırarak bir yargıya varabiliriz ancak. Bu kültür, Batı'da olduğundan çok daha bilim ve incelikle donanmış ve kuşkusuz ondan çok daha fazla başarılıdır; buna karşılık, İslam kültürü kadar zengin ve çeşitli değildir. İslam, yığınla halkın kültürüne, onları birbiriyle bütünleştirerek ve zenginleştirerek damgasını vurmayı bildi; Bizans ise, tersine, etkisi altına aldığı halklar üzerinde, yalnızca din ve birkaç sanat biçimi bakımından ışığını saçtı. Kuşkusuz, henüz "barbar" olan bu halklar başka kültür öğelerini pek özümseyememişlerdi; ancak, Bizans da kendisine kalan Yunan mirasının asıl değerini oluşturan şeyi başkalarına götürmekte yetersiz kalıyordu. Bunun gibi, dışarıdan etkileniş bakımından da su geçirmez oldu: Doğu'dan, sanatının birkaç çizgisini aldı; düşünce planında ise hiçbir şey. Oysa bu zenginliklere sırtını çevirmenin tehlikesi de vardı kendisi için. Böylece, kapalı bir vazoda gelişiyordu Bizans kültürü; öyle olduğu için de başkaları az şey aldı ondan, büyük yaygınlığı olmadı; canlıydı kuşkusuz, ama yalnızca kendini düşünen bir kültürün canlılığıydı bu. Bunun tek istisnası, belli bir ölçüde halk edebiyatıdır; daha özgür, daha kendiliğinden oldu o.

O yüzyıllardan kalan en ünlü eser de bir destan oldu: *Digenis Akritas*.

Hıristiyan olsun, Müslüman olsun bütün Yakındoğu'da sanat, birçok ortak öğeleri sürdürerek, "ulusal" okullara ayrışma eğilimindedir. Aralarındaki farklılıklara karşın Müslüman sanatla Bizans sanatı arasında su geçirmez bir duvar yok. Her ikisi de birbirine koşut bir gelişme içinde bulunan toplumların gereksinmelerine yanıt vermekte, her ikisi de birbirine benzer tekniklerden yararlanmakta.

Bu bakımdan bir birlik var aralarında.

Taş ya da tuğla kullanılmasına göre farklılık gösteren mimarlık tekniğini, askeri yapılar bakımından iyi tanıyamıyoruz. Bizans'ta da, İslamda da sınırları korumak, yerel şeflerin iktidarını yerleştirmek ya da dizginlenmesi güç bölgelere göz kulak olmak için pek çok sayıda yapılmıştı bunlardan; merkezi otoritedeki parçalanışın birer de tanıkları hepsi. Sivil mimarlıktan hemen hiçbir şey kalmış değil. Bununla beraber, Abbasilerin

geçici başkenti Samarra'da ortaya çıkarılan yıkıntılar, Bağdat'taki halife sarayının betimlenmesine yarıyor. Şunu da biliyoruz ki, Makedonya Hanedanı'nın Konstantinopolis'teki sarayı, Bağdat örneğinden esinlenmişti: Bu bir saraydan çok, kent içinde bir kentti; hükümdarın ve beraberindekilerin oturma, savunma, yiyip içmeleri için her çeşit yapıyı içine alıyordu. Üstelik kentlerde insanların büyük bir bölümünün oturdukları iğrenç viranelerle bunlar arasındaki zıtlık da pek çarpıcıdır.

Daha iyi korunmuş olan dinsel yapılar, ibadet gereklerinden dolayı, cami ya da kilise oluşlarına göre, daha da açık farklılıklar gösteriyorlar. Bununla beraber, hepsinin geniş bir salonun üstünü örtmek gibi bir sorunu vardır. Böylece, Konstantinopolis ve İran mimarları, tuğladan kubbe yapımına çalışırlarken, Ermeni, Suriye, –çok geçmeden de– Balkan mimarları taştan kiliselerini bir çatıyla örtüyorlardı. Kubbedeki yetkinlik, Bizans kiliseleri için Yunan haçı biçiminde bir planın zaferini sağladı. I. Basileios'un *Yeni Kilise*'si yok olup gitti gerçi ama daha ufak çapta birçokları, bugünkü İstanbul'da –bazısı camiye çevrilmiş durumda– varlıklarını sürdürüyorlar.

Ermeni mimarlığının altın devri de bu yüzyıllara rastlar.

Cami yapımı daha az sorun çıkarıyor. O dönemden kalmış önemli camiler olarak *İbn Tulun Camisi*'ni (9. yüzyıl sonu), *el-Hâkim Camisi*'ni, bir de *El-Ezher*'i görüyoruz. İfrikiye'de ilk büyük başarı –9. yüzyıl başlarında– *Kayrevan Camisi* oldu. *Kurtuba Camisi* ise, İspanya'nın şaheseridir. 9. yüzyıl, büyük *İsfahan Camisi*'nin yapıldığı yüzyıldır. Ancak, İran bir şeyi daha bulmuştur: Anıtkabir, yani türbe.

Ayrıca, minare biçiminde de büyük değişiklikler vardır.

Bizans ve Müslüman sanatçıları, süsleme anlayışları bakımından da birbirlerine yaklaşmaktadırlar. Anıtsal heykel ve süsleme yüksek kabartma kaybolmuş, çoğu kez ayrıntılı ve aşırı, bazen renkli, bazen oyma bir süsleme geçmiştir yerine. Tekrar olacak söyleyeceğimiz: İslam, canlı varlıkların betimlemesini yasaklıyordu. Aslında bağnaz bir yorumdu bu, dahası sonradan ortaya çıkmıştı; kaldı ki, İranlı sanatçılar hiçbir zaman uymadılar böylesi bir yasağa. Kuşkusuz, dinsel yapılarda Allah'ı, insan ya da bir hayvan biçiminde betimlemek söz konusu değildi; çünkü Allah, tanımı gereği, somut varlıklara üstün bir cevherdi. Bunun gibi, yaratıkları oldukları gibi canlandırmak

da olmuyordu. Ne var ki, Müslüman sanatçı, örneklerini çokça gördüğümüz gibi, sivil yapılarda bitki, hayvan dünyasının, hatta günlük yaşamı içinde avda ya da savaşta insanların ona esinlendirdiği her şeyi süslemede kullandı. Aslında, özellikle Yahudi çevrelerde sanatçı, varlıkları biçimleme eğilimindeydi; Arap dünyasının pek güzel biçimde kullandığı "arabesk" bundan esinlenmiştir. Aynı eğilim, Bizans sanatçılarının da yabancısı değildi. Onlar da tasvir mücadelesinden sonra tapınaklarda, kutsal kişileri, hatta Tanrı'yı betimlemekte duraksama göstermediler. Ne var ki, *Kutsal Kitap*'ın öykülerini insanileştirmeye girişecek olan Batı sanatçılarının tersine, Bizanslı sanatçılar, dogmatik olarak tanımlanmış ve değişmez, insani olmayan ya da insanüstü biçimlerde soyut bir teolojiye gittiler.

Bizans'ın ilk yüzyıllarında, başlarda İslamın da kullandığı, aristokratik nitelik taşıyan mozaik sanatına, Bizanslı sanatçı, daha az pahalıya mal olan freskoyu yeğlemektedir şimdi. Bunun günümüze değin gelen örnekleri, özellikle Konstantinopolis dışında önemlidir. Müslüman dünya ise, freskodan haberdar da olsa, çini kaplamayı yeğlemektedir.

Mısır, özellikle de İran bu konuda en güzel örnekleri verirler.

Heykelli süslemenin "görevsel" bir rolü vardır artık; sütun başlıklarındadır ve kornişlerdedir. Kapılar, mobilyalar, halılar bu süslemeyi tamamlarlar. Ancak, anıtsal boyutlarda ortadan kalksa da heykel "küçük sanatlar" denen alanda gücünü ortaya koyar. Değerli ağaçlardan Müslüman dünyada çoğu kez heykel yapılmaktadır; bunun gibi, kakmacılık Müslümanlara özgü bir sanattır. Öte yanda, Bizans'ta fildişi işlemeler göz alıcıdır; Müslüman Akdeniz'de de yaygın kalacaktır bu. Bizans'ın, ayrıca bronz kapı yapımında, gümüş eşyacılıkta ve mücevhercilikte şöhreti vardır; İslam dünyasının önce tunç, sonra bakırdan tepsileri, ibrikleri, lambaları ün kazanır, silahçılık da öyle.

Minyatür, ortaçağa özgü bir sanattır. Batı'da olduğu gibi Bizans'ta da elyazmalarını, özellikle dinsel motiflerle süslemektedir. Tezhip, Hıristiyanlardan Müslüman sanatçılara geçti. İran minyatürünün şaheserleri ise, ileride başka etkiler altında doğacaktır.

Pahalı dokumacılık, bütün Yakındoğu'da bir sanattır aynı zamanda.

Özetle, Yakındoğu'yu sarsan siyasal ve sosyal derin bunalımlar şimdilik, uygarlığın çöküşünü de beraberinde getirmemişti; bu bunalımlar, tersine, uygarlığa bütün ağırlıklarını koyan yeni güçlerin sahneye çıkışını kolaylaştırıyordu. Bu tehditler ise, 11. yüzyıl boyunca ete kemiğe bürüneceklerdir.

ASYA UYGARLIKLARININ DORUĞU

Yukarı ortaçağ boyunca, Hıristiyan Batı kendi içine kapanık yaşar; Yakındoğu, İslamın doğuşu ve görkemli gelişmesine tanık olurken Asya ülkeleri de uygarlıklarının doruğuna erişirler. Onların bu parlak dönemi 7. yüzyılın ilk yarısında açıldığında, Sasani İmparatorluğu yıkılışının arifesindedir. Hint ise, büyük Hun istilalarının topraklarına yaydığı yıkıntıların içinden çabuk sıyrılır; ve Guptalar, Kanauj Harşaları gibi, yeni bir birliğe yönelir. Çin, Türklerle Moğolları yendikten sonra, Tang Hanedanı zamanında yeniden kurulur ve otoritesini bütün bir Türkistan'a, Tonkin'e ve Kuzey Annam'a yayar. Güney denizlerinin ülkeleri, Hint uygarlığının koruyuculuğunda gelişmelerini sürdürürlerken, Asya uygarlıklarının tablosuna yeni ülkeler girer: Budizmi kabul etmiş bir Tibet vardır ve –Türkler gibi– Çin'in korkunç bir hasmı, Hint Budizminin de emsalsiz bir koruyucusu olacaktır; öte yanda, Japonya uyanmaktadır ve Çin kültürünü kabul ederek, daha sonra ona bütün kişiliğini verecek olan anlamlı niteliklerini sergilemeye başlayacaktır çok geçmeden. Bütün bu görkemli yayılış iki büyük uygarlık merkezinden hız almaktadır: Hint'le Çin! Çin, Türkistan ve Tonkin'de, Hint Hindiçini ve Endonezya ülkelerinde olmak üzere, her ikisinin de geleneksel etki bölgeleri vardır; ve her ikisinin de kendilerine özgü yöntemleri: Çin, silahlarının gücü ve yönetiminin örgütlülüğüyle kendisini dayatırken, Hint ticaret ilişkileri, dinsel ve düşünsel ilişkilerle etkisini sürdürmektedir çevresinde.

Asya'nın 7.-12. yüzyıllar arasındaki tarihinde, ne Batı'da ne Yakındoğu'da olup bitenlerle bir benzerlik kurabiliriz. Bu süre boyunca Asya'nın büyük imparatorlukları, yapıca ve uygarlıkça elbette donup kalmadılar. Ama koşulları 12. yüzyılın seherinde gerçekleşecek olan büyük Moğol fethine değin temelde belli bir dayanıklılığı sürdürür durur.

Nedir bu beş yüz yıl boyunca Asya dünyasının temel nitelikleri?

Bu uçsuz bucaksız kıtada, bu pek uzun zaman boyunca Asya tarihinde gördüğümüz birliği nitelendirmede yardımcı olabilecek şu iki olay vardır önce: Başlarda Budizmin yayılışı; bütün dönem boyunca da ticari alışverişin yoğunluğu.

Geçici de olsa kararlılığa kavuşmuş ve görünüşte daha gönençli 7. yüzyıl Asyası'nda Budizm, başta gelen bir rol oynar. Hint'te resmi olarak korunduğu gibi, Seylan'la Ganj vadileri kutsal topraklarıdır. Güney denizinin bütün ülkelerine yayılmıştır; en etkin merkezlerinden biri Çin Türkistanı'ndadır. Tanglar Çin'i kendisine yakınlık gösterdiği gibi, hem Hint'e hem Doğu Asya'ya misyoner ve hacı göndermektedir; o tarihlere değin içine kapalı olan Tibet'e de ulaşmıştır; son olarak da Kore'yi ve Japonya'yı kazanır. Her yerde, evrensel niteliğine dayanarak, birbirine uymayan uygarlıklar da olsa onlar, başarır bunu.

Biçimlerin gelişmesini her yerde belirleyen odur.

7. yüzyıl boyunca, Çin hacılarının gezileri çoğalır; Hint'e ve öteki Budist merkezlere gelip belge aramaktadırlar. Sonraki yüzyıllarda, başkaları Japonya'yı ziyaret ederler; Japonya da Çin'e elçiler yollamaktadır. Çin imparatorluk sarayı büyük önem vermektedir bu gezilere; öyle ki, bazen kendi elçilerinin yanına bir ünlü hacı katmakta bazen de böylesi bir hacıya diplomatik görevler vermektedir. Büyük saygınlığı da vardır bu keşişlerin; dönüşlerinde âlâyı vâlâ ile karşılanırlar. Bununla beraber, çoğu da dönmez: Ya gittikleri yerlerde yerleşir kalırlar ya da yollarda harcanır giderler. Geziler çetin, yollar büyük tehlikelerle doludur çünkü.

Onlar bu tehlikelere seve seve katlanırlarken, güney denizlerinin Asya'nın geri kalan bölümüyle ticareti de yoğunlaşıyordu. Çin'in 50-60 ton yük yükleyen ağır ticaret gemileri Sunda Adaları'na kadar giderken, Arap gemileri Yangcou'ya kadar çıkıyor, Cava gemileri de Müslüman pazarlarına rastlamak için Batı'ya yelken açıyorlardı. Başta musonları kollayan bu deniz yollarının güçlükleri de büyüktü; öyle de olsa, Arap coğrafyacıların bize olanca ayrıntılarıyla anlattıkları bu deniz yoluyla pazarlama parlak olduğu kadar istikrarlıydı da.

Çin, kuşaklar boyunca, özellikle 9. yüzyıldan 11. yüzyıla değin İran Körfezi ve Bağdat tacirleri için büyüleyici bir pazar

oldu: Fiyatlar, görece ehvendi orada ve büyük kârlar bırakıyordu. Irak'tan Çin'e uzanan o büyük yolun üzerinde, merkezler olarak, Malezya yarımadasındaki Kedah'ı, Khmer İmparatorluğu'nu, Sumatra ve Cava'yı görüyoruz. Değişik para sistemleri de olsa, işlemler yürüyordu. Malların bu yoğun gidiş gelişi, tüm Asya dünyasının gereksinmelerindeki bir artışın da yankısıydı aslında. Çin'e giden yabancılar belli bir korumadan yararlanıyorlardı; bunun yanı sıra pasaport denetimi, taşıdıkları mallar ve nakitler için de denetim vardı.

Bu ticaretin maddeleri arasında madenler başta geliyordu: Sumatra ve Kore'den pek bol getirilen altından başlayarak, gümüş, tunç, Çin bilginlerince çok aranılan cıva, bakır, son olarak da demir. Onları santal, bambu, kâfur ve abanoz olmak üzere değerli ağaçlar izliyordu. Günlük ve misk başta olmak üzere, kokuların listesi de oldukça uzundu; İran Körfezi'nde en çok aranan misk de Tibet'inkiydi. Baharat ticaretine gelince, Hint'in ve güneydoğu ülkelerinin ününü sağlayan başta buydu. Pek bol olan besleyici maddelerin ticaretini unutmamalı: Yağ çıkarılan hindistancevizi, şekerkamışı, pirinç ve hububattı bu. Değerli maddeler arasında fildişi, Hint'ten, Kedah ve Khmer ülkesinden geliyordu; ambar dışsatımını yapan başlıca Çin'di; deniz kaplumbağası pulları özellikle güney denizlerinde üretiliyordu; Cava'dan ve Kamboçya'dan gelen gergedan boynuzu, Arap tacirlerine büyük kârlar sağlıyordu; yakut, elmas, kedigözü Hint'ten, Seylan'dan ve güneydoğu denizlerinden Çin'e gidiyordu. Renklendirici maddeler, dokumalar ve kürklerin de bu ticarette büyük yeri vardı. Bu liste, hayvanlara kadar uzanıyordu: Konuşan papağanlar, Hint Okyanusu'ndan İran Körfezi'ne götürülüyordu; Kuzeybatı Hint'in tazıları Irak'a sokulurken, Çin'e de keçi, manda ve öküz taşınıyordu. Son olarak, çoğunlukla Çin'de üretilmiş çeşitli nesneler, pazardan pazara taşınıp duruyordu: Porselenler, lake ya da bakır tepsiler, kâğıt, tahta taraklar, şemsiyeler, demir tencereler, kalburlar, iğneler ve at eğerleriydi bunlar. Ayağa giyilen en iyi sandallar Hint'te üretiliyordu. Yalıçapkını tüyleri sağlayan Kamboçya, Yakındoğu'dan gelen ve Çin'de pek tutulan mavi camdan aynaların ticaretinde de aracılık yapıyordu.

Gerçekten, bu yoğun ticaretten en büyük kârı sağlayanlar da güneydoğu ülkeleriydi: Hintlilerle Çinliler, altın ve pek bol olan baharat için oraya gelmek zorundaydılar; kendi ülkele-

rinde karışıklık ve anarşi süren Hint ve Çinliler de oraya geçip tezgâh kuruyorlardı ve bolluk, Arapları da çekiyordu. Bu aracı ülkeler için şöyle bir sonucu oldu bunun: Yalnızca maddi zenginlikleri artmakla kalmadı, Hint ve Çin uygarlıkları ile temastan büyük yararlar gördüler.

Bununla beraber, bu gönenç içindeki dünyayı, az çok uzun vadeler içinde etkisini gösterecek de olsa, dışarıdan iki şey tehdit ediyordu: Doğu Asya kapılarında Müslüman fatihlerin ortaya çıkışı; Moğolistan göçebelerinin gitgide artan örgütlenişleri.

Gerçekten, 8. yüzyıldan başlayarak, Hint ağır ağır Müslümanlarca istila edildi; cihadın sürüklediği Müslümanlar, kuzeybatı eyaletlerinde, Afganistan'da ve Türkistan'da yerleşerek, Çin ve Hint ticaretinin kilit noktalarını yavaş yavaş ele geçirdiler. Bu fetih, Hun fetihleri kadar –giderilmesi olanaksız– yıkıntılara yol açtı: Tasvir yıkıcılığı ise kol gezdi. Ayrıca, o sıralarda gelişme içine girmiş bulunan Hinduizmin yaraladığı Budizm de istilacılar karşısında geri çekildi. 13. yüzyılın seherinde son Budist imparatorluklar ortadan kaldırıldığında, Budizm de doğduğu ve geliştiği topraklar üzerinde tutunamaz oldu. Arada, 7. yüzyılın ilk yarısında Hint'te bir birlik gerçekleştirilmişti; onu bir siyasal parçalanış izledi. Çeşitli devletler arasında hegemonya çatışmaları başladı. Bütün bunlar bazı bölgeleri dış istilaya karşı daha zayıf düşürüyordu. Öyle de olsa, sanat ve edebiyatın geliştiği dönemler de yaşandı; ayrıca, güney denizleri ülkeleriyle temaslar sürdü ve o yolla da Hint etkisi devam etti.

Doğu Asya'nın çehresini değiştirecek olan öteki etkense, 8. yüzyılda belirginleşti: 744 yılından başlayarak, Uygur Türkleri imparatorluklarını kuruyorlardı; onun yerine, bir yüzyıl sonra, Kırgız İmparatorluğu geçecektir. O dev Moğol İmparatorluğu'nun uzak bir başlangıcıdır bu. Aslında söz konusu olan, uzun vadeli bir felakettir; kuzeyde ve batıda Çin'i tehdit eden göçebelerin birleşmesi tam olmaktan uzaktı; bütün sonuçlarıyla ancak 1206'da, Cengiz Han ortaya çıktığında gerçekleşecektir bu.

Sasani İmparatorluğu'nun yıkılışı, Hint'in parçalanışı, Tangların zayıflaması, Songların fetihleri, arkasından Güney Çin'de geri çekilişleri, son olarak Moğolların harekete geçişi, bütün bunlar beş yüz yıllık bir tarihi noktalayan olaylardı beraberinde bütün fetihlerin tiynetinde olan sefaletleri, kıyımları, dramları da getirerek elbette. Bununla beraber, tekrar edelim,

bu süreç içinde Budist kültür yayılmaktan geri kalmadı; Hint'te, Çin'de, Japonya'da, Cava'da biçemler yaratıyor, Şampa'da, Khmer İmparatorluğu'nda ve Siyam'da bereketli sanat ürünlerinin doğuşuna yol açıyordu. Hint kültürü de Hint'te daha az parlak değildi. Bu kültürel çiçeklenişi, kısaca ülke ülke gözden geçirelim.

Hint'in mutlu ve felaketli yılları

7. yüzyılda Çinli hacılar Hint'i anlatırken, bir yanda sürüp giden geleneklerle örflerin çeşitliliğinden, öte yanda mutlak hükümdarların görkemli yaşamından söz ederler. Onların söylediklerine bakılırsa, kast sistemi eskisinden çok daha fazla keskinleşmiştir: "En ciddi bir ahlak temizliğinin lekesiz bir yaşam için kural olduğu"nu ileri süren Brahmanların yanı sıra "hükümdar soyu"ndan Kşatriyalar, tacir Vaisyalar, çiftçi ve köylü Sudralar vardır. Son olarak da aşağı kastlar, kast dışı olanlar ve dokunulmazlar: "Kasaplar, balıkçılar, cellatlar; bunlar, kent dışına atılmışlardır; köylere gidip geldiklerinde, açıkta, yolun sol kıyısında yürürler."

Hükümdar, örnektir hep ve savaşçı Kşatriya kastının bütün niteliklerini toplamıştır kendisinde. Çinli hacıların gözünde İmparator Harşa, en yetkin temsilcisidir bunların; Budizmin ateşli koruyucusu olan bu hükümdar, Guptaların görkemini sürdürmektedir. Çağının en yetkin aydınlarından biridir; sarayı, yazarların buluşma yeridir ve kendisi de şiir ve dram yazmaktadır. Dahası, yaptığı seferlerde savaşçı ve devlet adamlığını da tanıtlamış ve Kuzey Hint'te birliği yeniden kurmuştu. Son olarak, din konusunda bütünüyle yansız olmasa da Hint'in büyük hükümdarlarının geleneğini sürdürmekte ve bütün dinlere karşı geniş bir hoşgörü politikası uygulamaktadır; öyle görünüyor ki, liberalizmini belli bir bağdaştırmacılığa kadar götürmüştür.

Guptaların manevi mirasçısı Harşa, 7. yüzyılın ortalarına değin bu uygarlığı ve gönenci sürdürür. Başkenti Kanvakubca (Kanauc), kendisinden önce gelenlerin kurduğu kentlere benzemektedir. Hiuen Tsang, gözleri büyülenmiş halde şunları anlatır:

> "Ganj'a yakın bir yerde, yüksek duvarlarla ve derin çukurlarla korunmuştur. Her yerde, yığınla kule ve köşk görülmektedir, her

yanda çiçekli korular, suları duru ve bir ayna gibi aydınlık küçük göller ve balık havuzları; yabancı ülkelerden getirilmiş en nadir yığınla mal, meta bulunmakta. Kentte oturanlar, zengin ve mutludurlar ve her aile bolluk içinde yüzmektedir. Her yandan çiçekler ve yemişler dökülmekte... Yüz kadar manastır vardır ki, aşağı yukarı 10.000 din adamını barındırmaktadır... 200 kadar (Hindu) tanrının ve binlerce de sapkının (Budist olmayanlar) tapınağı vardır."

Aynı yazılar, kentlerin, köylerin ve kırların gönencini anlatırken, düzensiz de olsa, nüfusun büyük yoğunluğunu gözler önüne serer. Bu zenginlik, özellikle tarım işletmeciliği üzerine kuruludur; ticaret de etkindir ve güney denizleriyle gidiş geliş yoğundur.

Çinli hacılar, pek doğal olarak, din yaşamı hakkında da çokça bilgi vermektedirler bize: Hinduizm hayli geliştiğinden, eskiden Budistlerin barındıkları yerleri Hindu kentleri ve tapınakları çevrelemiştir artık. Hinduizmin daha o zamandan kutsal kenti haline gelmiş olan Benares'te, bir otuz kadar Budist manastırı ve yüz Brahman tapınağı vardır; hepsi de bugünkü kadar renklidir bunların.

Çinli hacıları bir şaşırtan da Şiva'ya inananların halleri ve tavırlarıdır.

Ganj kıyılarında, bugün de olduğu gibi, her gün binlerce kadın-erkek toplaşmakta ve sularında yıkanmaktadır; çünkü böylece "bütün günahlarından arınmaktadırlar. Suyundan içenler ya da yalnızca ağzını çalkalayanlar, kendilerini tehdit eden felaketlerin yitip gittiğini görmektedirler. Sularında boğulanlar, tanrılar arasında yeniden doğmaktadırlar."

Budist anıtların ve oralarda yaşayan toplulukların görünüşü de bir başkadır: Bir manastır kenti olan göz kamaştırıcı Nalanda –ki 13. yüzyılda Müslümanlarca yok edilecektir– bir on kadar manastırı içine alıyordu. Bu manastırlar, batıya bakan yüzünde anıtsal bir kapısı olan tuğladan bir surla çevriliydi. Yapılar da tuğladandır, üç ya da dört katlıdır; din adamlarının oturdukları yerlerden başka, geniş avlularla ayrılan toplantı ve dua salonlarını, pavyonları, stupaları, verandaları içine alıyordu. Duvarlar cilalı yalancı mermerle kaplanmıştı, aralarına altın ve değerli taşlar karıştırılmıştı; yuvalara yerleştirilmiş heykeller de baştan aşağıya yaldızlıydı. Aynı zamanda birer üniversite olan bu manastırlar, büyük toprakların da sahibiydiler; kendile-

rine bağımlı, gelirlerini sağladıkları iki yüzden fazla köy vardı. Yığınla bağışçıdan her gün, keşişler ve öğrenciler için pirinç, tereyağı ve süt gelirdi; hükümdar da sık sık önemli bağışlarda bulunuyordu. Budizmin en bilgin hocaları oralarda ilahiyatla beraber bütün öteki bilimleri okuturlardı. Bu yüksek düzeyde eğitim, daha önce üniversite aşamasını geçmiş yirmi yaş dolayındaki gençlere yapılıyordu. Manastırlarda büyük bir disiplin hüküm sürerdi: Her topluluğu bir papaz yönetiyordu; keşişler meclisinin başı da oydu. Günlük yaşam bir su saati ve çanla düzenlenirdi; toplantı, dua ve yemek zamanlarında bu çan çalınırdı. Yemek vakitlerinde ardına kadar açık kapılar, gece olunca kilitlenir ve mühürlenir ve mühürler de papaza verilirdi. Topluluk, adaleti de oybirliğiyle açıklanmış kararlarla kendisi yerine getirirdi; mülkiyetin yönetimiyle ilgili bütün kararlar keşişler meclisinde alınıyordu. Hırsızlık ve dolan, topluluktan hemen çıkarılmakla cezalandırılırdı.

Laik yaşam da Hindu tapınaklarının ve Budist manastırlarınınkine geniş ölçüde katılıyordu. Çeşitli bayramlar vesilesiyle halkın katıldığı büyük toplantılar yapılırdı; ve bu toplantılarda bütün bir görkem sergilenirdi. Harşa, imparatorluğunun bütün keşişlerine yiyecek dağıtıyordu. Her beş yılda bir de Allahabad'ın geniş ovasında, Ganj'la Yamuna'nın birleştiği yerde, "Büyük Kurtuluş Meclisi" adı verilen bir toplantı yapıyor ve herkese sadaka veriyordu. Böyle bir toplantıda bulunmuş olan Hiuen Tsang, ayrıntılarıyla anlatır bunu.

> Kamışlardan yükseltilen geniş bir surun ortasına saplardan pavyonlar yapılıyor, her birine de armağanlar konuyordu: Altın, gümüş, inci, kırmızı cam (?), değerli taşlar, ipekli ve pamuklu giysiler, altın ve gümüş paralar... Surun dışına da büyük bir yemekhane ile bin kişinin oturabileceği bir toplantı salonu yapılıyordu: Keşişler, Hindu müritler, çıplak çileciler, yoksullar, öksüzler, yurdunu yuvasını yitirmiş insanlar oraya davet ediliyordu. İmparator ve vasalları da Ganj'a yakın çadırlarını kurduruyor, filler ve askerler ovaya yayılıyorlardı. Dağıtım, iki buçuk ay sürüyordu: Önce, bir Buddha heykelinin huzurunda Budistlerin armağanları verilirdi; arkadan sırayla güneş kültüne inananlar, Şiva'nın müritleri ve çeşitli Hindu mezhepleri gelirdi; daha sonra çıplak çilecilerin geçidi başlardı; son olarak da din adamlarıyla laikler, yoksullarla öksüzler. İmparator, beş yıldan beri birikmiş bütün servetleri orada dağıtırdı; "sırtındaki siyasileri,

kolyeleri, bilezikleri, tacındaki bezek kordonu, boynundaki incileri, turbanındaki kızıl yakut" da içinde olmak üzere her şeyi! Vasalları, bu sonuncu mücevherleri satın alıyor ve onları Harşa'ya geri veriyorlardı; belki, bir çeşit yükümlülüğün ya da verginin sonucuydu bu. Ne var ki, Hiuen Tsang'ın eklediğine göre, "birkaç gün sonra, hükümdarın giysileriyle en yüksek değerdeki mücevherler, yeniden sadaka olarak kullanılıyorlardı."

Hint'in öteki bölgelerinde de yaşam, Harşa krallığındaki kadar tantanalı ve o kadar da sefildi. Örneğin Dekkan'da, yüksek kastlar, Sanskrit kültürü de alsalar, insanlar başka diller –telugu, tamul– konuşuyorlardı. İklim daha tropikal olduğundan, aşırılıklar da o orandaydı: Bir yanda gevşeklik ve uyuşukluk, öte yanda bolluk ve taşkınlık. Egemen olan Hinduizmdi, ancak Budizm de ayak diretiyordu hâlâ. Dravid hanedanlar arasında bitmez tükenmez savaşlar görüyoruz. Ne var ki, onlardan her birinin görkemli dönemleri de oldu. Özellikle Dekkan'ın güneybatısına yerleşmiş olan Pallavalar, 9. yüzyıla değin mimarlığı ve edebiyatıyla incelmiş bir kültür geliştirdi ve Hindiçini ülkelerini, özellikle Kamboçya ve Şampa'yı da derinden etkiledi.

Şalukyalar da unutulmaz çizgiler bıraktılar.

Son olarak, kuzeybatı eyaletlerinde ırklar ve dinler daha da karışıktılar: Bir yanda Türkler, İranlılar ve Aryenler vardı, öte yanda Parsilik, Manicilik, Nasturilik, Hinduizm, Cayna dini ve İslam. İran'la, hatta Batı'yla olan eski deniz ticareti bu bölgede sürüyordu. Coğrafi durumları gereği, önce bu ülkeler İslam fethinin konusu oldular. Bin yıldan fazla bir zamandan beri hep aynı yolu izleyen istilalara alışık da olsalar, halklar İslam istilasına karşı –silah elde– sert bir direniş gösterdiler; ayrıca, bugün bile ortadan bütünüyle kalkmamış olan bazı örfler yarattılar: Çocukların evliliği ile kadınların içeri kapanması (*purdah*) böyledir; biriyle ırkın saflığı korunmak isteniyordu, ötekiyle de istilacıların uygunsuz bakışlarından kaçılmış oluyordu. İslam fethinin şu sonuçları oldu ki, Hint yaşamı kendi içine kapandı, özellikler güçlendi, gelişme felce uğrayıp dondu. Bazı yerlerdeki camilerde Hint biçeminin yankılarında olduğu gibi, başlarda bir uzlaştırma çabası olduysa da taraflar arasındaki zıtlık, arkası gelmeyecek kadar büyüktü. Öyle olunca da Hint için karanlık bir dönem açıldı; gücünü yitirirken bağımsızlığını da yitirdi Hint. İçine daldığı uyuşukluğu, direnişten doğan bazı yerel can-

lanışlar kesti zaman zaman; bunun –hiç olmazsa– şu yararı oldu ki, günümüze değin bir sosyal çatıyı, dinsel ve felsefi gelenekleri, Hint halkının temel niteliklerini el değmeden korumuş oldu.

Bu temel niteliklerse, 7. ile 13. yüzyıllar arasında ne idiyseler bugün de odurlar çoğu noktada.

Khmer İmparatorluğu

6. yüzyılın sonlarında, güney denizlerinin Hintlileşmiş devletleri içinde, uzun bir süreden beri en etkin ve en ünlü güç olup çıkan Funan'ı, vasallarından biri, Çın-La'nın kralı yıkar ve yerine Khmer İmparatorluğu'nu kurar. Yeni krallığın bir yüzyıl boyunca görkem içinde yaşadığı görülüyor: Hükümdarı, Asya'nın öteki mutlak kralları gibidir: Bir saray halkı ve ulu kişilerce çevrelenmiştir; haftada üç kez onları toplar konuşur ve büyük saygıyla selamlanır. Görevliler katı bir hiyerarşiye göre sıralanmışlardır. Belli başlı Hindu mezhepleri bir arada yaşamaktadır. Kültür, Hint'in Sanskrit kültürünce özümsenmiştir. Dikkat çekici bir başka olay da şu: Tanrı Şiva'nın *linga*'sı (erkeklik organı) onuruna özel bir kült kutsanmaktadır ve hemen hemen devlet dini olup çıkmıştır.

Ne var ki, 8. yüzyıl, güneydoğu ülkeleri için bir kaynaşma yüzyılı olur: Şampa'nın iki krallığı birleşir, Birleşik Şampa Krallığı'nı kurarlar; Malezya Krallığı, yarımadada gücünü yayar ve bir deniz imparatorluğunun temellerini atar; son olarak da Cava'da, "Dağ kralları" adıyla yeni bir hanedan ortaya çıkar. Aynı dönemde, Khmer krallığı anarşi içindedir ve ikiye ayrılır. "Dağ kralları" hanedanıyla beraber Cava'da, Budizmin de birden geliştiğini görürüz; Sanskritçe ile Kuzey Hint yazısı kabul edilir ve tüm resmi devlet örgütü de Hintlileşir. Cava'nın merkezi Budist anıtlarıyla donanır. Cava'nın merkezine egemen olan Budizm, Hinduizme bağlı tutucu öğeleri de adanın doğu bölümüne iter; bu bölümde *linga* kültü vardır. 9. yüzyılın başlarında da Kamboçya için önemli bir olay olur: "Cava'dan gelen" bir Khmer prensi, Khmer Krallığı'nı Cava egemenliğinden kurtarır ve –803 yılında– Angkor Ovası'na bakan bir tepeye yaptırdığı bir tapınakta tanrı-kral kültünü kurar. Bir Brahmandan da krallık simgesi *linga*'yı alır; Khmer krallarının imparatorluk gücünü bu temsil edecektir artık. Bununla Kamboçya için yeni bir tarih dönemi başlamıştır: Khmer İmparatorluğu

doğmuş, Angkor Hanedanı kurulmuş ve bağımsızlık kazanılmıştır. Ve Çin, Tangların ve Beş Hanedan'ın sona ermesiyle bir karışıklık dönemine girer. Cava'daki "Dağ kralları" hanedanının iktidarı, Doğu Cava'da doğmakta olan üstünlük karşısında gerilerken, Khmer İmparatorluğu temel niteliklerini kazanır.

14. yüzyıldaki çöküşüne değin bu nitelikleriyle tanınacaktır.

Hint'te olduğu gibi, kral bütün devlet örgütünün temel öğesidir; otoritenin kaynağı ve tek sahibidir. Kanunun ve yerleşik düzenin, dinin, dinsel kuruluşların koruyucusu olan hükümdar, yeryüzünde bir tanrı olarak görülür. Günde iki kez görüşmeye çıkar: Elinde kılıç, altın çerçeveli bir pencerede gözükür; gelişi sarayda müzikle, görüşmede de boru çalarak haber verilir. Ayağı yere basmaz; yürürken önüne kumaş sererler ve saraydan çıktığında da ya file biner ya da tahtırevana. Başkenti, evrenin –mimarlık planında– bir özetlemesidir; merkeze, dünyanın eksenini temsil eden bir dağ-tapınak oturtulmuştur. Her hükümdar, olanakları ölçüsünde kendi dağ-tapınağını yaptırır ve içine de kendine özgü bir törenle krallık *linga*'sını yerleştirir.

Ülkenin yönetimi, bir aristokrasinin elindedir: Brahmanlar, kral ailesinden olanlar, kral papazının yakınları ve Kşatriya'dan oluşur bu aristokrasi. Toplum pek açık kademelendirilmiştir: Kraldan sonra Brahmanlar gelmektedir; sonra mirasçı prens, bakanlar, ordu şefleri, büyük rütbeli kişiler, değerli savaşçılar; arkasından sıradan kişiler, sefiller ve mirastan yoksun bırakılmışlar; sakatlar, kamburlar, cüceler, büyük caniler, serseriler, yabancılar, cüzzamlılar ve bozulmuş insanlar ise, toplumda gözden düşmüş kimselerdir. Yalnızca birinci sınıftan olanlar tapınağa girebilirler. Bunun gibi, idare yine kademelendirilmiş bir memur kitlesinin elindedir: Bakanlar, ordu şefleri, danışmanlar, müfettişler, eyalet şefleri, bölge ve köy şefleri, mağaza şefleri, angarya şefleri, bütün bunlar –niteliğini pek iyi bilemediğimiz– dört gruba ayrılmışlardır. Khmer pazarının önemi göz önünde tutulursa tacirlerin sayısı da hayli fazla olmak gerekir; haklarında çok az şey bildiğimiz köylülerin büyük bir bölümü toprak çalışmalarına ayrılmışlardır ve yönetici sınıflarca aşağılayıcı adlarla çağrılırlar.

Bu oligarşi, yüzyıllar boyunca, Hinduizmi ya da Budizmi –ayrım gözetmeden– uyguladı. Ayrıca kuşkusuz, atalar kültüne bağlı hayli özel bir kült daha kutlanıyordu: Kral, prensler, ulu kişiler ve zafer kazanmış savaşçılar tapınaklar kurduruyor

ve içine de daha yaşarken bağışlayıcının adına eklenmiş bir tanrı adına bir heykel diktiriyordu; bu heykellere tapılmasına bağışlayıcının kendisi de özen gösterirdi. Öte dünya yaşamı da Khmerleri düşündürüyordu; Angkor'daki büyük kabartmalardan biri, göklere ve cehennemlere adanmıştır ki, Hint ikonografisinde alışılmamış konulardır bunlar.

Irmakların dışında pek yetkin bir yol şebekesi görüyoruz ülkede.

En güzel örnekleri –özellikle *Angkor Vat*– 12. yüzyılda ortaya konmuş olan taştan tapınakların dışında bütün konutlar ahşaptı. Pek alçak mobilyalar, çeşitli kapkacak özenle süslenmişti. Silahlar da pek çeşitliydi. Savaşçılar zırhlı ve miğferliydi. Giysilerde bol mücevherat kullanılması, Hint etkisini gösteriyor. Yaşam düzenini, 9. yüzyıldan başlayarak su saati belirliyordu. Yabancı ziyaretçileri en çok şaşırtan, kürdan kullanma âdeti olmuştur; ve hepsi de yerlilerin temizliğinden söz ediyorlar. Gözde eğlence horoz dövüşüydü; buna hükümdar da katılır ve bahse girdiğinde de payını altınla öderdi. Kadının toplumda saygın bir yeri var: Ana yönünden hısımlık da yabancı değildi. Genç ve güzel kızları olan büyük aileler, hükümdara sunarlardı onları; bu kızlar sarayda odalık, müzisyen ya da dansözlük ederlerdi; bu sıfatla siyasal yaşama da katılırlardı sık sık ve dinsel yaşamda bile bazen resmi bir rol oynarlardı.

Tapınaklara ve onlara hizmet edenlere önemli bir yerin verildiğini görüyoruz.

> Tapınağın, çoğu kez bir başkanın yönetiminde, bir manastırı vardı. Disiplinden, ekonomiden sorumlu olan oydu, tanrılara sungu sunanları ve müneccimleri de o seçerdi. Onun yanı sıra hükümdarın papazı törenlerin düzenini sağlardı; sonra da gözeticiler, Brahmanlar, çileciler, asıl anlamıyla rahipler ve onlara yardım eden bir yığın koruyucu gelirdi. Onların da aşağısında büyük bir kitle, tapınağın ve içinde oturanların yaşamı için çalışır dururdu. Erkek-kadın dansçı, şarkıcı ve müzisyenler ayrı bir grup oluşturuyorlardı. Komşu köylerden gelen bütün bu hizmet edenlerden çoğu, yağmur mevsiminde işe alınırlardı. Hepsi de hükümetin el koymasından kaçar ve ancak kendi topluluklarının sözüne uyarlardı; buna karşılık, bağlı oldukları tanrıdan başka tanrı hizmetinde angaryaya koşulmak onlara yasaklanmıştı. Bir tapınağa, örneğin 9. yüzyılda Bako şehrindeki tapınağa hizmet edenlerin sayısı 2.253 kişiydi ki, bunun üçte ikisi köleydi. 12.

yüzyılda Ta Prohm Tapınağı için bu rakam daha da yüksektir: 79.365 kişi. Bu yekûnun içinde 18 büyük rahip, 2.740 ayin yöneten papaz, 2.202 yardımcı ve 615 dansöz bulunuyordu. Bu sayı, beslenme ve öteki konulardaki gereksinmelerin büyüklüğünü de gösterir; öyle olduğu için de bu tapınağın 3.140 köyü vardı.

Tapınağa hizmet edenlerin hepsi vergiden bağışıktılar; ama hepsi de tapınak kurallarına aykırı bir harekette bulundukları ya da ona karşı bir suç işlediklerinde, aynı yaptırımla karşılaşırlardı; çünkü bu davranışın bütün bir halkı tehdit ettiği inancı vardı. Ne bedensel ne de para cezasına uğramayacakları için Brahmanlar yalnızca görevlerinden çıkarılırlardı; bunun dışında kalanlar para cezası öderlerdi, ödeyemeyenlerin de sırtına yüz değnek vurulurdu.

Angkor'un gücü yükselirken, bu Khmer yaşamının birçok çizgisi büyük bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürdü. Angkor'un doruğuna ulaşması ise, VII. Jayavarman zamanında (1181-1219'a doğru) oldu; Kamboçya'nın en büyük hükümdarlarından biridir o. Ateşli bir Budist olan Jayavarman, tanrı-kral kültünü artık, Şiva'nın *linga*'sına değil de bir yılanın üzerine oturmuş dev bir Buddha heykeline uygulamış gözüküyor. Cüzzamlıydı belki; o yüzden de 102 hastane yaptırdığı söylenir. Kişisel kültlerin en çok yaygınlık kazanması da onun zamanına rastlar.

Khmer İmparatorluğu, hakkında en çok bilgi sahibi olduğumuz güney denizleri ülkelerinden biri ise de Güneydoğu Asya'nın bütün bu geniş bölgesi o devirde, temelini Hint geleneklerinin oluşturduğu aynı uygarlık biçimine katıldı denebilir; ve ayrıntıya girmeden söylemiş olalım: Hint'te bazen ancak işaret edilmiş olan şeyleri, bu ülkeler pek somut biçimde açıklığa kavuşturdular. Bu ülkelerin bir başka ortak niteliği de –hiç olmazsa bir zaman için– *linga* krallık kültüdür.

Evrensel egemenlik anlayışını ona dayandırıyorlardı.

Ne var ki, tarihsel olaylar, batıp çıkan yerli inançlar ve örfler giderek aşındırıp yıprattı bu birliği; bir yerde Hindiçini'nin ve Güneydoğu Asya adalarının siyasal coğrafyasını değiştirdi. 1288 yılına doğru Marco Polo, 1296'da da Zhou Daguan Güneydoğu Asya ülkelerini ziyaret ettiklerinde, Khmer İmparatorluğu bir çöküşün eşiğindeydi; Şampa, ülkesinin yarısını yitirmiş de olsa iki fırtına arasındaki sakin bir ânı yaşıyordu; 11. yüzyılda parlak bir dönem yaşamış olan Birmanya'yı, Annam'ı olduğu gibi Çin Moğolları ele geçirmişlerdi. Bir tek Doğu Cava idi

bağımsızlığını koruyan ve gelişmesini sürdüren; ne var ki, o da geçmişine esin veren Hint geleneklerinin zararına, Malezyalı bir niteliğe bürünüyordu gitgide.

Tanglar Çin'inden Songlar Çin'ine

Çin'de Sueilerin imparatorluğunun içine düştüğü anarşi, genç olduğu kadar hünerli ve yavuz bir baş da bulmuştu kendisine: Li Şimin'di bu. Li Şimin, Tang kontunun oğluydu. Halkın pek tuttuğu ve Sueilere karşı dürüst davranan kont, Wu Sansi de askeri bir bölgeyi yönetiyordu. Çok güçlü bir kişiliği olan Li Şimin, babasını imparatorluk tahtına çıkardı (618); dört yıl süren seferler sonunda da Çin'i yeniden fethetti ve arkasından kendisi de –Taisong adıyla– tahta çıktı (626). Yirmi üç yıl süren hükümdarlığında imparatorluk Çin'i, bütün görkemi ve gücüyle yeniden kuruldu: Bugünkü Moğolistan'ın tümü imparatorluğa bağlandı (630); Türkistan Türkleri ile Gobi'nin Hint-Avrupa vahalarına boyun eğdirildi; son olarak da eskiden hasım olan bütün bu halklar arasında gerçek yandaşlar kazanıldı. Bu görkemli saltanattan sonra başlayan saray entrikalarına, imparatorların aczine, nikâhsız hükümdar eşlerinin zalimliğine –ki bunlardan biri kendini "imparator" ilan etmiştir– bir yüzyıl kadar sonra Şuenzong (712-756) bir ara verdi. Bu imparatorun sağlamlaştırdığı Çin, Asya'da en büyük yayılışını yaptı. Savaşçı bir dönemidir bu, Çin'in: İşte bu dönemdedir ki, geçici bir karanlık içine girmiş olan Çin dünyasında kültür de büyük bir gelişme gösterdi; Çin'le, Arapların egemen oldukları Yakındoğu da içinde olmak üzere, Asya'nın geri kalan bölümü arasında din ve ticaret ilişkileri yoğunlaştı.

Ne var ki, 750 yılı dolaylarında tek bir kalemde yıkılacaktır her şey: Generallerden biri anlamsız bir harekette bulunur, tutar, o zamana değin Çin'e bağlılıklarını sürdürmüş vasallar olan Taşkent Türklerine saldırır. Hemen arkasından, güneyde Yünnan başkaldırır. Askeri mücadelelerin yüzyıllardır seferber tuttuğu halk bitkindir, huzura gereksinmesi vardır; Çin parçalanır. 960 yılında Tang Hanedanı ortadan kalktığında, Çin yeniden güneydeki eyaletlerin içine sıkışır; nüfusu da büyük ölçüde azalmıştır.

Böylece, üç yüzyıldan fazla sürmüş olan Tang devri, Çin'in tarihinde gördüğü en yaygın fetihleri gerçekleştirmekle kalma-

dı yalnızca; kendinden önceki bütün geleneklerden bir bireşime gitti. Bu bireşim, daha sonraki devirler için bir model olacaktır ona. Gerçekten Sueiler, Çin toprağını yeniden birleştirirken, bu birliğin ortaya çıkaracağı sorunları çözecek vakti bulamamışlardı; Tanglar ise, daha işin başında el attılar bunlara ve her şeyden önce de idari yapıyı baştan aşağıya elden geçirdiler: İdarenin bütün komuta mevkilerine çeşitli sınavlarla giriliyordu. Hanedanın –618'den 705 yılı dolaylarına değin– ilk yüzyılı boyunca, iktidarlarda pek ileriye vardırılmış bir merkezileştirme görülür. Ne var ki, 8. yüzyılın ikinci yarısında ve bütün bir 9. yüzyıl boyunca, büyük idare birimleri, şeflerinin yönetiminde hemen hemen bütün bağımsızlıklarını kazanırlar; bu şefler sivil iktidar ile askeri iktidarı da birleştirmişlerdir. Böylece, önceleri hükümran olan başkent, eyaletler lehine olmak üzere, otoritesinin parçalandığını görür; eyaletlerin askeri güçle bağlaşıklığı da olan bu özerkliği, imparatorluk iktidarı için korkunç bir hale gelir. O kadar ki, 10. yüzyılın büyük yöneticileri, devlet içinde devlet olduklarından, imparatorluk iktidarına adaylıklarını koyarlar; nitekim onların içinden en güçlü olanı, Tang Hanedanı'nın sona erdiğini ilan edecek ve kendisi tahta çıkacaktır: 960 yılında Songların iktidara gelişi böyle olur.

Bu gelişmelere koşut olarak, ordu da bir meslek ordusuna evrilir.

Ne var ki, bu evrilme halk kitlelerini sefalete götüren sosyal altüst oluşlarla ilgilidir. Gerçekten, imparatorluk sarayı geçmişin debdebesini sürdürür. Ancak, 8. yüzyıldan başlayarak, halk sayısız güçlükler içinde çırpınmaktadır; nüfustaki büyük azalıştan anlıyoruz bunu: 754'le 839 yılları arasında, yani üç çeyrek yüzyılda 52 milyondan 30 milyona iner nüfus. Nedeni de şudur: Toprakları yeniden dağıtıma tâbi tutmuş olan devlet, köylü mülkiyetini savunmaktadır. Oysa 8. yüzyılın ortalarına doğru kaybolmuştur bu mülkiyet; çünkü vergiler, angaryalar, askeri hizmet ve birikmiş borçlar, küçük işletmecileri toprakları satmaya ve hizmetlerini de büyük toprak sahiplerine kiralamaya zorlamıştır. Aynı zamanda yüksek görevliler olan bu büyük toprak sahipleri, mülklerini miras yoluyla elde etmektedirler. Ticaret yaşamı da yıkıntıya uğramıştır. Ancak, tacirler Arapların ve güneydoğu ülkelerindeki pazarların önerdikleri pek kârlı alışverişlere –her yola başvurarak– yöneldikleri için vergilerin, el koymaların kendilerini bütünüyle yok edemediği sonucunu çıkarabiliriz.

İşte, köylülüğün çöküşü, ticaretin önüne konulan engeller, Çin İmparatorluğu'nun bu iki temel sütununun içine düştüğü bu durumdur ki –874 yılının sonlarında patlayan– devrimi kaçınılmaz hale getirir. Kısa bir süre önce Kuzey Çin'de yerleşmiş olan Türkler, Çin'in vesayetinden kurtulmak için bundan yararlanmak isterler; Tang Hanedanı bu çıkıştan iflah olmaz, çünkü yüksek görevlilerin oluşturdukları yeni –miras yoluyla geçen– feodalite, ona son darbeleri indirmek için atılır.

Önce gönenci yaşayan, sonra taşkın bir emperyalizmin çelişik durumları, kararsızlıkları içine yuvarlanan bu toplumda düşünce özgürlüğü, geçmişte olduğundan çok daha fazladır; sesler, imparatorluk yönetimine bile yükseltmekte duraksama göstermez. Din alanında Budizm çevresinde yapılan tartışmalar bunu gösterir. Konfüçyüs geleneğinin temsilcileri ona şiddetle karşı çıkarken, imparatorlar koruyup kayırırlar. Daha önceden başlamış bir gelişime uyarak, Budizm sanat alanında olduğu gibi, felsefe alanında da Çinlileşir ve Taoizme yaklaşır. Çin'e daha önceki yüzyıllarda girmiş öteki dinler de gelişmelerini sürdürürler: Manicilik Moğolistan'ı fetheder. Tarım bölgesindeki Uygurlar arasında ateşli yandaşlar bulur, Çin'in birçok büyük kentinde tapınaklar yüksektir; Nasturi Hıristiyanlık da korunur, gözetilir. 845 yılından başlayarak Budizme ve "dışardan getirilmiş" öteki dinlere karşı genel bir saldırı ve baskı başlarsa da Budizm öylesine Çinlileşmiştir ki, yeni bir din olup çıkmıştır; nitekim içinden bir mezhep çıkacak ve Zen adıyla Japonya'yı da kazanacaktır kendisine.

Kâğıt kullanımının genelleşmesi ve basımcılıkta büyük gelişmeler de Tanglar devrine rastlar.

Bununla beraber, Çin'de bu uygarlığın gelişmesinde, komşu ülkelerin payı unutulmamalı.

10. yüzyılın sonuna doğru Songlar Çini'nin soluğunu alıp verdiği atmosfer bambaşkadır. Tang devri ne denli eski gelenekleri korumuş, savaşlar, kırımlar, açlık ve –sonuçları şöyle böyle olumlu– deneyimler içine gömülmüşse, Songlar devri, tersine, o denli şiddetten ve fetihlerden tiksinmektedir. Tanglar devrinde emperyalizm, yabancı şeylere karşı bir beğeniyi sürdürmüştü; o kadar ki, o devrin en ünlü şiiri Li Bai, salt Çinli bir anlayıştan çok, Batılı düşünürlere daha yakındır gerçekte. Songlar devrinde ise, tersine, geleneksel değerler yeniden canlandırılırken, uygarlık her alanda, "en tipik" Çinli olabilecek şeyi yüceltir.

Son hükümdarları, Çin topraklarının yarısını yitirip ülkenin yalnızca güneyiyle yetinmek zorunda kalmışlarsa, ne zayıflıktan geliyordu bu ne de kayıtsızlıktan. Hanedanın ilk imparatorları, Tangların düşüşüne yol açan anarşiden sonra, imparatorluğu yeniden kurabilecek yeteneklere sahiptiler. Ne var ki, içerde ve dışarda yığınla engele kafaları çarpmıştı; ve özellikle kırsal kesimdeki sefalet, kıtlıkların getirdiği yıkım, göçler Çin'in savaş gücünü sıfıra indirmişti. Tarım sorunu, çözülmesi bir yana, daha da kötüye gitmişti ve bu da hazinenin zararına olmuştu; çünkü vergi gelmiyor, ona karşılık giderler çoğalıyordu. Çin'in daha önce birçok kez içine düştüğü kısırdöngüye yeniden girilmişti. Hanedanın kurucuları –bir bölümü gelenekçi, bir bölümü daha yenilikçi olan– Konfüçyüsçü aydınları gerekli reformları yapmakla görevlendirdiler. En ivedi olanını çözmek için ve Çin'e iyi memurlar sağlayabilmek için sınav sisteminde değişikliklere gidildi; idarenin emir yetkisine sahip bütün makamlarına sınavla girilebiliyordu çünkü. Hayır ambarları kuruldu; devlet depolarında –eskiden uygulanan– ihtiyat tahıl bulundurma usulü yeniden uygulamaya konuldu; giderler % 40 azaltılıp bütçe de denkleştirildi. Ürün üzerinden ödünç para vererek üretim yüreklendirildi; angarya kaldırılıp bir baş vergisi halinde, yıllık bir vergi konuldu yerine; kadastro baştan aşağıya gözden geçirildi ve yeniden toprak dağıtımına gidildi. Aslında mali amaçlarla yapılmıştı bütün bunlar, sosyal bir hedefe yönelik değildi; çünkü toprakta büyük mülkiyet rejimi varlığını sürdürüyordu; doğrulaması ve ödetilmesi en kolay olan da toprak üzerinden alınan vergiydi. Tarım, ticaret her şey vergiye bağlandı. Ancak, ticari işletmeciliği yüreklendirmek için devlet, mülkiyet üzerinden ödünç vermeye başladı; ipotekle avans da verilebilecekti tacirlere. Bütün bunların sonucu olarak yaşam pahalılığı hafifledi; pirinç, köyleri ve kentleri yeniden doyurmaya başladı; istifçiler de kovuşturuldu.

Kısa sürdü bu kalkınma ne yazık ki!

Ürün üzerinden ödünçleri ödeyebilmek için köylüler başkalarına borçlanıyorlar; devletin istediği % 20'ye, tefecilere borçlandıkları % 50 de ekleniyordu. Tutucu aydınlar da reformculara sert çıkışlarda bulunuyorlardı. İçerdeki bu dengesizliklere dış güçlükler de eklendi. Sonunda, Song imparatorları Kuzey Çin'i tümüyle terk ederek, Hangzhou'ya yerleştiler kesinlikle.

Militarist baskılardan gerçekten uzak bir dönemdi başlayan. Düşünce ve sanat alanında, hiçbir dönem bu denli zengin olmadı Çin tarihinde. İmparatorların kendileri de Çin tarihinin o güne değin görmediği aydın kişiler oldular. İçlerinde bir Hueizong (1100-1125) vardır ki, anlatılır gibi değil: Arkeolog, koleksiyoncu, sanat eleştirmeni ve ressamdı. Düşünebiliyor musunuz? Arkasından, yeni başkent, 1132 ile 1276 yılları arasında, resim akademisinin merkezi bir müzekent oldu; çok güzel bir yerde de kurulmuştu; ve orada pavyonlar, köşkler, pagodalar ve saraylarla donatıldı.

> Yeniden kavuşulmuş bu barışçı ortamda ve değişik görünümlerin ayrıcalık kazandırdığı bir eyalette, Song Resim Okulu da şaheserlerini koydu ortaya. Felsefeye ve şiire sıkı sıkıya bağlı bu resim daha çok bir peyzaj resmidir: Her şey bir sisin içinde boğulup gitmiştir; ufuklar belli belirsiz, yalnız temel ayrıntılar vardır ortada. Eskidiğinde sıcak bir kehribar rengine bürünen ince bir ipeğin üstüne çizilen bu peyzajlar, az çok sulandırılmış bir çini mürekkebiyle yapılmıştır. Kendilerini Tch'an mezhebinin ya da Taoizmin düşleme ve dalıp gitmelerine vermiş düşünürlerin vardıkları mistik idealizmin etkisi altında yüceleşen bu resimde, peyzajlar bir bahanedir aslında: Bunlar, olabilir halinden "olmuş" durumuna geçmiş düşlemelerdir; doğada gizli olanı ve –benzeşim yoluyla da– filozof-ressamın iç dünyasını dile getirmektedir bu düşlemeler; ve bu öznel resim, felsefe gibi, somutun ötesinde evrensel ruhu aramakta ve onun içinde erimektedir. Ve eğer tek renkli suluçizi bir şiirse, Song şiiri de bir resimdir; bu şiirde de aynı ince fırça dokunuşları, aynı duyarlılık ve aynı doğa aşkı görülür.

Sanatsal yaşamdaki bu çiçeklenişe Konfüçyüs felsefesindeki bir rönesans da eşlik eder; basımcılıktaki gelişmeler de destekler bunu. Devrin bir niteliği olarak, aralarında polemiklere girişmiş olan Budizm, Taoculuk ve Konfüçyüsçülük, aynı sonuca yönelmişlerdir aslında: Tekçilik, yani evreni ve insanı tek bir öğe ile açıklamaktır bu! Öyle der Shao Yong (1011-1077): "İnsan, gökle ve yerle birdir, bütün zamanların varlıklarıyla bir; evrenin kanunu tektir çünkü... Yaşamsal ruh tektir, herkes katılır ona..." Bir evrimcilik de gelip eklenir bu düşünceye; ilkel Çin toplumunun en eski kavramlarıyla Budizmin Uzakdoğu'ya götürdüğü Hindu görüşleri buluruz bu evrimcilikte. Bu felsefeye kesin biçi-

mini Chu-Hsi (1130-1200) verdi ki, Song devri düşüncesinin en ilginç yanlarından biri görülür onda. Chu-Hsi'nin kurduğu sistem sağlamdı ve yankıları da büyük oldu; ne var ki, düşüncesi, spiritüalizme her türlü çıkış yolunu kapayan bir kısırdöngüye varmıştı. Çin felsefesini 13. yüzyıldan 20. yüzyıla değin etkileyecek felcin başlardaki sorumlusu odur; bu felci Moğol istilası, daha sonra da Ming tutuculuğu daha da ağırlaştıracaktır.

Japonya'nın sahneye çıkışı

4. yüzyılın sonlarından başlayarak Çin ve Budizm, Kore ile Japonya'ya ulaşmışlardı. 552 yılında bir Kore elçisi, Japon imparatoruna bir Buddha heykeli ile Budist şutralarını getirir; olayın pek önemli sonuçları vardır: Japonya, Budizmi resmi olarak kabul eder. Bu, sert bir çatışmaya yol açar: Budizme karşı olanlarla onun ateşli yandaşları karşı karşıya gelirler; güçlü Soga ailesi, bu sonuncuların başını çekmektedir; zafer de onların olur. O aileden İmparatoriçe Suiko (593-629) ile, Budizm devlet dini olup çıkar. Bu kadın, Japonya'da tahta çıkan ilk kadındır da. İmparatoriçe, kendisine yardımcı olarak, aynı aileden bir prensi, devrinin en önemli kişilerinden olan Shōtoku Taishi'yi seçer. Shōtoku, Japonların yerli eski Şinto dini karşısında Budizmin büyük kültürel üstünlüğünün farkına varmıştır; Şintoizm, ilkel boş inançlardan kurtulamadığı gibi, hiçbir ahlak anlayışına da varamamıştır henüz. Böylece Shōtoku, Budist ahlakına dayanarak, 604 yılında 17 maddelik bir ferman yayınlar: Otoriter, ama mutlakıyetçi olmayan, adil bir hükümet biçiminin temellerini atar bu. İlk Budist manastırlarıyla tapınaklar da o yıldan başlayarak kurulacaktır.

Japon pagodasıyla Çin pagodası arasında temelde hemen hiçbir farklılık yoktur.

Japonya'nın Çin'le resmi ve doğrudan ilişkileri o tarihlerde başladı gerçi; ne var ki, Çin bilimi ve sanatı, Kore aracılığıyla, 5. yüzyılın sonlarından başlayarak gelmişti. Japon egemen sınıflarını yoğun bir Çinseverliğin kapladığı bir dönemdir bu; ilk Çin elçilerini çarpan da Japonların yaşayış ve inançlarındaki yakınlık olur; ilk Tanglar dönemindeki Çin'in gönenci Japonları derinden derine etkiler; Çin'den gelen her şey büyük bir hayranlıkla kabul edilir. Ve neler gelmez Çin'den de! Yazıdan müziğe, resim tekniğinden takvime, saray adabından köprü

yapımına değin akla gelebilecek her şey. Arşivler, tapu sicilleri, fermanlar, merkezi bir otoritenin gelişimini desteklemeye başlar. İki ulusal tarih (*Kojiki ile Nihonji*), bir şiir derlemesi (*Manyoshi*) ve bir topografya raporu (*Fûdaki*) o yıllarda gerçekleştirilir. Bütün bunlar çoğu kez Kore'nin aracılığıyla gelir Japonya'ya. Her daldan sanatçı ve zanaatçı, özellikle Çin'de –6. yüzyılın sonlarında– zulüm rüzgârları estiği sıralarda, gelip Japonya'ya yerleşir. 7. yüzyılda, Çin bilimini ve sanatını öğrenmek, özellikle de tıp eğitimi için Japon öğrenciler gönderilecektir Çin'e.

Japonya, Çin'e körü körüne öykünürken, Tangların gücünün, onların idare sisteminden ve iktisadi reformlardan doğduğuna inanıyordu; anlamadığı bir şey vardı ki şuydu o da: Çin'de bu emperyalizmin demokratik biçimi, Japon egemen sınıflarının –baştan aşağıya– aristokratik gelenekleriyle uzlaşmazdı; bu egemen sınıf ise, klanların ve kast ayrıcalıklarının egemen olduğu büyük toprak mülkiyetinden oluşuyordu.

Nara döneminde (707-781) bir tür anlaşmaya gidilir.

> İktidarını miras yoluyla alan imparatorun, hem maddi hem de manevi gücü vardır; ulusun başıdır ve ulusal tanrıdır. Buyruğunda iki kuruluş vardır. Sinto Dairesi ile Devlet Konseyi. Birincisi, tüm dinsel sorunlara, özellikle eski Japon tanrılarıyla ilgili tapınaçlara bakar; ikincisi, merkezdeki bakanlardan yerel kurumlara kadar giden bir yönetim piramidinin başındadır. Yönetimde yer alış, değerliliğe ya da sınavdaki başarıya göre değildir; mevkiler, imparatorluk üniversitesinde yetişmiş büyük ailelerin oğullarına verilmektedir; Japonya'yı eskiden yönetmiş olan büyük kabilelerden gelenler –az çok miras yoluyla geçen– görevlerle donanmışlardır böylece. Onların onursal olarak gördükleri bu görevler aslında bütçe için korkunç bir ağırlıktır; bütçe ise, soylu olmayanlar ve kölelerce beslenmektedir; pek ağır vergiler, ödenmesine kadın-erkek daha altı yaşından başladıkları küçük mülkiyet sahiplerini yoksulluğa götürmektedir. Aslında miras yoluyla geçmeyen toprak, çiftçinin ölümünde devlete kalmakta, her altı yılda bir de yeni bir dağıtıma gidilmektedir; toprak aynı zamanda, evlerin ve Coka ağaçlarının dikildiği yerler dışında, başkasına devredilmediği gibi, satılamaz da. Üç tür vergi salınmaktadır halka: Ekilen toprağın önemiyle oranlı pirinç vergisi, tek tek insanlardan alınan aynı vergi, bir de angaryalar! Ayrıca, eyalet yöneticilerinin, devletin razı olduğu ödünçlerin faizlerinden bir bölümünü alma hakları olduğu için, çiftlik kiracıları aşırı bir faiz ödemektedirler ki,

gerçekten bir ek vergi halindedir bu. Son olarak, üç yıllık bir askeri hizmet yükümlülüğü vardır erkekler için; kendi donanım ve azığını da askerin kendisi sağlamakla yükümlüdür. Japonya, ülke olarak adalardan oluştuğundan, dışarıdan istilaya uğramanın olanaksızlığı, orduyu etkisiz hale getirmektedir.

Bununla beraber, soylular da hiç olmazsa kuramda, imparatorluk ailesi yararına topraklarından yoksun kılınmışlardır. Öyle de olsa, önemli ödünler elde etmişlerdir. Ele geçildikleri bazı mevkilerde vergi de toplayabilmektedirler. İmparatora ya da hükümete özel hizmette bulunduklarında, ek yararlar da sağlamaktadır bu onlara.

Giderek artacaktır bu yarar ve ayrıcalıklar.

Tangların merkeziyetçiliğine hayranlık ve tutkuyla bağlı Çinseverlerin çıkardıkları kanunlara göre oluşan bu sistemde merkezi iktidar, iradesini özel çıkarlara dayatamayacak değin zayıftı henüz. Eski kabileler, toprak ya da şatolarını (*shoen*) korudular. Bu toprak sahipleri, giderek toprakları için vergi bağışıklığı ve kiracıları için de angaryalar elde ettiler; *shoen*'ler imparatorluk içinde bağımsız küçük devletler olup çıktılar sonunda. Toprak sahibi devlet görevlilerinin de güçleri arttı: Bir yandan devlet arpalıklarından yararlanıyorlar; öte yandan, topraklarını ve üstündeki insanları işletip sömürmekte tam bir özgürlük elde ediyorlardı. İşte, bu araçlara dayanarak, kabileler otoritelerini yeniden ele geçirdiler: İçlerinden en güçlüsü Fucivara kabilesi, az çok bütün komuta mevkilerini elinde tutmaktadır.

Japon feodalitesinin kökeninde bu *shoen*'ler vardır. Ne var ki, kapsam ve yapıları hayli çeşitlidir bunların. Öyle de olsa, hepsinin temelini, çiftlik kiracılarının ya da yarıcıların ekip biçtikleri pirinçlikler oluşturuyordu. En geniş olanlarında –ufak çapta da olsa– devlet organları gibi organlar vardır; çünkü çok büyük sayıda insan çalışmaktadır içlerinde. Hepsi de senyöre bağlıdır. Ancak, topraklarında gerçek bir hükümdar olan senyörün de üstünde, çoğu, soyludan ve imparatorluk ailesinden gelen bir "koruyucu" görüyoruz. Bu koruyucu, İmparatorun yanında senyörü korumaktadır; karşılığında da başarıları oranında, senyörce yıllık bir vergi ödenir kendisine. Ne var ki, *shoen*'de asıl güç senyörün elindedir.

Sözü geçen yüzyıllarda Japonya'nın bütün iç tarihi, bu *shoen*'lerin arasındaki mücadeleler ya da bağlaşıklıklar, onların

sayılarını sınırlandırmak, varlıklarına son vermek ya da –en azından– hale yola koymak yolunda merkezi iktidarın duyduğu kaygı ve çabalarla doludur. Bununla beraber, *shoen*'ler, askeri bakımdan imparatorluk hükümetinden çok daha güçlü "fief"lere dönüştüler gitgide. Devletin zayıfladığı her yerde feodalite kazandı: Japon halkının gelişme derecesine ve yaradılışına daha uygun olan bu biçim, fazla nüfus, iç düzen –*shoen* gerçekten devletten daha iyi yönetiliyordu– ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi gibi sorunların çözümünde işe yaradı. Bunun gibi, en iyi askerleri de o sağladı: Devlet ordusunda hizmet etmek iğrenç bir iş olarak görülürken, *shoen*'lerin askerleri, onur verici bir görev olarak bakıyorlardı bu hizmete.

Bu ağır sosyal gelişmenin yapıcı yanları da oldu. 8. yüzyıldan başlayarak, Nara devri Japonyası tarihinin en yüce noktalarından birine ulaşır: Güçlü bir iktisadi ve siyasal yapıya dayanan devlet, sanat ve edebiyatın gelişimini destekler; reformlar, büyük ailelerin gücünü azaltmak ve köylü mülkiyetini sağlamlaştırmak eğilimindedir. Budizm, devlet dini olarak, çeşitli kuruluşlar yoluyla olumlu etkilerde bulunur; bunların, imparatorluk denetimi altında sağlam bir biçimde yönetimleri, geniş bir sosyal etkinliğe yol açar: Dispanserler, hastalara gösterilen özen, yoksullara yardımlar, eğitim-öğretim... Nara kentindeki devlet üniversitesi, dört fakülteden oluşmaktadır: Tarih, edebiyat, hukuk ve matematik; fonetik ve güzel yazı da öğretilmektedir. Budist keşişleri büyük rol oynamaktadır: Yalnızca ayin yönetmekle kalmazlar; yollar ve köprüler yaparlar, ağaç dikip kamu için kuyu ve kanallar açarlar. İmparatorlar da takımadalarda çeşitli adaların fethini tamamlar ve gitgide ortadan kalkacak olan Aynuları yenilgiye uğratırlar.

Bütün bu eğilimler, bireşimini, başta görsel sanatlarla ortaya kor.

Ne var ki, devir ilerledikçe, büyük ailelerin entrikaları artar. Fucivaraların etkisiyle olur bunlar, kârlı çıkan da onlar olur sonunda. Öte yandan, devlet gerçekten savaşçı bir ordu örgütlemeye kalkar: Savaşçılar ve şövalyeler zümresinin başlangıcıdır bu ve Japon toplumunda pek büyük bir rol oynayacaktır ileride. Öyle de olsa, Heian devri (781-1167), hiç olmazsa ilk döneminde, Fucivaraların doruğunu ve Çinseverliğin de en yüce noktasına çıkışı simgeler. Yeni başkent Kyoto, tapınakları ve sarayları, imparatorluk sarayındaki yaşamın inceliği bu eğilimleri yan-

sıtır: Pek kültürlü soylular Çin estetiğinden yararlanırlar; ne var ki, daha şimdiden kendi kişiliklerinin de bilincine varmışlardır. Tangların çöküşünün başlaması, giderek düşüşünün bir sonucu olarak Çin'le iktisadi ve manevi bağlar çözüldükçe Japonya da kendi dehasının farkına varmaya başlar.

Budizm bile Çin'den uzaklaşıldıkça ulusal bir tavra bürünür.

Saray kültürü Çin etkisinden kurtuldukça, şiir de daha belirgin biçimde Japonlaşır; daha az uzlaşmacı olur ve "yaşanmış"! daha çok yansıtır. Yazı yetkinleştikçe kadınlardan da yazarlar çıkar; Sei Şonagon'un (987-1011) *Yastık Notları*'nda olduğu gibi, gerçekten tazeliğini yitirmeyen ve şaşırtıcı biçimde modern bir söyleyişe sahip bazı eserleri bu kadın yazarlara borçluyuz. Üniversite eğitimi kolejlerin sayısını çoğaltır; öğrenciler, pek gençken, fonetik, Çin klasikleri ve –beşte bir oranında da– tıp eğitimi yaparlar bu kolejlerde. Yerli sanatçılar büyük bir ustalıkla, Çin güzel yazı ve resmini uygularlar; çünkü bağımsızlıklarını kazanmış da olsalar, Japon aydınları, Tangların düşüşünden sonra bile Çinli rakipleriyle ilişkilerini sürdürürler. Bu inceliş hiçbir yerde, Fucivaraların sarayında olduğundan daha ileri gitmemiştir; o kadar ki, Fucivaralar, imparatorluğun gücünü bütünüyle gölgede bırakır, deyim yerindeyse, gerçek bir diktatörlük uygularlar: Şiir şölenleri, müzik, mimikli danslar, bunlarla geçirirler zamanlarını; ilkbaharda çiçek açmış kirazları seyre gider, sonbaharda kızılağaçlara hayran hayran bakar, kışın da karın ortaya koyduğu hünerlere dalarlar.

Saraya asıl canlılık getiren, esin veren de kadın olur.

Çinseverlerin 7. yüzyılda kurdukları iktisadi ve siyasal sistem 967 yılında çöktü; aynı zamanda rahat ve debdebeli bir yaşam içinde uykuya dalmış Fucivaraların gücü de çöküyordu. Aslında onların kabilesi öylesine genişlemişti ki, birliğini koruma olanağı yoktu: Entrikalar ve iç savaşlar içinde bölünen, kendilerini birbirlerine karşı bile koruyamayan, öyle olduğu için de çıkarlarının korunmasını paralı askerlere bırakmak zorunda kalan Fucivaralar, sonunda iktidarı soylulara, eyalet baronlarına ve geniş *shoen*'lerin sahiplerine bırakmak zorunda kaldılar.

Yerel feodalitenin bu yükselişi, halkta bir hayal kırıklığı ve kötümserlik yarattı. Zenginlik içinde yüzen Budist keşişler de dinle hiç ilgisi olmayan nedenlerle birbirlerine düşmüşlerdi. Böylece halk, kendisine avuntu getirecek bir dinin aranışı içine girdi; o sıralarda gelişme halinde olan Buddha Amitābha'ya

yüzünü çevirmesi bu nedenledir. Buna koşut olarak Japonya, geçici de olsa, kendi içine kapandı: Ticaret bir yana, Çin'le ilişkileri seyrekleşti; kuzeydeki adaların fethine daldı ki, 11. ve 12. yüzyıllar bununla geçecek ve Batı'yla ilişkiler yeniden başlayacaktır.

Kısa süren Rokuhara döneminde (1160-1181) büyük feodal aileler arasında –üstünlük uğruna– başlamış olan savaş son kertesine varır; Fucivaralar kesin olarak çöker, Tairalarla Minamotolar mücadeleye girişir, imparatorluk ailesi İç Deniz kıyılarına doğru kaçar. Sonunda, 1185'te bir Minamoto iktidarı onarır ve yeni başkenti Kamakura'da yeni bir hükümet biçimini, *şogunluğu* kurar. Bununla, imparatorun otoritesi –hiç olmazsa kuramda– saklı tutuluyordu; ancak, askeri örgütün mutlak şefi olan bir *şogunun* sert vesayeti altına sokuluyordu. Bir Genel Kurmay'a, bir İstinaf Mahkemesi ve bir Yürütme Kurulu'na dayanan *şogunluğu*, her eyalette bir askeri yönetici temsil ediyordu; mülki yönetim görevlileri de kendisine verilecektir çok geçmeden. Bu yönetici sayesinde vergiler aksamadan toplanıyordu; yerel görevlilerin bağımsızlığını engellemek için de müfettişlerden, iktisatçı yazanakçılardan ve olağanüstü soruşturmacılardan oluşan bir heyet kuruldu. Böylece, geleneksel biçimler açıkça değiştirilmiş olmadan yönetim mekanizmasının ruhu baştan aşağıya yenileştirildi.

Otoritedeki bu güçleniş, ekonomide ve toplumdaki olumlu sonuçları ortaya koymakta da gecikmez: Ticaret, içerde ve dışarda gelişir; köylünün durumu düzelir; kölelikse kaybolma yolundadır. Önemli bir olaydır şu söyleyeceğimiz ve maddi yaşam üzerinde büyük yankıları olacaktır: 12. yüzyılın sonlarına doğru çay kültürü girer Japonya'ya. Kadınlara varıncaya dek şu ya da bu hakkı elde etmemiş kimse yoktur. Aynı tarihlerde Şinto, aristokratik sınıfın dini olarak kalır ve Amidizm halk arasında yayılırken, Japonya Çin'den tch'an mistiğini alır; Çin'de büyük bir gelişme kaydetmiş olan bu felsefe, Zen adıyla, Japonya'da düşünce ve sanat dehasını onun sayesinde dile getirecektir. Budist, Taoist ve Hindu görüşleri bağdaştıran Zen, egemen sınıfların lüksüne karşı sosyal bir tepkinin de dile gelişidir; aydınların kitaptaparlığına karşı düşünsel bir tepki olmasının yanı sıra Şinto dininin biçimciliğine, Amitābha müritlerinin sofuluğuna, zamanın bağnazlığına ya da boş inançlarına karşı dinsel bir tepki aynı zamanda. Bu felsefe, yeni bir dinsel mimar-

lığın yaratılmasına, peyzaj resmi için suluçiziden yararlanmaya, son olarak da Japon kültürüne özel bir damga vuracak olan çay törenine yol açacaktır. İç savaşlarda yakılıp yıkılmış büyük tapınakların yükselişi de bu zamana rastlar. Şiir de yeni bir atılım içine girer; canlı ama o oranda yalın bir nesir, ünlü birtakım tarih eserlerinin yazılışına yol açacaktır.

13. yüzyılda Çin Moğollarının istilasına karşı zaferle biten bir savunmayı, işte bu yenileştirilmiş Japonya gerçekleştirecektir.

II

FEODAL AVRUPA, MÜSLÜMAN TÜRK VE MOĞOL ASYA

Ortaçağın, adına "Asıl Ortaçağ" dediğimiz ikinci döneminde, yani 11.-15. yüzyıllarda feodal toplum doruğuna varır. Ancak, bu dönemi, büyük bir yoğunluk taşıması ve çok önemli olaylara sahne olması bakımından iki ayrı bahiste incelemek doğru olacak. Bu ilk bahiste, feodal Avrupa'daki yenilenişlerle, Moğol Asya ve Müslüman Türkü ele alacağız.

11.-13. yüzyıllar arasındaki gelişmelerdir konumuz.

1000 yılı dolayları Avrupa tarihi için pek önemli: Avrupa'yı yüzyıllardır ezen istila tehlikesi kesinlikle savuşturulmuştur. Feodal toplum, kökleri daha öncelere giden bir "yenileniş" içine girer. Başta, önemli bir iktisadi gelişme görüyoruz. Bu atılım, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlı; aslında uzun zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış bulunan yöntemler, kırsal kesimde hızla yayılır. Bir bakıma bir devrimdir bu; pek hızlı değildir gerçi, ama daha az emekle daha fazla şey üretmenin yollarını açıp iktisadi yaşamın koşullarını altüst eder. Yolların yeniden canlanması, ticari alışverişteki yenilik de eklenir buna ve Batı'nın en kayrılmış bölgelerinde çok önemli bir olaya yol açar: Kentlerin gelişmesi ve komün hareketidir bu.

Feodal toplumun bağrında yeni bir sınıf doğmaktadır: Burjuvazi.

O yüzyılların Avrupa'sı, yalnızca iktisadi ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme diyarıdır: Üniversitelerin doğuşu, laik düşüncenin ortaya çıkışı, roman sanatın boy atışı o yüzyıllara rastlar. Ne var ki, ilk bakışta bir birlik, bir denge görülse de sağlam değildir bu; iktisadi sıkıntıların, siyasal uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır ve gelir ortaya dökülürler.

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında İslam dünyasının 11. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hatta bazı bölgeler için iktisadi çöküşle damgalıdır; Bizans bir alacakaranlık içindedir. Öyle de olsa, İslamın batısında bir Endülüs uygarlığı boy atar. İslamın doğusundaki doğrulup dikilişi ise Türkler gerçekleştireceklerdir. Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış Müslüman Türk

dünyası gibi, uygarlığı açılıp sivrilme noktasına gelmiş görünen Rusya da yeni bir felaketten yakasını kurtaramayacaktır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü.

Asya'da kopan kasırga, etkilerini yalnızca Doğu içinde göstermekle kalmaz, Batı'yı da etkiler.

BÖLÜM I

AVRUPA'NIN YENİLENİŞİ
(10.-12. YÜZYILLAR)

Tarihçiler, 1000 yılına bir korku, bir karanlık ve uyuşukluk ânı olarak bakmışlardır uzun zaman; onların gözünde, Batılı Hıristiyanlar, dünyanın sonunun pek yakın olduğuna inanır bir halde, her türlü girişimden uzak, korkularına gömülmüş yaşıyorlardı. Toplumun geniş tabakalarında, ahir zamanı bekleyişin, 1000 yılının sonlarında daha da kaygı verici bir hale büründüğü kanısını uyandıran çok belirti vardı aslında. Ancak, onun kadar kesin olan da şuydu: Kilisenin yöneticileri bu inançlarla mücadele etmişlerdir ve kimileri de bu korkunun üstesinden gelip önde gitmeyi sürdürmüştür. Gerçekten, 1000 yılı hiç de kasvetli bir alacakaranlık olarak değil, ışıyan bir seher gibi görünüyor: Avrupa'nın uzun bir tarihten beri hızlanan yenilenişi, hemen her alanda, o sıralarda belirginleşir. Yüzyıllardır Avrupa'yı ezen istila tehlikesi kesinlikle savuşturulmuştur; Polonyalıların, Çeklerin ve Macarların Hıristiyanlığa girişiyle, bozkırların göçebelerine karşı geniş bir barikat kurulmuş olur; ve en son akınların bıraktığı izler silinirken, bir genişleme de başlar ağır ağır.

Bir yüz elli yıldan fazla hızı eksilmeden sürecektir bu.

Bununla beraber, ta 12. yüzyıl ortalarına değin Karolenjler çöktüğünde bir çekidüzene kavuşturulmuş olan sosyal ve siyasal çerçevede hissedilir bir değişiklik olmadan gerçekleşir bu gelişme. Adına feodalite dediğimiz bu yapı, tersine, yerleşir ve her alandaki atılımdan yararlanarak esneklik kazanır, dengeye kavuşur.

FEODAL TOPLUM

11. yüzyılda Avrupa'da, hükümdarın –kendisine bağlı yerel yardımcıları aracılığıyla– genişliğine bir ülke üzerinde düzen ve karşı barışı sürdürebildiği o büyük siyasal egemenliklerden hiçbiri yoktur.

Ne vardır?

Bu imparatorluklardan sonuncusu, Danimarka krallarının bin yılı dolaylarında tüm Kuzey Denizi ve Baltık kıyılarında kurdukları imparatorluk çok geçmeden dağılmıştır. Karolenjlerin siyasal egemenliklerinin sağlamca korunduğu Germania'da bile krallık iktidarı, Roma ile Slav "marche"ları arasında duraksamalı, boyutları genişlemiş çeşitli görevlerle bitkin bir halde hızla çözülür; ve 1075 yılından başlayarak, yüz yıl önce Fransa ya da İtalya'da olduğu gibi, egemenlik parçalanmaya başlar. Böylece, her yanda yüksek görevliler, krallıklar ortadan kalkmasa da tüm gerçek güçlerinden soyulmuştur ve mitos haline gelmişlerdir. Kral, kutsal bir varlık olarak, herkesin gözünde doğaüstü bir nitelik, giderek bir üstünlük taşımaktadır; İsa'nın sevgili kulunu, yığınla efsane bir aylayla kuşatmıştır: Taç giydiği gün alnına sürülen kutsal yağ, doğrudan doğruya gökten gelmektedir; elini bir dokundurduğunda kimi hastaları sağlığa kavuşturmaktadır; herkesin üstündedir, ama kimse de elini dokunduramaz ona; tanrısal düzenin somutlaşmasıdır o. Ancak, feodal dünyanın krallık görevi için oluşturduğu düşünce ne denli yüce olursa olsun, hükümdarlar gerçek iktidardan soyutlanmışlardır aslında. Otoriteleri, "krali" değildir artık, feodaldir ya da mülkle ilgilidir: Kilisenin vasalı olmayan kral, krallığının önde gelenlerinin kulluğunu kabul etmektedir; ayrıca, öteki senyörler gibi o da ailesinin mülkünde, miras yoluyla geçen malikânesinde, toprağın sahibi ve köylülerin de doğrudan koruyucusudur. Aslında önemsiz bir güçtür bu çoğu kez. 12. yüzyılın başlarında Fransa Kralı VI. Louis'nin, yanında birkaç adamıyla, oturduğu bölgede, yani Île-de-France'taki küçük şato sahiplerinin hadlerini bildirmek için çırpındığını gözünüzün önüne getiriniz. Hükümdarın gerçek yetersizliği ile yerine getirmesi gereken yüksek görevler arasındaki zıtlık, bazı halk türkülerinin konuları arasındadır.

Bununla beraber, monarşiler manevi ama güçsüz görevliler haline de gelseler, Hıristiyan toplumunu sürdürmek için gerekli olan tanrısal bir görevi, barış ve adalet görevini de birinin üstlenmesi önem kazanmıştır. Bu görevi önce, genel olarak, Kilise üstlenmiştir; Karolenj devrinden beri çaptan düşen hükümdarın yerini alma çabası içindedir zaten. Bu görev, en gösterişsiz günlük biçimler altında, özel yerel güçler, kale sahiplerince üstlenilmiştir bir de.

Akitanya'da, siyasal çözülmenin –belki– en ileri aşamaya varmış olduğu bu eyalette, 989 ve 990 yıllarında yapılan Charroux ve Puy-de-Dôme kurullarında, Kilise yöneticileri bir hareketi başlatırlar: Tanrı Barışı Hareketi. Hareket, çabucak bütün Güney ve Doğu Galya'ya ve hatta, senyörlerin izniyle, daha sağlam prensliklerle örgütlenmiş olan kuzey bölgelerine değin yayılır. Kralın kendisinin hâlâ barışı savunacak kadar güçlü olduğu Germania, dışındadır bunun.

Nedir anlamı bu girişimin?

Söz konusu olan, vaktiyle barbar krallıklar çerçevesinde insanlar arasında doğal olarak kullanılmış ve hükümdarların yönetimine bırakılmış pek eski barış derneklerinin güçsüzleştikleri her yerde, yerlerine yenisini kurmaktır; bu kez, başlarında yüksek rütbeli papazlar olacak bunların, ellerinde yaptırım olarak da kilisenin biçeceği ceza: Aforoz yani! Tüm senyörler, "gücünü Tanrı'dan almış herkes", görevleri savaşmak olan ve taşkınlık öğesi olma tehlikesi taşıyan bütün zenginler bu derneklerin üyesi olacaklar ve törenli bir eyalet meclisinde, toplu bir yeminle bağlanacaklardır birbirlerine ve her kuşakta da yenilenecektir bu yemin.

Nedir konusu bunun? İçlerinden hiçbiri, önce kilisenin adamlarına ve mallarına karşı, asla bir şiddet eylemine girişmeyeceklerini kabul edecektir; sonra, toplumun savunmasız küçük insanlarına karşı da geçerli olacaktır bu yükümlülük; fazla olarak, karşılıklı ilişkilerinde, her haftanın belli günlerinde ve dinsel takvimin belli dönemlerinde silaha başvurmayacaklardır; son olarak, bu ortak antlaşmayı bozacak olan herkese karşı da birleşeceklerdir.

İçilen anda saygı gibi, askeri zümrenin en sağlam ortak duygularından birine dayanan bu örgütleniş, kuşkusuz, her türlü düzensizliğin üstesinden gelemedi; ama en azından, Karolenj yönetimi kadar, belki ondan da fazla etkili oldu ve bir buçuk yüzyıl boyunca, monarşik otoritenin yerine oturmasını beklerken, gerekli güvenliği sürdürmeyi de başardı. Bu arada Barış Hareketi, silahlı kişiler zümresini, özel bir topluluk oluşturan ve ayrı bir disiplinle korunan ve yönetilen Kilise adamlarından ve –özgür olsun olmasın– toplumun aşağı tabakasını oluşturan kitleden açıkça ayırıyor. Gerçekten, bu tabaka için, şiddeti önlemek amacıyla cezalar ağırlaştırılmıştır; oysa daha önceleri, normal zamanlarda özgür köylüler yalnızca para cezasıyla cezalandırı-

lırken, 11. yüzyılda bedensel cezalara uğruyorlardı ve bu olağanüstü yargılamanın, bu kan adaletinin yerine getirilmesi, barış kurullarınca kralların askeri gücüne mirasçı olanlara, yani şato sahibi senyörlere bırakılmıştır.

Çünkü şato, bölgesel egemenlikten çözülüşünden sonra iktidarın simgesidir.

> Eskiden ahşap, şimdi –gitgide daha çok– taştan, doğal ya da yapma bir tepenin üstüne oturtulmuş, bir kazık duvarıyla çevrili, iki ya da üç katlı dört köşe bir yapıdır bu. Sayısı öyle o kadar fazla da değildir; hemen hepsi eski kamu yapılarıdır. Çünkü yeni bir kale yaptırmak isteyen bir kişi, işin maddi güçlüklerini hesaba katmak zorundadır: Halkın direnişi olabilir, özellikle de komşu şato sahipleri, kendi haklarına el atacak olan bu davetsiz misafire karşı birleşirler. Bu askeri yapılar her şeyden önce, tehlike ânında sığınma yerleri, yerel milislerin buluşma noktalarıdır. Şatoyu çevreleyen on ya da yirmi ruhani çevrede, barışı sağlama –ve bu arada bastırıcı adaleti yerine getirme– görevi doğal olarak kale sahibine, özellikle senyör olarak görünen kişiye düşmektedir. Senyörün, barışın yeni örgütlenişine göre, ilke olarak, şatonun ülkesinde bulunan kilisenin adamları ve toprakları üstünde hiçbir hakkı yoktur; çevresi başka topraklarla çevrili, dokunulmazlığı olan topraklardır onlar. Şato sahibi senyör, kendi eşitlerinden, yani komşu şato sahiplerinden ve atlı olarak savaşabilecek ve askeri görevlerini sonuna değin yerine getirebilecek kadar zengin olan bütün laiklerden –en azından– barış meclislerinde alınmış kararlara saygı gösterilmesini bekler; en çok da bir dostluk ve kulluğa ya da vasallığa girişte vaat edilmiş hizmetlerin yerine getirilmesini. Onların üzerinde hiçbir baskıda bulunamaz. Buna karşılık, şatonun topraklarında bulunan daha alt düzeydeki tüm laikler avucunun içindedirler.

Böylece, monarşik iktidarın çöküşünden sonra iktidarların dağılışı, toplumun yeniden düzenlenişini dayatmaktadır.

Feodal sınıflar

O devrin insanları, baskı güçlerinin karşısındaki durumuna göre üç "zümre"ye (*ordre*) ayrılıyorlar: Birinci zümreye, görevi Tanrı'nın şanını yüceltmek olan dua edenler giriyor; arkasından, zayıfları savunmak ve tanrısal barışı sürdürmekle yüküm-

lü savaşanlar geliyor; son olarak, bu iki zümreden oluşan egemen sınıfın altında köylüler var ve tanrısal plana göre, emekleriyle, duadan ve savaştan anlayanların geçimini sağlamakla yükümlüdürler. Bin yılı dolaylarında, toplum bilincine giren her yanda, kitaplardan vaazlara varıncaya değin dile getirilen şema budur ve yüzyıllar boyunca Batı toplumunun temel çatısı olacaktır bu şema.

Bu zümrelerden birincisi de iki gruba bölünmüştür: Bir yanda, piskoposluğun çerçevelediği papaz çömezleri grubu vardır; öte yanda, daha az tutarlı olan, ancak reformlarla daha da birliğe kavuşan keşişler grubu. Egemen sınıfın uzun zamandan beri oluşan bu zümresi, 11. yüzyılda gelenekleri, organları ve özel konumlarıyla gerçek bir heyettir. Daha şimdiden, ağırdan ağıra bir yenileştirme, bir ayıklama hareketi başlamıştır içinde; maneviyi cismaniden ayırmaya yönelik bu hareketle, laikler ruhbandan daha da açık olarak ayrılma yolundadır. Kendini Tanrı'nın hizmetine adayan Kilise adamlarının geçimini sağlayan üç şey vardır: İnananların verdikleri sadakalar; bölge papazlarının yararlandıkları ayinlerde ve mevsimlik olarak verilen sungular; ve özellikle, dinsel kurumlara hayır için bağış olarak terk edilmiş topraklardan gelen gelirler. Sadakaların öte dünyayı kurtarıcı niteliğine inanç, 10. yüzyılın sonu ile 12. yüzyılın başları arasındaki kadar canlı olmamıştır kuşkuşuz; ve bu dönem boyunca, Tanrı'ya ve ona yeryüzünde hizmet edenlere bırakılmış miraslardan önemli bir bölümü, böylece kilisenin malları arasına sokulmuştur. Ruhban zümresi, dışarıya açık bir zümredir: Askeri zümredense, silahlarını bırakmak koşuluyla, her özgür insan girebilir ona; beraberinde –alışıldığı üzere– bir cihaz da getirmesi gerekir ve içinde yer alacağı görev derecesini belirleyecek olan da başlarda getirdiği bu şeyin önemidir. Çünkü *Oratores* grubu, alabildiğine mertebelenmiştir.

İkinci zümrede, bazı metinlerin yalnızca "askerler" (*milites*) dediği, çoğu halk ağzında ise "şövalyeler" diye adlandırılanlar toplanıyor. Süvari savaşçılardır bunlar. Savaşçı ve süvari: Gerçekten bu iki kavram, 10. yüzyıl boyunca eşanlamlı olmuştur; savaşta piyadenin rolü ikinci plana düştüğünden beri böyledir bu. Özgür insanlardan düzenli asker sağlama olanağı da kalmamıştır; çünkü bu insanlar çok yoksul oldukları için, süvari donanımıyla orduya katılamamaktadırlar. Böylece şövalyelerin, bu savaşçı grubun iktisadi bakımdan durumu yükselmektedir.

Şövalye, görevini yerine getirebilmek için tüm zamanını silah kullanmaya ayırmalıdır; çağrılır çağrılmaz yanıt vermeli, şatoda nöbet tutmalı, şefini, onun düzenlediği seferde izlemelidir. Böylece boş vakitlerin adamıdır o, üretime katılmaz, başkasının çalışmasıyla yaşar. Ayrıca, saldırıcı ve koruyucu silahları ve bir atı olmalıdır; sık sık yenilenmesi gereken, dayanıksız ve pahalı bir alettir at. Böylece büyük bir sermayesi olmalıdır şövalyenin: 11. yüzyılda bir zırh, orta büyüklükteki bir tarım işletmesi değerindeydi. Bu iktisadi zorunluluklar, sayıları hiçbir zaman çok olmamış olan şövalyeler zümresinin bileşimini de belirlemektedir: Önce, yukarı ortaçağın büyük soylu ailelerinin torunlarını görüyoruz onlar arasında, ünlü atalardan gelenleri, eski kralların hizmetçi ve hısımlarını; sonra daha az soylu, ama yeterince zengin kişileri; son olarak da büyük soylu aile şeflerinin donandırıp baktığı serüvencileri ve uşakları.

Şövalyeler arasındaki servet farkları pek hissedilir biçimdedir: Kiminin bir şatosu vardır, öyle olduğu için de köylülere emretme, onları cezalandırma ve sömürme hakkı. Ne var ki, bu yüksek senyörler bir küçük seçkin gruptur. Şövalyelerin çoğu, bir köylü evinde, yarı köylü bir yaşam sürer ve göreve çağrılmadıklarında, küçük bir malikâneyi bizzat kendileri yönetirler; içlerinde açlıktan kadidi çıkmış olan önemsiz soylular vardır: Kalabalık bir ailenin yaşça küçükleridirler, silahlarına yetmeyen ufak bir mirasın üstünde sıkışıp kalmış ve köylülerin sırasına düşmemek için serüvene atılmak zorunda kalmışlardır. Son olarak, kimisi her türlü varlıktan yoksun, kendisini besleyen senyörün evinde yaşar ve orada ölürler. Bununla beraber, ister zengin, ister yoksul olsun, bütün şövalyeler, hiç olmazsa dönem dönem, aynı yaşam biçimini paylaşırlar; meslekten savaşçılığı kabul eden bir yaşam biçimidir bu ve ona bağlı da bir anlayış vardır: Beden sağlamlığına özel bir rağbet, avlanma zevki, savaşı andırır yarışmalar. Şövalye sınıfının askeri uzmanlığından doğan bu alışkanlık ve duygular, birliğin başta gelen etkenidir. İkinci etken, siyasal türden bir ayrıcalıktır: Bütün şövalyeler, tüm topluma yapılmış sayılan askeri hizmetleri nedeniyle, çalışanların sırtına bindirilmiş baskılardan ve yükümlülüklerden bağışıktırlar; feodal haraçlardan hiçbirini ödemezler ve kendilerini cezalandıracak yargıç da yoktur; "fief"lerinin senyörüne karşı kendi özgür iradeleriyle vaat ettikleri birkaç onurlu hizmeti yerine getirmekle yükümlüdürler yalnızca.

Şövalye zümresi, bir niteliği de bu, baştan sona feodal kurumlarca çerçevelenmiştir: Karolenj devrinin sonlarından başlayarak, yüksek durumdaki özgür insanların hemen hepsi, bir koruma ya da çeşitli yararlar sağlamak için, bir koruyucunun kulluğuna giriyorlar; bir şatonun toprağında oturan şövalyeler özellikle bu durumdadırlar ve şato sahibinin vasalları olmuşlardır; ve –10. yüzyılın sonundan başlayarak Galya'da, yalnız 12. yüzyılın başlarında da Germania'da– monarşinin zayıflamasından beri bu kişisel bağlantılar, aristokrasinin üyeleri arasında tek siyasal bağ olmuştur. Ancak, aynı zamanda vasallığın niteliği de hissedilir biçimde değişikliğe uğramıştır. Gerçekten, 1000 yılından başlayarak, tâbi soylunun hizmetlerinin düzenli biçimde ödüllendirilmesi gerektiği düşüncesi ağır basmaya başlar her yanda; senyör, zaman zaman çevresine topladığı adamlarına yalnızca armağan dağıtmakla yetinmeyip vasallığına girdikleri andan başlayarak ve bağlılıkları sürdükçe kendilerinin olacak bir toprak da vermelidir onlara: Fief diye adlandırılır bu. 11. yüzyılın başlarında, fiefin verilişi bağlılık andını hemen izler ve kulluğa girme töreniyle iç içe olma eğilimindedir; fief ile vasallık arasındaki bu yakın bağlılık, insandan insana olan bağda da bir değişikliğe yol açar. Çünkü toprak, bu maddi, somut verimli nesne, soyutlama yeteneği az olan bu savaş insanlarının düşüncesinde daha fazla önem kazanmaya başlar yavaş yavaş; sonunda, bu devrediliş ile kişisel bağlılık arasındaki ilişki tersyüz edilerek şu düşünceye varılır: Vasalın vaadi, hizmetleri ve kulluğa girmenin kendisi, fiefin birer sonucudur; ve bağlananın görevleri, bu özel toprak parçasının kirasıdır. 11. yüzyılın son çeyreğinde, bu görüş değişikliği olmuş bitmiştir: Senyörle fief sahibi, aynı toprak üzerinde, dostluk vaadinden çok, ortak bir hukukla bağlanmışlardır birbirlerine.

Nedir karşılıklı durumları şimdi?

Kuşkusuz, vasal şövalye, fiefi üstünde mutlak olarak özgür değildir: Vasallık sözleşmesindeki koşullara uymazsa yitirebilir onu; gerçekten, vasalın hareketlerindeki bir eksiklik, giderek ihaneti, bütün vasalların toplandığı mecliste tanıtlanır tanıtlanmaz, senyör el koyar toprağa. Bağlılık andında durdukça da yararlanmasını hiçbir şey engelleyemez: Fiefin bazı parçalarını da o, kendi vasallarına devredebilir; onu kendi mallarıyla karıştırma eğilimindedir zaten; 11.

yüzyıl sonunda örf, onu başkasına devretme, mirasçılarına bırakma hakkını tanımıştır kendisine. Kuşkusuz, bazı sınırlamalar vardır bu konuda: Miras yoluyla da kalsa, fief bölünemez; bir de senyörün rızası olmalıdır bunda; mirasta ise, mirasçı çoğu kez bir şey ödeyecektir senyöre ve ant içerek kulluğa girmelidir o da. Ne var ki, senyörlük hukukunun bu güvenceleri, fieflerin kolayca elden ele geçmesini, antların bozulup yenilenmesini önleyememektedir. Bu hareketlilik, insandan insana ilişkilerde belli bir gevşemeyi de getirir beraberinde. Senyör, vasallarını seçemez; mirasların ve satışların rastlantıları onu yeni yüzlerle karşı karşıya getirir. Ayrıca, miras yoluyla kalma ve başkasına devredilme olanağı nedeniyle, yığınla şövalye de birkaç senyörün birden vasalı olabilmektedir.

Senyörle vasal karşılıklı sadakatle yükümlüdürler; birbirlerine zarar verecek hiçbir harekette bulunmamalıdırlar. Vasalın ayrıca, danışma ve yardım borcu da vardır. "Yardım", eldeki bütün olanaklarla senyörün imdadına koşmaktır; çoğu kez silahlı destektir bu. 12. yüzyıl boyunca âdetler bu yardımın nitelik ve içeriğini daha da berraklaştıracaktır: Senyör vasalından, şatosunda belli aralıklarla staj yapmaya gelmesinin dışında, yılda kırk gün bedava askeri hizmette bulunmasını; esir düştüğünde kurtarma akçasının ödenmesine katılmasını, kızına çeyiz verilmesini isteyebilir. "Danışma" borcuna gelince, vasal her gerektiğinde, senyörünün yanına gelip onun yapacağı toplantıya katılmalıdır. Ayrıca, karşılıklı yeminler ve aile bağlılıkları, disiplini sağlamada işe yarıyorlar.

İşte, bu meslekten savaşçı, tufeyli ve yaygaracı zümrenin tablosu!

Köylüler

Feodal sınıfların öteki iki zümresinde olduğu gibi, çalışanlar sınıfında da iktisadi durum pek çeşitlidir. Şövalye seçkinlerinden olmayan laikler arasında olsun, geçimlerini kendi emekleriyle topraktan çıkaranlar arasında olsun, öyleleri vardır ki, hiçbir şeyleri yoktur: Emeklerini manastır kapılarında ararlar, bir işe rastlarlar diye yollarda dolaşır ya da senyörlerin malikânelerinde uşakların arasına katılır, didinip dururlar. Çoğu köylüdür bunların; kendi aile işletmelerini –keyfince– değerlendirirler; onların arasında da koşum hayvanları olanlarla toprağı çapalamak zorunda kalanları birbirinden ayırmalı. Son olarak,

kimi soylu olmayanlar görülür: Kesenekçileri, uşakları vardır ve aylaklık içinde yaşarlar.

Servet durumları ne olursa olsun, bütün bu emekçilerin, kendilerinin seçemedikleri bir efendisi vardır: Onları korur, ama özellikle onlara emreder ve cezalandırır. İçlerinde, 9. yüzyıl Fransası'nda serf denen öyleleri vardır ki, doğuşlarından başlayarak başkasına aittirler ve efendileri, onlar üzerinde her türlü hakka sahip olduğunu ileri sürebilmektedir; geri kalanlar, üzerinde oturdukları topraklar hangi şato sahibininse, onun egemenliği altındadırlar. Efendilerine karşı "âdet" denen –bazen "armağan" adı da verilen– çeşitli hizmetlerle yükümlüdürler.

> Önce, askeri yükümlülükler gelmektedir: Uyruklar, şatoda nöbet tutmalı, imdat halinde istihkâmları berkitmeli, vasalların şövalyelerini izlemelidirler; yeterince silahları olmasa da süvari savaşçılara birtakım hizmetleri dokunabilmektedir. Ayrıca, angaryalar vardır: Onarma çalışmalarına katılırlar; şatonun ya da askeri birliğin gereksinmesi için yulaf ya da yiyecek taşırlar. Adli bakımdan tâbi durumdadırlar: Senyör mahkemesinde yargılanırlar; mahkeme, zarar görenin zararının giderilmesi dışında bir para cezasına da mahkûm eder onları; zina, büyük bir hırsızlık ya da kasıtlı adam öldürme halinde ise, efendinin insafına terk eder. Son olarak çeşitli edimler: Değiş tokuşta, zahirenin sürümünde, senyörün değirmen, fırın ya da sıkacağının kullanılması halinde bir harç öderler. Bazı zamanlarda, senyörüyle adamlarını barındırmak ya da onu karşılayacak ölçüde bir zahire teslim etmek borçları vardır: Konaklama hakkıdır bunun adı. Son olarak, onlar da kendilerini koruyan kişiye "yardım"la yükümlüdürler; ve bu koruyucu da para ya da yiyecek, evlerinde ne varsa, istediğinde el koyma hakkını kendinde görür.
>
> Düpedüz haraç almaktadır yani.

Bu senyörlük hakları, bir senyörlükten ötekine değişse de ister tam mülkiyet sahibi olsunlar, ister kesenekçi; ister özgür olsunlar, ister değil, tüm uyrukların sırtındadır; ve 12. yüzyılda, efendiler bakımından, malikâne gelirlerinden çok daha fazla çıkar sağlamaktadır. Şato sahipleriyle, büyük dinsel toplulukların kaynaklarının temeli bu sömürüde yatmaktadır; ayrıca, bu sömürü, onları kendilerine bırakılmış toprağın kirasıyla geçinen basit şövalyelerin de çok üstüne çıkarmaktadır. Bütün bu haksız vergiler, onları sırtlanmış insanlar için, topraktan doğan

ödentilerden çok daha ağır şeylerdir; bazısı özellikle boğucudur, keyfidir çünkü, hele hele haraç böyledir. Öyle olduğu için de çoğunun gözünde bir hırsızlıktır bu; yoksul görünmeye zorlamakta ve bir şeyler biriktirme ruhunu öldürmektedir. Senyörlerin isteklerine karşı kendini daha iyi savunmak için bir araya gelip toplaşmanın daha iyi olacağı düşüncesi yer etmektedir yavaş yavaş: Köylülerin bir araya gelmeleri, 11. yüzyıl boyunca, şiddet ve el koymalardan kaçıp kurtulabilecekleri, Kilise ve onun mezarlığı dolayında, dua ve karşılıklı yardımlaşma topluluğu olan tarikat çevresinde palazlanmaktadır ağır ağır. Tarım toplumunun temel hücresi, köy topluluğu, emeğin dernekleşmesi böyle böyle oluşur. Bu dernekleşmede, üyelerin ortaklaşa kullanacakları mallar ve haklar vardır; ve toprağın değerlendirilmesini örgütlemek, ortak sürüyü nadasa bırakılmış topraklarda birleştirmek, ekim dönemlerini ayarlayıp düzenlemek için anlaşmışlardır. Aynı zamanda, savunma için bir dernekleşmedir bu: "Âdet"i korumak ister, senyörün yeniliklerine karşı çıkar ve bazen –12. yüzyılda– feodal rejimin bir parça ılımlılaştırılması amacıyla ödünler kopardığı olur ondan.

Feodal toplumun, genel çizgisiyle yapısı işte budur.

Kuşkusuz, bu genel tablo, ülkeden ülkeye geçerken farklılıklar edindi. Kamu gücünün silinişi ve egemenliğin özerk hücrelere bölünüşü, en son noktasına Fransa'da vardı; şövalyeliği oluşturan çeşitli öğelerin birbiri içinde erimeleri de en erken orada oldu; ve bu zümre, toprak sahiplerinin hemen hemen tümünü birleştirerek, miras yoluyla geçen, gerçekten soylu bir kast oldu. Mirasının değerini kişisel girişimle –hissedilir biçimde– artırmayı ya da azaltmayı başarabilenlerin sayısının nadir olduğu böylesi bir iktisadi güçsüzlük devrinde doğaldır bu gelişme. Orta Fransa'da, 11. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak kendisini saydıran, kan oldu, servet değil. Bütün şövalye oğulları, şövalye niteliğiyle mirasçı oldular; yeniyetmelikten çıktıktan sonra, savaştan anlayanlar grubuna kabul edilenler de onlar oldu yalnızca. Ne var ki, Kutsal İmparatorluk'la krallık iktidarı, soylu ya da köylü, bütün özgür insanlara uygulanabilir bir hukuku sürdürmekte direndi. Soylular, basit şövalyelerden ayrı kaldılar ve çoğu *milites*, bağımlılık içinde oldu. Frise, senyörlük ile feodaliteyi hiç tanımadı. İngiltere'de, Normandiya'da, Flandre'da, İskandinav ülkelerinde toprak sahibi prensler, şatoların çoğunun sahipliğini ellerinde tuttular

ve bütün insanlar üzerinde üstün bir otoriteyi korudular: Buralarda, siyasal ve sosyal ilişkilerin düzenlenmesi, bütünüyle aynı değildi.

Bununla beraber, genel olarak, sosyal örgütleniş etkinliklerde uzmanlaşma üzerine kuruldu: İki seçkin zümre, biri manevi, öteki askeri görevle yükümlü iki zümre, egemen sınıf olarak, köylü kitlelerin emeğiyle, onları sömürerek yaşadı. Kilise adamlarıyla şövalyelerin yaşam düzeyi böylece, tarımdaki çalışmanın verimine bağlıydı; 10. yüzyılın ortasında, tarım çalışması hâlâ pek düşüktü ve ruhbanla soyluları ancak besleyebiliyordu. Ne var ki, tarımdaki üretim arttığında, dua ve savaş erbabı, zenginliğin büyük bir bölümünü eğlence, lüks, uzak diyarların fethi, düşünsel ve sanatsal araştırmalar için harcayacaklardı. Tarım etkinliklerinde bu uyanış ise, 1000 yılı dolaylarında açıkça ortaya çıkar.

Onunla da Batı uygarlığının gelişimi başlar.

İKTİSADİ VE SOSYAL GELİŞMELER

İlk işaretleri daha Karolenj döneminde seçilen, ama Norman, Müslüman ve Macar istilalarının bir yüzyıldan fazla bir zaman engellediği iktisadi etkinliğin yenilenişi, Avrupa'da 1000 yılı dolayında kesinlikle kendini belli eder. İşte bu sıralardadır ki, kırsal kesimde, büyük sonuçları olacak çeşitli teknik yetkinlikler hızla yayılır; aslında uzun bir zamandan beri bilinen, sadece o tarihe değin uygulanışı sınırlı kalmış yöntemler, Batı'da yayılmaya başlar. Ortaçağda Batı'nın büyük atılımı, tarımdaki uygulamaların temelden yenilenişine sıkı sıkıya bağlıdır. Bir bakıma gerçekten bir devrimdir bu; pek hızlı değildir ama daha az zahmete katlanarak daha fazla şey üretmenin yollarını açıp iktisadi yaşamın koşullarını altüst eder.

İktisadi gelişme

Başta teknik gelişmeler görüyoruz.

> İç içe geçmiş çeşitli teknik yetkinliklerden ilk göze çarpanı da akarsuların itici gücünden en iyi şekilde yararlanma girişimleri. Su değirmeni canlanıyor; onun harekete geçişiyle de kolla çalışan havan ve değirmentaşı yararsız hale geliyor ve bunlar için harcanan el emeği

daha yararlı işlere ayrılıyor. Su enerjisinin dizginlenişi ile hayvanların çekim gücünden daha iyi yararlanma uğraşları birlikte yürüyor: Koşum yöntemlerinde köklü düzelmeler vardır; bunlar atın ve öküzün gücünü daha çok ortaya koyuyorlar. Bu hayvanlar daha iyi beslenmektedirler üstelik, güçleri de o oranda artmıştır. Aletlerde de yetkinleşme vardır: Çapa ya da dirgende demir, ağacın yerini almıştır; tırpandan yararlanma başlamıştır ve özellikle tarım araçları daha büyük bir güce kavuşmuştur. Gerçekten, o tarihlerde, bütün Kuzey Avrupa'da iri ve ağır tekerlekli ve kulaklıklı saban yayılır ve toprağı üstünkörü sürmeden ileriye gidemeyen karasaban, daha yüzeysel işlere ya da daha kuru topraklara bırakılır gitgide.

Daha genişliğine altüst edilen, daha iyi havalandırılan toprak başka gelişmelerden de yararlanır: Batı Fransa'da toprak kabartılmakta, 12. yüzyılın başlarından başlayarak Lombardia'da geniş ölçüde sulamaya başvurulmaktadır; böylece de tarım çalışmasının verimi artmıştır. Son olarak, ekim dönemi bakımından köklü bir değişikliğe gidilmiştir: Eski Romalıların iki yılda bir almaşık ekim usulü ile, geçici ya da göynük yerlerde ekim gibi daha ilkel ve daha az üretken uygulamalar yerine üç yıllık usul geçer yavaş yavaş. Bu teknik, toprağın iki yılda bir yıl yerine, üç yılda iki yıl değerlendirilmesine olanak sağlar ve böylece de yiyecek maddelerinin üretimini –en azından– yarı yarıya artırır. Bu üç yıllık almaşık ekim usulüyle aynı zamanda yeni bir tahıl kullanımı yayılır: Yulaf; onun önünde de arpa geriler. Yulaf, kaynatılarak insanların beslenmesine yaramaktadır çoğu kez; ama bir parçası sürü hayvanlarına da verilmektedir ve bu yolla da hem sayısı, hem niteliği artar onların. Özellikle, at yetiştirme yaygınlaşmıştır: Önemli bir olaydır bu; savaş yöntemlerinde kökten değişikliğe yol açmış, giderek Batı aristokrasisinin tüm gelişimini yönlendirmiş olan at yetiştirme, tarım ekonomisinde de yankılar yapar; 11. yüzyılın sonlarından başlayarak Kuzey Galya'da at, tarımda öküzün yerini almaya başlar.

Başlıca teknik yetkinlikler işte bunlar!

Ancak, şunu da ekleyelim: Ağır ağır ve her şeyden önce de en önemli tarım işletmelerinde olur bu yayılış; yayılış merkezleri de, öyle görünüyor ki, Loire ile Ren arasındaki çamurlu ve geniş Frank ovalarıdır; ortaçağda gerçekten yayılacağı yerler, Güney İngiltere'nin kırları, Fransa ve Kuzey Almanya olacaktır; güney ise, başta iklim nedeniyle, eski âdetleri korur, ilkçağdan kalma karasabanla iki yıllık almaşık ekimi sürdürür durur.

Bu teknik devrim, tarım yaşamında tam bir yenilenişe yol açar. Önce, bütün işletmelerde ürün çok daha önem kazanmıştır. Senyörün kendine ayırdığı bölümde (*réserve*), işlenmeye elverişli toprakları sürüp ekebilmek için angaryaya koşacağı o kadar fazla insana gereksinmesi kalmamıştır, birkaç kişi yetmektedir ona. Öyle olunca da geri kalanını çağırmaz ve anlaşır onlarla: Angarya hizmeti yerine, para ya da tarım ürünü ister. Böylece, senyörlük topraklarında angaryalardan çoğu kaybolur gitgide. Teknik gelişmelerin doğrudan etkisi olarak, eski çalışma edimlerinin ödentilere dönüşmesi, toprak sahibine ek iki kaynak sağlamış olur: Ürün olarak ödenenler, evinin geçimini sağladığından kendisine ayırdığı toprağı (*réserve*) azaltır, bir bölümünü kiralar ve kesenekçilerinin sayısını, giderek de kârını çoğaltır; para olarak ödenenlerse daha çok satın alma olanağını verir ona. Böylece senyör, toprağına çok daha az sıklıkla bağlıdır; rantlar, gelirleri arasında gitgide büyük yer tutar; ve malikâne dışarıya açılmaya başlar.

Emeğin veriminin artması ve angaryaların azalışı, köylünün kendi işlettiği toprakta (*manse*) daha bol ürün elde etmesine yol açar. Gerçi bir bölümü yine senyöre gidecektir onun ya da eski emek hizmetlerinin yerine geçen harçları ödemek ya da senyörün yeni isteklerini karşılamak için satacaktır. Öyle de olsa, geriye kalan, köylü ailelerin daha iyi beslenmesine yol açmıştır. Yukarı ortaçağın süreğen derdi olan eksik beslenmeye çare bulunmuştur. 1000 yılından sonra kıtlıklar gitgide seyrekleşir ve kaybolur sonunda; bunun yanı sıra nüfus düzenli olarak artmaya başlar. Nüfus artışı, öteki teknik yeniliklerle birleşerek bir büyük harekete yol açar: Tarıma toprak kazanmaktır bu!

Avrupa, 950 ve 1100 yılları arası bu uğraşla çalkalanır.

Tarıma toprak kazanma hareketi, başta orman ve bataklıkları hedef almıştır; ve köylülerle senyörler işbirliği içindedirler girişimde. Köylüler, bazı yerde ortaklaşa sıkı bir disiplin içinde yürütürler işi. Böylece her yanda, tahıl için üretken topraklar çoğalır; 12. yüzyılın ortalarında, hareket en büyük yoğunluğuna varır; etkileri, teknik ilerlemelerdekilerle de birleşince, beslenme için gerekli şeylerin hacmi daha da artar ve nüfusun çoğalışını sürdürür durur.

Bu gelişmelerin doğrudan sonucu, alışverişteki canlanış olur: 1000 yılında, "çalışanlar" hemen hemen yalnızca köylülerdir ve topraktan, şövalyelerle ruhbanın temel gereksinimlerini çıkarmanın kavgası içindedirler; pek nadir istisnaların dışında zenginliklerin aktarılması, ödentiler kanalıyla senyörlüğün içinde olur, o ise kapalı bir bütündür. Ne var ki, tarımdaki çalışmanın veriminin artmasıyla senyörlüğün gelirlerinde hissedilir bir gerileme olur: Toplumun yüksek sınıfları, zorunlu geçimlerini sağlamakla yetinmemektedirler; yaşam düzeylerini yükseltmeye çağrıdır bu. Öte yandan, aynı olay, çalışanları gitgide artan sayıda topraktan çekip alarak, zenginlerin isteğine yanıt veren yeni görevlere, zanaatkârlığa ya da ticarete götürür. Bu uzmanlar, tarım işletmelerinin üretim fazlasıyla beslenmektedirler; ancak, bunun için de satın almaları gerekmektedir o ürünleri: Böylece, alışveriş senyörlük çerçevesinin dışında artmaya başlar; iktisadi ilişkilerde bir açılış, genel bir yumuşama olmuş ve servetlerin dolaşımı hızlanmıştır. Bunun doğal sonucu şudur: Para, günlük yaşamda daha önem kazanır. Mücevherat hazinelerinde hareketsiz kalmış değerli madenler dolaşıma koyulur; öyle de olsa yetersiz kalır bu, çünkü ağırlığı az, düşük ayarda para basılır; nakit yayıldıkça da değeri düşer, giderek satın alma gücü azalır. İktisadi gelişmenin nihai bir sonucu şudur: Fiyatlarda yükseliş başlar, ağır ama süreklidir.

Gezilerin yeniden sıklaşması, yolların ani canlanışı ise, yaşamın büründüğü yeni görünümler içinde, 1000 yılı dolaylarında yaşayanları en önce etkileyen şeyler. Bununla beraber, taşıma tekniği ilkeldir: Araba yoktur henüz, en kolay yolculuk da ırmak ve deniz yoluyla yapılanlardır. Karada ise daha ağırdır gidiş geliş ve yollar güçlükler ve tehlikelerle doludur. Gezi bahaneleri içinde hac, pek sık rastlananıdır. 1000 yılından başlayarak, bu manevi ziyaretler büyük boyutlar kazanacaktır; en çok ziyaret edilen yerler de Roma, Kudüs ve Filistin'in kutsal yerleri; bir de –Kuzey Portekiz'de– Aziz Compostela'nın mezarı.

Yollarda gidiş gelişin gitgide artan yoğunluğu, tarım ürünleri için ayrı bir pazarlama fırsatı yaratır; köylü, elindeki ürün fazlasını konaklama yerlerine çıkarır. Nakit, tarım kesimine de girer böylece. Aslında küçük çiftçi bu paradan yararlanmaz pek; aldığının büyük bir bölümü, çeşitli gerekçelerle senyörlere, feodal iktidarın efendilerine, dinsel kurumlara akmaktadır. Bunun sonucu olarak da aristokrasinin –dinci olsun, laik olsun–

üyeleri, giderlerini hissedilir biçimde artırırlar. Özellikle Kilise adamları bu yeni nakit kaynaklardan tapınakların güzelleştirilmesinde yararlanırlar; yeni kiliseler yapılmaya başlanır, heykel atölyeleri açılır. 11. yüzyıl biterken sanattaki o çiçekleniş, uzman zanaatkârlıktaki, özellikle taş işçiliğindeki o gelişme, para ekonomisindeki bu yeniden doğuşa sıkı sıkıya bağlıdır.

Şövalyelere gelince... Soyluların başlıca eğlencelerinden biri olan kibar âlemin toplantılarında görünme ve caka satma zevki uğruna, özellikle bunun için ellerindeki paraları harcarlar. Malikânelerinin ürünleriyle yetinmemektedirler artık. Lükse alışmışlardır. Başta sofra lüksü gelir: Misafirlerine nadir yiyecekler, kuzey şarapları sunarlar, her yanda da baharat vardır; sonra süslenme lüksü: Eski avam dokumalar terk edilmiştir, kürkler, yabancı ve pahalı kumaşlar, görülmedik renkte giysiler. Aslında daha önce de dışardan getirilen ve hiçbir zaman sönmemiş olan bu güzel nesneleri kullanma zevki birdenbire canlanır ve yeni bir lüks ticaretinin yayılışına yol açar. Müslüman ülkelere yapılan satışlarla dengelenen Doğu ürünlerinin alımı artarken, bazı pahalı nesnelerin üretim ve alım satımı Batı dünyasının içinde yoğunlaşır: Seine ve Oise bölgesinin, Loire ve Atlantik kıyılarından İngiltere ya da Nederland'a kadar uzanan yerlerin şarapları vardır; Artois ve Flandre kentlerinin de kumaşları. Böylece yollarda hacıların yanı sıra malların dolaşımı da artar. Ticari taşımalarda genişleyen boyutları gösteren yenilikler de vardır: Şato sahipleri, kendi topraklarını, korumaları altında geçip giden pahalı nesnelerin büyüsüne kapılıp 11. yüzyılın ikinci yarısında harca tâbi tutarlar. Çalışanlar arasında bir sınıf palazlanmaktadır; yüksek sınıfların üyelerine, arzuladıkları lüks eşyayı sağlamaya uğraşanların oluşturdukları bir sınıf: Tacirler.

Bu ticaret erbabının arasında kimileri Yahudi cemaatindendir; eski kentlerde toplaşmış olan bu cemaatler, iktisadi durgunluk döneminde, eski Doğu tacir kolonilerini Avrupa'da sürdürmüşlerdir ve şimdi de pek doğal olarak alışverişteki yenilenişe katılmaktadırlar. Ne var ki, başlıca gelirlerini ticaretten sağlayan Hıristiyanlar da gitgide çoğalır: Senyörlerin ticaretle görevlendirdiği adamları; ilk kazançlarını yolculardan sağlamış kayıkçılar ya da yükçüler; kalabalık aile ocağını terk etmek zorunda kalmış ve tarıma toprak kazanmanın zahmeti yerine işportacılığın rastlantılarını yeğlemiş köylü çocukları. Hepsi de geçicidir bu tacirlerin; malı bulunduğu yerden gidip alıp getirir ve müş-

terisine satar. Gerçekten bir işportacıdır o yılların taciri. Öyle de olsa pek kârlı bir iştir bu ve çok çabuk zengin olmuş tacirlerin sayısı hayli fazladır. Ne var ki, tacir çeşitli tehlikelerle de yüz yüzedir; öyle olduğu için de tacirler çoğunlukla bir araya gelir ve kervan halinde bir yerden bir yere giderler. Bu gruplaşmanın sağladığı başka yararlar da vardır: Her biri, pazarlar hakkındaki deneyimlerini arkadaşlarına aktarır; bazen sermayeler de bir araya getirilir ve hayli işler çevrilir. Başlarda geçicidir bu dernekleşmeler, sonra sonra düzene girer. Bir yenilik de şu: Başka başka ufuklardan gelen tacirler zaman zaman belli noktalarda toplaşırlar: Fuarlar doğar. İçinde özel bir barışın hüküm sürdüğü, kurulduğu toprağın senyörünce –ufak bir harç karşılığında– güvencesi sağlanmış olan fuar, gezici ticaretin temel organıdır gerçekten; konaklama yeri ve sürekli karşılaşma noktası olarak kent de öyle: Çünkü kervanlar ve fuarlar mevsimini bekleyerek, kötü ayların geçirileceği ambarlar gerekmektedir. Öyle olduğu için de yolların yeniden canlanışı gibi, ticari alışverişteki yenilik de Batı'nın en kayırılmış bölgelerinde çok önemli bir olaya yol açar:

Kent yaşamının yeniden doğuşudur bu.

Kentlerin gelişmesi ve komün hareketi

Kent anlamında "*bourg*" –çoğu kez de "yeni kent"– diye adlandırılan bu yeni toplaşmalar, gidiş gelişe ve savunmaya uygun yerlerde doğar ve gelişirler. Gidiş gelişe uygun bir yerdedir, çünkü kent, bir temas, bir ilişki noktasıdır; savunmaya uygun bir yerdedir, çünkü korunması gereken servetleri barındırmaktadır. Bu yeni yerleşim, genellikle eski bir Roma sitesinin yanındadır; eski site, gidiş geliş kolaylıklarının gözetildiği bir yerdedir; surla çevrilidir; ayrıca bir piskoposluk makamıdır; yığınla manastır vardır içinde; çoğu kez kimi soylu aileler de oturur ve sürekli ve kalabalık bir müşterisi bulunur. Önemli şato ya da manastırların yanında kurulduğu da olur yeni kentin. Ancak, nerede olursa olsun yeni mahalle, eski kent çekirdeğinden hemen hep farklıdır: Eskisi surların arkasına kapanmış, genellikle dinsel ya da askeri görevleri olan, özellikle ruhbanın ya da silahlı adamların oturduğu bir yerdir; yeni kent, tersine, surların dışında açık bir yerde, ticari alışverişe ayrılmış ve içinde her hafta bir pazarın kurulduğu, çoğu kez geniş bir ala-

nın çevresindedir; üzerinde hanların sıralandığı yolları, başlıca gidiş geliş eksenine göre uzanır; evleri bile öyledir. Yeni birikimin niteliklerini taşımaktadır.

Bu yeni kenti oluşturanlar çeşitli çevrelerden gelen insanlardır; ancak, kökenleri ne olursa olsun, hepsi de aynı sosyal sınıfın içinde karışmışlardır birbirlerine.

Nedir o sınıf? Burjuvazi.

11. yüzyılın ortalarına doğru palazlanan bu sınıf, her şeyden önce belli bir iktisadi görevle nitelenir: Üyeleri, ticarette ve zanaatta uzmandırlar. Öyle olduğu için de kentte asıl zenginlik, başka yerlerde olduğu gibi toprak değil; külçe ya da nakit olarak paradır, değerli malların stokudur. Çok daha hareketli değerlerdir bunlar. Yine o nedenle, kentte servetler çok daha çabuk oluşur ve dağılır; mesleğin niteliği gereği de aile bağı, tarım toplumunda olduğundan çok daha gevşektir. Ne var ki, kentte iktisadi ve sosyal iklim pek kendine özgü de olsa, siyasal rejim kentteki iktisadi etkinliğe uygun değildir. Yeni yerleşme, tüm kent, tarım toprağında olduğu gibi, bir ya da birkaç senyörün sultası altındadır; ayrıca sitenin piskoposu, manastırın başı, şatonun sahibi vardır ve hepsi de –haraç da içinde olmak üzere– can sıkıcı isteklerle dikilmektedirler burjuvaların önüne. Ancak, kent halkının da iktidar sahiplerini yolundan saptıracak servetlerin yanı sıra çeşitli silahları vardır. İşte, bütün bunlara dayanarak, senyörlerden feodal rejimin düzeltilmesini istemeye kalkarlar.

Ne yaparlar? Ve nedir elde ettikleri?

İktidar sahibinin karşısında en iyi durumda olabilmek için çoğu kez sıkı bir birliğe giderler; bu birlik, kent halkının bütün gruplarını ve bütün aile başlarını bir araya getirir: Komündür bu. Şövalyelerin kendi aralarında oluşturdukları, Tanrı Barışı'nı savunma dernekleri gibi, komün de karşılıklı bir ant üzerine kuruludur; ilk hedefi de ant içenler arasındaki uzlaşmanın sürdürülmesidir: "Kent Barışı"nı bozacak olanlar topluluğun vereceği ağır yaptırımlara uğrayacaklardır. Bunun gibi komün, yeni topluluğun düşmanlarına karşı, birlikte bir eylem amacıyla bütün bireysel etkinlikleri birleştirir. Böylesi disiplinli bir dernekleşmedir bu; üyeleri, genel olarak da en büyük mali kaynaklara sahip olan –uzak ülkelerle alışverişte bulunan– tacirlerdir.

Burjuvazinin direnişi, ticari hareketin daha yoğun olup da kentsel gelişmeyi daha erkenden desteklediği bölgelerde orta-

ya çıkar önce; yani iki bölgede: Lombardia İtalya'sı ile Kuzey Fransa'da. Hareket gitgide bütün boyutlarıyla sarar kentleri ve 1150 yılından önce de çoğu yerde, en sıkıcı feodal baskıların hafifletilmesini gerçekleştirir. Bazen başkaldırıyla yürür gelişme; nitekim 1115 yılında, Laon burjuvaları, istediklerini azaltmayı reddeden piskoposlarını düpedüz öldürürler. Çok daha sık görüleni de senyörlerin, büyük paralar karşılığında, burjuva topluluğuyla anlaşması olur; yazılı ve mühürlü bir sözleşme, burjuvaların "özgürlük" ya da "bağışıklık"larını, yani haksız istemlerin azaltılmasını güvenceye bağlar.

Özgürlük sözleşmelerinin hükümleri, genel olarak, bütün kent halkına kişisel bağımsızlık vaat eder önce: Kişiyi kişiye bağımlı kılan bütün yükümlülükler sona erer. Ayrıca, senyörlük "âdet"leri tümüyle ortadan kalkmasalar da büyük ölçüde sınırlandırılırlar; haraç keyfi niteliğini yitirir, özellikle efendinin bütün ticari ayrıcalıkları, serbest dolaşıma ve ticarete konmuş bütün engeller ortadan kaldırılır.

Bu sonuç elde edilince, çoğu kez komün de sona erer. Kent, o andan başlayarak bağışıktır, serbesttir, o kadar. Ne var ki, komün andının zaferden sonra da sürdüğü ve kentsel derneğin varlığının sözleşmeyle tanındığı da olur. Böylece, burjuvaların topluluğu hukuksal bir kişilik kazanır, eski efendilerin yetkilerinden bir bölümüne konar, kolektif bir senyörlük olur. Önce askeri bir senyörlüktür bu: Burjuvalar silah taşımaya tâbi tutulur; ancak taşıyacakları silah senyörün değil, kentindir, ticari çıkarların savunulması herkesin gönenci içindir. İkinci olarak, adli bir senyörlük: Daha önce özgürlük için mücadelede ortaya konulan olağanüstü yargılama –kentin sözleşmeyle reddedilen– eski bastırma yetkilerinin yerine geçer. Son olarak, kendi mali kaynaklarını kendisi kullanan bir senyörlüktür bu. Bu kolektif iktidara bütün burjuvalar katılır ve genel meclisler halinde toplanarak, en önemli kararları ortaklaşa alırlar. Bununla beraber, günlük işlerin yürütülmesi, adli görev, kamu parasının idaresi genellikle ticaret oligarşisinden gelen bir heyete bırakılır.

Böylece, 1000 yılıyla 12. yüzyılın ortaları arasında ticaret rönesansı, tarım dünyasının ve feodal toplumun bağrına yabancı bir öğeyi, kenti getirip sokar. Kuşkusuz, henüz çapsızdır bunlar ve olsa olsa birkaç yüz, nadir de olsa birkaç bin burjuvayı içine almaktadır. Bununla beraber, onların ortaya çıkışı, çevrede derin değişikliklere yol açmıştır. Önce, kentlerin gelişmesini,

kırsal kesime para ekonomisinin girmesini destekler. Tacir kent gerçekten, tarımsal üretime yabancı –ve bu arada imrendirici– zahirenin sürekli olarak sergilendiği bir mağazadır önce; bu sergileme de kırsal kesimdeki sınıfları, henüz köylüleri değil ama büyük bir hızla soyluları, yüksek ruhban takımını tüketime götürür ve kent böylece, bu insanların harcadığı paraları, yani tarımdaki yeni uygulamalardan doğan büyük verimin yarattığı servet fazlasını kasalarına akıtmaktadır. Ancak, öte yandan, kentlerde böylece biriken taşınır değerler sonra yeniden dağıtılır. Başta kredi yoluyla: Çünkü tacirler, alıcıları olan tarım erbabına ödünç para verirler ve faizli ödünçlerin çoğaldığı görülür. Özellikle de Yahudiler uygulamaktadır bunu; çünkü tefecilik, ilke olarak Hıristiyanlara yasaklanmıştır. Taşınmaz mal rehini üzerinden ödünç de başlamıştır; bu yolla da borç ödeninceye kadar toprak ve ürünleri alacaklının elinde kalmaktadır. Kentlerde biriken taşınır değerlerin yeniden dağılımında kentlilerin satın almaları da rol oynar: Gerçekten kent, tarlada yetişenlerin, yiyecek maddelerinin ve –yün, kereste ya da deri gibi– kentte zanaatkârın kullandığı maddelerin tüketim merkezidir. Böylece, kentin varlığı paranın dolaşım hızını artırırken, tarım ekonomisini ve tarım işletmelerinin gitgide dışa açılışını çabuklaştırır.

Ayrıca, bağışıklıkların fethedilmesi uğrunda burjuva girişimlerin başarıya ulaşması, siyasal dengeyi altüst eder; o kadar ki, o yıllarda kimi insanlar "skandal" diye bakarlar buna. Nasıl da olmasın? Gerçekten, şövalyeli ve hiyerarşili feodal örgütlenişin ortasında, soylu ya da dinsel bir nitelik taşımayan senyörlükler, eşitleri birbirine bağlayan antlar görülmektedir; yeni bir sosyal grup, burjuvazi özgün ekonomik yeteneği ve ayrıcalıklı hukuksal statüsü, yani kişi özgürlüğüyle, eski üçlü "zümre" düzeninin yanı sıra servetlerin geleneksel hiyerarşisini bozmaktadır: Bozmaktadır, çünkü çalışanlar, ticaret yoluyla şövalyelerden daha zengin olabilmektedirler. Efendisinden kaçan sömürülenler yalnızca sığınmakla da kalmazlar, daha ilk yılın sonunda burjuva topluluğuyla bütünleşirler: Köyde oturanlar için bir örnektir bu; öyle ki, kentlilerden –aşağı yukarı– bir yarım yüzyıl sonra onlar da kalkıp senyörlerinden, feodal "âdet"lerin yazılmasını ve hafifletilmesini istemeye başlayacaklardır. Yeni kent, feodal dünyanın bağrına girmiş yıkıcı bir tohumdur böylece. Bununla beraber, o sıralarda –ve 12. yüzyılın sonlarına değin– kentlerin rönesansı ve tacirlerin gönenci, özel-

likle yayılmanın güçlü etkenleri haline geldiler. Bunlardan ilk yararlananlar da egemen sınıflar oldu.

Şövalyeler ve ruhban yani.

ASKERİ YAYILMA

Köylü nüfusun artması, ekilebilir toprakların genişlemesine, yeni köylerin yaratılmasına ve kentsel yerleşmelerin çoğalmasına yol açar; aynı olay, aristokraside serüven duygusunu da geliştirir. Soylu ailelerin kalabalık çocukları, ek kaynakların arayışı içinde, aldıkları eğitimin de nedeniyle askeri girişimlere çevirirler dikkatlerini; ve barış kurumları, feodal düzen ve kendilerini komşularına bağlayan yığınla bağ, çevresindekilerle savaşa girişmekten, giderek savaşın nimetlerinden –geniş ölçüde– alıkoyduğu için daha uzaklara seferlere atılırlar. Batı şövalyeliğinin yayılışının kökeninde bu nüfus çoğalışının itici gücü vardır böylece. Ancak, bu girişimlerin başarısı, Hıristiyan savaşçılar arasında yaygın savaş tekniğindeki gelişmelerle de açıklanır.

Savaş tekniğindeki gelişmeler

Bu gelişmelerin en önemlisi, atın savaşta çok daha sık kullanılması; bu da koşum takımlarındaki yetkinleşmenin ve özellikle üzenginin yayılmasının, at yetiştirmedeki gelişmelerin, giderek tarım tekniğindeki ilerlemenin, üç yıllık almaşık ekimin ve yulaf ekiminin yayılmasının bir sonucudur. 11. yüzyılda savaşçı adına layık kişi, bilindiği gibi, şövalyedir. Atı üstünde şövalyenin koruyucu silahları daha ağırlaşmıştır, giderek daha dayanıklı ve etkindir. Karolenj devrinden beri zırh, gitgide güçlenmiştir. Bu yetkin korunma pahalıya mal olmaktadır gerçi; ancak, şövalyeyi de –ok gibi– uzaktan kullanılan silahlara karşı yaralanmaz duruma getirmiştir; olsa olsa atına zarar vermektedir bunlar.

Savaş esnasındaki davranışı değiştirir bu.

> Mesafeli saldırı yoktur artık; fırlatılan silahların kullanımı yayalara bırakılmıştır, kaldı ki onların rolü de ikinci plana geçmiştir ve yalnızca düşmanların yaklaşmasını geciktirmektir. Gerçek asker, hasmıyla göğüs göğüse boy ölçüşmektedir şimdi. Savaşın, sonucu

belirleyen aşaması, gitgide daha sık olarak, şövalyelerin çarpışmasıdır. Üzengi, şövalyenin atı üzerinde daha dengeli durmasına ve yeni bir saldırı yöntemi uygulamasına fırsat verebilmektedir: Şövalye, bir elinde mızrak, bir elinde kalkan, hasmı üzerine dörtnala saldırır; amacı, hasmını attan düşürmektir ve bu da yetmektedir; çünkü o şiddetle ve o ağırlıkla atından düşen şövalye hemen o anda saf dışı kalmış demektir. O yüzden de karşılaşmanın amacı değişir yavaş yavaş: Amaç, düşmanı öldürmekten çok, esir etmek ve kurtuluş akçasından yararlanmaktır. Bütün bu gelişme, 12. yüzyılın başlarında tamamlanır; o tarihten başlayarak savaş, ağır süvarinin art arda saldırılarından oluşmaktadır; ve hasımları aynı silahlarla donanmamış ve aynı tekniği kullanmıyorsa yenilmeleri kaçınılmazdır. Eğitim de buna göre değişikliğe uğrar: Bedeni geliştirmek, ata binmede ustalaşmak önem kazanır; en güzel vakit geçirmeler sert alıştırmalar, savaş oyunlarıdır; beden gücünü ve silah arkadaşlarına bağlılığı tüm erdemlerin üstüne çıkaran bir anlayışı da beraberinde getirir bu. 1000 yılından başlayarak, askeri araç ve yöntemlerdeki yetkinliğe, şövalyelerin bütün öteki meslekten savaşçılara üstünlüğü de eklenmiştir.

İlk serüvenciler, 11. yüzyılın başlarından başlayarak, Normandiya'dan çıkar. Norman istilasının –sonucu bakımından– en önemli olayı, Fatih William'ın 1066 yılında, bir birliğin başında İngiltere'ye çıkıp krallığı ele geçirmesidir. O tarihten başlayarak da Anglosaksonlar, İskandinav etkisinden kesinlikle sıyrılarak Kuzey Galya uygarlığına bağlanırlar; yerli kültür, canlılığını yine de korur kuşkusuz; ancak, egemen sınıflar, Kıta Avrupası'nın dilini, kibar âleminin âdetlerini ve bütün düşünce biçimlerini benimserler. Dışardan getirilmiş feodal âdetler, Saksonların sert ortakçı kurumlarına eklenerek, İngiltere kralını, o zamanın Avrupa'sının en güçlü senyörü yapıp çıkar.

Ne var ki, İngiltere'nin fethi sırasında başka birçok Norman da Latin Hıristiyanlığın güney sınırlarına bahtlarını denemeye gitmişlerdi. Çoğu, İtalya'nın güneyinde askeri hizmetlerini kiraya verir. İtalya'nın bu bölgesi ise, çeşitli egemenliklerin çatıştığı bir yerdir. Apeninler'in Lombard dükleri, kıyıdaki Bizans yöneticileri, tacir siteler, son olarak da –Sicilya'yı hâlâ ellerinde tutan– Araplar çatışıp durmaktadır. Bu paralı askerlerden biri, hısımlık ve vasallık bağlarıyla birbirine bağlı bir askeri ortaklığın şefi Roger Guiscard, olağanüstü bir varlık gösterdi: Kılıcının hakkıyla İtalya'da bir devlet kurdu, İtalya'nın güneyinden

Yunanlıları çıkarıp attı; Sicilya'yı Müslümanlardan kurtardı, İllirya'ya yayılmayı aklına koyarak Durazzo'ya (Draç) ve Korfu'ya yerleşti.

Böylece, Akdenizli üç dünyanın, Latin, Bizans ve Arap dünyalarının buluştuğu noktada, Batı Hıristiyanlığı ilk adımını atar ve bir yeni devlet kurulmuş olur: Yüksek organlarının yapısı bakımından feodal bir devlettir bu; ancak, başındaki hükümdarın, İngiltere'de olduğu gibi, fetihle boyun eğmiş halk üzerinde pek geniş hakları vardır ve bol mali kaynaklardan yararlanabilmektedir. Çünkü dillerin, dinlerin, uygarlıkların yol ağzı durumundaki Sicilya da büyük deniz seferlerinin bir menzil noktası olarak, altın ve büyük ticaret ülkesidir. Öyle olduğu içindir ki, adanın Hıristiyanların eline geçmesi ve sağlam bir monarşinin içine sokulması tüm Batı için pek önemli bir olaydır; gerçekten, bununla korsanların etkinliği –hatırı sayılır ölçüde– azalır, giderek Hıristiyan gemiler için Yakındoğu limanlarına kolayca erişebilme fırsatı doğar. Akdeniz'in batı havzası ablukadan kurtulmuştur; Venedik ve Adriyatik, Doğu'yla olan ticarette başlıca yollar olmaktan çıkarlar ve Katalonya, Languedoc, Provence kıyılarında ticari etkinlik –Balear Adaları'ndaki Müslüman korsanlara karşın– gelişmeye başlarken, İtalya'nın batı kıyılarında Pisa ile Cenova, Amalfi'nin yerine geçerler. Amalfi'nin o tarihe değin, Sicilya Araplarıyla yaptığı bir anlaşma sonucu, Messina Boğazı'nı aşabilen ve ticaret gemilerini Doğu'ya gönderebilen tek liman olduğunu da hatırlatalım.

Haçlı Seferleri

İspanya Yarımadası, Müslümanlara karşı yeni bir fetih cephesi oldu; ve yarımadanın kuzeyindeki küçük Hıristiyan devletlerin, Katalonya'nın, Aragón'un, Kastilya'nın şefleri de Fransa'nın şövalyelerinden, hatta Normanlardan askeri yardım aldılar. Bu desteklerle de güçlenerek, zayıflamış Müslüman egemenliklere karşı önce yağma akınlarına başladılar, arkasından da fetih seferleri geldi. Bu seferler, köylü ve kentli kolonileştirmesine açık bazı topraklar kazandırdı Hıristiyanlığa. Ve yine İspanya'dadır ki, bu başarılı savaşlar boyunca, Batı şövalyeliğinin genç yayılmacı gücünün bir belirtisi olarak, yeni bir duygu oluştu: Öte dünyada kurtuluşu da sağlayacak bir hayır işi olarak Kutsal Savaş düşüncesi, yiğitlik destanlarında da dile

gelen ve yayılan bu duyguyu, Kilise yöneticileri sömürdü ve yönlendirdi. Müslümanlara karşı ilk askeri sefer, 1063 yılında Ebro Vadisi boyunca harekete geçer; seferler başarılıdır ama pek ağır yürür, o kadar ki, Siracusa ancak 1118 yılında düşecektir. Buna karşılık, Kastilya Kralı I. Ferdinand arka arkaya başarılar kazanır: 1064 yılında Coimbra'dadır ve yarımadadaki hemen tüm Müslüman prensliklerini vergiye bağlar; oğlu da Toledo'yu fetheder (1085). Hıristiyanlar, Afrika'dan gelen Murabıtlar karşısında bir ara gerilerlerse de çok geçmez, terk edilen topraklar geri alınır. Müslümanlara karşı savaş, çoğu kez başarılarla, aralıksız sürecektir artık.

Asıl anlamıyla Haçlı Seferleri, İspanya'da Müslümanlara karşı sürdürülen Kutsal Savaş'tan –basit ayrıntılarla da olsa– farklıdır: Haçlı Seferleri'nde Hıristiyan askerler, Papalığın da yönetimine katıldığı bir girişime alınıyorlardı; aynı zamanda bir kurtuluş simgesi olarak bir haç vardı göğüslerinde; kendilerine sağlanan ayrıcalıklar genişletilmişti ve daha belirgindi ve özellikle önlerine konulan amaç, Kastilya ovalarını fethetmekten çok daha coşturucuydu: İsa'nın kabrini kurtarmak, 1000 yılı dolaylarında, hac uygulamasının gelişmesinden başlayarak Kutsal Toprağa gezi, en selamet getirici yol olarak görüldüğünden, gitgide sıklaşmıştı; çok hoşgörülü olan Araplar bunu pek engellemiyorlardı, Türk istilasının da Filistin'deki kutsal yerlere girişi çıkışı zorlaştırdığı söylenemez. Bununla beraber, 11. yüzyılın ikinci yarısında, Batı şövalyeleri Kutsal Savaş düşüncesinin büyüsüne kapılarak, küçük silahlı gruplar halinde hacca başladılar; döndüklerinde, Yakındoğu'nun zenginliklerini anlatırken bir fethin hiç de olanaksız olmadığı düşüncesini yayıyorlardı aristokratik çevrelere. Yine o sıralarda, Türklerin yürüyüşü Bizans'ı tehlikeli biçimde tehdit etmeye başladı ve Batı'da, Hıristiyanlığın doğu yakasında korunması gerektiği düşünülür oldu. Papa III. Urbanus, bu uygun iklimden yararlanarak, geniş ve ortak bir sefer tasarısını koydu kafasına ve 1095 yılında, askerlikten anlayan tüm Hıristiyanları Kudüs için silaha sarılmaya çağırdı. Çağrı, Papalığın düşündüğünden de büyük yankı yaptı; Latin Hıristiyanlığın dört bir yanından, şövalyeler coşkuyla yanıt verdiler. İki yüzyıldan fazla sürecek bir girişim böyle başladı; o kadar ki, özlemi ta modern zamanların şafağına değin soyluların düşlerine girip duracaktır. İlk Haçlı Seferi, ayrıntılı olarak, ağır ağır hazırlandı; dört silahlı grup, ayrı yollardan hare-

kete geçip Konstantinopolis önünde buluştular. Krallar o sırada gerçek bir güce erişemediğinden, başlarında kral yoktur; ne var ki, bu kez de en kalabalık ve en direşken savaşçılar, eski Frank eyaletlerinden gelenlerdir.

15 Eylül 1099'da Kudüs'ü alırlar.

Arkasından Kutsal Toprak'ta, Batı feodalitesinden uzak, bir tür ileri karakol örgütlenir.

> Gerçekten, başta coğrafi durumundan gelen dayanıksız bir siyasal yapıdır bu: "Frank" egemenliği, kıyıda tutunabilir ancak ve Kilikya dağları boyunca Urfa'ya kadar yayıldığı yerler bir yana, çöle giremez; İslam Şam'dadır, Halep'tedir ve kıyıdaki bu püsküle bütün ağırlığıyla yüklenmektedir. İç yapısı bakımından da dayanıksızdır: Siyasal yapının belkemiği, Batı'dan yapay olarak getirilmiş âdetlerden oluşmaktadır; devleti de –Sicilya devleti ya da Anglo-Norman krallığı gibi– bir birliğin şefi değil, hac ve savaş gibi geçici bir toplulukta, eşitlik temeli üzerine bir araya gelen şato sahipleri ile şövalyeler kurmuştur. Söz konusu olan, bir monarşidir kuşkusuz ve güçlü bir monarşidir. Ne var ki, bu krallık Urfa, Antakya ve Trablusşam'daki –bağımsız girişimlerin ürünü olan– üç prensliği denetlemez; böylece hükümdar, tehlikeli bir biçimde tehdit edilen bir cephe karşısında, güçlerin gerekli birliğini gerçekleştiremez. Şu bakımdan da dayanıksızdır: Haçlılar, Calabria'nın Norman paralı askerlerinin ya da Fatih William'ın yoldaşlarının tersine, denizaşırı bir senyörlük ele geçirip orada yerleşmek amacıyla yola çıkmamışlardır; Kudüs'ü kurtarmayı yükümlenmişlerdir, yoksa orada sürekli nöbet tutmayı değil; böylece, amaca ulaşıp günahları da bağışlanınca çoğu, yurduna döner.
>
> Bu bakımdan, Yakındoğu'daki Frank devletleri koloniler olmadılar. Birkaç şövalye ailesi, birkaç tacir ortaklığı oraya buraya dağılmış şatolara ve bazı ticaret yerlerine yerleştiler; ne var ki, Batılılar yerli halk arasında zayıf bir azınlık olarak kalıyordu.

Öyle de olsa, Akdeniz'in doğu kıyılarındaki Latin kuruluşları varlıklarını sürdürdü. Çünkü başta İslam pek zayıflamıştı; sonra bütün bir 12. yüzyılla ve 13. yüzyılın ilk yılları boyunca Haçlılar –tarihçilerin bazı önemli seferlere verdikleri numaralara karşın– aslında sürekli bir kurumdu: Her yıl, dilekler tekrarlanır ve her ilkbaharda bir grup şövalye Kutsal Toprağa gelir, birkaç ay, bazı zaman birkaç yıl geçirir dönerdi; sürekliydi bu gidiş geliş. Ayrıca, konusu şimdi Kutsal Savaş olan dindarlığın bu

özel biçimine uygun yeni tarikatlar da ortaya çıktı: İçine aldıkları kimseler hem keşiş, hem asker olan tarikatlardı bunlar. Tapınak Şövalyeleri (*Templiers*) ile görevi hacıları Kutsal Toprak'ta karşılayıp düşmana karşı korumak olan Kudüs Hastanesi Şövalyeleri (*Hospitaliers*) önemlidir. Bunların da yeni Haçlılar sağlamada rolleri oldu; gelemeyenlerin de sadakalarını topladılar. Böylece, her iki tarikat arasında yarışma da olsa, ikisi de Hıristiyan prenslikle-rin varlıklarını sürdürmelerine katkıda bulundular. Aslına bakılırsa, bu prenslikler azalır yavaş yavaş: Urfa 1144 yılında yitirilir; Kudüs 1187'de düşer. Ancak, kıyı bölgesi tutunur ve Franklar, İslam önünde çekilirlerse de yitirdiklerini 12. yüzyılın sonlarında Bizans topraklarında gidermeye başlarlar: Kıbrıs'ı ele geçirirler (1191), Konstantinopolis'i alır yağmalarlar (1204) ve orada bir Latin imparatorluğu kurarlar; Konstantinopolis'te dayanıksız olur bu imparatorluk, Mora'da daha sürekli yerleşirler. Doğu Akdeniz'le bağlar kopmak şöyle dursun güçlenir gitgide.

Bütün bu uzayıp giden ilişkilerin Avrupa uygarlığının üstünde büyük etkisi olmuştur.

Nedir onlar?

Gerçekten, Avrupa'da, üyelerinden –en az– biri bu seferlere katılmamış pek az şövalye ailesi vardır; Haçlılara katılmak bir gelenek olup çıkar. Böylece, Kutsal Savaş ve uzun mesafelere yolculuklar, laik aristokraside nüfus artışının etkilerini azaltmış ve karışıklık fırsatlarının ve iktisadi güçlüklerin boyutlarını küçültmüştür.

Ayrıca, bu askeri girişimler Batı'nın maddi bakımdan zenginleşmesini ve deniz ticaretinin gelişmesini destekledi. Her şey bir yana, sayıları gitgide artan hacı kafilelerini taşıma zorunluluğu bile yeterdi böyle bir gelişme için. Armatörler, bu yolla kazandıkları sermayeyi ticarete yatırıyorlar, yolcularını boşalttıktan sonra da gemilerine, baharattan lüks eşyaya değin Doğu ürünlerini yükleyip, getirip Avrupa'da yüksek fiyatla satıyorlardı; hatta Papalığın yasaklamasına karşın Müslümanlara köle ve kaçak silah bile sunulmuştur bu yolla. Bu sürekli ticaret, deniz kentlerinde, özellikle İtalya'da değerli maden birikimini büyük bir hızla artırdı ve bu birikim, Akdeniz'deki Hıristiyan ülkelerin tarım üretimi alanında aşağı düzeydeki durumunu dengeledi. Güney ticaretinin –belirtilerini Kuzey Denizi kıyılarında olduğundan çok daha erken ortaya koyan– yayılışının kökeninde bu vardır.

Barcelona ve Marsilya, özellikle de Pisa, Cenova ve Venedik deniz tacirlerinin daha ilk Haçlı Seferleri'nden başlayarak uyguladıkları bazı mali ve ticari ortaklıklar da Müslümanlara ve Bizanslılara karşı yürütülen savaş seferlerine etkin olarak katkıda bulunmuştur; karşılığında da fethedilen ülkelerin ticari bakımdan en elverişli yerlerinde topraklar edinmişlerdir: "Funduk" adı verilen bu küçük ticaret kolonileri, iş merkezleri olarak edindikleri kârlarla, Batı'daki komünlerin, yeni anavatanın zenginleşmesine destek olmuşlardır. Yabancı kentlere yerleşmiş bu ticaret mahalleleri garip bir biçimde ortaçağın ilk yüzyıllarında Suriye tacirlerinin Galya ya da İspanya sitelerinde ellerinde tuttukları belli köşeleri hatırlatır bize. Böylece, Latin Hıristiyanlığın Doğu karşısındaki iktisadi durumunun 12. yüzyıl ortalarından başlayarak bütünüyle tersine döndüğünü görüyoruz: Şimdi İtalyan, Katalonyalı ya da Provence'lı tacirler, Akdeniz'in Asya ve Afrika yakasının tüm ticaretini ellerinde tutuyor ve kârlarını topluyorlardı.

Son olarak, Haçlı Seferleri yüksek kültür ülkeleriyle sıkı ilişkiler kurulmasına yol açarak, şövalye âdetlerinin incelmesini hızlandırmışlar, Doğu moda ve mallarının kullanımını yaygınlaştırmış, yeni tekniklerin girmesine olanak sağlamış, Batılı aydınlara Arap ve Yunan bilim ve felsefesinin, edebiyat ve sanatının çeşitli görünüşlerini açıklayıp duyurmuşlardır. Bazen Filistin prensliklerinde, ama özellikle Güney İtalya'da ya da İspanya Yarımadası'nı yeniden fethetmek için açılan cephelerde devşirilen ve hacdan her dönenin yaydığı bütün bu biçimler, kavramlar, reçeteler ve âdetler Hıristiyan Avrupa'nın kültür varlığını zenginleştirir. Bütün bunlar, manevi yenileşmeye bir canlılık getirirler. Bu yenileşme, daha Karolenj devrinde başlamış ve o tarihten sonra da –zaman zaman kesintilere uğrasa da– ağır ağır sürmüştü; şimdiyse, genel gönenç, ilişkilerdeki çoğalış, her tür alışverişteki hızlanış destekliyordu kendisini.

DİNDE, DÜŞÜNCEDE VE SANATTA YENİLENİŞ

11.-12. yüzyıllar, feodal Avrupa'da yalnızca iktisadi ve sosyal yaşamda değil, dinde, düşüncede ve sanatta da yenileşme yüzyıllarıdır.

Nasıl?

Batı'da kilise, 11. yüzyılda eğitimin tekelini hâlâ elinde tuttuğu için kültürün gelişimi ve düşünsel etkinlikler doğrudan doğruya kilise organlarının durumuna bağlı kalmaktadır. Kilise, 10. yüzyılın başlarından beri gelişip düzelmektedir. Ne var ki, 1000 yılında manastır yaşamı, başta Cluny tarikatının âdetlerinin etkisiyle gitgide arınır da olsa, onun dışında kalan ruhban vahim eğilimler içindedir; rahipler yaşama karışmışlardır, böylece ortamın bozucu yanları daha da tehdit eder olmuştur kendilerini.

Nedir başlıca yakınmalar?

İlk görünenler, âdetlerdeki bozuluş: Rahipler, en büyüğünden en küçüğüne kadar kilise dışındakiler, yani laikler gibi yaşamakta, silah taşımakta ve bekârlık kuralına uymamaktadırlar; bunun yanı sıra kutsal şeylerin ticareti yapılmakta, dinsel görevler açık artırmaya çıkarılmaktadır; kısacası, din sömürülmektedir. Her iki sapmanın da temelinde aynı neden yatmaktadır: Kilise görevlerinin dağıtılmasında laiklerin oynadıkları rol! Gerçekten de kilise, bütün kiliseler uygulamada laiklerin iktidarı altındadır. Kırsal kesimdeki ruhani bölge, şövalye ailelerinin mülkiyetindedir; o daireyi kuranın mirasçıları da onu istedikleri gibi sömürme hakkını kendilerinde görmekte ve bölge papazını da kendilerine en çok evet diyecek adamları arasından seçmektedirler. Piskoposluklarla tam örgütlü büyük manastırların başlarına geçecek olanları ise, krallar ve kimi prensler atamaktadır. Bu nedenle ve feodal anlayışın etkisiyle, dinsel görev ve yetkiler ve ona bağlı yararlar gözlerde birer mülktür; sahibi de laik efendidir; simgesel bir biçimde, kilise adamına vermiştir onu, makam boşaldığında da yine kendisine dönecektir. Bu tehlikeli özümseyişin sonu şudur: Dinsel otoriteler cismani otoritelere bağımlı olmaktadırlar.

Seçilenlerin ahlaki düzeyleri de elbet buna bağlı olarak değişmektedir.

Buna benzer bir sorun, vaktiyle manastırları düzeltmeye kalkanların da karşısına çıkmıştı ve özellikle Cluny'de, din işlerinde, hele hele dinsel makamların belirlenmesinde laik her türlü müdahaleyi mutlak olarak uzaklaştırmakta bulunmuştu çare. Keşişlerin etkisiyle, gün geldi kilise dünyası için de aynı biçimde düşünülmeye başlandı ve böylesi bir çözüm yolunun

doğruluğuna Papalığın da aklı yattı. Nitekim, bir yarım yüzyıldan fazla sürecek olan reformun başlıca gerçekleştiricisi bir papadır: VII. Gregorius (1073-1085).

Öyle olduğu için de Gregorius Reformu diye anılır hareket.

Nedir sonuçları bunun?

İlk sonucu, Roma Kilisesi'nin durumunun yükselişidir. Hem de Batı Kilisesi'nin Bizans Kilisesi'nden kesin olarak ayrıldığı sıralara –bu ayrılış 1054 yılında olmuştur– rastlamıştır bu; böylesi nazik bir zamanda Batı Kilisesi'nin, Batı dünyasındaki bütün güçlerin üstüne çıkmış yüce bir otorite olan Papalığın yönetiminde sıkı sıkıya merkezileşmiş bir heyet görünümünü almaya başlaması pek önemliydi. İmparatorların denetiminden ve yerel aristokrasinin entrikalarından bağımsız bir serbest seçim ilkesi, 1058 yılından başlayarak, önce Papanın seçimi için gerçekleşir: Papayı Roma ruhbanının üyeleri, yani kardinaller seçecektir artık. Yalnızca dogma konusunda değil, kilise dünyasındaki disiplin bakımından da Papanın saygınlığı artar böylece; bundan böyle Papa, kilisenin yargılayamayacağı ve kararlarını tartışamayacağı bir kişidir.

12. yüzyılın sonundan başlayarak Latin Kilisesi bir monarşi olmuştur.

İkinci olarak, laik senyörlerin yüksek rütbeli papazların seçilmesine karışmaları, bütünüyle ortadan kaldırılmasa bile, büyük ölçüde sınırlanır. Yine VII. Gregorius'un önayak olduğu girişim sert tepkilerle karşılaşır. En büyük tepki de IV. Heinrich'den gelir, çünkü Germen monarşisinde piskoposlar, kralın en güvendiği dayanaklar arasındadır. Tarihe "Unvan Verme Kavgası" diye geçen uzun bir çatışmadan sonra, o zamanın iki evrensel gücü, Papalıkla imparatorlar arasında –karşılıklı ödünlerle– bir uzlaşmaya varılır: 1122 tarihinde yapılan Worms Konkordatası'na göre, piskoposların manevi görevlerini –işareti olan asa ve yüzükle– kilise verecektir; cismani yetkilerini ise laik otorite tanıyacaktır; prensin kulluğuna da girme söz konusu değildir artık, basit bir bağlılık andı yetmektedir. Kilise, amacına ulaşmıştır bir yerde.

Bu reform, kırsal kesimde çok daha ağır yürür.

Kilise organlarının yapısı ve feodal uygulamalar karşısındaki bağımsızlığı sorunu henüz çözülmüştür ki, daha genişliğine bir başka sorun gündeme gelir: Kilise adamlarının dünyanın zenginlikleri karşısındaki tutumu ne olmalıdır? Sorun yenidir

ve gitgide artan zenginliğin yol açtığı iktisadi koşullardaki değişmelerden kaynaklanmaktadır doğrudan doğruya. Görevlerinin bilincinde olan rahipler için kilisenin laik otorite karşısında bağımsızlığı bir ilk adımdı sadece; ancak, kurtuluş tam olmalı, kilise "havari" yaşamına, ilk yılların Hıristiyan yaşamına dönmelidir: Bunun için de cismani aşırı isteklerden, iktidar zevkinden, lüks düşkünlüğünden vazgeçmelidir. Cluny'deki rahatlığa bile eleştiriler yöneltilir; çünkü aslında feodal yapıya ve toplumun üçlü sınıfsal bölünüşüne tamı tamına uyan aristokratik bir manastır yaşamıydı orada gerçekleştirilen. Sorulmaya başlanır: Bir dindarın görkemli yapılar içinde, lüks giyinip, aşırı beslenip rahatına düşkün bir senyör yaşamı sürmesi doğru mudur? Böylece, 11. yüzyılda, Gregorius Reformu akımına aşılanan, ama onu aşan yeni bir akım söz konusudur şimdi; yalnızca organları değil, bu kez kilisenin anlayışını hedef tutan daha derin bir reformu amaçlamaktadır.

Eğilim her yerde uç verir. Laik çevrelerde, özellikle zenginliğin tehlikelerinin daha bilincinde olan kent halkının aşağı tabakalarında da rastlanır ona. Komün mücadeleleri sırasında kilisenin zenginliğini mahkûm eden sesler de nadir değildir; Lombardia sitelerinde, bir süre sonra Patarino diye adlandırılacak olan keşişler arasında, rahiplerin yoksulluğu için pek güçlü bir hareket gelişir; ve Arnaldo da Brescia adlı bir kışkırtıcı, 12. yüzyılın ortalarında Papalık iktidarına karşı aynı düşüncelerden esinlenen Roma Komünü'nü kurar. Yığınla rahip bu duyguları paylaşır, sorun üzerine düşünür ve eğilimlere somut çözümler arar. İki eğilim ortaya çıkar: Biri, toplumdan el etek çekmeye, daha çileci bir yaşam anlayışına götürür; öteki, yalnızca kişisel yoksunluk ile toplu gönenç arasında bir denge kurmuş olan Cluny "yoksulluk"una değil, asıl gerçek olanına, Çöl Babaları'nın yoksulluk anlayışına varır.

Manastır yaşamında bir yenilik yapmak için de böyle arayışlar kendini gösterir.

11. yüzyılın son çeyreğinde, Cluny'nin karşısında, daha sert bir yaşam biçimi öneren yeni tarikatlar kurulur. Bunların içinde en çok başarı sağlayanı, Citeaux Tarikatı oldu. Bu tarikatla, Aziz Benoît'nın kuralına dönülür, Cluny sapması düzeltilir ve sessizlik yoksullukla birleştirilerek, iki eğilim arasında bir denge kurulmaya çalışılır. 12. yüzyılın ilk yarısında yeni rahip ve keşiş topluluklarının olağanüstü

çoğalmasının, özellikle Citeaux Tarikatı'nın pek çabuk yayılmasının kökeninde, bir yandan nüfus artışının, öte yandan gitgide kâr kaygısı içine gömülen bir dünyadan ruhi yaşamı uzak tutma düşüncesinin bulunduğu bir gerçek. Citeaux Tarikatı'nın olağanüstü gelişmesinde, Clairvaux Manastırı'nı kuran, hem mistik, hem eylem adamı, çağının en önemli kişiliklerinden biri olan Aziz Bernard'ın olağanüstü değerini de göz önünde tutmalı.

Daha manevi bir kilise adına daha ileri adımlar atılır. Dinde sapmalar çağının eşiğine gelinmiştir. Aslında, 12. yüzyılın başlarındaki mayalaşma, düşünsel olgunluğun tartışılmaz bir işaretidir.

Düşünce hareketi

Düşüncedeki ve edebi yaşamdaki gelişme kolaylıkla anlaşılır: Daha gönençli bir yaşam, maddi kaygılardan ve dünyevi tutkulardan gitgide kurtuluş, ruhban takımına düşünsel etkinliğin kapılarını daha da açmış bulunuyor. Ayrıca, Batı şövalyeliğinin yayılışı Doğu uygarlıklarıyla temasları destekliyor: Suriye'den, Küçük Asya'dan Arapça ve Yunanca elyazmaları gelmektedir; yeniden fethedilmiş İspanya'da, özellikle Toledo'da, İtalya'da, Pisa'da ve Roma'da, Sicilya'da Latinliğin ileri karakolu olan ve kitaplığı 11. yüzyıl ortalarında yeniden kurulmuş Monte Cassino Manastırı'nda çeviriciler, Latince bilen rahiplerin yararlanmalarına sunuyorlar bu eserleri.

Bu iki nedenle, daha Karolenj Rönesansı'ndan beri düşünce yaşamına gelip girmiş kadrolar, saflarını daha da sıklaştırıyorlar: Kurtuluş olarak okullar öyledir, aydın kadrolar öyle. O zamana değin en etkin merkezler manastırlardı; 11. yüzyılda onlardan bazılarının parlaklığı yine sürmektedir, ne var ki, en canlı ocaklar manastırların dışındadır şimdi: Liège'de, Tours'da, Angers'de, Le Mans'ta, Chartres'da, son olarak da Paris'te. Okullar, kırsalda soyutlanmış manastırlardan kentlere doğru yer değiştirmektedir; kentlerin gelişmesine, aydınları kırsal kesimin üretici kuruluşları olan manastırlardan kurtaran, giderek öğretim kurumlarını dışarıya daha açık, daha özgür kılan para ekonomisine sıkı sıkıya bağlı bir olaydır bu. Hocalar, yan yana ama ortak bir disipline bağlı olmadan derslerini verebilmektedir; öğrenciler bir okuldan ötekine, bir kentten bir baş-

kasına gidip gelmektedirler; yolları dolduran yalnızca hacılarla tacirler değil, onlardır da.

Dinleyicilerin önüne açılan daha genişliğine ufuklardır ayrıca.

Eski disiplinler olarak gramer ve retorikte, söyleyişe bir yumuşaklık gelmiştir. Bütün kilise adamları için gerçek dil, düşüncenin tüm inceliklerini yansıtabilen dil olarak Latince de halk ağzından temizlenmiş, durulaşmıştır. Yeni bir "rönesans" adına, ilkçağın klasik kültürünün en yetkin eserleri üzerinde derinliğine bir çalışma yaparak yeniden canlandırma gayreti içine girilmiştir: Vergilius ile Ovidius, Lucanus ile Horatius'a, salt gramer örnekleri diye değil, derin bir hayranlıkla yaklaşılmaktadır. Pagan yazarlara gösterilen eski sağırlık yoktur artık; manevi sorunların çözümünde yararlanılmaktadır onlardan. Böylesi bir ilişki biçem araştırmalarına götürmektedir; bazı vaazlarda ve eserlerde tumturaklı bir dildir görülen. Bunun yanı sıra hümanist bir eğilim de fark edilmektedir. 11. yüzyılın sonlarından başlayarak hızla gelişen yeni kültür dalları görülür; bu arada ilahiyat ve onun gitgide bağımsızlığını kazanmakta olan "hizmetçi"si: Felsefe.

Arap dünyasıyla daha içtenlikli ilişkiler, gerçekten iki bilgi dalındaki ilerlemeleri destekler: Önce, soyut bir bilim dalı olarak matematiği görüyoruz; sonra teknik bir dal, tıp. Hippokrates'in Müslüman yorumcularından alınan reçeteler, İslam sınırlarına komşu özel okullarda yayılır: 10. yüzyılda ünlü Salerno, 12. yüzyılın başlarında kurulan Montpellier okulunda. Başta ticaretin ve kentlerin gelişmesinin yol açtığı ve feodal âdetlerin üstesinden gelemeyeceği hukuksal uyuşmazlıkları çözmek üzere hukuk araştırmaları kendini gösterir: Özellikle İtalya'da, Bologna'da Roma hukuku incelemelerine yönelinir. Bu arada, kilise hukuku da kesinlik kazanacaktır.

Ne var ki, devrin en dikkat çekici gelişmeleri mantık ve ilahiyat alanındadır.

11. yüzyılın ilk yarısında felsefe, sorulu-yanıtlı, öğrencilerin usavurmalarını kolaylaştıran yalın bir öğretim yoludur ancak; başta Platon olmak üzere kimi filozofların metinleri, öğrenciler önünde bu yolla yorumlanır ve tartışma biraz ileriye götürülünce de zamanın bütün düşünürlerini heyecana boğan o ünlü sorunla karşılaşılır: "Külliler", yani genel düşüncelerin gerçekliği sorunudur bu. Ne var ki, bu zekâ oyunları, dinsel sorunları tartışmanın hayli uzağındadır

henüz. Çünkü o zamanın okumuş Hıristiyanı, akıl yoluyla değil, aşk yoluyla Tanrı'ya yaklaşmayı aramaktadır. Bununla beraber, 1070 yılına değin, vahyin içeriğini tartışmak değil, onu usavurma yoluyla derinleştirme gereksinmesi duyulur: Yeni kuşak rahipler için Tanrı yalnızca aşk değil, gerçektir de ve insanın onunla benzerliği akıl üzerine kuruludur; buradan kalkarak da dogma üzerinde akıl yoluyla düşünmeye girişirler; imanları aklın ardından gitmektedir. Aziz Anselmus (1033-1109) ile usavurmacı ilahiyatın yolu açılır; bu ise, görevi vahiy ile aklı uzlaştırmak olan felsefeyle sıkı sıkıya ilişkilidir. O andan başlayarak, diyalektiğin yöntemleri kutsal metinlere uygulanır; doğaldır ki, kişisel görüşlerin payı da genişler bu arada. Ve bir sorun hakkında otoriteler uyuşmaz durumdalarsa, onları uzlaştırmak mantığın işidir ve bu kez –hep imanın hizmetinde olan– akıl, gerçeğin araştırmalarında asıl rolü oynar.

İki kuşakta Skolastik yöntem kurulmuştur.

Ne var ki, insan yetilerinin, özellikle Paris'te Pierre Abélard'ın (1079-1142) öğretisinde kazandığı böylesi bir özgürlük tehlikeli görülmeye başlanır. Usavurma, kutsal metinlerin saygınlığını, hatta imanı tehdit etmektedir. Başını Aziz Bernard'ın çektiği manastır çevrelerinden, diyalektiğe karşı ilk tepkiler gelir: Bazı önerileri yasaklanan Abélard, kırgın, dünyadan elini eteğini çeker; bir başka Parisli usta Gilbert de la Porrée'ye söylediklerini geri aldırtılır. Ancak, bütün bunlar, mantık araştırmalarının ateşini küllendirmez; Paris okullarında öğrencilerin sayısı gitgide çoğalmaktadır; en usta diyalektikçiler oralarda toplaşmaktadır ve Batı'nın büyük felsefe sistemlerinin ilki de oralarda oluşmaktadır yine.

Kilisenin düşünsel etkinliğindeki bu gelişme, uzak diyarlara yaptığı askeri seferlerle ufku genişlemiş ve zevki incelmiş olan laik topluluğun en yukarı tabakalarında da yankılar yapmaktan geri kalmaz; ve Latince eserlere doğrudan doğruya başvuramayanları eğlendirmek amacıyla halk dilinde bir edebiyatın palazlandığı görülür. Şövalye sınıfından olanlar için o zamana değin ağızdan ağıza dolaşıp gelmiş şiirler, 11. yüzyılın sonlarında kaleme alınır.

Başlıca iki merkezden yayılır bunlar ve birbirinden farklı esinlerin damgasını taşırlar: Akitanya'da, aristokrasinin kadınlarının da katıldığı feodal toplantılarda, çoğu kez soylu trubadurların yazdığı

kısa şiirler okunur; konusu aşk ilişkisidir bunların: Başlarda pek şehvet kokan bu aşk, 12. yüzyılın ilk yarısında seçkin, özellikle de "uzakta" bir kadına tutku olup çıkar.

Buna karşılık, Kuzey Fransa'da daha savaşçı olan şövalye takımı, kadının yüksek tabakanın yaşamına biraz daha geç girmesinin de etkisiyle, *chanson de geste* denen yiğitlik destanını yeğler: Soyluların erdemleri, kahramanlık, İsa'ya, hısımlara, vasal yoldaşlara bağlılık yüceltilir bu uzun şiirlerde; Frank devrinin tarihsel kişileri olan kahramanları, Müslüman "paganlar"a ya da feodal ahlakın çelişmelerine karşı savaşırlar. İçlerinden bazıları, özellikle Chanson de Roland, büyük bir güzellik taşır yer yer. 12. yüzyılın sonlarına doğru, özellikle alışverişin yoğunlaştırdığı sıkı ilişkiler sonucunda, güneydeki biçimler ve temalar kuzeye doğru çıkmaya başlayacaktır.

Sanattaki gelişme

11. yüzyılın son çeyreğinde, mimarların ve süslemecilerin araştırmaları bir büyük biçemin doğuşuna varır sonunda. Aslında bu arayışları, ne Karolenjlerin çöküşü kesintiye uğratmıştı ne de istilalar. Her meslekle ilgili formüllerin ve temaların hızla yayılışına eklenen ustaların sık sık karşılaşması ve deneyimlerinin sonuçlarını karşılaştırmalarına olanak sağlayan gidiş gelişlerdeki büyük kolaylıklar, sanatta kesin bir açılışı destekler. Özellikle matematikteki ilerlemenin de payı vardır bu desteklemede; bir de dinsel büyük yapıların zenginleştirilmesinin. Ürün fazlasının satışından, aşardan ve kesenekçilerin ödentilerinden sağlanan paralar, yapı malzemesinin alınmasına, taşeronların tutulmasına olanak verir; öte yandan, para dolaşımının hızı, uzmanlaşmış sanat atölyelerinin ortaya çıkışına yol açar. Öyle de olsa, tek yönde kalır sanatsal etkinlik: Tanrı'ya hizmet, onu ululaştırmak; bunun için de *Kutsal Kitap*'ı, özellikle tapınağı süslemek. Öyle edebiyatta olduğu gibi, laik bir müşteri topluluğunun desteklediği sanatçılar görülmez henüz; yenilik, katedrallerden en sade köy kiliseciğine varıncaya değin irili ufaklı dinsel yapıların ortaya konuşunda ve süslenişindedir. En dev yapılar da manastırlarınkidir. Bütün bu girişimler, roman sanat adı verilen bir taş sanatına yol açar.

Nedir bu sanatı niteleyen?

Mimarlıkta kubbenin genelleştirilmesi, süslemede de insancıl ve anıtsal büyük heykelin dirilişi.

Mimarlıktaki bu yeniden uyanışın ilk işaretleri 1000 yıllarında, matematikteki ilerlemelerle aynı anda ortaya çıkar; "Batı'nın kırları yeni kiliselerden bir beyaz mantoya büründü": Bir tarihçi, öyle çizer o yılların tablosunu. Bununla beraber, 11. yüzyılın başlarında yükselen yapılar yalındır ve Karolenj devrinde kullanılmış usuller ağır ağır, el yordamıyla değişirler. Kiliselerin planında bir değişiklik yoktur; törenlerin ortaya çıkardığı yeni gereksinmelere yanıt veren temel yenilikler 9. yüzyılda gerçekleşmişti. Ustaları şimdi düşündürense, yapının örülme biçimidir; kubbeyi yapının bütününe, özellikle asıl sahna yaymanın yollarını ararlar. Geleneksel ahşap çatıdan çok daha ağır olan bir taş kitleyi, kilisenin duvarlarının çekebilmesi için bir çare bulunmalıdır. Başka sorunlar da vardır. 11. yüzyılı dolduran bütün bu –başarılı başarısız– arayışlardan sonra, 1075 yılına doğru şaheserler birden ortaya çıkarlar.

O büyük roman mimarlığı devri başlar.

Alabildiğine çeşitlilik gösteren bir mimarlıktır bu. Bölgesel birçok okul ve eğilim görüyoruz; öyle de olsa, hepsinde ortak bir esini, benzer anlayışları fark etmemek olanaksız. 11. yüzyılın sonlarında en önemli olaylardan birinin, bölgesel alışveriş yoğunluğunun büyük payı var bunda. Daha da göze çarpanı, denge sorunlarına getirilmiş çözümlerdeki çeşitlilik. 1100 yılını çevreleyen yıllarda bütün bir Batı uygarlığını bir baştan bir başa dolaşan o yoğun mayalaşmayı, o şaşılacak buluş gücünü de anlatır bize.

Süslemedeki teknik ve biçem daha ağır bir gelişme izler.

11. yüzyılın ilk yarısında, Karolenj devrinde kullanılan yöntem ve malzemeye başvurulur hemen hemen: Süslemeciler freskocular-dır, minyatürcüler ve kuyumculardır; esin, Doğu Hıristiyanlığından gelen temalarla yenilenmiştir. Ne var ki, uzun zaman pek yalın kalır anıtların süslenişi. 11. yüzyılın sonlarından başlayarak, Romanesk mimarlığın başarılarına, heykelle süsleme de gelir eklenir.

Bu süslemeler "figüratif"tir önce: Geometrik ve bitkisel temalar hâlâ canlı da olsa, asıl konu yeniden insan olur; edebi hümanizmadan ayrılmaz biçimde, antik görüşlerin toprak altından yürüyüşüdür söz konusu olan. Bununla beraber, kutsal bir sanattır bu: Romanesk sanatçı için dış biçimler bir araçtır sadece; doğaüstü güçleri, özellikle Tanrı'nın mutlak gücünü duyurmak ister onunla. Yapıda süslenenler de birkaç öğedir: Önce sütun başlıkları, sonra yapının dışyüzü ya da yalnızca kapılar.

Son olarak, süslemedeki bu gelişme, dinsel topluluklarda gitgide artan zenginliğin en belirgin işaretidir.

Ne var ki, Romanesk sanat aslında güneyli bir sanattır: En canlı köklerini, vaktiyle en çok Romalılaşmış bölgelerde salar; oysa aynı tarihlerde Almanya, Karolenjlerin sanatsal geleneklerine bağlı kalır. Ancak, 12. yüzyılın başlarında mimarlığın yeni deneyimlerinin yavaş yavaş kuzeye doğru çıktığını ve bazı noktalara ulaştığını görüyoruz.

Özetle, 1000 yılında kendini gösteren derin iktisadi değişiklikler, 1075 ve 1150 yılları arasında, her alanda –şaşılacak hızda– bir gelişmeye yol açtı. Yoğun ve bereketli bir canlılıktır bu; aynı zamanda da bir çeşitlilik: Bu gelişme devri zıtlıklarla doludur, karakterlerde, özlemlerde ve beğenilerde zıtlıklar. Aynı görevi gören kimi çehrelerde bile görürüz bu zıtlığı. Ne var ki, 12. yüzyılın ortalarına doğru, bu gürültülü ve birbirinden farklı akımlar yatışıp ılımlılaşmaya ve bir ahenge kavuşmaya başlarlar. Hıristiyan Batı için yeni bir dönem açılır: Yeni bir örgütleniş ve disiplinin, yatışıp dinmenin, dengeli dev yapıların, klasik olmaya doğru gidişin dönemidir bu.

BÖLÜM II

İSLAM VE BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE MÜCADELELERİ (11.-13. YÜZYILLAR)

Hıristiyan Batı'nın gelişmesi karşısında Müslüman dünyanın 10. yüzyılın ilk yarısında ortaya koyduğu tablo, özellikle siyasal anarşi, dinsel bölünmeler, hatta İslamın geniş bölgeleri için iktisadi çöküşle damgalıdır. Tehlikesi göz ardı edilemeyecek olan bu felaketlere bakıp kitleler, gitgide artan sayıda, barış ve düşüncede birlik özlemi içindedirler. Mısır Fatımileri gibi heterodoks rejimler, bu özlemleri gerçekleştirememişlerdir. Kime düşüyordu bu görev? Yeni geleceklere! Onlar silah gücüyle dinsel propagandayı birleştirecek, Sünni mezhebini zafere ulaştıracak ve yeni bir siyasal iktidar kuracaklardır. Batı Hıristiyanlığının yayılışının hızını kesecek ya da frenleyecek olan da budur. Bu doğrulup dikilme, İslamın birbirine zıt iki ucunda hemen hemen aynı anda olur; Batı ucunda –Mağrib'de ve İspanya'da– Berberiler yapar bunu; Doğu'da ise Türkler.

İSLAMIN BATISI VE DOĞUSU

İslamın batısı başta İspanya ve orada boy atmış bir uygarlıktır: Endülüs Uygarlığı.

İspanya ve Endülüs Uygarlığı

Sahra ile Sudan'ın sınırlarında, İslama yeni girmiş Berberi göçebeler yaşıyordu. 11. yüzyılın ortalarına doğru birkaç Müslüman misyoner, bu Berberileri, saldırgan yobaz bir grup halinde pagan siyahilere karşı geleneksel cihada yöneltti. Bu Berberiler *ribât* adı verilen müstahkem manastırlarda oturuyorlardı; "ribât adamları" anlamına Murabıtlar diye adlandırılmaları da bundan ileri gelir. Mağrib'in Maliki hukukçularının sapıklık ocakları diye gösterdikleri bazı yerlerin temizlenmesi gerektiğine kolayca inandılar: Birkaç yıl içinde Fas'ı ve bugün-

kü Cezayir'in yarısını ele geçirdiler. Arkasından, Hıristiyan fethi karşısında Müslüman prenslerin zayıflığından kaygılananlarca İspanya'ya çağrıldılar; Hıristiyan yakasında o andaki durum da şuydu: Mezhepler arasındaki anlayış, Pireneler ötesi şövalyelerin uyuşmazlığına bırakıyordu yerini; Doğu'ya Haçlı Seferleri'ne çıkanlar da onlardı. 1086 ile 1110 yılları arasında Müslüman İspanya'dan geriye kalan, yani yarımadanın güney yarısı, bu Murabıtlarca birleştirildi. Onlarla birlikte, hukukun ve ilahiyatın lafzına bağlanan Malikilerin diktatörlüğü yerleşti; aynı zamanda Hıristiyanlara karşı cihat, Mustarablara karşı da hoşgörüsüzlük uyandı.

Ne var ki Endülüs'te sert Berberiler çabucak gevşeyip güçsüzleştiler; zaten böylesi bir hukukçular diktatörlüğü, kitlelerin dinsel gereksinmelerine uzun boylu yanıt veremez durumdaydı. Daha güçlü ve daha da özgün yeni bir gelişmeye yol açtı bu; çünkü hareket Faslı ve yerli Berberilerden geliyordu hareket. "Birin yandaşları" anlamına gelen Muvahhidlerin başını çektiği hareketi İbn Tumert kurmuş ve ondan sonra da Abdülmümin örgütlemişti; 12. yüzyılın ortalarından 13. yüzyıl ortalarına değin sürecekti. Doğu'da Gazali'nin mistik geleneğini kabul etmiş olan İbn Tumert, imanın doğrudan kaynaklarına dönüşü öğütlüyordu ve hukukçuların sınırsız ve mutlak gücünü kırmak için –İsmaililerin anladıkları anlamda ya da hemen hemen ona yakın biçimde– tutup mehdi ilan etti kendisini. Gerçi "ulema"yı yine de ortadan kaldıramadı, nitekim onların gücü bugün de büyüktür Mağrib'de; en azından, Doğu'da da daha önce yapıldığı gibi, dinsel. Ortodoksluğun içine derin bir mistik duygu soktu; ermişlere tapma, halktaki dindarlığın bu tipik görünümü, özlemlerin somut taşıyıcısı olacaktır artık.

Hıristiyanlar, hatta Yahudiler karşısında hep hoşgörüsüz de kalsa, Malikiliğin aşırılıklarından kurtulmuş Muvahhidler İspanya'sı, İslam düşüncesinin gelişmesini destekler ve orada doruğuna varır bu düşünce. Pek önemli bir andır bu an: İspanya-Müslüman kültürü, Doğu'nun uyuklamaya başladığı alanlarda onun yerini alır; ve Hıristiyan Batı da kabullenmeye hazır bulunduğu bir anda, İspanyol düşünürler eliyle, Müslüman kültürünün hazinelerine gelip girer. Araştırma ve düşünce özgürlüğü –belki– en yetkin deyimini İbn Tufeyl'in ünlü felsefi romanında bulmuştur: *Hayy bin Yakzan* (Tanrı'nın Oğlu Hayy) adını taşıyan bu büyük eserde, duygunun biçimciliğe ağır bas-

tığı bir tür doğa dini dile getirilir. Hıristiyan Avrupa düşüncesi için daha da büyük olan, İbn Rüşd'ün eseridir. Aristoteles felsefesinin en aydınlık ve sistemli açıklanışını o yapmıştır: İlkçağ filozofunun sistemi, imanla aklı uzlaştırıyormuş gibi ele alınır onda; ne var ki, daha önce İbn Bacce'nin ileri sürdüğü gibi, felsefenin bağımsız gelişmesine de yolları açar. Aynı anda, uzun zaman Doğu'dan alan İspanya bilimi, daha özgün araştırmalara verir kendini: Hemen Latinceye çevrilecek astronomi cetvellerini yapanlar vardır; bitki bilimcileri ve İbn Baytar gibi derman bilimcileri; son olarak, İbnülavvam gibi tarım bilimcileri ve İbn Zühr gibi hekimler vardır. Tarihin de yetkin temsilcilerini görüyoruz, bir de iki gezgin: İbn Zübeyr ile Gırnatalı Ebu Hamid; biri, Haçlıların bulunduğu yerler de içinde olmak üzere, tüm Doğu'yu anlattığı eserler, öteki Rusya'dan pek değerli tablolar bıraktı bize. Asıl anlamıyla edebiyat da etkinliğini sürdürür; gezgin şair İbn Kuzman, açık saçık şiirleriyle, *muvaşşah* adı verilen kıtalar halindeki halk şiiri türüne edebi bir saygınlık kazandırır.

Muvahhidler döneminde sanatın görkemi de bunlardan aşağı değildir: İspanya'da olduğu kadar Fas'ta da Doğu'dan gelen öğelerle yerli gelenekler kişisel ve özgün bir yaratışta eriyip karışırlar birbirlerine. *Rabat Kalesi*, Merakeş'teki *Kutubiyye Camisi*, *Alkazar* ve Sevilla'da *Giralda* adlı kule, sonraki yılların değişikliklerine karşın bu sanatın güç ile inceliği nasıl bir araya getirebildiğini bugün de gözler önüne serer.

Gitgide daralmış Müslüman egemenliğin sınırları dışına da taştı bu kültür. Normanlara tâbi, ama İslamın kökenlerini koruduğu ve –seyrek rastlanır– bir hoşgörürlükle karşılaştığı Sicilya'da, İspanya'daki kadar önemli olmasa da bir başka ocak tüttü; Müslüman kültürü oradan geçti Batı'ya. Hıristiyan prensler için çalışan Müslümanlar görüyoruz orada: Septe'de doğup Sicilya'da yerleşen İdrisi, *Coğrafya*'sını, 12. yüzyılın ortalarına doğru II. Ruggiero için yazdı; değerli haritaların süslediği bu kitap, bir Arabın kaleminden, Müslüman coğrafyasının büyük ustalarının katkılarıyla, Avrupa üstüne hatırı sayılır bilgileri bir araya getirir. Kültürlerin iç içe geçişinin en güzel örneklerinden biridir o.

Son olarak, Endülüs kültürü Yahudi düşüncesinin de gelişmesine kapıları açtı.

Yahudiliğin İspanya'daki kolonileri, Dağılış'tan sonra düzeyi en yüksek topluluklardı o sıralar. Önce Hıristiyan fetihleri, arkasın-

dan Muvahhidlerin verdiği sıkıntılar sonucu bu Yahudiler dünyaya yayılmaya başladılar: Bir İbn Meymun Doğu'ya gidip yerleşirken, dindaşlarından çoğu Hıristiyan İspanya'da kalır ya da –pek hoş karşılandıkları– Güney Fransa'ya yerleşirler; hepsi de İtalya'daki kardeşleriyle temas kurarlar ve onları, o zamana değin egemen olan Müslüman Sicilya ve Kayrevan etkisinden koparırlar; böylece, bir ayağı İslam, bir ayağı Hıristiyan sınırları üzerinde yeni bir Yahudi kültür bütünlüğü oluşur: Bu kültür, 13. yüzyıl başlarına değin eski Yahudi-İspanyol geleneklerini derinleştirecektir. Bir yandan İbrani grameri, dinsel ve din dışı şiir, Yahudi tarihi incelenirken, öte yandan bilimsel, felsefi ya da doğrudan doğruya dinsel çalışmalar yapılacaktır. İbn Zübeyr'in çağdaşı Toledolu Benyamin, onun gibi Doğu gezisini anlatır. Bir bölümüyle Müslüman araştırmaların etkisinde kalan, Hıristiyan düşünürlerince de tanınan felsefi ve dinsel eserler, evrensel tarih bakımından en önemlileridir kuşkusuz. Ha Levi'de (Yuda ben Samuel) yankılandığını gördüğümüz Yeni Platoncu akımlara karşı Aristotelesçilik ve akılcılık tartışmaya girer ve İbn Meymun'da en yetkin temsilcisini bulur: İslam dünyasındaki çağdaşı İbn Rüşd gibi, İbn Meymun da ortaçağ Yahudiliğinin –kuşkusuz– en büyük zekâsıdır; o devrin Yahudi filozoflarının en cesuru ve sonuncusu aynı zamanda. Ondan sonra, Yahudi toplulukların düşünsel yaşamı, yeni yönler içine girip gelişeceklerdir: Bu Doğu bilim ve felsefe öğelerini kabul etmek için hazırlıkları tam olmayan ve yeni ortamlarına da güçlükle uyum sağlayan Hıristiyan ülkelerin Yahudilerinde, Albililer hareketinin geliştiği hava içinde, Kabala adıyla tanınan dinsel ve mistik eğilimler baskın çıkar; bu eğilimin en önemli eseri olan *Zohar*, 13. yüzyılda İspanya'da doğar. Yahudi mistikliğinin Doğu'dan gelen entelektüel öğretilere daha az bağlı, Hıristiyan keşişliğin bazı görünüşlerinin daha etkisinde kalmış bir başka eğilimi, Rheinland-Pfalz bölgesindeki gettolarda Hassidizm adı altında doğar ve –Haçlılar bahanesiyle– acı bir zulme uğrar.

Yahudi yaşamı Hıristiyan ülkelerin kültürüne bağlıdır artık.

Muvahhidler rejimi, Batı Müslümanlığının uzun tarihi boyunca gerçekleştirebildiği birleştirici en yetkin eseri koydu ortaya; en azından, Fas Berberiliği ile Müslüman İspanya'nın en bereketli birliği oldu. Sicilya Normanlarının girişimiyle tehdit edilen Doğu Mağrib de Muvahhidler İmparatorluğu'nun etkisine girdi; o denli ki, tüm Batı İslamlığı içinde bu etkinin dışında kalan yalnızca Murabıtlar dalından gelen –Balear Adaları'nda

mevzilenmiş– serüvenciler, Beni Ghania idi. Denizlerde –son bir kez– güçlenmiş bir donanmanın koruduğu bu birlik, bu görece barış, iktisadi yaşama da bir canlılık getirmişti. Kuşkusuz, İtalya ve Fransa ile ticaret, şimdi özellikle Pisalıların, Cenovalıların ve Marsilyalıların elindeydi; ne var ki, ayrıcalık kazandıkları limanlarda onların etkinliğini denetleme olanağı yine de vardı; ayrıca, yerli üretim, Murabıtların serüveninden beri İspanya ile ilişki içine girmiş olan –altın üreticisi bir ülke– Nijerya Sudanı'ndan gelen yiyecek maddeleri, Hıristiyan Avrupa'ya doğru bereketli pazarlar buluyorlardı.

Ne var ki, uzun sürmez bu denge ve gönenç: 1200 yılı dolaylarından itibaren Hıristiyan fethi yeniden başlar; iyice oturmamış Mağrib ve Endülüs halkları çalkalanıp dalgalanmaya başlar; Avrupalı tacirler daha titizleşirler. Bir elli yıl sonra Mağrib geleneksel bölümüne dönerken, Müslüman İspanya da küçük Gırnata Emirliği içine gelip tıkılır. İslam dünyasının bir ucunda sıkışıp kalmış olan bu eyalette, çevrelerindeki havanın gitgide ağırlaştığını hisseden –mistik İbn Arabi gibi– büyük zekâlardan kimisi, daha önce, son günlerini yaşayacakları Doğu'ya gitmişlerdir; Doğu, kendine özgü felaketleri de olsa, kültürlerinin beşiğidir çünkü.

Kimdi Müslüman Doğu'nun bu felaketlerinden sorumlu?

Türkler miydi?

Konuya daha yakından eğilelim.

Türk istilaları ve sonuçları: Selçuklular

Yaygın düşünce, kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılda içine düştüğü saygınlık dışı durumun da etkisinde kalarak, İslam Uygarlığı'nı Türklerin boğduğu sonucuna kolayca varmıştır. Ancak unutmamalı: Türkler, Müslüman Doğu'yu fethe gitmeden önce çağrıldılar; ayrıca, bu fetihten sonra da sanat ve İslam edebiyatının –en azından– bazı biçimleri gelişmelerini sürdürdüler; son olarak, İslam dünyasında çöküş 16. yüzyılda, yani Türklerin bu dünyaya yerleşmelerinden bir beş yüz yıl kadar sonra başladı. Bu aradaki zaman boyunca, önce bütün bir Müslüman Doğu'nun, sonra da tüm Bizans İmparatorluğu'nun ve Balkanlar'daki komşularının sahibi olan Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nu, yani Roma İmparatorluğu'nun düşüşünden sonra büyük Akdeniz imparatorlukları içinde en

sürekli olanını kurmuşlardı. Denecek odur ki, doğrudan ya da uzak sonuçları bakımından Türk olayı, öyle üstünkörü geçiştirilecek bir olay değildir. Türkler İslamda çöküşe neden olmak şöyle dursun, Müslüman devletlere günümüze değin damgasını vuran çizgilerin çoğunu belirlemişlerdir.

Daha önce de söylemiştik: Yakındoğu'daki İslam devletleri, ordularını uzun bir zamandan beri Türk kölelerden oluşturuyorlardı; akınlarda ele geçirilen ya da düpedüz satın alınan bu genç köleler, Müslüman toplumuyla bütünleşmiş askerler olarak yetiştiriliyorlardı. Şimdi değineceğimiz göç olayı ise daha da yenidir. Gerçekten, Orta Asya bozkırlarındaki Türk devletleri, tacirler, misyonerler ve hatta paganlığın sınırlarında eski cihat ruhunu sürdüren gönüllü *gaziler* aracılığıyla, İslamla ilişki içine girmişlerdi. Daha görkemli bir uygarlıkla ilişki kuran bu Türklerden çoğu, 10. yüzyılda, Volga'dan Altaylar'a kadar Volga Bulgarları örneğini izlediler ve tutup İslam dinini kabul ettiler: İslam, halk arasında Şaman geleneklere katılıp katışabilmiş ya da her tür heterodoks inanca kapılarını açabilmişti; ancak şefler, Samanoğulları devleti ulemasının buyruklarını kabul ettiler, bu ulema ise Hanefi mezhebindendi. Gazilerin İslamı da ilkel savaşkanlığıyla onları büyüledi; ilahiyatçıların kılı kırk yaran inceliklerine kayıtsız kalarak, önce pagan kalmış kardeşlerine yönelttikleri cihadı, geleneksel çapul âdetlerine yanıt veren bir araç olarak gördüler.

Ne var ki, İranlı devletler için bu yeni Müslümanların arasından tutup köle ayırmak olanağı kalmamıştı. Ordularının asker kaynağını sürdürmek için yığınla Türk kabilesi çağrıldı, onlar da gelip yerleştiler; ve o andan başlayarak da parti kavgalarına katıldılar ya da baş eğmeyen heterodoks kişilerin ezilmesine katkıda bulundular. Karahanlılar devletinin kökeni budur; 10. yüzyıl sonlarından başlayarak, İslamı yeni kabul etmiş olan Çin Türkistanı'yla Samanoğullarının elinden çekip aldıkları eski Maveraünnehir'i birleştirirler. Bu prenslerin Türk ordusu da Afganistan'da, Gazne'de bir başka prenslik kurar ki, çok geçmeden, Samanoğullarının son toprakları olan Horasan'a yayılacaktır.

Türk ordu şeflerince kurulan öteki prensliklerin çoğuna benzeyen Gazneliler devleti, yine de bazı yeni niteliklerle ayrılır onlardan: Sünniliğe sıkı sıkıya bağlı Gazneli şefler, halifeliği Şiilerin elinden çekip kurtaracaklarını ilan ettiler; askerlerini

alabildiğine doyurmadan orduyu ellerinde tutamayacaklarını, fetihlere yollanmadan da gazilerin etkinliğini dizginleyemeyeceklerini gördükleri için Gazneli Mahmud'la, İndus Vadisi'nde bereketli seferlere giriştiler. Başlardaki amaç, Brahman tapınaklarının yağmalanmasıydı yalnızca; ancak, tarih bakımından pek kalıcı bir sonucu oldu bu girişimin: Kuzeybatı Hint İslamlaştı.

Başlarında Aral Denizi Oğuz Türkleri olmak üzere Selçukluları ülkelerine kabul edenler de yine bu Gazneliler oldu. Sünni misyonerlerin işledikleri bu göçebe kabilelerin şefleri ve özellikle Tuğrul Bey cihada, sapkınlıkların paramparça ettiği bir İslamın fethi olarak baktılar. 1041 yılında Gaznelilerin ordusunu ezdiler: İran önlerinde açılmıştı. Abbasi Halifesi, Şii mezhebinden olan Eyyubilerin vesayetinden kurtulmanın özlemi içindeydi; ve büyük hukukçu el-Mâverdi (974-1058) onun arzusuna uyarak, sonları klasik olacak bir eserde, Sünni bir hükümetin kurallarını açıklıyordu: Eserin adı da "Sultanî Hükümler Kitabı" anlamında, *Kitabü'l-Ahkâm-ı Sultaniye* idi. Dinsel güçler İslamı onaramadıkları için halife, Tuğrul Bey'i çağırdı; o da gelip kan dökmeden Bağdat'a girdi (1055); halifeden Doğu'nun ve Batı'nın hükümdarı ile Sultan unvanını alıyor ve içerde Sünniliğe karşı olanlar gibi, dışarıda Mısır Fatımilerini de ortadan kaldırma görevini üstleniyordu. Ve gerçekten Tuğrul Bey'in yerine geçenler, İran'a ve Mezopotamya'ya, Mısırlılardan aldıkları Suriye'yi eklediler. Kuşkusuz, halife için tehlikeli bir çözümdü bu; zayıf bir efendinin yerine doymak bilmez bir vasiyi geçiriyordu çünkü. Ne var ki, Sünnilik için bir zaferdi: İslam, Abbasilerin yeşil sancağı ardında resmi olarak birleşmiş bir halde bütün Yakındoğu'da rejimi, Türk ordusunun önderliğinde yeniden örgütleyecektir.

Bununla beraber, Türk fethinin bir başka yanı var: Bu göçebe Türkmenler için önemli olan, öğretinin saflığından çok, çapul ve Müslüman olmayandan alacakları ganimetti. İran'ın batısına geçen bu yağmacılar, etkinliklerini doğaldır ki Bizans İmparatorluğu'na karşı yönelteceklerdi. Aslında kabile gruplarının oldukça gevşek bir konfederasyonuydu bu; sultanı da geçici bir savaş şefi olarak gördükleri için başına şimdi kendi sultanlarının geçmiş olduğu uygarlaşmış bir devlet disiplinine güçlükle boyun eğiyorlardı. Devletten anarşik öğeyi uzaklaştırmak için onların üstüne gidecek yerde en yerinde olan, yüzlerini gerek-

tiğinde Bizans'a karşı çapula çevirmek değil miydi? Kaldı ki, Bizans İmparatorluğu'nda da ordu karmakarışık durumdaydı ve halk manevi bir birlikten yoksundu. 1071'de Sultan Alparslan Malazgirt'te Bizans'ın son ordusunu darmadağın edip İmparator Romanos Diogenis'i esir aldığında, Küçük Asya önlerinde açılmıştı. Bizans ordusunda ırktaşlarından niceleri vardı ve tahtta hak ileri sürenler, iç mücadelelerde onlardan yararlanmakta duraksamamışlardı: Kendi başlarına gidecekleri noktadan çok daha uzaklara çağırdılar onları, saldırıyla alamayacakları kentlerin kapılarını açtılar önlerinde. Türk halkının, Bizans Asyası'na yerleşirken, imparatorluğun kadrolarını da yıktığının pek geç farkına varıldı; Ermenilerle Yakubi Suriyeliler bu yeni efendilerle uyuşuyorlardı; son olarak, Asya yakasının Rumları gitgide Ege kıyılarına itilmiş, uzun savaşlarla paramparça bir halde, onlara direnebilecek durumda değillerdi artık.

Bir Türkiye oluşmuştu böylece ve yeni bir ülke fethedilmişti İslama.

Aslında Selçuklu devleti, sınırlarının dışında dört bir yana dağılmış Türkmenleri denetleyemez; Sünni Horasanlıların yönettikleri bir Türk askeri diktatörlüğü olarak kalır. Gerçekten, Türkmenlerin çoklukla yerleştikleri Azerbaycan'ın dışında Yakındoğu'da, halkın yerleşiminde pek değişiklik olmamıştı; idarenin kuralları, hatta idarede yer alan görevliler, İran'ın ve Gaznelilerin bıraktıklarıydı. Üstün nitelikli savaş adamları olan ilk üç sultan –Tuğrul Bey, Alparslan ve Melikşah– idarede yetenekleri olmadıklarının bilincinde olarak, boyun eğdirilmiş halkların yönetilmesini vezirlere terk ederler. Bu vezirlerden biri, ön planda gelen bir kişilik sahibi Nizamülmülk, kendi yönetim anlayışını *Siyasetname*'sinde dile getirir.

Söylediği yeni hiçbir şey yoktur aslında!

Böylece, Selçukluların getirdikleri değişiklikler idarede değil, rejimin yönelimindedir. Gerçekleştirdikleri geniş siyasal birlikte ordu, halka kökten yabancıdır artık ve fetihten tek yararlanan da odur. Uçsuz bucaksız topraklar *ikta* biçiminde orduya ayrılmıştır: Ne denirse densin, bu dağıtımlar hiç de "feodal" bir rejim ortaya çıkarmış değildir; çünkü Selçuklu devleti askeri kişiler, savaşçılar üzerinde, onları sıkı sıkıya çerçeve içine alabilecek sert bir denetim mekanizmasını elinde tutmaktadır ve böylece onlara bırakılan *ikta* –genel olarak– ölçülüdür. Hükümet

edenler sultanlardır: Kentlerin taşkınlığını boğar, Arap ya da Kürt kabilelerini denetler, düzeni bozanları boğazlarlar.

Bu yeniden onarılmış otorite, ikinci olarak, Ortodoksluğa ve onun ulemasına yaramaktadır. Sünni olmayanlar, kişi olarak izlenip zulme uğramasalar bile kurumları yıkılmıştır. Sünni İnancı yerleştirmek, Müslüman toplumunun yönetimini ona inananlara bırakmak için maddi ve manevi büyük bir çaba harcanmaktadır. Öğreticilere ve öğrencilere geçim ve çalışma araçlarının sağlandığı özel okullar kurulur; yarı özel kuruluşlar, şu ya da bu dalın öğreticisi söz konusu değildir artık: İsmaililiğin Mısır'daki ocağı el-Ezher Üniversitesi gibi, ortodoks anlayışa uygun bir eğitim yapan kamusal okullardır söz konusu olan. İdarenin görevlileri bu okullardan çıkacaklardır; o görevlilere danışmanlık edecek hukukçular ve onları denetleyecek yargıçlar da: Bunlar medreselerdir. Pek önemsiz de olsa, bunların en eskilerini son Sasaniler kurmuştu, sonra da Gazneliler; hükümetin ve çok geçmeden bütün ileri gelenlerin girişimiyle, tüm Selçuklu dünyasında sayıları artırılır. Bunların bir örneğini, Bağdat'ın tam ortasında Nizamülmülk, görkemli Nizamiye'siyle verir; zamanın en ünlü uleması, özellikle Eşariliğe bağlı olanlar ders vermektedirler ve büyük vezir, başarılarıyla yakından ilgilenmektedir.

Selçuklular, aynı zamanda, büyük mimarlar olarak dev camiler yükseltir, hastaneler, okullar, kervansaraylar, köprüler, geleneğin dinsel sorumluluğunun bilincinde bir hükümdara verdiği görevlere ilişkin tüm yapıları kurarlar. Ve bütün bu kurumlar gitgide önemli gelirlerle donanırlar: Vakıflar sağlar bunları. O zamana değin çoğu özel olan ve önemsiz boyutlar taşıyan vakıflar, kamusal bir önem kazanırlar artık ve olağanüstü biçimde çoğalırlar; bu vakıflardan geçinenlerin, cami görevlisi ve medreselilerin sayıları gitgide artar ve hepsi de kendilerini besleyen Sünniliği savunup tutmaktadırlar aslında.

Son olarak, Selçuklu rejimi, müminlerin kafalarında olduğu kadar hükümetin tutumunda da sufilikle Sünnilik arasında bir uzlaşmayı düşünür; sufiler, halk katında gitgide artan sayıda, bu Sünniliğin bağlaşıkları olurlar. Büyük düşünür Gazali, uzun bir skolastik öğretim deneyiminden sonra, dinin yürekten istenmedikçe bir gücü olamayacağını, bunun gibi aklın desteklemediği din duygusunun çoğu kez dengesizliğe götüreceğini, özetle, kalıcı olanın yürekle aklın birliği olduğunu bulduğun-

da, kavrayışlı bir biçimde, Müslüman aristokrasisindeki genel bir eğilimi dile getirmiş oluyordu. Zaten aynı sıralarda sufiler de yavaş yavaş insanlardan uzakta tek başına yaşam âdetlerini terk ederek, topluluklar halinde bir araya geliyor ve onları Hıristiyan tarikatlarına pek yaklaştıran bir kuralın önünde eğiliyorlardı. Selçuklular rejiminin ilk zamanlarından başlayarak tasarlanan bu yeni uygulamalar, 12. yüzyıldan başlayarak ilk gerçek tarikatların kuruluşlarına varacaktır; bunlardan birincisi de Abdülkadir Geylani'nin kurduğu Kadiriye tarikatıdır. Kuşkusuz, sufiler ortak külte yabancı, hatta bazen sapkınca uygulamaları yine de sürdürüyorlardı; ne var ki, artık resmi dinle zıtlaşmış ya da sapkınlıkla damgalanmış olarak bakılmıyordu onlara. Ve Selçukluların kendileri de onlara bağışlarda bulunurlar, tekke olmayan yerlerde tekkeler kurarlar; Selçuklular, sonuç olarak onları kendi davalarına bağlarlar ve "ermiş"lerinin halk kitleleri katındaki manevi etkilerinden yararlanırlar.

Böylece, Sünniliğe karşı olanlar, etkinliklerini ya ücra bölgelere sığınarak ya da gizli eylem halinde, örtülü biçimde sürdürebilirlerdi; öyle olur nitekim.

Elebaşısı Hasan Sabbah olan terörcü örgüt böyle doğar.

Hasan Sabbah, İranlı bir İsmaili idi. Fatımiliği benimsedikten sonra Mısır'a gönderildi ve orada Nizar bin el-Mustansır'dan yana oldu; o yüzden de Fatımilerle arası açılmıştı. İran'a döndükten sonra zorla alınması olanaksız birçok kaleyi, özellikle Kazvin yakınındaki Alamut Kalesi'ni ele geçirdi. Selçuklular, bu kaleyi almayı başaramadılar.

Kurduğu tarikatın özgünlüğü, öğretisinden çok, gizliliğinde, işitilmemiş disiplininde ve siyasal cinayetlere başvurmasındadır; bu cinayetlerin kurbanları arasında en ünlüsü, Nizamülmülk oldu. Çömezler, sözde cennet zevklerini umup tatsınlar diye haşhaşlı bir içkiyle sarhoş edilirlerdi; tarikatın adı olan Haşhaşiyye'nin buradan geldiği iddia edilir.* Tarikat, Suriye'de pek çabuk çoğaldı; ve gerçek çömezlerinin sayısı çok olmasa da bütün Yakındoğu'da, kuşaklar boyunca korku salıp durdu insanlara.

Bu yeni dinsel ortamda, Müslüman olmayanların gerçek durumundan da söz etmeli; çünkü Haçlı propagandası bozup saptırmıştır bunu. Küçük Asya'daki Türkmenler, Hıristiyan

* Tarikata Batılılar tarafından verilen adın (*assassins*: katiller), dinin esaslarına bağlı kalanlar anlamında "Esasiyun"un bozuk telaffuzundan kaynaklandığı da söylenir –yay.n.

Rumlara –kuşkusuz– korkunç acılar çektirmişlerdir; çapullarının ilk aşamasında Ermenilere ve Monofizitlere de zararlar veriyorlardı. Ne var ki, örgütlü Selçuklu devletlerinde, özellikle Filistin'de Hıristiyanların durumunda hiçbir değişiklik olmadı. Anadolu yakasında kesintiye uğrayan hac ziyaretleri, deniz yolunda yoğunlaştı ve bir engelle karşılaşmadı. Gerçekte Batı'nın kendisi, Küçük Asya Rumlarının uğradıkları acılarla, Filistin'deki Hıristiyanların durumlarını kimi zihinlerde bilerek karıştırmıştır; Frank şövalyeliğinin Müslümanlar karşısında İspanya savaşlarında alıştığı duyarlık da zemin hazırlamıştır buna. Ne olursa olsun, Hıristiyanların sertlikleri dolayısıyla İspanya'da olanlar bir yana, İslamın geleneksel hoşgörüsünü yalanlayan pek bir şey görmüyoruz. Hıristiyanların, Endülüs'te olduğu gibi, Latin şövalyelerle gizli anlaşma, giderek suç ortaklığı kuşkusu altında bulunmadıkları Doğu'da, hoşgörüyü Haçlı Seferleri bile etkilemedi.

İslam-Türk dünyasının parçalanışı

İslam dünyasına getirdiği yeniliğe karşın Selçuklu rejimi, bu dünyada birliği uzun zaman sürdüremedi. Melikşah'ın ölümünde (1092) iktidardaki hanedan eriyip dağıldı: Tahtta hak ileri sürenlerin kavgaları, hasların dağılımı, erken ölümler ve güçsüz azınlıklar imparatorluğun parçalanmasıyla sonuçlandı; Atabegler kurumu daha da hızlandırdı bu süreci. Atabegler, sultanın henüz erginliğe ulaşmamış oğullarından her birinin vasisi idi; hasları onlar yönetiyor ve doğaldır ki, bu çocukların yerine geçmenin özlemini taşıyorlardı. O zaman, orduyu hesaba katmadan yeni *ikta*'ların dağıtılması gerekti ve bunlar da babadan oğula geçen senyörlükler olup çıktılar. Araplarla Türkler, Türkmenlerle Kürtler arasındaki sürtüşmeler keskinleşti. Haçlıların başarısını, Gürcülerin ilerlemesini ve Fatımi Halifeliği'nin ömrünün uzamasını da açıklar bütün bunlar. Ne var ki, geçici Selçuklu İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerinde özerk prenslikler kuruldu: Kuşkusuz, daha küçük ama daha sağlam ve sürekliydiler bunlar; Yakındoğu'da, Türk istilalarından doğan sosyal yapıyı sürdürdüler.

Başlıca dört bölgeyi birbirinden ayırabiliriz: Irak, Suriye, İran ve Küçük Asya.

İslam dünyasının artık başlıca merkezi olmaktan çıkıp basit bir eyalet haline gelmiş bulunan Irak, Selçukluların çöküşünden

yararlanarak az buçuk bir özerklik kazanır yeniden; halifelerin –doğrusunu söylemek gerekirse, beklenmedik– yönetimi altında olur bu. O halifelerden biri, en-Nâsır 1200 yılı dolaylarında halifeliği, ulemanın üstünde gerçek bir din otoritesi haline getirmeye bile kalkar. Bunun için de –girişimleri arasında en çok bilinenidir bu– Bağdat'taki beledi kuruluşların (*fütüvveti*) sıkıştırılmasını durdurduğu gibi, tersine, bir hükümet aracı haline getirir onları; ayrıca, bu kuruluşları içeriden düzeltmeye, kendi yönetiminde olmak üzere birleştirmeye, içlerinde ortakçı sufiliğin bazı biçimlerinden uzun bir süreden beri esinlenen manevi bir ülkünün serpilip gelişmesini desteklemeye kalkar. Arkadan, prenslerle soyluları aristokratik bir *fütüvveti* halinde toplamaya girişir, bir tür şövalye tarikatı yapar onu. Gerçi bu son girişim kısa ömürlü olur; ne var ki, özenle çekidüzen verdiği halk *fütüvveti*, Türk ülkelerinin yaşamını sürekli etkileyecektir.

Suriye ile Yukarı Mezopotamya'nın tarihi bütün bir 12. yüzyıl boyunca Haçlılara karşı savaşlarla doludur. O tarihe değin bazen Irak'a ya da Mısır'a tâbi olan, bazen de dayanıksız prensliklerin elinde kalan bu bölgeler, Haçlılara karşı mücadelede, uzaktaki Bağdat'tan çok daha iyi konumda oldukları için, bir askeri direnişin, yeni bir manevi ve kültürel yenileşmenin merkezi olurlar. Yüzyılın başlarında Arap aristokrasisi, özellikle –Frank şövalyelerinin Halep'ten çok daha az tehdit ettikleri– Şam prensliği, Latin fethine şöyle böyle razı olur. Ancak, kimi Frankların aşırılıkları, yeni Haçlıların sürekli müdahalesi, Suriye kentlerindeki halk ve kimi ulema arasında bu utanç verici kayıtsızlığa ve İslamdaki bölünmüşlüğe karşı bir protesto hareketine yol açar. Hareketten, Türk prensleri de birçok yeri ele geçirmek için yararlanır. Zengi'nin arkasından, 12. yüzyılda oğlu Nureddin'in yaptığı budur: Franklara karşı cihatta bir kavşak noktası olan Halep prensliğine, Yukarı Mezopotamya'nın önemli bir parçasını ve tüm Suriye'yi eklediler; ordularına, Türkler kadar Kürtleri de aldılar. Böylece, Bizans'tan ya da Batı'dan kendilerine omuz da verilse, Frankları Suriye kıyılarına doğru gitgide itebilmeyi başardılar. Sonuçta, Şiilere karşı aşağılayıcı önlemlerle, medreselerin ve İranlı göçmenlerin yardım ettikleri sufi toplulukların çoğalmasıyla Suriye'yi, Sünni İslamlığın dış ve iç düşmanlarına karşı en kızgın ocak haline getirdiler. Bu derlenip toparlanmayı, maddi zenginliğin artışı da kolaylaştırdı: Doğu ticaretinde uzun bir süreden beri

yapay bir biçimde sürdürülen Bağdat'ın üstünlüğü sona erdi; Yukarı Dicle maden kaynaklarına daha yakın büyük bir sanat merkezi olan Musul'la, Suriye limanlarına ve İtalyan tacir kentlerine ulaşılan Halep ve Şam, Kahire ve İskenderiye'nin yanı sıra iktisadi yaşamın en etkin merkezleri oldu; hatta Kahire ile İskenderiye'den çok daha fazla İslamın düşünsel ve sanatsal merkezleri haline geldiler. Ordularındaki anlaşmazlıklar, İsmaililiğin içindeki bölünüşler ve saygınlığını yitirme yüzünden tükenip bitmiş olan Mısır Fatımiliği, kendini İslam-Türk'ten ayıran çifte bir siperle yaşamını sürdürebilirdi artık: çöl ve Frank devletleri. Ancak, Haçlılar Nil deltasındaki zengin kaynaklara el koymaya kalkınca, Mısırlılar Nureddin'i çağırmak zorunda kaldılar. Halep yöneticisinin yolladığı ve başında Kürt Salaheddin'in bulunduğu ordu Mısır'ı fethetti, arkasından da 1171 yılında Fatımi Halifeliği'ne son vererek, bölünüşten iki yüzyıl sonra tüm Doğu İslamlığını birleştirmiş oldu aynı zamanda. Bu fetih, Müslüman güçlerdeki bir altüst oluşa da yol açtı: Siyasal alanda doğrudan doğruya etkisini gösterdi; manevi planda ise daha ağır ve daha az kapsayıcıydı. Mısır'ın tartışılmaz maddi üstünlüğüyle güçlenmiş olan Salaheddin, Nureddin'in yerine geçenlerin zayıflıklarından da yararlanarak, bu büyük hükümdarın bütün mirasına kondu. Böylece, Mısır'ın ve Suriye'nin bir araya getirilmiş kaynakları, Türk ve Kürtlerden oluşan bir ordunun hizmetine verildi. Franklara karşı mücadele için yanıp tutuşan bu ordu Kudüs'ü Haçlıların elinden geri aldı (1187) ve kıyıdaki dar bir şeride itti onları. Üçüncü Haçlı Seferi diye anılan korkunç karşı saldırı, Franklara son kalelerini koruma olanağını verdi; Salaheddin'in mirasçıları, yani Eyyubiler de fırsatını yakaladıklarında, yeni Haçlı saldırılarını püskürtmekle beraber, cihadı sürdürmekten çok, İtalyan tacirleriyle iyi iş ilişkileri kurmanın yollarını aradılar. Onlardan biri, el-Kâmil, II. Friedrich'in anlayışlı diplomasisine bağnazlıktan uzak bir tutumla yanıt vermesini bildi. Kızıldeniz yoluyla Hint ticaretinin ve Akdeniz'deki İtalyan ticaretinin rastlaşma noktası olan Mısır için gitgide artan bir gönenç doğdu bundan: Karimiler adındaki büyük tacir ortaklığının baharat dışalımını tekeline geçirmeye kalktığını görüyoruz; bunun bir sonucu olarak da Yemen'le kutsal kentler üzerinde Eyyubi koruması ağır basmaya başlar. Bununla beraber, bağlaşık ve merkeziyetçi yapıdaki Mısır, büyük feodal parçalanışlara, yerel başkaldırı

ve ayrışıklara tanık olmasa da Eyyubi rejimi, yine de ordusuna tutunmaktadır. 13. yüzyılın ortalarından başlayarak çifte bir tehlikeye, Frank saldırısıyla Moğol istila tehdidine karşı giderek güçlenen ordu, hemen hepsi de köle kökenli olan şeflerini iktidara geçirir; bu askerler de birkaç yüzyıl sürecek askeri bir rejim kurarlar böylece.

Memlûklar diye adlandırılacak saltanat budur.

Buna karşılık, İran'ın durumu daha çalkantılı, daha karmaşıktı; çünkü Orta Asya'yı sallayıp duran halkların hareketleri tepkilerini sürdürüyordu üzerinde. 12. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak, Müslüman Maveraünnehir, Karahitayların koruması altına düştü. Karahitayların çoğu Nasturiydi; İslamı öteki dinlerle bir tuttukları gibi, Sünniliğin başarıya ulaşmasından da fazla kaygılı değildiler. İran'daki Selçuklu sultanı Sancar'ın karşılarında uğradığı yenilgi, Batı'da Rahip Jean efsanesini doğurdu; İslam ülkelerinden ötede bir yerdeki Hıristiyan bir krallığın gizemli hükümdarıydı bu ve dinsizin hakkından onun geleceğine inanılıyordu. Aslına bakılırsa, Karahitayların gerçekleştirdikleri, yeni Türkmen sürülerini Doğu İran'ın başına bela etmek olmuştur; bu sürüler, sürekli bir egemenlik kuramadan, oraları yıkmaktan başka bir şey yapmadılar. Tek direnen, kuzeybatı bölgesinde, çölün koruduğu Harezm oldu ki, çok geçmeden hemen bütün İran'ı egemenliğine geçirecektir. Ancak, Bağdat'ı alamadığı ve halifenin koruyucusu olarak da kendini kabul ettiremediği için Harzemşahlar Sünni İslamın desteğinden yoksun kaldılar; zaten ordularını, Müslüman olmadıkları gibi savaş ve yağmayla yaşayan, özümsenmesi olanaksız çapulcu Türk halkları arasından çıkarıyorlardı, doğaldır ki gözden düşüşlerini bunlar da artırdı. Moğol istilası Harezm'in kolayca üstesinden gelebilecektir böylece; daha da berbat olanı, bozguna uğrayan ordu bütün Ortadoğu Müslüman dünyasına yayıldı ve beraberinde yıkıntı götürdü gittiği yere. Yalnızca güç aşılır dağların koruduğu kuzeybatı dışında kaldı bu istilanın; Hint'in bu bölümü, az çok doğrudan Gaznelilerden gelen Türk prensliklerin egemenliğindeydi ve bu prensliklerde, 13. yüzyıl başlarından beri Mısır Memlûklarınınkine benzer bir askeri rejim kurulmuştu.

Müslüman-Türk'ün yeni fethettiği Küçük Asya, başlarda apayrı bir dünya oldu. Topraklarına yerleştiği Bizans dünyasında olduğu kadar eski Müslüman devletlerin geleneklerine

de yabancı olan –alabildiğine yontulmamış– Türkmenlerin ele geçirdiği bu bölgeyi, o sıralardaki gelişmeleri bakımından pek iyi bilemiyoruz. Bununla beraber, birbirine zıt iki kesimi birbirinden ayırabiliriz: Bir yanda, Rumlara komşu sınır boylarında az buçuk yerleşmiş ve cihadı sürdüren Türkmenler vardır; Danişmend unvanıyla bir şefin yönetimi altına girmiş olanlar böyledirler. Öte yanda, İranlı görevlilerin yardım ettiği Selçuklu Hanedanı'nın bir dalı, Bizans'la barış içinde yaşamaya daha istekli olarak sağlam bir devlet kurar; bu devlet yavaş yavaş Küçük Asya'yı birleştirir ve hatta Batı Ermenistan'ı da alır içine. 13. yüzyılın başlarında, Müslüman Doğu'nun eriyip ufalandığı bir ortamda –eski "Roma" eyaletleri anlamında– "Rum" Selçuklu Sultanlığı büyük bir gücü temsil etmektedir: Türkmen göçebelerin başlarda zayıf düşürdükleri kentler yeniden canlanırlar; tarımsal, kırsal ve madensel kaynaklar yeniden işletmeye açılır; Orta Asya ve Konstantinopolis'le, Mısır ve Rusya'yla ticaret başlar; son olarak, monarşi, güçlü ordusu sayesinde Yukarı Mezopotamya'nın ve Suriye'nin işlerine karışır. Harzemlilerin yağmalarının arkasından Moğol itişinin ardı ardına kaçırdığı İranlıların sığındığı Türk Anadolu, İran uygarlığının içine atılır ve onun mirasına konar; buna karşılık, Arap dünyasında tam bir kopuş olur. Aslında, sadece bir askeri aristokrasi olarak kaldıkları bu dünyaya hiçbir zaman alışıp uyuşamamıştı Türkler.

Yeni Türkiye'nin ilerleyişi, gitgide İranlılaşması da halkı ile özümsenemez olan Türkmenler arasında bir uçurum yaratır. Oysa Asya halklarının göçlerinin ittiği yeni sürüler, otlak açlığı içinde, ama her türlü idari çerçeveye karşı sabırsız bir halde Anadolu sınırlarını aşmayı sürdürürler. Onların Selçuklu rejimine karşı oluşları, giderek sosyal ve dinsel bir hareket biçimine bürünür; bu hareketi, çehresini belli belirsiz fark edebildiğimiz Baba İshak adlı birisi yönetir. Çoğu kez heterodoks özlemlerin bir temsilcisi olan Baba İshak yenilir; ancak, yol açtığı karışıklıklar Moğolların başarısını kolaylaştırır. Moğollar 1243 yılında Selçuklu rejimini korumaları altına alacak ve uygulamada, otoritesini gitgide düşürüp duracaklardır.

Baba İshak, "Babailer" de denilen Babalılardandır. Bu ad, Baba İlyas'a bağlı olanlara verilmiştir. Gerek Baba İlyas gerekse Babalılar üstüne bilgilerimiz sınırlıdır. Kaynakların belirttiğine göre, Moğol istilasından kaçarak Anadolu'ya gelen Baba İlyas Horasanlıdır; Baba

İshak da onun müritlerindendir. Baba İshak'ın kimliği konusunda da yeterli ve kesin bilgiler yok. Ancak, Selçuklu yönetimine karşı bir köylü hareketi olarak gelişen Babalılar Ayaklanması'nın, Baba İlyas'tan çok Baba İshak adına bağlanması gerekir. Etnik açıdan bir Türkmen başkaldırısı olan ve Baba İshak'ın öldürülmesiyle bastırılan ayaklanmaya sosyal koşulların yol açtığı da bir gerçek.

Baba İshak'ın inanç ve düşünceleri konusunda da açık seçik bilgilere sahip değiliz. Babalar, aslında Şii-Batıni inançları yayıyorlardı ve 13. yüzyılda Anadolu'da, özellikle göçebe Türkmenler üzerinde etkiliydiler. Baba İshak'ın da manevi gücünden yararlanarak, çökmekte olan Selçuklu merkezi otoritesine karşı bir halk ayaklanmasını örgütlediği anlaşılıyor; içinde bulunduğu koşulları değerlendirmesini bilen bir önder olduğu da gerçek.

Babalılar ayaklanması, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdürecektir.

İslam Uygarlığı'nın sürüşü

Türk istilalarının derinden derine değiştirdiği, siyasal ya da etnik yapısında –eskiden olduğundan çok daha fazla– bölünmüş olan Müslüman Doğu –Arap ve İranlı olmak üzere– temel iki biçim altında, pek parlak bir uygarlığı hâlâ sürdürmektedir. Yalnız özgür düşünce alanındadır ki düşün yaşamı zayıflar, giderek söner: Gazali (1058-1111) Doğu filozoflarının sonuncusudur; bunun yanı sıra, bilim de tekrara düşer. Ne var ki tarih, Arap dünyasında edebi türler içinde en canlısı olup çıkar: Genel ya da yerel tarihler, biyografiler, bilgisi hayli kıt askeri aristokrasi için yazılmış özet eserler ya da "bilgili" okuyucular için yazılmış ağır ansiklopediler vardır; Şamlı İbnü'l-Kalanisi'nin tarihi yanında Usame İbn Munkid'in anıları; İbnülesir'in yazdığı olağanüstü bilgi veren ve ustaca sunulan evrensel tarihin (13. yüzyıl başları) yanı sıra, İmadeddin el-İsfahani'nin yazdığı –pek süslü– Salaheddin'in yaşamı; İbnülkıfti ile İbn Ebi Useybia'nın kaleme aldıkları –bilim tarihçisi için pek değerli– bilgilerin ya da hekimlerin yaşamlarının yanında yine 13. yüzyılın başlarında yazılmış Yakut'un dev *Coğrafya Sözlüğü*, kitaplıkların hayli dolu raflarını değerlendirir. Bunlara karşı asıl anlamıyla edebi ürün daha azdır; ancak Hemedani'nin geleneğini sürdüren Hariri'nin *Makamat*'ı ile edebiyat dev eserlerden birini kazanırken, mistik, Doğu'ya sığındıktan sonra

yeni sufiliğin başlıca Arap kuramcısı olan İbn Arabi ile büyük bir üne kavuşur.

Ve bir de büyük bir şair vardır: Mısırlı İbnülfarid.

Araplaşmış herhangi bir aristokrasinin dizginlemediği İran edebiyatı da bir engele rastlamadan gelişir. Gerçekten, Harezm, Zemahşeri'nin ünlendirdiği bir Arap kültür merkezi olarak kalırken, Farsça, edebi alanda Arapçaya üstünlüğünü kanıtlar. Edebiyatta da başta şiir gelir ve şaheserlerini koyar ortaya: Bir Ömer Hayyam vardır; büyük Selçuklu sultanlarının çağdaşı olan ve tanrıtanımaz bir görüşle kaleme aldığı o nefis *Rubailer*'in unutulmaz şairi, değerli bir matematikçi ve astronomdur da aynı zamanda. Onu izleyen yüzyılda Azerbaycan'ın kuzey sınırlarından gelen Nizami, eşsiz bir duyarlıkla ve büyük bir biçemle şairane uzun mesneviler yazar. Son olarak, uzun yaşamının sonlarını Moğollar zamanında tüketen bir Şirazlı Sadi vardır: Nesirle nazımı karıştırarak, öğüt verici öykülerle süslediği *Gülistan*'ıyla İran şairlerinin en ünlülerinden biri odur kuşkusuz. İran edebiyatı, Arapçada olduğundan çok daha fazla ve güzel mistik eserler de ortaya koyar: Nesirci Suhreverdi ile şair Feridüddin Attâr'ı (12. yüzyıl sonu) analım. Bu sonuncusu biraz öğretici de olsa, onu izleyen yüzyılın ortalarında bir başka dev şairle doruğuna ulaşacak bir türün yaratıcısıdır: Bu dev şair, Mevlânâ diye de anılan Celâleddin Rumi'dir. Maveraünnehir'de doğan Celâleddin Rumi, adının da belirttiği gibi, hemen hemen bütün yaşamını, Moğol fethi sonunda Küçük Asya'da geçirir.

O dev eserlerini orada yazar; tarikatı, yani Mevlevilik de orada kurulur.

Mevlânâ Celâleddin Rumi (1207-1273) Belhli soylu bir aileden geliyor. Küçük yaştayken, ailesi Anadolu'ya göçer; yetişmesi de orada olacaktır. Mevlânâ, şiirlerinde, rint bir şair olarak, şeriat ölçülerini zaman zaman aşarsa da temelde bir şeriat adamı olarak kalmıştır. Özellikle *Mesnevi*'de bir *Kuran* yorumcusudur. Öyle, denildiği gibi hoşgörüden yana da değildir; tam tersine, felsefeyi yasaklar. Sonra, din ve mezhep ayrımı yanında ırk ve ulus ayrımı da yapar; Türk'ü ve Hintli'yi kötüler. Onun "aşk" ve "insan sevgisi"nden söz ederken bunları göz önünde tutmalı. Toplumda en yukarıda gördüğü, şeyhler, ermişler, padişahlar, varlıklılardır; alt katta ise halk ve köylüler vardır ve kötüler onları. Bu yanlarıyla, tipik bir egemen sınıf sanat-

çısıdır. Öyle olduğu için de Mevlevilik, bir "burjuva tarikatı" olarak, saraylarda, konaklarda ve seçkinler arasında yayılıp desteklenecektir.

Aynı yüzyılda diliyle ve gönlüyle bir "halk adamı" olan Yunus'la Mevlânâ iki kutup gibidir; onu Türk ulusal kültürü içinde görmekse bütünüyle yanlıştır.

Kimi Türk çevreleri, hiç İranlılaşmamış olanlar bile İslam kültürüne giriyorlardı. Daha önce kendilerine özgü bir yazıları olan Türkler, unutmuş görünüyorlardı bunu; öyle olduğu için de, dillerine hiç de uymadığı halde, yeni girdikleri dinin kutsal kitabının yazısını kabul ettiler. Orta Asya'da ise, Türkçe yazmak için, 11. yüzyıldan başlayarak, bir Karahan prensinin okuması için *Kutadgu Bilig* adı verilen İslam bilgeliğinin bir özetlemesi yapılır; onu izleyen yüzyılda da Ahmed Yesevi, Türk hemşerilerinin dinsel duyarlığı içinde bazı İranlı öğeleri dile getirdiği –halkın bugün de sevdiği– şiirlerini yazar. Küçük Asya Türkmenleri arasında da önce bütünüyle sözlü, ama ileride Moğol egemenliği sırasında yazılı eserler de verecek bir edebiyat palazlanmaktadır.

Kabaca, 11. yüzyıl ortalarından 13. yüzyıl ortalarına değin süren Türk dönemi, Müslüman Yakındoğu için sanat alanında da yoğun bir gelişip serpilme dönemi oldu. Kuşkusuz, daha önceki anıtların hemen bütünüyle yıkılmasına bakıp Türklerin diktiklerinin önemini abartmaya gitmeyelim. Öyle de olsa, Selçuklular, Zengiler, Eyyubiler büyük eserler koydular ortaya; nitelikleri de nicelikleriyle at başı gider onların. İran etkisi ya da daha doğru olarak Horasan etkisi, edebiyattaki kadar egemendir bu konuda da; ancak, bu etki –belki– Türk geleneklerine karışır ve ne olursa olsun, bu görkemli yenilenişe yön ve hız veren Müslüman Türk ustalardır.

Gerçi sivil anıtlar sonraya kalmadı, ama askeri yapılar daha iyi korundu. 10. ve 11. yüzyıllar boyunca Yakındoğu –hatırlanacaktır– kalelerle donanmıştı. 12. yüzyıl, özellikle kentlerdeki surlara ve hisarlara önem verdi. Bunlardan ünlü *Halep Kalesi*, Haçlıların şatolarına bir yanıt gibidir. Türk sultanları din ve hayır adına yığınla tanık bıraktılar arkaya: *İsfahan Camisi*'nin üstünde ne kadar durulsa azdır. Sancar'ın Merv'deki türbesi gibi, türbe yaygınlık kazanır. Yeni bir yapı tipi de medresedir: Salonları, oturma yerlerinin yanı sıra çoğu kez

kurucusunun cami ve türbesini de içine alır. Türkistan'dan Mağrib'e kadar, yazı ve süsleme sanatlarının ulaştığı düzeyi unutmamalı.

Anadolu'da Türkler İslam dinine olduğu gibi, sanata da yeni bir alan açarlar: Ülke Konya'da, Kayseri'de, Sivas'ta, Divriği'de camiler, medreseler, türbeler ve kervansaraylarla donanır; bunlarda İranlı etkiler, yerli taş yapı gereklerine, Ermenilerin –zengin bir süsleme adına başvurdukları– yüksek kabartma tekniğine karışır. Bu eserlerde gördüğümüz bazı hayvan, hatta insan betimlemelerinin Orta Asya'daki Türk örneklerinden gelmiş olması hiç de olanaksız değil. Böylece, bu kadar karmaşık ve özgün eser karşısında Türk egemenliğinin yıkıcı niteliğinden söz etmek gerçeklere aykırı olmaz mı?

DOĞU HIRİSTİYANLIĞI

İslam dünyasındaki bu edebi ve sanatsal gelişme ve serpilmeye karşı Bizans'ın durumu nedir? Konuya bir başka noktadan girelim.

Kıptiler, Ermeniler ve Gürcüler

Doğu Hıristiyanlığında etkinlikler hayli cılız ve tortu kabilindendir. Monofizitlerle Ermeniler bir yana, eserler artık Arapça kaleme alınmakta ve hayli dar bir okuyucu zümresine seslenmektedir. Bununla beraber, Asya Hıristiyanlarıyla karşılaştırıldığında, o tarihe değin pek geri kalmış olan Kıptiler, düşünsel planda büyük bir atılım yaparlar.

Topluluklarının varlığını sürdürmesi için şarttır da bu.

Kiliseyle ilgili kurallar toplanırken, tarihçiler de yetişmeye başlar: Eyyubilerin görevlisi İbnülamid, Avrupa'da erkenden tanınır. Monofizit topluluklarla ilgili olarak şu noktayı da belirtmeli: İlk bakışta tuhaf görünecek, Selçuklu rejiminde onlar da düşünsel bir rönesans yaşarlar. Ne var ki açıklanabilir bir olaydır bu: Küçük Asya'nın yeni efendileri, Araplara da, Rumlara da güven duymadıklarından, yerli görevlilerini Süryaniler arasından seçmeyi yeğliyorlardı; Süryanilerin de bir bölümü Rumca, bir bölümü de Arapça konuşulan ülkelerde bulundukları için bu edebi rönesansın yazarları, dindaşları günlük yaşamlarında kullanmasalar da tutup eski Süryani söyleyişine döndüler: Ölü de olsa, bu zengin dilde bir büyük zekâ, Patrik Suriyeli Mikail, 12. yüzyılda bir tarih yazar ve daha yaşarken de Ermeniceye çevrilir eseri. Hareket, Moğol rejiminin başlarında, Bar-Hebraeus'un

aynı zamanda tarihsel, siyasal ve dinsel nitelikteki eseriyle doruğuna varacaktır. Bu edebiyatın yayılışındaki zayıflığa bakarak diyeceğiz ki, bu son yazarla hareket, son büyük temsilcisini koymuştur ortaya.

Ermeni kültürü daha canlı, daha çeşitli ve renklidir o sıralar. Kimi Ermeniler Anadolu'nun ve Azerbaycan'ın sınırlarında, Türk prenslerinin egemenliğinde yaşıyorlardı; kimisi de 12. ve 13. yüzyıl boyunca kurulup genişlemiş olan Gürcü krallığıyla bütünleşmişlerdi; Rum çizgisinde de olsa, bir Hıristiyan devlet içinde böylesi bir kaynaşma, Aras'ın yukarı havzasında bulunan manastırların çevresinde, Ermeni kültürünün ilk ocağının tütmesini destekledi. Zaten öteki Ermeniler, Küçük Asya'nın ortasından Türk fethiyle kovulunca Kilikya'ya çekilmişlerdi. Orada, 12. yüzyılda küçük bir devlet kurdular. Bizans'la Suriye Franklarının bazen yardım ettikleri, Bazen horladıkları bu devlet, 13. yüzyılın başlarında Büyük Leon'la doruğuna erişti. Bu prens, ürkek bir milliyetçiliği korumuş da olsa, Rum ya da Latin katkılara kapıları genişliğine açtı. Batılı etkilere daha kapalı olan Araş Ocağı, özellikle tarihsel ve hukuksal eserler koydu ortaya.

Son olarak, Gürcü krallığının kuruluşuyla bu halkın edebiyat ve sanatına bir canlılık geldi. Rumlardan esinlenen dinsel eserlere artık, tarih ve destan da eklenmektedir; nitekim ulusal destanı, İran etkilerine pek açık da olsa, Şota Rustaveli dile getirecektir. Ermenilerse, elyazması süslemeciliğine bağlı kalırlar. Ama Gürcülerin olsun, Ermenilerin olsun, sanat tarihine bir katkıları da verdikleri derslerdedir: Rus ve –kuşkusuz– Balkan sanatçıları çok şey öğreneceklerdir onlardan.

Bununla beraber, bütün bu topluluklar, Müslüman kitlelerden oluşan bir ortamda gitgide kenarda yaşıyorlardı; onların yayılışlarının hayli zayıf oluşu da bundan ileri gelir; ve bu topluluklardaki aydın kişiler de farkındaydı bunun. Öyle olduğu için de 13. yüzyılda Haçlıların başarısızlığı Latin Batı'nın gözünde bütün çıplaklığıyla ortaya çıkınca Roma'dan gelen misyonerlerle Doğu Hıristiyanlığının rahipleri arasında temaslar başladı. Papalığın gördüğü düşlere karşın farklılıklar sürüyordu her iki dünya arasında; İslamın düşmanlarıyla siyasal bağlaşma içinde görünüp Müslümanların bu topluluklara gösterdiği hoşgörü de tehlikeye atılmış olabilirdi. Hepsi Frank Suriyesi'nde bulunan Maruniler, 12. yüzyıldan başlayarak, özerkliklerinden hiçbir şey yitirmeden Katolik dünyayla bütünleştiler. Ne var ki, Kilikya

Ermenilerinden bazı öğeler dışında onları izleyen başka kilise olmadı. Moğol fethinden sonra tazelenen bu temaslar, öğretici de olsa, başarısız kaldı.

Bizans'ın alacakaranlığı

Bu yakınlaşmanın yandaşları, Konstantinopolis Kilisesi'ne değil de Roma Kilisesi'ne yüzlerini çevirmişlerdiyse, şundan ileri geliyordu bu: Bizans İmparatorluğu soluksuz kalmıştı. Bununla beraber, 12. yüzyılda son bir atılımda daha bulunmuştu. İçerdeki bozukluklar, Türk fethinin Küçük Asya'da kendisine getirdiği felaketlerden geniş ölçüde sorumluydu kuşkusuz; bu felaketlere, 11. yüzyılın son yıllarında Peçeneklerin Aşağı Tuna'ya girişleri ve İtalya'daki Normanların Epeiros'a saldırısı eklenmişti. Ne var ki, Peçenekler yok edildiler ve Normanlar da oldukları yerde tutuldular. Küçük Asya Türklerine gelince, fetihlerini örgütlemenin büyük sorunlarıyla baş başaydılar ve ilk Haçlı seferinin de etkisiyle, dizginlenmiş ve Anadolu yaylasında, deniz kıyılarının uzağında tutulmuşlardı. Böylece Bizans Boğazlar'ın, Ege Denizi'nin, Yunanistan'ın, Trakya'nın, Bulgaristan'ın tartışılmaz sahibi olur; Sırpları koruması altına almıştır, gücü hayli azalmış da olsa, uluslararası politikada hâlâ hesapta tutulmaktadır. 12. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Manuel Komnenos, Tuna'yla ilgili işlerde sözünü söyler, İtalya'daki entrikalara karışır, Latin Doğu'da bir rol oynar. Laik aristokrasinin etkisinin imparatorluğun içinde daha da ağır bastığı doğrudur: *Pronoia*'ları gitgide artar, babadan oğula geçer olur ve büyükler, kendilerine ayrılmış manastır topraklarından (*karistika*) gelen gelirleri de eklerler bunlara; aristokrasiden doğmuş olan Komnenos Hanedanı'nın, bu zaferi sağlamada payı büyüktür. Ne var ki, Küçük Asya'nın yitirilmesi pek büyük aileleri yıkıp batırmıştır ve devlet de böylece onların parçalayıcı güçleri karşısında terbiyeli maymun gibidir. Komnenoslar dönemi, geçen yüzyılın sürekli hükümet darbeleriyle bir zıtlık oluşturmaktadır. Gerçi sınırlar sık sık savaşlarla kasılıp kavrulmaktadır; öyle de olsa, ülke genelde görece bir barışı yaşamaktadır.

Bu istikrar sayesinde, düşünsel ve sanatsal etkinliklere de canlılık gelir. Bol bol yazılan, tarihtir hep: Bizans'la ilgili eserlerin yanı sıra Zonaras'ın yazdığı bir evrensel tarih özetlemesi büyük bir ün kaza-

nır hemen. Klasik ve bilgiç bir dilde yazılmış, belgesel değeri olan mektuplar, söylevler ve dinsel eserler görüyoruz. Theodoros Prodromos'un adıyla bilinen ve –içlerinden kimi– Fransızların Villon'unu hatırlatan, halk dilinde yazılmış şiirler vardır; Bizans için yeni olan bu tür sürdürülecektir. O sıralarda İslam dünyasında olduğu gibi, felsefe araştırmaları zayıflar: Psellos'un bir çömezi olan İtalyan Giovanni'nin cesur çıkışı, Ortodoks çevreleri kaygılandırır; yüzyılın ruhu, sonraki kuşaklarda pek bereketli olan pagan esinler karşısında kuşku duymaktadır ve dinin buyruklarına daha sıkıca sarılmaktadır.

Buna karşılık, sanatta hiçbir düşüş yoktur ve etkisini dışarda da sürdürmektedir.

Düşünce ve sanat alanındaki bu etkinliklerle, imparatorluğun 11. yüzyılın sonlarından başlayarak girdiği iktisadi çöküş arasındaki zıtlık pek çarpıcıdır. Türk fetihleri, Asya eyaletlerinden sağlanan denizci askerlerin kökünü hemen hemen kurutmuştur; Normanlara karşı mücadele için bir donanmanın gerekli olduğu bir zamanda olmuştur bu üstelik. Aleksios Komnenos, buna bakarak, Akdeniz'in tek deniz gücü olan Venediklilerle, imparatorluğun dış ticareti üzerinde onlara –fiili– bir tekel tanıyan ayrıcalıklar karşılığında bağlaşıklık kurar (1082). Aleksios'un yerine geçenler de Venedik'in gücünü zayıflatmak için Cenevizlere ve Pisalılara buna benzer ayrıcalıklar tanımak, her iki yanı dengede tutmak ve aralarındaki çatışmadan yararlanmaktan başka bir çare bulamazlar. Ancak, mali kaynakları gitgide azalan imparatorlukta, İtalyan kolonilerinin Konstantinopolis'te yerleşmiş etkileri de durmadan artar ve onunla beraber, Latinler Bizans'ın politikasına karışırlar: Doğu'da Anadolu Türklerine karşı pek işe yaramayan Haçlı devletleri, Yunan saygınlığını karartmaktadır üstelik; Bizans ordusu da gitgide Batı'nın paralı askerlerinden oluşmaktadır; ve aristokraside olduğu gibi, hükümdar ailesinde de kız alıp vermeler yüzünden, Manuel Komnenos'un sarayına yarı Latin âdetler gelip girmiştir. Ne var ki, Rum halk kitlesi, bu davranışı izlemek şöyle dursun, ruhbanın da kışkırtmasıyla, Batı'nın burnunu böylesine sokmasına karşı tepki duyar. Pek gecikmiş bir silkelenişle de olsa Manuel, İtalyan tacirlerden yakasını sıyırmaya kalkar (1171), ama onlarsız da edilemez; vakitsiz bir savaş, imparatorun ölümünün arkasından, Konstantinopolis'teki Latinlerin genel kıyımıyla sonuçlanır. Zayıflamış Bizans, güçler dengesi-

nin –tehlikeli biçimde– Batı'dan yana değişmeye yüz tuttuğu bir sırada onunla köprüleri atar böylece.

Arkası kısa, karışık ve dramatik oldu bunun. Manuel Komnenos, uyruklarını yiyip tüketen bir büyüme politikası gütmüştü; aslında etkisi de olmadı bunun: Nitekim, Myriokephalon felaketi (1176) Asya Türkiyesi'ni yeniden ele geçirmenin olanaksız olduğunu kanıtladı. Halkın kini hem askeri aristokrasiye hem Latinlere karşı yükseldi; Andronikos Komnenos'un tahtı ele geçirmesi, arkasından Angelos Hanedanı'nın kısa süren iktidarı, Latin karşıtı tepkinin yığdığı yıkıntılar üzerinde sürekli, giderek yapıcı hiçbir şey getirmedi. Komplocular arasındaki mücadeleden yararlanan Normanlar, Bulgarlar, Sırplar, Anadolu Türkleri saldırılarını sıklaştırdılar ve imparatorluk dağılıp unufak oldu. Angeloslar, o sıralarda Latinlere karşı Salaheddin Eyyubi'ye yaklaşırken, öteki komplocular da iktidarı ele geçirmek için Latinlerden yararlanmayı düşünüyorlardı. Dördüncü Haçlı Seferi'nin kimi yöneticilerinin daha baştan Bizans karşıtı tutkularla ne ölçüde beslenmiş olduklarını bilemiyoruz. Bildiğimiz şu ki, 1204 yılının başlarında, Venediklilerle Kuzey Fransa şövalyeleri Konstantinopolis'i alırlar, yağmalarlar ve Bizans'ın yıkıntıları üzerinde dayanıksız bir "Latin İmparatorluğu" kurarlar.

Bizans tarihi, birçok bakımdan bu tarihte kapanır aslında.

Kuşkusuz, Latinler tüm Rum ülkesine boyun eğdiremediler: Trabzon dolayında, Epeiros "despotluğu" dolayında, özellikle de İznik "İmparatorluğu" çevresinde Bizans topraklarından bir şeyler kaldı; hele bu sonuncusunun, Küçük Asya'nın batı kıyıları üzerinde yaşamını sürdürmesinde Türkler yarar gördüler ve köylülerden oluşan bir orduya dayanan İznik hükümdarları da Yunan kültürünün bu son sığınağını sağlamlaştırmayı başardılar: Bir ansiklopediciyi, Nikephoros Blemmydes'i yetiştiren bu kültür olmuştur işte. Ne var ki, oraya buraya dağılmış parçalardır bunlar. Latin İmparatorluğu'nu oluşturan prenslikler kadar bölünmüşlerdir onlar da aralarında. Bütün bu gelişmelerden gerçekten yararlanacak olanlar da önce Balkanlar'daki Slav devletleridir, sonra da daha uzun vadede Türkler olacaktır. Böylece, 1204 yılının serüvencileri bir Grek-Latin yakınlaşma davasına hizmet etmek şöyle dursun, Batı şövalyeliği ile –kiliselerinin arkasında toplaşmış– Rum kitleleri arasında doldurulmaz bir uçurum açtılar; bu anlamda, bugün de süren dinsel kopuşun tarihi, 1054 yılından çok 1204 yılıdır.

Bizans'ın düşüşüyle kurtulan Balkan halkları, 14. yüzyılda güçlerinin doruğuna erişeceklerdir: Rusya için başka türlü olur ama; çünkü Rusya'nın tarihi, İslam tarihi gibi, 13. yüzyılın ikinci çeyreğinden başlayarak Moğol fethiyle birdenbire kesintiye uğrar.

Nedir Rusya'da bu fethin eşiğindeki tablo?

Uçsuz bucaksız Slav topraklarında Kiev Prensliği yıkılmıştı. Onun zayıflamasında miras düzeninin payı büyük kuşkusuz; bu düzene göre, kral ailesinden bir prens öldüğünde, egemenliği zincirleme kullandığına inanıldığından, bir hiyerarşi içinde topraklar yeniden bölüşülüyordu. Ne var ki, Kiev devletinin çöküşü Rus halkının yayılışına da bağlı: Gerçekten, ticaret Konstantinopolis'ten çok, Almanya'ya ve Hazar Denizi'ne doğru yönelmiştir artık. Bu çöküşte, özellikle Kumanların ya da Polovetzlerin akınlarının da payını unutmamalı: Bozkırlardan kovuyor ve onları Dinyester'in suladığı az nüfuslu ovalara ya da kuzeybatıya doğru, ta Orta Volga'ya kadar yayılan ormanlık ve çöl benzeri bölgelere sürüyorlardı. Birbirinden farklılaşmış halklar doğacaktır bu dağılıştan: Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Büyük Ruslar. Şimdiki halde, iki bölge bağımsızlığını kazanmıştır: Ta kuzeyde Novgorod ile Pskov, yerel meclislerin (*veçe*) özerkliğine kadar giderek, tacir cumhuriyetleri halinde örgütlenirler; bu cumhuriyetlerde, aşağı halk tabakası ile işadamları oligarşisi ve yönetici beyazlar arasında daha şimdiden çelişme vardır. Öte yanda, kuzeydoğuya doğru, Andrey Bogolyubskiy, 12. yüzyıl ortalarından başlayarak, içinde –çok geçmeden– Moskova'nın büyüyeceği bölgede Suzdal Prensliği'ni örgütler; bu prenslik, o güne değin Dinyeper üstüne merkezileşmiş bütün bir Rus geçmişine sırtını döner.

Bununla beraber, farklı yönlerde gelişen bu hareketlere karşın Kiev'in manevi saygınlığı yine de sürer: Kiev'dedir ki, 12. yüzyılın başlarında *Ruskaya Pravda*, yani Rus Yasası düzenlenir; ve yine oradadır ki, *Nestor* adı verilen tarih, eski hanedanın efsanevi ya da gerçek seferlerini yüceltir. Halk imgeleminin bilgeliğin simgesi yapacağı Konstantinos Monomakhos ile, Kumanlara karşı mücadelenin kahramanı İgor, yine orada hüküm sürerler. O zamanın yazılı ya da sözlü edebiyatından bize kadar ulaşan bütün eserlerde çarpıcı olan şu: Rus halkındaki derin dayanış-

ma ve yurtseverlik! Edebiyat, Grek çevirileriyle yetinecek yerde, kendisini bağımsızlığa götürecek bir gelişme içine girer. Ozanların, halk bilgeliğini dile getiren yarı efsanevi öyküleri oradan oraya dolaşarak okudukları bir devirdir bu; *bylin* adı verilen bu ozanlara, Rus köylüleri 12. yüzyılın seherine kadar tapacaklardır. Kuşkusuz, onların eserlerinin yazıya dökülüşü çok sonraları oldu: "İgor'un oyunu" denen ünlü öykünün gerçekliği üstüne kuşkular da bundan ileri geliyor. Ancak, 12. yüzyılda da ortaya çıkmış olsa, doğan Rusya'nın, edebi değeri devrin büyük uygarlıklarında görülenlerden –hiçbir noktada– aşağı kalmayan bir destanı yaratabileceğini gösterir bize. Aynı bağımsızlık ve aynı deha sanatta da kendini ortaya koyar: 12. yüzyıl Rusya'sı, daha önceki kuşakların Kiev devletindeki gibi, Bizans sanatının öyle basit bir eyaleti değildir artık. Novgorod'la Pskov'un daha yalın yapıları, Yunan etkileri ile Baltık Almanyası'nın etkilerini bir araya getirip uzlaştırmayı başarmışlardır; ikona ressamları ile minyatürcülerde de aynı başarıyı görüyoruz. Ve özellikle geleceğin Moskova'sında, Suzdal'da ve Vladimir'de bir taş mimarlığı doğar; Ermeni ve Gürcü örneklerine öykünmüş de olsa, görsel süslemesindeki zenginlik bakımından yepyenidir bu. Aslında her yanda gitgide çoğalan yerli sanatçılar yabancı ustaların yerini almakta ve onlardan öğrendiklerini günden güne özgürce yorumlayabilmektedirler.

Ne var ki, görünüşte de olsa kararlılık kazanmış İslam-Türk dünyası gibi, uygarlığı açılıp serpilme noktasına gelmiş görünen Rusya da yakasını yeni bir felaketten kurtaramayacaktır.

Moğol istilasının saati çalmıştır çünkü.

BÖLÜM III

MOĞOL ASYASI
(13.-14. YÜZYILLAR)

12. yüzyılda Asya'yı niteleyen yeni olay şudur: Hint ve Çin, o uçsuz bucaksız kıtadaki Doğu halkları üzerinde yüzyıllardır sürdürdükleri üstünlüklerini yitirmişlerdir. Uzun bir tarihsel geçmişin zenginliğini elinde tutan her ikisi de felsefe ve dinde olduğu gibi edebiyatta, müzikte ve görsel sanatlarda ulaştıkları o hayran olunacak sonuçların övüncü içindedirler. Çok daha yeni olan bir Güneydoğu Asya'nın, bir Kore'nin, bir Japonya'nın manevi başkanları olarak kalmaktadır her ikisi de ve bu saygınlığı hâlâ etkin bir ticaret desteklemektedir. Ne var ki, her ikisi de yakın bir çöküşün habercisi olarak, içeriden bir zayıflayışın sancısını çekmektedir.

Nasıl?

MOĞOL YAYILIŞI EŞİĞİNDE ASYA VE GÖÇEBE DÜNYASI

12. yüzyılda Hint ve Çin'in Asya'da çizdikleri tablo ilginçtir. Ama daha da ilginç olanı, göçebe dünyasındaki gelişmelerdir.

Moğol yayılışı eşiğinde Asya

Hint, Müslüman istilasıyla ikiye bölünmüştür; doğuya doğru durmadan ilerleyen bu istila, Bengal'e varmış ve fetih 1202 yılında durmuştur. Ne var ki, yeni İslam devletleri birbirlerine düşmüşlerdir; bu arada, Afganlı Guriler Gaznelileri bozguna uğratmıştır. Öyle de olsa, fatihlerin güneye doğru ilerleyişini de engellemez bu. Dekkan'a itilmiş yerli hükümdarlıklar yarımadayı paylaşırlar ve üstünlük de savaşların yazgısına göre, birinden ötekine geçer durur. Kuşkusuz, sert bir direniş vardır istilacıya karşı; ama bu direniş, bölünmenin ve kardeş kavgasının da acısını çeker.

Çin de bölünmüştür; Songlar; Tangların topraklarını yeniden ele geçirmekten kesinlikle vazgeçmişlerdir ve Hang Çeu

adlı müze-kentte sanat, estetik ve metafizikle uğraşmayı yeğlerler. Bütün kuzeye Qinler egemendir; Hıtaylar devletini yıkmışlar, 12. yüzyıl boyunca da öylesine sürdürmüşlerdir yayılışlarını ki, Song başkentini tehdit eder noktaya gelmişlerdir bir ara. Bu yüzyılın ortalarına doğru, Çin ülkesinde yine de altı başkent vardır: Kuzeyde Ta-ting; doğuda Leao-yang; batıda Tat'ong; ortada Pekin; Qin hükümdarlığının güneyinde K'aifong; son olarak da Songlar diyarında Hangzhou. Qinlerle –çoğu kez bozdukları– iğreti bir barış, uçsuz bucaksız toprakları terk etmiştir onlara; Songların sarayı, edebi ve felsefi tartışma ve yarışmaların içine gömülmüştür gerçi; ama kuzeydeki halkların yaşamı, henüz barbarlıktan kurtulamamış şeflerin hükmü altında alabildiğine çetindir.

Bu çifte çöküşün ilk sonucu, Asya'daki öteki güçlerin –kuramda olmasa da uygulamada– Çin ve Hint'in egemenliğinden kurtulmaları olmuştur: Khmer İmparatorluğu pırıl pırıl parlamaktadır; II. Suryavarman (1112 dolayı-1152) ve VII. Jayavarman (12. yüzyıl sonu) dönemleri özellikle önemlidir. Dağ tapınağın –belki– en yetkin örneği ve evrensel sanatın şaheserlerinden biri olan *Angkor Vat*, o sıralar yükseltilir. Buna karşılık Şampa'nın gücünde bir düşüş vardır: Birmanya'da büyük hükümdarların soyu tükenir ve son olarak Güneydoğu Asya'daki adalar belli başlı üç hükümdarlık arasında bölünmüştür. Japonya'ya gelince, hatırlanacağı gibi, yüzyıllarca Çin katkısıyla yaşadıktan sonra düşünsel ve sanatsal alanda yavaş yavaş kendi dehasını koyuyordu ortaya; güçlü Fucivara ailesinin de egemenliği altında kalmıştı. 12. yüzyılda, iktidara göz koymuş büyük ailelerin mücadeleleriyle sürekli karışıp dursa, imparatorluk hanedanı bozukluk içinde yüzse, yeni Şogun sert bir disiplin uygulasa da gelişme ancak 12. yüzyılın sonunda kesintiye uğrayacak ve onu izleyen karışıklıklar da –işin kötüsü– tam Moğol istilası tehlikesiyle aynı zamana rastlayacaktır. Ne var ki, henüz başlangıcında da olsa mistik Zen'in, Japon kültürüne en özgün damgasını vurmaya başladığı bir andır bu.

Böylece, Hint'le Çin'in bütün doğu ve güneydoğu ülkelerine yaydıkları tohumlar –Khmer, Cava, Japon olmak üzere– yeni uygarlıklar doğurmuştu. Ancak, ne Hint'in ne de Çin'in iktidarlarını çevre halklar üzerinde yaymak için gerekli güç ellerinde yoktu artık; bunun gibi, kendilerine karşı bir yandan cihadın bağnazlaştırdığı İslam imparatorluğunun, öte yandan özellikle

örgütlenme yolundaki göçebe dünyasının yaptığı dev baskıya karşı koyabilmekte de hayli yetersizdiler.

Göçebe dünyasının geçmişi

İlkçağdan başlayarak göçebe kabileler, Avrupa-Asya'nın önemli bir bölümünü kaplayan uçsuz bucaksız bozkırları dolaşıp duruyorlardı. Dilleri, Altay ya da Türk-Moğol dil ailesine bağlıyordu onları. Yerleşme biçimleri de binlerce yıldan beri, çağdaşları yerli uygarlıklar yanında pek ilkel kalan kırsal bir yaşam biçimi dayatıyordu. Bozkırları çevreleyen incelmiş halkların sürekli kendilerine çektikleri kabileler, bir zaman için komşularına karşı sert ve gelgeç çapulla yetinerek ağır ağır toplaşıyorlardı. Arkasından, dehşet salan bir istila için göçebe kalabalıklardan oluşan bir bütün beliriyordu; tarımla uğraşan halkları kaçırtan bir istila oluyordu bu ve ekine açılmış tarlalar çok geçmeden kullanılamaz hale geliyor ve tek kaygıları atları ve sürüleri olan göçebelerin otlaklarına dönüşüyorlardı. Avrupa-Asya bozkırına komşu halkların tüm tarihi bu gidiş gelişle dokunmuştur; göçebeler, bozkırın sınırlarını ekili topraklara doğru ilerletmiş, çiftçiler de tarlalarını bozkırların sınırlarına kadar yaymışlardır. Sınırdaki halkların görece göçebeliği, kabilelerin geçiş yolu üzerindeki topraklarda birbirine karışıp dolaşmaları göçebelerle yerliler arasındaki ilişkileri kolaylaştırıyordu. Bozkır insanları, süvarilerin ve çobanların sert yaşamına bağlılıklarını sürdürseler de gelişmiş uygarlıkların gönenç ve incelmişlikleri yine de çekiyordu onları; içlerinde bu uygarlıkları yıkmaya dört elle sarılanlar olsa da bazıları gözleri büyülenip gerektiğinde yerli uygarlığa kendilerini uydurma noktasına geliyorlardı: Bir bölümü Çinlileşiyordu; 10. yüzyılda Kuzey Çin'in bir bölümünü ele geçirip Pekin'i başkent yapan Moğol Hıtaylar böyledir. Ötekiler İranlılaşıyordu; örneğin Uygur Türkleri böyledir ve Maniciliği kabul edip yazıyı öğrendikten sonra öteki Türk-Moğol devletlerinin gerçek eğiticileri olmuşlar ve göçebe yaşama dönmeyi reddetmişlerdir.

Yardımlarına başvurmanın politik olacağını sanan ya da bunu istemek zorunda kalan büyük güçler için bazen dürüst bağlaşıklar oldular; çoğu zaman da ağır ve sürekli bir tehdit: Küçücük atlarının tez ayak oluşu yüzünden yıldırım gibi saldırıda usta ve arkalarında da ne varsa her şeyi yıkıp yerle bir eden

bu insanlar, korkunç bir hasımdılar. Kuşkusuz, bozkırda oraya buraya dağılmış kabile toplaşmalarını tutarlı bütünler haline getirememişlerdi henüz; *gelgeç* bir dizi imparatorluk kurmuşlardı: Bu imparatorluklarda, yüzyıllar boyunca bazen Türkler, bazen Moğollar üstünlüklerini kabul ettirirlerdi; çoğu zaman en az uygar olanlar içlerinden en uygar olanların kurmayı başardığı hükümdarlıkları yıkıyordu. 4. yüzyılın büyük istilalarından başlayarak, uzantıları Attila ile Avrupa'ya, Mihirakula ile Hint'e ulaşan bu tarihe kısa bir bakış gerekli olacak; çünkü Cengiz Han'ın eserinin hem oluşumunu hem de özgünlüğünü anlamamızı kolaylaştıracak bu.

6. yüzyılda Çin'den Don'un ağızlarına kadar üç büyük küme yayılmıştı: Moğolistan'da Mançurya'dan Turfan'a kadar Cücenler (Avarlar); Karaşar bölgesinin kuzeyinden Merv'e, Aral'dan Pencap'a kadar Akhunlar; Azak Denizi ve Don'un denize döküldüğü yerin dolaylarında –bir olasılıkla Türk ırkından olan– Avrupa Hunları. Ne var ki, 550 yılına doğru Cücenlerle Türkistan Akhunlarını Göktürkler itelerler; daha kararlı bir örgütleniş gösteren ilk göçebe imparatorluğun kurucularıdır bunlar. Göktürklerin, ülkesi Mançurya'dan Horasan'a kadar yayılan iki ikiz devlete bölündükleri bir gerçek; bu bölünüş, zayıflamalarına da neden olur. Batıdakilerin Sasanilerle ortak bir sınırı vardı; ve Bizans da Sasanilere karşı mücadelesinde yardım istemişti onlardan. Güçlü Çin hanedanı Tangların, Moğolistan'daki kardeşlerini ezdikten sonra onları da egemenlikleri altına geçirdikleri tarihe kadar varlıklarını sürdürdüler. Bir başka Türk imparatorluğu geçti yerlerine: Uygur İmparatorluğu idi bu. Baykal Gölü'nün güneyinde yerleşmiş, başkentleri de Kara Balgasun olan Uygurlar, Turfan dolayında Türkistan'ın bir bölümüne egemen oldular. Yerlileşince pek uygarlaşan, ama o yüzden de zayıflayan Uygurları, yaban kalmış Türkler olan Kırgızlar 840 yılında başkentlerinden attılar. Bu arada Avarlar, Rus bozkırlarında Hunların yerine geçmiş ve Dinyester ile Tuna arasında tutunmuşlardı; bozkırların öteki ucunda ise, Çinlileşmiş Türkler, yani Şa-Tolar Hami dolaylarında göçebe yaşam sürerken, Tangların zayıflamasından yararlanıp Çin'in kuzeybatısını ele geçirdiler (808). Ve ta 920 tarihine değin o yontulmamış Kırgızlar Moğolistan'ı barbarlık içine atarken, Uygurlar zayıflamış da olsalar, Türkistan'da varlıklarını sürdürdüler.

10. yüzyıl başlarında, Kırgızları da Moğol ırkından başka barbarlar, Hıtaylar kovup yok ettiler. Hıtaylar üç yüzyıl önce Çin'e sızma girişiminde bulunmuşlar, ancak Tanglarca püskürtülmüşlerdi. Şimdi ise, Çin'de iktidarın tükenmesinden yararlanarak, cesur bir şefin önderliğinde imparatorluk tahtına bir Çin generalini geçirmek için giriyorlardı. Barbarların Çin'e daha büyük bir kitle halinde yerleşmelerine bir başlangıçtı bu; göçebe yığınları, Çin'i fethe girişeceklerdir. Hıtayların yerleşmesi sürekli oldu: Çinlileştiler, "altın" anlamına gelen Çince Qin adını aldılar ve savaşkanlıklarından hiçbir şey yitirmeden, tam iki yüzyıl Güney Çin'in sınırlarını hırpalayıp durdular. Onların tarihi, çağdaşları Macarlarınkinden hayli farklıdır böylece: Daha önce de gördüğümüz gibi, 9. yüzyılın sonlarına doğru Orta Avrupa'ya gelen Macarlar, Tuna ovasına kesinlikle püskürtülmeden önce bir altmış yıl, yıkıcı ama sürekli akınlar yapmış, arkadan toprağa bağlanıp Hıristiyanlığı da kabul ettikten sonra Avrupa üzerine gelen son göçebe istila dalgalarına karşı Hıristiyanlığın kalesi olmuşlardı. Öteki barbarlar, Volga ile Hazar Denizi arasına yerleşirler: Bu bölgede, kürk alıcısı Bizans ve Arap tacirlerine rastlarlar; Bizans İmparatoru Romanos Lekapenos'un zulmünden kaçıp sığınmış yığınla Yahudi de vardır orada; Hazarlar, öyle görünüyor ki, Yahudiliği kabul ederler. Onları 965 yılında Kievli bir Rus prensi püskürtecek, sonra İmparator II. Basileios'u ezecek (1016) ve 1030 yılında da tarih sahnesinden çekileceklerdir. Bu arada, Batı Türkleri ya da Karahanlılar, Müslüman Samanoğulları devletinin kapılarını vuruyorlardı; geniş ama geçici bir egemenlik kurmuş olan bu İranlı devletin elinden Maveraünnehir'i alacak, ona Kaşgar'ı katıp Türkleştirecek ve kendileri de İslamlığı kabul edeceklerdir.

Hazarların ortadan çekilişinden sonra Hıtaylarla Karahanlıların, 11. yüzyılın büyük bir bölümü boyunca durumlarında bir değişiklik olmadı. Sonra 1071 yılına doğru Karahanlılar Selçuklu İmparatorluğu'nun içinde eritildi; bu imparatorluğun kurucuları ise, geçmişi pek olmayan ve kısa bir süre önce İslamlığı kabul etmiş olan bir göçebe kalabalığından, Oğuzlardan geliyorlardı: Onların –daha önce anlattığımız– tarihleri artık, göçebe dünyasından sıyrılıp kopacaktır; eski Türkmen temel davranışlarında çoğu kez ortaya çıksa da böyle olacaktır gelişme. Aynı zamanda, bir Tibet halkı, Ordos ve Alaşan'a yerleşir; Si-Hia adını taşıyan bu öteki göçebeler, Çin'in kuzeybatısını ele geçirirler, Hıtaylar da kuzeydoğusunu ellerinde tutmaktadırlar zaten.

12. yüzyıl boyunca göçebe kalabalıkların yer değiştirmeleri, bozkır dünyasının iki ucunda oldu yine. Güney Rusya ovalarında, Hazarların yerini Peçenekler aldı. Bu Peçeneklerin Bizans İmparatorluğu'nun Tuna sınırlarında, İmparator İoannes Komnenos ortadan kaldırıncaya değin (1122) nasıl bir tehlike yarattıklarını biliyoruz. Arkadan Oğuzlar gelir; onlar da Balkanlar'ı yakıp yıkarlar ve yerlerine Kıpçaklar geçer. Öte yanda, Songlar Çin'i, kendini kuzeydoğuda Hıtayların, kuzeybatıda da Si-Hialaların tehdit ettiğini görür. Yetkin bir sanatçı ve şair olduğu kadar usta bir politikacı da olan İmparator Hueizong, giderilemeyecek bir yanlış yapar: Hıtayları Pekin'in dışına atmak için, tutar, bugünkü Mançularla hısımlığı olan Curçenleri çağırır. Bu yarı barbar halk, Hueizong'un kendilerine ayırdığı İç Moğolistan ve Mançurya'yla yetinmezler. Çin yaşamına uyduktan sonra bütün Kuzey Çin'i ellerine geçirirler ve –güçlükle çıkarıldıkları– Song ülkesine değin uzatırlar seferlerini.

13. yüzyılın seherinde, Cengiz Han'ın dev girişiminin eşiğinde Si-Hialar kuzeybatı topraklarını ellerinde tutarken, Curçenler de bütün Mançurya'yı ve Kuzey Çin'i ele geçirmişlerdir böylece. Uygurlar yerleşik yaşama geçmiş, Kuça'dan Turfan'a değin tarım vahalarına oturmuşlardır. Çinlileşmiş ve Hıristiyanlaşmış Karahitaylar, Hami'den Aral'a ve Hokand'a kadar Türkistan'ın geri kalanında göçebelik yapmaktadırlar ve korumalarını Yukarı Yenisey'den Amu Derya'ya kadar yaymışlardır. Bu ırmağın ötesinde ise, İslamlaşmış Türkler olan Harezm Prensliği, Selçukluların yerini almıştır; geniş toprakları asıl anlamıyla Harezm'den başka, Horasan'ı, Kabil ve Gazne bölgesini, Gürcistan'a kadar da tüm İran'ı içine almaktadır. Son olarak, Hint'in tüm kuzeyini, Gaznelileri yenen Afganlar olan Guriler ele geçirmiştir. Türk dünyası bütün Müslüman Yakındoğu'yu kapsamaktadır; Türk-Moğollar, Rusya ve Balkanlar üzerinden Tuna ovalarına değin yayılmışlardır.

İşte, göçebe halkların insana şaşkınlık veren mozaiği!

Cengiz Han'ın ortaya çıktığı sıralarda bunların bir bölümü bir parça yerlileşmişlerdi. Yüzyıllardan beri durmadan hareket halinde olan bu halkların kendi içinde gerçek bir tutarlılığı yoktur; hükümdarlıklar hareketli ama şu ya da bu ölçüde geçici imparatorluklar oluşturmaktadırlar. Dil birliği inançlardaki ve siyasal biçimlerdeki çeşitliliği gidememektedir; bazen Çinlileşmiş, bazen İranlılaşmış ya da Türk-Moğol geleneklerine

bağlı kalmış olan bu halklar, uzun boylu gezip dolaşmalarının karşılarına çıkardığı rastlantılara göre, bazı yerde Budist ya da Konfüçyüsçü, bazı yerde de Nasturi Hıristiyan, Manici, Müslüman ya da Yahudi olmuşlardır. Bağlaşıklıkları geçicidir; ve uygarlığın ilerlemelerine karşı direngen oldukları için barbar alışkanlıklarını korumaktadır çoğu.

MOĞOL İMPARATORLUĞU

Bu karmakarışık ve dağınık göçebe dünyasının Cengiz Han'ın buyruğuna uyması, zaman planında, derinden derine hazırlanır aslında.

Nasıl?

Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu

10. yüzyıldan başlayarak Kırgız Türklerinin Hıtaylarca ezilmesi, Cücenlerin düşüşünden beri Türklerin vesayetine girmiş olan Moğolları serbest bırakmıştı. Öte yandan, 12. yüzyılın ilk çeyreğinde Karahitaylar İmparatorluğu'nun kurulması, başlarındaki hükümdarların ortadan aşağı kişiler olmasına karşın yeni göçebe istilalarının zaferinin bir yüzyıl öncesinden belirtisidir: Gerçekten, ilk oturdukları yerlerden uzakta, o zamana değin yerleşik halkın elindeki önemli bir bölgede kurulan ilk Moğol imparatorluğudur bu.

Ne var ki, 12. yüzyılın ortalarına doğru Moğol ülkeleri, pek çeşitli kabilelerin aralarında tartıştıkları topraklardır: Tatarlar, gerçek anlamıyla Moğollar, Oyratlar, Merkitlerdir bunlar. Daha batıda, iyice belirleyemeyeceğimiz bir bölgede, geçmiş yüzyılın başlarından beri Nasturiliği kabul etmiş olan Karayit göçebeleri dolaşmaktadır; ayrıca, belki Türk kökenli, bir bölümü Samanlığa bağlı kalmış Naymanlar vardır. Karayitlerle Naymanlara az buçuk uygarlık cilası çekilmiş olsa da Moğol ülkelerinin bütünü, Kırgız egemenliğinden beri açıkça barbar bir haldedir. Uygur ya da Göktürk "kent"lerinde gördüğümüz cinsten, kazıklarla çevrili, durağan ya da hareketli hiçbir büyük toplaşma yoktur; yoksul köycükler ve içinde birkaç ailenin, çoğu kez de bir tek ailenin bulunduğu konaklamalardan başka hiçbir şey görülmez. Klan ve onun bölümleri üstüne kurulu toplum, aileye kadar parçalanır. Kendini kuşatan anarşinin etkisiyle aile de ufalanır.

İç Moğolistan'da, bu göçebelerin en geri olanlarında, Cengiz Han'ın kendi ataları da birleştirme girişimlerinde bulunmuşlardı. Kaydu adlı biri, daha sonra Cengiz'in de yararlanacağı bir usule göre, kendi kabilesi olan Börçiginler çevresinde, korunmalarını isteyen aileleri bütünleştirdi. Böylece kurulan ilk Moğol "hükümdarlığı"nda, yönetimi torunu Kabul'a bıraktı; ona da yeğeni Ambagai, arkasından onun oğlu Kutala mirasçı oldu. Gitgide güçlenen Moğollar, Çinlileşmiş ve yerleşik yaşama geçmiş soydaşları Hıtaylarla ilişki kurdular. Pekin'deki imparatorluk sarayına davet edildiğinde Kabul, fazla incelmemişler de olsa ev sahiplerini, kaba ve hoyrat davranışları, doymak bilmez iştahıyla şaşırtır. Armağanlara boğarlar onu, ancak bir pusudan korkarak, sonradan imparatorun elçilerini öldürtür ve Hıtaylara karşı çıkar; Hıtaylar da Songlarla mücadeleye tutuştuklarından ona direnmekte gevşeklik gösterirler ve sonunda, öküz, koyun ve tahıldan oluşan bir vergi vaadiyle bazı kaleleri kendisine terk ederler (1147). Moğollar, arkadan kardeşleri Tatarlarla kavgaya tutuşurlar; Tatarlar ve Hıtaylardan oluşan bir birleşme kolayca başarıya ulaşır ve Moğol "hükümdarlığı" savaşta yenilir, kabileler ve klanlar eski anarşik parçalanmışlığa dönerler.

Cengiz Han, işte bu sıralarda doğar (1167).

Kutala Han'ın yeğeni olan babası Yesügey, Börçiginler karşısında Kiyat grubunu yönetiyordu; eşini Merkitlerden kaçırmıştı. Amcasının yanında Tatarlarla savaşmış ve –1155'e doğru– onların şeflerinden birini, Temuçin-Üge'yi öldürmüştü; arkasından, Karayitlerin iç savaşlarına katılarak, hanları Tuğrul'un dostluğunu kazanmıştı; Tuğrul Han da halkı üzerinde iktidarı elde etmesi için yardım etti ona.

Tatar şefine karşı kazandığı zaferin anısına, tuttu dört oğlundan en büyüğüne Temuçin adını verdi. Ne var ki, Tatarlarca zehirlenerek öldü; öldüğünde de oğlu Temuçin 9 yaşındaydı. Eşinin ve grubu yönetemeyecek kadar genç olan çocukların ellerinden sürüleri alındı, hepsi de sefalete düştüler. Ona olağanüstü bir dayanıklılık kazandıran o çetin çocukluk yıllarından sonra Temuçin, babasının bağlaşığı Karayitler hanının yanına sığındı; han da vasalı yaptı onu. Erken gelişen, kurnazlık, tutku ve hünerin karıştığı pratik zekâsına dayanarak aile işlerini yoluna koydu, sonra da Moğol hükümdarlığını –kendi yararına– yeniden kurmaya girişti; babasının bile taşımadığı han unvanını aldı: Topladığı kabilelerin huzurunda "Cengin Han" adıyla alkışlandı (1196). Tuğrul'la bağlaşıklığından yararlanarak, Hıtayların

isteği üzerine Tatarlarla savaşa tutuştu; bu, Çin'in soyluluk unvanlarını kazandırdı ona. Arkasından, kişisel düşmanlarını cezalandırarak, Karayitler hesabına yığınla komşu kabileye boyun eğdirdi. Tuğrul'un iktidarı tepkileri çağırmadı da değil; özellikle bazı klanlar birleşerek başkaldırdılar ve şefleri de Moğolistan İmparatoru (gür-han) ilan etti kendisini. Ne var ki, Tuğrul'un desteklediği Cengiz Han kazandı sonunda. Sırayla, kendisininkine hısım kabileler olan Tayciutları, Tatarları, Merkitleri ve –daha az önem taşıyan– öteki grupları yendi. Karayitlere karşı çıkacak kadar güçlü olduğunu o sıralarda duydu: Çetin bir savaşta yenildiyse de Tuğrul öldürüldükten sonra Karayitler, ona boyun eğmeyi kabul ettiler. Arkasından, Naymanlara geldi sıra (1204); birçoklarının yanı sıra Oryatları, ayaklanan Merkitleri ve Kırgızları boyunduruğuna aldı (1207).

Bütün Moğolistan'ı egemenliği altında birleştirdikten sonra kendini kağan, yani en yüce han ilan eden Cengiz Han, devleti ve orduyu örgütlemeye girişti ve arkasından yerleşik ülkelerin fethine kalktı. Kuzey Çin'den başladı; önce Si-Hialara saldırdı (1209), sonra Hıtaylarla –yirmi beş yıl sürecek– bir savaşa tutuştu. Tüm Kuzey Çin'in ele geçirilmesini beklemeden batıya doğruldu: Karahitayları (1218) ve Harezm'i (1220) aldı ve bu sonuncusunun denetlediği bütün ülkeleri yani Maveraünnehir'i, Afganistan'ı, İran'ın büyük bir bölümünü imparatorluğuna kattı. En yetkin komutanlarını Hazar bölgesine yolladı; onlar da Gürcistan'ı ve Azerbaycan'ı kırıp geçirdiler, Hemedan'ı yaktılar, Kafkasya'nın kuzeyinde Alanlarla çarpıştılar ve son olarak da Kıpçakları (1221) ve Kiev prensini bozguna uğrattılar (1222).

Yirmi yıldan az bir zamanda –1227'de öldü– Cengiz Han, Pekin'den Volga'ya uzanan bir imparatorluk kurmuştu. Yerine seçtiği üçüncü oğlu Ögeday daha da genişletti onu: Güneydoğu Çin'in kantonlarında hâlâ tutunan Hıtayların egemenliğine kesinlikle son verdi; Kore'yi fethetti ve Songlarla uzun bir savaşa tutuştu; son olarak da İran'ın batısını yeniden fethetti. Kimi komutanları Gürcistan'a ve Ermenistan'a kadar uzandılar; ötekiler Avrupa'ya doğru atıldılar: 1236 ile 1242 yılları arasında arka arkaya Bulgaristan, Güney Rusya, Ukrayna, Polonya, Moravya, Macaristan, Hırvatistan ta Adriyatik kıyılarına değin yakılıp yıkıldı ve anlatılmaz bir şiddetle karşılaştı. Gerçi Ögeday'ın ölümü ve mirasının tartışılması yüzünden Volga'ya kadar çekildiler; ne var ki, imparatorluk Orta Avrupa kapılarına gelip dayanmıştı.

Güyük Han'ın pek kısa süren hükümdarlığı (1241-1248) düşünür göründüğü Hıristiyanlığın fethini engelledi. Kendisinden sonra Moğol fethi, asıl çabasını Uzakdoğu'ya yöneltti: Önce kardeşi Mengü (1251-1259) girişti buna; ölümüyle yeniden parçalanacak da olsa, imparatorluğun idare mekanizmasını da düzeltti. Kardeşi Kubilay, Songlara karşı savaşı sürdürdü ve bitirdi; bu kez Moğollara pahalıya mal olan yıkıcı yöntemler, yerlerini, fethedilen ülkelerin sistemli olarak örgütlendirilmesi, tarımın korunması, idari ve sosyal sorunların incelenmesine bırakıyordu. Songlar kesin olarak düştükten sonra (1279) Kubilay, bin beş yüz yıllık bir imparatorluğun ilk yabancı sahibi olarak, Yuan Hanedanı'nı kurdu ve Çin imparatorlarının geleneksel politikasından –kendi hesabına– yararlanmaya başladı. Ülkenin eski vasallarının kendisine de baş eğmesini istiyordu; Kore üzerindeki Moğol egemenliği güçlendirildi ve birçok kez Japonya'yı ele geçirmeye girişti ise de büyük bir sefer ordusunun bir tayfunda yok olup gitmesinden sonra (1281) vazgeçti bundan: Annam ve Şampa ile de işleri yolunda gitmedi: Şampa'yı –ve Birmanya'yı– pek etkisi olmayan bir koruma altına aldı; Cava'ya karşı girişilen bir seferde (1293) oranın hükümdarı Kadiri, saldırganları denize dökmeyi başardı ve bu kurtarıcı eylem, iktidarını da güçlendirdiğinden, tutup arkasından Majapahit İmparatorluğu'nu kurdu.

Görünüş oydu ki, Moğol İmparatorluğu sınırlarına varmıştı; zaten daha şimdiden, Moğolistan'ın kendisi iç savaşlarla sarsılıyordu, öyle olduğu için de Kubilay, yola getirmek için kendi soydaşlarının üstüne yürümek zorunda kaldı. Onunla Pekin, ta Tuna'ya ve Fırat'a kadar yayılan uçsuz bucaksız bir egemenliğin başkenti olmuştu. İmparatorluk, Çin'de oturan büyük hanın yüksek otoritesi altındaydı; ne var ki, her "eyalet"i doğrudan doğruya bir han yönetiyordu: Örneğin, İran'ın başında, Kubilay'ın kardeşi Hulagu (1256-1265) vardı; Hulagu'dan sonra da çocukları yönetecektir orayı.

Moğol Uygarlığı'nın Nitelikleri

Belki hiçbir uygarlık Moğollarınki kadar coğrafyanın ve iklimin emrinde olmamıştır. Bozkırda yerleşme biçimi, birbirine zıt sıcaklık derecelerine uymak zorundadır: Kısa süren bir ilkbahar, kavurup kurutan bir yaz, sert ve buzlu bir kış; deli rüzgârlar

hiçbir engele rastlamadan bu düzlükleri süpürüp dururlar. Bu katı iklim, sağlıklı bir kişiyi döve döve demirleştirir, ama cılızlara da yaşama hakkı tanımaz. Böylece Moğol ırkı, nerede olursa olsun, alabildiğine gürbüzdür. Tayganın ucunda avcıların ya da bozkırın tam ortasında çobanların çetin yaşamı, bedensel olarak ortama uymayı gerektirir: Fazla ata binmekten yay gibi olmuş bacaklarının üstünde kalın bir beden ve gelişmiş bir göğüs; keskin bir görüş ve büyük bir çeviklik! Hepsi de et düşkünüdür ve sütlü yiyeceklerin tüketicisidirler, kolayca da sarhoş olurlar. Güleç ve cesurdurlar, ama işitilmemiş derecede de zulme yatkın; çoğu kez zeki, kurnaz ve uygarlaşmaya yetenekli.

Kabilelerin çoğu çobanlardan oluşur. Daha az uygar, üstelik çobanlardan da nefret eden ormanlık bölgelerin avcılarının ne davarı ne de atları vardır; yalnızca avcılıkla yaşarlar ve bir iki zanaat sahibidirler: Dülgerdirler, demircidirler. Kışın geniş tabanlı levhalar giyerler ayaklarına, karda yürümek ya da kaymak için yüksek sopalara dayanırlar; ötekiler, ayaklarında düz ve kaygan kemikten patenleriyle sert karın ya da buzun üstüne fırlar, koşan hayvanlara yetişirler. Kayın ağacı kabuklarıyla örtülü dallardan yapma kulübeleri, arabaların üstünde oradan oraya taşınır durur.

Çoban kabileler bozkır ikliminin değişikliklerine ve otlakların durumuna göre, belli dönemlerde yaylaya çıkmak ve göçebe yaşamı sürmek zorundadır. Kışın sürüler daha az soğuk yapan bozkıra inerler, otun en iyi olduğu ilkbahara kadar orada kalırlar; yazın dağların yamaçlarına çıkarlar, biraz serinlik bulurlar orada ve ormanlarla ilişki kurarlar. Bu uzun yolculuklara uyması için kolay taşınır haldedir her şey. Daire biçiminde dizilen arabalar bir tür duvar gibidir. Çoğu kez arabaların üstüne kurulu çadırlar iki çeşittir: Bir bölümü (*ger*), kutsal olarak görülen bir orta sırığın çevresindeki sırık ve latalardan hareketli bir iskeletin üzerine geçirilmiş, yuvarlak biçimde, kara keçeden yapılmıştır; yukarıda küçük bir boru, dumanın çıkmasına ve havalandırmaya yarar. Ötekiler (*maikan*) geniş ve basık olup yünle örtülüdür; kabile şefinin çadırı ise beyaz ya da "altın gibi sarı" rengiyle belli eder kendini.

İki de sedye takılmış ahşap arabalar, yiyecek içeceklerden başka ilkel alet ve edevatı, tencereleri, deriden kovaları, tulumları, körükleri de taşır. Üstlerine su geçirmez bir kara keçe geçirilmiş bu arabalar, yollar boyunca gıcırdar ve sarsılır dururlar.

Üzerlerine aileler ve uzun süre yürüyemeyecek kadar zayıf ve yeni doğmuş hayvanlar yığışır. Onları, deri bir eyer koşulu, binicileri kadar çevik küçük atlarının üstünde erkeklerin çevrelediği sürüler izler. Sığırsineklerinin canlarından bezdirdiği sürülerde binek atlarıyla kısraklar, öküzlerle inekler, keçilerle koyunlar, bazen de develer birbirine karışırlar.

Bütün göçebeler gibi Moğollar da kıtlıktan bolluğa, bolluktan kıtlığa birden geçerler. Her bayram, her sevinç verici olay bir şölen fırsatıdır. Haşlanmış ya da kızartılmış at ve koyun etiyle, yoğurt, sarmısak, soğan ve bir de dövülmüş tereyağıyla beslenirler; kıtlık halinde ise üvez, yaban yemişi ve köktür yedikleri. Kımız dedikleri mayalanmış kısrak sütüyle sarhoş olurlar. Kamp ateşleri çakmakla yakılır ve körüklerle sürdürülür; tezek, diken ve kökler besler bu ateşi. Kış yaklaştığında koyunlar kesilir ve kışlık et ayrılır; kurutulmuş ve toz haline getirilmiş süt de saklarlar. Yalnızca Merkitler gibi kabileler, kervan yolu üzerinde göçerler ve un sağlarlar kendilerine.

Çobanlar da savaşçıların ve avcılarınki kadar hünerle, okla yay, eğri kılıç ve mızrak kullanırlar; okla yay, İskitlerin *gorytu*'sunu andıran bir deri heybede korunup durur. Çocukluktan başlayarak, ardıç ya da şeftali ağacından ok ve yay yapımını öğrenirler; okun ucuna kemik ya da servi ağacından bir sivrilik eklerler. En korkunç oklar, ucuna demirden sivrilik takılanıdır; bunları ormanlık bölgedeki kabile demircileri sağlar onlara ve bazen zehir bulaştırdıkları da olur okun ucuna. Av, hayvanın öldürülmeden önce kuşatıldığı sürek avı biçimindedir; tüylü avlar için doğan, yabanatları için kement, geyik ve ceylan için ok kullanırlar. Yerden köstebek çıkarmasını, kürklü hayvanlara pusu kurmasını, ormandan ayı uğratmasını, göl ve ırmakta ağla balık tutmasını bilirler; avda olduğu kadar savaşta da yırtıcılıklarıyla ünlü köpekleri yardım eder kendilerine. Konakladıkları yerin tepesinde alakargalar uçuşur; ve çevrede, gece kurtlarla çakallar, hatta kaplanlar fır döner.

Gece molası verildiğinde, kamp ateşinin çevresinde nöbet tutulur; gözetleyenler aşık oynar ya da bozkır boyunca ağızdan ağıza yayılan öyküleri dinlerler. Mevsimlik yerleşmelerde konaklama "kent"e dönüşür; arabaların çevrelediği yığınla daireden oluşur bu. Çadırlar güneye bakacak biçimde yere kurulur; şeflerin ve eşlerinin çadırları ötekilerden ayrı bir yerde, yığınla hizmetçi ve kölenin dışında, kendine özgü sürü ve

otlakların bağlandığı ilkel bir saray olup çıkar. Moğollar, keçe dövmesini, ip ve kolon, ağır koşum takımı, sadak ve silah, çadır ve arabalar için iskelet, son olarak da deri ve kürk hazırlamasını bilirler.

Yuanların Gizli Tarihi, "Moğol halkı, karamsı giysileriyle pis kokar" der. Aslında deri ve kürk giymelerinden ileri gelir bu. En zenginleri, kışlık kazaklarına samur, sincap ya da tilki derisinden astar geçirtir; sıcak mevsimde ipekli ya da nakışlı dokuma giymeleri için Çin'i fethetmeleri beklenecektir. Kadın-erkek, kulaklarını örtecek biçimde saçlarını uzatırlar. İki kulak arasını ve üç parmak genişliğinde de alınlarını tıraş ettirip her iki yanda birer perçem bırakan erkekler, kaşlarının üstüne inen bir de perçem bırakırlar. Evli kadınlar, iki Çinli ayağı yüksekliğinde, ağaç kabuklarından örtülü bir başlık takar, üstünü de yün kumaşlar ya da gönenç işareti diye ipekli ile örterler; hepsi bir kuyrukla sonuçlanır ki, bir Çinli gezgin kaza ya da ördeğe benzetir onları.

Vahşi hayvanlara ya da komşu kabilelere karşı korunmak amacıyla hep tetik üstünde duran bu cesur ve kurnaz savaşçılar, düşmanın yaklaşmasını, ufukta çıkardıkları toz bulutundan ya da kulaklarını toprağa dayayarak anlarlar. Büyük bir saygı besledikleri ve her savaşta taşıdıkları sancağın çevresinde, insanı hayran bırakacak birer süvaridirler. Yalnızca bozkır otuyla yetinen atları da kendileri gibi gürbüzdür; onlara iyi bakarlar, ama kamçı zoruyla da olsa çok şey beklerler onlardan: At insanın arkadaşıdır ve Moğol öyküleri gerçek bir kişilik verir onlara. Zırh diye deri kuşanan, yaşamını hiçe sayarak hasmının üstüne yıldırım gibi atılan Moğollar, korkunç birer okçudurlar da; Marco Polo'ya sorarsanız, "dünyada bilinenlerin en iyileridirler" bu bakımdan. Çölün sonsuzluğunda kaybolup giden birlikleri, işitilmemiş bir dayanıklılık içindedir: Eyerlerine asılı tulumlardan kısrak sütü içerler, yaban yemişi toplar ve yolda rastladığı avı vurur yer, at üstünde bir gözü açık uyur, pek uzun mesafelere doludizgin gider. Yolda yiyeceği tükenmişse, on gün, bir damarını delip atlarının kanıyla sürdürürler yaşamlarını ya da süttozunu bir parça suyla karıştırıp içerler.

Ani baskınlarda, çalı çırpıyla gizledikleri arabalarının arkasında barikat kurarlar ya da etrafa ok savurarak kaçarlar; bunu yapabilirler, çünkü dörtnala giden atlarının üstünde arkaya dönmesini bilirler: Daha önce İskitlerin ve Partların da uygu-

ladıkları korkunç bir taktiktir bu. Casusluk hizmetini seve seve kabul ederler; savaşta tek düşündükleri öldürmektir, kaçırmak ve yağmalamaktır. Esir aldıklarını korkunç işkencelere uğratırlar: Yalnız, onları kan akıtmadan boğarak öldürürler; ruhun kanda olduğuna inanırlar çünkü. Tüm göçebeler gibi hırsız, çapulcu ve haydut olan bu insanlar, aralarında acımasız kan güderler: Bütün bir aileyi, hayvanlarını ele geçirerek, eşyasını talan ederek, otlaklarına varıncaya dek yakarak, içleri sızlamadan yok ederler. Savaşta ganimet de av hayvanı gibi, şefler, maiyeti ve savaşçılar arasında bölüşülür.

Moğol toplumu ve sosyal rejimi

Güvensizliğin hüküm sürdüğü bu dünyada göçebe toplum, hiç olmazsa ilke olarak, alabildiğine mertebeye bürünmüştür. Kabilenin içinde temel öğe klandır: Klan, aynı atadan gelen ve bütün üyelerinin kendilerini baba yönünden hısım olarak gördükleri aileleri içine alır; böylece, baba yönünden hısımlık, ailenin dallanıp budaklanması nedeniyle komşu birçok klana kadar yayıldığından, eşlerini seçmek için erkeklerin, ortak hiçbir atanın bulunmadığı, çoğu kez pek uzak otlaklarda göçüp dolaşan klanlara gitmesi gerekir. Öyle olduğu için de soykütüğü, ağız yoluyla, kuşaktan kuşağa özenle aktarılır. Bu dışardan evliliğe, çokkarılılık da eşlik eder: Bununla beraber, ilk kadın, büyük ya da asıl eş olarak görülür. Kız kaçırmaya sık sık başvurulur ve hemen çoğu kez de kan gütmeye dönüşür. Evliliğin aileler arasında görüşülüp pazarlık edildiği de olur ve klanlar arasında bağlaşıklığın tamamlayıcısıdır bu; ya da ana-babalar, çocukları evlenme yaşına gelmeden çok önce aralarında anlaşırlar: Bu durumda, erkek nişanlı, gelecekteki eşinin ailesinin yanına gider yaşamaya; bir üçüncü halde, yeniyetme, genç kızın ana-babasıyla anlaşır: Kıza bir öküz ve kara samur derisinden armağanlar verir, kurtulmalık öder, kız da çeyiz ve kendi hizmetçilerinden başka, annesinin, gelecekteki kayınvalideye ayırdığı bir armağanı getirir.

Hep kalabalık olan ailede bir oğlan çocuğun doğması büyük bir sevince yol açar; çocuğa ad diye, ananın doğumdan sonra gözüne ilk çarpan şeyin adı verilir; sonra çeşitli armağanlar sunulur yavruya: Yorgan, samur derisinden yatak, kürk astarlı kundak: Bütün çocuklar, hatta ikinci eşten doğanlar da

meşru görülür, hepsine kardeş olarak bakılır ve bir arada yetiştirilir. Bu çocuklara evlatlıklar, yetimler, terk edilmiş ya da yolunu şaşırmış olanlar, hatta piçler de eklenir; ancak, piçlerin içinde klana yabancı bir babadan doğdukları kuşkusunu taşıyanlar bu özverilere katılamazlar; o kadar ki, klanın dışında görüldükleri için onlar da gidip bir başka grup kurmak zorunda kalırlar çoğu kez. Bununla beraber, hukuk bakımından klanın dışında da olsa, evlat edinilen çocuklar meşru çocuklarla aynı haklardan yararlanırlar.

Bütün çocuklar, evleninceye değin ana-babalarıyla birlikte yaşarlar. Yalnız, en küçük oğul, bir yuva kursa da babanın çadırında kalır; çünkü babanın ölümünde ocağın koruyucusu o olur, çadır, içindeki her şey ve ona bağlı otlaklarla beraber onun olur. Ötekiler, mallardan geri kalanını bölüşürler aralarında; evlatlıklar sadece küçük bir para alırlar; bununla beraber, büyük oğul, kendini klanın kültüne bağlayan özel haklar edinir. Söylemeye gerek yok ki, hatta aristokraside bile, yığınla göçebe yoksulluk içine düşer ve daha zengin kan hısımlarına karşı zora başvurmamışlarsa, mirastan ellerine bir şey geçmez.

Evde işleriyle uğraşan kadının rolü pek büyüktür bu toplumda: Çadırları onlar kurup kaldırırlar; arabaları süren, hayvanlara bakan, tereyağını yayıkta çalkalayıp döven, süt kurusunu (*gurut*) hazırlayan, derileri hazırlamada, ayakkabıları yapmada, keçe dövmede erkeklere yardım eden onlardır; eve gerekli olan her şeyi trampa ile alırlar. Hatta savaşa, şeflerin yanında katılırlar ve erkeklerin yaptığını yaparlar savaş sırasında. Böylece erkekler, bir kadına seve seve danışırlar; tarih, kimi şeflerin kararlarını etkilemiş olan böyle kadınların adlarını söylüyor bize. Kadınlar, dul kalınca küçük çocuklarının vesayetini üstlenir, aile mallarını serbestçe kullanır, konaklamanın yönetimini üstüne alır, hatta savaşçıları yönetir.

Son olarak, ant içilerek kurulan aile dışı kardeşlikler vardır: Genel olarak birbirine yabancı klandan gelen iki erkek, armağan alıp vererek, dinsel dansların eşliğindeki bir şölende bir kardeşlik antlaşması yaparlar; "yeminli kardeşler" (anda) durumuna gelince, hangi halde olursa olsun, birbirlerine karşı yardımla yükümlüdürler artık.

Nedir bu toplumdaki sosyal sınıflar tablosu?

İmparatorluktan önce, göçebe Moğollarda toplum, hukuksal yönden de birbirinden ayrı, üst üste dört sınıftan oluşmuş-

tur: Yönetici aristokrasi, özgür insanlar ya da savaşçılar, ortak insanlar ve köleler; belli bir ölçüde, hizmet edenler ve zanaatkâr da girer bu dördüncü gruba.

Talihsiz bir savaş ya da atlar kadar genç erkeklerin de yağmalandığı bir çapul sonucu kendi klanlarından koparılmış olan köleler topluluğunu kabartan başkaları da vardı: Kendisini hısım olmayan bir klana bırakan yoksul kişiler; yapılan bir hizmetten duyulan minnettarlık adına, babalarının bir şefe ya da bir savaşçıya sundukları ortak oğullardı bunlar. Bunların hepsi de ailenin mülkiyetine girerler; mülkün bölüşümüyle onlar da bölüşülür ya da kızlar çeyizlerinin arasında onları da götürürler kocalarının yanlarına. Kölelik, miras yoluyla geçer ve ancak azat edilmeyle ortadan kalkar. Savaşta yenilen bütün bir kabilenin de köleleştirildiği olur; ötekilerse, daha güçlü olan kabilelerin vasalı olurlar. Kölelerin yaşamı çetindir gerçi; ne var ki, gördükleri işler, aristokrasinin zenginliğiyle beraber sayıları artan hizmetçilerinkinden pek farklı değildir.

Ortak insanların, ailelerinin olan malları vardır; ancak, otlaklar ve –tartışmalı da olsa– sürüler bunun dışındadır, klanın ortaklığındadır. Bu insanların şeflere, bazı hizmetler ve ödentilerle yükümlü tutulmuş olmaları da olası.

Germen şeflerin maiyetindekilere pek benzeyen savaşçılar ya da "yoldaşlar", genel olarak, özgürlüklerinden hiçbir şey yitirmeden hizmetine girdikleri klanın dışında bir klandan gelirler. Moğol toplumunun yönetici sınıfındakilerle bir tutulan ve bir şefe ya da geniş korunakları olan bir soyluya bağlı bu insanlar, görevlerini özgürce terk edip hain damgasını yemeden bir başka klana geçebilirler. Efendilerinin muhafız takımını oluşturarak ona yardım eder, düşman kabilelerin en güzel kadınlarını kaldırır, atları kaçırıp konak yerine sürer, savaşlara katılırlar; seçkin bir zümre olarak, klanın ancak savaş sırasında kullanılan milis kadrolarını oluştururlar. Haberci ya da elçi oldukları da olur; bu halde, barıştan sonra karşı kamptaki şefin maiyetine girerler, bazen danışmanı, dostu olurlar; şefler de koruyup gözetmekle yükümlüdür onları: Kendilerine konut sağlamak, onları beslemek, giydirip, kuşatıp silahlandırmak zorunda olduğu için, bütün bunları sağlamak amacıyla şefler de çapullarını artırırlar.

Son olarak, servet dereceleri değişik, ama başları (*noyan*), gücü, hüneri, iyi niyeti ya da zenginliğiyle güçlüler kategorisine kendisini kabul ettirmiş olan aileler de aristokrasiye girer. Şeflerinin etkisiyle, bu aileler sofra arkadaşlarının sayısını çoğaltarak, etkilerini artırırlar;

klandan sıyrılmak, kendilerini sıkan herkesten ayrılmak, kendilerine yararlı olabilecek bütün insanları şeflerinin çevresinde toplamak, böylece kabilelerin yapısını dallandırıp budaklandırmak eğiliminde olanlar da vardır. Cengiz Han, bunları kendi otoritesi altında yeniden toplamadan önce onlar, kabile kurulu, yani kurultayca seçilen şeflerin yönetiminde federasyon halinde birleşme gerekliliğini duymuşlardı; savaş ya da bereketli bir ay için geçici şeflerdi bunlar ve o yüzden de iktidarları miras yoluyla geçmiyordu.

Şefinden kölelerine varıncaya dek klanın bütünü, dar bir topluluktur, bir ulustur; aşağı yukarı "mal varlığı" ya da "mülkiyet" diye çevirebiliriz bu terimi. O ulusun, üzerinde konup göçtüğü ve iktisadi bakımdan geçimini sürdürdüğü, alışveriş adına da sadece ilkel bir trampanın bulunduğu bir ülkesi vardır: Yurt adı verilir buna. Klana kalan otlakları ve ülkesinin sınırlarını saptamak, bir yerden bir yere göçmenin ve konaklamanın tarihini ve yerini belirlemek, gidilecek yolları kararlaştırmak, klanın yaşamının zorunlu bir tamamlayıcısı olan avlanmayı, giderek sürek avlarını yönetmek şefin görevidir.

İmparatorlukla beraber ne gibi bir değişme oldu bu tabloda?

Cengiz Han Yüce Han olur olmaz, bu sosyal hiyerarşi kesinleşti ve feodal görünümler aldı. *Ulus* kavramı, imparatorluğu dile getirmek üzere genişlerken, imparatorluk klanının mülkü olarak da anlaşılmaya başlandı. Bu imparatorluk klanından olanlar, hepsi de imparatorun kan hışmı sıfatıyla, imparatorluk prensleri oldular; Yüce Han'ı seçen onların kurultayıydı ve onların dışında kimse imparator seçilemiyordu. Bu prensler, bir *ulus* sahibi de olmak istediler; bununla imparatorluğun büyük vasalları oluyorlardı ve bu unvan verme sırasında, alınlarını dokuz kez yere değdirecek biçimde eğilmek, bir tür kulluğa girmenin işaretiydi. Kuşkusuz, Yüce Han'ın bütünüyle ya da bir bölümüyle bu mülkü onların elinden alma hakkı vardı ve genel olarak da önemli bir yekûn tutuyordu bu mal varlığı: Halkların hatırı sayılır bir bölümü, onların üstünden geçtiği topraklar, prensin sarayı için gerekli gelirler bu mal varlığına giriyordu. Adına *kubi* denen bu "fief"ler, coğrafi bakımdan ayırma kaygısı duyulmadan dağıtılıyorlardı; çünkü göçebe anlayışına göre, imparatorluk bölünmezdi.

İmparatorun sadık hizmetkârı ve yoldaşları, imparatorluk prenslerinin arkasında toplanmış bulunan aristokratlar ve

savaşçılar, şimdi artık hepsi de *noyan* unvanıyla anılan bu kimseler de "fief" sahibi oluyorlardı: Belli bir sayıda ocak (*ağul*), başka bir deyişle, yaylaklarıyla ailelerdi bu "fief"lerin içeriği; ve verilen genişlerse, bir *ulus* olabiliyordu. Bu ayrıcalıkların sahipleri, adamlarının arasında yaşıyordu, ancak, yönetimine verilenlerden oluşturduğu bir birlikte şefine hizmet etmeyi de sürdürüyordu; vergi vermek, imparatorluk prensinin emrine ayrılmış birlikleriyle askeri hizmette bulunmak ve imparator huzurunda bir unvan verme töreninde bulunmak zorunda idilerse de buna karşılık yönettikleri insanlar üzerinde her türlü hakları vardı: Adalet dağıtıyor, otlakları bölüştürüyor, –önemlerine göre yüzer yüzer ve biner biner (en fazla 10.000 kişiye kadar) bölünmüş– birliklere kumanda ediyor, sürek avında en iyi yerde bulunuyor, avın en güzel parçalarına konuyor, son olarak da kendisine tâbi aileler üzerinden vergi alıyor ve angarya yüklüyordu. Kendilerine askeri bakımdan bağımlı astlarını belirleme hakları da vardı ve imparator, onların seçtiklerini sadece onamakla yetiniyordu; *yurt*larından bazı yerleri, hükümdar klanı üyelerinin gömülmesi ya da senyörlük avları için yasaklama da hakları arasındaydı. Ne var ki, imparatora ve kendi senyörüne bağımlılıkları da büyüktü: Onlara borçlu oldukları hizmeti terk edemedikleri gibi, "fief"lerini başkalarına da devredemezlerdi; kendi senyörleri, onları ellerinden alıp başkalarına verebilecekleri gibi, askeri komutandan –kayıtsız şartsız– yoksun da bırakabilirdi. Ancak, onların nitelikleri bir unvan verme mektubuyla, bazı onursal unvan ve levhalarla resmi olarak belirtilmişti.

> Marco Polo, bu tabletlerin derecelenişini bize anlatıyor: 100 adamlık –yani 100 askerlik– bir birlik çıkaran bir senyörlük, bir altın ya da yaldızlı bir gümüş levhaya hak kazanıyordu; 100 adam için levha hep altındandı ve üzeri ayrıca aslan başıyla süslenmişti. Bu levhaların üzerinde Yüce Han'ı anıp kutsayan ve ona uymayacak olanlara beddualar saçıp savuran bir yazı bulunurdu. Ellerinde levha bulunanların bir yerden bir yere gittiklerinde şemsiyeye, bir kimseyle görüşmeye kalktıklarında da gümüş tahta hakları vardı. En yüksekleri, imparatorun açık emri olmaksızın posta atları kullanabiliyordu. Bunlar şu imparatorluk bağışlarından da yararlanıyorlardı: Gümüş kapkacak, "güzel koşum takımı", mücevher ve değerli taşlar, son olarak da zenginliğin doruğuna varmış bu bozkır çocukları için arma-

ğanların en değerlisi olan atlar. Kubilay, üç yılda bir verilmek üzere, şunları ekledi bu bağışlara: Bir onar giysisi, bir altın kemer, gümüş tellerle süslü deve derisinden ayakkabılar; ve hepsi de "pek büyük bir değer taşıyan taşlar, inciler, başka soylu şeylerle süslüydü". Her büyük bayramda imparator ve kendisine koruyuculuk eden 12.000 kişilik birlik, aynı renkten giysileri tantanalı biçimde giyerlerdi.

Siyasal ve idari kurumlar

Cengiz Han'ın, imparatorluğu kurup başına geçmesi, şefin klan konseyince seçilmesindeki eski Moğol usulüne –görünüşte– hiçbir değişiklik getirmedi. İmparatorluk Kurultayı haline gelen fatihin küçük imparatorluk grubu, imparatoru kendi üyeleri arasından seçiyordu. Aslında miras yoluyla geçiş kendini dayatıyordu: İmparator, kendi yerine gelecek olanı –çadırların örfüne göre en küçük oğuldu bu– vasiyetnamesiyle belirliyor; Kurultay da genel olarak bu isteğe katılıyordu.

Moğol egemenliği en büyük genişliğine vardığında, Yüce Han'ın nöbetleşe bir yerli göçebe olan yaşamı inceden inceye düzenlendi. Görkemliydi bu yaşam. İmparator, yabancı elçileri çadırında, üç basamak yükseğe serili yaldızlı bir yatağın üstünde oturmuş olarak kabul ederdi; başkadını da yanında bulunurdu. Her önemli toplantı, her bayram bir şölen fırsatıydı.

Marco Polo, bize inceden inceye anlatır bunları.

İmparatorun yaşamını daha da belirgin olarak gösteren büyük bayramlar içinde, onun yaş günü için düzenlenenin dışında daha da önemli olanı, şubat ayında yeni yılın kutlanışıydı: Tüm halk beyazlar giyinirdi. Moğollarda hayra alamettir bu renk; Ming Hanedanı'nın gelişiyle de yas işareti olacaktır. İmparator, yanında ailesi, prenslerden müneccimlere, büyük senyörlerden hekimlere ve doğancılara varıncaya dek herkesin geçişini seyrederdi. Armağanlar verilirdi kendisine, herkes de birbirine armağan sunardı: O gün, aynı zamanda fethedilen ülkelerin vergilerini kabul günüydü: Türkistan'la Moğolistan at; Hint ve Şampa fil; Horasan deve, başka yerler de altın ve gümüşten kapkacak. Her biri imparatora saygısını ve minnettarlığını belirtir ve arkasından, adını taşıyan ve bir tür mihraba konmuş altın levhayı bulurlardı; bunu, hokkabazların da gösterileriyle eğlendirdikleri bir şölen izlerdi.

İmparatorun bir büyük eğlencesi de avlanmaktı ve inceden inceye düzenlenmişti.

Yüce Han, öldüğünde Moğolistan'a götürülüyor ve orada kutsal bir dağın eteklerine gömülüyordu. Daha önce İskitler ve Çinlilerde de görüldüğü gibi, yolda cenaze alayının geçişine rastlayan herkes öldürülürdü. Atlar da kurban edildiğine göre, kutsal bir anlamı mı vardı bunun? Ya da imparatorun ölümünü olabildiğince saklı tutma önlemi miydi bu? Bilmiyoruz. Bildiğimiz, Mengü Han'ın cenaze töreninde 2.000'den çok insanın canına kıyılmış olması.

Moğollarda ordunun yeri ve örgütlenişi nasıldı?

Cengiz Han, imparatorluk ordusunu örgütlemeden önce Moğollarda savaş, hem silahlı halkın hem de meslekten askerlerin işiydi. Klanların insanları, her biri kendi kabile şefinin yönetiminde, savaş birlikleri ve yardımcı birlikler arasında bölünürlerdi; ayrıca hepsi de bir şefin ve –sayısı bin kişiye varan– bir seçme birliğin emrindeydi. Meslekten savaşçılarsa, hangi klandan gelirse gelsinler, şu ya da bu şefin emrine giriyorlardı.

Cengiz Han'ın, başlarda bütün bir Moğol ordusunun komutasını üstlenen –70 kişilik– koruyucusu vardır. Ancak, imparatorluk genişleyip de çok uzak mesafelere fetih seferleri çoğalınca, daha sıkı bir örgütlenişe gidilir. Silah altına alınmış erkekler onluk, yüzlük, binlik, son olarak da 10.000'lik birliklere bölünür. İmparatorun koruyucu birliği de 10.000'e çıkarılır; bu birliği senyörlerin oğulları (*noyot*) ve değerli özgür insanlar arasından Büyük Han seçmektedir ve ölçü de bedensel nitelik ve yiğitliktir. İçlerinden 1.000 kişisi seferde ordunun öncüsü olan bu seçme birliğe, gece ve gündüz pek önemli görevler düşüyordu. Şefleri değil, bizzat imparatorca verilen cezalar, kırbaçlanmaktan ölüm cezasına kadar varıyordu.

Asker ve göçebe bir devlette yöneticilerin tüm kaygıları, iktisadi sorunlar ya da dinsel öğretilerden çok, ordu ve savaştı. Öyle olduğu için de edebi kaynaklar, askerlere öğütlerle doludur; bunlardan biz, göçebe halklara özgü savaş yöntemlerini bulup çıkarıyoruz. Bu öğütler, özellikle davulların, mızrakların bakımı, sancakların korunması, arabaların ve çadırların güvenliğiyle ilgilidir; ayrıca, seferlerde tutumlu davranma gereği öğütlenir; yem kararlı verilmeli, zayıf atlarla yola çıkılmamalı, ağırlık veren koşumlar atılmalıdır, son olarak da eyer, hayvanı incitmemeli, süvari de dizginleri gevşetmemelidir.

Sefere çıkışa, müneccimlerine danışarak, imparator karar verirdi; ve iki gün öncesinden yüzlerce süvari keşfe gönderilirdi.

Askerin donanımı hafifti; her şey orduya büyük bir hareketlilik sağlamak amacıyla düşünülüyordu. Moğolların hasımları üzerindeki üstünlüğünü sağlayan, bu hareketlilik olmuştur ve savaş sanatında bir devrime yol açmıştır; bu devrim, yukarı ortaçağda Batı'da ve Yakındoğu'da, ağır süvari birliklerine üstünlük veren devrime benzer. Ve yine bu hareketlilik, ele geçmez okçuların ani saldırısına uğrayan düşmana, çok sayıda hasımla karşı karşıya bulunduğu izlenimini veriyordu. Kuşkusuz, Moğol ordularının asker sayısı, Batı'nın –10.000 kişiyi pek seyrek aşan– küçük şövalye birliklerinde olanların çok üstündeydi; bununla beraber Türkistan'a, Yakındoğu'ya ve Avrupa'ya doğru o yıldırım akınlarını yapan Moğol orduları 20 ila 30.000 kişi arasındaydı yine de. Cengiz Han'ın ölümünde, tarihçi Reşidüddin'e inanmak gerekirse, savaşa hazır ordu mevcudu 129.000 kişiydi; bunun –28.000 kişilik– bir bölümü imparatoriçe ile prenslerin korumasına ayrılmıştı, geri kalanı da Merkez, Doğu ve Batı diye üç birliğe bölünmüştü. Sonraki yıllarda Batılı yazarların ya da Batılı gezginlerin sözünü ettikleri 500.000 kişilik bir ordunun doğruluk payı yoktur. Böylece, hafif süvari, Moğollarda ordunun temeli olarak kaldı hep; hareketliliği, casusluk ve keşif hizmetlerindeki yetkinlik, yarı çöl niteliğindeki uçsuz bucaksız mesafelerde donanımın sağlanması çok daha az sayıda asker bulundurulmasını gerektiriyordu. Bu sayı, o zamanki yerleşik imparatorluk ve krallıkların seferber edebileceklerinden çok daha fazla da olsa, gerçek budur.

Son olarak şunu da belirtmeli: Öyle görülüyor ki, Moğollar daha sonraki yıllarda, hasımlarının savaş yöntemlerine kendilerini uydurdular ve her şeyden önce de düzenli savaş kuralını kabul ettiler.

İmparatorluğun iç örgütlenişi nasıl olmuştur?

Bütün göçebeler gibi, Moğollar da klanın ve yaylağın kanunlarından başkasını bilmiyorlardı; zaten yerleşik halklara hor gözle bakıyor ve köylerini yakıp yıkmak, tarlalarını yağmalamaktan başka bir şey düşünmüyorlardı. Öyle de olsa, fetihleri çok daha uygar insanlarla temas ettirdi onları ve bazen bu insanları dinleme bilgeliğini de gösterdiler. Cengiz Han, 1204 yılında, Uygurca konuşup yazan ve Naymatların şefinin hizmetinde bulunan bir Türk kâtibine rastlar. Adam, efendisinin mührü ile esir edilmiştir; barbar fatihler için de şaşırtıcı bir şeydir mühür. Cengiz Han hizmetine alır onu ve o günden başlayarak da resmi belgeler Uygur Türkçesiyle yazılır. Kâtip, imparatorun oğulla-

rını eğitmek, onlara bu Uygur yazısıyla yazmayı öğretmekle de görevlendirilir. Uygur yazısı aslında Süryani yazısından geliyor ve Moğol harflerine kaynaklık edecektir giderek. Kâtibe daha sonra, Karayit kökenli, ama yine Uygur kültüründen gelme bir başka aydın kişi katılır. Her ikisine, imparatorluğun mühürdarlığı görevi verilir; bu görev, onların da etkisiyle, gitgide dairelere ayrılır, çok geçmeden başka daireler de eklenir bunlara.

Ölçüsüz derecede genişlemiş bir imparatorluğun idaresi için ilk çekirdektir bu.

Bu idari çekirdek, Ögeday zamanında gelişti ve genişledi. Özellikle de imparatorluk ülkesi, idari bölgelere ayrıldı.

Düzenli kaynaklara dayanan bir bütçe yapılıyordu: Bu kaynaklar arasında, yerleşik ülke köylülerinin ürünleri üzerinden parayla ödedikleri ondalığı görüyoruz; bir de çobanlara salınan 100 hayvan başına bir hayvan vergisi var. Vergi toplamayı güvenceye bağlamak ve hızlandırmak için imparatorluk görevlileri örgütü kuruldu. Bu örgüt, imparatorluk posta örgütünden yararlanabiliyordu. Cengiz Han'ın kurduğu, arkasından Ögeday'ın yeniden örgütlediği bu posta hizmeti, daha sonra kullanılmaz hale geldi.

Bu posta örgütü de Marco Polo'yu hayran bırakmıştır.

Çöllük bölgelerde gidiş gelişi kolaylaştırmak için kuyular açılması gibi, kamu yararına işler de Ögeday'a bağlanırsa da idarenin yetkinleşip tamamlanması Kubilay zamanındadır. Ancak, Kubilay her şeyden önce bir Çin imparatoru olmuştur; yöntemleri ve idarede görev alanlar, baştan aşağıya Çinliydi. 34 eyalete bölünen imparatorluğu aslında on iki Çinli nazır yönetiyordu: Pekin'de bir sarayda oturan, kendileri de büyük senyör olan bu nazırlardan her biri bir işe bakıyordu; eyalet yöneticilerini de onlar seçiyordu; her eyalet için bir yargıç ve birçok kâtibin kendilerine yardım ettiği bir de yüksek mahkeme oluşturuyor ve orada askeri sorunları istedikleri gibi karara bağlıyor, harekete geçirilecek birliklerin sayısını saptıyor ve –imparatorun hükmüne bağlı vahim durumlar dışında– önemli davalarda kesin kararlar veriyorlardı. Yerel adalet örgütü daha karmaşık olmakla beraber senyörlerin kendi hasları üzerinde yargılama hakları vardı. Moğol dünyasında en çok işlenen suçun da hırsızlık olduğu görülüyor.

Kubilay yönetimi, öylesine genişlemiş bir imparatorluktaki azık ve gereçleri sağlamanın karmaşıklığı karşısında, kendinden öncekilerden çok daha fazla iktisadi sorunun kaygısını

duydu. O yüzden de Pekin'le Yangcou arasında kanal açma çabalarına girişildi; eyaletlere, gereksinmelerini öğrenmek için araştırma heyetleri yollandı; kötü havalardan ve salgınlardan zarar görenler –geçici olarak– vergiden bağışık tutuldu; Çin'in, Songlar zamanında da gördüğü devlet ödüncü sistemi kuruldu; kıtlık zamanında idare, bolluk döneminde alıp sakladığı tahıl ve hayvanları dağıtıyordu. Hastaneler, öksüzevleri, yaşlı yurtları, parasız yiyecek ve giyecek dağıtılması, sarayda her gün sadaka verilmesine kadar bir yığın şey, bu yardımlaşma politikasının tanıklarıdır.

Vergiler ve ödentiler bir zaman için imparatorluk hazinesini beslemeye yetti. Mal olarak edimler büyük bir yekûn tutuyordu: Av aletleri, *noyatlar*ın posta, koruyucular ve ordu için sağladıkları atlar, fethedilmiş ülkelerin verdikleri her tür yiyecek maddesi; yerleşik ülkelerin çiftçilerinden –nakit olarak– alınan vergi, tuz üstüne konulan –ve altın olarak ödenen– vergi, şeker ve kömür üstüne konulan öteki vergiler de ekleniyordu bunlara. Hazine, her tür ticari maldan da bir vergi alıyordu; son olarak yabancı ya da bağımlı ülkelerin ödedikleri vergiler vardı. İmparatorluğun zenginliği böylece tükenmez gibi görünüyordu. Ne var ki, kâğıt paranın kötüye kullanılmasıyla çabucak bozuldu; birazdan göreceğimiz gibi, Yuanların düşüşünün başlıca nedenlerinden biri de bu oldu.

Ticaret ve dış ilişkiler

O sıralar Moğolların, kuşkusuz paradan habersiz ve basit bir trampaya indirgenmiş ilkel ekonomisinden uzaktaydı her şey. Bununla beraber, 13. yüzyılın başlarından başlayarak, Çin Türkistanı'ndan birkaç tacir, samur ve sincap derisiyle koyun ve deve değiş tokuşu yapmak için tehlikeyi göze alıp Moğolistan'ın içine dalmıştı. Moğol İmparatorluğu'nun kuruluşu, işitilmemiş servetleri imparatorluğa akıtırken, bir yandan da bozkırlarda hüküm süren güvensizlikten ötürü yüzyıllardır terk edilmiş eski ticaret yollarını yeniden açtı alışverişe. Ne var ki, bundan yararlanan Moğolistan olmadı; başkentin Pekin'e taşınması, ticaretin yönünü Kuzey Çin'e doğru çevirdi. Cengiz Han'ın o sıralar Uygurların elinde bulunan İpek Yollarının önemini erkenden kavramış olması mümkündür: Nitekim, Uygurlarla anlaşarak, Asya'nın bütün zenginlikleriyle yüklü ve Harezm'le ticari iliş-

kiler kurmak isteyen 500 develik büyük bir kervan düzenler. Bu kervanın –kötü bir rastlantı sonucu– Harezmli bir yöneticinin düzenlediği bir saldırıya uğrayıp yağmalanması, dinmek bilmeyen bir savaşın işareti olur; savaş uzun yıllar sürecek ve Moğol sürüleri Yüce Han'ın ticaret yapmayı düşündüğü zengin bölgeleri –acımasızca– yakıp yıkacaktır. Öyle de olsa, sıra Çin'e geldiğinde Cengiz Han, göçebe kafasıyla kurduğu, halkları öldürüp kentleri ve pazarları yerle bir etmek, fethedilmiş uçsuz bucaksız yöreleri bozkırın ve Moğol çobanlarının eline vermek tasarısından güçlükle vazgeçirtilir. Ne var ki, o sıralar Si-Hia ülkesinin fethi (1226) Uzakdoğu ile Batı arasındaki kervanların başlıca geçit yeri haline getirir orayı; çünkü daha önceleri, İran'dan Çin'e ulaşmak için Yukarı Moğolistan yoluyla uzun ve tehlikeli bir dönüş yapmak gerekiyordu. Moğolistan'da düzen –geçici de olsa– kurulunca, Suçeu ve Tu-huang yoluyla daha doğrudan gerçekleştirilebilen bir yolculuk, yabancı tacirlere Yukarı Asya'da yeniden görünme ve Çin'e girme olanağını sağlar.

Çin'de, Moğol fethiyle beraber halkların sistemli sömürülüşü de örgütlendi. Fethedilmiş ülkelerde büyük toprakların sahibi olan Moğol beyleri, ele geçirdikleri servetlere dayanıp Çin halkına yüksek faizle borç vermeyi kafalarına koydular. Aralarında yardımlaşma ve banka ortaklıkları kurmuş olan –çoğu da Müslüman– tacirler aracılığıyla gerçekleştirdiler bunu. Büyük "para tacirleri"nin, aslan payından yararlandığı bu rejim, 1298 yılında resmi olarak ortadan kaldırıldı: Artık, Moğollarla bir tutulan Çin halkı, Müslüman ortaklıkların haksız para toplamalarına, borçluların karı ve çocuklarına el koymalarına karşı kanunsal güvenceler elde ediyordu. Köylülerin ve esnafın sömürülmelerine karşı etkisiz kaldığı için 1301 ve 1302 yıllarında yenilendi bu kanunlar; öyle de olsa, ticaret büyük ölçüde gelişti: Alışveriş etkinliğinin doruğuna çıkışı, Kubilay zamanına rastlamış görünüyor; Marco Polo'nun ağzının kulaklarına varışı da herhalde o sıralardadır!

Orta Çin'de yelkenliler, Yangse'nin üzerinde vızır vızır gidip geliyorlardı; aynı zamanda pek büyük boyutlar kazanmış kumaş üretimi için alabildiğine ipek tüketicisi durumundaki Pekin'in pirinç gereksinmesini karşılamak amacıyla Kubilay'ın yeniden onartıp tamamladığı Büyük Kanal'da da öteki yelkenliler dolaşıyordu; Batı'da Çentu, Orta Asya'ya Çin ipeklileri satıyordu. Deniz kıyısında olağanüstü bir etkinlikle uğuldayan

limanlar sıralanmıştı: Yangcou, büyük bir pirinç pazarıydı; zengin ticaret ortaklıklarının prens yaşamı sürdürdüğü Hang-çeu, bir şeker ambarıydı ve Hint'le Müslüman dünyaya ipekli yolluyorlardı; Fuçeu, baharat ve değerli taşların ticaretini yaparken, Fucien porselenleriyle ünlüydü. Her yana akın akın Arap, Pers, Doğu ve Avrupa Hıristiyan tacirleri, Hint ve Malezyalı tacirler geliyordu; Hint ve Hint'in baharatından büyük kârlar, giderek servetler elde ediyorlardı. Kubilay'ın Güney Hint racalarıyla yaptığı ticaret sözleşmeleri sayesinde Çin tacirleri de bu ülkeye gidip ham ipek, ipekli kumaşlar satıyor ve baharat, muslin, pamuklular ve değerli taşlar getiriyorlardı oralardan.

Kara ya da deniz yoluyla ticaret ilişkileri, Hulagu'nun temsil ettiği Moğol Hanedanı'nın yönetimindeki İran'la yoğunlaşıyor; İran'dan saraciye, silah takımları, bronz ve mine işleri geliyordu. O zamanki İran minyatürlerinde gördüğümüz Çin etkisi bu karşılıklı ticaret ilişkilerinin bir sonucudur. Son olarak, Avrupa ile de ilişkiler kuruluyor: Don'un ağzını, Kıpçak Moğol Hanlığı, Kuzey Çin Türkistan'ı, Moğolistan ve Karakurum'dan geçen yollar Pekin'e bağlıyor; bu yolları, başka yollar da Trabzon'dan ya da Doğu Akdeniz'den kalkıp Tebriz, Semerkand, Taşkent, Türkistan vahaları üzerinden Kansu'ya bağlıyordu. Venedik'le Cenova, Kırım'da acenteler, İran'da koloniler kurunca, Batı dünyası, tarihinde ilk kez bütün bu yollar boyunca Uzakdoğu ile doğrudan ilişkiler içine girmiş oldu.

Moğolların yıkıcı fetihleriyle çelişen bir sonuç, ama gerçek!

Çin'de bile kâğıt paranın kullanılmasıyla alışveriş hızlandı. Kâğıt parayı ilk kez Songlar denemişlerdi; sonra Ögeday, 1236 tarihinden başlayarak, Kuzey Çin'de Hıtay'dan bu ilkeyi aldı, son olarak Kubilay sistemli biçimde yararlandı bu araçtan. Pekin'de bir Paralar Dairesi çıkarıyordu bunu; kâğıt para, ipek kurduna yedirilen dut yapraklarından yapılıyor, "kapkara" olan bu biletler, temsil ettikleri değere göre büyüyüp küçülüyor, resmiliğini de üzerindeki imparator mührü sağlıyordu. Bu paranın dolaşımı, bütün imparatorluk uyrukları için ölüm cezası karşılığında zorunlu kılındı. Aslında yabancı tacirler yüzlerini asmadılar bunun için; çünkü onları, dışarıya gönderecekleri mallara kolayca çevirebildiler. Bununla beraber, Kubilay kâğıt para çıkarılmasını aralıksız sürdürünce, enflasyonun kapısını açmış oldu.

14. yüzyılda Çin İmparatorluğu'nu işte bu çökertecektir.

Uluslararası ilişkilerin kurulması, yolların yeniden güvenliğe kavuşması, Uzakdoğu'ya misyonerlerin dört bir yandan tekrar akın etmesine yol açar. Ne var ki, dinsel sorunlar Moğolların başlıca kaygılarından değildir. Kabilelerden bazıları Nasturiliği ya da Budizmi, hatta İslamlığı kabul ederler gerçi; ancak çoğunluk, göçebe dünyasının eski evren anlayışına bağlı kalır. Pek yalın inançlardır bunlar ve bütün Türk-Moğol halklarına has olan Şamanlık, onlar üzerine kuruludur.

Bu inançlara göre evren birçok kattan oluşmuştur: Gök bölgesi, ışığın ve iyi ruhların ülkesidir ve üst üste on yedi katı içine alır; karanlık ve hain ruhların bölgesi olan yeraltı dünyası, yedi ya da dokuz kata bölünür; her ikisi arasında, insanların yaşadığı yeryüzü bulunur. Gök ve yer, en yüksek katta oturan bir yüce varlığa, Tengri ya da Gök Tanrı'ya uyarlar. Öteki tanrılar arasında tanrıça Umay çocuklara bakar; yer tanrısı Ötüken ise, Ötüken Dağı ile somutlaşmıştır. Toprakta ve sularda, dağlarda ve kaynaklarda da sayısız tanrı vardır; bu dağlar ve kaynaklar uzun bir süreden beri saygı duyulan kutsal yerlerdir. Klanın koruyucu tanrısı ya da Suld bir direkte somutlaşmıştır; direğin tepesinde, kuyruğu doru kara yeleli –bir olasılıkla kutsal hayvanlar olan– aygırlardan alınan bir tutam yele kılı vardır; direk, kum söğütlerinden bir çitle çevrilidir ve kültün görevlilerince korunur. Ne var ki, klanın sancağında da (tuğ) bir tanrı vardır; o yüzden, sancak da kutsaldır ve sefere çıkmadan önce törenle kutsanır. Her insanın bir yazgı tanrısı vardır ve ona tapılır: Örneğin Cengiz Han'ınki Ebedi Mavi Gök'tü; yaşamının en çetin anlarında imparator ona yalvarırdı: Kutsal bir dağa tırmanır, başlığını çıkarır, kemerini omuzlarına atar, güneye dönerek dokuz kez secdeye varırdı.

Son olarak, klanın koruyucu tanrısının, yani Suld'un ataların ruhlarını korumaya yaramış olması da mümkün; çünkü ona etler sunuluyor ve sonra da klan üyeleri, dinsel bir şölende bunları yiyordu. Ölümünden sonra, bir koruyucu tanrı olarak görülüp Cengiz Han'a da özel olarak tapılırdı. Ancak, bütün ayinler içinde, ataların kutsandığı ayin –kuşkusuz– en önemli olanıydı; buna katılmayan, klandan kovulma tehlikesiyle karşılaşırdı.

Secdeler ve kımız saçıları, Kubilay'ın her yıl –28 Ağustos'ta– Pekin'de düzenlediği büyük bayramda tam yankısını buluyor; bu bayramda, bereket getirsin diye, toprağa imparatorluk kısraklarının

sütü saçılırdı: Marco Polo'ya göre, toprağa, göğe ve ruhlara topluca yapılan bu sununun tüm halka mutluluk, bereket ve gönenç getireceğine inanılıyordu.

Kuşkusuz, ilkel bir din bu ve boş inancı gösteren bir yığın da uygulamayla dolu: Örneğin, kötü ruhları kovmak için kızartılmış bir koyunun kürekkemiği okunurdu; lanetlemeler var içinde. Suya taş atarak, düşmanın üstüne karlı ve yağmurlu fırtına çağrılmış olurdu; köpeklerin ulumaları kötüye yorulurdu; armağanlar, ayinli şölenlerin ve dansların eşliğinde antlar içilirdi; son olarak da –belki– totem anlayışından gelen izler görüyoruz: Kurt ve dişi geyik, Cengiz Han'ın bağlı olduğu klanın –çok eskilerden gelen– işaretleriydi.

Bu dinin rahipler büyücüler ya da Şamanlardır. Şamanların elinde, kara boğa derisi gerilmiş bir davul görüyoruz. Bu kaba ve kurnaz adamlar, kendilerine vehmedilen doğaüstü bir güçten yararlanarak kamusal bir rol oynarlar; özellikle ormanlık bölgelerin kabilelerinde şef unvanı alır ve kendilerini halkın yöneticilerine dayatırlardı. Cengiz Han ve kendisinden sonra gelenler, bunlardan fazla can sıkanları saf dışı bırakmakta duraksama göstermediler, hatta kimini öldürttüler. Öyle de olsa, bir Şaman bazı ayinler ve kötü belirtilerin yorumlanması için gerekliydi. Sarayda, beyaz bir atın üstünde beyazlar giyinmiş büyük Şaman, imparatorun maiyetinde herkesten önce geliyordu; her seferden önce onun düşüncesi sorulurdu.

Çoğunlukla eski Şaman inançlarına bağlı kalan Moğollar, yine de bir dogmanın esiri olmadılar. Öyle olduğu için de bütün imparatorlukta dirsek dirseğe dolaşan dinlere, Budizme, Taoculuğa, Konfüçyüsçülüğe, Müslümanlığa, Maniciliğe, Leviciliğe, Nasturi ya da Katolik Hıristiyanlığa ve –bol bol üreyip türeyen– daha nice mezhebe karşı aynı hoşgörüyü gösterdiler. Her kiliseye kanunsal bir statü tanındı ve adil bir yargılamaya tâbi oldular; hatta içlerinden bazısı vergi bağışıklığı bile elde etti. Moğollar rastladıkları yabancı dinden olanlara inançları üstüne soru sorma meraklısıydılar, ama yine de başka dinlere girmemişlerdir; başka dinlere girenlerse, beraberlerinde o pek kaba boş inançları sürdürdüklerinden, onlarla temasa giren yığınla yabancı din, değişikliğe uğramış ve soysuzlaşmıştır.

Moğol imparatorlarının kendileri, bütün öteki dinler karşısında ne kadar hoşgörülü olsalar da daha Kubilay'dan önce Asya dinlerine ayrı bir yer verdikleri bir gerçekti. Bir tarih-

ten sonra da terazinin kefesinde Budizm ağır basmaya başlar; Müslümanlara ve özellikle Taoculara karşı önlemler alınır. Bu eğilimler, Kubilay'ın yerine geçenlerde daha da belirginleşecektir: Hepsi de ateşli Budist oldu bunların; bir tek Prens Ananda İslamlığı kabul etmişti, ne var ki o da tahta çıkmadan önce öldürüldü.

MOĞOL İMPARATORLUĞU'NDAN SONRA ASYA VE ÇİN

Moğolların şaşırtıcı serüveni, sonunda dev bir Asya imparatorluğu yaratırken, ister istemez, yıkılışının tohumlarını da taşıyordu kendi içinde. Fetih dönemi bir kez aşılınca, örgütlemek ve yönetmek gerekmişti. Oysa Moğol yabanlığı ile kuşattıkları ve yönetmek zorunda bulundukları incelmiş yerli halklar arasındaki dengesizlik pek büyüktü. Bu yabanlığı dizginlemede Moğolların, şimdi bir siyasal tehlike haline gelmiş olan o kökten anarşilerine çare bulmada yeni toplumun feodal yapısı geçici bir önlemdi; çünkü bu yapı da Moğol halkının kendi içinde bir çatlağa yol açmıştı: Bir yanda, gırtlağına kadar güç ve debdebe içine gömülmüş büyük senyörler vardı; öte yanda ise, kendi bozkır sefaletleri içinde kalmış göçebe savaşçılar. Bu göçebe savaşçıların taşkınlıkları yatıştırılmazsa, imparatorluğun birliği ve gönenci tehlikeye düşebilirdi; öte yandan, büyük senyörlerin yerli yaşama geçmeleri, fethedilmiş halk kitlesi arasında kaybolmuş olan Moğol öğeden saldırganlığını, giderek kişiliğini çekip alıyordu. Bununla beraber, atadan kalma Moğolistan'a seçkin bir yer ayrılmıştı; Moğol örf ve gelenekleriyle ayinleri sürdürülüyordu; daha da önemlisi, yerli ülkelerin incelmiş uygarlığına dayanılıyordu ve idare, bozkırların aceleci yönetimine göre yürütülmeyip ister istemez yerli görevlilerin ellerine geçtiği ölçüde daha da hızla oluyordu bu. Böylece, Cengiz Han Oğulları Hanedanı'nın son atak temsilcileri, Kubilay'la torunu Timur (1294-1307) daha o sıralarda, Moğol hanları olmaktan çok, Çin imparatorlarıdır. Ve bu nedenledir ki, çok geçmeden, iktidarın nimetlerinden uzaklaştırılmış olan Moğolistan Moğollarının taşkınlığı başladı: Yukarı Asya'da Kaydu'nun kurduğu bir hanlık, uygulamada imparatorluktan koptu. Moğol dünyasının birliğini kendi hesabına yeniden kurmak için artık, gücü de olmadığından, bu bozkır kabileleri topluluğu Çin'le İran arasın-

da bir perde oluşturdu; Yüce Han'ın otoritesi Çin'le sınırlıydı ve İran'da ise Hulagu'nun hanedanı sürüyordu.

Sonraki parçalanışın temel etkeni bu oldu böylece.

İleride, İran'daki hanlığın hızlı İranlılaşmasını anlatacağız ve Türk öğelerin gitgide artan üstünlüklerinin, Cengiz Han imparatorluğunun Batı yakasında, hem de birkaç kuşakta, Moğol adını değilse bile en azından ona özgünlüğünü veren şeyi nasıl yıprandırıp yok ettiğini göstereceğiz. Burada, Çin'deki Moğol egemenliğinin ani ve hızla düşüşünü hatırlatmak yetecek. Bu düşüşü de iki şey kolaylaştırdı: Bir yandan, gözdelerinin ya da kaba sofu Lamaların yönlendirdikleri, soysuzlaşmış son imparatorların zayıflığı; öte yandan da uyanan Çin milliyetçiliği.

Nasıl?

Bu son hareket, Cengiz Han Oğullarının yalnızca resmi dinlere değil, mezheplere de yayılan hoşgörü politikasının desteklediği ve daha önce Songların zulmüne uğradığı için başlarda Moğol rejimiyle uzlaşmış gizli derneklerde doğup palazlandı. Bu dernekler içinde en etkin olanlardan biri, Beyaz Lotus mezhebi, bir Budist mesihe, Meitreya'ya inançtan alıyordu saygınlığını; bu mesih, yakında gelecek ve dünyayı düzeltecekti. Gitgide büyüyen anarşinin, saraya egemen Lamaların aşırılıklarının, son olarak da kâğıt paranın sürüp giden enflasyonunun yol açtığı mali düzensizliğin güçlendirdiği devrimci hareket, 1352 yılında Kanton bölgesinden yola çıkarak, çok geçmeden bütün Güney Çin'e yayıldı. Düzensiz biçimdeydi önceleri; ve öyle olduğu için de başkaldıranların haydutluğu korkunç yıkıntılara neden oldu. Bununla beraber, hareketin içinden çok çabuk bir kişi belirdi: Budist rahipliği bırakmış 25 yaşında genç bir serüvenci, Çu Yuan-çang. Siyasal bilinci, birliklerine her türlü yağmayı yasaklayan sert disipliniyle sivrilip kurtuluş hareketinin başına geçti. Tüm Güney Çin'e egemen olduktan sonra Pekin'i kolayca ele geçirdi (1368) ve orada, atadan kalma bozkırlara kaçmış olan son imparatorlarının arkasından gitmemiş bütün Moğolları –acımasızca– öldürdü.

Çoğu kez kuzeyli fatihlerin eline düşmüş olan Çin'in tarihinde ilk kez olmak üzere, ulusal devrim önce Güney Çin'i –bir yüzyıl süren– Moğol köleliğinden kurtardı; arkadan, dört yüzyıldan beri yabancı kökenli hükümdarların ve askeri aristokrasilerin egemen olduğu kuzey bölgelerini yeniden fethetti. Çu Yuan-çang, Hong-vu adını da alarak, Ming Hanedanı'nı

kurdu. Hareket şu anlamda da ulusaldı: Temel gücünü, Çin'in asıl geleneklerine dönüşten alıyordu. Çu Yuan-çang da şaşırtıcı bir süreklilik duygusuyla, tüm Çin'e egemen olmuş, ne var ki dört yüzyıl önce çöküp gitmiş olan son ulusal hanedan Tang ailesinden geldiğini ileri sürüyordu. Otuz yıl süren –1398'de öldü– hükümdarlığı boyunca tüm çabası, Moğol egemenliğinden kalan boşluğu doldurmak, yeni Çin'i, temelde gelenekçi bir uygarlık yaratarak, en uzak ulusal geçmişine bağlamak oldu: Bütün bunlar, gitgide güçlenen bir mutlakiyet, Mandarinliğin yeniden kurulması, soyluluk unvanlarının geri getirilişi, Konfüçyüs kültünün resmi olarak kutlanması, kültür akademilerinin yenileştirilmesi üzerine kuruldu. Hong-vu, yalnızca bir alanda, o da din alanında, vaktiyle kendisinin de bir manastırda Budist rahipliği yaptığını hatırlayarak, Konfüçyüsçü aydınların dileklerini yerine getirmedi ve Budizmi korumayı sürdürdü. Geri kalan her noktada Çin, ulusalcı bir ruhla doluyor, giderek gelenekler içinde donup kalıyordu.

17. yüzyılda Minglerin düşüşüne değin sürecektir bu.

Böylece, Uzakdoğu uygarlıklarını, Moğol İmparatorluğu'nun kopuşuyla kendi üzerlerine kapandıkları ve Batı'yla hemen her türlü ilişkilerinin kesildiği bir anda bırakacağız. Avrupalılar, onlarla ilişkilerini çok sonra, 16. yüzyılın seherinde, Portekizli gemicilerin gezileriyle kuracaklardır. Büyük Moğol serüveninden kalan anıları, yeni Çin horlayıp kovuyordu gerçi; ne var ki, Çin inceliği ile Moğol gerçekçiliğinin kucaklaştığı bir sırada yarattıkları, bugün müzeleri süsleyen o tadına doyulmaz şövalye ve hayvan resimleri de kalmıştı o serüvenden. Batı Asya'da, Cengiz Han Oğulları destanının anıları daha uzun bir süre yaşayacaktır. Nice yüzyıl Rusya ovalarında göçebelik eden, birbiriyle benzeşmez ve hepsi de İslamlaşmış kalabalıklar Tatar adını yakıştıracaklardır kendilerine. Ve bir Türkmen olan Aksak Timur, Çin'de Minglerin iktidarı ele geçirmesinden pek az sonra, Maveraünnehir'deki yurttaşlarını bütün bir Yakındoğu'ya saldırıya geçirdiğinde, yine Moğol adının arkasına saklandığı ve Cengiz Han'ın, Çağatay'ın eserini sürdürüp onardığını ileri sürdüğü görülecektir. Ne var ki, aldatıcı bir hısımlıktır bu; çünkü Türk üstünlüğü Moğol egemenliğinin yerine çoktan geçmişti.

Kaşgar'dan ta Tuna'nın ağızlarına değin…

BÖLÜM IV

FEODAL AVRUPA'NIN GELİŞMESİ
(1150-1320 DOLAYLARI)

12. yüzyılın ortaları ile 1320 yılı dolayları arasında kalan zaman aralığına, Batı Ortaçağı'nın klasik dönemi olarak bakılır. Çünkü bu dönemdedir ki, Avrupa'da ortaçağ uygarlığı doruğuna varmış ve dengesini bulmuştur. Gerçekten, 1000 yılından başlayıp onca ilerlemeye yol açan o gürültülü atılım yatışır ve düzene kavuşur. İlişkilerde gitgide artan kolaylık, mesafelerdeki azalış, –Paris Üniversitesi gibi– bütün Hıristiyan ülkelerinden gelen insanların karşılaştıkları büyük düşünce kavşaklarının kuruluşu, bölgeler arasındaki çeşitliliklerin uzlaşmasını, yerelliklerin silinmesini, düzensiz buluşların ahenge kavuşmasını, birlik özlemlerini destekler. Büyük bireşimlerin, *Miroir*'ların (Mirat), içinde evrensel bilgilerin dökümünün yapılıp yöntemli bir biçimde sınıflandırıldığı ansiklopedilerin zamanıdır bu; ilahiyatçılar bütün dogmatik önerilerini birleştirip karşılaştırdıkları "Özet"ler, yargılama ile vahyi uzlaştırma çabalarındadırlar. Birlik ve denge arayışını dile getiren başka şeyler de vardır: Katedrallerin eşiğinde Tanrı'nın yüzündeki çizgilerle insanınkileri –alabildiğine güzellikle– birleştiren İsa suretleri, Tanrı'nın insan biçiminde ortaya çıkışı hakkındaki Hıristiyan inancını –en yetkin biçimde– ortaya koyan çehreler...

Ne var ki, sağlam değildir bu birlik, bu denge. Görünüşteki ahengin altından, derinlerde bütün değerlerde bir alt oluş vardır. Para ve ticaret, bugüne değin –hemen hemen– bütünüyle tarımsal kalmış olan bir dünyada her geçen gün biraz daha önem kazanmaktadır ve sosyal düzenin temelleri de sarsılmıştır bundan; daha önceden çatışmaya başlamış monarşilerin güçlenişi, laik düşüncenin doğuşu ve birden gelişimi Hıristiyanlığın iç bağlılığını tehlikeye sokmaktadır; iktisadi sıkıntıların, siyasal uyuşmazlıkların, vicdanlardaki huzursuzlukların habercileri vardır daha şimdiden ve bunlar ileride herkesin gözü önüne dökülecekleridir.

İlginç bir tablo özetle!

Nereden başlamalı anlatmaya?

Avrupa ekonomisindeki gelişmeleri iyice değerlendirebilmek için tarım ekonomisine göz atmak gerekir önce.

Tarım ekonomisinin sınırları

İç yerleşme hareketi, 1150 yılından sonra Batı'nın eski ülkelerinde ağırlaşmaya başlar. Gerçi 13. yüzyılda da bazı yerde denizden toprak kazanıldığı ya da yeni köylerin kurulduğu görülmektedir; ne var ki, genel olarak, ekilebilir toprak yüzeyi artmaz pek. Gerçekten, tarıma toprak kazanma o günkü tarım tekniğinin kullanılabileceği son sınırlarına varmıştı ve 11. yüzyıldaki o büyük yenilenişten beri de bu teknikte –hissedilir– bir değişme olmamıştır; hatta kazanılmış bazı toprakların verimsiz olduğu anlaşılmış ve birkaç –hayal kırıcı– hasattan sonra terk edilmişlerdir. Aslında tarım ekonomisini dengede tutmak için gerekli olmayan yedeği, alabildiğine azalmıştır ve açıcılar, senyörlerin ve kendi otlak ve bataklık haklarını savunan köy topluluklarının direnişiyle karşılaşmaktadırlar. Son olarak, kentlerin et ve deri gereksinmesi, dokuma tezgâhlarının yün gereksinmesi için kâr amacıyla hayvan yetiştirme, çiftçilerin yayılışıyla zıtlaşmaktadır: Eskiden, gelirini artırmak için yerleşecek insan çağıran sürülmemiş otlu toprak sahipleri artık itmektedir onları; çünkü ekilmemiş topraklarda daha kâr vardır şimdi, koyunlara ayrılmaktadır onlar, sığırlara ayrılmaktadır. Tarım, kırsal alanın genişlemesi ve ormanların korunması nedeniyle sınırlanmıştır böylece. Ne var ki, tarım fethinin durmasına karşın nüfustaki çoğalış sürdüğünden, 14. yüzyılın başlarında bir an gelir ki, kırsal kesim insanla dolup taşar ve tarımsal işletmeler de köylü ailelerini beslemekte güçlük çekmeye başlar. Üç yüzyıldan beri tarım ekonomisinin gelişmesini ve nüfuslandırmanın ilerleyişini arkasından çekip götüren ve hiç kuşkusuz, "Roma kökenli" uygarlığın gelişmesinin en sağlam temelini oluşturmuş olan –o yararlı– büyük eğilim, bütünüyle ortadan kalkmadan önce hızını yitirir böylece. 13. yüzyılın ortasındaki denge –belirtmek gerekir– besin maddelerinden çoğunun üretimini etkileyecek olan bir durgunluğun başlangıcıdır bir yerde.

Bununla beraber, Batı Avrupa'da, daha önce yerleşimin gerçekleştiği ülkelerde tarımsal ekonomide bir durgunluğun ilk

işaretleri kendini gösterse de iktisadi ilerleme öteki ülkelerde sürmektedir. Önce, Hıristiyan dünyanın kuzey ve doğu sınırlarında yeni toprakların yaratılması, köylerin kurulmasıyla: İskandinavya'da böyledir örneğin, eski merkezlere yeni yığılmalar, *torp*'lar eklenmiştir şimdi; özellikle büyük Doğu ovasında Alman kolonların ilerleyişi başlamıştır.

Batı tarihinin temel olaylarından biridir bu.

Gerçekten, 1150 yılına doğru Weser'in ötesinde Kuzey Denizi'nin kıyısındaki bataklıkların sessizliğinde hızlı bir yayılış içinde olan Alman yerleşmesi, Doğu'ya doğru açılmıyordu pek ve Karolenj devrinden beri de Slavların baskısı altında hayli gerilemişti. Gitgide Hıristiyanlaşan ve yavaş yavaş prenslikler halinde örgütlenen Slavlar ise, soylulara ve kiliseye sıkı sıkıya bağımlıydılar ve geçici nitelikte zayıf bir tahıl ekimiyle, pek ilkel bir tarım tekniğine bir parça uygun topraklarda da darı ekimiyle uğraşıyorlardı; kentlere rastlanmayan ülkeleri, büyük bir bölümüyle tarıma açılmamıştı. Açlıktan kadidi çıkmış, uzun zamandan beri de saldırganlığını elden bırakmamış olan bu yarı göçebe halklar tehlikeliydiler.

Başlarda onların akınlarına karşı direnme kaygısı içinde olan Almanlar, nüfustaki artış ve silahlardaki gelişme sayesinde Slavlar üzerindeki egemenliklerini yaymaya başladılar: 12. yüzyılın ikinci yarısında, Germen din adamları (Citeaux Tarikatı mensupları) ve Prémontré Tarikatı mensupları, Elbe ile Vistül arasında birçok manastır kurarken, imparatorluğun sınırlarına yerleşmiş prensler de yöredeki kimi Slav şefleri vasallıklarına sokarlar ve hâlâ pagan kalmış toprakların fethine girişirler. 13. yüzyılda hareket daha ileriye götürülür ve Baltık halklarına, Prusyalılara, Finlere ve Litvanyalılara, Avrupa'da paganlığın son önemli lekesini oluşturan bu halklara İsa'nın inancı dayatılmak istenir. Germen kökenli dinsel ve askeri tarikatlarca yürütülür bu.

Harekete, geniş bir tarım kolonileştirmesi de eşlik eder. Manastırlar ve prensler, yeni fethedilmiş toprakları şenlendirmek için Alman köylüsünün el emeğine çağrı çıkarırlar. Senyörler, işlerin yürütülmesini şövalyelere, özellikle de burjuvalara bırakırlar; onlar da zahmetlerine karşılık, şenlenmesine yardım ettikleri yeni köylerde ayrıcalıklı bir durum elde ederler ve senyörlük gelirlerinin bir bölümüne konarlar. Köylüler de uygun koşullarla çağrılırlar. Bu kitle halinde göç, hiç de kalabalık

olmayan bu bölgelerde ani bir nüfus çoğalışına yol açar ve tarımsal görünümü de kökünden değiştirir: Gerçekten, Alman kolonları, Slav topraklarına çok daha yetkin bir tarım tekniği getiriyorlardı. Ortakçı bir yapıya sahip büyük köyler, eskiden Slav adacıklarının bulunduğu bu ıssız topraklara yerleşirler.

Alman kolonileştirmesi yalnızca askeri planda, manastırlar eşliğinde ve kırsal nitelikte olmadı. Başka teknisyenler de geldi: Madenciler örneğin, özellikle de ticaretle uğraşanlar. Öyle olduğu için de eskiden sadece kasabacıkların bulunduğu bu bölgelerde kentler boy attı ve çoğaldı. Bu zengin topraklarda apayrı bir tarım tekniğiyle işleyen yeni tarımsal yerleşmeler, ticaret ekonomisine açıktılar. Birçok yeni köy, ayrıcalıklı bir pazar buluyordu karşısında; hepsi, bir kente sıkı sıkıya bağlıydı ve kent de onların büyük ticaret akımlarıyla ilişkilerinin kurulmasında rol oynuyordu. Böylece, hemen hemen tepeden tırnağa Germen olan ticaret merkezleri, Alman köylü göçünü çevreye bu biçimde serpiştirdi.

Burjuva kolonileştirmesi bu çevrenin de dışına çıktı giderek.

Böylesi genişliğine göç, Batı uygarlığının en üstün biçimlerini, hâlâ yaban kalmış ülkelere, o sıralarda Moğolların elinde bulunan bozkırların sınırlarına değin götürdü. Bu hareket, Slavlara bir sosyal çatı verdi ve yeni toprakları –büyük bir bölümünü– dışarıya satılan buğdaya açarak, Baltık Denizi'nde balık avcılığını geliştirerek, her türlü alışverişi yüreklendirerek Batı ülkelerindeki gitgide artan tarımsal durgunluğu giderip dengeledi ve büyük Avrupa ticaretinin açılışına katkıda bulundu.

Ticaretin yeni boyutları ve sonuçları

Zanaatın gelişmesine ve parasal değerlerin hızlı dolaşımına bağlı ticaret, 13. yüzyılın sonlarına değin Avrupa'nın bütününde genişlemekten geri kalmadı. Geniş bir iktisadi çevre örgütlendi giderek: İki temel odak görüyoruz: Kuzey Denizi dolayları ile İtalya yarımadası, yani yukarı ortaçağdan beri ticari alışverişin en yoğun olduğu iki yol kavşağı; bir de düzenleyici bir merkez, Champagne fuarları.

Kuzeydeki odağın gitgide gönenç kazanmasının asıl nedeni, kumaş üretiminin sürekli artması. Bu artışa neden olan da toplumun yukarı sınıflarında en iyi nitelikte, değişik ve göz alıcı renklerde yünlü dokumalara karşı istek; bir yerde, kibar

âlemindeki gelişmeye bağlı bir olay. En etkin işyerleri de yavaş yavaş Flandre Ovası'nda toplanır ve Batı'nın tanıdığı ilk büyük sanayi kentleri de orada kurulur. Üretimin büyük bir bölümü, uzak ülkelere dışsatım içindir ve birçok işe birden girişmiş büyük tacirlerce denetlenmektedir. Bu tacirler çoğu kez tezgâhlarını esnafa kiralar ve parça üzerine iş dağıtırlar, böylece küçük esnafı sıkı bir iktisadi vesayet altında tutarlar. O esnafın yanlarında çalıştırdıkları karnı aç işçilerse her türlü güvenceden yoksundur. 13. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak, sosyal huzursuzluklara yol açacaktır bu: İlk grevler, 1250 yılına doğru baş gösterir. Üretimde bir bunalım bile ortaya çıkar.

Çok miktarda kumaş üretimi, Flaman kavşağında ticareti destekler; 12. yüzyılın başlarından beri orada, bölgesel fuarlar da görülmektedir zaten. Çeşitli türde alışveriş vardır; hepsi de yavaş yavaş bir merkezde, Kuzey Denizi'nde bir yerde, Bruges'de toplanır. Ne var ki, Bruges bir aşamadır, başka yerlerden gelen tacirlere açık bir buluşma yeridir; burjuvalarında ise deniz mesleklerine merak yoktur, ticarete de yabancılar, önce Hansalılar, sonra da 14. yüzyılın başlarında İtalyanlar egemen olur.

Hansa, Almanların Baltık kıyılarına girişinden, yeni kentlerin, iç bölgelerdeki tarım ürünlerini satışa süren haliç kentlerinin kuruluşundan doğdu. 12. yüzyılın ikinci yarısında, bu kentlerin tacirleri bir ticaret birliği kurarlar ve Baltık deniz ticaretini tekellerine alırlar. Birlik gitgide büyür: Başlarda tacirlerarası bir birlik olan Hansa, 13. yüzyıl ortalarında kentlerin bir topluluğu olmuştur, yüreği de Lübeck'te atmaktadır. Ta Londra'ya ve Fransa'nın Atlantik kıyılarına değin uzanan ticaret, 13. yüzyıl sonlarında, gittiği yerlere Kuzey ürünlerini, kürk, bal, ringa balığı, Germenlerin yerleştikleri ülkelerin buğdayını taşır, tuz ve şarap yükler getirir oralardan.

Ne var ki, Hansa'nın rakibi vardır: İtalyan işadamları! Güneydeki bu odağın da başlıca dayanağı deniz ticaretidir ve gitgide iki limanda yoğunlaşmıştır: Venedik ve Cenova. Aslında Doğu'ya dönük olan bu ticareti Haçlı Seferleri'nin baltalaması beklenirdi, olmamıştır: İtalyan tacirleri, Doğu'da acente kurmak ve bazı iktisadi ayrıcalıklar karşılığında donanma desteği sağlamışlardır askeri seferlere. Öte yandan, 12. yüzyılın sonlarından başlayarak, Kutsal Savaş düşüncesi de hızından pek kaybettiği için Müslüman prenslerle ticaret anlaşmaları

yapmışlardır. Bütün bunlardan dolayı, ve ayrıca, dev kadırgaların gitgide daha kullanılır olması, –ilk deniz haritalarının yapılması gibi– denizcilik sanatındaki ilerlemeler sayesinde bu tacirlerin etkinlik alanı daha da genişlemiştir.

13. yüzyıl başlarında, o tarihe değin Bizans ticaretinin tekelinde bulunan Karadeniz açılır önlerine. Kırım ve Azak Denizi yoluyla bozkır halklarıyla ticarete başlarlar. 1250 yılına doğru Moğolların, Karadeniz kıyılarına değin tüm Asya'yı içine alan bir devlet kurmalarından yararlanarak, Uzakdoğu ile doğrudan ilişkilere girmeyi ararlar: Daha önce gördüğümüz gibi, kimi Cenovalı ya da Venedikli ta Hint'e, Çin Denizi'ne, Güney Asya adalarına kadar giderler. Cenovalılar, Cebelitarık'ı geçerek güneye, Afrika kıyılarına uzanırken, bir yandan da kuzeye doğru İspanya Yarımadası'nın çevresini dolaşırlar. 13. yüzyılın sonlarında İtalyan denizciliği, Hıristiyan ya da Müslüman ayırmadan, Kûfe ya da Trabzon'dan Pera'ya, Kahire ve İskenderiye'den Tunus'a ve öteki noktalara kadar sürekli kolonileriyle bütün bir Akdeniz dünyasını kuşatmıştır.

Şap, baharat, büyük lüks eşya gibi Doğu ürünlerinin Avrupa'ya taşınması; özellikle kumaş ve ince bez gibi Avrupa tezgâhlarının bazı ürünlerinin Doğu'ya götürülmesi; Küçük Asya'dan Fas'a kadar Müslüman limanları arasında deniz taşımacılığı, Cenova ve Venedik denizcilerinin tamamlayıcı etkinlikleri bunlar olmuştur bu dönem boyunca. Büyük kâr bırakan girişimlerdir bunlar; çünkü pek yüksek değerde mallarla ilgilidir ve Sudan'ın sarı madeniyle beslenen Berberi limanlarında kolayca altına dönüşmektedir. Ne var ki, büyük sermayeleri denizin ve korsanlığın rastlantılarına bıraktığı için tehlikeli girişimlerdir de. Öyle olduğu için de 1150 yılından 14. yüzyılın başlarına değin ticari ve mali uygulamayı getiren bütün teknik yeniliklerin konusu, mali örgütlenişin yanı sıra işte bu tehlikelerin azaltılması olmuştur. Venedik'teki gelişmeler bu bakımdan daha az göz alıcı niteliktedir; çünkü geniş çıkarlar topluluğu olan bu cumhuriyeti, 13. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak en büyük tacirler denetlediği için gemi yapımı tekelini ellerinde tutarak ve belli tarihlerde –koruyucu gemiler eşliğinde– toplu ticaret kervanları düzenleyerek, tehlike ve zararların en büyük bölümünü üstleniyorlardı. Sermayenin korunması, orada sadece ortaklık anlaşmalarının çoğaltılmasıyla sağlandı. Çok daha bireyci bir yapı taşıyan Cenova'da ise, tersine, ortaklığın daha

yetkin biçimleri bulundu. Yüksek faizli bir tür deniz ödüncü, deniz tehlikelerine karşı sigortanın ilk biçimleri orada uygulandı. Bütün bu parçalı yatırımlar, çoğu kez toprak aristokrasisinden gelen sermaye sahipleri ile denizcilik ve ticarette ustalaşmış kişiler arasındaki bütün bu işbirliği, İtalyan limanlarında işlerin sürekli gelişmesini sağladı. Biraz gecikerek de olsa, içerdeki İtalyan kentlerinin burjuvaları da katıldı bu ticarete; üstelik, daha büyük sermayeleri toplayarak, sanayinin katkısıyla bankacılığı da sokuyorlardı bu etkinliğe.

Bu bankalar öylesine güçlenirler ki, krallara borç vermeye başlarlar.

> O zamana değin İtalyan grubu ile Kuzey Denizi grubu arasındaki ilişkiler, Alpler'i ve Fransa krallığını kateden karayollarıyla oluyordu. Bu gidiş geliş yolu üzerinde, Champagne bölgesinde fuarlar, 12. yüzyıldan başlayarak tüm Avrupalı tacirlerin rastlaşma yeri olur. Yalnızca alışveriş yapılmaz buralarda, tacirler arasında hesaplar da görülür. Emre yazılı senet uygulaması, bu fuarlarda yayılır. Fuarların gitgide artan etkinliği, 1296 yılına doğru doruğuna varır. Ne var ki, 13. yüzyılın sonlarında bu rolü hızla azaltan olaylar da baş gösterir: Tacirler yavaş yavaş yerlerine yerleşmişler, başka ülkelerde şube açarak, yazılı ticari işlemlere başvurarak alıcılarıyla bizzat yüz yüze gelme zorunluluğundan kurtulmuşlardır; karayolunda değişiklik olmuş, özellikle gemi tekniğindeki değişiklik nedeniyle düzenli deniz seferleri başlamıştır; çok daha genel nitelikte bir başka değişiklik, Champagne fuarlarının çöküşünü tamamlamıştır: Kentleşmenin gitgide yayılmasıdır bu. Çünkü her kent, kendi bölgesinde bir pazardır ve fuarların oynadığı rolü oynamaktadır.

13. yüzyılın sonlarında özellikle hızlanan ticari etkinlik, para dolaşımına da bir yenilik getirmiştir. Başta, piyasadaki değerli maden miktarı artmıştır; ama asıl önemlisi, ödeme kolaylıkları yayılmıştır. Para basımı da gelişmiştir; tam ayarda ve sabit değerli bazı paralar –12. yüzyılın sonlarından başlayarak İngiliz sterlini ile Suabların helleri– yerel paraları, kendi çıktıkları bölgelere hapsetmiştir. Ayrıca, büyük ticaret için Bizans ya da Arap paraları yetersiz kaldığından, yüksek değerde para basımı başlamıştır; sarı maden özellikle İtalyan kisvesi altında dolaşmaktadır, altın florinin kazandığı başarı olağanüstüdür ve ticari etkinlikteki genişlemenin de en belirgin simgesidir.

11. yüzyıldan başlayarak, alışverişteki ve paranın dolaşımındaki gelişmeye eşlik eden fiyatlardaki yükseliş, bu dönem boyunca hızını sürdürüyordu: Böylece Normandiya'da, 1180 ile 1260 yılları arasında tarım ürünlerinin fiyatı, dolayısıyla toprak kirasındaki fiyatlar % 50 artar. Bu fiyat yükselişi, önce kentlerdeki zanaatkârlar olmak üzere üreticilere yarar sağlar. Devir, bilindiği gibi, güçlü bir kentleşme devridir; dev katedrallerin yapımı, sürekli bir büyüme içinde olan bütün bu kentlerdeki gönencin tanığıdır. Öte yandan, zanaat meslekleri de örgütlenirler: Hayır işleme amacına dönük bir dinsel tarikatın çevresinde, bir işte uzmanlaşmış ustalar, kalfalar ve çıraklar "meslekler" ya da "sanatlar" diye loncalar halinde birleşirler. Mesleğin yerine getirilmesini düzenlemektedir bu gruplar; özellikle de çalışma süresini, yöntemlerini, ürünlerin niteliğini denetleyerek, rekabeti azaltmakta ve ustalar arasındaki eşitliği sağlamaktadırlar.

Ticaret ekonomisi kırsal kesime de daha derinliğine girer aynı zamanda. Kırsal kesimdeki üreticilerin önlerinde gitgide genişleyen pazarlar açılmıştır; bu pazarlar, üreticileri ürettiklerinin gitgide artan bir bölümünü satışa çağırmaktadır. Tarım işletmelerinin yapısında derin değişikliklere yol açar bu: Bağcılıkta büyük gelişme vardır; boyacılıkta kullanılan bitki yetiştirilmesi yaygınlık kazanır; büyük kentlerin et gereksinmesi için hayvan besleyiciliği gelişir; yün ticareti kırsal ekonomiyi altüst etmiştir: Özellikle İngiltere'de köylülerle senyörler, dışsatımcıların isteğine yanıt vermenin gayreti içine düşmüşlerdir. Şimdi, topraklarında yalnızca yaşamayı değil, kâr amacıyla ondan daha çok ürün sağlamayı düşünen tarım üreticilerinin anlayışındaki bu değişiklikle ilişkili iki de olay vardır: Bir yandan, toprak kiralamada yeni biçimler çoğalmaktadır ve toprak artık sürekli değil, vadeli, bazen birkaç yıllığına kiralanmakta, bu yolla savsaklayan çiftçi de saf dışı edilmektedir; öte yandan, tarımla ilgili yeni eserler kaleme alınmaktadır.

Tarım işletmeciliğinin bu gitgide açılıp serpilişinden hareket eden toprak sahipleri, toprakta çalışmayı özendirerek ve isteklerini çoğaltarak köylülerden çok daha fazla yarar sağlamaktadırlar bazen. Sermayelerini senyörlerin toprağına yatırıp tıpkı ticarette olduğu gibi onu değerlendirmek isteyen kimi burjuvalar da vardır. Ne var ki, ekonomideki bu yeni yönelişten ilk yararlananlar genellikle küçük işletmecilerdir. Özellikle Fran-

sa'da böyledir: Orada soylular, para ekonomisinin girişinden, kendilerinin doğrudan doğruya toprağı işletmekten kurtulmaları doğrultusunda yararlanırlar; toprakta kendilerine ayrılmış bölümü azaltır, onu büyük ölçüde malikânelerinde çalışan kâhyalarına kiralar ve kiracılardan, daha önce istedikleri ürünleri de nakde çevirirler. Senyörlerin de başvurdukları yollar vardır: Kendilerine ayırdıkları toprak bölümünün daha iyi değerlendirilmesine dikkat kesilirken, bazı haklarını da tutar kendilerine bağlı olanlara satarlar; köyler, bir bağışıklık sözleşmesiyle, kendilerini en çok sıkan haraçlardan kurtulmaktadırlar gitgide.

Sosyal değişiklikler

İktisadi gelişme, ilişkileri, toprağın üzerine kapanma döneminde belirlenmiş olan toplumun çeşitli sınıf ve zümreleri arasındaki ilişkileri de değiştirdi. Aslında karmaşık bir görünümü vardır bu sosyal değişmelerin; ama öyle de olsa, durumları daha çok çeşitlendirmiş, –o zamanlar İtalya'da revaçta olan bir deyimle– "şişkolar"la "cılızlar" arasındaki mesafeleri daha fazla artırmıştır. En başta göze çarpan sonuçlar da bunlardır. Çoğu soylu olmayanın durumu düzelirken, soyluların durumunda da çöküş başlamıştır.

Sosyal durumları, 12. yüzyıl başlarında yeknesaklaşma süreci içinde olan köylülüğün arasına para ekonomisi daha fazla farklılık getirdi. Hızla gelişen alışverişin içine çekip aldığı kimi köylüler daha çok harcamaya başladılar. Özellikle prenslerin artan vergileriyle de sıkıştırılınca takattan düştüler ve yetersiz kaynaklarını tamamlamak için borç almak, topraklarının bir parçasını rehin altına koymak, hatta bazen bir yardım karşılığında topraklarının tam sahipliğini yitirmek zorunda kaldılar. Zenginlerin sömürüsüne teslim olmuş bu çökmüş sınıfın aşağı durumunu, 13. yüzyılda Roma hukukundan edindikleri bilgilerden de esinlenen meslekten hukukçular, eskisinden hayli farklı yeni bir servaj çerçevesi içine getirip sokarlar; kendine özgü yükümlülükler ve efendinin keyfi hareketlerine tâbi nitelikler taşımaktadır bu durum. Bir yurtluğa bağlı, "istenildiği kadar angarya yüklenebilecek ve sömürülebilecek" olan bu serfler, Fransa'da nadir, Almanya'da az sayıda olmakla beraber İngiltere'de köylülüğün çoğunluğunu oluşturmaktadır. Bununla beraber, İngiltere ve İtalya dışında köylü kitlenin maddi

durumunda hissedilir bir düzelme vardır genel olarak; ve artan vergilere karşın bu sınıf, 13. yüzyılın ikinci yarısında olağanüstü bir gönenç dönemi yaşar; o kadar ki, belleklerde yer edecektir bu ve kuşkusuz, Fransa'da Kral Saint Louis'nin saygınlığını yükseltip iktidarının anısını taze tutmakta yardımı olacaktır. Son olarak kırsal kesimde küçük bir seçkin grup, servetler hiyerarşisinde pek açık bir yükseliş gösterir. Şövalyelerin "skandal" diye gördükleri bu yükselişin bir işareti olarak –o gülünç– sonradan görme köylü teması, 13. yüzyıl başlarında edebiyata birden girip yayılır. Gerçekten, çalışmasının ürününü satmada daha hünerli davranıp küçük bir sermaye toplamayı başarmamış, komşusunun topraklarından rant elde etmemiş, sıkıntı içindeki şövalyelerden toprak satın almamış, giderek küçük bir senyörlük kurmamış, çevrede alabildiğine iktisadi bir egemenlik eline geçirmemiş, aylaklık içinde, yani soyluca yaşamayan böylesi yontulmamışların bulunmadığı pek az köy vardır; bu yeni zenginlerden çoğu, köyde kalmış önemsiz soyluların kızlarıyla evlenir ve kimisi de 1250 yılından sonra, kendisini kibar takımından diye kabul ettirmeyi başarır.

Açıktır ki, iktisadi yükseliş, çok daha kolay para kazanılan ve kazanılanın da nemalandırıldığı kentlerde daha ileriye gitti. Ne var ki, orada da bu yükseliş herkes için aynı olmadı ve burjuva halkın bir bölümünü ötekine bağımlı kılacak biçimde gelişti işler. 12. yüzyılın ortalarında, hemen bütün kentlerde büyük servetler yığmış tacirlerin sayısı artar. O tarihten başlayarak da içlerinden çoğu, paralarını mülklere yatırmaya başlarlar: Evlerini taştan yaptırırlar, taşınmaz mal rehini üzerinden ödünç para verirler; kent dolayında öşür, rant ve senyörlükler satın alırlar. Böylece, servetler kararlılık kazanır ve hemen hemen her kente egemen küçük bir kast oluşur; üyeleri alışverişle zenginleşmeyi sürdüren, ticaretin rastlantılarına karşı kendilerini mülkleriyle koruyan kişilerdir bunlar. Ellerindeki sermayeye dayanarak, en kârlı işleri, uzun mesafelere ticareti, para ticaretini kendilerine ayırmışlardır. Bağlı oldukları mesleki kuruluşlar, zanaatkârların küçük "meslek"lerine egemen durumdadır ve bu kuruluşlar, kent toplumunun iskeletini oluşturdukları, giderek ortak sorunların yönetimini üstlendikleri için en zengin burjuvalar, en güçlü meslek kuruluşları aracılığıyla beledi işleri denetler ve komündeki kentlerde belli başlı yöneticilikleri ele geçirirler. Böyle olduğu içindir ki, Flandre'ın sanayi kentlerinde büyük

kumaş tacirlerinin önde gelenleri, kendi kurallarını daha aşağıdaki yün emekçilerine dayatırlar; Floransa'da komünü, 13. yüzyılın sonlarında *popolo grosso* yönetmektedir ve onun içinde de üstün durumda olan büyük işadamlarıdır. Kentin kurumlarına el koyan, bu yolla da iktisadi yaşamı kendi çıkarlarına göre daha iyi örgütlemek, giderek komünün maliyesini yönetmek olanağını elde eden zengin burjuva zümre, üstünlüğünü yerleştirir ve kendilerini orta sınıflardan ayıran çukur derinleşir. Bu zümre, bir kast düşüncesi gereği, sonradan görmelere kendini kapama eğilimi içine girer; örneğin, 1296 yılında büyük Venedik Konseyi kapatılır. Bu zümrenin içinden kimisi, şövalyeler aracılığıyla soylular arasına girerler.

İktisadi gelişme, bazı istisnalar dışında, eski soylu sınıfın zararına gelişti. Gerçekten, ilke olarak aylak yaşayan, savurganlığı başta gelen bir erdem olarak bellemiş şövalye, harcama fırsatlarının çoğaldığını görür. 13. yüzyılda, atalarının kırsal ve yalın yaşamlarıyla uyuşmaz olur artık; toplantıları ve sarayları daha titizlikle ziyaret eder ve oralara da tacirlerin sattıkları "soyluluk" renkleri döşenmiş kumaşlar giyinmeden gidemez; askeri donanım gitgide daha karmaşık bir hal alır ve daha etkili de olsa, şimdi daha pahalıdır. Kale ve surları güçlendirmek olduğu gibi, onlara saldırı sanatı da gelişmiştir; eski ahşap ve topraktan kuleyi taştan bir bedene dönüştürmek gerekir; şato sahipleri şimdi, silahlı askerlerin hizmetini sık sık satın almak zorunda kalmaktadırlar; ücretli askerlik, 12. yüzyılın son otuz yılında Batı'da yayılır ve yüz yıl sonra da bütün ordular ücretli olacaktır; ve küçük soylular da atadan kalma çiftliğin çevresine bir çukur kazdırmaya, ona kuleler eklemeye, giderek müstahkem bir konut haline getirmeye başlarlar. Ne var ki, para ister bütün bu şeyler ve her şeyin fiyatı yükseldikçe bu para da artar sürekli. Nakit kullanımı her yere girmiştir. Kızlara topraktaki miras payı ayrılmamaktadır artık, onun yerine nakit olarak bir çeyiz verilmektedir; kiliselere sadaka diye gitgide daha az toprak ve gitgide daha fazla nakit adanmaktadır; yıldönümleri, ayinler, kiliseler vasiyet edilmekte, bunlar için mülkten sürekli nakdi rant ayrılması şart koşulduğu için kuşaktan kuşağa miktarı artmakta ve mirasçılara da ağır yükümlülükler getirmektedir. Gerçi soylunun kendine ayırdığı küçük bir bölümün, hizmetçileri marifetiyle doğrudan işletilmesi, ürün vergisi olarak elde tutulan ondalık, evin geçimini sağlamaktadır; ancak, geri

kalan her şey için şövalyenin paraya gereksinmesi vardır. Tüm ödentiler ve angaryalar nakde dönüştürülmüş de olsa, senyörlüğün aldığı vergiler nakdi kaynakları hissedilir ölçüde artırmış da olsa, bir yerde yetersiz kalmaktadır bu ve 13. yüzyılın başlarında, şövalyelerin bütçeleri sürekli açık vermektedir. Soylular, yaşam düzeylerini sürdürmek için daha önceleri hısımlarından ya da dostlarından borç alırlardı: Şimdi onlar da sıkıntı içinde olduklarından, en gönençli dinsel kuruluşlara, burjuvalara, kentlerin "lombard"larına, prenslere el açılmaktadır. Kredi de tükenince, mal varlıklarından parça parça devretmeye başlarlar; hak ya da mülk olarak yapılan bu satışlardan yararlananlar da daha güvenli bir yatırım aranışı içinde olan zengin köylüler ya da burjuva kapitalistlerdir.

Bu iktisadi sıkıntı, giderek yoksullaşma, bazı soylu olmayan sınıfların yükselişi bahasına olan bu düşüş, soylu sınıfta bir korunma tepkisine yol açtı: Toprak varlığını korumak amacıyla, aynı sıradan mirasçılar arasında eşit bölüştürme konusundaki o eski âdetten vazgeçildi ve en büyük parçanın en büyük oğula bırakılması ya da bütün küçük kardeşlerin dinsel yaşama adanması âdeti yerleşti. Aynı zamanda, şimdi fiili bir üstünlükten de yoksun oldukları için soylular, onursal ayrıcalıklarına, kökenlerini belli eden dış işaretlere daha çok bağlandılar; kimi yerde bazı giyim biçimlerini, bazı renkleri tekellerine aldılar ve soylu olmayanların silah taşımalarının yasaklanmasına kadar vardı bu. Sınıf bilincindeki yoğunlaşmanın bir sonucu olarak, soyluluk Fransa'da, 13. yüzyılın başlarında, askerlikte uzmanlaşmış olmaktan, şövalyelikten, yani zenginlikten ayrı, "kanla geçen" bir nitelik olarak görülmeye başlandı. Şövalyelerin çocuklarının ve torunlarının sosyal üstünlüğünü göstermek üzere, yeni unvanlar çıktı ortaya.

Sonunda kime yaradı bu sosyal değişiklikler?

Bütün bu sosyal değişiklikler, yani soylu olmayan seçkinlerin zenginleşip de yükselişlerini benimseyip onaylayacak bir iktidar desteğine gereksinme duymaları; fazla olarak, soyluların yoksullaşıp da halklarını ve hizmetlerini güçlülere satmak zorunda kalmaları, kimi prenslerin işine yaradı: Para ekonomisinin gelişmesine oranla en uygun yerlerde bulunan ve onlardan kendileri için yararlanabilecek kimi prenslere otoritelerini yaymak olanağını sağladı bu değişiklikler; kimi şato sahipleri küçük prensliklerini güçlendirmek olanağı buldular bu yolla. Ancak, gelişmeler asıl, kralları kârlı çıkardı; çünkü onlar mali

yetkilerini geniş bir toprak parçasında uyguluyorlardı ve öte yandan, parayı ellerinde tutanların üzerinde, elverişli durumlarda onlardan ödünç alabilecek kadar saygınlıkları vardı ve yeterince etki araçlarına sahiptiler.

MONARŞİLERİN GÜÇLENİŞİ

Böylece, para ekonomisinin yayılışı, araya başka ilişkilerin gitgide artırdığı kolaylıkların da girmesiyle, 12. yüzyıl ortalarıyla 14. yüzyıl başları arasında Batı'nın siyasal yapısında görülen temel değişikliğin başlıca nedenlerinden biri oldu. Nedir o değişiklik? Latin Hıristiyanlığıyla karışan ve bir yığın küçük özerk hücreden oluşan bir kitlenin yerine, yan yana duran –alabildiğine– bireyselleşmiş, geniş topraklara hükmeden egemenlikler geçti. Modern Avrupa devletlerinin ilk taslaklarıdır bunlar. Bununla beraber, bölgeden bölgeye hayli değişik görünümlere büründü bu değişiklik.

Nasıl?

Fransa krallığı

Gerçekten, 11. yüzyılın başlarında feodal dağılıştan –başkalarından çok daha– fazla etkilenmiş görünen Fransa krallığında güçlerin bir araya gelişi, en düzenli ve en sürekli çizgiyi izledi. 12. yüzyıl ortalarında krallığın daha şimdiden elverişli bir durumu vardır orada. Altı kuşaktan beri her hükümdara bir oğul veren mutlu bir rastlantı, krallık onurunun miras yoluyla geçmesi ilkesinin gitgide yerleşmesine olanak sağladı ve onun sayesindedir ki, Capet ailesinin toprak varlığı Tac'a sıkı sıkıya bağlanmış oldu ve ona senyörlüğünde bir temel sağladı; kuşkusuz orta halliydi bu, ama kararlılık taşıyordu ve uygun bir yerdeydi. 1080 yılı dolaylarından başlayarak, krallar bütün dikkatlerini bu mülk üzerinde yoğunlaştırarak, onu bozulmadan, hatta daha da genişlemiş olarak mirasçılarına bırakırlar; ayrıca, sınırlar içindeki tüm laik senyörlere de iktidarlarını kabul ettirirler. Arkadan, 1160 yılına doğru, iktisadi güçlerin, krallığın bütününde Capet'lerin mirası kadar geniş ve derli toplu bölgesel egemenliklerin gelişmesini desteklemeye başladığı aynı anda, Capet'ler eylemlerini kararlı bir biçimde, Île-de-France dışına yayarlar. O tarihten başlayarak, bir yüzyıldan fazla bir süre içinde, monarşik iktidar güçleniş içinde olacaktır.

Fransa kralı, şato sahibi olarak belli ayrıcalıkları olan bir *senyördü*. VI. Louis, Philippe Auguste, VIII. Louis, Saint Louis, bu senyörlüğü genişletip yaymakta hiçbir fırsatı kaçırmadılar: Askeri fetihler ya da –bir parça aşağılık– uzlaşmalarla, gitgide örflere giren el koymalarla, uyanık bir evlilik politikası güderek, korudukları dinsel kuruluşların bazı mülklerine ortak olarak yürüdü işler; bazen, 1204 yılında Normandiya dukalığının krallığa katılmasında olduğu gibi, bir büyük lokmanın yutulduğu görüldü; özetle, küçük ya da büyük kazançlarla, ama sabırla oldu her şey. 1275 yılına doğru, Capet'lerin sızmasından yakasını sıyırabilmiş dört prenslik kalmıştı çevrede; bazen dilleriyle, ama asıl örfleri ve anlayışlarıyla kişiliklerini korumuş olan dört prenslik: Flandre, Guyenne, Burgonya ve Bretanya.

Fransa kralı, şato sahibi olarak, feodal senyördü aynı zamanda; öyle olduğu için de birçok vasal, kulluğa girmiş olduğundan dolayı, kişisel hizmetle yükümlüydü ona. Capet'ler bu durumdan da yararlandılar: Krallığın içinde, feodal ilişkileri, başında kralın bulunduğu geniş bir piramit olarak, sabırla örgütlediler; böylece, henüz krallık mülküyle doğrudan doğruya bütünleşmemiş soyluların toprakları kuşatılmış olacaktı. 13. yüzyıl içinde Fransa hızla feodalleşti: Tüm yüksek sınıf, toprak ilişkileriyle ve kişisel ilişkilerden oluşan bir sistemin içine alınmış oldu; bütün bu ilişkiler tutarlıydı ve hepsi birlikte kralın kendisine doğru yönelmişlerdi. İlke olarak, önce kralın kimsenin kulluğunda olmadığı kabul edildi; sonra, zorla ya da başka yollarla kral, daha önce kulluğuna girmemiş olan, krallığındaki önde gelen tüm kişilerin kulluğunu elde etti yavaş yavaş. Son olarak da kral ve görevlileri, bu senyörlük üstünlüğünden yarar sağlamanın fırsatlarını kolladılar: Bütün bu "fief"ler, silahlı hizmet, sarayda hizmet, aynı zamanda mali hizmetle yükümlüydüler; özellikle kralın yardımcıları bağımlı senyörlüklere karışabilecek, bazı şatolardan yararlanabilecek, kimi suçluların istemlerini kabul edebilecek, timar sahibini soluk soluğa tutmak için feodal örfün incelikleriyle oynayabilecekti.

Kralın otoritesindeki bu ilerleme, iktidar organlarının gelişmesine de yol açtı. Bu organlar, 12. yüzyılda pek ilkeldirler: Kralın hısımları, hizmet edenleri, dostlarından oluşan küçük bir grup vardır kendisine yardım eden; bu grup, danışma görevini yerine getirmek üzere gelmiş vasallarla giderek büyür, kralın "divan"ı çıkar ortaya. Saray, senyörlüklerin her birinde yerini korumak, oralarda haklarını kullanmak, gelirlerini toplamak

için görevliler (*ministérial*) de kullanmaktadır. 13. yüzyıl başlarında, kralın toprakları birden büyüyünce, bu orta halli kadroya daha güvenli, daha etkin görevliler eklemek gerekti: Çoğu, kralın çevresindeki küçük şövalyeler arasından seçilen bu görevliler (bailli ve sénéchal) uzakta senyör kralı temsil ediyorlardı. Merkez idare organları da farklılaşmaya başladı aynı zamanda. Sarayda uzman bölümler çıktı ortaya ve gitgide özerklik kazandılar ve sürekli hale geldiler: Adaletle görevli bir bölümün (*Cour en Parlement*) yanı sıra krallık maliyesini denetlemekle görevli bir bölüm (*Chambre des Comptes*) görüyoruz. Bu organlarla kral arasında herhangi bir zıtlaşmaya da rastlanmaz. Böylece, 1250 yılına doğru, geniş ölçüde bu yardımcıların da katkılarıyla Fransa kralının egemenliği alabildiğine güçlenmiştir. Bir yüzyıldır sürekli başkent görevini gören Paris'in düşünce dünyasındaki saygınlığının da bunda rolü vardır; ve bir de feodal bir senyör de olsa, kendinden öncekilerden çok daha fazla adalet üzerine titreyen bir kralın.

Saint Louis'dir kastettiğimiz!

Ne var ki, 13. yüzyılın son çeyreğinde, gitgide güçlenmiş olan krallık iktidarı nitelik değiştirmeye başlar. İki şeyin etkisiyle oluyordu bu: Önce, bir düşüncenin, kamu iktidarı düşüncesinin etkisini görüyoruz. Yüzyılın başından beri Roma hukuku üstüne yapılan araştırmalardan yeni bir egemenlik kavramına varılmıştı; buna göre iktidar, "ortak yarar"a uygulandığı için özel mülkiyetin konusu olamazdı. Özellikle, "légistes" diye adlandırılan ve güneyde Montpellier okulunda okumuş hukukçuların yaydıkları bir düşünceydi bu. Bir etki de doğrudan doğruya kralın adamlarından geliyordu: Yeni bir zümre, iktidar görevlileri, kanun ve kalem erbabından oluşan bir zümre doğmuştu. Kamu iktidarı düşüncesinin etkisi altında, onlara göre de krallık sınırları içinde *imperium*'u, yani tam egemenliği kullanacak olan yalnızca kraldır. Aslında bunu söylerken, kendi adlarına da konuşmuş oluyorlardı. Nitekim, o tarihten başlayarak, şimdi ideal ve anonim olarak anlaşılan bir otoriteyi topluca ellerinde tutan, kendi kendine işleme yeteneğine sahip bir idare makinesini temsil eden hükümet görevlileri, kralın kişiliğini gölgede bırakmaya başladılar: Güzel Philippe, işlerin yürüyüşü üzerindeki etkisi tartışılabilecek ilk Fransız kralıdır. Taç giyme töreni önemini yitirirken, monarşik iktidar o andan başlayarak, çok daha soyut ve kişilik dışı bir niteliğe büründü.

Kendi dışında başka herhangi bir iktidara üstün ve özünde özel senyörlerin gücünden farklı olan bu hükümran otoritenin yeni görünüşü de yeni gelişmelere yol açıp kralı destekledi. Şu düşünce kabul edilmeye başlandı yavaş yavaş: Kral artık, kamu yararına hareket ederken ortak iradeyi dile getirmektedir; ve kendi malikânesinin ya da feodal ilişkilerin dışında, uyruklarının yardımını istemek ya da başka yardımlara başvurmak hakkı vardır onun. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu son noktadaki ilerleme pek yavaş oldu: 14. yüzyıl başlarında, kendi senyörlüğünün olağan gelirleriyle artık yetinemeyeceği, vergi toplaması gerektiği düşüncesi baskın çıkmaktan uzaktı henüz. Paranın gitgide önemli bir rol oynadığı bir dünyada, ücretin krallık ordusunda yayıldığı, ücretli askerliğin vasal hizmetlerin yerine geçtiği bir anda monarşinin mali organları çekirdek halindeydi.

Fransa'da bunlar olurken, İngiltere'de ve imparatorlukta gelişmeler pek farklı bir doğrultudadır.

İngiltere

Küçük İngiliz krallığında, Normandiyalı William'ın fethi feodal sistemi yerleştirmişti; her şey hükümdara doğru yönelmiş, o ise –kuzey ve batı sınırındakiler dışında– feodal prensliklere göz açtırmıyordu. Fatihin, arkasından da oğullarının sıkı sıkıya dizginledikleri İngiliz-Norman aristokrasisi, I. Henry'nin ölümünden sonra ortaya çıkan taht kavgalarından yararlanmayı düşündü (1135); kendisinin yoksun bırakıldığı Kıta Avrupa'sındaki gibi bir özerklik kazanmak istiyordu: Kralın malikânesinin önemli bir bölümüne el koydular, şatoları ele geçirdiler, yeni kaleler yaptılar, daha güçlü yerel güçler yarattılar.

Ne var ki, kısa ömürlü oldu bu hareket.

II. Henry Plantagenet'in –1154 yılında– başlattığı monarşinin onarılması, Sakson döneminin temel kurumlarını –büyük bölümüyle– koruduğu ölçüde kolay yürüdü: Bu kurumlarda tüm halkı yerel meclisler çerçeveliyor ve herkes "Ortak Kanun", yani kralın kanunu altında bulunuyordu; bu kanun ise krala, istila ânında tüm özgür insanların silahlı hizmetini sağlıyordu. Başta bu nedenlerle, monarşik iktidar bir engele rastlamadan açılıp serpilebildi. Başlıca organları, dikkatleri çekecek kadar erken gelişti: Kralın otoritesiyle donanmış yerel görevliler (Şerifler); belli dönemlerde krallığı dolaşan yargıçlar ve aynı

zamanda mali bir denetim aracı (Echiquier); son olarak da merkezde bir adalet divanı görüyoruz. Bu divan çok geçmeden ikiye bölünecektir. Biri (Ortak Sıra) yerinde kalacak, öteki (Kral Sırası) hükümdarla dolaşacaktır. Hepsi de krallığa sağlam bir yapı kazandırmaktadır.

I. Henry ile oğlu Aslan Yürekli Richard, dönemlerinin en güçlü kralları ve kendilerine bağlı meslekten yetişme bir görevliler zümresine sahip tek hükümdarları oldukları gibi, aynı zamanda en zengin krallardı; çünkü feodal haklarından alabildiğine yararlanıyorlardı. Ne var ki, bu sert yükümlülükler bütün ağırlıklarıyla toprak senyörlerinin üstüne çöküyordu. Fransa'da soylular çaptan düşerken, İngiltere'de bu senyörler iktisadi bakımdan güçlenmektedirler. Bunun sonucunda, krallık otoritesi Fransa'da Capet'lerde olduğu gibi yayılıp genişlemek şöyle dursun, sınırlanmaya başlar. 13. yüzyıl boyunca iki kez, kralın vasalları içinde en zengin olan grup, yani baronlar, kilisenin de desteğiyle hükümdarı isteklerini azaltmak zorunda bırakır; hatta 1264 yılında olduğu gibi, krallığın yönetimini birkaç aylığına ellerine de geçirirler. Bu gelişmelerden önemli yazılı belgeler çıkar ortaya: 1215 tarihli Büyük Şart (Magna Carta) ve onu izleyenler, kralın keyfiliğine açıkça sınırlar koyar; hükümdar, yüksek soyluların rızasını almadan ve onların katılımı olmaksızın hareket edemeyecektir. Son olarak, şövalyelerin zenginliği kontluk meclislerine saygınlık kazandırdığı için bu askeri kast, hem gönenç içindeki ileri gelen kişiler, hem yerel yöneticiler olarak, kralın adamlarının eylemine sınırlar koyarlar ve çoğu işin düzenlenmesini, özellikle kamu düzeninin sürdürülmesini, seçilmiş görevlilere, şövalye jürilerine (Coroners ve Constables) bırakırlar. Bununla beraber, şunu da belirtmeli ki, iktidarın kullanılması amacıyla baronların ve yerel kuruluşların bu birleşmesi, başka yerde olduğundan çok daha içtenlikli biçimde halkla kralın birliğini gerçekleştirdi. Kral, yetenekli ve popüler olduğunda, kullanacağı pek güçlü etki araçları vardı elinde.

12. yüzyılın sonlarında I. Edward böyle oldu. Fetihten beri niyetçe İngiliz olmasa da bir İngiliz adı taşıyan ilk hükümdar olarak, Galler ülkesini krallığa kattı, İskoçya'ya seferlere çıktı; bu zaferlerin de etkisiyle, sınırlardaki büyük baronların rolünü ve etkisini azalttı; feodal ilişkiler içinde, krallık haklarını sürdürmek için geniş soruşturmalara girişti; hükümet etmek için en hızlı hizmetlerden yararlandı ve özellikle mali organları geliştirdi. Ticaretin gelişmesinden yararlanarak, gümrüklerden

ve özellikle dışardan getirtilen şaraplarla, dışarıya satılan yün ve deriden gelen vergilerden gelir sağladı; Londra'ya yerleşmiş İtalyan işadamlarından borçlar aldı. Böylece, birkaç sıkıntılı an bir yana bırakılırsa, büyük zenginliklerden yoksun bir krallığa –ölçü dışında– yük yüklemeden, politikasını mali bakımdan destekledi. Son olarak da krallığın yüceliğini bütün parlaklığıyla ortaya koymak üzere, sık sık parlamentoları toplantıya çağırdı: Adaleti yerine getirmede kralın yardımcısı, hükümdarın istediği yardımlara karar verecek "ortak kurul" olan bu baron toplantıları, bu feodal meclisler şimdi başka temsilcilerle de doluyordu: Yükselen sınıfların, yani kontlukların şövalyeleri ile doğan kentlerin burjuvalarının temsilcileriydi bunlar. Böylece, arkası gelmeyen uyuşmazlık anları ve birkaç gerileyişten sonra İngiliz krallığı, 14. yüzyılın başlarında Fransa krallığı kadar güçlüydü.

Ancak, bir parça farklı temeller üzerinde!

İmparatorluk ülkeleri

Bu dönemde monarşik otorite, tersine, imparatorlukta bütünüyle çaptan düşmüştü. Ancak, öyle de olsa, 12. yüzyılın ikinci yarısında, Roma hukukunun yeniden doğuşu, Bizans'la daha sıkı ilişkiler, hatta Friedrich Barbarossa'nın kişiliği, imparatorluk düşüncesini tuhaf biçimde güçlendirdi. Şimdi, Alman krallığıyla karışsa da imparatorluk, Bologna hukukçularının yücelttikleri ve kutsallık tanıdıkları *imperium romanorum*'un bir uzantısı olarak görünüyordu yine de. Aynı zamanda, üç krallıkta, Germania, İtalya ve Provence krallıklarında hükümdarlık yetkilerini tumturaklı biçimde belirtiyor ve imparator, gücünü yaymak için feodal kurumlardan yararlanmak istiyordu. Son olarak da kendinden öncekiler gibi, Hıristiyanlığın evrensel yönetimi olan Papalığın Karolenjler zamanındaki gibi denetlenmesi, imparatorluğun çevresindeki gezegenler olarak görülen Batı'nın öteki kralları üzerinde manevi otorite isteğindeydi: VI. Heinrich, bu patronluğu, vasallık ilişkileri aracılığıyla gerçekleştirmeye kalktı; bunun için de Kıbrıs ve İngiltere krallarının kulluğunu elde etti ve Fransa Kralı Philippe Auguste'ünkünü de elde etmek için girişimde bulundu.

Ne var ki, bu görkemli yapı, sağlam temelleri olmadığı için çöktü.

Önce, imparatorluğun dayanağı olan Alman Krallığı kararlılık ve sağlamlıktan yoksundu: Seçimli bir monarşi olduğu için her seçimde, seçilenin vermek zorunda olduğu ödünler zayıflatıyordu kralı; üstelik malikânesi olmayan, oradan oraya dolaşan, her yana dağılmış ama hiçbir yerde sağlam temeli olmayan bir monarşiydi bu. Bu koşullar altında onun kalkıp bir de öteki iki krallıkta üstünlüğünü sürdürmesi pek güçtü. Sonra, daha şimdiden, Jura ile Alpler'in batısında, imparatorluğun otoritesi bir kelimeden başka bir şey değildi ve siyasal bakımdan etkinliği, Fransız etkisinin sızmasından çok daha azdı. Kentlerle donanmış o dikbaşlı İtalya'yı elde tutmak için Germen seferlerinden vazgeçmek gerekiyordu ve Alman imparatorları Doğu'ya doğru yayılışın yönetimini sınırlardaki prensler yararına terk ettiler. İmparatorluk güneye doğru kaydı yavaş yavaş: Sicilya'nın sahibi VI. Heinrich, bir Akdeniz egemenliği düşledi; oğlu II. Friedrich, iktidarını Roma'da kurmak istedi. Son olarak da Almanya kralının evrensellik savları, İtalya ve Germania'da iktidarın temellerini çökerten korkunç bir muhalefetle karşılaştı. Muhalefet Batı krallıklarından geliyordu başta: Çünkü oralarda, kendi krallıklarında birer imparator oldukları için hiçbir vesayeti kabul edemeyecekleri düşüncesi olgunlaşıyordu; böylece, II. Friedrich alınganlıkları gidermek için her türlü patronluktan vazgeçmiş de olsa, Batı hükümdarlarını, hem sapkınlığa hem de kilisenin cismani savlarına karşı bir *respublica universae christianitatis,* yani bir tür manevi topluluk kurmaya çağırdığında boşa gitti çağrısı. Çok daha kavgacı bir muhalefet, manevi üstünlüğüne gitgide daha ateşli bir şekilde bağlanan Papalıktan geliyordu.

Bu güçlerin üstesinden gelemeyen imparatorluk, böylece, bir kurum olarak 13. yüzyılın ortalarında kayboldu; bir birlik ve barış düşü olarak, imparatorluk düşüncesi yaşadı yalnız. Bu çöküş, İtalya'yı Almanya'ya bağlayan birliği bozdu, imparatora doğrudan doğruya bağlı bölgelerde derin bir siyasal sarsıntı yarattı; o yüzdendir ki bu bölgeler, Batı Avrupa'nın tutarlı krallıklarının tersine, parçalanmış bir halde çekişmeler içine düştüler. Almanya'da krallık iktidarı, II. Friedrich'in ölümünü izleyen –yirmi yılı aşkın– bir fetret dönemi dolayısıyla pek çapından düştü; şiddet ve iç savaşlarla dolu bu fetret döneminde ise, hükümdarın malikâne ve hakları yağmalandı, bütün yerel güçler bir genel anarşi içinde güçlendiler. Ülke o tarihten baş-

layarak, bağımsız prenslikler yığını olup çıktı. Doğu'da daha yoğun ve geniş olan bu prenslikler, tersine, Batı'da özellikle Ren vadisinde –olabildiğince– dağınıktı; siyasal savunma topluluklarında birleşmiş özgür kentlere ve bazen de Alpler'de bağımsız dağlı topluluklara bir yer bırakıyorlardı. Bu dağlı topluluklar, İsviçre'de bir konfederasyona doğru gidiyorlardı.

İtalya'da, iktidarların dağılışı çok daha ileriye vardı. Alpler'in ötesinde birkaç prensliğin dışında özellikle kentler vardır burada. Ne var ki, ticari yarışma yüzünden birbirleriyle zıtlaşmıştır bu kentler; ve her kentin içinde de soylular, zenginler, küçük zanaatkârlar birbirinden farklı çıkarları temsil etmekte, birbirine hasım partiler içinde toplaşmakta, sürekli bir anlaşmazlık hüküm sürmektedir aralarında. Ve açıktır ki bu karışık ortamda, yabancı bir kente kaçıp oradan yitirdikleri yurtlarının düşünü gören sürgünler arasında imparatorluk umudu daha da güçlü olarak varlığını sürdürebilirdi; bu kez gerçekten Romalıdır ve Germen etkisinden sıyrılmış bir imparatorluk umududur bu.

İmparatorluk iktidarının çöküşüyle güçlenen, dünyanın siyasal yönetimini eline geçirme düşüncesinin bir başka güdücüsü olan Papalığa gelince... Hıristiyanlık, giderek kilise üzerinde imparatorun kuracağı bir üstünlük düşüncesine direniş içinde, Papalığın üstünlüğü düşüncesi gerçekten güçlendi; hem feodal kurumlarda hem de *Corpus Juris*'in taşıyıp getirdiği yeni egemenlik kavramında dayanaklar buluyordu bu düşünce. 13. yüzyılda Papa, üstünlüğünün işareti olarak, ikinci bir tacı geçirdi kafasına. İmparator IV. Heinrich'in girişimiyle yarışma içinde III. Innocentius, Papalık makamı çevresinde, Roma Kilisesi'nin arkasında tüm Hıristiyan dünyanın hükümdarlarını toplayacak geniş bir vasal bağımlılık şebekesi kurmaya çabaladı; kimi senyörlükler, arkasından da İngiltere krallığı Papalığın hasları oldular, yıllık bir şey de ödeyerek bağımlılıklarını dile getiriyorlardı. Gitgide de şu düşünce belirginleşti: İmparatorun kendisi de Papalığın vasalıydı ve III. Bonifatius, buradan kalkarak, Roma piskoposunu, manevi olduğu kadar da cismani, Hıristiyan halkın tek önderi olarak kutlayıp yüceltti.

Ne var ki, çağa uymayan davranışlardı bunlar.

İmparator gibi Papa da şimdi Avrupa'yı bölüşen devletlere vesayetini kabul ettiremezdi. Cismani egemenliğe soyunmuş bir Papanın, gerçek görevine ihanet edeceğine inananlar gitgide çoğalmıştı. İlk Haçlılar zamanındaki feodal dönemin birleşmiş

Hıristiyanlığı kesinlikle parçalanmıştı. Bir yandan laik güçlerin gitgide güçlenişi, öte yandan iktisadi gelişme, paranın büyüyen gücü ve örflerdeki art arda değişme, 12. yüzyılın ortalarından başlayarak kilisenin içinde gitgide dayanılmaz hale gelen bir huzursuzluğu sürdürüp duruyorlardı.

KİLİSENİN BİRLİĞİNE KARŞI TEHDİTLER

Batı'da öteki krallık, prenslik ya da senyörlüklerde olduğu gibi, kilisede de monarşik iktidar, dünyevi güçlere karşı verilen mücadele boyunca sürekli güçlenmişti. Kilise hukuku, Hıristiyanlığın en üstün yasamacısı yapmıştı onu ve yanılmazdı. Dünyevi monarşilerde merkezi organlar giderek nasıl farklılaşmışlarsa, kilisede de işler uzman kurullar arasında paylaşılmıştı; üstelik, gitgide çoğalmış ve çeşitlenmişti: Piskoposların belirlenmeleri için müdahaleler, ayrıca başka hukuksal sorunlar vardı. Son olarak da 13. yüzyılda, bu istilacı iktidarın mali organları gelişir; çünkü kilisenin büyük parası vardır. Bu iktidar merkezileşmesi, idare çatısındaki bu gelişme, öteki devletlerde olduğu gibi kilisede de iç tutarlılığı ve birliği destekler.

Ne var ki, bu kiliseye karşı tehditler de vardır.

Hasım güçler

Kilisedeki merkezileşmeye, Hıristiyan halkı da hareketlendiren çeşitli ve pek güçlü eğilimler karşı çıkar. Ayrıcalıkları konusunda gitgide kıskançlaşan dünyevi güçlerin, kilisenin dokunulmazlıklarıyla mücadele etmelerini rahipleri de –öteki uyrukları gibi– yargılamak, boyun eğdirmek ve sömürmek isteyişlerini bir yana bırakırsak, 1150 yılına doğru, Roma Kilisesi'nin –en güçlü araçlarla dayattığı– manevi ve düşünsel disiplinine karşı çıkan üç hareket vardır.

Önce, iktisadi koşulların ve yaşam ilişkilerinin gelişmesinin bir sonucu olarak, dünya zevklerine gitgide artan bir bağlılık görüyoruz. Şövalyelerin başlattıkları kibar âleminin toplantıları, 12. yüzyılda bütün Avrupa'yı sarmıştır. Soylular meclisine kadın girmiştir; kadınla beraber görgü kuralları ve aşk; gözde kadının rolü, Hıristiyan evliliğin çerçevesi dışındadır. Bütün beğenilerde sürekli bir inceleme vardır. Ve bütün bunlar, yüksek sınıftan olanları, kilisenin emrettiği kavramlardan

ve görevlerden saptırmaktadır. Böylece, bu çevrelerde –görülür biçimde– bir dünya aşkı gelişmektedir; dünya zevklerini önce, 12. yüzyılın sonlarında Fransız şövalyelerinin lirik şiirleri şakır. İster istemez, ölümden korkuyu da beraberinde getirir bu: Ölüm, yolculuğun sonu ve sakin sevinçlerin başlangıcı değildir artık, bir kopuş, bir kökünden sökülüştür o. Ticari çevrelerde de bir kazanç aşkı vardır: Çoğu kez burjuvalarda örflerdeki savurganlıkla iç içedir bu; kâr, Hıristiyanlığın telkin ettiği acımayla da uyuşmamaktadır. Maddi koşullardaki bu ilerleme, ruhban takımını olsun, laik çevreleri olsun, Hıristiyan emirlerine ve kurallarına karşı açık bir sırt çevirmeye götürmüştür.

İkinci baş eğmezlik tohumu, akli düşüncedeki ilerleyiştir. 12. yüzyılın ilk yarısında palazlanmış diyalektik, sonra küçük bir aydın çevrede, düşüncenin her türlü yönelişi için kullanılır olmuştur. Aslında Batı tarihinde bu 13. yüzyıldan daha mantıkçı, daha usavurma, tartışma, sınıflandırma, soyutlama kaygısını taşıyan başka bir dönem yoktur. 12. yüzyıldan başlayarak, İspanya ve İtalya'da Arapçadan Latinceye çevrilen Aristoteles'in eserlerine gösterilen o yakın ilgi, düşünmeye olan bu coşku ve tutkuyla açıklanabilir ancak. Bizans'la kültürel ilişkilerin yeniden başlaması, özellikle mesafelerdeki daralış, Hıristiyanlık öncesi felsefeyle daha içten teması sağlar. Aristoteles'in Yunanca elyazmaları, filozofu, Müslüman yorumcuların bozucu kılıfından sıyırır, daha öğretici, daha çekici kılar. 1225 yılına doğru, Paris okullarındaki hocalar akılcı felsefenin yöntemlerini, bilinçli olarak ilahiyatın sorunlarına uygulamaya başlarlar. Bu yöneliş kesin ve önemlidir: Çünkü akıl, "otoriteler" karşısında insanın özgürlüğüydü, düşünceye baskılar önünde de bir bağımsızlık tohumu. Bu tutum şu bakımdan daha da kaygılandırıcıydı: Hepsi de rahip olan hocalar ve öğrenciler, yine de yerleşik kilisenin kadroları içindeydiler. Gerçekten, 12. yüzyılın başlarından başlayarak, aydınlar en yetkin hocaların ve en iyi kitapların bulunduğu birkaç büyük merkezde toplaşıyorlardı: Bologna'da Roma hukuku, Paris'te özgür sanatlar öğretimi ve ilahiyat için ilk araştırıcı kadrolar böyle böyle olmuştu. Daha özgür olan bu okullar, yöredeki katedral rahiplerinin okullarıyla yarışıyorlardı; gerçi öğreticilere "öğretim" belgesini verme ayrıcalığını ellerinde tutuyordu bunlar, öyle de olsa öğretimi ve düşüncenin akışını yeterlice gözetleyebilecek durumda değildiler.

Düşünce etkinliği, bağımsız ve çokyönlü olma yolundaydı böylece.

Çok daha yaygın, halk katına girmiş, görünüşe göre kentlerin aşağı tabakalarında güçlü bir son eğilim kilise için daha da tehlikeliydi. Ancak, öteki iki eğilimden farklı olarak bu, Hıristiyan maneviyatı için bir zenginlik, bir gençleştirme etkeniydi. Dinsel tavır ve uygulamada derin bir değişiklikle ilgiliydi bu eğilim. Kilisenin emrettiği ayin ve törenlere daha bir sıcaklık getirecek bütün duygusal yankılanışları arayan, doğrudan doğruya duygulanışı harekete getirerek, insanların acıyan ve avutan Tanrı'yla –dolambaçsız– duygu ve düşünce ortaklığı kurmalarını sağlamak isteyen bu mistik nitelikli eğilim, böylece yerleşik kilisenin rolünü azaltma doğrultusundaydı. Kiliseye zenginlere fazla bağlandığı eleştirisi de yöneltiliyordu; çünkü bu dinsel eğilim, 11. yüzyılın ortalarından, para ekonomisinin kesin olarak doğuşundan beri kilisedeki hiyerarşiye karşı ilk Hıristiyanlığın yoksulluk ülküsünü yeniden yerleştirmek için harcanan çabaların doğrudan bir uzantısıydı aslında. Dünya nimetleri içine gömülmüş bir ruhbanın, alabildiğine idarileşmiş bir kilisenin aracılığından tiksinen bu eğilim, dinsel topluluğun yapısında köklü bir reform istiyordu. Aşırı biçimlerinde, bir küçük "yetkinler" topluluğu oluşturmaya varıyordu: Doğrudan doğruya laik, ama gerçekten "saf", yani yoksul ve lekesiz çevreden gelen, "Kutsal Ruh"u pek yalın törenlerle halk kitlesine götürmek ve ona, kendi dilinde *İncil*'i okuyarak kurtuluşa ulaştırmakla görevli bir topluluk. Hareket, 12. yüzyılın ikinci yarısında, bazı noktalarda ilginç heteredoks akımlara yol açtı.

Biri Katarizmdi bunların: Fransa'nın güneyinde özellikle güçlü olduğunu gördüğümüz bu hareketin, öğretisi hakkında bildiklerimiz tam değil; iyi tanrının karşısına kötü tanrıyı koyan Manicilikten gelme ikiciliğin –aleyhinde olanların daha da abarttıkları– aşırı bir biçimiydi kuşkusuz ve herhalde, sonradan –1167 yılına doğru– Balkanlar'da kimi Bogomiller ile kurulmuş temaslar sonucu, üstüne de bazı şeyler eklenerek gelmişti. Başarısı, özellikle yöneticilerinin çileciliğinden geliyordu; bunlar, bozulmuş ve mızmız Katolik ruhbanın tersine, manevi yükümlülükleri, bütün sertlikleri içinde yalnız başlarına yükleniyorlardı ve inanan sıradan insanların da dünya zevklerine rahatça katılmalarına olanak sağlıyorlardı.

Öteki sapkınlık, Vaudois mezhebi, başlarda bir yoksullar mezhebi oldu: İnananları, Lyon'lu bir burjuvanın yaptığı gibi, ellerinde

avuçlarında ne varsa dağıtıp İsa'nın yaşamına uydurmaya çalıştılar yaşamlarını. Ne var ki, ilk Hıristiyanlıktan esinlenen hareket, 1180 yılına doğru kilisedeki hiyerarşinin muhalefetiyle karşılaştı: Çünkü laik kişiler olan yandaşları, rahip olarak görünmek istiyor, çevrilmiş *İncil* metnini yalnız başlarına yorumlayabileceklerini ileri sürüyor ve vaazda bulunma hakkı istiyorlardı. Ne var ki, kilisenin muhalefetine karşın kuşkusuz, derin özlemlere yanıt veriyordu bu; o yüzden de Alpler'in ötesinde berisinde hızla yayıldı.

Kilisenin tepkisi, Dilenci Tarikatları

Böylece Kilise, örflerin yönetimini, düşüncenin denetimini, hatta kendi görevini, insanlarla Tanrı arasındaki aracı rolünü yitirme tehlikesiyle yüz yüzeydi. Soyluların saray yaşamını etki altına almak için şövalyelik âdetini ve ruhunu Hıristiyanlaştırmak, bu askeri kastı bir tür tarikat haline getirmek için harcanan çabalar bir yana, Kilisenin tepkisi, genel olarak, pek sert oldu bu eğilimler karşısında.

Ne yaptı?

Tacirlerin acıma bilmeyen uygulamalarını kökünden söküp atmak için faizle ödünç verme açıkça yasaklandı. "Yeni Aristoteles"in en tehlikeli kitapları mahkûm edildi: Paris'te, 1210 yılında *Metafizik*'le *Fizik*'in şerhleri yasaklandı; ve 1228 yılında Papa, tanıtlamalarına pagan felsefesinin ilkelerini artık karıştırmamaya çağırdı ilahiyatçıları. Kilise makamları Vaudois'ların peşine düştüler. 1208 yılında, sapkınlık töhmeti altındaki Hıristiyanlara, –Albi'liler diye adlandırılan– Languedoc Katharları'na karşı bir Haçlı Seferi düzenlendi. Ne var ki, sapkın mezheplere karşı kovuşturma ve bastırma, o zamana değin piskoposların girişimine bırakılmışken, bu kez düzenlenip örgütlendi bu: Önce, kimi prensler yaptı bunu; sonra da Papalık 1231 yılından başlayarak kovuşturmanın dizginlerini eline aldı, engizisyonu kurdu. Ancak, pek az etkisi oldu bu bastırıcı önlemlerin; öyle olduğu için de 13. yüzyılın ilk yarısında, kilisenin bilinçli bir çabasıyla tamamlandılar. Papa III. Innocentius'un girişimiyle başlayan bu çabalarla kilise yeni akımlara uymak, onlardan işine en uygun gelen parçayı almak istiyordu.

Dilenci Tarikatları, bu gelişmenin ürünüdürler.

Gerçekten, yoksulluk adına ve sıradan insanların anlayabilecekleri dinsel biçimler adına ortaya çıkan pek güçlü hare-

keti Kilise ile bütünleştirmek, bir an önce yapılması gereken bir şeydi. Papalar, yeni ruhla canlanmış olan özellikle iki din topluluğunu, Dilenci Tarikatları diye adlandırılan Dominikenlerle Fransiskenlerin kilisenin bağrında kurulup gelişmelerini desteklediler. Bunlardan birincisi, Katharlara karşı yürütülen eylem içinde doğdu: 1026 yılında, bir rastlantı sonucu Languedoc'a yolu düşen İspanyol din adamı Domingo Toulouse'da yerleşir, yanındaki az sayıdaki çömeziyle, sapkınları sözle ve dahası –"kusursuzlar" (Kathar ruhbanına verilen ad) kadar çetin ve yoksul– yaşamıyla örnek olarak inandırmaya çabalar; her türlü dünya malından vazgeçer, dilencilikle yaşamak ister ve vaaza adar kendini. Fransis kenlik ise, Vaudois hareketine pek benzeyen bir biçimde doğdu: Assisi'li zengin bir tacirin oğlu olan Francesco, ilk Hıristiyanlığın çağrılarından pek duygulanarak 1206 yılında, elinde nesi var nesi yoksa yoksullara dağıtır, her şeyden el etek çekmiş bir halde ve Tanrı sevinci içinde bir yaşama verir kendini; 1209 yılında, çevresinde duygulandırdığı kimi gençlerle ilk kardeşler ailesini kurar. İsa'yla mistik bir ortaklık içinde lirik bir çileciliği sürdüren bu laik insanlar, ekmeklerini ararken ya da büyük tarım işletmelerinde gündelikçi olarak çalışırken, dinsel törenler içinde boğulmadan, ilk Hıristiyan ahlakını vaaz ederler. Bu yaşam biçimi, Orta İtalya'nın kent halkı arasında Vaudois'larınkine benzer bir başarı sağlar.

Amaçları ve manevi dünyalarının rengi birbirinden pek ayrı ama ikisi de Tanrı'yla doğrudan doğruya ilişkiyi yoksulluk yoluyla kurmaya kalkan bu iki yetenek, öteki nice sapkın girişim gibi, kendiliğinden doğmuşlardı. Ne var ki, Roma ile sıkı bir birlik içinde kaldılar. III. Innocentius, Domingo ile Assisi'li Francesco'yu pek güleryüzle kabul etmişti. Kendinden sonra gelenler de bu iki Dilenci Tarikatını çekip çevirmeyi ve evcilleştirmeyi başardılar; ve her iki tarikat da Roma Kilisesi'nin koruyuculuğunda bütün Hıristiyanlığa, hem de hızla yayıldı.

Neydi kazancı Papalığın bundan?

Manastır tarikatlarından pek farklı olan bu iki dinsel topluluğa kucağını açmakla Kilise gençleşiyor ve pek değerli güçleri özümsemiş oluyordu. Dilenci Tarikatları, kiliseye o güne değin ortodoksanlayışın doyuramadığı yeni özlemlere vereceği yanıtı sağladılar; ama ona asıl verdikleri, sapkın mezheplerle etkili biçimde yarışabilmenin araçlarıydı.

Papalık, okullardaki düşünsel hareketin dizginlerini de ele geçirmeye çabaladı. 12. yüzyıla değin eğitim ruhbanca iki türlü okulda yapılırdı: Manastır okullarıyla, katedral okullarıydı bunlar. 13. yüzyılın ilk yarısındaki papalar, önce III. Innocentius ve arkasından gelenler, katedral okullarına ve laik güçlere karşı yeni okulların hocalarına ve dinleyicilerine, onların mesleki kuruluşlar olarak toplaşmalarına, ayrıcalıklarına, idari özerkliklerini kazanmalarına tutup yardım ettiler. Üniversiteler böyle doğdu. Latince *universitas*'tan gelen üniversite de hocaların ve öğrencilerin yeminli korporasyonu demek. Bologna gibi, daha önceleri kurulmuş ve imparatorlarca korunan bazı üniversiteler, bu Papalık etkisine hep başkaldırır oldularsa da Paris'teki hoca ve öğrenci kuruluşları, krala karşı böyle bir desteği aradılar. Papalık, İtalya'da –Roma başta olmak üzere– üniversiteler kurdu; Montpellier okullarını korudu; Kathar sapkınlığının bozup karıştırdığı bir ortamda kilisenin öğretisini yaysın diye Toulouse Üniversitesi'ni kurdu (1229); son olarak da İngiliz hocaların Paris'teki öğretim yöntemlerini getirip soktukları Oxford Üniversitesi'nin gelişmesini destekledi. Kimi insanların, bağışlarıyla yoksul öğrencilerin bakımı ve barınması için yurtlarla (*college; collegium*) donattıkları üniversiteler, örgütlenirken fakültelere ayrıldılar: Dört fakülteden biri, hazırlayıcı bilgiler veren Sanatlar Fakültesi idi; ötekiler, yani İlahiyat, Hukuk ve Tıp, uzmanlık araştırmalarına yönelmişlerdi. Paris'te 13. yüzyıl ortalarında hoca ve öğrenci olarak en kalabalığı olan Sanatlar Fakültesi, anadillere göre dört "ulus"a bölünmüştü; her birinin seçilmiş bir dekanı vardı; sonra bunların da aralarından seçip başlarına geçirdikleri "rektör" giderek bütün üniversitenin sözcüsü oldu.

Ne var ki Papalık, böylece bağımsızlıklarını kazanmış bu kuruluşların etkinliklerini iyice denetlemek amacındaydı. Buna kolayca erişebilmek için de tuttu Dilenci Tarikatları'ndan her ikisinden de yararlandı. Papalığın, engizisyonun yürütülmesinde her ikisinden de yararlandığı bu tarikatlar, öğretime itildi ve üniversitelere sokuldular. Bazı yerde hocalar Fransisken yapıldı; bazı yerde, özellikle ilahiyat öğretimi bu tarikatların eline geçti; ilahiyat öğretiminde de birkaç yıldan beri Yunan düşüncesinin yayılmasıyla ortaya çıkan büyük soruna saldırdılar. Ve sonunda, şu güç bireşimi gerçekleştirdiler: Kimi akli

mantıktan kuşkulanıp Platoncu bir idealizme yönelirken, kimisi de Aristoteles felsefesini Hıristiyan dogmasına uydurdu. Aquino'lu Tommaso bu sonuncular arasındadır. Onun, diyalektiği yumuşatmak için iki yüz yıldan beri yürütülen çabanın ürünü olan *Somma*'sı, Hıristiyan Batı'da ortaya konmuş olan ilk ilahiyat bireşimidir.

Ne var ki, Fransiskenlerle Dominikenlere çok şey borçlu olan bu yenilenişe, bu tartışmasız başarılara karşın Kilise, iktisadi, sosyal, siyasal, giderek duygusal değişmelerin sarstığı durumunu yine de tam düzeltemedi. 13. yüzyılın son otuz yılında, müminlerin manevi gereksinmeleri ile kilisenin gitgide sertleşip ağırlaşan yapısı arasındaki mesafe daha da arttı.

Laik düşüncenin yararına oldu bu, o ilerledi.

Gerçekten, önce laikler, yani Kilise dışında kalanlarla ruhban arasındaki zıtlık belirginleşti. Duygulanışın inceldiği ve ruhlarının besinini şimdi *İncil*'i okumada arayan laik Hıristiyanlarda, Kilise adamlarına karşı derin bir alaycılık, bir güvensizlik, hatta açık bir düşmanlık gelişti. Dilenci Tarikatları'nın bazı davranışlarının da canlı tuttuğu bu Kilise karşıtlığı, ruhban takımının dünyevi durumuna karşı yöneltilmişti temelde: Rahipler hemen her yerde, mali yükümlülüklerden bağışık olduklarını ileri sürüyor; Papalık, bazı ülkelerdeki mülklerini alabildiğine sömürüyordu; vaktiyle dünya malına sırtlarını dönmüş Fransiskenler bile zenginleşmişlerdi.

Ne var ki eleştiriler bu ayrıntıdaki saldırıların ötesine geçti ve doğrudan doğruya kilisenin yapısını, özellikle 13. yüzyılda o pek İtalyanlaşmış, pek politikaya batmış, gözünü para hırsı bürümüş Papalık monarşisini mahkûm etti. Bu eleştiriler, Fransiskenler arasından da yandaşlar buldu kendisine. Bir küçük Fransisken azınlığı, 14. yüzyılın eşiğinde kilisenin dışına kaydı ve Vaudois'larla, Katharizmin kimi mirasçılarıyla, çeşitli laik tarikatlarla birleşerek mistik, sapkın ya da sapkınlığa değmiş ve hiçbir zaman da ortadan silinip gitmemiş olan akımın içine gelip girdi. Aynı anda, Papa VIII. Bonifatius'un teokratik aşırılıkları da tüm laik monarşilerin savunucularını Papalığa karşı ayağa kaldırıyordu. 1305 yılından sonra Papa, Roma'dan kaçıp da Fransa'nın güneyine yerleştiğinde, manevi gücünden daha önce çok şey yitirmişti zaten.

Hıristiyanlıkta, henüz hafif ve yüzeyden de olsa, bir huzursuzluk vardı.

Yine o sıralarda, Aziz Aquino'lu Tommaso'nun bireşim çabalarının boş olduğu ortaya çıkmıştı ve akli düşünme, dünyayı ve insanı inceleyen bilimle, kilisenin denetlediği imanın gerçekliği arasındaki kopuş olup bitmişti. Gerçekten üniversiteler, Roma'nın dayatmak istediği disipline öyle uslu uslu boyun eğmiyorlardı. Paris'te, 1233-1257 yılları arasında laik hocalar, başkaldırıp Dominikenlerle Fransiskenlere verilmiş kürsülerin sayısını azaltmak istediler; üniversiteye yabancı bir disipline fazla boyun eğmekle suçluyorlardı onları. Mücadele kuşaktan kuşağa geçerek İngiltere'ye kadar ulaşacaktır. Bunun gibi, üniversitede Papalığı ya da piskoposları gözetme kaygısı duymadan düşünsel çıkışlar yapan hocalar vardır. Aynı zamanda, Aristoteles'ten esinlenen, ama Hıristiyanlığın özümsemesine çok daha az uygun olan bir "yeni Aristoteles", İbn Rüşd'ün düşüncesi özellikle Salerno okulu hekimleri aracılığıyla yayılmış ve Paris okullarında kök salmıştı. Dogma karşısında akılcı düşüncenin tam bağımsızlığını savundukları için tehlikeli öğretilerdi bunlar; nitekim, 1270 yılından başlayarak, akılla imanı uzlaştırmaya çalışan Tomassocu girişimlerin saygınlığını on paralık ettiler. Onların etkisiyle, önce en ihtiyatlılar mistik Platonculuğa yöneldiler; sonra da yeni bir bireşime giden yol hazırlandı. Bu yolda İskoçyalı John Duns Scotus, 14. yüzyılın başlarında, yerilip kötülenmiş olan Aziz Tomasso'nun görüşünün yerine geçmek üzere –Augustusçulukla beslenen– yeni bir görüş savunuyor, felsefeyle ilahiyatı, akılla imanı uzlaştırmaktan vazgeçerek, onlara farklı doğrultulara giden yönler çiziyor ve şöyle diyordu: "Tanrı, insanlara aklın erişebileceği gerçekler açıklamamıştır, akıl da Tanrı'nın açıkladığı gerçeklere erişemez." Ne demekti bu? Vahyedilmemiş ne ki var, özgürce tartışılabilirdi. Başlarını Brabant'lı Siger'in çektiği Parisli en cesur hocalara gelince, iki kez mahkûm edilseler de Aristoteles'le İbn Rüşd'ü yorumlamayı sürdürdüler; imana giren şeylerle, bilim alanına girenleri birbirinden bütünüyle ayrı iki alana yine onlar yerleştirdiler: İman alanına girenlere, hiçbir tartışmaya girişmeden tam olarak katılacaklardı insanlar; bilim alanına girenler içinse, her türlü yargılama serbestti.

Otoriteleri horlayan, her tür bilginin kaynağı olarak deneyi gören bu düşünceler, araştırmaya, kilisenin her türlü vesayetinden sıyrılmış bir alan açıyorlardı. Misyonerlerin ve tacirlerin gezilerinin, dünyanın büyüklüğü ve doğanın çeşitliliği hakkın-

da –her zaman tam doğru olmasa da– daha bütünlüğüne bir görünüm çizdiği, yabancı dillerin, Yunanca, Arapça, İbranicenin kullanılmasının yayıldığı bir ortamda, imanın çerçevesi dışında, ahlak üstüne, politika üstüne, hatta kilisenin yapısı üstüne düşünebilecekti artık. İbn Rüşdçülüğe doğrudan doğruya bulaşmamış kişiler için bile düşünce iklimi temelden değişikliğe uğramıştı. Oxford Üniversitesi'nde mantıktan çok, *Quadrivium* bilimlerinin, doğa bilimlerinin ya da matematiğin kaygısını duyan kimi düşünürler nesneleri gözlemlemeye başladılar. İçlerinde bir Roger Bacon vardır ki, bu konuda yöntemin deneysel olması gerektiğini söyler ilk kez.

Roger Bacon (1214-1294) yaşamı ve düşünce dünyasıyla gerçekten ilginçtir. Uzun yıllar Paris'te kalır. Fransisken tarikatına girdikten sonra Aristoteles'in eserlerini yorumlar; ancak, çok geçmeden kendisini bilimsel incelemelere verir. Bir ara Oxford'a döndüğünde ders vermesi yasaklanır. Eserleri bir süre sonra, çağdaşı Dominikenlerden bazılarına, bu arada Albertus Magnus ve Aquino'lu Tommaso'ya yönelttiği saldırılar dolayısıyla tehlikeli görülür. Roger Bacon, ileri sürdüğü görüşler yüzünden mahkûm olarak tam on beş yıl hapiste yatar.

Özgürlüğe kavuştuktan iki yıl sonra da ölür.

Zamanının en uyanık bilim adamlarından olan Roger Bacon, Iulius Caesar tarafından kabül edilen Jülyen takviminin yanlış olduğunu fark eden ilk bilgindir. Ptolemaios sisteminin eksik yanlarını ortaya koydu. Optik alanında ışığın yansıma kanunlarıyla kırılma olaylarını buldu; küresel aynaların işleyişini inceleyerek bir gökkuşağı kuramı ortaya attı. Gemi, araba ve uçak gibi birçok mekanik buluşun temellerini açıkladı. Yazıları arasında top barutunun formülü bulunduğu için Roger Bacon'a, bu barutun bulucusu gözüyle bakıldı uzun süre. Oysa Roger Bacon, bu formülü Araplardan almıştı. Felsefe taşına (hacer-i felsefi) inanmasına karşın bunu deney yoluyla araştırmaya hiçbir zaman yönelmedi.

Roger Bacon, yenilik arayan, açık düşünceli, her şeye ilgi duyan bir bilgindi. Bilimin sonu olmadığını ileri sürer, ilkçağ yazarlarına saygı bahanesiyle her türlü düşünce ve araştırma çabasının durdurulmasını kabul etmezdi; çünkü ilkçağ, insanlığın gençlik çağıydı ona göre. Zamanının bütün sorunlarıyla ilgilendi. Roger Bacon, kendisini skolastiğin baskısından kurtararak deneye dayanan bilimi coşkunca selamlayan bilginlerin başında yer alır. Öyle der: "Deneysel bilim, gerçeği yüksek bilimlerden elde etmez. O, bilimlerin efendisidir, öteki bilimler de onun hizmetçisi!"

Bu araştırmalar, o sıralarda kesin sonuçlar vermekten uzaktılar gerçi; ancak 14. yüzyıl başlarında, vahiy alanını sıkı sıkıya çizerek, kişisel araştırma özgürlüğü, bilimin laikleşmesi gerçeğini ortaya koymuşlardı.

Büyük bir değer taşıyorlardı böylece.

FRANSIZ UYGARLIĞININ YÜKSELİŞİ

Tarım ekonomisinin, feodal dünyanın ve Hıristiyanlığın temellerinin çatırdadığı bu dönemde toplumun yukarı sınıflarının zihniyet değişiklikleri, edebiyatın gelişiminde de yankılar yaptı. Onda da benzer bir genişleme görüyoruz: 12. yüzyılın ortalarından başlayarak, Bizans'taki ermiş yaşamını anlatma ile dinsel törenlerde usul ve sıralama, Arap öykücülüğü, Kelt folkloru gelip Batılı temaları zenginleştirmişti; özgür tartışma, insanın ve doğanın doğrudan doğruya gözlemini ve son olarak da kilisenin çerçevesinden çıkıp sıyrılma konusunda gitgide belirginleşen bir istek, bir heyecan da vardı.

Edebiyat

O sıralardaki önemli olay, yaşamın maddi koşullarındaki düzelmeye bağlı olarak, edebi kültürdeki yayılıştır.

> İşlerin gelişimi, burjuvalardan, mesleki bakımdan sistemli bir yetişmişlik istemektedir; okuma yazmayı öğrenmeleri ve büyük çapta ticaretin dili olan Fransızcayı anlamaları gerekmektedir. 12. yüzyılın sonundan başlayarak, İtalyan ve Flaman kentlerinde genel okullar açılır onlar için; ruhbanın elinin uzağındadır bu okullar ve öğretim de konuşulan dilde yapılmaktadır. Şövalye zümresinde de eğitim-öğretim yayılmaktadır; o zümreden kadınlar ve erkekler, 13. yüzyılda okumayı bilmekle övünmektedirler. Teknik zorunluluk da gerektirmektedir bunu: Sözleşmeler ve hukuk ilişkilerinin hemen hepsi, törenli davranışlara, belleğe ve sözlü tanıklığa dayandığı için hukuksal uygulamada yazı pek sınırlıdır; 12. yüzyılın ortalarından başlayarak bu da pek hızla gelişir: İşlemler yazılı yapılır, siciller tutulur, yerel âdetler kaleme alınır. Okumayı bilmek, şövalyeler için kendi işlerini yönetmede de önemliydi; hele bir prensin yanında bir idari görevdeyseler, daha da önem kazanıyordu bu. Devletlerin kuruluşu, siyasal organların gelişimi de 13. yüzyılda gitgide artan sayıda kalem

efendisi, noter, zabıt kâtibi, defter tutan, bir parça bilgiyle donanmış bir grubun ortaya çıkmasına yol açar. Son olarak da kitap, nadir olmaktan çıkar. 12. yüzyıldan beri büyük üniversite merkezlerinde, öğrencilerin gitgide artan isteklerine yanıt vermek üzere kimi insanlar, işlek bir yazıyla kitap kopyacılığı yapmakta ve piyasaya sürmektedirler onları.

Edebi kültürün laik çevrelerde gitgide genişliğine böylesi yayılışı, Latin edebiyatının gerilemesine yol açtı. 12. yüzyılın ikinci yarısında hatırı sayılır eserler hâlâ Latince yazılmaktadır gerçi; ne var ki, 1230 yılından başlayarak Latince, hiç olmazsa Fransa'da, artık yalnızca yükseköğretim dilidir ve bir de kilisede dinsel törenlerde kullanılmaktadır. Bunun sonucu şu olur: Karolenj rönesansından beri birbirine sıkı sıkıya bağlı olan bilimsel etkinlikle estetik uğraşlar ayrılırlar; halk lehçelerinin saygınlığı da o oranda artar. Bu lehçeler, 12. yüzyılın ikinci yarısında yerel söyleyişlerin üzerinde, iki yeni edebi dile yol açarlar: Bir yanda, Latin Hıristiyanlığın güneyinde lirik şairlerin kullandığı Oc dili vardır; öte yanda da Champagne ve Picardie'nin edebi çevrelerinde biçeme kavuşan ve genel bir yayılış içinde olan Île-de-France lehçesi. Çünkü Fransa'nın, dönemin bir başka niteliği olarak, edebiyat alanında mutlak bir üstünlüğü vardır. Anlaşılması da kolaydır bunun: Fransa büyük bir krallık, dahası Avrupa'nın en kalabalık ülkesidir; Champagne fuarlarının Batı ekonomisinde oynadığı rol gereği gönenç içindedir; 11. ve 12. yüzyıllardaki askeri yayılış, İngiltere'ye, Kutsal Topraklar'a, Kıbrıs'a, Mora'ya Fransızca konuşan seçkin bir zümre götürüp yerleştirmiş, Fransız şövalyelerini Hıristiyan İspanya'ya ve Güney İtalya'ya yaymıştır; son olarak da pek önemli bir aydınlık merkezi olan Paris vardır.

Ne olursa olsun, herkesin zevkine yanıt veren çeşitli akımların izleneceği yer, Fransız edebiyatıdır.

1150 yılına doğru güneyli biçimler Kuzey Fransa'ya doğru yayılmaya başlar. Akitanyalı Alienor'un VII. Louis ile –1137 yılında– evlenmesinin sonucu olarak Poitiers Sarayı'nın Île-de-France'a taşınmasının, Alienor'un kızlarından Alice'in Blois'da, Marie'nin de Champagne'da yerleşmelerinin de bunda büyük payları var kuşkusuz. Capet'ler malikânesinin dolayında feodal prensler, kontlar 12. yüzyılın ikinci otuz yılında pek parlak toplantılar yapar ve kendi malikânelerinde edebiyatçıları top-

larlar. Ne var ki, krallık iktidarının kesin ilerleyişi çevredeki devletlerin yıldızını gölgelerken, prenslerdeki bu edebiyat ve sanat koruyuculuğu da 12. yüzyıl yaklaşırken tavsar. Ancak, yine o sıralarda, edebiyat ve sanat zevki daha da yayılmış, şato sahiplerine ulaşmıştır. Güney kökenli bu saray edebiyatının yayılması önce eserlerdeki dış biçimi değiştirir: Eserler, ilk askeri destanlar gibi yalnızca söylenmek değil, okunmak içindir; kuşkusuz, yüksek sesle ve o nedenle de uyaklıdır. Aşkı dile getirirken, duygu ve davranışların da yalınlaşarak yaygınlaştığını görüyoruz aynı zamanda. O nedenle de yiğitlik destanları ilk niteliklerini hızla yitirir, daha ince, ama açıkça daha aristokrat bir ruhla dolar, psikolojik çözümlemelere gider ve aşk temaları da olağanüstünün damgasını taşıyan bir havada gelişirler. Bununla beraber, yeni kaygılara daha uygun bir tür oluşur o sıralar: Saraya değgin romandır (*roman courtois*) bu. Roman, bir zengin evliliği arkasında dolaşan genç soyluların başıboş yaşamını dile getirmektedir.

Ve bu arada aristokrasinin çapkınlıklarını.

13. yüzyılın başlarında, gerçekliğin düşselin içinde kolayca yitip gittiği bu aristokrat eğilim de hissedilir ölçüde değişikliğe uğradı. Bireysel okumanın ilerlemesiyle, önce şiir nazımın önünde geri çekilir. Ayrıca, hâlâ pek hödük burjuvaların yanı sıra aydınların ve soyluların şimdi yeğledikleri yerler olan kentler, edebi yaşamın başlıca merkezleri haline gelirler; içlerinde en parlakları da Paris'le, büyük kumaşçılar ve bankacılar kenti olan Arras'tır. Artık kibar âleminin özlemlerine de yanıt vermeyen, şimdi somut gerçeklik kaygısına daha çok kapılmış, şövalyeliğin Hıristiyan anlayışıyla, skolastik yöntemlerle ve düşüncelerin inceliklerle içrekçiliğe doğru genel gelişmesiyle de etkilenen saraya değgin roman, gelip simgecilik içine girer. Buna karşı, Haçlı Seferleri'nin anlatısı biçiminde bir güncel edebiyat gelişmekte; kısa ve koşuklu halk öyküleri (*fabliaux*) gerçekçi, ayrıntılı ve açık saçık şakalarla dolmaktadır; son olarak da mizah vardır: Hâlâ hafif ve neşeli, ama kadınlara ve kiliseye karşı olan, bu arada aristokrasinin çapkınlıklarıyla ve âdetleriyle matrak geçen bir mizah!

Zekâyı duygunun önüne geçiren bu gerçekçilik ve yergi eğilimi, bu yepyeni tutum 1240 yılından sonra açıkça kendini ortaya koyarken, büyük okuyucu kitlesi de bilimi halka yayan kitaplara gitgide artan bir ilgi gösteriyordu. 13. yüzyılın ortala-

rında oluşmaya başlayan özel kitaplıklar gitgide yolları ayrılan çifte bir yöneliş içindedir; bir yandan kişisel ve mistik bir dindarlık, öte yandan dünya ve insan hakkında akli ve özgür bir bilgi: Öğretici eserler, ansiklopediler, "hazineler", "dünyanın görüntüleri" ve dindarlık eserleri. Kuruluktan sıyrılmamış da olsa gerçeğe, yalınlığa, her türlü biçimsel ya da ahlaki baskıdan sıyrılmış gözleme dönüş: 1275 yılına doğru, Thommasoculuğun girişiminin başarısızlığa uğradığı aynı anda, büyük edebi eserleri niteleyen çizgi budur. Yine o sıralarda, dinsel kökenlerinden sıyrılmış ve toplumun betimlemesine bağlanan bir tiyatronun habercileri vardır; ve ayrıca –Parisli Rutebeuf'le– yalın, içten, küçük burjuva halkın duygularını yansıtan ve karşılığında şövalye erdemlerinin çöküşünü ortaya koyan bir şiir çiçeklenmektedir. Ve bu yeni anlayışın en yetkin temsilcisi Jean de Meung, 1275 yılına doğru, Paris'te *Roman de la Rose*'a uzun bir ek yapar: Bütün sosyal önyargılara, bütün duygusal karmaşıklıklara olanca açıklığıyla saldırır orada; saray ahlakını yıkar, kadına tapınmayla alay eder, kan soyluluğunun üstünlüğünü yadsır; kurduğu sistemde doğaya ve akla ayırdığı yer, İbn Rüşdçü görüşleri dile getirmektedir doğrudan doğruya. Fransız edebiyatının bu büyük dönemi, bu yıkıcı eserle sona erer. Bu edebiyat bütün Batı Avrupa'yı da etkileyecektir.

Gotik sanat

Fransa'nın bu yükselişi 13. yüzyılda, belki çok daha yoğun olarak sanat alanında kendini belli etmektedir. Müzikte örneğin: Parisli ustalar çoksesli araştırmalarını ilerletmiş ve yeni türler koymuşlardır ortaya; onlardan sonra daha da gelişecektir bunlar. Ama asıl, görsel sanatlardadır yenilik: Gerçekten de Kuzey Fransa'da, ortaçağın en büyük sanatı, gotik sanat doğar. Romanesk sanat kadar kutsal, ama ondan çok daha insancıl, daha gerçekçi ve öyle olduğu için de düşüncelerdeki genel gelişime yanıt veren, verebilen bir sanattır bu; kentlerin de sanatıdır: Burjuvazinin yükselişine, kentlerdeki kiliselerin parlayışına, kırsal kesimdeki manastırların silinişine tanıklık etmektedir.

Gotik biçem, 12. yüzyılın ikinci yarısında Romanesk biçimlerden çıktı aslında, ama ağır ağır. Mimarlıkta "sivri kemer"in kullanılmasıyla, kiliseler bodurluktan kurtulur, başka boyutlar kazanır. Örtünmeden kapı biçimine, sütunlara; dekorda hey-

kellere ve temalara değin her şey değişir. Her şeye bir incelik ve tatlılık gelir. Romanesk sanatta olduğu gibi birbirinden pek farklıdırlar gerçi, ama ana plan hepsinde birbirine yaklaşır. Yükseğe doğru gitgide tırmanan bir yapıdır bu. Kubbe alabildiğine yükselmiştir; gözü tırmalamasın diye sütun başlıkları atılmıştır. Koronun gitgide daha fazla yer aldığı bir ortamda, yapı genişlemiştir de. Heykelde temalar yine kutsaldır; ama sanatçı, Tanrı'nın yüceliğinden çok, iyilikseverliğini dile getirmektedir ve öyle olduğu için de hareketlere, yüzlere ve bakışlara alabildiğine bir sıcaklık gelmiştir. Yaradılışa bakışta da büyük bir değişiklik vardır: Dünyadaki bütün varlıklar, bitkiler, hayvanlar, insanlar ve onların uğraşları bir bütün içinde yer alırlar. Fantastik konular terk edilmiştir; bitki modelleri, gerçekçi biçimde her yana dağılmıştır ve insan biçimlerinde ölçü ve ahenk egemendir. Bu yönden heykel, duvardan yavaş yavaş ayrılır, bağımsızlık kazanır; insancıl yönelişi bakımındansa antik heykele –acayip biçimde– yaklaşmıştır.

Gotik estetiğin gerçekten ortaya konduğu 1200 ve 1250 yılları arasında, yine Fransa'da, bu biçemin şaheserleri yaratılır: Chartres'da, Reims'de, Amiens'de. Ne var ki, Paris havzasında ete kemiğe bürünen gotik, bütün Avrupa'ya da yayılır. Başta Capet'ler devletinin büyümesi ve Kral Saint Louis'nin Hıristiyanlıktaki saygınlığı, bazı dinsel hareketlerin Fransa'dan çıkmış olması, Île-de-France'taki düşün merkezlerinin parlaklığı bu yayılışı desteklerler. Etkileniş, Karolenj geleneklerine uzun süre bağlılığını korumuş olan Germen ülkelerde derin olur. İngiltere'de bağımsız bir gelişmesi olacaktır. Romanesk biçemin beşiği ve gözde toprakları olan güney ülkelerinde ise daha sınırlı kalır bu etki. Bir yandan Bizans'ın, öte yandan –özellikle– antik geleneklerin toprak altından ağır ama güçlükle yönlendirdiği İtalya ise, kendi özgün sanatsal eğilimlerinden vazgeçmez, geçemez.

Fransız etkisinin zayıflaması ve İtalyan rönesansının habercileri

Fransız sanatında 1275 yılına doğru, edebi ürünlerdekine benzer bir tükeniş kendini gösterir. Yaratışın kaynağı kurumuştur; tüm teknik sorunlar çözülmüştür, görüşler yenilenmez; inceliş vardır yalnız, ama İngiltere'de olduğu gibi bir barok süslemeye doğru yönelme cesareti gösterilmez; heykelde özenti

ve yapmacıklığa doğru gidilir. Fransız uygarlığındaki zayıflayışın görünümlerinden biridir bu. Ne var ki, Capet'lerin krallığı da Batı kültürünün gelişiminde tuttuğu egemen durumunu yitirmiştir o sıralar. Çeşitli ve başta da 13. yüzyılın sonlarında Avrupa ekonomisini etkileyen değişikliklere bağlı nedenleri vardır bu silinişin. Gerçekten, Fransa daha önceleri tarımdaki genişlemeden, herhangi bir başka ülkede olduğundan çok daha fazla yararlanıyordu; oysa 13. yüzyıl boyunca durmuştur bu ve bu durgunluk, gitgide çoğalan nüfusla gelip bir noktada sabitleşmiş olan üretim arasındaki dengesizliğin de etkisiyle bir bunalıma yol açar; 1316-1317 yıllarındaki o korkunç kıtlık en açık işaretidir bunun. Aynı anda Champagne fuarlarının çöküşü de belirginleşir; ve büyük ticaretin hâlâ kesintisiz gelişmesi, banka ve kredilerdeki genişleme, altın paranın daha da yaygın kullanılışıyla o tarihe kadar yükseliş halinde olan Fransız ekonomisi İtalyan işadamlarının egemenliği altına girmiştir.

Paris'te bile çok açık görülür bu.

Bu baştaki gerileme etkenine, Frank egemenliğinin Yakındoğu'daki geri çekilişi de gelip eklenir. 1261 yılında Bizanslılar, Konstantinopolis'i yeniden almışlardır ve Latinlerin elinde, Mora'da birkaç senyörlük kalmıştır, kaldı ki onlar da hızla İtalyanlaşmaktadırlar; Suriye'de, Hıristiyanlığın son kalesi Saint-Jean d'Acre (Akka) 1291'de düşmüştür. Bu geri çekiliş, İtalyan ticaretini hiçbir noktada rahatsız etmese de Fransız kültürünün etkisini azaltmaktadır. Çevre ülkelerdeki gelişmeyi de göz önünde tutmalı: Doğuya doğru genişleyen Almanya kentlerle örtülmüştür ve Alpler'den inen yeni ticaret yolları üzerinden geçmekte ve zenginleştirmektedir onu; İngiltere, kralla aristokrasinin kıtadaki topraklarını terk ettiği günden beri bazı yerli gelenekleriyle yeniden canlanmıştır; Kastilya Arapları Gırnata dolayına sıkışmıştır ve ticareti Akdeniz'de gelişen Aragón, Sicilya'yı ele geçirmiş ve Napoli Krallığı'nı yarımadayla sınırlamıştır. Fransa yalnız değildir artık, yarışmayı Paris Üniversitesi'nin içindeki gelişmelerden de görüp tanımak olasıdır: 13. yüzyılın ortalarında Paris okullarının üstünlüğü tartışılmaz gerçi, ancak oralarda çalışan düşünürler, ders veren hocalar büyük bir sayıda yabancı kökenlidir: Bir Albertus von Köln (Albertus Magnus) öyledir, bir Aquino'lu Thommaso öyledir, bir Aziz Bonaventura öyledir. Gelişmesini hiçbir zaman durdurmamış olan Oxford Okulu, 1270 yılından başlayarak bazı alanlarda, araştırmaların

başına geçer. 14. yüzyılın başlarında, Papayla Fransa kralını karşı karşıya getiren uyuşmazlıklar, kimi hocaların ve öğrencilerin göçüne yol açar; ilk dağılıştır bu. Hıristiyanlığın gitgide bireyci devletlere bölünüşü, Paris gibi düşünce merkezlerinin zararına olmaktadır: Nitekim, 1302 yılında, Duns Scotus adı verilen John Duns'u, Roma'dan yana olduğu için Güzel Philippe kovmuştur.

Bütün bu nedenlerle Fransız etkisi azalmaktadır.

Kimin yararına? İtalya'nın!

Kültürün dizginleri Fransa'dan İtalya'ya geçmektedir.

O tarihe değin çökertilip güçten düşürülmüş, uzun zaman istilalar ve yabancı vesayetler altında yaşamış, ama buna karşılık, mesajı tek başına bütün bir Ortaçağ Hıristiyanlığını yenileştirmeye yetecek olan Assisi'li Aziz Francesco'yu, başka ülkelerden çok daha fazla içinde duymuş olan bu ülke, denizlere canlılık getiren ticaretle onarılmış olarak, manevi bağımsızlığını ve yaratıcı gücünü yeniden bulmaktadır. Batı'nın taşınır en büyük servetlerinin gelip yığıldığı kentlerinde, Doğu'yla temas sonucu zenginleşmiş ve Roma kültürünün gençleşmiş kalıntılarıyla gitgide bağlar kuran özgün bir kültür oluşmaktadır. Fransa'nın edebi mirasına konan ve türlere yeni bir yaşam veren bu İtalya'dır. Bu türler, dağları aşmış ama kendi yurdunda tükenmiştir: Şövalye romanı geleneği, Capet'lerin krallığında çekiciliği olmayan bir çoğalış içinde kaybolurken, 14. yüzyılın başlarında, Lombardia tiranlarının saraylarında sıcak bir yuva bulmuştur kendine; önce Sicilyalı, sonra Toscana ve Bologna'lı olan şiir, trubadurların kurumuş lirizmine *dolce stil nuova*'da bir soluk katar. Son olarak, hem skolastik, hem mistik olan bütün bir klasik ortaçağ kültürü, yine aynı anda, Dante'nin (1265-1321) o içinde derin imanla Papalık monarşisinin acı eleştirisinin, Vergilius ve Aristoteles'e hayranlıkla İbn Rüşd bilgisinin ve son olarak da saray aşkını yüceltmenin birbirine gelip karıştığı *İlahi Komedya*'sında en görkemli sonucuna varır; "özet"lenir bir yerde.

Engels öyle der: "Dante, hem ortaçağın son şairi hem de modern zamanların ilk şairidir."

Böylesi bir tanımlanış gerçekten yakışıyor ona.

Dante, siyasal fırtınaların esip kavurduğu, ama yeni bir kültürün ateşlerinin de tutuştuğu Floransa'da doğdu. Kendini pek erkenden, hem de büyük bir tutkuyla siyasete verdi; Floransa'nın en üst makamı olan Konsey'de üye oldu. Aile gelenekleri bakımından Guelfi Parti-

si'ndendi. Bu parti, "Karalar" (ilericiler) ve "Beyazlar" (ılımlılar) diye ikiye bölündüğünde, Dante "Beyazlar"ın yanında yer aldı. Ne var ki "Beyazlar" yenildiler ve Dante, öteki yoldaşlarıyla birlikte sürgüne mahkûm oldu. Floransa'yı terk etti; öleceği güne değin de bir daha dönemedi oraya. İtalya'daki devletler arasında sürüp giden savaşlara bir son vermenin düşü içinde Ghibelini Partisi'ne girdi; ve belli bir süre de İtalya'nın VII. Heinrich'in egemenliğinde yeniden birleştirilebileceği umudunu taşıdı. *De Monarchia* adlı eserini o sıralarda yazdı. Bu kitapta, imparatorluk iktidarını ülküleştiriyor ve evrensel monarşi gibi hayali –ve doğaldır ki gerici– bir düşünceyi savunuyordu. Öyle de olsa eser ilgi çekicidir; çünkü Papalığın cismani iktidar hakkındaki görüşlerinin acı bir eleştirisi sergilenir onda.

Sürgün yıllarında Dante, Kuzey İtalya'nın değişik kentlerinde oturdu sırayla. O ölümsüz *İlahi Komedya*'sını da o sıralarda yazdı. Yazar, poemine "Commedia" adını vermişti. Ortaçağ edebiyatında, acıklı başlayan ama sonu tatlıya bağlanan eserlere bu ad veriliyordu genellikle. "İlahi" eklemesi ise, eserdeki yetkinliği belirtmek üzere, sonraki yüzyıllarda yapılmıştır. Poem, o olağanüstü ahengiyle ve ayrıntılarıyla şaşkına çevirir okuyucuyu; görkemli gotik bir katedrali hatırlatır bize o yapı. Eser, ortaçağ yaşamının insanı hayran bırakan bir ansiklopedisidir aynı zamanda. Birkaç yıl önce yazdığı öteki kitabı *Nuova Vita* (Yeni Yaşam) gibi, Dante *İlahi Komedya*'yı da Latince değil, halk dilinde yazdı.

İtalyanca, bu eserlerle yaratılır.

İlahi Komedya, şairin yaptığı dev bir yolculuğun eğretili (mecazi) öyküsüdür. Yolculuk, öte dünyada üç ayrı bölgeyi, Hıristiyan mitolojisinin yarattığı cehennemi, arafı ve cenneti içine alır. Önce Vergilius yol gösterir şaire, sonra sevgilisi Beatrice. Dante, cehennemi de, arafı da, cenneti de dile getirirken simgelere, mesellere ve çağdaşlarının pek iyi bildiği büyülü rakamlara başvurur. Teolojik ve skolastik simgelerine bağlı olduğu Katolik görüşe karşın Dante'nin poemi, dünya ve insan anlayışının ne denli yeni olduğunu açıkça gösteren çizgilerle doludur: Dante, öte dünya yaşamından verdiği tablolara, kendi kişisel deneyimi ve gerçekçi gözlemlerine dayanan dünyasal bir çerçeve çizer; böylece, eserin ayakları yere basar. Kişisel, hayali bir ufukta da gelişseler, açıkça belirlenmişlerdir. Her biri kendi kişiliklerini ortaya koyan, alabildiğine canlı varlıklardır bunlar. Ve hepsi de doğayı ve onun güzelliklerini, yeryüzünün acılarını ve sevinçlerini dile getirirler. *İlahi Komedya*, yeni bir aşk anlayışını da sergiler. Ve şair, her şeyi bilmek isteyen insanların dinmeyen coşkusunu yüceltir.

Dante, *İlahi Komedya*'ya bütün siyasal tutkularını da soktu. Poem, İtalya'nın 14. yüzyılda sahne olduğu o keskin mücadeleleri yansıtır. Şair, siyasal düşmanlarını, içinde bazı papalar da olmak üzere, sonu gelmez bir acıyla çırpınacakları cehenneme atar. Ama öte yandan, kimi Germen imparatorlar ülküleştirilir; çünkü Dante, İtalya'nın olası birleştiricilerini görüyordu onların kişiliklerinde.

İtalya'nın katkısı sanat alanında daha da özgündür. Gerçekten de antik biçimlerin yeniden doğuşudur söz konusu olan; özellikle Orta İtalya'da, yabancı estetiklerin egemenliğine ötekiler denli girmemiş olan o sığınak eyaletlerde görülmektedir bu. Bu bölgelerde saf bazilika geleneklerine göre kiliseler kurulması hiçbir zaman kesintiye uğramamıştı zaten; antik usullere böylesi bir bağlılık, süslemede de gösterir kendisini. Uzun zaman dışardan gelme modaların etkisinde kalmış olan heykeltıraşlık da Roma geçmişine çevirmiştir yüzünü. II. Friedrich'in kafasında yeniden kurulacak bir imparatorluğun merkezi olarak tasarlanmış Sicilya, 13. yüzyılın ikinci çeyreğinde antik heykelin yeniden doğuşuna tanık olur. Son olarak Toscana'da bir grup sanatçı, Fransa'dan gelme ikonografik temaları doğrudan doğruya oyma taş sandukalardaki figürlerden esinlenerek yorumlarlar. 13. yüzyılın sonunda bu hareket, resme de sıçrar. İtalya'nın karanlık kiliselerinde yer bulmamış olan vitray sanatından bağımsız olan resim, Bizans'ın derinliğine etkisi altındaydı ve bazı mozaikler hâlâ Doğu örneklerine bir öykünme içindeydiler. Ne var ki Roma'da, kimi mozaikçi ve freskocu, Grek Doğusu'nun yavan ve donmuş suretlerini kopya etmekten vazgeçerek, antik figürlerdeki o gür hareketi ve hacmi yeniden bulurlar. Giotto'nun habercileridir bunlar; bazı freskolarında Gotik duyguyu açıkça diriltmiş Roma biçimleriyle bütünleştiren Giotto'nun.

Oysa Giotto'nun (1267-1337) 1317-1318 yıllarında, Floransa'nın büyük bankerleri Bardiler ailesi için onların küçük kiliselerinin duvarlarına Aziz Francesco'nun yaşamından sahneler çizdiği anlar, Batı için önemli anlardır. Gerçekten, ortaçağ uygarlığının siyasal, iktisadi, dinsel ve düşünsel öğeleri arasındaki denge, elli yıl önce Saint Louis'nin zamanında Île-de-France'da bir ara gerçekleşmiş olan denge, şimdi iflah olmaz biçimde bozulmuştur. Batı dünyası, maddi güçlüklerin pençesindedir, giderek de düşünsel kaygıların.

III

MODERN AVRUPA'NIN KAYNAKLARI

14.-15. yüzyıllar feodal Avrupa için çetin yüzyıllardır.

Başta iktisadi ve sosyal güçlükler gelmektedir: Kıtlık, savaş ve veba; insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Avrupa ekonomisi çok geniş bir iktisadi durgunluk ve bunalım içindedir. İktisadi dengesizlik, sınıf çelişmeleri, kentlerde esnafın, kırsal kesimde köylülerin başkaldırılarına varır. Bu durgunluk ve bunalımı, yıkıntıları ülkeden ülkeye değişse de savaş daha da yoğunlaştırmaktadır. Silahlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır; diplomasi de yetersizlikler içindedir.

Siyasal plandaki "kopuşlar", başka nedenlerin yanı sıra zıtlıklarını ve çelişmelerini kiliseye ve üniversitelere kadar yayar: Kilise büyük güçlükler içindedir; çeşitli nedenlerle saygınlığını alabildiğine yitirmiştir. Dinde sapmaların güç kazanışında bunun da rolü vardır. Papalığın zorbalığa başvurup engizisyonu işletmesi hiçbir çözüm getirmez. Kilisede reform düşüncesi iyiden iyiye yer etmiştir kafalarda. Ne var ki, çözüm için 16. yüzyılı beklemek gerekecektir.

Nedir gerçek, nedir dünya ve insan?

Avrupa'da, 14. ve 15. yüzyıllar bu ebedi sorunları kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelir birbirine karışır. Edebiyat ve sanatta da arayışlar vardır:

Hümanizma doğmaktadır.

Avrupa'da her yanda, krallıklar, prenslikler ve siteler ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarış halindedirler. Geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet de yeni bir yapı arayışı içindedir; özünde bir arayıştır bu, biçimde bir arayış. İktidarı ellerinde tutanlarınsa, göz önünde bulundurmak zorunda oldukları bir gerçeklik vardır: Burjuvazi. Ekonominin dizginlerini eline geçirmiş olan burjuvazinin siyasal yaşamda da rolü gitgide artmaktadır.

O yılların temel olaylarından biri de Doğu'da gelişmektedir: Osmanlı gücü oluşmaktadır. Anadolu'da küçük bir beylik pek kısa bir zamanda güçlenmiş, Bizans'ı yıkmış, Balkanlar'ı egemenliğine almış, koşar adımlarla yürümektedir. 16. yüzyıl-

da Viyana kapılarına dayanacaktır. Batı için ciddi tehlike budur şimdi.

Bir başka önemli olay da Moskova Rusyası'nın doğuşudur.

Rusya, 14. ve 15. yüzyıllarda ortaya koyacak değildir ağırlığını gerçi; ama birkaç yüzyıl sonra tarihin sahnesinde başrolü oynayacak olan güçlerden birinin temeli kesinlikle atılmıştır.

BÖLÜM I

FEODAL AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİ VE DENGESİZLİĞİ (14. YÜZYIL)

14. yüzyılın ilk çeyreğinde Hıristiyan dünyanın geçici dengesi bozulduğunda, Batı Avrupa uzun bir karışıklık dönemine girer; 1320 yılının dolaylarından başlayıp 1450 yılı dolaylarına değin sürecek bir dönemdir bu. Devletlerde, iktisadi ve sosyal yapılarda, zihniyetlerde derinliğine bir değişiklikle sonuçlanır bu karışıklıklar. Yüz Yıl Savaşları'nın kıvranışları, nüfus felaketleri, Hıristiyanlığın Osmanlı istilası karşısında geri çekilişi, Roma Kilisesi'ndeki yırtılışlar bu zahmetli doğuruşun olumsuz görünüşleridir ancak. Bu karışıklıklar kuşkusuz, monarşik güçler arasındaki yarışmaları artırır; devletlerin Kilise karşısında bağımsızlığa kavuşmalarını hızlandırır; feodal rejimden gelen bağların gevşeyip gittiği bir toplumda, prenslerin mali ve askeri kaynakları ile yönetim araçları arasındaki oransızlığı açığa çıkarır. Sosyal düzenin, kırsal kesimin sefaletleri vardır; kentlerde sıradan insanlar, mesleki ve beledi ayrıcalıkları karşısında, kıskanç zenginlere karşı kızgınlık ve hınç içindedirler. Sosyal düzen, bütün bunlardan doğan bölünüşler içinde çözülmüşe benzer. Her yanda duyulan, ekonomide uzayıp giden bir kasılmanın ve büzülmenin sonuçlarıdır: Beslenme maddeleri üretimindeki düşüklük, zanaatlardaki yarışma, nakit kıtlığı ve fiyatlardaki dengesizlik...

Ne var ki bu güçlükler, öyle çokça sanıldığı gibi, düşüncelerde tam bir karışıklığın, örflerde düzensizliğin ya da yaratıcı güçlerde bir tükenişin işareti de değildirler. Ömür süresinin bazen pek kısa olduğu o devirde, belirsiz bir yaşamı sürdürmek için insanlar, ne baştan aşağıya umutsuzluk içine düşmüşlerdir ne de dizginsiz bir sarhoşluğa bırakmışlardır kendilerini. Düşünce ürünlerinde olduğu gibi, sanat alanında da zıtlıklar ve çelişmeler içinde de olsa, bunlar bir yerde yaşamın da işaretleri olduğu için 14. yüzyıla hor bakamayız.

Bu uygarlığın gerçek ve insani boyutlarından başlayalım önce.

Feodal Batı'nın boyutları

13. yüzyılın ortalarından beri Roma Hıristiyanlığının sınırları, daralmasını sürdürmektedir: Yeniden kurulmuş Grek (Bizans) İmparatorluğu ile İslam karşısında –Kıbrıs, Rodos, Girit, Ege adaları gibi– bazı adalara ve Mora ile Attika'da bazı bölgelere kadar çekilmiştir; bir karşı saldırı içinse fazla yeterli değildir bunlar. Kaldı ki, saraylarda oluşturulacak yeni Haçlı tasarıları için Cenova'nın, Venedik'le Barcelona'nın ticari kaygıları başlı başına birer engeldir ve kitlelerde yankı yapmazlar artık. Böylece, Türk korsanlarıyla kaynayan Doğu Akdeniz'de, Batı ile Doğu'nun ilişkileri seyrekleşmiştir. Sonra, Osmanlıların ilerleyişi vardır; karada Hıristiyan uygarlığını gitgide geriletmektedir. 14. yüzyıl bitmeden, Batı dünyası Doğu'da Hırvatistan, Macaristan ve Polonya ile sınırlanmıştır. Müslüman Türk önünde tehlikeli bir durumdur bu ve birkaç yüzyıl böyle kalacaktır. Bu gerileyişi, kuzeyde Hıristiyanlığın Litvanya'yı fethi de gidermez. Bunun gibi, İspanya'daki krallıkların İslam üzerine yürüyüşü, o yıldırım hızını terk etmiştir. Müslümanlık, Gırnata emirliğine de sıkışmış olsa, 15. yüzyılın sonuna değin varlığını sürdürecektir. Kaldı ki, yarımadada Hıristiyan krallıklar da birbirine düşmüşlerdir; bir Aragón, gerçekten güçlü bir ilerleyiş içindedir. Ne var ki, Hıristiyan İspanya 15. yüzyılın başlarından başlayarak Akdeniz'in batı havzasına kapanacaktır.

Böylece, Hıristiyanlığın çekim merkezi Batı'ya geçmiştir.

Ufukları sınırlanan Batı'da, tacirler, bilginler ve yöneticiler, aralarındaki yakınlığın gitgide bilincine varmaktadırlar. Cesaret verici teknik gelişmeler ve düşünsel eğilimler vardır: Boylam ve enlemlerin daha sağlıklı hesaplanmasının önü açılmıştır. Bir yerin saptanmasındaki kolaylık ve haritacılıktaki gelişmeler yolcuların yollarını kısaltmakta, giderek zaman kazandırmaktadır onlara. Sonra, kara ve deniz yolculuklarında da güçlüklerin daha kolay üstesinden gelinmektedir; taşıma araçlarında büyük bir gelişme görüyoruz; "ateşler", limanların girişini ve en çok geçilen kıyıları işaret etmektedir, pusulanın kullanımı

ise genelleşmiştir. Güvenlik ve hız, mesafeleri gitgide azaltmıştır. Sonra, denizle karanın somut tehlikeleriyle mücadele eden insanlar için mesafe, uzunluk ölçüsü değildir; yolculuk günüyle hesaplanmaktadır o; "yirmi gün uzunlukta ve on altı gün genişlikte": Fransa'nın boyutları böyle tanımlanır o sıralar.

Ortaçağ Batısı'nın boyutları insan çapındadır.

Batı dünyasındaki geri çekilişle nüfustaki büyük azalış arasında bir koşutluk var mıdır?

Tarihçiler şu noktada birlik: 14. yüzyılla 15. yüzyılın büyük bölümü, nüfusça bir durgunluk ve bunalım dönemidir. Teknik ilerleyiş yokluğundan, geniş alanlar hemen hemen ıssızdır: Yalnızca hayvancılığın insanı besleyebildiği dağlar, ekilmemiş tepeler, sıtmanın kol gezdiği Akdeniz'in kıyı ovaları. Tarımsal nüfusun dağılışındaki eşitsizlik de bundan ileri geliyor. Sonra, bu halk dönem dönem savaşın acılarını da çekmektedir. Ne var ki, eksik beslenmenin ve iktisadi bunalımın sonuçları, silahların tepinmelerinden çok daha yıkıcıdır. Kıtlığın yanı sıra veba kırar geçirir zaman zaman: 1316 yılındaki korkunç kıtlık, büyük nüfusu olan Flandre'ın kumaşçı kentlerinde halkın onda birini alır gider; 1347 yılında, Kûfe'den Messina'ya bir tacir gemisiyle gelen kara veba birkaç ay içinde ta İngiltere'ye ve İskandinavya'ya değin yayılır ve yokladığı bölgelerde halkın sekizde birinden üçte birine kadar götürür; bazı yerlerde daha da can alıcı olur. Vebanın ağır bastığı bu felaketler 14. yüzyılın sonuna değin tekrarlayıp duracaktır.

Uzun vadeli iktisadi çöküşü açıklayan temel olay da üretici ve tüketici olarak, insan sayısındaki işte bu kitlece azalıştır; özellikle el emeğindeki azalış, Avrupa'da her yerde etkisini duyurmaktadır. Köyler kadar olmasa da kentler de çeker vebanın acısını. Ve bütün bu kentlerde, aslında hiçbir zaman ortadan silinmemiş de olsa, yarı tarımsal nitelik daha bir belirginleşir. Nüfustaki bunalım, yaşamın ortalama süresini de hatırı sayılır biçimde kısaltmıştır; insanlar genç ölmektedirler.

Yaklaşan ölüm, sınırları daralan Avrupa'da ufukları daha da daraltır.

Daha önce Hıristiyan Batı'ya görünüşteki birliğini veren bazı çizgiler de belli belirsiz hale gelmektedir. Krallık ya da prenslik iktidarındaki gelişmeler, insanlara senyörlüğün ya da bulundukları kentin geleneksel sınırlarının ötesine bakmayı öğrettikten sonra şimdi de sosyal ilişkilerin içinde yer aldıkları

ulusal çerçeveleri sertleştirmektedir. 14. ve 15. yüzyıl boyunca halklar, kendi kişiliklerinin bilincine varmaktadır. İktisadi yarışma, dinsel mücadeleler ve siyasal rekabetler artıp yoğunlaştıkça, "yurt" ve "ulus" kelimeleri bütün dillerde tutkulu bir anlama bürünür; çünkü hemen her halk, komşularına karşı kendisini tanımlamaya kalkmaktadır. Başkalarından çok daha erken oluşan da İngiliz ulusudur. Ne var ki, bütün Avrupa bu değişikliklere katılmaktan uzaktır: Almanya'da gerçekten ulusal hiçbir bilinç yoktur. Sanat ve edebiyat alanındaki parlaklığı tartışmasız da olsa İtalya, ulusal güçlerdeki bu yeni derleniş toparlanışa, başkalarından çok daha fazla karşıdır. 14. yüzyılın eşiğinde Dante evrenselliği haykırmıştı; yanıt diye, yerel bencilliği bulur ancak!

14. yüzyıl ulusçuluğu, toplulukla en sıkı ilişkilerini de dille kurmaktadır; aynı kelimelerle duymak, aynı kelimelerle düşünmektir aranan. Ortak bir dilin önünde yerel söyleyişler çekilmektedir.

Doğan ulusçuluk, bu duygusal edebi plandan yavaş yavaş siyaset arenasına da iner.

Hangi biçimde?

Mirasçılık hakları ne denli geçerli olursa olsun, her türlü yabancı yarışmacılara karşı ulusal hanedanlara bağlılık adı altında! Son olarak, 14. yüzyılda, Batı'da gerçek kilise ulusçulukları da kendini gösterir; ulusçuluk, Katolikliğin kendi alanında bile duvarlar örmeye başlamıştır. Krallıklara ve prensliklere bölünme, gitgide güçlendirmektedir bu duvarları.

Bu duvarları aşmak için artık izin belgesi gerekmektedir. Geleneksel ayakbastı ya da geçiş parasına gümrük daireleri eklenmiştir şimdi ve hemen tüm Avrupa'da görülen bir yeniliktir bu. Bölgesel ekonomiler de ulusal çerçeveler içine yerleşmektedir. Kıskançlık ve kuşku duyulan yabancılar karşısında, bir ulustan olanlar, ticarette tekel olmasa bile, hiç olmazsa ayrıcalıklı bir rejimden yararlanmaları gerektiğini ileri sürerler. Yabancıların durumu da bu iktisadi ulusçuluğun etkisi altındadır her yerde. Horlanan yabancının yazgısı da belirsizdir çoğu kez; bazı yerde saldırıya uğrar ve sık sık nükseden yabancı düşmanlığıyla yüz yüzedir. En güç durumda olanlar da Yahudilerdir: Doğal afetlerin nedeni olarak gösterildikleri yerlerde düpedüz kıyıma gidilir; kanunlar da daha serttir onlar hakkında. Bu sıkıcı şeylerden yakasını sıyırabilmek için yabancı, çoğu kez

yurttaşlık isteğinde bulunur ve elde eder; ulusçu düşüncenin belli bir hukuk kavramı olmaya doğru gidişinin yeni bir kanıtıdır bu. Örneğin Fransa'da 15. yüzyılın ortalarına doğru, ulusal dayanışma adına, yabancılarla evlilik yasaklanır.

Hıristiyan dünyanın monarşik ve ulusal birimlere bölünüşü, kuşkusuz, devletlerin ve halkların iktisadi, sosyal, siyasal ya da düşünsel plandaki gelişme derecelerine göre değişti. Düzenleyici bir iktidarın olmayışı da destekledi bunu; insanları Hıristiyan dünyayı düzenleyip yöneteceği düşüne götüren üç büyük güç sarsılmıştı: II. Friedrich'ten sonra kimi girişimlere karşın imparatorluk ne eski saygınlığını bulabildi ne de sağlamlığını; imparatorluk, bir düştü bu artık. Papalık, gerçi alabildiğine merkeziyetçi, düzenli ve en iyi biçimde donanmıştır, dogmatik rolünü de tartışan pek yoktur; ama Fransa'nın güneyinde sığıntı halindedir, sonra da Büyük Bölünme sırasında ulusal devletlerin birbirinden farklı yönlerdeki çıkarlarına göre yırtılışlar içine düşecektir. Kime dinletebilir aşınmış teokratik iddialarını? Nitekim, Fransa ile İngiltere arasındaki çatışmaya son vermede, siyasal öncü rolü oynamak şöyle dursun, hakemliği bile tartışılmıştır. Fransa'ya gelince... Yüzyıllık saygınlığına bakıp Güzel Philippe'in, gücü tükenmiş imparatorluk ve Papalık karşısında, Hıristiyan dünyasının önderi olabileceğini düşünenler çıkmıştı. Ne var ki bunlar da bir düştü. Böylesi düşüncelerin ileri sürüldüğü sıralarda bile Fransa'nın maddi ve manevi üstünlüğü çöküş dönemine girmişti; savaş, bu çöküşü daha da hızlandıracaktır.

Düzenleyici bir iktidar yoktur Avrupa'da özetle.

Ne yapmalı? Kimi güçlerin yeğlediği, bekleyiştir.

Kilisenin güçlükleri

Siyasal planda bir "kopuşlar yüzyılı" olan 14. yüzyıl, zıtlıklarını ve çelişmelerini kiliseye ve üniversitelere kadar yayar.

Başta kilisenin saygınlığında büyük bir düşüş vardır: Papalık güçlükler içindedir, zaman zaman da skandallarla sarsılır durur. Bu düşüşün uzak nedenlerinden daha önce söz ettik: II. Friedrich'ten sonra imparatorluğun mutlak zayıflayışı, Hıristiyanlık üzerindeki cismani yönetimi yalnızca Papalığa bırakıyordu; ancak, Papalığın elindeki araçlara göre fazla ağır bir işti bu onun için ve üstelik, laik iktidarın tepkisini çekmek bakı-

mından fazla tehlikeli de: Güzel Philippe'in hukukçuları, bir evrensel imparatorluk için gerekçeleri, Roma hukukunda, kendi efendileri için bulmuşlardı. Dünyevi uhreviye karşı öç almaya başlamıştı: Papa'yı zaman zaman "Deccal" diye gösteren eleştiriler, Güzel Philippe'ten sonra gelenlerin dönemlerinde de tekrarlanıp duracaktır. Bu eleştiriden, Papanın kişiliği kadar kendi çevresi ve iktidarı da yakasını sıyıramaz. Hıristiyanları en çok çarpan, Papalığın içinde yüzdüğü lüks ve zenginliktir. İsa'nın söyledikleriyle zıtlaşan şeylerdir bunlar. Kişilik yönündense, 14. yüzyıl papaları içinde yalnız V. Urbanus herkesin saygısını toplayabilmiş ve Petrarca onun önünde eğilmiştir. Ötekilerin her biri bir eksiklikle maluldür: "Ben ne kadar Tanrıysam, Papa da o kadar Papadır." Papa XXII. Ioannes için o yüzyılda yaşayan birinin söylediği bir sözdür bu ve gitgide büyüyen saygınsızlığın derecesini gösterir bize.

Büyük Bölünme (*Schisme*) ile rezalet de ayyuka çıkar.

Öyküyü başından alalım: Papa VIII. Bonifatius ile Güzel Philippe'i karşı karşıya getiren mücadele, Papalık aleyhine hayal kırıcı olmuştur. Onun ölümünden (1303) sonra Fransa kralının hıncından korkan kardinaller, tutar bir Fransızı, Bordeaux arşöveğini Papa olarak seçerler (1305), o da V. Clemens adını alır. Ne var ki, yeni Papa sağlığı, ama daha çok da kral Güzel Philippe'in yanında bulunmak zorunda olduğu için Roma'ya gitmez, Fransa'da kalır: Sık sık yer değiştirir, ama çoğu kez, Papalığa ait bir kent olan Avignon'da oturur. Onun yerine geçenler de orada kalmayı yeğlerler; ikliminin yanı sıra Roma'nın başkaldırılarla çalkalanmasıdır bunun nedeni. Ancak, 1377 yılında Papa XI. Gregorius Roma'ya dönmek gerektiğini görür ve "Ebedi Kent"e taşır Papalığı. Ertesi yıl öldüğünde, kardinaller kentte patlak veren bir başkaldırıdan korkarak ve ayaklanmayı yönetenlerin de isteğiyle, tutar bir İtalyanı Papa seçerler. Birkaç gün sonra da içlerinde yeni Papaya karşı olan birkaçı, korktukları için öyle hareket ettiklerini söyleyip bir Fransızı Papa seçerler. Doğaldır ki bir skandaldır bu; nitekim, çok geçmez Hıristiyanlık bölünür: Bazı ülkeler (İngiltere, imparatorluk) Roma'da oturan İtalyanı Papa olarak tanırlar; ötekiler (Fransa, Kastilya) Avignon'daki Fransıza Papa gözüyle bakarlar.

"Büyük Bölünme" diye adlandırılan işte budur.

Ne var ki, skandal burada noktalanmaz. Ne uzlaştırma denemeleri, ne tehditler, hatta ne de zora başvurmalar iki Papayı geriletir.

Uyuşmazlık kırk yıla yakın sürecektir; her Papayı kendi bulunduğu yerde başka Papalar izleyecektir. Son olarak, 1409 yılında bir çözüme varılır: Her iki tarafın kardinalleri, Hıristiyanlığın bütün piskoposlarını bir konsilde toplamayı kabul ederler ve *Pisa Konsili* toplanır. Toplantı sonucunda her iki Papanın da görevine son verilir ve herkesin tanıyacağı bir üçüncüsü seçilir. Ancak, ilk iki Papa görevden alınmalarını kabul etmezler ve bazı ülkeler kendilerini desteklemeyi sürdürürler. Özetle, iki Papa yerine üç Papa vardır şimdi.

Papalık saygınlığını daha da yitirir ve dinde sapmalar güç kazanır.

Jan Hus'un başını çektiği hareket, acılar içinde gelişse de pek önemlidir.

Büyük Bölünme'nin patlak verdiği bir sırada Oxford Üniversitesi'nde bir profesör, Wycliffe, kitaplarında Papalığı acı bir dille eleştiriyor ve Katolikliğin en önemli bazı inançlarını reddediyordu; çok geçmez, sapkın diye ilan edilir; ancak, İngiliz hükümetince korunduğu içindir ki, canını kurtarır. Ne var ki, Wycliffe'in düşünceleri Hıristiyan dünyada, özellikle de Prag Üniversitesi'nde pek çabuk yayılır. Prag Üniversitesi'nin İngiltere ile ilişkileri vardır ve Bohemya'da oturan Çekler de komşu bölgelerden gelmiş olan Almanlarla husumet halindedirler. Aslında Bohemya'nın yüksek ruhban zümresi pek zengindir; o yüzden de acı eleştirilere uğramaktadır ve bu zümre içinde hayli Almanın bulunması gerginliği daha da artırmaktadır. Piskoposlara saldırmak, Çekler için yabancı Almanların etkisine karşı çıkmaktır aynı zamanda. Böylece, dinsel olduğu kadar ulusal niteliği de vardır davranışların.

15. yüzyılın başlarına rastlayan o sıralarda Jan Hus ortaya çıkar. Prag Üniversitesi'nde ders veren bu pek dindar Çek papazı, ruhban zümresinde bir reform yapmanın düşü içindedir; kilise adamlarının, lüks yaşamı terk ederek sade ve ağırbaşlı bir yaşam sürmelerini istemekte, buna inandırmaya çalışmaktadır onları. Vaazları, Çekler arasında büyük yankılar yapar. Çok geçmeden, daha da sertleşir eleştirileri; sonuç olarak vaazda bulunması yasaklanır. Bunu yapmanın görevi olduğunu söyleyerek baş eğmez; Papa, kendisini mahkûm etmekle tehdit edince de ona değil, yalnızca ve yalnızca İsa'ya uymakla yükümlü olduğunu söyler. Bu, Katolik dogmanın emrettiği piskoposlara ve Papaya uymayı reddetmeye götürür onu; ve aynı zamanda,

Wycliffe'in bazı düşüncelerini kabul eder. Kilisenin gözünde sapkınlık içine düşmüştür; ne var ki, bunu yaparken Almanlara karşı Çekler vardır beraberinde.

İşte o sıralardadır ki, Bölünme'ye son vermek amacıyla, imparatorun yardımıyla Konstanz'da, çok sayıda piskopos ve ilahiyatçıdan oluşan ünlü Konstanz Konsili toplanır. Toplanır toplanmaz, Jan Hus'u da alırlar gündemlerine. Böylece, iki sorun iç içe düzenlenmek istenmektedir. Konsil, her üç Papanın da görevlerinden ayrılmaları gerektiğine karar verir önce: İçlerinden biri, kolayca uyar buna; ikincisi reddederse de Hıristiyan dünyada kendini tutan hemen hiç kimse yoktur; üçüncüsü kurnazlık yapmak ister, hapsedilir ve sonunda ayrılır. Bütün bunlardan sonra bir yeni Papa seçmek mümkün olur ve Büyük Bölünme'ye de resmi olarak son verilmiş bulunur. Jan Hus karşısında da korkunç bir karara varılır: Konsil, elinde imparatorun verdiği izin belgesinden başka bir şey bulunmayan Jan Hus'u tutuklatır ve yaptıklarının yanlış olduğunu kabul etmesi istenir kendisinden; Hus yiğitçe reddeder: Odun yığınları üzerinde yakılmaya mahkûm edilir ve karar yerine getirilir.

Bunlar büyük bir şey getirmiyordu aslında. Gerçekten, Kilise'nin içindeki durum düzeltilmemiş oldu: Çünkü yeni Papayı seçerken Konstanz'da toplanmış olanlar, yalnızca Konsil'in, yani tüm piskoposlar topluluğunun kilisede en yüce iktidar sahibi olduğunu, giderek Papanın ona uyması gerektiğini ilan ettiler. Papalık monarşisine karşı yerinde bir tepkiydi bu; ne var ki, yeni bunalımları da beraberinde getirdi ve bunlar 15. yüzyılın ortalarına değin sürecek, Konsillerle Papaları çatıştırıp duracaktır. Konsil yandaşları yenik düşünce, her ülkenin kendi içinde tutunurlar; kralların da desteğiyle ulusal ruhbanı örgütlerler ve Papalığa pek hak tanımazlar. Fransa'da, özgür Fransız Kilisesi öğretisi anlamına, Gallikanizm denir buna. Hareket, 1438 yılında, VII. Charles'ın bir kararıyla zafere ulaşır: Piskoposları, Papanın müdahalesi olmadan ruhban ve kral seçecektir artık; ve Papalığa da vergi ödenmeyecektir.

Bunun gibi, Jan Hus'un mahkûm edilmesi Bohemya'da korkunç bir başkaldırıya yol açtı. Bunlar, Çeklerle Almanları karşı karşıya getiren Hus Savaşları (1419-1436) diye anılır. Çekler sonunda yenilirler ve birkaç ödün karşılığında Papalığa tâbi olurlar. Ancak, ilk fırsatı yakaladıklarında Katolik Kilisesi'ni terke kalkıp kalkmayacakları bir sorundur.

Hus'un yandaşları belli başlı iki gruba ayrılır: Praglı ılımlı Husçular ve Táborlu aşırı Husçular. Tábor da Güney Bohemya'da bir kentin adı. Tábor o sıralar tüm Avrupa'da sosyal hareketin gerçek merkezi olmuştu. Kardeşlik duygusu bütün Táborluların yüreğine yerleşmişti. Aralarındaki tüm sınıf farkları ve toplumsal eşitsizlik kaldırılmıştı. Bütün mal mülk ortaklaşaydı. Dindarlık ve neşe, topluluk için çalışmak, açık havada yapılan toplantılar ve kutlanan bayramlar, Táborluların yaşamının belli başlı özelliklerindendi. Kral Venceslav'ın ölümünden sonra bu gruplar, 1420 yılında kabul ettikleri bir program (Prag Maddeleri) üstüne görüş birliğine vardılar: Vaaz özgürlüğünü, iki ayrı biçimde ayin yapmayı, kilise adamlarının yoksulluğunu ve büyük günahların sivil makamlarca cezalandırılmasını öngörüyordu bu program. Venceslav'ın kardeşi Kral Sigismond, bu programı kabule yanaşmayınca, Táborlu yandaşlar başkaldırdılar ve bütün Husçuları savaşa sürüklediler.

Savaş uzun yıllar sürdü (1419-1436).

Sigismond, Papanın yardımını sağlayarak Husçuları yenmeyi denediyse de başaramadı. Başkanları Jan Žižka, Büyük Prokop ve Küçük Prokop'un yönetiminde çarpışan Husçular, Papalığın düzenlediği Haçlı Seferleri'ne karşı çeşitli zaferler kazandılar. Kardinal Cesarini'nin uğradığı bozgun (1431) Basel'de başlayıp Prag'da süren görüşmelere yol açtı. 1433'te kabul edilen *compactata,* Husçulara iki ayrı biçimde ayin yapma hakkını tanıdı; ancak, öteki maddeler üstünde pek ödün vermedi. Bu antlaşmayı kabul etmek istemeyen Táborlular, ılımlı Husçular ve Katolikler karşısında yenilgiye uğradılar. Diyet meclisi ise antlaşmayı onayladı ve Sigismond'u Bohemya kralı olarak kabul etti (1436). Husçuların çoğu 16. yüzyılda Luther'cilerin etkisinde kalacaktır; pek azı 1494'te yeniden Katolik olur. Aşırı Táborlular ise, Kardeşler Birliği'ne girerler. Bohemya Kardeşleri ve Moravya Kardeşleri adını taşıyan bu gizli tarikatlar, daha sonra ortaya çıkan Quaker Tarikatı'nı andırıyordu. Tıpkı onlar gibi barışçı, sosyal reformdan yana ve hem çalışkan hem de acıması olan kimselerdi bunlar.

Husçu savaşların biricik etkili sonucu, Wycliffe ve Hus öğretilerinin Almanya'da yer etmesi olmuştur. Bu öğretiler, Reform Hareketi'ne kaynaklık edecekler ve 1525 köylü ayaklanmasını etkileyeceklerdir.

Son olarak, Konstanz Konsili, bütün vaatlerine karşın, en ivedi sorunu ruhban zümresinde reform sorununu unutur. Aslında kilise hiyerarşisinin bütün kademelerinde zorunludur

böylesi bir reform: Papalıktan lüksü çıkarıp atmak, onun dayattığı vergi sistemine son vermek, piskoposların dürüst bir yaşam sürmelerini sağlamak, rahipleri eğitmek, doğru yoldan sapmalarını önlemek gerekiyordu. Oysa 15. yüzyılda Papa II. Pius'un bazı denemeleri dışında hemen hiçbir şey yapılmaz bu alanda. Dahası, o yüzyılın sonunda Papalar, Kilise dışındaki insanlar gibi yaşamaya koyulurlar. Kötüye kullanmalar daha sırıtır olur; bütün ülkelerde Hıristiyanlar, reformu dayatmak için önce Roma Katolik Kilisesi'ni terk edip etmemek gerektiğini sormaya başlarlar kendilerine.

Kesin yanıtı, 16. yüzyılda verilecektir bunun.

Düşüncelerde arayışlar ve mayalanışlar

Üniversitelerde de bir zayıflama vardır.

Aslında görünüş olarak, üniversite yaşamı büyük bir gelişim içine girmiştir: Yığınla üniversite açılmıştır, ulusal devletlerdeki gelişmelere olduğu kadar dinsel düşüncelerdeki farklılığa da bağlı bir olaydır bu. Doğaldır ki, kimi prenslerin bilim ve sanat koruyuculuğu, kültür alanındaki yarışma da işin içine girer. Ne var ki, bu aşırı çoğalma yüzünden bazı üniversiteler bitkisel bir yaşam içine girerler ya da silinip giderler. Dahası, üniversiteleri o tarihe değin yaşatan iki büyük ilke, düşünsel uğraşların uluslararası nitelikte olmasıyla, siyasal iktidar karşısındaki bağımsızlık terk edilmiştir. Ayrıca, dinsel uyuşmazlıklar ve ulusal kıskançlıkların da etkisiyle üniversitelerin politikaya karışmaları yıkılışa götürmektedir onları. Ama aslında üniversitelerdeki gerileyişin, bütün Batı'da üniversite yaşamının içine düştüğü bunalımın daha genel ve derinde nedenleri vardır: Yöntemde, öğretide ve düşüncede gevşeme ve düşüştür bunlar. Üniversiteler, birkaçı bir yana, düşüncenin yeni ufuklarına açılamamaktadır; çağdaş dünyanın dışında yaşamaktadırlar. Oysa karışıklıklarla dolu bir dünyada, yaşamın anlamı üstüne düşünceler mayalaşmakta, kafalara sorular üşüşmektedir. Üniversitelerin yanıt diye verdiği tek şey vardır bunlara: Kıyaslamalar!

Nedir gerçek? Nedir dünya ve insan?

14. ve 15. yüzyıllar bu ebedi sorunları kendine özgü bir kaygıyla ortaya koyarlar. Ve modern düşüncenin kaynakları olan yeni eğilimler, yaratıcı bir imgelem ve aklın bütün umursamazlıkları gelip birbirine karışırlar.

Boccacio'nun anlattığı o "Üç Yüzük" öyküsü, devrin belirsizliğini ve kararsızlığını pek güzel özetler: Bir baba, ölürken hangisinin asıl olduğunu açıklamadan birbirine benzer üç yüzük bırakmıştır üç oğluna; her biri de gerçek yüzüğün kendisinde olduğuna inanmaktadır. Hıristiyanlık, Mecusilik ve Müslümanlık olmak üzere üç din de böyledir. Hangisi en iyisidir? Gökteki Babamız bilmektedir. Her inanan da kendi uyguladığına en iyisi olarak bakmaktadır.

Böylece, kimi zekâlar büyük evrensel bireşimlerden cayıp çok cepheli bir gerçeği kabul ederler. Şu nokta önemli ki, 14. yüzyıl düşüncesi, Aziz Aquino'lu Thommaso'dan değil, Duns Scotus'tan hareket ederek gelişmektedir. Duns, aklın pagan gururunu bir yana atma isteğiyle, kendi Tanrı ve dünya anlayışını her türlü zihinsel öğeden arındırıyordu; *Kutsal Kitap*'taki vahiyden çıkardığı şuydu: Tanrı, yaradılışa akli bir düzen verici bir güç olmaktan çok, yaratıcı ve özgür bir iradeydi. Öyle olunca, kendi halindeki akıl, ancak kıyaslamalarla gerçeğe varabilirdi; Tanrı'yı arayış ise erdemin yol göstereceği bir atılımla olabilirdi. Böylece, bir yandan açık ve belirgin kavramları yeğleme, bilimsel gelişmeleri, belirginlik ve kesinliğin araştırılmasını haber verirken, öte yandan erdemin gerekleri mistiğin –göz alıcı biçimde– açılıp serpilişini hazırlıyordu. Ne olursa olsun, imanla aklın uyuşmasının geçersizliğini ilan etmek, her şeyi sorun haline getirir ve birbirinden farklı yönlere giden yolları açar: Kimi, felsefesini yalnızca akıl üzerine kurar ve kimi bilimsel deneyim gereklerini sezinler; mistik cephede ise kimileri ahlakın sırrını antik düşüncede bulur. Bereketlilik ve etkililik bakımından birbirine eşit değildir bu yollar, ama hepsi de varlığı ve yazgısı üstüne aranış içinde olan insanın doğrulduğu yollardır.

14. yüzyılda, bilimsel gelişmenin gerçek yol açıcısı, Ockham'lı William ve çömezleridir. 14. yüzyılın ortalarına doğru onların düşüncelerinin kazandığı başarıdır ki, Tomassoculuğun gerileyişini hızlandırır. 1280 yılına doğru doğan William –bir olasılıkla– Duns Scotus'un öğrencisi oldu ve onun gibi Oxford'da ve Paris'te ders verdi. Paris'te daha da açılıp serpilir düşüncesi. Eski gerçekçilik ile nominalizm tartışması yeniden başlamıştır. William için düşünce, duygularla edinilmiş izlenimlerin zekâ yoluyla bir hazırlanışı, bir "ruh tutkusu"dur ancak; ve böylece yargılamada, nesnelerin tasarlanmasında bir rol oynar, kelime-

ler de dile gelişidir onların. Gerçeklik hakkındaki bilgimizin göreceliği buradan gelir; metafizikle akli ilahiyatın güçsüzlüğü de. Yalnızca vahyedilmiş ilahiyat Tanrı'nın sıfatları kavramını, maddi olmayan ruh, ahlak kanunu kavramlarını dayatabilir. Buna karşılık, iyi düşünmek, usavurmak sanatı aklın her türlü çıkışının zorunlu koşuludur.

Paris Fakültesi'nce iki kez mahkûm da edilse, Ockham'cı öğreti Paris'te kabul görür ve yine oradan öteki ülkelere sayılır. Saksonyalı Albert, Marsile d'Inghen, Jean Buridan ve Nicholas Oresme bu düşüncelerle beslenirler. Mantığı zaman zaman çıkmaza da girse, Ockham'cılık yöntem olarak gözlem ve deneyime dayandığı için bilimsel ilerlemede bereketli bir uyarıcı oldu. Matematik, geometri, mekanik, yer yuvarlağı fiziği, doğa bilimleri ilk modern deyimlerini tanıdılar; öte yandan, yine onun etkisiyle, sayı, mesafe ve zaman kavramları daha açık bir deyime kavuştular: Muhasebe, coğrafya ve sanatçılıktaki ilerlemeler buradan doğacaktır. Aristoteles'in saltanatı sarsılmış ve dünya görüşü sorun haline gelmiştir.

İlk hümanizma da 14. yüzyılda ortaya çıkar; başında da Petrarca'yı görüyoruz.

> Floransalı bir noterin oğludur Petrarca, hukukçu olmayı istemez, kiliseden bir geliri vardır, alır başını gider bir kentten bir kente; o zamanki Avrupa'da yığınla yeri dolaşır ve her gittiği yerde de kendini görüp gözeten bir kişi bulur. Hemen hemen bütün bir yüzyılın tanığı (1302-1374) olan Petrarca'yı bir tutku canlandırır: Latin edebiyatıdır bu. Bir düşün ağırlığı altındadır: Papanın başında olacağı bir Hıristiyanlığın yeniden kurulmasıdır bu düş. Bir hayal kırıklığı parçalar yüreğini: Laura'nın paylaşmak istemediği aşktır o. Hiçbir onur, hiçbir pohpohlama bu kararsız yaradılıştaki şairin çalkantılı ruhuna durulma getirmez. İbn Rüşdçü düşüncelerden kaçar, Augustusçuluğun etkisinde kalır; içe dönüş, bilgeliği tek öğreten budur ona göre ve kötümserlik karşısında tek kurtuluş da kaçıştır: Her türlü sevinç, her türlü acı bir hiçliktir. *Canzionere, Trionfi* ya da *De remediis utriusque fortunae,* Floransa'da büyük vebayı yaşayan bir adamın bunalımını dile getirirler. O pek bulanık Hıristiyan duygusallığıyla yatışamayan, *De vita solitaria*'nın yazarı, ilkçağ yazarlarına başvurur; ne var ki, İbn Rüşdçülerin başı Aristoteles'ten nefret eder; Platon'dan, Cicero ya da Kilise Babaları aracılığıyla felsefi ve bilimsel temellerden yoksun olarak dinsel idealizmini çıkarır; ve avuntuyu Cicero ile Seneca'nın uzlaşmacı duygusallığında arar.

O zamanın insanları için bir olasılıkla, çıkışı olmayan görüşlerdir bunlar; çünkü çömezleri de aynı kararsızlıkları duyacaklardır. *Decameron*'u yazdığı için pişmanlık da getirmiş olsa, Boccacio öteki eserlerinde ve içtenlikli bir Katolik olmasına karşın çağdaşlarına vere vere her türlü doğaüstü anlayıştan sıyrılmış bir pagan ahlakı verebiliyordu ancak. Gerçekçiliği, Jean de Meung'un *Roman de la Rose*'un ikinci bölümünün okuyucularına önerdiği ahlak için bir yol gösterici olmaktan fazla bir şey değildi.

İtalya gibi Floransa'da da çiçeklendi bu Cicero'cu ilk hümanizma. Petrarca'nın açtığı yolu, eskiler hakkında daha yetkin bir bilgiye sahip olarak genişletmek, gelecek kuşağın işi olacaktır. Ve bu iyimser ve kendine güvenen yöneliş, Rönesans'ın ilk ürpertileridir ve her şeyden önce de İtalyanındır onu duyma onuru.

Edebiyat ve sanatta arayışlar

Yaşamdan sıkılma ve daha iyi bir yaşama doğru özlem: Felsefi ve dinsel düşünceye damgasını vuran bütün duraksamalar ve bütün zıtlıklar, 14. ve 15. yüzyıllarda, sosyal yaşamda olduğu gibi sanatın görünüşlerinde de kendilerini açığa vururlar. Duyulabilir ile akli olan, kendiliğindencilik ile araştırma, kaba ile duygulandıran arasında bir tartışma açılmıştır.

Ama hiçbir eğilim de yanıt verememiştir henüz.

Gotik sanat hemen tüm Avrupa'yı vesayeti altına almıştır. İlkelerini yadsımadan, kurtulmak gerekiyordu ondan. Değişik yollara yönelmiş İtalya bir yana bırakılırsa, her Avrupa ülkesi, kendi estetik deyimini yenileştirmeyi, ulusal farklılıkları da işin içine katarak, gotik formüllerin yumuşatılmasında aramaktadır. Onu soyut ve –bir parça– soğuk bir incelikle mimarlıkta görüyoruz önce: Tonoz yükselir; ışık daha saydam ve durudur; renklerin dizisi, sarıdan gümüşiye değin zenginleşmiştir. O zamana kadar mimarlıktan ayrılmayan görsel sanatlar, şimdi bir özerkliğe yöneliş içindedirler. Heykel ve resimde kesinliği titizce arayışa, teknik yetkinliğe doğru gidiş vardır; ve heykel, yapının zorunlu bir tamamlayıcısı değildir artık. Aynı zamanda o zarif çocuklu Meryemlerin yüzyılıdır bu: Kalçalarda bir parça yapmacıklar olsa da yüzlere, genç kadınlardaki o gerçek gülümseyişi yerleştirmiş, yerleştirebilmiştir heykeltıraş. Bunun gibi,

Fransa'da ve İtalya'dadır ki, resim özerkliğini ve yeni niteliklerini belirginleştirmektedir. Ve resim, şimdi bir mihrap arkalığının tahtadan panosunda ya da bir elyazmasının sayfalarındadır; anıtsal niteliğini de yitirmiştir.

Gelişmeler, mimarlık ya da görsel sanatlardan çok daha fazla edebiyatı etkiler doğrudan doğruya: Nesir, düşüncenin doğru dile getirilişinin kaygısı içindedir. İlkçağ yazarlarının –özellikle Fransızcaya– çevirileri, 14. yüzyılda dilin gitgide yetkinleşmesine yol açar. Hukuk düşüncesinin yayılışı, derlemeler ve yorumların artışıyla kendini gösterir. Henüz bir teknik haline gelmemiş de olsa, tarihi de eklemeli buna; bu alanda başta dikkati çeken de Froissart'dır. Joinville'in anıcılığının erişemediği bir noktadır o. Daha ciddi bir araştırıcı, gerçeğe daha düşkün, zamanındaki toplumu tanıma ve açıklamaya meraklı Froissart, kendi mesleğini pek güzel tanımlar ve şöyle der: "Sırrını açmadan, aydınlatmadan, bu zamanda şöyle şöyle oldu deseydim, kronik olurdu o, tarih değil yoksa." Olayların akışındaki gizi yakalamak, büyük adamların hareketlerindeki etkenleri araştırmak, işte yeni kaygı!

Tarih ile imgeye dayanan anlatım, şövalye romanı, öykü ya da örflerin yergisi arasında büyük farklılık da yoktur. Fransa, yiğitlik destanlarının eski temalarını yeniler durur; çünkü nesir ya da nazım, şövalye romanı ya da saraya değgin roman revaçtadır hep ve Fransa dışında da "Fransa biçiminde" büyük derlemeler arkasında koşulmaktadır. Ne var ki, 1325 yılına doğru, toplum dışına itilmiş insanların serüvenlerini dile getiren ilk roman (roman picaresxue) yayımlanır. Aslında beğeni, gitgide öyküye yöneliyordu: Chaucer'in *Canterbury Tales*'i, Boccacio'ya hayranlık ve öykünmeden de yola çıkmış olsa, ruhsal çözümlemelerdeki doğallık ve sosyal eleştirilerindeki incelikle göze çarpar; bu alanda başkaları izler onları. Böylece, yergi ve gerçekçilik, edebiyatta randevu vermişlerdir birbirlerine.

Ballad, rondo, kral türküsü gibi belli biçimlerde dile getirilen şiir, özgünlüğün ve esinin kuruluğa düşme tehlikesini taşıdığı için tehlikeli bir sanattır. Bu kurallar bazen yapmacığa da düşse, düşünce ürünü zevkini yaymış ve dili arıtıp incelmişlerdir. Onları yapaylığın içine düşüp kaybolmaktan kurtaran bir Guillaume de Machaut gelir; arkasından bir Eustache Deschamps'ı görüyoruz. Ama şiirde 15. yüzyılı taçlandıran kuşkusuz François Villon'dur. Serüvenli bir yaşamı oldu onun. Dili, kalabalıktan lirizme kadar bütün tonları taşır. Modern

okuyucu, bir Musset'yi, daha da çok bir Verlaine'i hatırlatacak zıtlıklar görür eserinde: Bedensel isteklerle acı bir kötümserlik, ahlak dışı bir tutumla derin bir dinsel bağlanış arasında gider gelir Villon. *Asılmışlar Balladı*'nın unutulmaz şairi belki "asri" diyebileceğimiz ilk şairdir.

Müzikte çokseslilik de gerçekçiliğe açılmaktadır.

AVRUPA'NIN İKTİSADİ VE SOSYAL GÜÇLÜKLERİ

O yüzyıllarda Fransa'da, köylerdeki dinsel törenlerde yeni bir yakarış duyulur: *A fame, belle et peste, libera nos, Domine*. Kıtlık, savaş ve veba, insanları her an tehdit eden üç tehlikedir bunlar. Breton şair Jean Meschinot'nun mısralarında dile gelen de aynı üçlü felaketten yakınmadır:

Ey sefalet ve acılarla dolu yaşam.
Pençesindeyiz savaşın, ölümün, kıtlığın,
Soğukla sıcak yer bizi, gündüzle gece tüketir.

Savaş

Modern tarihçilerin ortaya attıkları "Yüz Yıl Savaş" deyimi çoğu noktada yanıltıcı da olsa, başta gelen bir felaketin sürekliliğini göstermesi bakımından bir meziyet barındırır en azından. 1336 yılına doğru, o yüzyıllık Akitanya sorunu yüzünden çıkan bu Fransız-İngiliz uyuşmazlığı 1375 yılında durur bir aralık, sonra parça parça bir yüzyılı aşan bir zamana yayılır; gevşediği sıralarda da Bretanya'da, İspanya'da, Nederland'da başka küçük çatışmalar nöbete geçer. Bu krallıklardan her birinde ortaya çıkan, bazen iç savaşa kadar varan parti kavgalarını, prenslerin başkaldırı ve komplolarını, durumdan yararlanıp kendi açlıklarını doyurmak isteyen senyörlerin savaşçı girişimlerini, köy ve kentlerdeki ayaklanmaları da eklemeli bunlara; karada ve denizde haydutluğun ve korsanlığın yaptıklarını bir yana bırakmış olalım bir an için.

Silahlı çatışma, bütün Hıristiyan Batı'da ortaktır.

Ve üstelik güneybatıda, Osmanlıların açtığı bir sürekli cephe vardır.

Krallarla prensler arasında kan dökülmesini önleyecek güç hangisidir? Uluslararası hukukun bazı ilke ve örflerini hazır-

lamakta olan diplomasinin elinde geçici araçlar vardır henüz. Papalığın temsilcileri, bütün Batı'yı, bir uzlaşma sağlamak için dolaşır dururlar; ateşkesmelerden ve barış konferanslarından elde edilenler de geçicidir. Papalığın hakemliğine ya da bir üçüncü kişinin aracılığına, doğrudan doğruya hükümdarlar arasında görüşmeler de eklenir. Silahların konuşması yerine, çocukça da olsa, kralların ya da prenslerin karşı karşıya gelip düelloya tutuştukları da görülür. Elçilerin dokunulmazlıkları da olsa, iyi gözle bakılmaz kendilerine.

Özetle, diplomasi yetersizlikler içindedir.

Daha önceki dönemlerden gelen bazı çizgiler taşısa da koşullar, savaşı bir meslek yapıp çıkarmıştır. Savaşın tehlikelerini, yararlarını ve onurunu aramak gibi kendine özgü bir anlayış, soylu ailelerde gitgide azalan gelirlere karşılık büyük bir nüfus artışı, özellikle en kalabalık bölgelerde ailelerin yaşça küçük olanlarını serüven aramaya götürür. Geçici feodal birlikler, savaşın sürekliliğine uygun değildi ve vasallık kuralları, esnek ve türdeş birlikler ortaya çıkarılmasını engelliyordu. 13. yüzyılın sonlarından başlayarak bazı örnekler, prenslerin ücretli askerlere başvurmalarındaki zorunluluğu anlatır bize. 14. yüzyıldaki savaşları niteleyen de bu meslekten savaşçı tiplerdir. Özellikle Fransa ve İtalya savaşları sayesinde savaş "ortaklıklar"ı (compagnie) bir kurum ve "çapulcu asker" (routier) de bir sosyal tip olup çıkmıştır.

Sefer zamanlarında kralın silahlı adamları arasına katılan bu çapulcu asker, ateşkeslerde ayrılır ondan; düzenli bir topluluğa sokulma olanağı olmayan, kökünden koparılmış bir işsizdir o. Savaş anlarında bu ortaklıkları tutmak, ateşkeslerde onlara bir tür işsizlik tazminatı ödemek, durumun gerektirdiği önlemlerdi. Fransa'da 1445 yılında yapılan bir reform, savaşçılık mesleğini kralın hizmetinde örgütler. Yeni ortaya çıkmış bir silah olan top, topçuluğun geliştirilmesini de gerektirir orduda. Böylece, devletin ödediği ve yalnızca ona bağlı feodal olmayan bir krallık ordusu kurulmuş olur.

Genel afetler

Savaşın yanına iyice dizginlenmemiş bir doğanın durmadan tehdit ettiği insanların güvensizliğini de eklemeli. Gerçekten, elinde düzenli bir izin belgesi bulunan yolcunun, yollarda

ve kıyılarda tutuklanmayı ve kurtuluş akçası ödemeyi savuşturma şansı vardı. Misilleme âdeti de korsanlık ve esirlik tehlikelerini –bir ölçüde– sınırlıyordu. Ne var ki, kıyılarda burunları ve limanları ateşlerle belirlemek nafileydi; bazı yerlerde kış ayları yığınla gemi batardı; döküntülerini de kıyıdakiler toplarlardı. Dağda olduğu gibi denizde de yolu yitirmek felaketti.

Bunun gibi, su basması ve yangının, hastalığın ve açlığın felaketler de insanı gelip evinde yakalıyordu. Yapılarda alev alır malzemeler kullanıldığı, evler birbirinin üstüne yığıldığı, korunma araçları da pek yetersiz olduğu için her yerde yangın vardı ve geldiğinde de mahalleleri silip süpürüyordu. Her kent, yangına karşı bir iki görevli ayırır; her yerde çeşmelerin bakımına ve sayılarının artırılmasına özen gösterilirdi. Yağmur, ırmak taşmalarının ve sellerin getirdiği felaketlere karşı ise korunma daha güçtü.

Bununla beraber, felaketlerin en korkuncu salgınlardı. Ne sağlık bilgisi yeterliydi ne de korunma önlemleriyle belli belirsiz ilerlemeler içinde bulunan tıp. Hele savaş ve iktisadi çöküntü dönemlerinde bunların yıkımı daha büyük oluyordu. Başta veba geliyordu; 1347 yılında Ceneviz gemilerinin Doğu'dan getirdikleri ve bütün Avrupa'yı saran veba, dehşetle hatırlandı hep. Onu dizanteri ve çiçek hastalığı izliyordu.

Tıptan anlayanların yetersizliğinin yanı sıra tıp da bazı yeri bozulmuş ilkçağ tıbbıyla yetiniyordu; İspanya ve İtalya dışında kimse Yahudi ve Arap bilimine açıkça başvurma cesaretini gösteremiyordu. Büyük Veba, yıldızların durumuna ve Mars gezegeninin kötü şöhretine verildi. Önerilen ilaçların karşı etkisi oluyordu. Genel sağlık bilgisi tıptan ve özel sağlık bilgisi de genel olanından daha geçerliydi. Vebaya ve ilaçlara dayanabilmek için pek sağlam olmak ve düzenli yaşamak gerekiyordu. Ne kadar giyinilirse giyinilsin ısınma, özellikle köylerde yetersizdi. Evler ışık almıyordu; kentlerde bile lüks olarak pencere camı yerine yağlı kâğıt kullanılıyordu. Köy evleri, güneşi çoğu kez kapıdan alırdı; kentte de esnaf yol kenarında çalışmak zorundaydı. Yıkanma, bir ölçüde yolundaydı. Her şeye karşın ahşap evler, insanlarla beraber, vebanın korkunç yayıcıları olan sıçanları ve yığınla haşaratı barındırırdı. Genel sağlık bilgisi, kuşkusuz, Büyük Veba'dan da hayli dersler çıkardı: 1350 yılından başlayarak Paris sokaklarında domuzların dolaşması yasaklandı; altı yıl sonra da ilk lağım yapıldı; ancak, çöplerin

genel depolara atılacak yerde sokağa ya da Seine'e atılmasını önlemek için tüzükler, 16. yüzyıla değin artırılıp duracaktır.

Aslında içine çayır ve tarlaların geniş ölçüde sokulabildiği kentlerin havası ile bir yerde yeterli hava alacak biçimde yapılmaya başlanan evlerin sağlığa aykırılıklarından çok, beslenmedeki kararsızlıklardır ki, salgınları davet ediyordu. Sağlığa dokunan âdetler vardır: Kaşık yoktur, herkesin ayrı çanağı da. Dengesiz bir beslenme vardır: Tuzlu, nişastalı, salçalı, erimiş domuz yağlı ve baharatlı yiyecekler fazla yer tutmaktadır; yeterince taze ve bol yiyecek görülmez. Özellikle de yiyecekler yeterli değildir; salgınlar da kıtlıklarla beraber gelmektedir.

Kıtlıkların neden doğdukları, onların boyutlarından ve yayılışından çok daha iyi biliniyor. Yerel olsun, genel olsun kıtlıklar hemen hep kötü havaların bir sonucuydu; savaşın yıkıntıları da çoğu kez bunu artırıyordu. 14. yüzyılın iki büyük kıtlığı ile yetinelim: 1314 ve 1315 yıllarında tufanı andırır yağmurlar sonbahar ekimini engellemiş, tohumun büyüyüp olgunlaşmasını önlemiş, soğuk geçen bir yaz da tuz ürünü ve hasat umutlarını yıkmıştı. Rusya'dan Pireneler'e değin bütün kaynaklar kurudu, fiyatlar alabildiğine yükseldi ve kıtlık da korkunç salgınlara yol açtı. Ondan altmış yıl sonra da Güney Avrupa buna benzer şeylerin acısını çekti; arkasından da veba baş gösterdi. Siyasal ve askeri durumlar, kıtlığı ve fiyat yükselişlerini daha da şiddetlendirirken, her yerde spekülatörler de beledi iktidarların güçsüzlüğünden yararlanıp korkunç kârlar sağlıyorlardı.

Yumuşama ve güçlük dönemlerinin boyutlarını çizdiği böylesi büyük bunalımlar, insanların yaşamındaki kararsızlığı da vurguluyordu. Özetle insan, savaşların, hekimlerin, spekülatörlerin, doğal afetlerin insafına terk edilmişti. Ekmeği kendine sağlanmamışsa, hiç olmazsa onu satın alabilecek şeyi kazanabiliyor muydu?

Burada da iktisadi dengesizlik giriyordu işin içine.

İktisadi dengesizlik

Neydi ekonominin eğilimleri 14. ve 15. yüzyıllarda?

O zamanlarla ilgili olarak saptayabildiğimiz bütün rakamlardan çıkan kesin sonuç şu: Avrupa ekonomisi çok geniş boyutlarda bir iktisadi durgunluk ve bunalım içindedir. Bu rakamlar bize bunun nedenlerini ve niteliğini tanımlama olanağını da

veriyor. İtalya'da daha çabuk üstesinden gelinen, İngiltere'de daha ağırdan yürüyen, savaşların yakıp yıktığı Fransa'da belki çok daha sürekli ve derin olan bu durgunluk ve bunalım, bölgeden bölgeye çeşitli görünümlere de bürünür; ekonomik etkinlikleri değişik biçimlerde etkiler ve çeşitli sınıf ve zümreleri farklı ölçülerde çarpar.

İktisadi durumdaki bu çöküntünün temel nedeni, nüfusla tarımsal üretim arasındaki dengesizlikte yatıyor başta. Bunun yanı sıra paralarda da o zamana kadar işitilmemiş çapta altüst oluşlar görüyoruz. Ortaçağın bu iki yüzyılında paranın gelişimine yüksekten baktığımızda gözümüze çarpan, paranın değerinde, ülkeden ülkeye az çok değişse de gitgide düşüştür; ve hiçbir önlem de "paranın kıtlığı"nı gidememektedir.

14. ve 15. yüzyıllarda ekonomiye egemen görünen olaylardan biri, tarım fiyatlarında, özellikle tohumluk tanenin fiyatındaki sürekli düşüştür. Şarap, hayvan ürünleri, yün, boyama bitkileri gibi tarımsal ürünlerin fiyatlarıyla, yapı malzemesi, giyim eşyası gibi sanayi ürünlerinin fiyatlarında ise daha büyük bir kararlılık görülüyor: Bu ürünlerde fiyatlar değişmiyor, hatta yükselme eğiliminde. Tanede alçalış, öteki ürünlerde yükseliş gibi, fiyatlardaki bu farklılık, üreticiye çeşitli biçimlerde yansıyor: Kırsal kesimde ekim alanları –hissedilir oranda– daraltılır ya da tahıl yerine daha kârlı şeylere yer verilir: Bağcılık, hayvancılığın genişletilmesi gibi. Kentlerde ise, sınai ürünlerin fiyatlarındaki yükseliş, istemin azalışıyla uzlaşmaz.

14. yüzyılın ortalarından başlayarak, el emeğinde de büyük bir azalış vardır. Bu azalış, en geniş boyutlarına Büyük Veba'nın ertesinde ulaşır. Toprak yeterince kol gücü bulamadığı gibi, işyerlerinde de esnaf eksikliği görülür. Emekçiler, emek gücündeki bu kıtlıktan yararlanarak ücretlerini artırmak isterler; kamu otoriteleri, tıpkı salgın hastalıkların yayılışından duyulan korkuya benzer bir korkuyla hemen her yerde müdahale ederek, bu ücret yükselişini sınırlayan önlemler alırlar. Ne var ki, hiçbiri etkili olamaz bunların; ücretler artmayı sürdürür.

Gelişmelerden daha da çok etkilenen senyörlerin rantlarıyla, her türden toprak rantıdır. Büyük Veba, emek pazarını altüst ederek, geleneksel malikâne sisteminin çöküşünü hızlandırdı. Gelişme çok öncelerden başlamıştı ve zaman aralıklarına karşın geneldi. Yalnız, imparatorluk, doğu bölgelerinde büyük malikânenin yeni bir türünü sürdürdü. Onun dışında her yer-

de kişisel bağımlılık bağları gevşiyor, eski malikâne topluluğu çözülürken, toprak da el değiştiriyordu. Hemen her yerde köylü, toprak sahiplerinin içinde bulundukları güçlüklerden yararlandı. Bitip tükenmeyen savaş giderleri, kurtuluş akçaları, sabit gelirleri güneş altındaki kar gibi eriten para değerindeki düşüşler, yaşam düzeyini sürdürme zorunluluğu yığınla senyörü çok güç durumda bırakmıştı. Vasiyet yoluyla toprak bağışlarının yanı sıra mirasta eşit bölüşmede direniş de mülkleri küçültüyordu. Daha kötüsü, 14. yüzyılın ilk çeyreğinden başlayarak, tarım fiyatlarındaki kararsızlıklar ve bunalım, senyörün kendi gereksinmesi için ayırdığı topraktan (*réserve*) olan gelirlerini de daraltıyordu. Ayrıca, el emeğindeki kıtlık, ücretlerin yükselişiyle, işletme giderlerini ağırlaştırıyordu. Daha başka nedenlerin de eklenmesiyle malikâne sistemi her yanından çatırdadı. Toprakta bireysel işletmeye doğru olan, o çok önceden başlamış gelişimi durdurma olanağı yoktu.

Ne oldu?

Özgür olsun olmasın, el emeğini toprağa bağlamak için paraca alabildiğine sıkışmış senyör ödün vermek zorundaydı ve verdi. Kiminin azat edilmesi, kiminin yükümlülüklerinin hafifletilmesi, köylülerin senyöre karşı bağımlılık bağlarını gevşetti. 13. yüzyılın azat edemediği serfler de uzlaşmayla ya da başka yollarla özgürlüklerini elde ettiler. Yükümlülükler de gözden geçirildi. Bunun yanı sıra vasala ya da kesenekçilere bırakılan toprakların (*tenure*) bırakılma biçimleri de yumuşuyordu: Kiralama, ortakçılığın yerine geçiyordu. Senyörler, kendi yararlarına başka yollara da başvurdular. Toprakla ve köylülerle doğrudan bağlarını koparıp toprakta rantiye durumuna gelen senyörler karşısında, kimi işletmeci köylülerin yanı sıra ellerinde para olan burjuvalar da toprak gelirlerinde bir yatırım fırsatı buldular. Özellikle Fransız soyluların aleyhinde olan bu gelişme, Alman ve İtalyan soylularının da aleyhineydi; daha geniş ölçüde ruhbanın da. Öyle de olsa, yığınla soylu aile, Yüz Yıl Savaşları'ndan önceki atalarının durumundan daha yüksek bir iktisadi durumdaydılar ya da böyle bir durumu yarattılar.

Malikâne rejimindeki bu çözülüşten yararlanan varlıklı bir orta sınıf köylü tabakasını da görüyoruz; kimi "yeni zenginler" gelir getiren hakları elde ettiler, hatta kimi senyörlerin topraklarına kondular. Burjuvalar ticaretten kazandıklarını toprağa seve seve yatırıyorlardı; çünkü böylesi bir yatırım, iş âleminin kötü

olasılıklarından çok daha güven vericiydi ve toprak da sosyal bakımdan yükselişin bir işaretiydi ayrıca. Burjuvalar, toprağa sermayelerini yatırdıkları gibi, onu kâr amacıyla işletiyorlardı da: Bağcılara ödünç para veriyor, ayak üstünde ürünleri satın alıyor, hayvan yetiştiricilerle ortaklık kuruyor ve öşür üzerinde spekülasyona girişiyorlardı. Böylece toprak, burjuvalar için onu senyör sırasına yükselten yalnızca kârlı bir yatırım değil, bir hammaddeydi, bir ticaret malıydı.

Kentle kırsal kesim birbirine bağlanmıştı böylece.

14. ve 15. yüzyılların ticaret yaşamında da önemli değişiklikler vardır: 15. yüzyılın ikinci yarısı, Hansa'nın çöküşüne tanık olur. Ortaçağ Avrupa ekonomisinin temel direkleri arasında ikisi, Nederland ile İtalya arasında gidiş geliş yolları birçok kez yer değiştirir. Bunlara bağlı olarak uluslararası büyük fuarlarda da değişiklikler vardır; bu fuarlar, doğuya doğru değişmek ve Alp geçitlerindeki mahreçlere yaklaşmak eğilimindedir: Champagne'daki fuarların yerine Chalon, Cenevre, Frankfurt, sonra da Leipzig fuarları geçer; 1450 yılından sonra da Lyon fuarı, Cenevre'ninkinin yerine geçmek isteyecek, Milano ile bazı kentler de kendi fuarları için mücadele vereceklerdir. Aslına bakılırsa, fuarların parlak dönemi de sonuna varmıştır: Onların zaman zaman devreye giren kesikli rolü, şimdi yerlerine oturmuş olan tacirlere pek uygun gelmemektedir; ticari ve mali işlemler de artık, görevliler aracılığıyla ya da yazışarak yapılmaktadır.

Ortaklıkların, muhasebenin ve kredi işlemlerinin doğduğu bir dönemdir bu.

Ne var ki, iktisadi durgunluğun etkisi kendini bu alanda da göstermektedir. Örneğin, yığınla iflas bunun bir işaretidir. Bu etki, 15. yüzyılın son çeyreğine kadar da baskısını sürdürecektir. İktisadi alanda uzun bir zamandan beri egemen olan bu rahatsızlığın, sosyal planda yankılarını göstermesinden daha doğal ne olabilirdi?

Sosyal karışıklıklar

Tournai'li esnaf 1302 yılında, "herkesin başkalarındaki kadar varlığının olacağı" günleri düşler. Seksen yıl sonra John Ballda, bir türkünün nakaratında, senyörlerine ve hazine görevlilerine karşı başkaldıran İngiliz köylülerinin hınçlarını bileyleyip duruyordu. Floransa'da *popolo minuto* haykırıyordu: "Yaşasın halk!"

Her yanda, yardım kurumlarının sefaletlerine çare bulamadığı yoksulların sayısı artmış olmalı; çok geçmeden, varlıklı sınıf ve zümrelerde dilenci ve haydut korkusu doğacaktır. 1280 yılından beri Nederland kentleri tehlike işaretlerini vermişlerdi ve ta köylere kadar yankı yapmıştı bu. Kırsal kesimin yapısı, paranın gitgide artan rolüne uygun değildi; yeni zenginliklere kıskançça sarılmış insanların bulunduğu kentlerde de çatlaklar ve sosyal karışıklıklar vardı. Hatırlatmak gerekir: Bu mücadeleler, iktisadi durumdaki altüst oluştan çok önceye gider; ekonominin büzülüp daralması ise onu daha da ağırlaştırmıştır.

Bu karışıklıklarda başrolü oynayanlar esnafla köylülerdir; kurbanlar da zenginler ve senyörler.

Philippe Beaumanoir 13. yüzyılın sonunda sorunu daha o zamandan iyi görür ve öyle der: "Nice güzel kent görüyoruz ki, içindeki yoksul burjuvalarla orta durumda burjuvalar kentin yönetimine asla katılmazlar ve her şey zengin kişilerin ellerindedir; çünkü komün, servetleri ve hısımlıkları dolayısıyla bu zenginleri korkutmaktadır. Öyle olunca da bir bölümü belediye başkanı, jüri üyesi ve tahsildardır ve ertesi yıl da görevlerini yakın hısımlarına devrederler. Zenginler, hesaplarını her türlü denetimden kaçırmak için aralarında anlaşmışlardır; ve ne denli haklı olunursa olunsun, onlara karşı bir hile ya da aldatma suçlamasında bulunmak boşunadır. Yoksullar bunun acısını çekmezlerdi aslında, ne var ki haklarını almanın doğru yolu nedir, onu bilmiyorlardı."

Durum hemen hemen her yanda birbirine benzer. Kent halkı 13. yüzyılda şaşılacak biçimde çoğalmıştır; ne var ki, burjuvazinin ayrıcalıkları çok az sayıda büyük zenginin tekelindedir. İtalya'da bir de adı vardır bu azınlığın: *Popolo grosso,* yani kodaman halk demek. Bunlar toprak sahibidir, mülklerinin rantından kazanır, kiraları toplar. Özellikle İtalya'da, tarım kesimindeki toprak sahipleri, kentlerin iaşesini, fiyatları saptayarak denetlemektedirler. Sermayeyi ellerinde tuttukları için özel servetlerin ve kamu maliyesinin yazgısı onlara bağlıdır. Ayrıca, mamul ürünlerin satışına kadar her şey ellerinde olduğu için kuzey kentlerindeki tacir kuruluşlarına ve İtalyan kentlerindeki önde gelen sanatlara egemendirler. Hemen her yerde üyeleri kendileri seçtikleri için beledi görevlerin tekeli onlardadır: Onlar idare eder, onlar yargılar, onlar maliyeyi yönetir; öğretime varıncaya değin her şey onlara bağlıdır. Nasırsız ve "mavi

tırnaklı" olmayan elleriyle, Flaman zengini "her gün şarabım içen" kimsedir; atına atlar, kendine "bey" dedirtir; ölünce de kiliseye gömülür. Gentli zanaatkâr, "aylak" diye ad takmıştır ona. Uzun zaman, soy dayanışması bu zenginler çevresinde, onları yara almayacak bir savunma duvarıyla çevirmiştir.

Sosyal hıncın, özellikle dokumacı esnaf arasında patlak vermesi hiç de rastlantı değildir. Bu zümre, manevi ve sosyal harekette, bir öncü rolü oynadı hep. Bir Pierre Valdo, bir Assisi'li Francesco, Humiliati Tarikatı, Spritüeller, Béguard (Béguin) Tarikatı yoksulluğu ve alçakgönüllülüğü överlerken, bu zanaatkârlar arasında bir yankı bulmuşlardır. Kumaşçılığın işlemlerinin çoğalması ve ücretlerdeki farklılıklar, bu esnafı, özellikle hallaç ve çırpıcıları, başka hiçbir meslekte görülmeyecek biçimde açık bir düşkünlük içine sokmuştu. Bununla beraber, yine de aldanmayalım: Bu zanaatkârların, 13. yüzyılın sonlarından başlayarak kurabildikleri örgütler, zenginlere karşı kendilerini savunma kadar aralarındaki çekişmelere de hizmet etmiştir.

Okuması yazması olmadığı gibi, ayrıca kendi arasında da tutarsız aşağı halk tabakası, duygularını ve isteklerini dile getiren şefler bulmuş olmasaydı, başkaldırıları sonuçsuz kalırdı.

Bu ayaklanmalar, bazen ücret ve belediye yönetimi gerekçesiyle zenginlere karşıydı; bazen Almanya'da Büyük Veba'nın ertesinde Yahudilere, İngiltere'de yabancılara karşı olduğu gibi, para babalarına yöneliyordu saldırılar: İngiltere, 1360-1460 yılları arasında böylesi yabancı düşmanlıklarına tanık oldu. Çoğu kez halk para ve vergi nedeniyle hazine görevlilerine, kamu otoritelerine ve krallık iktidarına karşı ayaklanıyordu. Karışıklıkları kışkırtıp körükleyenler arasında hiçbir ideolojik sistem görmüyoruz; çoğu, bulanık eşitçi eğilimler bunlar.

Flandre'da bir Pieter de Coninck (1301), Roma'da bir Cola di Rienzo ve Floransa'da bir hallaç Michele di Lando dışında, öncülerden hiçbiri halk kökenli değil; çoğu kez zenginler arasında ya da daha yüksek mesleklerden –14. yüzyılda kumaşçılar, 15. yüzyılda kasaplar– geliyorlardı. Artevelde'lerle, Étienne Marcel büyük burjuvalardı; Salvestro de Medici'nin Michele di Lando ile ilişkileri biliniyor. Bazı yerde de zenginler, soyluların elinden iktidarı almak için esnafla birleşiyor, arkasından da esnafın elinden iktidarı koparmak amacıyla soylularla birleşiyorlardı. Bazı yerde daha da bölünmüş olan zenginler, esnaflara da şefler sağlıyorlardı aralarından. Aslında

böyle bağlaşıklıklar olmasaydı, esnafın kent yönetimine tırmanabilmesi gerçekleşemezdi.

Tarım kesimindeki karışıklıklar daha şiddetli olmakla beraber kentlerdeki çalkantılar kadar tutarlı değildir, onlar kadar da başarılı. Belli kararların sonucu olmaktan çok, sefaletin ve kızgınlığın getirdiği patlamalardır bunlar. Flandre kıyılarında, 1323-1328 yılları arasındaki başkaldırı tüm sosyal düzeni karşısına aldı; Île-de-France'taki –Jacquerie diye adlandırılan– köylü ayaklanması, tutarsız ve bağıntısız kaldı; Wat Tyler'in birlikleri, Londra'yı ele geçirdikten sonra II. Richard'ın ilk vaadinde dağılıverdiler; Languedoc'lu Tuchin'lerin (1380) ne programları vardır ne de başları; Kent'teki Jack Cade'ın başkaldırısı (1450), genel hoşnutsuzluğa karşın sonuçsuz kaldı. Aynı zamana rastlayan, Katalonya'daki Remansaslar daha başarılı oldularsa, tarımdaki kurtuluş ülküleri, Katalonyalı burjuvaların desteğiyle tutarlılık kazandığı içindir. İskandinav kentlerinde, 1411 ve 1436 yılları arasında çeşitli ayaklanmalar geçici başarılarını, hazineye ve yabancılara karşı olmalarına borçlu.

Köylünün kurtuluşu ve daha da fazla olarak, esnafın burjuvazinin sahip olduğu olanaklara ve yetkilere erişmeleri adına yapılan bu çifte mücadele, kimi kazanımlarına karşın yine de başarısızlıkla kapandı sonunda.

AVRUPA'NIN SİYASAL DENGESİZLİĞİ

14. ve 15. yüzyıllarda, Batı'da siyasal mücadeleler de devletleri karşı karşıya getirir ya da iç dengelerini bozar. Feodalite yok olmaya doğru giderken, monarşilerin, yeni kurumları deneme alanına sürdüğü bir dönemdir bu; modern devlet bu kurumlardan doğacaktır. İktisadi ve sosyal güçlüklerin daha da ağırlaştırdığı bu dengesizliğin en çarpıcı işareti, kuşkusuz, hanedan bunalımlarındaki çoğalıştır.

Neydi anlamı bu hanedan sorunlarının?

Hanedan sorunlarının anlamı

Hanedan sorunları ile sosyal yapıdaki olaylar arasında bir uygunluk aramaktan ne olursa olsun kaçınmalı. Avrupa değişkendir; uzlaşmazlıklarının nedenleri de değişken. Öyle de olsa,

Fransa'dan İngiltere'ye ve İspanya Yarımadası'ndaki krallıklara değin Yüz Yıl Savaşları'nın çeşitli aşamalarını birbiri arkasına sıralayan zincirleme tepkilerde bazı bağlılıklar aranabilir. Bahane olarak ve hukuksal dayanakları bakımından hanedanlarla ilgili bu büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığı, böyle bu kadar uzadı ise nedeni şuydu: Gitgide ulus oldukları bilincine varan iki toplumu, feodal dünya, ortak yaşamaya zorlayan bağlarla bağlıyordu birbirine ve bunların, savaş olmadan, barış yoluyla koparılıp atılmasının olanaksız olduğu ortaya çıkmıştı.

Nasıl?

Fransız baronlarının girişimiyle, 1316 ve 1324 yıllarında kızların taca mirasçı olmada saf dışı bırakılmaları, sonra 1328 yılında, "kral soyundan" Prens Philippede Valois'nın, anası İsabelle yoluyla Kral Güzel Philippe'in torunu olan genç III. Edward'a yeğlenmesi, yalnız başına bir uyuşmazlığa yol açmaya yetecek cinsten değildi. Ve III. Edward'ın delice girişimleri, Fransız krallığı içinde kimi vasal gruplar kendisine silahlarıyla destek olmasaydı, kuşkusuz sürekli başarı sağlayamazdı. Bu çabaların bir sonucu olarak, Fransız krallığından bütünüyle koparılmış ve doğrudan doğruya İngiltere tacına bağlı geniş bir Akitanya Prensliği deneyimi on yıl bile sürmedi. V. Charles da Gaskonya soylularının muhalefetinde bir kopuşun bahanesini buldu ve aşağı yukarı bütünlüğüne bir fethe girişmek için bu desteği elde etti. Sonra 15. yüzyılın seherinde, uyuşmazlık yeniden patlak verip Troyes Antlaşması 1420 yılında, V. Henry'ye, veliaht Charles'ın haklarının zıddına, Fransız Kraliçesi Catherine de Médicis'nin eşi olarak tacı elde etme umudunu verdiğinde, hanedan bakımından böylesi bir çözüm, kamuoyunun bir bölümüne kabul edilebilir göründü: Çünkü monarşinin iktidarında uzun süren bir boşluk ve iç savaşların çetinliği, erginliğe ulaşmış bir kralın sert adaleti altında düzenin yeniden kurulması umudunu veriyordu. Ne var ki, bu girişim de boşa çıktı: Veliahta karşı mücadeleyi sürdürmek zorunda kalan V. Henry olsun, kardeşi Bedford olsun, altüst olmuş bir ülkeye düzen getiremediler. Sonunda, VII. Charles unvanını alan veliahttır ki, ulusal gerçekliğin dile geldiği barış ve birlik özlemlerini kendi kişiliğinde topladı, toplayabildi.

Halktaki yurtseverliğin doğup yükselişinde, genç bir köylü kızının oynadığı rol ise pek büyüktür.

Jeanne d'Arc'ı kastediyoruz.

Jeanne d'Arc basit bir köylü ailesinin kızıydı. İngilizlerin bağlaşığı Burgonyalıların yakıp yıktığı bir bölgede, Lorraine'le Barrois yakınlarında Domrémy'de, 1412 yılına doğru doğdu. Yurdunun uğradığı felaketlerin sorumlusu İngilizlerden nefret ediyordu; istilacıları Fransa'nın dışına atmak: Tek düşü buydu. Böylesi güç zamanlarda, halk katından insanların arasında pek yaygın olan dinsel bir coşkunun içindeydi o da. Yurdunu, Fransa'yı kurtarmak: Tanrı'dan geldiğini söylediği sesler, bu göreve çağırıyordu onu.

Jeanne d'Arc, 1429 yılında Charles'ın yanına varır. Görevinin, Fransa tahtının gerçek mirasçısına geri verilmesini sağlamak olduğunu anlatır kendisine. Charles, bir iki duraksamadan sonra desteklemeye karar verir onu. Jeanne d'Arc, şövalye kılığında bir ordunun başına geçirilir ve Orléans'a yürür. Savaş sanatı hakkında hiçbir bilgisi yoktur; deneyimli askeri şefler vardır çevresinde. Varlığı ve yiğitliği, kendisine gözü kapalı inanan askerlere savaş sırasında ruh ve cesaret verir. Sonuç pek önemlidir: İngilizler bozguna uğratılır ve Orléans kenti düşmandan kurtarılır. Orléans'lı Bakire –zaferden sonra adı budur artık– Fransa krallarının taç giydikleri Reims kentine yönelir. Yolda, her yandan birliklerine akın akın gelip katılan kentli ve köylülerle de güçlenerek İngilizlere karşı bir dizi zafer kazanır.

16 Temmuz 1429'da Reims'e varır ve iki gün sonra da Charles taç giyer.

Böylece, Fransa'nın gerçek kralı o olmuştur; oysa hasmı VI. Henry kutsanmamıştır. Öyle olunca da Charles'a itaat etmelidir artık; Troyes Antlaşması'nın utancı ortadan kaldırılmıştır.

Ne var ki, yurtseverlik hareketinin genişlemesinden korkan Fransız feodalleri, Jeanne d'Arc'ın başarılarının sürmesine engel olurlar. Entrikalar başlar. Paris'e saldırı başarısızlıkla sonuçlanır; çünkü kral, kendisine yeterince destek olmamıştır. Jeanne yalnız başına hareket etmek zorunda kalır. Bir akında da Burgonya dükünün eline geçer; o da Jeanne d'Arc'ı, on bin liraya İngilizlere teslim eder. İngilizlerin emri üzerine Rouen dini mahkemesi, Jeanne'a karşı bir dava açar: Dinde sapma ile suçlanmaktadır. İngilizler Fransızların kazandıkları zaferlerin şeytanın yardımıyla sağlandığını tanıtlama çabasındadırlar. Mahkeme düpedüz düşmanla işbirliği içindedir. Charles ise onu kurtarma yolunda en küçük bir harekette bulunmaz.

Jeanne d'Arc 30 Mayıs 1431'de diri diri yakılır.

Sonu böylesi bir sahneyle de bitse, Jeanne d'Arc'ın eylemi pek önemliydi. Halk katındaki şöhreti ve saygınlığı, Fransızlara onları harekete geçiren ortak bir duyguyu aşılamıştır: Yurtseverliktir bu.

İngilizleri bununla kovacaklardır. Yüz Yıl Savaşları, ulusal bir savaşa dönüşür böylece.

Jeanne d'Arc, Fransa'nın ulusal kahramanıdır gerçekten.

Birbirinden pek farklı sosyal güçlerin çarpıştıkları İngiliz devrimleri de Fransa'daki karışıklıklarla belli benzerlikler gösterir. III. Edward'ın 18 yaşında darbe yapıp annesinin vesayetinden kurtulup ve onun âşığı Mortimer'i devirmesi (1330), kuşkusuz belli bir baronlar grubundan destek görüyordu; bunun gibi, İskoçya'da, Akitanya'da, Fransa'da kabul edilmiş olan toprak terklerine karşı ulusal bir tepkiyi de dile getiriyordu bu. Nitekim, genç kral bu topraklarda, bu ateşli soyluların askeri etkinliğini yöneltecektir. Kırk yıl sonra, pek uzun süren bir ateşkes döneminin ardından ortaya çıkan savaşın ilk tersliklerine bakıp komplolar mücadelesinin içine yeniden dalacak olan yine bu aynı soylulardır ve üstelik tutar Lancaster'lı Henry'nin of –1399 yılında– iktidarı gasp etmesini kabul ederler: Bu kralın mirasçılık hakkı yoktur, ancak II. Richard'ın "tiranlığı"na karşı çıkan baronların simgesidir; II. Richard'a, ayrıca Brest'le Cherbourg'u Fransızlara teslim ettiği, uzun süren mücadeleye son verme yollarını aradığı ve Isabelle de France'la yeniden evlendiği suçlaması yöneltilmektedir. V. Henry'nin kısa süren hükümdarlığından sonra hiçbir saygınlığı kalmaz bu hanedanın; üstelik komplolar mücadelesi de giderek kızışır. İki Gül Savaşı'nın da hanedanlarla ilgili bahaneleri vardır. Böylece, öteki sosyal sınıflar, barışçı burjuvalar, korku içindeki köylüler, köylerdeki ihtiyatlı önemsiz soylular –az önce Fransa'da olduğu gibi– gerçek bir otoritenin kurulması ve karışıklıklara son verilmesinin bekleyişi içindeydiler.

Başkaldırmış oğullar, iktidarı gasp etmiş piçler ve düşman kardeşler: İspanya Yarımadası'ndaki krallıkların tarihini de bunların kinleri, kıskançlıkları ve cinayetleri doldurdu. Bazı hallerde bir partiler kavgasıdır bu, bazı yerde yabancı bir hanedana karşı ulusal tepki; çoğu kez de büyük Fransız-İngiliz uyuşmazlığının bir yankısı. Hanedanlara dayalı formüllerin dayanıksızlığı hemen her yerde kendini belli eder; ve bütün bunlara karşı gerçeklik, yalanlamasını dayatır: Aragón'u, Kastilya'yı ve Navarre'ı tek bir topluluk içinde eritmek mevsimsizdir.

Aslında Tuna'dan İskandinavya denizlerine varıncaya dek hiçbir krallık yoktur ki, hanedan karışıklıklarının dışında kalmış

olsun; bu karışıklıkların arasından, bazen de halkların dayanıksız toplaşmaları belli eder kendini. En derin anarşi de 14. yüzyılın başlarında, kuzey ülkelerinde hüküm sürer.

İtalya çok daha büyük karışıklıklar içindedir.

Yerel koşulların şaşırtıcı çeşitliliği altında, Avrupa'da her yanda krallıklar, prenslikler ve siteler, ülkelerini genişletmek için birbirleriyle yarışma halindedirler.

Devlet kaynaklarının yetersizliği
Yeni kaynaklar

Karışıklıkların ve savaşların uzayıp gitmesi, önce iktidardaki güçsüzlükten geliyordu. Fransa ve İngiltere kralları bile kendi ülkelerinde, etkinliklerindeki, en başta da askeri girişimlerindeki gelişmeye uygun araçlar bulamıyorlardı. Askeri birliklerin düzeylerindeki düşüklükten ve onları savaş sanatının yeniliklerine alıştırıp görevlerine uygun hale getirmek için harcanan çabalardan daha önce söz ettik.

Boşa giden çabalardı bunlar; çünkü büyük bölümüyle günü geçmiş bir sosyal örgütlenişe dayanıyordu. Feodal hizmet, karşılığında ücret de ödense, ne yeterince asker sağlıyordu ne de disiplin. Askerlik, topraklardaki hiyerarşi ve vasal bağımlılık bağları üstüne kuruludur hep. Ancak, savaş bir meslek halini aldığından, krallar paraya dayanan başka bağımlılık bağlarının da çevrelerinde düğümlenmesini isterler; oysa onun da tehlikeleri vardır: Çünkü en çok parayı kim ödeyecekse, ona göre cephe değiştirmektedir bunlar. Bununla beraber, sürekli ordular bulunmadığı için feodal düzenin örgütsüzlüğüne çare olmak üzere, ücretli askerlere başvurmaktan başka çare de yoktur. Onları feodal birliklerle bir arada tutmak, ordudaki birliği sağlamak güç iştir gerçi; ancak, askerlik hizmetine para dökmek, ücretli askerleri donatmak, şatoları güçlendirmek, gemiler yaptırıp silahlandırmak gerekmektedir. Bu ise paraya bağlı olduğu için hazineyi güç durumda bırakan bir iştir. Her askeri sefer, beraberinde şu korkunç sorunu da getirmektedir: Maliye, yeni uyuşmazlıklara da yol açmaktadır.

Eldeki belgelerin açıkladığına göre, geleneksel gelirler yetersizdir. Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde hükümdarın mülkü, birbirine benzer öğelerden oluşmaktadır: Tarımsal işletmeye

açılmış topraklar, ormanlar, madenler, tuzlalar, Yahudiler üzerine konmuş vergiler, fuarlar ve pazarlar üzerindeki haklar, geçiş paraları ve gümrükler, adli cezalar... Bütün bunların işletilme yöntemleri de her yerde aynı hızla gelişmiş değildir. Açık olan nokta şu ki, prensler her yerde mülklerinden azami geliri sağlamanın arkasından koştukları için bir yerde bu mülkün çöküşü için de çalışmış olmaktadırlar. Gelirlerin gitgide zayıflaması o noktaya varmıştır ki, yeni kaynaklar bulmak için yalvar yakar olmak zorundadır devlet; ve olağanüstü gerekler o denli sıklaşmıştır ki, olağanüstü kaynaklara başvurmak olağandışı olup çıkmıştır ve süreklilik kazanma yolunda olduğu gibi, normal gelirleri de çok aşmıştır.

Neydi yeni kaynaklar?

Başta, borç almaları görüyoruz. Hemen hepsi de kısa vadelidir. Prensin borçları büyüdükçe külfeti de artmaktadır: Borç verenler, zorlanmış da olsalar, pek yüksek faizler istedikleri gibi, rehinler ve bazı gelir kaynaklarını da istemektedirler. Ve işler oraya varır ki, maliye görevlileri, alınanın gerçek yekûnunu da bilmez olurlar. Daha istikrarlı kaynaklar da gerekiyordu; bunun için de bir yerde feodal kökenli başka ödeme biçimlerine başvurulurdu. Vergilemenin temeli, çeşitli biçimlere de bürünse, genel olarak taşınır servetlerdi: Hayvanlar, tahıl, tarım araçları, nakit birikimi ve alacaklar; çoğu kez gelir düzeylerine göre, ev başına konuyordu vergi ama çok geçmedi, kişi başına dağıtıldı; bazen, İngiltere ve Fransa'da olduğu gibi, kentlere isabet eden vergi oranı köylerdekinden daha yüksekti, çünkü burjuvalar servetlerini, maliyenin değerlendirmelerinden kolayca kaçırabiliyorlardı.

Burjuvazinin siyasal rolü. Meclisler

İktisadi baskılar altında gitgide çözülen geleneksel senyörlük, sosyal yapıya yetersiz bir destek oluyordu. Yoksullaşan ve devletin ilerlemesiyle komuta yetkilerinden yoksun kalan toprak soyluları, kişisel bağımsızlığına varıncaya değin kaybediyordu. Fief sahipliği ve senyöre karşı içilmiş ant üstüne kurulu vasallık ilişkileri, mali bir temele dayanan yeni akdi bağlara bırakıyorlardı yerlerini gitgide; bunlardan yararlananlar da güçlüler oluyordu. 14. ve 15. yüzyıllarda şövalye tarikatlarının kuruluşu, sallanan bağlılıkları güçlendirmek ve kay-

bolma tehlikesiyle yüz yüze gelen dürüstlükleri payandalamak gereksinmesine bir yanıttı kuşkusuz. Ne var ki, boş bir çabaydı bu: Siyasal ve iktisadi merkezileşme yolundaki gelişme, büyük senyörlerin sayısını azaltırken, onları daha da güçlü, giderek tehlikeli hale getiriyordu. Küçük senyörlerin büyüklerin içinde eriyip gittiklerinin yığınla örneği vardır.

Prensler birer hükümdar havasına bürünürler ve kendi ülkelerini krallarınkine benzer yönetim kurumlarıyla donatırlar; bu kurumlaşmanın çerçevesi ulusal eğilimlere, ülkenin siyasal durumuna ve örnek alınan monarşi modellerinin eriştiği yetkinlik derecesine göre değişir sadece. Bu gelişme, örneğin İspanya'da daha az belirgindir: Çünkü orada Kastilya ile Aragón'un, kendi üzerlerinde örnek alacakları merkeziyetçi krallıklar yoktur. Almanya'da ise, tersine daha ileriye varmıştır bu gelişim ve hatırlatalım ki, orada senyörlüklerin sayısı 300'den fazladır. İngiltere'de, belli bir tarihten sonra bu eğilim kendini gösterir. Prensliklerin monarşik kurumlara en çok öykündükleri ülke ise Fransa oldu.

Özetle, yeni sosyal güçler arasında prenslikleri görüyoruz.

İktidarı elinde tutanların göz önünde bulundurmak zorunda olduğu bir başka güç vardır: Burjuvazi! Öyledir, çünkü burjuvazinin rolü gitgide artmaktadır. Nedeni de pek açıktır bunun: Elinde bol parası olan yalnızca odur; piyasada dolaşan para ise yeterli değildir ve alabildiğine artmış yükümlülükler altında çırpınan yönetimlerin büyük gereksinmesi vardır buna. Ayrıca burjuvalar, iş âlemindeki deneyimlerine belli düşünsel değerleri de eklemişlerdir; özerk okullarla donanmış ve edebi yaşamın merkezi haline gelmiş olan kentler, hukuksal bilgileri bolca yaymaktadır çevrelerine. Oligarşik eğilimlerinden daha önce söz ettiğimiz kentlerdeki zenginler, para ve bilgi tekeline beledi görevlerdeki tekeli de eklerler. Meclislerde, kurullarda, yüksek görevlerde kafalar gitgide bir temsili rejim kavramına alışmaktadır; ve meclislere katılışta olduğu gibi, bu görevlerin kullanılışında da topluluğu ilgilendiren işlerde olsun, kamu maliyesinin yönetiminde olsun, bir seçkin grup kendisini ortaya koyar. Burjuvaların kişisel olarak sahip oldukları kaynaklar, onların bir araya geldiklerinde gösterdikleri maddi önem ve deneyimleri uzun zamandan beri prensleri karşılarında iki büklüm hale getirmiş durumdadır; o kadar ki, sınıflar arasındaki engellerin sanıldığından da dayanıksız olduğu bir toplumda,

bazen en yüksek sıralara çıkarır onları: III. Edward'ın savaşlarında onu paraca destekleyen bir burjuvanın oğlu olan Michael de la Pole, yüksek baronlar arasına girer ve kont olur; 14. yüzyılda büyük parlamenter aileler olan ve hepsi de burjuvaziden gelen Orgemont'larla Dormans'lar, tacir sınıfı ile aristokrasi arasında bir köprü hizmeti görüyor, aristokrasiden de kız alıp veriyordu. Bunun gibi, hükümdarlar burjuvalardan borç para almakla da yetinmezler; para dairelerini, mali işlerin yönetimini, yargıçlık görevlerini de onlara verirler ve bu yüksek görevlilerin tutup hükümdarların kurullarına girmeleri kimseyi de şaşırtmaz.

Bütün bu durumlarda, burjuvazi hep göz önünde tutulması gereken bir gerçekliktir: Katılması istenir, muhalefetinden de korkulur. Kuşkusuz, kentlerin siyasal rolü çeşitli Batı ülkelerinin hepsinde de aynı değildir. İtalya kentleri, siyasal yapı ve ülke bakımından bir gerçek devlet hüviyeti kazanabildikleri ve Nederland'daki kentler, yalnız başlarına prenslerine kafa tutabilecek bir ruha ve iktisadi canlılığa sahip oldukları halde, çoğu Batı ülkesinde kentler, savunma araçlarını aralarında birleşmede bulmuşlardır: İspanyol Hermandadları, Suab Kentleri Birliği, Hansa Birliği gibi. Başka yerlerde ise kentler, meclislere katılarak seslerini işittirebilmektedir.

Burjvazinin siyasal yaşama girişi, soylularınkinden hiç de daha devrimci olmamıştır; ve 14. yüzyıla has da olsa, meclislerin, geçmişi olmayan bir yenilik olduğunu sanmak doğru değildir: Feodal örfün *consilium*'unu görüyoruz; senyörün onu bekleme hakkı vardı ve vasalın da yerine getirme yükümlülüğü. Öte yandan, yararlı gördüğünde, danışmak üzere *cura*'sını davet etme hakkını görüyoruz. Başlarda baronları ve yüksek rütbeli papazları bir araya getiren 14. yüzyıl meclisleri, burjuvaların da katılmalarını sonra sonra kabul ediyor; çoğu hükümdarın icadı olan bu meclislerin doğal rolü, danışma ya da adliydi ve çoğu da mali türden olmak üzere bir ya da birkaç sorunla sınırlıydı; ve onu toplamak prensin keyfine kalmış bir işti. Bazı yerde iktidarın güçsüzlüğü, bazı yerde koşulların ağırlığı, bazen de olağanüstü kişilikte birinin arkasından çekip sürüklemesiyle bazı meclisler ön plana geçti. Gelişmenin bütününe baktığımızda şu dönemleri birbirinden ayırabiliriz: Önce 14. yüzyılın ortalarına değin süren, bazen dramatik bir aranışlar ve yenileştirmeler dönemi görüyoruz; arkasından kuşkusuz, kamu otoritesinin

belli bir yerine oturuşuna bağlı –pek az etkinlikle geçen– bir dönem geliyor; son olarak da 15. yüzyılın ilk yarısının iktisadi ve siyasal güçlükleri, çoğu meclis için kendi varlığını ortaya koyma fırsatı yaratıyor; kilisede konsil kuramının işlendiği bir sırada siyasal düşünce, devletin temsili biçiminin kavranıp anlaşılması için hayli ilerlemiş gözüküyor.

Bu gelişmeler her ülkede tamı tamına ya da aynı hızla olmuyor. Fransa gibi geniş bir ülkede ilk "Etats Généraux" (Meclis) 1484 yılında toplanır. Fransa'da karışıklıkların yarattığı kararsızlık ortamında soylular, arkasından da Poitiers felaketinin ertesinde burjuvalar, kendilerinin de dinlenmesi gereğini ileri sürerler. Gelişmeler İspanya'da, imparatorlukta, Polonya'da, İskandinavya ülkelerinde de buna benzer gelişti. İngiltere ise, bu sıçrayışlara geçen yüzyılda tanık olmuştu; ne var ki, temsili kurumlaşmadaki deneyim eksikliği, ona parlamentosunun nitelik ve rolünü ağır ağır belirleyip tanımlama olanağını verdi: Orada da parlamento, laik baronlarla ruhbanın katıldığı toplantılar, âdet olarak kontluklardaki soylularla kent burjuvazisinin temsilciliklerinin çağrılmalarıyla oluşuyor; böylece İngiltere'de, 14. yüzyıl sona ermeden önce parlamentonun her iki daimin, Lordlar Kamarası ile Avam Kamarası'nın varlığı ortaya çıkmış ve yetkileri saptanmıştı. Bununla beraber, hiçbir ülkede meclisler, yerleşik bir toplanma düzenine kavuşmamıştı ve toplantıları yalnızca prensin iradesine bağlıydı.

Danışmayı gerektiren sorunların niteliği, temsili meclislerin gitgide önem kazanmasını da etkiliyor. Pek önemli sorunların, *curia*'nın görece dar çerçevesi içinde hapsolup kalmaması isteniyor; ve en temel sorunların içinde, tahta geçiş sorunu vardır. Ona meclisler karar verir bazı hallerde; "halkın sesi, hakkın sesidir": Yüksek rütbeli bir papazın değerlendirmesidir bu. Daha da sık olmak üzere burjuvalar, mali sorunlar vesilesiyle seslerini işittiriyorlar meclislerde; aslında meclislerin toplantıya çağrılmasının, üyelerin de gitgide daha sık idari ve siyasal işlere karışmalarının temel gerekçesi budur. Bu konuda bir ülkeden ötekine gelişme süreci birbirinin hemen hemen aynı: Önce vergi için oylama, sonra idari reformları dayatma, bazen prensin kurulunu denetleme, son olarak da doğrudan doğruya devletin örgütlenişi hakkında kanun yapma. Bu konularda en göz alıcı gelişmeler İngiltere'de oluyor. Fransa'da ise, askeri felaketlerin

ağırlığı, meclisleri mali plandan siyasal plana çekiyor; sonunda uğradıkları başarısızlık ise, monarşinin geleneklerinin ne denli güçlü olduğunu gösteriyor bize.

Özetle, geleneksel sosyal çerçevelerin dağılışıyla sarsılan devlet, yeni bir yapı arayışı içindedir.

Özünde bir arayış, biçiminde bir arayıştır bu!

BÖLÜM II

OSMANLI GÜCÜNÜN OLUŞUMU
(14.-15. YÜZYILLAR)

Müslüman Doğu'nun tarihi için olsun, Rusya'daki halkların tarihi için olsun Moğol fethi öylesine çarpıcı bir kopukluk getirir ki, bir bilanço yapılmazsa, bu bölgelerin sonraki gelişimini anlamak mümkün olmaz. Greklerin Latinler karşısında kalkıp doğrulmalarıyla Balkan devletlerinin gelişmesinin birbirine denk düştüğü, giderek Güneydoğu Avrupa tarihinin dönüm noktasına rastladığı için mantığa da uygun olacak, böyle bir genel bakış.

Biraz gerilerden başlayalım.

MOĞOLLAR ZAMANINDA İSLAM

Moğollar zamanında İslamın tablosunu çizmeden önce Moğol fethinin bu dünyada ortaya çıkardığı genel sonuçları belirtmek yerinde olur.

Moğol fethi

İslam dünyasının Moğolların saldırısı karşısında, onların nasıl kolayca pençesine düştüğünü daha önce gördük. Moğolların, bu yeni istilacıların yaklaşmasıyla, halkları ve onların efendilerini saran korkunç dehşeti göz önünde tutmak gerekir. Daha önceki Türk fethiyle hiçbir ortak noktası yoktur bunun; çünkü Türkler daha önceden İslamlığı kabul etmişlerdi ve uzun zamandan beri paralı asker olarak kullanılacak kadar da biliniyorlardı. Kimi tarihçiler, Doğu Latinlerini, kendilerine İslamı ezme olanağı verecek olan Moğollarla bağlaşıklık kurmadıkları için kalkıp ayıplarlar. Ancak, bu tarihçiler unutuyorlar ki, o yüzyılda yaşayanlar için Moğollar, tüm uygarlığın yok edilmesi anlamına geliyordu; hem sonra Moğollar Müslüman iktidarları yıkmak için Doğu Hıristiyanlarından yararlanıyor ve merkezi Avrupa'daki Hıristiyanlar arasında da iğrenç kıyımlara kalkıyorlardı. Neyse, bu yersiz özlemleri bir yana bırakalım; yeni

düzenin kuruluşunun Yakındoğu için ne anlama geldiğini anlamaya çalışalım.

İran, Mezopotamya, –Kilikya ve Gürcistan'daki Hıristiyan ekleriyle beraber– Küçük Asya, doğrudan doğruya katılmış ya da vasal prenslikler durumuna getirilmiş olarak, 13. yüzyılın ortalarından başlayarak, Çin'deki Yüce Han'ın uzaktan egemenliği altında İlhanlılar devletini oluşturdular. Bir Moğol devletiydi bu ve İran'ın kuzeybatısındaki zengin otlaklarda yerleşmişti. Fetihlerin soluğunun kesilmesi, istilacılar arasındaki kavgalar, mesafeler ve zaman, Mısır'a sığınmış olan ordulara, Suriye'yi bir zaman için ele geçirme olanağını verdi. İslamla Moğol dünyası arasında Ermeni Kilikya'dan başlayan sınır, Yukarı Fırat'la Orta Fırat arasında "Verimli Hilal"in yollarını ortasından ikiye ayırıyordu. Ne var ki, darbe öylesine sertti ki, bu sınırın her iki yakasında da tüm Yakındoğu ülkeleri aynı ölçüde altüst olmuştu. Önce, İran dünyası ya da İran etkisindeki dünya (Küçük Asya) ile Arap dünyası arasındaki kopuş –aşağı yukarı– tamdı şimdi; kuşkusuz, Arap olan, ama Moğol dünyasına sokulmuş Mezopotamya saydam bir çöl ve Doğu dünyasının iki kutbu, Tebriz'le Kahire arasında da bir sınırdı artık. Öte yandan fatihler, öylesi derinliğine yakıp yıkmışlardı ki, arkasından gelen "Moğol Barışı" bunun izlerini silemedi, silemezdi de. Onca çiftçinin yerini kaç göçebe çoban alabilirdi ki! Aslında çöküş halinde de olsa, muhalefetteki tarikat, Haşhaşiler de yıkıntıya uğradı ve özellikle halifelik yıkıldı: Güçsüzlüğüne karşın Müslüman dünyanın birliğinin simgesiydi ve yediği darbeden sonra da Mısır'ı ellerinde tutanların kurdukları sözde halifeliği hiç kimse ciddiye almadı; son olarak, askeri aristokrasilerin bir bölümü yıkıntıya uğradı, ya yok edildiler ya da kaçtılar.

Böylece, Moğolların ele geçirdikleri bölgelerde, geçmiş yüzyıllardan başlamış "feodal" gelişme birden durdurulmuştur.

Memlûklar rejimi

Aykırı görünecek ama söylemeli: Bütün Arap ülkeleri için umutların sığındığı yer ve aynı zamanda uygarlık merkezi, Karadeniz'deki köle pazarlarından alınıp getirilmiş yarı barbarların yönettiği Mısır'dır şimdi. Memlûklar, ordularına dayanarak bir diktatörlük uygularlar orada; kendi içinde sık sık yırtılışlara uğrayan yerli halkı kanırta kanırta sömüren bu ordu, öyle de

olsa Mısır'da, zaman zaman da Suriye'de idarede bir birliği, sıkılığı, düzenliliği korudu, o kadar ki, komşu devletlerin gıptasını bile çekip durdu bu; mühürdarlığın o dev derlemeleri bunun bir tanığıdır ve bu rejim hakkında tam ve açık bir bilgi verirler bize. Ordu, *ikta*'larıyla yaşamaktadır; ne var ki, artık basit mali ayırmalardır bunlar, hiçbir timar niteliği yoktur ve devletçe denetimlerinde de en ufak bir gevşeklik gösterilmez. Başkaları için serttir gerçi, kendisi için de öyledir ve çok ciddi bir disipline tâbidir. Moğol tehlikesine karşı mücadelede çelikleşmiş bu ordu, Eyyubilerin varlıklarını sürdürmelerine izin verdikleri hiçbir Hıristiyana göz yummaz kapılarında: 13. yüzyıldan başlayarak Franklar, 14. yüzyıldan başlayarak Kilikya Ermenileri tasfiye edildiler; kala kala yalnız Kıbrıs kalmıştır ve Hıristiyanlığın denizdeki bu ileri kalesi, sürekli saldırılarla dövülse de ta 16. yüzyıla değin varlığını sürdürecektir.

Bu rejim üç yüzyıla yakın varlığını sürdürdü ise, uluslararası ticaretin kendisine sağladığı kaynaklara borçludur bir bölümüyle bunu. İtalyan ticaretinin Yakındoğu'da büyük bir gelişme içine girdiği bir zamanda Mısır'ın rolü, Suriye Franklarına karşı mücadele ve Moğolların denetimindeki ticaret yollarının yarışması ile bir aralık tehlikeye düştüyse de yeniden ön plana geçti çarçabuk. Kuşkusuz, Batı ile alışveriş dengesini sürdürmek güçtü hayli; ne var ki, Kızıldeniz'le Hint Okyanusu'ndaki gidiş gelişlerin mutlak tekeli, Mısır tacirlerini, özellikle de Karimiler ortaklığını zengin taşımacılar haline getirdi, gümrük kasalarını doldurdu ve Kahire çarşılarına, insanların belleğinde uzun zaman kalacak bir gönenç sağladı. Mısır'ın altın kaynakları tükenip Sudan'ın altını –Mağrib'den aşarak– İtalyanlarca toplanarak Mısır, gitgide değeri düşen bir mangıra kalmışsa, günahı yalnız Mısır'ın değildir bunun. Sonra, 14. ve 15. yüzyıllarda Timur'un Suriye'deki yakıp yıkmaları ve ona karşı girişilmiş pahalı bir savaş hazineyi borca boğmuşsa; Sultan Barsbay, dış ticaret üzerinde bir devlet tekeli kurmaya kalkıp da tacirlerin sert muhalefeti karşısında bundan vazgeçmek zorunda kalmışsa, bu günah da Mısırlıların değildir. Son olarak, 15. yüzyılın sonlarında, Portekiz'le Hindistan arasında doğrudan bir ilişkinin kurulması, ekonomilerine öldürücü bir darbe vurup onları Osmanlıların insafına bırakmışsa, bunda da Mısırlıların günahı yoktur. Karışıklıklarla sarsılmış ya da bazen beceriksizlikler içine de düşmüş olsa, Memlûk yönetimi, dev-

rindeki çoğu yönetimlerin en kötüsü olmadı hiçbir zaman. Son bir çözümlemede, kendisini aşan güçler önünde yenildi; çünkü tam bir değişim içine girmiş Avrupalı krallıklar karşısında ve yükselen Osmanlı gücünün önünde, kendisini yenilemeyi bilmedi, yenileyemedi ya da.

Bu rejim, Mısır'a, sanatta ve düşüncede bir büyük merkez olarak kalma olanağı verdi en azından. Kuşkusuz, felsefe ve hukuk alanlarında ortodoks anlayış, egemenliğini ve kıskançlığını sürdürür. Hanbeli mezhebinden İbn Teymiyye'nin, rejimi, vakıfların gelişmesinin de somut bir biçimde gösterdiği gibi, askerle "ruhban" arasında bir ortaklık olarak tanımlaması, Kıptiler ve öteki azınlık kiliseleri karşısında Müslümanların hoşgörüsüzlüğünü artırır; gereksinme duyulan, ama bazen de korsanlığa kalkan Avrupalı tacirlere karşı yabancı düşmanlığına yol açar. Bütün bunlara karşın öteki alanlarda düşünce yaşamı etkin kalır; kuşkusuz, yaratıcı olmaktan çok, ansiklopedik ve öğreticidir bu, ama bilgi açlığı içindeki bir okuyucu dünyasına da uygundur. Günümüze değin klasik Arap sözlüklerinin bağlı kaldıkları eserler, o zamanki sözlük yazarlığının ürünleridir: Suriyeli Zehebi'yi (14. yüzyıl başları), eserleri çağdaşları Venediklilerin "günlükler"ine benzeyen Mısırlı İbn İyas'ı (16. yüzyıl başları) görüyoruz. Ne var ki tarihçilik, o devirde Makrizi ile doruğuna ulaşır: Onun, ülkesinin arkeolojik geçmişi, kurumları ve anıtları, paralar, salgın hastalıklar, dinsel azınlıklar hakkındaki derin bilgisi ve yorulmak bilmez merakı, bize Ortaçağ Mısırı hakkında –hemen hemen– bütün bildiklerimizi sağlamıştır. Ansiklopedici Nüveyri (14. yüzyıl) ve Süyuti (15. yüzyıl) ile tarihçi ve coğrafyacı Emir Ebulfida'nın (14. yüzyıl) yanı sıra halk öyküleri de kesin biçimleriyle Memlûklar Mısır'ında kaleme alındı: Malzemeleri İslamın dört bir köşesinden geliyordu bunların; özellikle *Binbir Gece Masalları*, başlarda İslam öncesi İran'dan esinlenmiş, sonra da Mezopotamya'da oluşmuştu. Sanatta da aynı canlılıktır görülen.

Sultan türbeleri, camiler, medreseler ya da gitgide çeşitli kullanımları bir araya getiren şu karmaşık yapılardan anlıyoruz bunu: *Kallûn Camisi* (13. yüzyıl); yıldız biçimindeki dört salonlu medresesi dört mezhebe ayrılmış bulunan *Sultan Hasan Camisi* –medrese– türbesi (14. yüzyıl); arabesk süslü yüksek kubbesi, küçük localı cephesi, dört köşe, sonra sekiz köşeli, sonunda da silindir biçimindeki minaresiyle

Kayıtbay Camisi (15. yüzyıl). Hastaneleri, manastırları, kervansarayları, hamamları da unutmamalı; hepsi de hem geleneği sürdüren, hem yenileşmeyi başarmış zarif bir mimarlığın tanıklarıdır. Doğramalarda, madeni eşyada, evleri süsleyen kafesli cumbalarda (muşarabiye), kimi Selçuk sanatından gelen mukarnaslarda olduğu gibi, süsleme gitgide büyük bir yer tutuyor. Son olarak, cam işleri ve –özellikle Suriye'de– silahçılık pek parlak durumdadır.

Arap İslamlığı, Mısır yoluyla o zamanki tüm Hint Okyanusu'na yayılır. Zanzibar'dan Madagaskar'ın kuzey ucuna değin Afrika'nın doğu kıyılarındaki eski ticaret tezgâhları, siyasal egemenliklerini içerilere doğru yaymayı düşünmediler; ancak, öyle de olsa, günümüze kalmış anıtsal yıkıntılarına bakıp Rodezya Bantularının dikkat çekici gelişmesinde onların etkisini görmemek olanaksız. İslam, buna karşılık kıyıdaki halkı kazanıyor; *sabir* adlı bir kıyı dili, 13. yüzyıla doğru bir edebi dil düzeyine ulaşıyor. Arap tacirler, arkadan Malaga, Sumatra, Cava ve Maluku adalarına dinlerini yayarlar; İslam, siyasal oluşumlara yol açar oralarda ve bazı mistik kurumlara duyarlı Malezya halkları arasında, günümüze değin önemli bir rol oynamaya başlar. Buna karşılık, İslama dönmüş olanların Eritre kıyılarından söküp attığı Etiyopyalılar dağlara sığınırlar; başlarında da Süleyman'la Saba Melikesi'nden gelmekle böbürlenen bir hanedan vardır. Onların sert ama kaba Hıristiyanlığı, özellikle Mısır'daki Kıpti ya da Arapça eserlerden birer çeviri olan edebiyatları, Kıpti mezhebine, Nil kıyılarında güçten düştüğü sıralarda, sağlam bir geri çekiliş olanağı sağlar.

Moğolların İran'ı

Değişik biçimlerde Moğolların egemenliğine girmiş bölgelerde İslam, Memlûk İmparatorluğu'nda olduğundan daha az canlı değildir. İslamın buralardaki yeni efendileri önceleri bütün dinlere yatkınken, 13. yüzyılın sonlarına değin İslamlaşmaya başladılar; Müslüman uyruklarının sayıca üstünlüğü kadar İran'a göçen Moğol kabileleriyle gitgide karışan Türkmenlerin de etkisi oldu bunda. Öyle de olsa, bütün dogmalara karşı olağanüstü bir hoşgörü içinde kaldılar; İslamda da Sünnilikle Şiilik arasında açık bir yeğlemede asla bulunmadılar. Onların bu davranışı yüzünden, İslam belli bir süre için ayrıcalıklı bir din

niteliğini yitirdi; gerçi bundan –pek zayıfladıkları için– Hıristiyan cemaatler yararlanamadılar ise de Şiilik öylesine kalkındı ki, iki yüzyıl sonra İran'ın kesinlikle resmi dini haline gelecektir.

Türk fethinin tersine, Moğol istilası ele geçirdiği ülkelerin etnik görüşünü pek az değiştirdi; bu değişikliği yaptığında da bir kez daha yine Türkler yararına yaptı bunu. Moğolların ittiği ya da gelip çabucak onların örgütleriyle bütünleşmiş olan Türkmen kabileleri, Küçük Asya'yı olduğu gibi, Güney Rusya'yı da bir ikinci Türk dalgası olarak istila ettiler. Ve yaşayış biçimleri, bu Türkmenlere, Moğollar üzerinde öteki yerli halk kitlelerinden çok daha doğrudan etkide bulunma olanağı verdiği için çoğu kez Moğolları içlerinde eritenler onlar oldular; o kadar ki, her türlü Türkleşmenin dışında kalan tek tük birkaç grup oldu yalnızca. Görkemli bir destanın garip bir sonu: Güney Rusya'da Tatar adı, o yüzyıllarda Moğol ile eşanlama gelirken, bugün baştan aşağıya Türk halklarını ve dillerini belirtir!

Yönetim biçiminde Moğolların getirdiği bazı çizgilerin çabucak silikleştiğinde kuşku yok; oysa öteki çizgiler, bazen ta Memlûkların Mısırı'na değin hatırı sayılır bir etkide bulunuyor. Bununla beraber, Moğollarda "posta ilişkileri"nin, haber alma ve casusluk servislerinin ulaştığı yetkinliğe karşın rejimin etkili olduğu söylenemez; çünkü bu istilacıların barbarlığı rejime böylesi bir etkililik sağlayamazdı. Zaten İlhanlı örgütlenişinde İran'ın mirası, Moğol ya da Çin katkılarının ne olduğu ya da bu örgütlenişin özgün bir şey olup olmadığı, bugün de iyice anlaşılmış değil. Öyle de olsa, adli kurumlarda ve mali işletmede, giderek sömürmede bazı yenilikler üzerinde durulabilir.

> Genel idare, hepsi de yerli ve her dinden vezirin elinde kaldı: 1300 yılına doğru İlhanlı Gazan Han'ın vezirliğini yapmış olan –İslama dönmüş bir Yahudi– tarihçi Reşidüddin böyledir. Ordunun yönetimi, kelimenin dar anlamıyla siyasal kararlar hükümdarın yetkisinde kaldı; ona da kurultay adıyla, Moğol büyüklerinin meclisi yardımcı oluyor ve bu mecliste, ilke olarak yasa, yani Cengiz Han'ın kanunu uygulanıyordu. Açıktan açığa bilimsel bazı yenilikler çağdaşların özellikle dikkatini çekmiştir: Diplomalar (*yarlıg*), kumanda mevkiinde bulunanlara verilen madeni levha (*payza*), belgeler üzerinde Selçukluların tuğralarına gerçekten pek yakın olan damgalar (*tamga*).

Rejim bir kez kararlılığa kavuşunca, yönetimin kurallarını belirleyen, yerel gereksinmelerdi aslında. İlk amaç, önce kılıç zoruyla ve yerli halk üzerinde estirilen terör yoluyla, ülkenin sömürülmesiydi. Sonra, fetihler durduğunda, Moğol egemenliğinin sürdürülmesi yakılıp yıkılmış bir ülkede, daha düzenli bir yönetimin kurulması koşuluna bağlıydı. Fetihler yenenlere has bazı gelenekler elverdiği ölçüde, İlhanlı devletine, özellikle önemli bir malikânenin (*incu*) kullanılması olanağını verdi. Bu malikânenin, verginin getirdiklerinden çok daha fazla olan kaynakları gerçekten kalabalık bir orduyu besleme, para ve mal olarak ücretini ödeme olanaklarını sağladı. Verginin çok eskilerden kalan temelleri yıkılmamakla beraber en azından bazı reformlara gidildi; bir olasılıkla Çin Moğolları örneğinden, yani Çin modelinden esinlenen bu reformlar, mali rejimde bir yalınlık sağladı, giderek verimi artırdı. Ne var ki, İlhanlı devletinin 13. yüzyıl sonlarından başlayarak, kendisinden öncekilerin karşılaştıkları güçlüklerle yüz yüze gelmesini engellemedi bu; ülkenin bir bölümünün yıkıntıya uğramış olması ve sivil ve askeri şeflerin sömürücü eğilimleri, daha da artırmıştı bu güçlükleri. Para zayıfladığı için ve askeri birliklerin bakımı da gitgide güçleştiğinden, vaktiyle Çin'de uygulanmış olan kâğıt paranın Müslüman dünyaya sokulmasına kalkıldı; ancak, hazırlıklar yapılmamış ve önlemler de alınmamış olduğu için boşa gitti girişim. O zaman da Gazan Han, sağlam bir para yaratmasını bildi; arkasından da subayların toprağın değerlendirilmesine ilgilerini çekmek için malikânenin (*incu*) topraklarından büyük parçaları onlara devretmeye karar verdi: Moğolca *soyurgal* adı altında, geleneksel ikta uygulamasına gidiliyordu böylece. Ancak, ne olursa olsun, eskiden olduğu gibi, rejimin çöküşünü bu da durduramadı. Zaten doğrudan idarenin topraklarının yanı sıra birçok vasal prenslik varlığını sürdürüyordu; bu prensliklerde ise, bu reformlar, bütünüyle uygulanamadı hiçbir zaman.

Asya'nın bir ucundan öteki ucuna, doğrudan iktisadi ilişkilerin kurulmasına olanak sağlayan, Moğol birliği olmuştur. Yeni efendilerin dinsel ve siyasal hoşgörüsü, daha önce de söylediğimiz gibi, Dominiken ve Fransisken misyonerlerin Asya'nın bağrına girmesine ve Karadeniz kıyılarından Çin Denizi'ne kadar bir dizi misyoner piskoposluğu yerleştirmelerine olanak sağladı; bunun yanı sıra İtalyan tacirler, dünya tarihinde ilk kez olmak üzere, Hint'e ve Çin'e ulaşan Asya kervanlarıyla buluşuyor ve Moğol saraylarıyla Batı'nın Hıristiyan krallıkları arasında elçi alışverişi başlıyordu. Özellikle insan ufkunda çok büyük bir

genişleme oldu bununla: Avrupalı gezginler, o zamana değin Avrupalıların hiçbir şey bilmedikleri ülkeler hakkında bilgiler verirken, Müslüman tarihçiliğinde de ilk kez olmak üzere Reşidüddin, yazdığı İslam tarihine, Türklerin ve Moğolların tarihlerinin yanı sıra Çinlilerin ve "Franklar"ın tarihini de ekledi.

Deneyim, yeniden hatırlatmış olalım, kısa sürdü: Bir yüzyılın üç çeyreği kadar! Arkasından, Asya bir kez daha parçalandı ve Batılılara kapandı. Aslında, birliğin olduğu zamanlarda bile yollar hep güvenlik içinde değildi; Moğol devletleri arasında sık sık baş gösteren savaşlar, onları kullanılmaz hale getiriyordu çoğu kez. Sonra, kimi İtalyan tacirlerin katıldıkları bu ticaretin –görece de olsa– boyutlarını biçip hesaplamak olanaksızdır. Kuşkusuz, İlhanlı devleti eski ticaret yolları üzerinde daha yoğun bir ticarete tanık oldu; ancak, gitgide Mısır'ın tekeline geçen Hint Okyanusu'ndaki deniz ticaretini diriltip doğrultmayı başaramadı. Hatta bir gün bir tasarıyı gerçekleştirmeye kalktı; Ceneviz gemicileriyle de anlaşarak, Hint Okyanusu'ndaki Mısır donanmasına tutup saldırdı. Ne var ki, arkası gelmedi bunun.

Geleneksel karayolları içinde yalnızca mahreçler yeniydi: Trabzon'a, Akdeniz üzerinde, Moğolların vasalı Küçük Ermenistan'da Ayas Limanı ekleniyordu şimdi. Daha da yeni olarak, Çin sınırı ile Volga arasında daha önce kullanılmış da olsa, Hazar Denizi'nin kuzeyi ile Türkistan'dan geçen ve Karadeniz'i, Altınordu'nun denetlediği topraklardan Çin'e bağlayan yol vardı. Bu yollar, içinden geçip gittikleri iki Moğol devleti gibi rakibiydi birbirinin. Bu aynı düşmanlık, Memlûkların eski Asya yoluyla Transkafkasya'dan köle sağlamasını engellediği için, Mısırlılar, Bizans'ın araya girmesi ve Kırım'daki Cenevizlerin de işbirliğiyle, Karadeniz'le doğrudan ilişkiye geçmek zorunda kaldılar.

Moğol istilası edebiyat dünyasını pek az etkiledi: Sadi, uzun süren yaşamını, Moğolların Şiraz'daki vasalları zamanında noktalar; Arap dilinin kullanılması sona ermiştir ve yazarlar, Mısır'daki gibi, ansiklopedik bir kültürün bilançosunu ortaya çıkarırlar: 13. yüzyılda Şii Nasıreddin Tusi'nin ya da 14. yüzyılda Hamdullah Mustafi'nin yaptığı budur. Coğrafyada ufukların genişlemesi, en açık etkilerini tarihçiler üzerinde gösterir: Reşidüddin'den önce Cüveyni, Haşişilerin tarihinden nesnel olarak söz etme cesaretini göstermişti; ve bir Süryani papazı

Bar-Habraeus, kitabında, Hıristiyan ve Müslüman, Arap ve İranlı gelenekleri bir araya getirir. Şiilerde olsun, Sünnilerde olsun, yüzyılın felaketleri karşısında, dinsel yaşamda mistik eğilimler belirgin hale gelir: Kuşkusuz, büyük düşünürlerin eseri değildir bu; daha çok, İslam dünyasının geri kalan bölümünde olduğu gibi, halkın sofuluğu ve boş inançlarının olağanüstü bir ünle donattığı ermiş kişilerin çoğalmasından kaynaklanır; ya da acayip uygulamalarla, doğrudan doğruya Tanrı'yla ilişki kurduklarını söyleyen derviş grupları vardır; gitgide kara cahil bir hale gelen bu dervişler, dilenerek ya da çoğalmış vakıfların beslenip semirttiği tarikatların üyeleri olarak halkın saflığını sömürmektedirler aslında. Bu sahtekârlar arasında en ünlüleri Kalenderilerdir. Unutmamalı ki, aynı anda İranlılar da İslamı Asya'nın bağrına kadar götürüp sokmuşlardır; kimi Moğollarla Çinliler bunu kabul etmişlerdir ve onlardan gelenler günümüzde de uygularlar bunu.

İran edebiyatının en büyük şairi de işte bu sıralarda yaşar. Hafız'ı kastediyoruz.

Şirazlı Hafız da denir ona. 1390 yılında ölen bu dev şairin nerede ve nasıl yetiştiğini bilmiyoruz. Şiirlerinden, çağının kültürünü yakından tanıdığı anlaşılıyor. Yurdunu ele geçiren Timur ile görüştüğünü de söylerler. Sanatıyla çağında büyük bir üne kavuşup çevre ülkelerin bile ilgisini çektiği, bir gerçek.

Ondan önceki şairler, İran şiirinde destan ve kaside çığırını açmış, rubai alanında yenilik yapmışlardı. Hafız'la İran şiirinde gazel türü kurulur: Bu türe yalnızca bir bütünlük kazandırmakla kalmaz o, şiirin dünyasını değiştirir: Onun İran nazmına getirdiği en önemli yenilik, gerçek insan sevgisini, yaşamı, sevinci, günlük olaylar karşısında edinilen duyguları, insan eğilimlerini konu olarak alıp işlemesidir. Firdevsi ile destana, eski masallara yönelen şiir, Hafız'la bu dünyanın nimetlerine döner. İslam düşüncesinin ortak kavramları, din deyimleri pek seyrek görülür Hafız'da; çağdaşlarının birçoğunda görülen gerçeküstü varlıklar dünyasına eğilim duymadığı açık; tasavvuf kavramlarının yer aldığı beyitlerinde bile gerçekçi duyuşların etkisi geniş bir yer tutar. Ve bu yanıyla, ortaçağdan çok, gerçekçi bir yeniçağ şairidir o.

Çağından yakınma, döneminin uygunsuz olayları, insan değerinin yeterince bilinmemesi, düzenin bozukluğu, vefasızlık, devlet adamlarının kötü davranışları gibi konulara da gazellerinde geniş

yer veren Hafız, İran olsun, Türk olsun, Doğu şiirini yüzyıllar boyu etkileyip duracaktır. Yığınla sanatçı yürüyecektir izinden; ama hiçbiri de onu geçemeyecektir.

Doğu'nun aşılmadan kalmış –belki– tek şairidir Hafız.

Selçuklu döneminin sanatsal gelenekleri, Moğol hükümdarlıklar arasındaki ilişkilerin yaklaştırdığı Doğu'nun en uzak köşelerinden alınan öğelerle zenginleşir. Aslında o zamanki İran mimarlığının şaheserlerinin bu öğelere borçlu olduğu hiçbir şey yok. En çok yenilenen, Çin sanatının bereketli etkisi ile, minyatür oluyor; İran dehasının kendi damgasını vurduğu görünümlerdeki çeşitlilik, insan portreleri ve sahnelerindeki gerçekçilik, renklerdeki değişkenlik ve saflıkla İran süsleme sanatı, 14. yüzyıldan başlayarak öylesi yüksek bir düzeye çıkar ki, yalnızca o zamanki Müslüman dünyada değil, aynı devirdeki Avrupalı sanatçıların yaptıklarının da üstündedir.

Daha da uzun ömürlü olacak olan Altınordu devleti bir yana bırakılırsa, öteki Moğol devletleri gibi İlhanlı rejimi de 14. yüzyılın ortalarında çöktü. Hanedan üyelerinin kendi aralarındaki kavgalardan çok, Moğol kabilelerle halkın öteki öğeleri arasında bir kaynaşmayı gerçekleştiremediği için felce uğradı; pek az olan Moğol kabileler, aralarında birliği sağlayan fetih destanı biter bitmez, kendi anarşik göçebe yaşamına dönüyorlardı. Göçebeliğin artması ise, bazı eyaletlerde tarım üzerine kurulu mali idarenin sürdürülmesine olanak vermiyor ve Türkmen kabilelere "resmi" ordununkinden üstün bir etki sağlıyordu. Son olarak, Moğolların sayıca az bulundukları her yerde, yerel özelliklerin üstü örtülü canlılığı, iktidarda gözü olan çevrelerce sömürüldü. Böylece İlhanlı devleti, bir bölümü yerli, bir bölümü Moğol ya da Türkmen beyliklere bölündü. Batı eyaletlerinde Türkmenler hüküm sürüyordu; Yukarı Mezopotamya, Azerbaycan, Ermenistan, bir yüzyılı aşkın bir süre iki konfederasyon, Karakoyunlularla Akkoyunlular arasındaki düşmanlığa sahne oldu. Biri aşırı Şiiliğin, öteki ortodoks Sünniliğin savunucusuydu: Zaman bakımından hayli kapsamlı bir uyuşmazlık olacaktır bu; çünkü etkilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşumu üzerinde göstereceği gibi, modern İran üzerinde de gösterecektir. İran'ın geri kalanı, geçmiş rejimlerin geleneğini sürdürür ve siyasal parçalanma bir yana bırakılırsa, İlhanlı devrinin mirasıyla hiçbir kopuş olmaz arasında.

İlhanlı devletinin sınırlarının ötesinde İslam, öteki Moğol hükümdarlarını da kazanmıştı; Türkistan'da Çağatay devleti, Rusya'da Kıpçak ya da Altınordu devleti vardı. Oralarda, İran'da olduğu gibi, sayıca yüksek bir yerli halkın etkisi söz konusu değildi; bu bölgelerin Türkmenleri de İslama ancak pek az olarak girmişlerdi. Yalnız, bozkır göçebeleri arasında İslamın yayılışı, uzun bir tarihten beri başlamış olduğu gibi, Moğol istilasından sonra da sürdü; Moğollar da buna engel olmadılar, çünkü Rusya'da, yüzeysel olarak Hıristiyanlaşmış yerli kitlelere hükmetmek isterken, dinsel dayanışma, birliği kurmada kaynaştırıcı bir öğeydi kendileri için. Ne olursa olsun, bozkırın İslamlaşması, Moğollar zamanında kesin gelişmeler kaydetmiştir; bunu bugünkü duruma da bakarak anlayabiliyoruz. Ne var ki, İslam kültürünün gerçek merkezlerini yaratamadı ve iman birliği ise, siyasal birliği koruyamadı. Başkentleri Aşağı Volga üzerinde Saray'da bulunan Altınordu Moğolları, güçlü bir hasım olmadığı için 16. yüzyıla kadar sürebildi; en az gelişmiş olan Çağatay devleti ise, 14. yüzyılın ortalarından başlayarak unufak oldu.

Müslüman Hint ve Küçük Asya

Moğol fethi, dolaylı da olsa, en kalıcı ve en derin sonuçlarını belki de sınırlarının ötesinde ortaya koydu.

Hint'te ve Küçük Asya'da.

Hint'in kuzeybatısının fatihleri olan Gaznelilerin mirasçıları, bu fetihlere, 12. yüzyılın sonundan 14. yüzyıl başlarına değin Ganj Havzası ile Bengal'i, arkasından da Dekkan'ın büyük bir bölümünü eklediler ve Hint'in birliğini –aşağı yukarı– gerçekleştirdiler. Ne var ki, iç çekişmeler yüzünden çabucak tehlikeye düştü bu. Böylece İslam, derinleşmesinin durduğu aynı yıllarda, coğrafi planda yeni fetihler gerçekleştirebiliyordu. İslamın böylesi ağır ağır sokuluşu karşısında yerli halkın tepkisinin ne olduğunu daha önce söylemiştik; hatırlatmış olalım: Kendi eski değerlerine korkunç biçimde bağlanıp onların üstüne kapandılar. Siyasal bakımdan fazla ilerlememiş bu toplumlara İslam, kendi üstün örgütlenişini, askeri rejimini, Batı Müslüman dünyadan aldığı mali yöntemleri dayattı. Hint'e yerleşen Müslümanlar İslam kültürünün yeni bir ocağını tutuşturdular; Hinduları, Ganj Vadisi'nde ve Dekkan'ın büyük bir bölümün-

de olduğu gibi, kendi eski dinlerine bağlı kaldıkları zaman bile İslam etkiledi onları. Moğol istilası bu süreci hızlandırdı; çünkü Hint, Moğol akınlarından olmasa bile fetihlerinden yakasını sıyırabilmişti bir yerde ve İranlılar için bir sığınak olmuştu. Böylece, Hint'teki İslam kültürü yalnız ve yalnız İranlı oldu; ancak, Sünni bir çizgide, çünkü İran'daki Moğollar Şiileri koruyorlardı. Çok geçmedi, önemli eserler gün ışığına çıktı; 13. yüzyıldan başlayarak, Hint'teki İranlı ve Müslüman hanedanların tarihiyle ilgili Cuzcani'nin yazdığı eser ya da Emir Hüsrev'in şiirleri böyledir. Buna karşılık, Delhi sultanlarının hizmetindeki yerli sanatçılar, İran'dan ikinci derecede süsleyici motifleri aldılar yalnızca; mezarlar ve camilerse Hint biçeminde yapıldılar.

Küçük Asya üzerindeki Moğol fethinin çok daha büyük sonuçları oldu; çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşuna yol açacak koşulları gerçekleştirdi. Rum Selçuklularını yenen Moğollar, onların yönetimini yıkmayı düşünmemişlerdi: Bu dışardan egemenliğe dayanarak, ordularının bakımına geniş ölçüde katkıda bulunmaları amacıyla, vasallıklarını dayattılar. Bu koruma altına alış, birçok yönden İran'la bağları sıklaştırarak, Küçük Asya'da Selçuklu bağımsızlığının son zamanlarında başlamış olan kültürün İranlılaşmasını artırıp yoğunlaştırdı. Böylece, Celâlettin Rumi, İran edebiyatının –belki– en güzel ürünleri olan şiirlerinde ve Mevlevi tarikatında, Moğol fethinden önce Horasan'dan getirmiş olduğu mistik eğilimleri geliştirebildi. Böylece çoğu, Vezir Fahrettin Ali'nin girişimiyle kurulan anıtlar Küçük Asya'yı kapladı; Konya'da, Sivas'ta, Amasya'da görkemli cami ve medreseler yükseldi; türbelerle kervansaraylardansa söz etmiyoruz. Son olarak Anadolu ve belki daha da özel olarak Sivas, bir ticaret yol ağzı olması dolayısıyla, İlhanlı devletinin ticaret yollarına açılan yeni mahreçlerden yararlandı.

Öyle de olsa, Moğollar bu ilk Türkiye'nin düşüşünden geniş ölçüde sorumludurlar. Yenilgi, iç çekişmeler, başkenti Tebriz'e taşıyıp götürme alışkanlığı hükümdarlığın otoritesini öylesine sarsıp durdu ki, 14. yüzyıl başlarında sessiz sedasız kaybolup gitti. Gerçekten de 1277 yılına kadar Moğollar, ülkenin yönetimini Selçuklu aristokrasisine bırakmışlardı. Bu yönetim de daha önceki rejimin geleneklerini –iyi kötü– sürdürdü. Ne var ki, İlhanlıların mali istekleri rejimi hareket araçlarından, her şeyden önce de ordudan yoksun bırakıyordu; Moğollarsa, işlerine geldiği zaman, büyük bir ordunun yerini tutuyorlardı.

Pervane Muineddin, Sahip Ata Fahreddin Ali ve daha başkaları, eski monarşinin eyaletlerini aralarında bölüşmenin âdetlerini çabuk edindiler. Daha da vahim olanı, otoritedeki bu çözülüşten, önce kentler yararlandı: Kentlerde, Ahilerin çevrelediği fütüvvet kümeleri, 14. yüzyılda bazı Anadolu kentlerinde bazen büyük bir etki elde ettiler; kentlerdeki bu gelişmeye bakıp Batı'daki komünlere bir yanıt olarak görebiliriz onları. Ne var ki, bundan başta yararlananlar, Selçuklu rejiminin son zamanlarında güç bela yola getirilmiş olan Türkmenler oldular. Merkez eyaletlerde şöyle böyle dizginlenebilen Türkmenler, çevre bölgelerde başlarına buyruktular; oralarda, dağlarda ele geçmez oluyorlar ya da kaçıp Bizans'a sığınıyorlardı. İki yüzyıl sürecek ilk beylik, Karamanlılar Doğu Toroslar'da kuruldu. Türkmenler genel bir başkaldırıyla Konya'yı ele geçirdiler; bunun sorumlusu olarak Pervane görülüp hemen boynu vurulduysa da Moğolların tepkisine yol açtı ve yönetimi ele aldılar, kurumlarının bir bölümünü de bu yönetime soktular. Ne var ki, çevredeki Türkmenlere karşı ciddi hiçbir etkisi olmadı bunların; 14. yüzyılın seherinden önce, özellikle Bizans sınırlarında yeni birtakım beylikler daha ortaya çıktılar. Onlardan birinin kurucusu Osman'dı.

Osmanlı Hanedanı'nın kurucusu Osman'dır bu.

Türkmenlerin bağımsızlığının, Küçük Asya'nın içi ve dışı bakımından çok önemli sonuçları oldu. Türkmen çevrelerin sosyal ve mistik eğilimleri, Mevlevilerden çok daha halkçı tarikatların ortaya çıkışına yol açtı; bunlardan biri Bektaşiliktir ki, Osmanlı tarihinde pek önemli bir rol oynayacaktır. Anadolu'nun bu yeni efendileri için İran kültürü –yüzyıllarca etkisini sürdürmeyi engellememiş de olsa– fazla bir şeyi temsil etmiyordu; öyle olduğu için de o tarihlerden başlayarak, mistik şiirler, Türkmenlerin seferlerini övüp yücelten romanesk öyküler Türk dilinde yazılmaya başlandı. Böylece, ilk Türkiye'nin uzun can çekişmesi, Türk halkında, sonuçları pek önemli olacak bir ulusal bilince yol açma fırsatı da yaratmış oldu. Ayrıca, Türkmen beyliklerin bağımsızlıklarını elde etmeleri, gazileri de yeniden heyecana getiriyor ve Bizans Hıristiyanlığı karşısında saldırgan tutumlarını güçlendiriyordu. Hıristiyan savunmasının güçsüzlüğü önünde, Anadolu'nun Moğol boyunduruğuna baş eğmiş merkezi bölgeleri bir yana bırakılarak, bu Türk dünyasında canlı ve etkin olabilecek ne varsa, Bizans topraklarını durmadan dişleyip duran o sınır beyliklerine taşındı. İlhanlı devleti de

yıkıldığından, Karakoyunlular ülkesi ile Ege kıyıları arasındaki tüm topraklarda kala kala bu Türkmen toplulukları kalmıştı. Pek silik ve yontulmamış insanlardı bunlar; ancak, Selçuklu devletinde olandan çok daha farklı bir şeyi kurmanın süreci içindeydiler.

Timur ve Timuroğulları

14. yüzyıl bitmeden önce Yakındoğu yeniden sarsılır ve yakılıp yıkılır.

Nereden gelir bu rüzgâr?

Bugün, adı Orta Asya'da Türk dilleri ailesini belirlemede kullanılacak kadar Moğolluktan uzaklaşmış olan Çağatay devletinden, yıkıntılardan başka bir şey kalmamıştı. Müslüman İran'ın yüzyıllardan beri yüz akı olan kentler kadar hiçbir kent, bu bölgelerin üzerine çöken felaketlerin acısını çekmedi. Vaktiyle öylesine parlak olan Harezm, sulama çalışmalarının terk edilmiş olmasıyla zavallı bir bozkıra dönmüştü. Orada burada bölünüp parçalanmış halk, Türk askeri aristokrasisinin sömürüsü altında kan ağlıyordu; bu aristokrasinin de içinde zıtlaşmalar vardı: Göçebe gelenekten yana olanlarla, kent kültüründen yana olanlar karşı karşıyaydılar.

Timurlenk (1336-1405) işte bu ortamda ortaya çıkar.

Türkleşmiş bir Moğoldur kendisi. Alabildiğine kan dökücü, gururlu ve kara cahildir; ne var ki üstün bir komutandır: Çevresinde gözü dönmüş bir ordu toplayabilmek için Cengiz Han Oğullarının geleneği ile İslamın erdemlerini uzlaştırabilmiştir. 14. yüzyılın sonlarında, bu ordunun başında Merkezi Rusya'dan Kuzey Hint'e, Çin sınırından Küçük Asya ve Suriye'ye değin felaketler taşır, acı eker, gözyaşı biçer. Bu göçebe, kalıcı bir imparatorluğu kentsel bir temel olmadan kuramayacağını da yavaş yavaş fark eder; zaferlerini edebiyat ve sanatın dile getirip kutsayacağını anlar. Başkenti Semerkand'ın o yapma ve geçici gönenci de buradan gelir. Fetihlerinde bahane olarak kullandığı uzlaşmaz bir Sünniliğin savunuculuğuna soyunup doğmakta olan Nakşibendilik tarikatına da dayanarak, herkesin üzerinde derin bir izlenim bırakır: Yaşamını yazanlar yalnızca İranlılar değildir; seferleri, Müslüman Arap İbn Haldun'u ve Hıristiyan İspanyol Clavijo'yu da çarpar. 1402 yılında, yenilmez Osmanlı sultanını, Bayezid'i yenen adam, istediği kadar söyle-

sin, Cengiz Han'ın eseriyle karşılaştırılabilecek bir şey yapmış değildir. Kuşkusuz, Osmanlı devletini, Memlûkları ve Delhi devletini bitkin ve eli böğründe bırakmıştır; ne var ki, mirasçılarının Türkistan'da olduğu gibi hüküm sürecekleri İran'da bile yeni hiçbir siyasal otorite kurabilmiş değildir: Ölümünden (1405) sonra çabucak İranlılaşacak olan Timuroğulları, Ortadoğu'nun yapısına hiçbir yenilik getiremediler. Elindeki hemen hemen tüm toprakları yitirdiği bir sırada torunlarından birinin 16. yüzyılda "Büyük Moğol" adıyla birleşik bir imparatorluk kurması, kurabilmesi ise bir rastlantıdır yalnızca.

Timur zamanında olsun, kendisinden sonra gelenlerin döneminde olsun, fatihin debdebesi, prenslerin edebiyat ve sanat koruyuculuğu İran sanatının gelişmesine ve daha önce ortaya koyduğu eserleri sürdürmesine olanak sağladı: Timur'un onuruna Semerkand'da yükseltilmiş anıtlar, özellikle türbesi, *Gur-i Emir* dev bir mavi kubbeyle örtülüdür; Şah ruh'un ve Hüseyin Baykara'nın Herat'te, Uluğ Bey'in Türkistan'da sanatçı ve bilginlerle dolu sarayları; Tebriz, İsfahan, bir Şii merkezi Meşhed gibi İran kentlerindeki türbe ve camiler ve gezginlerin söylediklerine inanılırsa, yeniden belli bir ticareti kendine çeken başkentlerde yükseltilen görkemli saraylar; bütün bu anıtlar, geleneksel biçimi ve süslemeyi sürdüren bütün bu eserler, devrin bir yeniliği olarak karınlı kubbelerle bezeniyorlardı. Kitap ve minyatür sanatındaki ilerlemeler daha da önemlidir. 14. yüzyılda İtalyan Rönesansı'nın çağdaşı Behzat'la ün kazanan Herat Okulu peyzaj, portre ve renk sanatını yetkinliğine ulaştırır. İran edebiyatı o devirde de son bir aydınlıkla parlar: Tarihçi Mirhond o geniş eserini yazar ve şair Cami gelir; bunun gibi, doğrudan doğruya Uluğ Bey'in hazırladığı astronomi cetvelleri bilimdeki bir ısrarın tanıklarıdır. Daha da anlamlı olanı, Türk edebiyatı, Çağatay ülkesinde kesin bir atılımda bulunur: Ali Şir Nevai bugün bile Türkistan'daki Türkmenlerce ulusal bir şair olarak görülür. İslam uygarlığındaki şaşırtıcı canlılığı görüyor musunuz? Her felaketten sonra, bozulmamış olarak yeniden doğrulup ayağa kalkıyor ya da yeni alanların fethine çıkıyor! Ne var ki Türkistan'da, kuğu'nun son şarkısıydı bu. 16. yüzyılın başlarında Timuroğullarının düşüşü, bozkırın zaferinin bir işareti olur; öte yandan, büyük keşiflerle yararsız hale gelmiş olan ticaret yollarının boşalması, kentlerin giderek çiçeklenmiş bir uygarlığın derman kâr etmez çöküşüne yol açacaktır.

Uğradığı yıkıntılar ve bazı gerileyişlere karşın pek çok alanda parlaklığını sürdüren bir uygarlığa bağlı kalan Müslüman Batı'nın, Mısır ve Yakındoğu ile ilişkileri seyrekleşiyor ve gitgide kendi içine kapanık yaşıyordu. Mağrib, üç hükümdarlığa bölünmüştü artık ve 16. yüzyılda Osmanlı fethine değin sürecektir bu: Yüksek yaylaların göçebelerinin egemen olduğu Tlemsen devleti; pek Araplaşmış Hafsiler devleti (Tunus ve Konstantin) ile, aslında Berberi olan ve daha kararlı bir yaşamı olan Beni Merin (Fas) devleti. Bu üçü de tarımsal ve kentsel bir uygarlığı sürdürmektedir. 15. yüzyılın sonlarına değin varlığını korumayı başaran Gırnata hükümdarlığı, Afrika'yla öylesi sıkı bağlar kurmuştur ki, bu dört devlet arasında yığınla benzerlik vardır. Şimdi hepsi de Maliki ortodoksluğunu bölüşmekte ve medreselerde o okutulmaktadır. Her yanda Doğu kökenli ya da yerli tarikatlar gelişmektedir; bunlar zaviyelerinin çevresinde örgütlenmişlerdir ve kitleler üzerinde gitgide artan bir saygınlığa sahiptirler. Bunun gibi, ticaret her yanda parlaktır; onu, Sudan'dan altın getiren kervanlar ve Avrupalıların elindeki deniz ticareti canlı tutar; deniz ticaretini az buçuk bozan, Cezayirli ve Katalonyalı korsanlardır yalnızca. İslam uygarlığının en önemli ve en ünlü birkaç eseri işte bu koşullarda ortaya çıkacaktır.

Gırnatalı Nasrilerin (14. yüzyıl) kalesi olan *Elhamra,* kuşkusuz bütün öteki sanat eserlerini gölgede bırakır: İyi korunabilmiş pek nadir anıtlardan biridir bu ve aynı zamanda, bazı Hıristiyan etkileri taşısa da hele o ünlü Aslanlar Avlusu ile, Müslüman geleneğinin alabildiğine ahenk, incelik ve bollukla sergilendiği bir eserdir. Ancak, Mağrib'deki Beni Merin'in İspanya sanatından esinlenen eserlerini de unutturmasın bize bu: Özellikle Fas'ta, yeni kentin *Büyük Cami*'si ile *El Attarin* medresesini. İran'dan getirilmiş bir tekniğe dayanan madeni yansımalı çinileri, ünlü silahları –Boabdil kılıçları– ve deri işleriyle İspanya-Fas sanatı, devrin Doğu sanatından –belki– daha az çeşitlidir, ama kendine güvenen bir beğeniyi taşır ve Hıristiyan fethinden sonra da yaşayacağını gösterir. Müslüman sanatçılar İspanya'daki hükümdarlar için çalışıyorlardı, nitekim 14. yüzyılda Sevilla'daki *Alkazar*'ı yaparlar; Endülüs'teki teknikler,

Reconquista'dan sonra da horlanmadı, 16. yüzyıla kadar sürdü ve Gotik sanatın ya da Rönesans'ın gitgide ağır basan etkileriyle iç içe geçti. Endülüs sanatı, en güzel eserlerinden biridir insanoğlunun.

İspanya'nın reddedemeyeceği bir mirastır bu, onur verici bir miras.

Edebiyatta o denli kalıcı bir canlılık göstermese de 14. yüzyılda Gırnata hükümdarlığında son bir ses yükselir: Lisanüddin; İspanya Müslümanlığının son büyük yazarlarından biridir bu. Mağrib'de ise, daha da ün kazanan iki kişi ortaya çıkar: İbn Battuta ile İbn Haldun.

Tancalı İbn Battuta (1304-1369) Marco Polo'dan bir kuşak daha gençti, Kanton'dan Tombuktu'ya kadar gezdi ve yolculuklarından bize bıraktığı izlenimler, ilgi çekiciliği bakımından, Venedikli meslektaşının yazdıklarından hiçbir noktada geri kalır değildir.

İbn Haldun (1332-1406) ise, Tunus'a göçmüş İspanyalı bir Arap aileden geliyordu. Önce, çeşitli Müslüman Batı hükümdarlıklarında sürdürdüğü bir mesleki yaşamı, 15. yüzyıl başlarında Mısır'da noktaladı. Onun, evrensel tarih içine yerleştirdiği *Berberilerin Tarihi* her şeyden haberdar –ve derinliğine– bir gözleme dayanır; başına koyduğu ünlü giriş, *Mukaddime* ise, siyasal ve sosyal felsefesini özetler. İbn Haldun'la ilk kez bir düşünür, insan toplumunun her türlü ahlaki ve kuralcı düşünce ve kaygıların dışında, bugün bir çağdaş sosyoloğun yaptığı gibi, bilimsel bir incelemenin konusu olabileceğini, açıklanabilir bir şey olduğunu ileri sürüyordu. Doğrudan doğruya tanıdığı Mağrib toplumu, göçebe yaşam ile yerleşik yaşam arasındaki ilişkiler üstüne ilginç düşünceler esinletir ona; "asabiye" dediği, istikrarlı bir devletin onsuz anlaşılamayacağı dayanışma üzerinde durur. Böylesine yeni, yepyeni bir yolda onu izleyebilecek kimse çıkmaz, daha doğrusu böyle bir ortam yoktur; öyle olduğu için de İbn Haldun unutulur yüzyıllarca. Bugünse ortaçağ düşüncesinin doruk noktalarından biri olarak görüyoruz onu; eseri, örneğin bir Aquino'lu Thommaso'yu birçok bakımdan çok gerilerde bırakır kuşkusuz.

Müslüman Batı'nın geri çekilişi, 15. yüzyıl boyunca hızlandı. Hıristiyan İspanya, Gırnata hükümdarlığına karşı saldırıya geçti ve 1492 yılında son verdi varlığına; bunun gibi, İspanya

Müslümanları için askeri desteklerin kaynağı ve korsan yuvaları olan Kuzey Afrika'ya da saldırıldı, birçok liman ele geçirildi; bunlar olurken, Portekizliler de Afrika kıtasını kuşatma amacıyla girişikleri çabaların bir başlangıcı olarak Fas kıyılarına ayak bastılar. Böylesi bir yabancı tehditle emirler baş edemez durumdaydılar, o yüzden de anlaşma yolunu seçtiler çoğu kez; halk ise, zaviyelerindeki ermişlerin çevresinde kendi içine kapandı. Bütün bu yeni durumlardan, 16. yüzyılda, Fas'ta Şerif İmparatorluğu doğacaktır ve Mağrib'in geri kalan bölümü de Osmanlı İmparatorluğu'na tâbi korsan emirliklerin eline geçecektir. İspanya Hıristiyanları önündeki bu geri çekiliş, baştan sona olumsuzluklarla dolu olmadı: Yarımadadan kovulan Yahudilerle Müslümanlar Mağrib'e üstün bir uygarlığın deneyimlerini aktarıp bundan yararlandırdılar onu. Ve özellikle İslam, Akdeniz kıyılarında gerilediği sıralarda yayılma gücünü yitirmediğini gösterdi ve Kara Afrika'nın daha az gelişmiş halklarına doğru gitti.

Afrika'da, Yukarı Nijerya'da, ilk şefleri beyaz ırktan olan siyahi Gana İmparatorluğu'nu 11. yüzyılda Almurabitler yıkmıştı. Arkasından, Nijerya Sudan'ı siyasal bağımsızlığını ele geçirmişti. Ancak, Almurabitlerin kabul ettirdiği İslam büyük gelişmeler kaydetti orada; ticari alışveriş, tuz karşılığında altın ticareti, yerel şeflerin İslam dininde buldukları siyasal örgütleniş olanakları da yardımcı oldu bunda. Bazen –bir tür– "ulusal" direnişle bir bölümü pagan kalmış siyahiler üzerinde, siyahi yöneticileri Müslüman olan imparatorluklar kurulmaya başlandı: Önce, 14. yüzyılda Mali İmparatorluğu, el değmemiş ormanlardan Cezayir'in güney vahalarına değin yayıldı; Tombuktu, büyük bir ticaret merkezi haline geldi ve Endülüslü sanatçılar kendi geleneklerini yerel koşullara uydurarak Sudan mimarlığını başlattılar orada. Arkasından, 15. yüzyılda, merkezi doğuya doğru kaymış olan Goa İmparatorluğu, Mali İmparatorluğu'nun eserini kendi hesabına sürdürdü. Goa'dan ya da Mısır'dan gelen İslam, Çad'a kadar girdi ve Nijerya'da, belki de eski Akdeniz etkilerini taşıyan dikkate değer bir sanatın sahibi eski bir siyahi imparatorluğa rastladı ve hemen de kabul etti. Çok geçmeden, insan ticaretine çıkan Avrupalı tacirler, Afrika kıtasındaki bu ilerleyişleri kesintiye uğratacaklardır. Ancak, belirtmek gerekir ki, yaşlı kıta, Portekizlilerden önce uygarlığa açılışını yapmıştı. Ve İslama borçluydu bunu.

O yüzyıllarda Hıristiyan Balkanlar'a Grekler, Latinler ve Slavlar olarak ayrı ayrı bakmalı. Nedir görülen? Bir alacakaranlık!

Balkanlar'ın Grekleri ve Latinleri

İslam dünyasının Avrupa sınırlarında Balkan ve Ege ülkelerinden oluşan ortamda, Konstantinopolis'teki Latin imparatorluğun geçici varlığı çabuk sona erdi: İçindeki zayıflık, büyük Latin timar sahiplerinin kayıtsızlığı, Yunanistan'da ve Küçük Asya'daki Grek devletlerinin varlıklarını sürdürmeleri, yerli halkın bir yabancı kilisenin egemenliğine karşı içten içe düşmanlığı, son olarak da Türk istilası, yıkılışını hızlandıran nedenlerdi; aslında bu çeşitli düşmanlar, saldırılarını aynı âna rastlatabilselerdi, kuşkusuz çok daha erken yıkılırdı o. Sonunda, yine de Latinler arasındaki bir düşmanlık, İznik imparatoru ve Palaiologos Hanedanı'nın kurucusu VIII. Mikhael'e Konstantinopolis'i geri alma olanağını verdi (1261): Boğazlardaki Latin-Venedik gücünü kırmak için de Cenevizlerin kendisine katılmasını sağlayabildi.

Ne var ki, bu yeni "Bizans İmparatorluğu"nun eski imparatorlukla, hatta Komnenosların o küçülmüş imparatorluğuyla ortak bir yanı pek yoktu. Konstantinopolis'teki Latin ve tacir kolonileri bir yana bırakılırsa, halkı arasında dışardan gelme öğeler yoktu gerçi; öyle de olsa, bütün Grek ülkelerini bir araya toplamaktan da uzaktı: Sırp ve Bulgarların fethettikleri topraklar elinden çıkmıştı; bunun gibi, Frank prenslikleri ve senyörlükleri de Yunan yarımadasının büyük bir bölümüyle Ege Adaları'nı aralarında bölüşmüşlerdi. "Bizans" direnişi, sonra da fethi, yerel olduğu için Epeiros, Thessaloniki (Selanik) gibi bazı bölgeler, sonra Franklardan geri alınan Mora, Karadeniz'in bir ucundaki Trabzon, bütün bunların özerk bir varlığı vardı artık; ele geçirilmedikleri zaman kendi aralarında mücadele ediyorlardı. Grek devletlerinin böylesi dağılışı; Latinler, Slavlar, hele hele Küçük Asya'daki Türkler karşısında büyük bir yaşama şansı vermiyordu onlara. Ne var ki, Latinlerle Slavlar da kendi aralarında daha az bölünmüş değillerdi; o denli ki, etnik sınırları aşan ve durmadan kurulup bozulan bağlaşıklıklarda, siyasal

oluşumların sürekli değişikliklerini izlemek kadar onlarda Latin Doğu ile Bizans Doğusu arasında temel bir zıtlaşma görmek de boşunadır.

Latin olsun Grek olsun, bu deniz devletlerinin ve daha da özel olarak Palaiologoslar İmparatorluğu'nun temel niteliği, yabancıların, yani Cenevizlerle Venediklilerin dış ticarete tümüyle el koymuş olmalarıdır artık. Gerçekten, Moğol fethinin tepkileri, İtalyanlara Boğazlarda ve Ege Denizi'ndeki ticaretten Greklerin ellerinde kalanı onlardan çekip alma, arkasından da Karadeniz'deki ticaretin tekelini elde etme olanağını vermişti. Bundan yararlanmak şöyle dursun, Cenevizlerle Venedikliler arasındaki çekişmeler yeni Bizans İmparatorluğu'nu bu uyuşmazlıkların içine sürükledi ve her defasında kaybederek çıkan da o oldu: Ne eski Konstantinopolis'in ayaklarına serili Venedik mahallesini kaldırabildi ortadan ne de Haliç'in öteki kıyısında, Cenevizlerin elindeki Pera-Galata adını taşıyan yeni ve müstahkem kenti. Bütün ticareti bu iki koloni kendilerine çekip aldıkları için Bizans gümrüklerinin bundan kazandığı hiçbir şey yoktur; ve öyle bir zamana rastlamıştır ki bu, imparatorluğun toprak kayıpları ve feodal gelişimi, ticaretten gelecek gelirleri, toprağınkilere oranla devlet için pek önemli kılmıştır ve gitgide de artmaktadır bu önem. Kuşkusuz, Konstantinopolis kenti bu yabancı zengin ticaret tezgâhlarından yarar sağlamamış değildir. Ne var ki, büyük işadamları, hemen tüm Yakındoğu'da olduğu gibi, şimdi hepsi de yabancı oldukları için yerli burjuvazi acınacak bir düzeye düşerken, zanaat üretimini de belirleyen yabancı alıcıların istekleridir artık.

Bu gelişme, toplumsal ve siyasal yapıda gitgide artan bir feodalleşmeyi de beraberinde getirdi. Bu süreci, o gelip geçen Latin rejimi de hızlandırmıştı. Ne yapmış olabilirlerdi? Latinler Yunanistan'a kendi feodal âdetlerini getirip toplumdaki eski *pronoia* ile onu bütünleştirmiş ya da Grek aristokrasisinin yerine bir Frank aristokrasisi geçirmiş olabilirler; bunun gibi Grek devletler de Latinlere karşı mücadele etmek için ellerinde kalan toprak ve haklardan gitgide artan bir bölümü büyüklere terk etmiş ya da bölünmüş toprakların dağılmışlığı, bir merkezi yönetimi sürdürmeyi gitgide daha güçleştirmiş olabilir. Aslında bir kısırdöngüydü ortadaki: Gelirlerin azalışı yüzünden devlet, hizmetlerin karşılığını toprakla ödüyordu, onu yaparken de gelirlerden oluyordu; öyle olunca da imparatorlar son bir çare olarak şuna

başvurdular: Ellerinde kalan bir tutam toprakta –dayanıksız da olsa– bir birliği korumak için Batı monarşilerinde olduğu gibi, tutup has olarak dağıttılar onları.

Ne oldu sonuçları bunun?

Önce, Grek devletlerinde olduğu kadar komşuları Latinlerde de feodal ordunun zaten pek güven verici olmayan zayıf birlikleri, açıkça yetersiz hale geldi ve yine Batı'da olduğu gibi, paralı askerlere başvurmak zorunda kalındı. Önce Türklere karşı olmak üzere kendileriyle anlaşılmış Katalonya kumpanyasının serüvenlerine az buçuk değinmiştik; bunlar, sözleşilmiş parayı alamadıkları ve yakıp yıkılmış bir ülkede de yaşayamadıkları için gidip Balkan eyaletlerini yağmaladılar ve –bir rastlantı– Fransız hanedanının elinden de Atina dukalığını koparıp aldılar. Palaiologoslar, çoğu kez askerden öylesine yoksun durumda kalıyorlardı ki, geçmişin anılarına duyarlı ya da ikinci Roma'nın yazgısına ilgi duydukları için birkaç prensin desteğine güvenmekten başka bir şey gelmiyordu ellerinden: V. İoannes, Manuel ve başkaları, sırayla Batı'ya yardım dilenmeye gittiler.

İkinci olarak, Grek ve Latin ülkelerdeki feodal gelişim, özgür köylülüğün de toptan yok oluşuyla sonuçlandı. Batı'da tarımdaki sınıfların bağımsızlıklarına erişmekte oldukları bir sırada, Doğu'dakiler birkaç yüzyıl sürecek servaja yakın bir duruma düşüyorlardı. Öyle olunca da onlardan askeri güçler elde etmek olanağı tükenirken, dahası, onların da kendilerine hiçbir şey getirmeyen bir sosyal ve siyasal yapıyı sürdürmekte çıkarları ortadan kalkmış bulunuyordu.

Buna karşılık, merkezi otoritenin zayıflamasından, önce toprak aristokrasisinin, sonra da kentlerin yararı oldu. Bizans bürokrasisi, beledi özerklikleri boğmuştu; şimdi ise kentsel yönetimlerin yeniden doğduğu görülüyordu: Selanik'teki en tanınmışıdır bunların ve devrin İtalyan kentlerindeki gelişmelerle benzerlikleri vardır. Ne var ki, İtalya'da gitgide artan komün iktidarı –ticaretten alabildiğine güçlü– burjuva sınıfına bağlı kalırken, Selanik'te aynı şeyi göremiyoruz: Orada ticaret yabancıların elindedir ve yerli işadamı pek azdır. Böylece, kent yönetimi orada toprak aristokrasisinin elindedir ve o da komünlerin doğduğu sıralarda İtalya'da olduğu gibi, kentte oturmaktadır. Toprak ürünlerini içine aldığı ölçüde ya da ancak kendisinin örgütleyebileceği yerel zanaatlara değindiği oranda,

ticaretten yararlanan odur. Yoksul emekçiler ona karşı çıkmaktadır; aynı devirde Flaman zanaatkârlar ya da Floransa'daki Ciampi'lerin başkaldırılarında görüldüğü gibi, bu yoksul emekçiler de bir günlüğüne başarılarını, kimi aristokratik öğelerle bağlaşıklarına borçludurlar; nitekim Palaiologoslar, 1340 yılına doğru, taht davacısı İoannes Kantakuzenos'un aristokrat yandaşlarına karşı Selanik "*Zelotlar*"ını desteklediler. Ve yine Flaman ya da Floransa'da olduğu gibi, topraklara el koymaya kadar giden köktenci önlemleri –rastlantının doğurduğu– bu ortaklığın kopuşuna yol açar açmaz da ezildiler.

Bunun gibi, az çok açık ve az çok da bilinçli olarak, Balkan ülkelerinde sosyal uyuşmazlıklarla "ulusal" uyuşmazlıkların birbiriyle birleştiğini görüyoruz. Kuşkusuz, halk duygusal nedenlerle, Konstantinopolis'te, saygın gelenekleri olan imparatorluk hanedanını ya da Epeiros'da ve Mora'da, şu ya da bu yerel şefi tutuyordu. Ama yine de diplomasi ve evlilikler yoluyla, bazen Latinler ya da Slavlar bazen de bizzat Türklerle uzlaşma arayan, siyasal entrikaları uyruklarının yaşamında hiçbir zaman bir iyileşme getirmeyecek olan hanedanlara, halk kitlelerinin "ulusal" diye bakması güçtü. Böylece, bu halklar için önemli olan şuydu: İmparatorluğun yerine kimin geçeceği sorununun ortaya çıktığı bir sırada önemli olan, bir siyasal biçimin sürdürülmesinden çok, yaşam biçimlerinin ve kültürel değerlerinin sürekliliğini sağlayacak bir çözümdü. Yunanistan'da, uzakta kalan, aynı zamanda kozmopolit Bizans'tan ayrı bir yurtseverlik doğarken, imparatorluğun düşmanları, başta onun zayıflıklarından alıyorlardı güçlerini; ve bu düşmanların ona hazırladıkları düşüş, kitlelerdeki kayıtsızlıkla yüz yüzeydi.

Latinlerin rolü, Ege dünyası için Grek devletlerininkinden daha az yıkıcı olmadı. Tacir kentler, kendi işleri için pek açık bir iktisadi ya da stratejik önem taşıyan senyörlük kentlerini tutuyorlardı yalnız; öyle olunca da çekişmelerinde öteki kentleri terk ettiler ve bu da Greklere Mora'da yeniden bir prenslik kurma olanağı sağladı. Siyasal güce sahip olmadıkları bir yerde bir prensin Latin, Grek, Slav ya da Türk olması İtalyan tacirlerin umurunda değildi; yeter ki, ayrıcalıklarına saygılı olsun ya da rakiplerinin kuyusunun kazılmasına yardım etsin. Cenevizlerle Venedikliler, doğmakta olan Türk gücünün kendilerine ne yarar getireceğini tartışıyorlardı aralarında; ticaretlerine bir zarar vermeyeceğinin

hayali içindeydiler, aynı zamanda ona karşı girişilecek bir savaşın kendilerine pahalıya patlayacağının da korkusu.

Bütün bu çekişmelerden yararlananlar kimler oldu?

Önce Slavlar, sonra da Türkler!

Öyle olduğu için de Bizans'ın düşüşü, bu halkların yükselişinden ayrı olarak düşünülemez.

Balkanlar'ın Slav İmparatorlukları

Bizans İmparatorluğu'nun 12. yüzyıl sonlarındaki bunalımı, Bulgarlarla Sırpların da işine yaradı: Bulgarlar –o sıralarda tarihe giren birer halk olarak– Valakların ya da Rumenlerin de desteğiyle, Asen Hanedanı zamanında bağımsızlıklarını yeniden elde ettiler; o yüzyıla değin sessiz sakin vasallar olan Sırplar ise, egemenliklerini Tuna'dan Adriyatik'e kadar yaydılar ve onlar da bağımsızlıklarını kazandılar. Latin İmparatorluğu'nun zayıflığı bu iki yeni krallığı güçlendirdi; Papalık ise, kiliselerini birleştirme umudu içinde hoş tutuyordu her ikisini de. Sık sık iç mücadelelerin pençesine düşen ve 1261 tarihinden sonra Rusya'daki Moğollardan çok, Bizanslılarca tehdit edilen Bulgar krallığı, 14. yüzyıla kadar aralıksız bir gücü temsil etti; daha ağır ve daha düzenli bir gelişme içinde olan Sırp krallığı ise, 14. yüzyıl ortalarında, Stefan Duşan zamanında doruğuna vardı. Bulgaristan'da Moğol istilasından kaçan –Güney Rusya Türkleri– Kumanların girişi ve Aşağı Tuna'nın her iki yakasında Valak halkların varlığı ile etnik bileşim hayli karmaşık duruma gelmiş de olsa, her iki krallığın ortak temeli Slav olarak kalmaktadır. Öte yandan, büyük yayılışları sırasında, Grek halkın topraklarını da ellerine geçirdikleri için örgütleri de yarı Slav ve yarı Bizans olmak üzere karmaşık bir niteliğe bürünmüştür.

Bulgarlar için eski, Sırplar içinse yeni bir kurum olan monarşi, her iki ülkede de birbirine benzer temeller üzerinde örgütlendi. "Çar" unvanını alan hükümdar, tüm unvanları, sarayı, törenleri için Bizans imparatorunu örnek alma çabasındaydı; kendisini iyi hissettiği anlarda da yerine geçmeyi düşündüğü, yine bu Bizans imparatorudur. İdare usulleri, mali örgütleniş, kamu hukuku kuralları, tek başlı kilisenin önde gelenleri üzerinde kralın yetkisi, bunlar da Bizans'tan alınmıştı. Kilise tek başlı da olsa, Konstantinopolis patrikliğiyle yakın ilişki içindey-

di ve Bizans da onun aracılığıyla, genel toplum yaşamında daha derinliğine bir etkide bulunuyordu.

Buna karşılık, ekonomi ve toplum, temelde tarımsal kalmıştı. Adriyatik kıyılarındaki kentlerin çoğu Sırp egemenliğinden sıyrıldılar; Duşan'ın krallığında olduğu gibi, Bulgar krallığında da kent adına layık yerler, ele geçirilmiş, ama toplumla bütünleştirilmemiş Yunan siteleriydi. Kuşkusuz özellikle Sırbistan'da, işletilmeleri için –Transilvanya'da (Erdel) olduğu gibi– "Sakson" teknisyenlerin çağrıldığı madenlerin açılışı belli bir ticareti de besledi; ne var ki, kölecilik de bir başka ticareti besliyordu: Özellikle Bosna'da böyleydi bu ve orada, uzlaşmaz durumdaki Bogomiller, bu ticaretin kurbanları oluyorlardı. Bununla beraber, tek zenginlik yine de topraktı. Daha önceleri, büyük köylü ailelerin topluca kullandığı mülkiyet, hükümdarın ya da soyluların elindeydi şimdi; artık mutlak güçlü hale gelmiş bu soylulara karşı hükümdar, kendi topraklarından ayırdığı *pronoia*'ları dağıtarak, görevlilerden ve çevresinden, daha ağırbaşlı ve sadık yeni bir soylu zümre yaratma girişimi içindeydi. Bir Karolenj kralı gibi, oturduğu belli bir yeri olmayan hükümdar, zaman zaman büyüklerini bir tür meclis halinde topluyor ve iktidara katıyordu onları. Ve onlarla her vesilede çatışsa da kendi elleriyle tehlikeyi yeniden yaratmaktan sakınamıyor ve fethedilmiş senyörlükleri has olarak dağıtıyordu. Bu kabına sığmaz seçkin zümrenin altında ise, köylü kitle, Bizans'taki serflere benzer duruma itilmişti.

Kendisi de bir büyük toprak sahibi olan kilisede tarım manastırları temel rolü oynuyorlar. Kültürünün Grek kökenli olmasına karşın dildeki gelişmenin de etkisiyle, ulusal ve tek başlı niteliği de kendini iyiden iyiye ortaya koymaktadır. Bunun gibi, halk türküleri ve öyküleri de vardır; Doğu ve Batı destanlarından alınmış kişilerin yanı sıra Sırp krallığını kuran ulusal kahramanları anlatıp yüceltmektedir. Henüz kendi kendine mırıldanan bu edebiyatın çok yukarısında olan sanat da karma etkileri ortaya koyuyor. Sırbistan'daki dinsel yapılarda, Bizans'tan gelen esinler, Ermeni-Kafkas ve özellikle de İtalya ile Macaristan'dan gelen Batı katkılarına karışıyorlar. Onların duvar resimleri, tarihsel portrelerdeki Grek ikonografisinin geleneksel temaları ile gerçekçi sahneleri birleştiriyor; bunlar, Batılı örneklerden etkilenmişlerdir kuşkusuz, ama yine de özgün bir esini dile getirirler.

Böylece, 14. yüzyılda, kelimenin en yumuşak anlamıyla, bir Bulgar ulusu ve daha da fazla olarak bir Sırp ulusu vardır. Ne var ki, bunlar feodalleşme dönemini aşmadıkları için sağladıkları birlik de dayanıksızdır: Nitekim, kurucusundan sonra yaşayamayan Duşan'ın büyük "imparatorluk"u, somut bir gerçeklik olmaktan çok, saygın bir anı oldu; daha sonra Sırp milliyetçiliği kaynaştırıcı öğesini bunda bulacaktır. Biraz keyfi biçimde de olsa, Karolenj geleneğinin feodal Avrupa'da oynadığı rolle bir koşutluk kurabiliriz ikisi arasında. Ne olursa olsun, Sırp ulusu bir derin gerçekliktir; Kosova savaş alanında, Türklerin darbeleri altında siyasal bakımdan yıkıldıktan (1389) sonra bile böyle kalacaktır.

O sıralarda, uyanan iki ulus daha vardır: Arnavutlarla Rumenler.

İllirya ailesinin bir dalı olan Arnavutlar, tarih o zamana değin sözlerini etmemiş de olsa, kişiliklerini korumuşlardı; İtalya, Slav ya da Grek etkileri arasındaki uyuşmazlıklar da güçlendirmişti bu kişiliği ve ayrıca, Latin Kilisesi'nin korumasını isteyerek, onlar da payanda vurmuşlardı buna. Anjou Hanedanı'nın ya da Venedik'in, Sırpların ya da Yunanistan'da Epeiros ve Selanik despotluklarının hizmetinde savaşlarda pişen bu dağlılar, 15. yüzyılda Osmanlıların en sert hasımları olacaklardır.

Rumenlere gelince, tarih tam on yüzyıl onları öylesine bilmezlikten gelir ki, kökenleri bile büyük tartışmalara konu olmuştur. Evet, nereden geliyor Rumenler? Belki Daçya-Romen halkların doğrudan torunlarıdır bunlar ve bir ara üzerlerine bir örtü çekilmiş, sonraki istilaların hiçbiri de bunu ortadan kaldırmamıştır ya da Balkanların Valakyalı topluluklarından geliyorlar ve kimi soydaşları Slav ortamında varlıklarını sürdürmüş, Aşağı Tuna ovalarını da yeniden istila edip yerleşmişlerdir oralarda. Ne olursa olsun, Rumenler 13. yüzyılda tekrar ortaya çıkarlar ve herhalde Eflak Boğdan ovalarına yerleşmeleri, Erdal ve Karpatlar'ı istila etmelerinden sonradır. Onları saptamaya başladığımızda, Macaristan, Bulgaristan, Polonya, Rusya ovasının çeşitli sahipleri arasında bocalayıp durmaktadırlar. Bu ülkelerde çeşitli etkiler gelip yakalar onları: Dil ve alfabe Latindir; oysa kilise, Greklerle ilişki içinde, Slavonu kullanıyordu. Bilinen ilk kiliselerinde, Batılı etkiler Bizans katkılarıyla kucaklaşıyordu. Rumen toprakları, siyasal birliği de, etnik bütünlüğü de hiçbir zaman tanımadı. Slav devletlerin Türklerin ilerleyişleri karşısında arka arkaya

düşmelerinden yararlanarak, 15. yüzyılda az çok özerk prenslikler kurdukları âna kadar sürdü bu. Moldova'da (Boğdan) o prensliklerden en önemlisi, aynı zamanda sonuncusunun üstüne de Osmanlı fethi bir örtü çekecektir.

Bizans kültürünün yazgısı

Balkanlar'daki bu parçalanış karşısında hâlâ bir Bizans kilisesinden ve bir Bizans kültüründen söz edilebilir mi?

Kuşkusuz, onlardaki canlılık öyleydi ki, siyasal yönden kocamışlığa karşın edebi ve sanatsal yönden gerçek bir "Rönesans"ın olduğu ileri sürülmüştür. Yeni yaşam koşullarının esinleri yenilediği ve yeni deyim araçlarının aranışına zorladığı oranda bir Rönesanstır bu. Ne var ki, Grek yazar ve sanatçıları, yalnızca Bizans'ın sahipleri için çalışmıyorlardı artık, Konstantinopolis her şeyin merkezi değildi; Latin etkileri, Grek ülkesine değin etkilerini hissettiriyordu ve eldeki maddi araçların küçüklüğü kuşkusuz, edebi ya da sanatsal eserlerin düzeyini düşürdü.

14. yüzyılda hâlâ Palaiologosların çevresindedir ki, tarihçi Pakhymeres ile Nikephoros Gregoras eserlerini vermektedirler; bununla beraber, tahtı gasp edip manastıra çekilmiş olan İoannes Kantakuzenos, o pek ilginç anılarını kaleme alır. İran ya da Anadolu'nun Müslüman mistiklerine çok benzeyen Hesykhia'nın yeni mistik öğretisi, Gregorios Palamas'la Nicolaus Cabasilas'ın eserlerine esin verir. Örfler tarihçisi için değerli olan mektup sanatı, Slav devletlerinin doğmakta olan hukukları üzerinde büyük bir etki yapan hukuk biliminin ürünleri, bilgin şiir, hepsi de eski geleneklerini sürdürmektedir. Retorikte kendini ortaya koyan yeni ruh, klasik metinleri derinliğine ve eleştirel biçimde inceleme isteği, bir Theodoros Metokhitis'in Bizans hümanizmasını, o sıralarda tam bir gelişme içine girmiş bulunan İtalyan hümanizmasına yaklaştırmaktadır.

Her iki hareket de karşılıklı olarak birbirine omuz verir.

Çünkü Grek ustalar, gider İtalyanlara Hellen kültürünün bir bölümünü öğretirler ve İtalyanlar da bunun susamışlığı içindedirler zaten: Böylece, büyük Platoncu Gemistos Plethon, Mistra'da felsefe öğrettikten sonra İtalya'ya gidecek, Floransa'da Platon Akademisi'ni kuracak, 15. yüzyılda Platoncu harekete esin verenlerden biri olacak-

tır. Bu bir tür Grek-Latin işbirliğinde daha da yeni olan, Bizans edebiyatında o zamana değin görülmeyen Batı katkısıdır: Din çekişmeleri, kiliseleri birleştirme tasarıları, kimi Grek yazarlara, Aziz Augustinus ile Aziz Thommaso'nun eserlerini çevirip onları Greklere tanıtma fırsatı verir; Mora'da bir Latin tarihi Yunancaya çevrilir; Grek halk şiiri, temalarını Fransız halk öykülerinden ve saray romanlarından alırken, kimi Yunanlılar İtalyanca eser yazmakta, kimi Latinler de Yunanca eser vermektedir. Kimi Grek hekim ve astronomun Arap bilimini Batı aracılığıyla tanımış olması da akla gelebilir; ne var ki, Trabzon'da bir "Akademi", daha çok edebi etkinliklere yüzünü çevirmiş olan Balkanlar'daki soydaşlarına oranla Doğu Greklerine bilimsel bir üstünlük veriyordu.

Bizans sanatı, Batılı etkilere daha iyi direndi. Yalnızca Kıbrıs'ta, gotik kiliseler yükseldi; Franklar, orada kalelerin dışında başka önemli yapılar da bıraktılar. Grek ya da Slav ülkelerin bazı freskolarında İtalyan "primitifler"i ile bir yakınlığın kendini belli ettiği kuşkusuzdur. Konstantinopolis'te, Theodoros Metokhitis'in yaptığı *Kariye Kilisesi* dışında pek pahalı olan mozaik, her yerde yerini duvar resmine, dinsel sahnelerin karıştığı laik portrelere, gerçekçi gözlemin aleksandren anıları yeniden bulduğu yaşam sahnelerine bırakmıştır. Elyazmalarındaki süsleme, mücevhercilik, lüks kumaşçılık hâlâ şaheserler koymaktadır ortaya. Renk sanatının da en güzel başarılarını o sıralarda elde etmiş olduğu söylenebilir; ayrıca bu başarıları, yerel okullar Slav ülkelerine, Aynaroz'a, Mistra'ya, Girit'e, Trabzon'a da yaymıştır. Ve bu dağıtılıştır ki, Bizans sanatına öğretisini, kesintiye uğramadan mirasçılarına bırakma olanağı verecektir; Osmanlı egemenliğinde olduğu kadar onun dışında da böyle olacaktır.

Bizans kilisesi, devletin bağrında yerinin gitgide büyüdüğünü görerek o da değişti. Sallanan taçların ortasında dimdik, dilenen prenslerin arasında varlıklı olan bu kilise, hiçbir zaman bundan daha güçlü; dünyasal hanedanlardan da bu denli kopuk olmamıştı. Tek başlılıklarına karşın manevi planda tutarlıydı; etkisini, Grek ya da Slav bir yığın devletin üstüne yayabiliyordu; birbirine ya da diğerine karşı savunacağı hiçbir şeyi olmadığı için esinini Konstantinopolis'ten olduğu kadar Moskova'dan da alıyordu. Siyasal uzlaşmalara yatkın büyük laiklerin ve prenslerin önünde tüm halkları ve tüm ruhbanı, Roma Kilisesi'ne karşı korkunç bir zıtlıkta bir araya topluyordu. Gerçekten, imparatorlar durma-

dan Kiliselerin Birliği sorununu ortaya getiriyor, karşılığında da Türklere karşı Batı Hıristiyanlığından bir yardım bekliyorlardı. Bu görüşmelerin hepsi de başarısızlıkla sonuçlandı; çünkü bu yardım, Batı'nın kayıtsızlığı içinde nadir olarak verildi ve birer tutam olarak sunuldu; başarıya ulaşmadılar, çünkü Grek ve Slav halk kitleleri, Bizans imparatorlarının yaptığı anlaşmaları uygun karşılamadı. Yunan edebiyatı üzerindeki Latin etkisi bizi aldatmamalı, devletler arasındaki siyasal karmakarışıklık da: Batı ile olan kopuşun açtığı çukur başlarda az duyulurken, işte o sıralarda aşılmaz bir uçurum halini aldı; Frank şatoları, ne denirse densin, halklar arasında asla bir güven yaratıcısı değildir. Böylece, ulusal duygu, prenslerden çok daha fazla, kilisenin arkasına saklandı; bu uzaklaşma, çekiliş, ilgisizlik de yabancı bir fethin kolaylığını açıklayabilir. Yabancı; gerçekten Greklere Türk egemenliği böyle görünüyordu. Ancak unutmayalım ki, Türk İstanbul'un ilk Grek Patriki Skholarios Gennadios, Bizans düşüncesinin ustalarından biri oldu; 1453 yılından önce Slav ülkelerinde ve evveliyetle Türk ülkelerinde de Grekler vardı, hepsi de Ortodoks kiliseye tâbiydiler ve bazı kayıtlar olsa da hepsi inançlarını barış içinde koruyabiliyorlardı. Böylece diyeceğiz ki, Türk tehlikesi yalnızca bedenler içindi, ruhlar için değil; ve ruhu yıkabilecek olan Latinlere boyun eğmektense, Türk tehlikesi önünde eğilmek evlaydı.

Bizans'ın düşüşünü anlamamızda bu da yardımcıdır bize.

Böylece, uzun zamandır Bizans'ın mirasçılarından biri olarak ortaya çıkmış olan Osmanlı Türklerine bakma zamanıdır.

OSMANLI İMPARATORLUĞU

Gelişmesi hızla imparatorluğa dönüşecek olan Osmanlı devletinin ilginç bir kuruluş olayı var. Oradan başlayalım.

Osmanlıların başlangıçları

13. yüzyılın sonuna doğru Küçük Asya'nın Bizans sınırlarında küçük Türkmen beyliklerinin nasıl kurulduğunu daha önce söylemiştik; bu beyliklerdeki gazilerin ele avuca sığmazlığını, yeterince güçlü bir Selçuklu iktidarı tarafından artık dizginlenemediklerini de belirtmiştik. Oysa Türk saldırganlığının doğmakta olduğu o sıralarda, Avrupa'daki savunma gereksin-

meleri, Bizans'ın sahiplerini, kolon-askerlerin mali dokunulmazlıklarını ortadan kaldırmaya zorlamıştı; İznik İmparatorluğu ise varlığını bu kolon-askerler sayesinde sürdürebilmişti.

Ne oldu sonucu böylesi bir davranışın?

Asya'daki Bizans savunması örgütsüz kalıyordu.

Böylece, 1300 yılı dolayından başlayarak –Trabzon bir yana– daha önce Rum olan hemen bütün Asya toprakları Türkmen şeflerin eline geçti. Onlara şurada burada direnen güçlü bazı kaleler hâlâ vardı kuşkusuz; ancak, köylüler boyun eğmek zorunda kalmışlardı. Bu Türk topluluklardan bazıları, eski denizci eyaletler olan Ege Denizi'nin Asya kıyılarında bağımsız hale geldiler ve yerlilerin hünerlerinden yararlanarak ya da onların yaşam biçimine öykünerek, Ege'deki takımadalara ve Grek ülkelerin kıyılarına başarılı akınlara başladılar: İzmir yakınındaki Aydın Beyliği ya da Rodos'un karşısındaki Menteşe Beyliği, 14. yüzyıl başlarında Batılıları alabildiğine kaygılandırır; geçici de olsa, Katalonyalıları püskürtüp süren onlardır.

Daha alçakgönüllü olanı ve kimsenin parlak geleceğini daha önceden aklından geçiremeyeceği topluluk ise, Osman'ın emrindeki gruptu. Bu grubu komşularından ayıran, yalnızca başına Osman ve kendisinden sonra gelenler gibi yetkin şeflerin geçmiş olması şansı ve özellikle de Marmara'ya yakın bir yerde yerleşmiş bulunmasıydı. Bu coğrafi durum sayesinde, Bizanslıların kendi aralarındaki mücadelelere daha da kolaylıkla gelip girebildi; hatta örneğin Palaiologoslarla İoannes Kantakuzenos arasındaki savaşlarda kendilerine Latince başvurular da yapıldı. Aslında deniz, Ege kıyılarındaki beyliklerin yayılması için bir engel yaratırken, Osmanlıları Avrupa'dan ayıran birkaç su kolu fetih için hemen hemen sonsuz olanaklar açıyordu onların önüne.

Ancak, bunlardan hiçbiri, böylesi cılız başlangıçlardan bir imparatorluğun nasıl çıkabildiğini açıklayamaz; bir imparatorluk ki, sonunda hemen tüm Arap dünyasını, Bizans ve Slav topraklarını içine alacak, Viyana kapılarından Akdeniz'in, Karadeniz'in ve İran Körfezi'nin en uzak kıyılarına değin uzanacak ve yığınla değişikliğe karşın ta 20. yüzyıla kadar yaşayacaktır. Ancak başlangıçta, ısrar ediyoruz bu noktada, birkaç bin savaşçının kolayca elinde tuttuğu birkaç bin insandı söz konusu olan.

Oysa bu imparatorluğun büyümesi, Timur'un yıldırım gibi gelip geçen serüveninin doğurduğu kısa bir alacakaranlık bir

yana, yöntemli ve düzenli oldu. Esef verici yanı şu ki, çağdaşları geleceği daha önceden sezemediklerinden olacak, bu alçakgönüllü başlangıçlar hakkında hiçbir şey söylemiş değiller ve öyle olduğu için de daha sonraki efsaneleri yorumlamak zorunda kalmış bulunuyoruz. Bununla beraber, daha o yıllarda, bir yandan fethederken bir yandan da örgütlemek iradesinin ağır bastığını görüyoruz: Örgütlenebilecek olan fethediliyor, ilkel Türkmen grubunun direşkenlikleri bir demette toplanıyor, ona öteki Müslüman öğeler, hatta Müslüman olmayan yerliler ekleniyor; son olarak da aralarında bir denge kuruluyor bunların ve biri ötekisiyle güçlendiriliyor.

Neresinden baksanız dikkati çeken bir eser!

Çoban ve çapulcu, bu ilk Türkmenler, ne ölçüde kabileler halinde toplaşmış ya da gazilerce örgütlenmişlerdi? Tartışılabilir bu. Her iki sistemin de bir arada bulunması olanak dışı değildir. Başarı başarıyı çağırınca, en yakındaki ve en az güçlü olan beylikler ağır ağır Osman'ın beyliğince özümsendiler. Daha da erken olarak, başka öğeler, at üstünde savaşan ve savaşla yaşayan özgür insanlar gelip bu gazilerle birleşti: Önce, ücretli piyade ve okçular (yayalar ya da azaplar); sonra, savaşlardan yeterince esir ve başka köleler sağlayabilecek kadar kaynak elde eder etmez de öteki Müslüman beyliklerde olduğu gibi, bir kişisel muhafız birliği, bir "yeni ordu" (*yeniçeri*) kurulur. Savaşta pişmiş birliklerin dışında, halkın öteki öğelerini de bir devlet örgütlenişine ilgilendirmek gerekiyordu. Önce ulema oldu bunlar, özellikle de dervişler: Bunlar, eli silahlı halkın arasına karışıyor ve onun manevi birliğini güçlendiriyorlardı; tarikatlarla siyasal iktidar arasındaki bu işbirliğinin, halkı bir araya getirmede bu denli sıkı oluşunun bir örneği, Müslüman dünyanın başka hiçbir yerinde gösterilemez. Daha da güzeli, Müslüman kentler ve hatta Osmanlı fethinin Anadolu içerlerinden sürükleyip getirdiği Müslüman göçünün yöneldiği Hıristiyan kentler, Ahi örgütlerindeki din adamlarınca kuşatıldı. Müslüman beyler, fatihler cami, medrese, çarşı ve kervansaray kurmada birbirleriyle yarışıyorlardı. Daha Selçuklular zamanında belirtilerini ortaya koyan bir başka dikkat çekici olay da şu: Türk nüfusundaki öğelerin teolojik yetersizliği ve çeşitli inançların iç içe oluşu dolayısıyla, bu yarı dinsel örgütler ayrım gözetmeden, Sünni ya da Şii, Hıristiyan ya da pagan öğreti ve uygulamaları içine alıyor ve bu yüzden bölünme ve parçalanmalara da uğra-

mıyorlardı. 16. yüzyılda, gaziler hareketinin savaşçı canlılığı içinde Osmanlı halkının iç uyumu, öteki Müslüman ülkelerdeki uyuşmazlıklardan belirgin olarak ayrılıyor ve bunu sağlamak üzere, öyle Memlûk devletinin başına çöktüğü gibi, hoşgörüsüz bir diktatörlüğe de gereksinme duyulmuyordu. Son olarak, şurası da kuşkusuz ki, Osmanlılar bazı yerlilerin işbirliğini, bütününse tarafsızlığını sağlamayı bildiler. Ancak, yeni rejimin gereklerinin onu, bir fethi arkada bıraktıktan sonra, çok daha az denetledikleri için anarşi içinde bulunan Bizans ya da Latin devletlerinde olduğundan daha disiplinli olmaya götürdüğünü de söyleyebiliriz. Disiplin ve içerdeki düzen, ekip biçmeye bir düzenlilik getiriyordu; bunun gibi, zanaatkârların, eskisinin yerini alan yeni bir alıcı zümresi için çalışmaları, tacirlerin de ülkenin artan fazla ürününün –şap ve dokuma– sürümüne girişmeleri aynı disiplin ve düzenin bir sonucuydu. Yalnızca Müslümanlar değildi bu düzenden yararlanan. İslam dünyasının başka yerlerinde olduğu gibi, ancak koşulların sertleştiği başka bölgelerde olduğundan –belki– çok daha fazla olarak, boyun eğmiş Hıristiyandan "korunmuş" duruma geliyorlardı; Rum Kilisesi, değişiklikten acı çekmek şöyle dursun, bir süre sonra, Slavlarla Latinler üzerinde önemli noktalara gelme bakımından Osmanlı ilerleyişinden yararlandı bile. Gerçekten, yeni devletin tüm örgütçülerinin yerli olduklarını söylemek bir abartma olursa da bunların bir bölümü, özellikle mali yönetimin en yüksek mevkilerinde bulunanlar İslam dinini kabul ediyorlar, ötekilerse Hıristiyan kalıyorlardı. Şu da yadsınamaz ki, sınır bölgelerinde oturanlar, Bizans devletinin etkin yardımını beklemenin olanaksızlığı içinde ve askeri bir fethin dramlarını ve yakıp-yıkmalarını savuşturmak amacıyla Osmanlılara bağlanmayı yeğliyorlardı. Gerçekten, Osmanlı fethi, kıyımların ve korkunç yağmaların sayısını en aza indirici bir özellik taşır gibi.

Dev adımlarıyla ilerlemesinin bir hikmeti de bu galiba.

Fetih ve örgütleniş

Bu fethin aşamalarını kısaca hatırlatalım: 14. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Beyliği, Marmara Denizi'nin güney kıyılarıyla sınırlanmış olarak İznik'i, Nikomedia'yı ve Bursa'yı içine alıyordu; Bursa ilk başkenttir ve o tarihten sonra da imparatorluğun kutsal kenti olacaktır. Yüzyılın ortalarında, Rumların da

yardımıyla, Çanakkale Boğazı aşılmıştır: Gelibolu'da yerleşilir, oradan Trakya'ya doğru akınlara başlanır, giderek Trakya fethedilir. 1366 yılında I. Murad, başkenti Edirne'ye taşır; artık Avrupalı bir hükümdar olma isteğini de göstermiş olur bununla. Kuşkusuz, o dönemdeki silahların durumu, Hıristiyan gemilere, Türk ablukasını kırarak Çanakkale Boğazı'ın aşma olanağını vermektedir; Osmanlılarınsa başlarda, Ege Denizi kıyılarında yerleşenlerin sahip oldukları deniz gücü olanakları yoktur.

Ancak yine de Konstantinopolis gitgide kuşatılmış durumdadır.

Gerçekten, kırsal kesimi çiğnenip yıkılmış, yardım alacağı yollar kesilmiş, Bizans İmparatorluğu ile son kaynaklarının birliği kesinlikle tehlikeye girmiştir. Konstantinopolis düşmemişse, henüz Osmanlıların planında gelişmeleri hızlandırmak yoktur da ondan. Kırsal kesimde oturup çalışan insanlardan oluşan bir orduya dayanan bir devlet için Bizans'ın başkentine sahip olmanın önemi azdı. Sonra, bir kuşatma uzun sürebilirdi; çünkü kent güçlü surlarla çevriliydi, hâlâ pek kalabalıktı ve denizden de yardım görebiliyordu; ayrıca, Rumlarla Latinlerin birleşme tehlikesini yaratabilirdi, hatta Batı'nın tepkisine yol açabilirdi.

Doğmakta olan bir devlet içinse tehlikeli olasılıklardı bunlar.

Buna karşılık, Balkan ülkelerinde hızlı bir yayılışı engelleyebilecek hiçbir şey yoktu; orada kentlerin dışardan yardım almaları söz konusu olmadığı için uzun zaman direnemezlerdi ve ele geçirilecek ganimet, aşılmaz burçların altında uzun bir bekleyişten çok daha düzenli ve bol tarafından gazileri ödüllendirebilirdi. Gecikmiş ve cılız koalisyonların dışında bir şeyi gerçekleştiremeyecek denli aralarında bölünmüş Slav şeflerin önünde böylece, Trakya ve Bizans Makedonyası aşılınca, Bulgaristan ve Sırbistan'la Balkanlar'ın fethi başlamış oldu; bu ileri noktaların gözüpekliği ise görünüşteydi yalnızca. Kosova ovasında, 1389 yılındaki o büyük savaşta Sultan I. Murad ölür; ne var ki oğlu Yıldırım Bayezid askerlerini toplar, Kral Lazar'ı yakalatır ve öldürtür. Bulgar bağımsızlığından sonra Sırp bağımsızlığı da dört yüzyılı aşacak biçimde kararır.

Bununla beraber Osmanlı, yerli prens ve senyörleri yerinde bıraktı; vasal olarak bağlılık göstermeleri karşılığında, devletlerini kendi geleneklerine göre yönetecekler ve hatta aralarındaki –o bitip tükenmez– kan davalarına son vermek üzere Osmanlı

sultanının desteğini bile elde edeceklerdi. Kuşkusuz, kimi halklar için yer değiştirmeler oldu: Stratejik bölgelerde, yerli halktan alınan topraklar üzerine Türkler yerleştirildiler; kimi Slav ya da Grek topluluklar Küçük Asya'ya gönderildiler. Bu yerleştirmeler âdetti o zamanlar ve ilgililere de zarar vermiyordu; çünkü yerleri değiştirilen köylüler, gittikleri yerlerde bıraktıklarına denk düşecek bir toprak alıyorlar ve bir Anadolu yöresinde bir Slav şefin otoritesi altında bulunuyorlardı. Bir yerde sınırlıydı da bu hareketler; çünkü Trakya bir yana, hiçbir yerde ülkenin Türkleştirilmesine kadar varmadı gelişmeler.

Ne var ki, Balkanlar'ın ele geçirilmesi ne denli aralıklı da olsa, askeri ve idari kadroları oluşturmak için yeter sayıda Türk ve Müslüman askerin yerleştirilmesi gerekiyordu. Gönüllülerin üşüşmesine karşın Osmanlıların geldikleri küçük Anadolu toprağında yeter sayıda insan yoktu. Böylece, Avrupa topraklarıyla Asya toprakları arasında dengeyi sürdürmek zorunluydu; bir başka deyişle, biri genişlediği ölçüde öteki de genişlemeliydi. Asya'daki iş, Avrupa'dakinden başka türlü güçlükler taşıyordu. Gerçekten Türkmenler, başkalarınca yaratılmış bir devletin içinde erimeyi hiç istemedikleri için kendi küçük topluluklarının bağımsızlığına pek düşkündüler; böyle bir devletin büyümesi ise, en değer verdikleri geleneklerinin küçümsenip horlanması tehlikesini yaratacaktı. Onların beyliklerinden oluşan bir koalisyon, fırsatı düşürüp Mısır Memlûklarından insan ve paraca destek elde edince, savaş alanına Osmanlılarınkinden çok daha fazla ve üstün birlikler sürebiliyordu. Bununla beraber, Osmanlılar 14. yüzyıl sona ermeden önce ve özellikle de Yıldırım Bayezid zamanında, Anadolu'nun batı yakasına boyun eğdirmeyi başardılarsa, açıkça Avrupa'da son elde ettikleri bölgelere borçludurlar bunu: Gerçekten, onların Balkanlar'daki vasalları, hatta Bizans imparatorunun kendisi, Osmanlıların yüzünü Konstantinopolis'ten başka yöne çevirdikleri düşüncesiyle, yığınla birlik gönderdiler onlara; savaş esirleri, Balkan pazarlarında elde edilmiş köleler yeniçeri saflarını kabartıyordu; bu insanlar ise, savaş için özellikle deneyimliydiler ve gazilerden çok daha sadık oldukları gibi, kuşatmaları sürdürmekte de ustaydılar. Böylece Türkler, Balkanlar'ı Osmanlılar hesabına fethederken, Balkanlılar da bu aynı Osmanlılara, Türkiye'yi fethetmesi için yardım ettiler: Bu terazinin her hareketi, Avrupa ile Asya arasında başka fetihlerin başlamasına olanak sağlıyordu.

İşte o sıralarda Timur'un istilası çıktı ortaya.

Bir başka devlet için ölüm olurdu bu; Osmanlılar içinse, bütünüyle düşünüldüğünde, kurtarıcı bir bunalım oldu. Ankara Savaşı'nda (1402) ezilen ve ele geçirilen Bayezid, esirlikte ölecektir. Savaşın hemen arkasından, çoğu Timur'a yardım etmiş olan Küçük Asya Türkleri beyliklerini yeniden kurdular. Ülkesi böylece daralmış olan Osmanlı İmparatorluğu'nun birliği bile tehlikedeydi; çünkü Bayezid'in oğullarından her biri mirasına göz dikmişti ve özellikle imparatorluğun Avrupa'daki toprakları Asya'da elinde tuttuklarından ayrıldı. Bütün bu olup bitenden doğan zayıflama, Hıristiyan Batı'nın tepkisine yol açsaydı, Osmanlı devleti, Ankara Savaşı'ndan sonra fazla yaşayamazdı.

Ne var ki, hiç de öyle olmadı.

Timur'un ölümünden sonra yerine geçenler, beceriksizlikleri yüzünden, Küçük Asya Türkmen beyliklerini kendi yazgılarına terk ettiler. Osmanlılar kayıplarının bir bölümünü gidermek üzere, Kapadokya doğrultusunda ilerleyip Bayezid'in pek aceleyle başardığı fethi, kendilerini sıkıntıya sokmadan yeniden gerçekleştirmeye başladılar. Daha da şaşırtıcı olanı şuydu: Balkanlar'da kımıldanış yoktu. Hıristiyan Avrupa, Ankara'daki yenilgi haberini duyunca el çırptı; artık rahat bir nefes alabileceği düşüncesindeydi. Bayezid'in mirasçıları arasındaki kardeş kavgalarından yararlanıp Osmanlı birliğinin yeniden ortaya çıkmasını önlemeyi kimse düşünmedi. Sonunda, kendi durumundan hoşnut ya da bir boyunduruğu kıramayacak denli zayıflamış olan Sırp, Bulgar ve Grek halklarının hareketsizliği, Osmanlı devletinin kurtuluşuna alabildiğine yardım etti. Bunalım yalnızca Türk halkları etkiledi; böylece Asya'daki Türk halklar, özellikle de Avrupa sınır garnizonları bağımsızlıklarını elde ettiler.

Bayezid'in mirasçısı, Hıristiyan komşularıyla barışçı bir politika sürdürmek zorunda olduğu için şimdi savaşın yararlarından yoksun kalmış gazileri, sert bir hareketle, onların davranışlarından hoşlanmayan hazinenin egemenliği altına soktu. Gaziler ayaklandılar ve hareketleri Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedreddin'ce birleştirildiğinde daha da tehlikeli boyutlara yükseldi. Şeyh Bedreddin toplumcu bir öğreti getirmişti hare-

kete. Ortaçağda yığınla örneğini gördüğümüz toplumcu öğretilerden biriydi bu ve Hıristiyan-Müslüman ayrımı gözetmeden, tüm sıradan insanları kardeşliğe çağırıyordu.

Şeyh Bedreddin'in (1357-1420) öğretisi, tasavvuf çerçevesi içinde, her bakımdan toplumcu bir nitelik taşır. Kendisi, toplumsal düşüncesini şöyle anlatmaktadır: "Tanrı dünyayı yarattı ve insanlara verdi. Böylece, dünyanın toprağı ve bu toprağın tüm ürünleri, insanların ortak malıdır. İnsanlar eşit olarak yaratılmışlardır. Birinin mal toplayıp ötekinin aç kalması, Tanrı'nın amacına aykırıdır. Ben senin evinde kendi evim gibi oturabilmeliyim; sen benim eşyamı kendi eşyan gibi kullanabilmelisin. Çünkü bütün bunlar hepimiz içindir ve hepimizindir." Ancak, nikâhlı kadınları bu mal ortaklığının dışında tutuyordu.

Ona göre, düşünce ve vicdan özgürlüğü temeldir. Devlette de hükümet seçimle kurulmalıdır. Halk tam bir özgürlük içinde oyunu kullanabilmelidir. Kıyıcı ve zorba (zalim ve mütegallip) bir yönetimin buyruklarına uymamak gerekir. Saray, saltanat, yeniçeri, tekkeler, dervişler hep zorbalığın ürünüdür. Bu zorbalığa boyun eğmemelidir.

Bedreddin'in toplumunda köleler de yoktu.

Yunus ve o, Türk hümanizmasının iki büyük sütunudurlar.

Aristokratların ve Sünnilerin tertibiyle korkunç biçimde bastırıldı ayaklanma.

Hareket, Bayezid'in oğulları içinde daha zeki ve daha etkin olan I. Mehmet'e şunu fark ettirdi: Bir Türk egemenliğine dayanan Osmanlı birliğini yeniden kurmak ve korumak için ne bahasına olursa olsun ve tehlikeleri ne olursa olsun, gazilerin saldırgan politikalarına dönmek gerekmektedir. Bunun için de babasından daha becerikli olan I. Mehmed, Küçük Asya Türkleri karşısında, yeniden kurulmuş beylikleri ortadan kaldıracak yerde kendi dümen suyuna çekmeyi aradı; Balkan halkları da yeni rejime sıkı sıkıya ortak edildiler. O ünlü devşirme kurumuna da, doğru biçimde değerlendirebilmek için, işte bu açıdan bakmak gerekir: Bununla, yerlilerin gençleri daha çocukken toplanıyor, Müslüman olarak yetiştiriliyor, sonra da ya kişisel kul olarak sultana bağlanıyor ya saray hizmetlerine veriliyor ya da yeniçeri ordusunda kullanılıyordu.

Yeniçeriliğin olağan kaynağı da bu olup çıktı.

Bir barbarlık belirtisi, boyun eğmiş Hıristiyan halka çektirilen derin bir acı denemesi miydi bu?

Osmanlı İmparatorluğu üstüne yazan ilk Avrupalı tarihçilerin verdikleri böylesi bir yargı, sonraki yüzyıllarda uyanan tepkilere dayanıyor kuşkusuz. Nitekim, çöken bir rejim altında gitgide uyanıp milliyetlerinin bilincine varan Balkan halkları, çocuklarının –artan sayıda– böylesi toplanışı karşısında daha da hassaslaştılar. Özellikle yabancı din adamları, 15. yüzyıldan başlayarak, zorla dinden döndürme diye baktıkları bu uygulamaya karşı çıktılar. Ne var ki, halk kitleleri bakımından pek farklıydı durum. Daha o sıralarda bile Hıristiyan ruhbana karşı sosyal bir tepki içinde hareketlenmiş olan hayli büyük sayıda yerli halk, kendiliğinden İslama dönüyordu: Bosna'nın Bogomilleri, kimi Arnavutlar ve daha da çok sayıda Latin ruhbana tâbi ama Latin Kilisesi'ni daha az "ulusal" olarak gören Hıristiyanlar böyleydi. Oysa Osmanlıların aldıkları gençler, her yerde yalnızca bedensel niteliklerine bakılarak toplanan bu çocuklar sultanın kulları olarak, "özgür" ama bir yurtluğa bağlı köylülükten çok daha parlak bir mesleğe kavuşabiliyorlardı: Türk fethinden önce başlamış bulunan köylü sınıfın zayıflayışı, sistemin yerleşmesini kolaylaştırdı. Şu da var ki, Müslüman dininde ve imparatorluk hizmetinde yetiştirilen bu insanlar, öyle kendi aileleri ile ilişkilerini de toptan yitiriyor değillerdi; bu aileler, çocuklarının yükselişinden bazen yararlanıyorlardı da.

Osmanlı yönetim yapısını da değiştirdi bu.

Bu yapıyı sağlayan, o tarihlere kadar Anadolu'daki Müslüman aristokrasiydi; özellikle de 14. yüzyıl boyunca ve ta 15. yüzyıl başlarına değin vezirliği babadan oğula elinde tutan Çandarlı ailesiydi. Bu çıkarcı ve çoğu kez kozmopolit –Çandarlılara karşı yöneltilen suçlama buydu– kişiler, ne sultanı hoşnut edebiliyorlardı, ne Türk halkı. Onların yerini başka görevliler aldı: Daha gösterişsiz bir kökenden gelen, daha uysal ve görevlerine daha uymuş ve hiç olmazsa başlarda, halkın daha çok katlanabileceği kişilerdi bunlar. Böylesi yer değiştirmeleri hayli uygarlıkta ve tarihin her döneminde görüyoruz; ne var ki, Osmanlılarda kulluğun yöntemli bir genişlemesi yararına oldu bu: Hükümet, hükümdarın uşaklarından oluşan dev bir girişim olup çıktı. Hükümdarın kulu olmak bir onurdu ve aynı zamanda bir ilerleme nedeni: Bu kulların en gösterişsiz olanı, özgür insanların en güçlüsünün yanında otoriteyi temsil ediyordu. Şu soruya karşılık aranmıştır: İslam, Hıristiyanların sistemli biçimde köle haline getirilmesine hiçbir zaman izin vermediğine ve Osmanlılar da

İslam dinine örnek bir bağlılık göstermekle övündüklerine göre, nasıl olmuş da böylesi bir politikayı kabul etmişlerdir? Kesin yanıt bugün de verilmiş değil; ancak, 15. ve 16. yüzyıllarda, devşirme kurumunun ne Hıristiyanlarda ne de Müslümanlarda hemen hiçbir tepkiyle karşılanmadığı bir gerçek.

İmparatorluk böylece tekrar kurulup sağlamlaştıktan sonra, Avrupa'da yeniden ilerlemeye başladı: Bosna'yı ve Eflak'ı ele geçirdi; Polonya, Macaristan ve Eflak Hıristiyan prenslerinin –pek gecikmiş– bir koalisyonunu Varna Savaşı'nda ezdi (1444) ve son olarak, Konstantinopolis'i fethetmekle eserini taçlandırdı. Kentte ilk Arap saldırılarının başladığı tarihten sekiz yüzyıl sonra, Osmanlı hükümdarı cihat ülküsünün bir mirasçısı olarak girişimi sona erdiriyor ve Konstantinopolis'in ele geçirilmesiyle Avrupa ve Asya birliğinin simgesi haline geliyor ve aynı zamanda Rönesans'ı onaylıyordu: İslamın yararına, yeni bir "Rum" İmparatorluğu yararınaydı bu onaylama; böyle bir imparatorluğu ise daha önce Bayezid, Kahire'deki halifeden "Rum Sultanı" unvanını istediğinde düşlemişti. Böylesi bir girişimi gerçekleştirmek için imparatorluğun güçleri alabildiğine yeterliydi ve Hıristiyan teknisyenler o zamana değin görülmemiş en güçlü topları dökmüşlerdi. Bitkin halkının ve imparatorlarından sonuncusunun, XI. Konstantinos'un kahramanca savunmasından sonra kent, 1453 yılında II. Mehmed'in saldırısıyla düştü: "Fatih" bir defalığına, üç gün süren acı bir yağmaya da izin verdi. Arkasından, bütün Yunanistan'ı dize getirmek için birkaç yıl yetti: Rodos bunun dışındaydı ve Hospitalier şövalyeleri 16. yüzyılın başlarına değin tutunacaklardı orada; Venediklilerin elindeki Girit de bunun dışındaydı ve 17. yüzyıla değin de Venediklilerin elinde kalacaktı; son olarak, Kıbrıs 16. yüzyılın ikinci yarısında düşecekti. Trabzon da düşünce, bağımsız hiçbir Rum devleti kalmamış oluyordu; bunun gibi, Tuna'nın güneyindeki Slav devletler de ortadan kalktılar. Bir yerel şefin, İskender Bey adı verilen George Castriota'nın ölümsüzleştiği Arnavutluk, birkaç yıl direnebildi ancak.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa yakasında hiçbir çatlağı yoktu artık.

Gerçekten, yöneticilerinin entrika yoluyla, vergi vererek ve dalkavukluk ederek tehlikeyi savuşturdukları Latin devletler, onlar da silinip süpürüldüler: Yunan yarımadası, Ege

Denizi'ndeki takımadalar, Galata'daki Ceneviz tezgâhı ve hatta Karadeniz'in yukarılarındaki Kefe. Bununla beraber, Türk askerleri Adriyatik kıyılarında, Venedik Dalmaçyası sınırlarıyla İyon Denizi adalarına karşı nöbete giriyorlardı; bunun gibi, İtalya'daki iç çekişmeler de onları kendi siyasal oyunlarının içine çekip sokuyordu: Ve 1480 yılından başlayarak, bir Osmanlı gücünün Otranto'da karaya ayak bastığını görüyoruz. Ne var ki, Osmanlı ilerleyişi, Orta Avrupa doğrultusunda daha az kolay değildi: Macar entrikalarına fazla bulaşan Slav prensliklerin özerklikleri, yeni devlet doğrudan idareyi üstlenebilecek kadar yeterli güce erişir erişmez, ortadan kaldırıldı; yerel âdetleri koruyordu bu yönetim ve halk da onu kabul etmeye yatkındı zaten. Böylece, 16. yüzyıl boyunca, Macaristan'ın yazgısı belirlenebildi ve Osmanlı orduları, I. François'nın bağlaşığı olarak, Şarlken'e karşı Viyana kapılarına değin yürüdü. Aynı zamanda Tatarlarla Rumenler, bütün bu gelişmeler olurken, daha yumuşak hale gelen ve özerkliklere daha saygın bir tutum takınan bir egemenliğe baş eğdikleri tarihten başlayarak, Karadeniz de bir Osmanlı gölü olup çıktı.

Asya cephesi, geçmiş yüzyıllarda olduğu gibi, en güç sorunları ortaya çıkarıyordu. Kuşkusuz, hiçbir Türkmen beyliği Osmanlılarla boy ölçüşebilecek durumda değildi; Venedik'in hükümdarı Uzun Hasan'ı, II. Mehmed'e karşı destekleme girişiminde bulunduğu Ermenistan'daki Akkoyunlular da öyleydi. Ne var ki, Asya Türkmenleri kendilerinden uzakta doğmuş ve kazanacakları hiçbir şey olmayan bir rejimle bağlaşıklık da kuramazlardı. Oysa o sırada Kuzeybatı İran'ı çalkalandıran geniş bir harekette destek bulabiliyorlardı şimdi. Bu bölgelerin hemen hepsi Şii olan Türkmenleri, Timuroğullarıyla olduğu gibi, Akkoyunlularla da iyi geçinemiyorlardı. Tarikatların ve sufilerin büyük bir saygınlığa sahip oldukları bu halklar arasında, Azerbaycan'da, Erdebil'de Şii ve babadan oğula geçen bir keşiş hanedanı kuruldu; 15. yüzyıl boyunca bu hanedan, önce Kafkas ülkelerindeki Müslüman olmayanlara, çok geçmeden de ve özellikle içerdeki sapkınlara karşı bir cihat için bağnaz Türkmen birliklerini topladı çevresine. Burada sapkın deyince, Şiiliğe inanmayan herkesi anlamak gerekir; çünkü bu Safevi hanedanı, inananları pek çeşitli kökenlerden gelen tüm yandaşlarının kafasına, kendi Şii canlılığını ve gayretkeşliğini sokup yerleştirmişti. Onların propagandası, Anadolu Türkmenleri arasında olduğu gibi, Kürtler arasında da alabildiğine yandaş

topladı. Bu Türkmen yandaşlar, beyaz başlık taşıyan Osmanlı yandaşlarından kendilerini ayırmak için kızıl bir başlık giyiyorlardı. Kızılbaş diye anılmaları da işte buradan gelir; Kürtler arasında bugün de canlıdır söz konusu mezhep. Bu Türkler, İran'da birleşik Safevi hükümdarlığını kurdular; iki yüzyıl yaşayacak bu kurucularının kökenine karşın İran'ın ilk ulusal hanedanı olarak görülebilir: Çünkü çok çabuk İranlılaşan hanedanın egemenlik alanı, ilk kez olmak üzere, İran ülkesiyle çakışıyordu. Küçük Asya'nın doğusunda ise, tersine, hareketin kendi uyruklarını tehdit ettiği Osmanlılarla bir çatışma kaçınılmazdı. Dinsel bastırma önlemleri, Osmanlı rejimine –geçmişte olduğundan çok daha fazla– bir Sünni katılık getirirken, aynı zamanda Safevilere karşı seferlere de girişildi ve Batı Ermenistan ellerinden alındı. Sonra, her gün biraz daha fazla doğuya giderek, Osmanlılar 16. yüzyılın başlarında Mezopotamya'ya girdiler; o tarihe kadar özümsenmeleri güç Arap ülkelerini ele geçirmeyi hiç düşünmemiş gözükseler de böyle oldu gelişmeler.

Bununla beraber, birkaç yıl içinde hemen bütün bu Arap ülkelerini fethettiler. Önce, Memlûkların Mısır'ı ele geçirildi. Türkmenler, kendilerini onların vasalı diye ilan ederek, desteklerini kazanmışlardı. Ordusu topçu sınıfından yoksun olan Memlûkların zayıflığı, Osmanlılara birkaç haftada Suriye ile Mısır'ın fethini sağladı; her iki ülkenin tacir ve din adamları, bu yeni efendilerin, Hint Okyanusu'nu Portekizlilerden temizleyebileceğini umut ediyorlardı belki de. Yine o sıralarda, Kutsal Kentler Osmanlı koruması altına giriyorlardı. Ve Kahire'deki son halife savaş esiri olarak İstanbul'a götürüldüğü için kamuoyu, Sultan I. Selim'e *Emir el-Mümin*, Halife unvanını verdi; ondan sonra gelecekler, 1924 yılına değin bu unvanı taşıyacaklardır. Pek az sonra, Osmanlıların hizmetindeki korsanlar Kuzey Afrika'nın fethine başlayacak ve bu uzak ülkeleri, yedi ya da sekiz yüzyıldır koptukları Doğu dünyasındaki bir egemenliğin altına sokacaklardır. Böylece, Osmanlı İmparatorluğu bin yıla yakın bir zamandan beri siyasal kopuşların tehlikeye soktuğu Yakındoğu'nun birliğini yeniden kurmuş oluyordu.

Bu anlamda, Roma'nın gerçek mirasçısı olma onurunu üstlenebilirdi.

Yeni imparatorluk, 16. yüzyıl içinde kesin örgütlenişini tamamladı. Burada yalnızca 15. yüzyılda beliren bazı çizgileri belirtmekle yetineceğiz.

Neydi onlar?

Şu ileriye sürülmüştür çoğu kez: Osmanlılar her türlü devlet kavramına yabancı oldukları için imparatorluklarını, Bizans geleneklerinin mirasçısı yerli öğeler örgütlemiştir. Böyle söylerken, iki şey birden unutulmuş oluyor: Önce, Bizans kurumları derin bir çöküş içerisindeydi; sonra da Osmanlı İmparatorluğu, daha baştan Küçük Asya'nın batısından gelen Müslüman Türklerce kuruldu. Balkan kökenli yeni Müslümanlar, idarede gitgide sayıca üstünlüklerine denk düşen bir yer aldılarsa, tam bir Osmanlı geleneği içinde yoğrulup eğitildikten sonra oluyordu bu. Zaten işler başka türlü gelişseydi, eski kurumlar olduğu gibi sürer ya da çabucak ortaya çıkardı; oysa Osmanlı kurumları, imparatorluk sürdüğü sürece yaşadı.

Kuşkusuz, bütün öteki ortaçağ fatihleri gibi, Osmanlılar da kendi otoritelerine ters düşmeyen yerli örfleri yıkıp ortadan kaldırmayı düşünmediler; otoritelerini güçlendiren örfleri kaldırmayı ise hiç düşünemezlerdi. Zaten çeşitli dinlerden uyrukları içine alan bir imparatorlukta, onlarla bağı olmayan bir ortak hukuku bütün bu insanlara dayatmak olanaksızdır. Yerel idari uygulamalara, özellikle mali geleneklere, iktisadi ve sosyal koşullar değiştiği ölçüde dokunuluyor ve değiştiriliyorlardı ve bu da pek ağır işledi. Peki, Osmanlılar niçin Bizans ya da Slav kadastrosundan yararlanmadılar? Ayrıca, kadastrosu olmayan bir yerde bir yenisini yapmakta niçin yetersiz kaldılar?

Gerçekte, bütün daha önceki rejimlerde olduğu gibi, burada da merkezi kurumlarla tabandaki kurumları birbirinden ayırmak gerekiyor; birincileri fatihler koydu ortaya, ikinciler yerli geçmişi sürdürdü. Osmanlı İmparatorluğu, önce Müslüman bir devlettir; İslama inanmayanlar üzerinde İslamın zaferini temsil ettiği için kendi kanununa, yani şeriata göre yönetmek isteyecektir. Böylece, öteki Müslüman devletlerde olduğu gibi, vakıfların desteklediği ve şeriatı uygulamakla yükümlü cami ve medrese görevlileri, ta kadılara varıncaya değin, hükümet denetiminin dışında kaldılar; her şeyden önce, yürüyen bir ordu olan bir devlette kadı askerin önemi buradan geliyor. Daha sonra, bir

Büyük Müftünün buyruğu altında bir heyet halinde örgütlenen ve şeriata saygıyı sağlamak üzere bir tür yüksek mahkeme oluşturan hukukçuların görüşlerine başvuruldu.

Yine Müslüman devletlerde olduğu gibi, Osmanlı hükümeti şeriatın dışında –hatta bazı zaman şeriata aykırı– birçok siyasal ve idari önlem almak zorundaydı. Bunların uygulanması için kendisinin doğrudan görevlileri olan ve kendisine karşı şeriat adamlarının bağımsızlığına da sahip olmayan sivil ve askeri görevlilere dayanıyordu. Ne var ki, öteki Müslüman devletlerde siyasal ve askeri görevlilerin çoğu köle kökenliydi; sivil idarenin şefleri ise, tersine, yerli halkların varlıklı sınıfından geliyordu. Oysa Osmanlı İmparatorluğu'nda, bu her iki kategori de pek çabuk birbirine karıştı ve devşirme kurumunun gelişmesi ölçüsünde oldu bu: Gerçekten, bu kurum bir yandan ordunun bir bölümünü sağlarken, öte yandan idare görevlilerinin çoğunu yetiştiriyor ve sarayın sayısız hizmetleri içinse tüm görevlileri veriyordu. Bu özel hizmetkâr yetiştiren dev kurumun tüm üyeleri, sarayda, onlar için düzenlenmiş dersler ve eğitim sonucu, İslam dinine karşı olduğu gibi, hükümdara karşı da görevlerle yetiştirilip donatılmışlardı. Böylece, II. Mehmed'den başlayarak, yeniçeriler bir piyade sınıfı oluştururlarken, bir savaşçı tarikat da oluşturuyorlardı; yeniçeriler İslamın gerçek Templier'leri idi ve zaten kendilerine manevi destek sağlayan Bektaşi tarikatının üyelerince çekip çevrelenmişlerdi.

Buna karşılık, fethedilen ülkelerdeki idari görevler, Osmanlı rejiminde, daha önceki rejimlerde olduğundan çok daha fazla din dışı, yani laik kanuna çok büyük bir yer verdi. İslamda –belki– ilk kez olarak, şeriata karşılık devletin koyduğu kanunlar –buradaki *kanun* Rumca *kanon*'dan geliyor– ortaya çıktı. Bu kanunlar, tüm iktisadi ve mali idareyle ilgiliydi ve doğal olarak, Bizans rejiminin anıları ile Osmanlıların yeniliklerini bir araya getiriyordu. Onlara esin veren ilke –ki aynı zamanda Osmanlı sisteminin özüydü– tüm imparatorluğa hükümdarın özel mülkü olarak bakıyordu. Ancak, bu iki şeyi birbirine karıştırırken, kamusal olanı özel nesne boyutlarına indirgeyen öteki ortaçağ rejimlerinin tersine, Osmanlı sisteminde özel, bir devlet boyutlarına doğru genişlemişti. Sultan bütün topraklara kendi mülkü olarak bakıyordu ve vergi de özel bir ödentiydi gözünde. Gerçekten, savaşların yolunda gitmesi ve özel mülkleri bir araya getirmekteki inat, devlet mülkiyetini (*miri arazi*) hemen tüm

ülkeye yaymıştı; bu toprakları ise devlet, ya doğrudan doğruya işletiyor ya da aşağıda göreceğimiz biçimlerde –kendi isteğiyle– başkalarına bırakıyordu. Köylü için umursamazdı sistem, nitekim yükümlülüklerinde bir değişiklik olmamıştı onun; sistemin yukarıda belirttiğimiz biçimde dönüşümü ise, devlete geniş ve esnek kaynaklar sağlarken, insanlar, özellikle aristokrasiler üzerinde başka hiçbir rejimin ulaşamadığı ölçüde bir otorite uygulama olanağı verdi.

Bununla beraber, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak rejimi "feodal" olarak nitelendirilmiştir.

Tartışılabilir.

> Ateşli silahlar yayıldığı ölçüde önemi de o oranda artan yeniçeri piyadesinin bakımını ve gözetimini doğrudan doğruya hükümdar yapıyordu; eski gazilerin mirasçıları olan süvarilerin, yani sipahilerin durumu ise bambaşkaydı: Onlara kendi bakımları için bir timar, yani ufak çapta –genellikle bir köy– bir toprağın gelirlerini toplama hakkı veriliyordu; Farsçadan gelen "timâr" kelimesi, Osmanlı rejiminde, gerçek anlamıyla Bizans *pronoia*'sını karşılar; Doğu'da 10. yüzyıldan önce uygulanan ya da Memlûklar Mısır'ında sürdürülen biçimiyle, Müslüman ikta ile de bir ilişki vardır aralarında.
>
> Ne var ki, miras yoluyla geçmeyen timar, timarlıya hiçbir zaman devlet denetimi dışında kalan gerçek bir otorite vermiyordu. Yüksek rütbeli askerlere dağıtılan en geniş timarlar ise, ondan yararlananlara ancak bir yirmi kadar insanın hizmetini sağlayabiliyordu. Bütün bu kişiler doğrudan doğruya devlete bağlıydılar; devleti ise eyaletlerde, görevlerinden her zaman alınabilecek yöneticiler temsil ediyordu ve bunlar timar sahibi değildi. Böylece timar sahibi, köylüye bir yerel senyör gibi görünse de devlet karşısında, tarihin bu döneminde, bir vasalın niteliklerinden hiçbirine sahip değildi. Kısacası, Osmanlı İmparatorluğu başka herhangi bir ortaçağ devletinden daha merkezi bir devletti; bu bakımdan, kendinden önceki İustinianos'un Bizans'ı ya da Abbasilerle bir benzerliği vardır olsa olsa.

Bu görkemli Bizans ve Abbasiler gibi, rejim kalabalık bir bürokrasinin desteğindeydi; yine o dönemlerin hükümdarları gibi sultan, başlardaki durumundan pek uzaklaşmıştı şimdi: İnsanüstü bir niteliğe bürünmüştü; savaş dışında, gerçek bir içkent olan sarayının bir köşesinde, herkesten ayrı, göz alıcı bir teşrifat içinde yaşıyordu. Son olarak, hanedan da tahtın bölünmezli-

ğini sağlamış ve sürdürüyordu; tahta çıkanın kardeşlerini öldürmesi gibi ilkel bir yönteme de dayansa, böyleydi bu. Başlarda hükümdar, Türk ya da Hıristiyan prenseslerle evleniyordu; 15. yüzyıldan başlayarak yasal bir evliliği yoktur artık ve çocukları, haremine gönderilen sayısız köleden olmadır. Ne var ki, bütün bunlara karşın hareminden çıkmadığı zamanlarda bile sultan henüz bir oyuncak haline gelmiş değildir. Bir savaşçı, giderek bir fatih olan II. Mehmed'in bilinir hiçbir aşk serüveni yoktur.

Bu hükümdarlara yöneltilen zalimlik ve ikiyüzlülük, çağdaşlarınınkinden farklı bir şey miydi?

Örneğin, Machiavelli'nin İtalya'sında olanlardan?

Bu sultanlara yaklaşıp çevresine girmiş, girebilmiş yığınla Hıristiyanın, ellerinde olmadan onlardan etkilendiğini görüyoruz; hele engizisyonun devlet kurumu olarak kol gezdiği, Yahudilerle Mağriblilerin İspanya'dan sürülüp çıkarıldıkları bir devirde, bu Osmanlı hükümdarlarının Hıristiyanlar karşısında hiçbir hoşgörüsüzlükte bulunmadıkları unutulmamalıdır. Asya'daki Yunan Kilisesi ve daha da kalabalık olarak Ermeniler, uzun zamandan beri büyük bir zayıflığın içine de düşürülmüş olsalar, İstanbul'daki Patriklik hiçbir art niyet taşımadan Osmanlılara yaklaşabildi ve yine Osmanlılar zamanındadır ki, Patriklik Latinlerin müdahalelerine karşı ciddi biçimde korundu; artık daha az özerk halde bulunan Slav Kiliseleri üzerinde de eskisinden fazla bir etki elde etti. Devşirme kurumuna, Müslüman kolonilerin yetiştirilmelerine ve kimi yerli grupların Müslümanlığı kabul etmelerine karşın Balkanlar'daki çoğunluğun Hıristiyan olarak kalmasını önleyecek hiçbir şey yapılmamıştır. Osmanlıların siyasal fethi, dinsel bir fethi de beraberinde getirmemiştir.

Arap yayılışında olanların tersine bir durumdur bu.

Osmanlı uygarlığının görünümleri

Latinlerin siyasal egemenliklerinin ve yolsuz ayrıcalıkların hasmı olan Osmanlılar, Müslüman olmayan tacirlerin varlığını kabul ediyorlardı; tek koşul, etkinliklerinin denetlenmesi ve vergi vermeleriydi. Floransalıları, Venediklilerle Cenevizleri arka sıraya atan olanaklardan yararlanmaları öyle uzun sürmedi; Venediklilerle Cenevizlerin Türklere karşı politikaları durumlarını tehlikeye sokmuştu. Ne var ki, Venedikliler de sonradan,

yitirdiklerinin büyük bir bölümünü yeniden elde edeceklerdir. Böylece, ticari etkinlik Osmanlı İmparatorluğu'nda yavaşlamış görünmüyor. İstanbul Slavların ve Müslümanların, bu arada İspanya Yahudilerinin ve Ermenilerin doluşmalarıyla çabucak kalabalıklaştı; saray ise, lüks ticareti için Bizans sarayından çok daha önemli bir alıcıydı. Gezginler, Bizans korporasyonlarının bir engelle karşılaşmadan Müslüman korporasyonlara dönüştükleri etkin bir kentin tablosunu çiziyorlar bize.

Başlangıçtaki yontulmamışlıktan şimdi hayli uzakta olan Osmanlılar, önderlikleri altında, fethedilmiş bütün ülkelerin uygarlıklarının açılıp serpilmesine kapıları açmışlardır. Gemistos Plethon İstanbul'da yaşadı ve Phrantzes, Dukas ve Khalkokondiles "Roma" İmparatorluğu'ndan "Rum" İmparatorluğu'na geçişi anlatan eserlerini, Latin egemenliğindeki ülkelere (Lesbos, Korfu, Girit) gidip yazdılarsa da Kritovulos, II. Mehmed'e ayırdığı biyografisini gelip ona sunmakta duraksamadı. Yine Fatih'in hizmetine girmiş İtalyanlar görüyoruz; örneğin bir Gentile Bellini, gelir yeni Konstantinopolis'in günlük yaşamından tablolar bırakır bize, ayrıca Fatih Sultan Mehmed'in en ünlü portresi de onun fırçasından çıkmadır.

Bir Osmanlı uygarlığı vardır şimdi: Bu uygarlık, eski Selçuklu başkenti Konya'nın sahipleri Karamanoğulları Beyliği'nde, Kastamonu Beyliği'nde ve Akkoyunlularda açılıp gelişmiş olan değerleri tek bir potada eritmektedir. Bu uygarlıkta kültür, Arap ve İran geleneğine alabildiğine bağlı kalmaktadır; çünkü ilahiyatçılar ve hukukçular düşüncelerini *Kuran*'ın dilinde dile getirir ve mistikler, şairler ve her türden anlatıcılar sık sık Farsçadan yararlanırlarken, Türk edebiyatı özellikle çevirilerle yetinmektedir. Bu edebiyat, mistik ya da İran'ın, bazen de Arapların epik temalarını geliştirir ve –yurttaşlarından çoğunun anlamaması bahasına– Türkçe yazdıklarını Farsça düşünmeye kendini vermiş okumuşlara ulaşır. Aslında hâlâ yolunu aramaktadır bu edebiyat, Orta Asya'nın benzer kültürleriyle temasını da sürdürerek; ne var ki, bilgince çeviriler dışında nazımda ya da 15. yüzyıldan başlayarak nesir alanındaki eserlerin yekûnu daha şimdiden büyüktür ve doğrudan doğruya halkın anlayacağı şeylerdir. Bu arada, Türkçeyi Farsçadan iyi bilen hükümdarlardan bahsetmek istemiyoruz. 14. yüzyılda yaşamış Nesimi ve Ahmedi gibi büyük şairlerin eserine, 15. yüzyılda, Türk geçmişi için tutkulu bir ilgi eklenir; daha önce yazılmış İran tarihlerinin

çevirilerinden, Türkçede bir Osmanlı tarihinin kaleme alınmasından, son olarak da halk geleneklerinin ve Oğuzlarla ilgili olup ozanların uzun zamandan beri şakıdıkları eski efsanelerin yazıya dökülmesinden anlıyoruz bunu. Doğu'nun çeşitli Hıristiyan ve Müslüman ülkelerinin katkılarını bir araya getirip birleştiren gölge tiyatrosu da gelir, Türkler arasında yerleşir ve bizi bugün de güldüren, o baştan aşağıya mizah dolu ünlü Karagöz tipini yaratır.

Büyük cami ve medrese kurucuları olan Osmanlılar, mimarlıkta da üstünlüklerini ortaya koyarlar; bu alanda Selçuklu ve Moğol Küçük Asya'sının önceki sanatını büyük bir beğeniyle geliştirirler. 15. yüzyılın başlarından başlayarak, Bursa'daki *Yeşil Cami* ile gerçek bir sanat mücevheri yaratırlar. Seramik, onların henüz başlarındaki sanatlarının temel alanlarından biridir; Rumlar, Ermeniler, Türkler ve İranlılar da bir yandan "Doğu halıları" dokumaktadır onlar için.

Konstantinopolis'in fethiyle yalnızca iradeler ve araçlar genişlemekle kalmaz; yalnızca Asya'nın etkileri gelip yerli ustaların teknik geleneklerine karışmakla kalmaz –bu yerli ustalardan Rum Kristobulos, sultanların hizmetine girerek Sinan'ın öncüsü olur, Sinan'sa, bilindiği gibi, gelecek yüzyılda en büyük Osmanlı mimarı olacaktır– II. Mehmed, kendisinden sonra gelenler ve onların yüksek mevkilerdeki görevlileri, İstanbul'u İslamın, görkem bakımından Bizans'ın Konstantinopolis'ini gölgede bırakan bir başkent haline getirmeye adarlar kendilerini. Ayasofya'yı, mozaiklerini alçıyla sıvayarak, camiye dönüştürmekle yetinmezler; yeni, aynı zamanda dev camiler yükseltmek isterler. Kubbe sanatının unutulmadığını tanıtlamak arzusundadırlar. Doğu Hıristiyan kiliselerinin çoğunun sıradan görünüşüyle çelişen o zarif minareler başlar göğe doğru yükselmeye. Bu dev yapılara giden yolu da *Fatih Camisi* açar. Haliç'teki bir rıhtıma yanaşan yolcuların, hele bir sabah sisi içindeki hayaliyle bugün de hayranlığını toplar bu eser. Kuşkusuz, doğal koşulları bulunmadığı ve o sıralarda –İran dışında– bazı ülkelerde başarı sağlayan bağnaz bir İslam yorumu yüzünden Osmanlı sanatında resim yoktur, nasıl ki bilimi de edebiyatından yoksundur henüz. Bununla beraber, ilk Rönesans'ın Avrupalıları Osmanlı ülkesine ayak bastıklarında hiç de bir başka çağın dünyasına girdikleri izlenimi içinde değildirler.

Bu çağ, kendi çağlarıdır aynı zamanda.

15. yüzyılın sonunda bütün Ortodoks Doğu'da, Osmanlı fethiyle düşmemiş tek bir güç vardı kalan: Moskova Rusyası.

Yükselişinden parlak geleceği de okunuyordu.

Moğol istilasının sarsıntısı bütün sertliğiyle orada da duyulmuştu; bu istila, fazla olarak, Rusya'yı daha önce yöneldiği gelişmeden de saptırmıştı. Alabildiğine sarsılmış Kiev Rusyası kesinlikle çökmüştü. O tarihlerden başlayarak, ülkenin batıdaki sınırları Katolik devletlerin yörüngesine girer; –Polonya, arkasından Litvanya– ya da Hansa, Alman ticaretinin etkisine bağlanırken, halkın büyük bölümü Orta Rusya'nın ormanlık bölgesine çekilir. Aslında bu bölgenin kolonileştirilmesine daha önceden başlanmıştı. Hayli kısıtlı olan dışarıyla ilişkileri de Aşağı Volga'ya ve Asya'ya doğru kurulmaya başlar; bu ilişkilerde artık doğrudan doğruya teması olmadığı Bizans arka plana düşmüştür.

Moğollar gerçi ülkeye bir vergi dayatmışlardı; ne var ki, kendi oturdukları yerlerden pek farklı olan bu uçsuz bucaksız nemli ormanlar diyarına, vahim bir başkaldırı olduğunda müdahale ederlerdi ancak. Böylece, bu yeni Rusya'nın prenslikleri, güneyde ve güneybatıdaki gelişmelerden farklı olarak, geçmişle bağlarını kökten koparmadan, özerk bir yaşam sürerler. Kuşkusuz, birbirine rakip prensliklerdir bunlar; o kadar ki, kendi aralarındaki mücadelelerde bazen Moğollara bazen de Polonyalılara ve Litvanyalılara çağrıda bulunurlar. Ancak, Moğollar bu kez politikalarından ayrılarak, bu parçalanışı desteklemeyi istemezler. Onlara daha yalın gelen çözüm şudur: Prenslerden birini ülkenin bütünü için bir vekil olarak atamak; vergiyi kendi adlarına o toplayıp ödeyecektir ve karşılığında da rakiplerine karşı mücadelede kendisine destek olunacak, bağlılığı da böyle sağlanacaktır. Moskova prensleri başlarda, en güçlüleri, toprakları da en geniş olanı olmadıkları halde beceriklilik gösterip Moğolların temsilcisi olarak tanıttılar kendilerini; güçler dengesi değiştiğinde, Moğollar sayesinde kazandıkları araçlara dayanarak, yine Moğollara karşı mücadele edeceklerdi. Rusya topraklarında derleniş toparlanış böyle oldu; bazen Fransa'daki Capet'ler dönemine benzetilir ki bu, bir dereceye kadar doğrudur da. Bir kez daha, bir yabancı egemenlik Rus halkına, yoksun olduğu siyasal birliği sağlıyordu; ne var ki, yeni olan, bir Rus rejimi, Moskova prensleri yararına olmuş olmasıydı bunun.

Bu Rusya, o tarihlerden başlayarak tüm Doğu Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, feodal bir topluma ve bir senyörlük ekonomisine doğru gelişecektir. Ancak, başka yerlerdekinden farklı olarak, gelişme, merkezi bir iktidarın gelişmesini ya da süresini engellemek yerine, böyle bir iktidara koşut ve onun tamamlayıcısı olacaktır.

Konu önemlidir, üstünde durmak gerekir.

Rus köy ortakçılığı uzun zamandan beri, toprakların özel mülkiyete geçmesi ve kilisenin sahip olduğu ya da laik büyük mülkiyetin ortaya çıkmasıyla çözülmeye başlamıştı. İnsanların tek başına eseri olmayan, yeni toprakların tarıma kazandırılması bu süreci hızlandırmıştı; Moğolların mali istekleri de rol oynuyordu bunda. Rus köylüsü, ağır ağır ama geriye dönmeden, doğrudan kendileri isteyerek ya da zorla yapılmış mülkiyet devirleriyle, boyarların ve kilisenin bağımlılığı altına girdi; boyarlarla kilisenin elindeki topraklar da (*votchina*), Batı'da Karolenjler zamanında uygulanmış olandan pek farklı bulunmayan bir günlük geçim ekonomisine göre örgütlendi. Merkezi Rusya'da ticaret ve kent yaşamı Kiev Rusyası'na oranla pek geri olduğu için, toprak en temel gereksinmelerine yanıt veriyordu. Bir tek tuz ticaretiydi halkın bütününü ilgilendiren; halkınsa, buna karşılık, ne Moğollara ödenen vergiden ne de yabancı tacirlere satılan ve yalnızca büyük toprak sahiplerinin yararlandıkları kürk ticaretinden bir çıkarı vardı. Kentlere gelince, sadece tarım pazarları ya da siyasal ve askeri merkezler bulunuyordu; bir tek istisnası vardı bunun ve pek önemlidir: Novgorod. Bu kentin Baltık'la ve Hansa ile yaptığı ticaret, Karadeniz üzerinde bir Ceneviz iskelesi olan Kefe'nin yaptığıyla başa baş gidiyordu. Ne var ki bu ticaret, Novgorod'da zanaatı, özellikle maden işçiliğini geliştirir ve Batı kentlerinde olduğu gibi sosyal uyuşmazlıklara yol açarken, tuhaf bir durumu da vardır bu kentin: Gerçekten Novgorod'da büyük ticaret hemen hemen bütünüyle Alman tacirlerin ellerindedir ve yerli bir ticaret burjuvazisinin oluştuğu da görülmektedir. Böylece Novgorod'da, kentteki burjuva ileri gelenlerine karşı olmaktan çok, boyarlara karşı başkaldırmaktadır hoşnutsuz esnaf. O zaman da Rusya, bütün öteki Slav halklar gibi, bir gecikmenin acısını çekmektedir: Ticaretinin tekeli Batılı tacirlerin elindedir; yerli bir burjuvazinin olmayışından kaynaklanmaktadır bu ve daha doğrusu, yerli burjuva henüz çocukluk çağını yaşamaktadır.

Bu malikâne ekonomisinin desteğiyle Moskova monarşisi, Rus toplumunu feodal diyebileceğimiz bir rejim içinde topluyordu ağır ağır. Bir yandan, toprakların genişlemesiyle güçlenmiş olarak o zamana değin özerk kalmış prensleri vasallığı altına sokuyordu. Öte yandan, prens kendine hizmet edenlere geniş topraklarından, Osmanlı timarına pek benzer biçimde, *pomiestie* adı altında parçalar dağıtıyordu: Bu dağıtım, ondan yararlananlara devlet haklarını veriyordu, ne var ki miras yoluyla geçmediği gibi geri de alınabiliyordu; bunun gibi, kentlerin başına, halk üzerinde geniş yetkilerle donatarak yerleştirdiği yöneticiler kendi emrindeki görevliler olarak kalıyorlardı. Önce bu toprakların genişliği ve Moğolların desteği, sonra Moskova prensinin 15. yüzyılda onlara karşı ya da Novgorod'un Polonyalılara gülümseyen boyarlarına karşı giriştiği mücadele için gerekli tutarlılık, son olarak da aşağı halk tabakalarının desteğiyle Moskova monarşisi, bir görevliler aristokrasisi oluşturdu; bu aristokrasiye dayanarak, eski boyar soylularıyla denkleşecek, arkasından da –çok geçmeden– savaşacak ve alt edecektir onları.

Bütün bu değişikliklerden Rus köylüsü yararlanamadı pek; çünkü *pomiestie*'nin iktisadi yapısı, boyarların mülkiyetine benziyordu. Oysa nüfus sayısındaki yetersizlik karşısında senyör, ne olursa olsun, kendisine değişmez bir el emeği sağlamak zorundaydı. O zamana değin köylüler, efendilerine gitgide daha sıkı bağımlı hale gelseler de hukuken ya da fiilen bulundukları toprağı değiştirme olanağını korumuşlardı. Ne var ki, böylesi yer değiştirmeleri yasaklayacak senyörler arası bir dayanışmayı yaratmak gerekiyordu artık. Siyasal iktidarın tek bir noktada toplanması ve güçlenişi, köylüyü bir yurtluğa bağlamayı tasarlayıp düşünmenin de kapısını açıyordu: Bu, kesin olarak ancak 17. yüzyılda gerçekleştirilecektir; ne var ki, bu amaca dönük ilk önlemlerse 15. yüzyılın sonlarından başlanarak alınır. Böylece Rusya'da, aynı anda olmak üzere, pek katı bir senyörlük rejimi ve sert bir monarşi güçleniyordu; bu monarşi, köylülere karşı bir sınıfın sosyal egemenliğini destekliyor ve karşılığında da yine aynı sınıfın kendisine bağlılığını sağlıyordu. Osmanlı rejimiyle benzerlik pek çarpıcıdır: Rusya'da devlet, Osmanlı rejimindeki kadar sert bir denetim kurabilecek denli sağlam olmasa ve böylece *pomiestie*'yi elinde bulunduranın yetkileri bir timar sahibinin yetkilerinden daha geniş olsa da bu benzer-

lik çarpıcıdır. Kuşkusuz, Bizans da *pronoia*'yı kurarken, buna benzer bir sistem düşünüyordu; ne var ki, devletin zayıflaması sonucu, sistem kendine karşı işlemeye başlamıştı sonunda.

Böylece, 15. yüzyılın ikinci yarısında, Moğolları ve Litvanyalıları yenen sert ve korkunç III. İvan güçlü bir monarşinin başına geçti. "Bütün Rusların prensi" diye adlandırılan ve 14. yüzyıldan başlayarak Moskova'da oturan hükümdarın yanında bir patrik vardır: Bu patriği seçmek için Konstantinopolis'in elinde hiçbir araç yoktur artık ve kendisini en has "Ortodoks" olarak sunabilmektedir; o kadar ki, Rum Kilisesi bazen Latinlerle görüşmelere bile girişmektedir bu yüzden. Ve Moskova, dış dünyayla ilişkiler kurmanın arkasındadır; çünkü Moğol egemenliği, onu sefaleti içine hapsetmiş ve uzun zaman birkaç eserden başkasını okutmamıştır ona: Dinsel eserlerin yanı sıra bazı tarihsel ya da epik öykülerdir bunlar; güncel olaylardan esinlenmişlerdir gerçi ama Rus toplumuna bağlılığın heyecanını görürüz onlarda. Oysa şimdi, her yöne yolculuğa çıkan gezginler vardır: Hint'e (*Nikitin'in öyküsü*), Konstantinopolis'e ya da İtalya'ya. III. İvan, yeni gücüne değer bir kent yapmak istemektedir başkentini; bu amaçla da eserleri daha önce Polonya'da, Macaristan'da ya da Kırım'da bilinen Kuzey İtalya mimarlarını çağırtır, onlar da gelir Moskova'daki o anıtsal üç kiliseyi, kalesi Kremlin'in süslediği sarayı yükseltirler. Bu yabancı sanatçılar, her şeye karşın hükümdarın talimatları karşısında eğilir, yerli ya da –hâlâ egemen– Bizans geleneklerine saygı duyarlar; bu yerli gelenekler aynı anda, ikona resminde ve kutsal olan ya da olmayan elyazmalarının süslenmesinde kendilerini ortaya koyar, gelişirler. Son olarak, bir bölüm ruhban arasında Grek ya da İtalyan hümanistlerinin kutsal metinlerin eleştirisine giriştikleri aynı dönemde, en temel Hıristiyan kitaplarının eski Sloven çevirilerini gözden geçirip düzeltme gereksinmesi duyulur; bu çalışma, aleyhte bazı yankılara yol açarsa da III. İvan destekler ve 16. yüzyılda da sürecektir bu.

Osmanlı ilerleyişine karşı Rusya'nın, Hıristiyanlığın şampiyonu olarak şimdi oynamaya başlayabileceği yeni rolün bilincine, daha o sıralarda Kardinal Bessarion varır; "bütün Rusların prensi"nin, Palaiologosların mirasçısı bir prensesle evliliği için aracı olur. III. İvan, bu prensesin kişiliğinde, Bizans'ın manevi mirasına taliptir böylece; kardinal öyle der: "İkinci Roma çökmüştür, bir üçüncü Roma yükselmektedir şimdi, Moskova'dır

o da." Ancak, tarihin akışını fazla hızlandırmış olma izlenimi bırakmamak için ekleyelim: Rusya'nın gerçek anlamda Avrupalı bir güç haline gelmesi, gelebilmesi için daha iki yüzyılın geçmesi gerekmektedir. Ne var ki, III. İvan'ın hükümdarlığından başlayarak, bir şeyin de temellerini kesin olarak atmıştır Rusya.

Neyin?

Gelecekteki büyüklüğünün!

BÖLÜM III

AVRUPA'DA YENİ GELİŞMELER (15. YÜZYIL)

Batılı insanlar, o çetin 14. ve 15. yüzyıllar boyunca sorularına bıkıp usanmadan aradıkları yanıtları sonunda bulmuşa benzerler. 15. yüzyılın son on yılları, tutarlılığını ve birliğini yeniden bulmuş, öğelerin her birine belli bir yer ayırıp vermiş ve zenginleşme ve genişlemenin aydınlık ufuklarının farkına varmış bir uygarlığın görünümünü ortaya koyarlar. Güçlenmiş devlet, görevinin bilincine varmıştır; toplum, hiyerarşisini yenileştirip gençleştirmiştir; ekonomi, kamu düzeninin yeniden kurulmasıyla ve mahreçlerin genişlemesiyle canlanmıştır; basımcılığın bulunması insanlara yeni olanaklar sağlamaktadır. Uzun bir karışıklık döneminin ertesinde Batılı toplumlar, hem kendilerine güvenle bakmaktadırlar hem de güzelliğe ve geleceğe doğru yeni bir atılım için ortaya çıkardıkları araçlara güven duymaktadırlar.

Çetin yüzyılların sertliğini Avrupa'nın tüm bölgeleri aynı derecede tanımadı; bütün bu sertliğin acısını çekenler de aynı anda sıyrılmadılar bundan. İtalya'da Rönesans'ın erkenden başlaması yadsınamaz gerçi; ama savaşın sıkıntılarından yakasını sıyırır sıyırmaz, Fransa'nın hızla kalkındığı da bir gerçektir; onu yakından, IV. Edward'ın ve Tudorların İngiltere'siyle, Katolik kralların İspanya'sı izleyecektir. Orta ve Doğu Avrupa uluslarınınsa, bir ölçüde Osmanlı yayılışıyla tehdit edildikleri için, dengelerini bulmaları daha ağır olur. Bununla beraber, her yanda sorunlar birbirine benzer terimlerle ortaya konmaktadır; uygarlık aynı çizgilere sahiptir ve eski Hıristiyanlık genç Avrupa'da varlığını sürdürmektedir. Ne olursa olsun, Rönesans toplumlarının yapıları ete kemiğe bürünmüştür daha şimdiden.

MODERN DEVLETİN DOĞUŞU

Batı'da modern devletin doğuşunda önce şu önemli olay vardı: Toprakların ve politikanın tek elde toplanması. Gerçekten, hanedan çekişmelerinin altında saklı bulunan birlik eğilimi, bu çekişmeler dindiğinde sonuçlarını ortaya koydu.

Neydi o sonuçlar?

Tam anlamıyla olmasa da İtalya'da Lodi Barışı (1454) ile "İtalya Birliği"nin (1455) oluşmasından sonra iyi kötü bir denge kurulmuştur. Küçük prensliklerin ve kentlerin zararına olmuştur bu: Bir yandan Milano dukalığı ile Venedik cumhuriyeti, öte yandan Napoli krallığı, Floransa ve Siena cumhuriyetleriyle kilise devletini kuşatarak birbirlerini dengelemektedirler. İç tutarlılığı olmayan, dayanıksız ve başsız bir federasyondur bu; insanların iradesinden çok olayların zoruyla sürmektedir ve içindeki her devlet, özellikle ilk ikisi, özerk bir yaşam gütmekte ve komşusuna meydan okumakta ya da omuz vermektedir ona.

Birleşik bir ülke yaratmak, İtalya'daki derme çatmalığa karşın öteki üç monarşide, Fransa'da, İngiltere'de ve İspanya'da yolunda gitmektedir. Yürekli Charles'ın kendi topraklarını genişletme girişimi boşunadır. Her üç krallıkta da bazen evlilikler yoluyla topraklar birleştirilmekte, eski haslar ülkeye katılmaktadır. Kastilyalı Isabel'in Aragón'lu Fernando'yla evlenmesi, İspanya'daki iki önemli krallık arasında kişisel bir bağ yaratır; bir birleşmenin temelleri atılmıştır aslında ve Gırnata emirliğinin fethi (1492) bunu taçlandıracaktır. İngiltere'de de monarşi sağlam bir tabana yerleşmektedir: Henry Tudor'un gelişiyle siyasal yırtılışlar sona ermiş, Galler sorunu çözülmüş (1535), bazı katılışlarla yeni monarşi güçlenmiştir. Bretanya ile Fransa'nın birleşmesinin yolu da bir evlenme dolayısıyla (1491) açılmıştır. Fransa krallığı, tek güçlü devletidir Avrupa'nın. Vaktiyle dağıtılmış haslardan – gerçekten güçlü– Bourbon ile Orléans ve Angouléme kalmıştır; ancak, taca o denli yakındırlar ki, yirmi yıl geçmeden onlar da bağlanacaktır.

Derecesi ülkeden ülkeye değişmekle beraber monarşik otorite, kendisine daha da güvenmiş olarak, daha sağlam bir örgüte dayanmakta ve etkisini yukardan aşağıya gitgide dallanıp budaklanan bir idare makinesi marifetiyle ortaya koymaktadır. Bu konuda da Fransa, İngiltere ve İspanya yolu açmışlardır. İktidarın tanrısal bir kaynağı olduğuna inanma geleneği, Fransa'da VII. Charles'ın taç giyişinden beri kutsanmış krala artan bir saygınlık kazandırmıştır, çünkü devlet mistiğini desteklemiştir; İtalya'da ise, eski Roma'nın anısı edebiyat ve sanatı koruyup gözeten prenslerin ününü güçlendirmektedir. Aynı zamanda her krallıkta, hükümdarın konseyi gitgide artan bir önem kazanmakta, hükümeti yönlendirmekte, devlet genişledikçe, giderek yeni görevler üstlenmek üzere uzmanlaştıkça etkisini yaymaktadır.

Savaş gerekleri, Fransa'da VII. Charles ile Yürekli Charles'ı monarşik ordular yaratmaya götürmüştü. XI. Louis topçu sınıfını geliştirerek bu örneği sürdürdü. Gırnata'yı fetheden İspanya ordusu da örgütlenişinde, Pireneler ötesindeki modele uydu. Bunlar olurken, olağanüstü kaynaklara başvurma âdet hükmüne gelmiştir artık. Ve monarşiler içinde, yine Fransa'da, vergi olağan bir kurum haline getirilir. Her yıl maliyenin genel durumu saptanmakta ve vergi salınması da zincirleme bir usule göre olmaktadır. Ayrıca tuz vergisi vardır; ticaret eşyasının alım satımı ve taşınması üstüne de vergi konmuştur. Ve bütün bunların toplanması Fransa ve İspanya'da krallık görevlilerinin denetimine ve yargılamasına tâbidir.

Böylece, devlet ağırlığını her yere koymaktadır.

Bir eli de adalettedir devletin. Bu konuda köklü değişikliklere gidilmemiş de olsa, kralın adamları eskisinden daha sık müdahale etmektedir; yargılanacak olanlar için adaleti birbirine yaklaştırmak amacıyla yargıçlar sürekli denetim altındadır. Gerçi İngiltere'de VII. Henry denenmiş kurumları donmuşluklarından kurtarmaktan başka bir şey yapmamıştır; ama Fransa'da, 1454 yılında yayımlanan nizamnameyle, modern adli örgütlenişin ilk anıtı dikilir: Hem adliye idari bir statüye kavuşturulmakta hem de yargılama usulünün bazı kuralları saptanmaktadır; onu bazı yerel sözlü kuralların yazıya geçirilmesi izler ve Paris Nizamnamesi'nin uygulama alanı genişletilir. Bütün bunlar, hukukun birleştirilmesine doğru atılmış adımlardır.

İspanya'da da aynı doğrultuda gelişmeler vardır.

Devlet böylece bütün sosyal kesimlere otoritesini dayatmakta ya da kabul ettirmektedir. Bu otorite önce feodal soylular üzerinde etkisini gösterir: Soylular hükümdarın iradesine göre hareket etmektedir artık ve zaten iktisadi gelişmelerden alabildiğine zayıf düşmüşlerdir. Ruhban da başını eğmiş, otoritenin çarklarından biri oluyordu. Sens Konsili toplanırken, krallık iktidarı Fransa'da kilise reformunu ele alıyordu. Özetle, din işleri devlet işleri olmuştur.

Monarşiye, bu ilerleyişinde yardım eden kimdir?

Doğrudan doğruya burjuvazi! Aslında monarşik otorite, kentler üzerinde vesayetini kurmasa ve burjuvazinin de desteğini görmese, böylesi hızlı bir gelişme gösteremezdi. Zaten en gayretli yardımcılarını da burjuvazi vermektedir krala. Monarşinin hükümetleriyle burjuvazi arasındaki bu –hemen

hemen– genel anlaşmayla, iktidar ile yeni siyasal yapı arasında da bir denge kurulmuşa benzer. Bu bakımdan İngiltere otorite ile özgürlüğün uzlaşmasını pek güzel gerçekleştirmiştir. Kıta Avrupası'nda ise, Fransa kralının otoritesi İngiltere'deki rakibine oranla en az tartışılır olanı, en etkili olanıdır. Öyle de olsa, ne Fransa'da ne İspanya'da ne de İtalya'da hükümdarın otoritesi "mutlak"tır. Modern mutlakiyet henüz uygulamaya geçmemiştir; öyle olduğu için de "prens" iktidarını sürdürmek için hileli yollara başvurmak zorundadır.

Onların neler olduğunu ise az sonra Machiavelli anlatacaktır bize.

İKTİSADİ DEĞİŞİKLİKLER

Avrupa, 15. yüzyılın ikinci yarısında nüfusça, iktisadi ve sosyal bakımdan bir yenilik dönemine girmişe benzer. Kısmi de olsa, geçmiş yüzyılların uzayıp giden durgunluğuna zıt düşen bir gelişmedir bu.

Başta nüfusta bir çoğalış eğilimi görüyoruz. Ağır ağır da yürüse, bunu doğrulayan belirtiler vardır. Yüzyılın sonunda Fransa Batı'nın en kalabalık ülkesi olarak bilinir. Böylesi bir gelişme, İspanya'sı, Portekiz'i, İtalya'sı, İsviçre'si, Nederland'ı ve son olarak İngiltere'siyle ve her birinde değişik ölçülerde olmak üzere öteki Avrupa ülkeleri için de söz konusudur.

O yüzyıllarda yaşamış bir yazarın deyişiyle, "insanlarla beraber mallar, gelir ve zenginlik de artmaktadır". Gerçekten, 16. yüzyıl ekonomisinin niteliklerini haber veren yeni çizgiler görüyoruz: Üretimin artması, alışverişin hızlanışı, ulusal ekonomi eğilimleriyle yan yana –aykırı gelecek– dış pazarları kendine çekme eğilimi. Para ve kredi araçları, gelişmeyi hâlâ kösteklese de o zamana değin hayli bölgesel kalmış olan ekonomi etki alanını genişletir. Siyasal olayların iktisadi etkenler önünde silinen baskısı da ticari alışveriş bakımından Avrupa'ya birliğini verme yönündedir.

Fransa'da tarıma toprak kazanma, yeni boyutlar edinmiştir; ikide bir toprakta kiralar artmakta, tarım toprağının fiyatı yükselmektedir. Üretimin niteliğinde de düzelme vardır ve has buğday bazı yerlerde çavdarın yerini almıştır. Toprağın sahipleri olan zengin tacirler, kafalarını topraktan gelecek verime takmışlardır. Topraktan en iyi kâr sağlamayı düşünen yalnızca

kimi Fransız ve İtalyan burjuvaları değildir; İngiliz yün tacirleri de tahıl topraklarının aleyhinde de olsa, koyun yetiştirmeye hız vermişlerdir. Bütün bunlar, topraktan yararlanmada –gelişkin bir iki yerde, özellikle Paris yakınlarında madenciliğin gelişmesiyle, "baştan aşağıya demirden" bir sabanın kullanılması dışında– büyük teknik ilerlemeler olmadan gerçekleşmektedir.

Satış kaygısı teknik ilerlemeleri de kamçıladığından, sınai üretim daha hızla gelişmektedir. Üretimi kolay ve daha az pahalıya mal olan hafif dokumalar revaçtadır. Bu yolla elde edilen Flaman ve Alman meta ve sermayesi, çok geçmeden Atlantik ticaretini destekleyecektir. Bununla beraber, büyük yenilik, 1460 yılından başlayarak, özellikle Orta Avrupa'da olmak üzere maden işletmeciliğindeki ani atılımdır. Bu alanda teknik bilim düzeyi yükselmiştir. Toprağı delmede, yukarıya çekmede ve havalandırmada pek yetkin yöntemlerin bulunması Saksonya, Bohemya ve Macaristan'daki madenlerin işletilmesine, 600 ayak derinliğe inecek kadar olanak sağlar; su gücünün daha da yaygın kullanımı körük ve çekiçlerin gücünü öylesine artırır ki demirhaneler dağlık bölgelerden ovalara doğru inmeye başlar. 10 ayak boyundaki ilk yüksek fırınlar eski dökümhanelerin üretim gücünü üç misline çıkarır. Çok geçmeden Orta Avrupa'da dört misline çıkacaktır bu. Özellikle söz konusu olan gümüştür; çünkü ekonominin ve hükümetlerin ivedi bir gereksinmesi vardır buna. Gümüş genel olarak kurşuna karıştırılıyordu; ne var ki, Saksonya'da 1450 yılına doğru her ikisini birbirinden ayırmanın yolu bulundu. Bir yandan da İngiltere'de, topraktan kömür çıkarma gelişmekte ve Kıta Avrupası'na sevk edilmektedir. Kullanımı özellikle ordu donanımı için gitgide arttığından, her yerde demir aranmaktadır.

Ekonomi alanında bir başka önemli olay da şudur: Cenevizler, Küçük Asya'nın Osmanlıların eline geçmesiyle oradaki şap ocaklarını yitirdikleri sırada Papalık topraklarında şap bulunur ve Papalık, Medicilerle ortaklaşa tüm Avrupa pazarlarında Papalık şapına tekel koymaya kalkar. Devletin ve sermayenin yeni sanayiler üzerinde gitgide artan egemenliğini göstermesi bakımından ilginçtir olay. Bütün ülkelerde hükümdar, madenler üzerinde kendi hükümdarlık haklarını belirtiyor ve bu konuda yasalar çıkarıyor; Fransa'da XI. Louis, 1471 tarihinde madenler üzerinde ilk emirnameyi yayımlar. Devletin henüz gerçek bir ekonomi politikası yoktur gerçi; ama en azından, ekonomik

etkenin gücü ve sağladığı zenginlik hakkında daha açık bir bilince varmaktadır: Daracık ülkesiyle Mediciler Floransa'sında olduğu kadar, gümrüklerinin getirdiğiyle yaşayan İngiltere'de de görüyoruz bunu. Nicholas Oresme'in uzaktan çömezi ve Colbert'in öncüsü olan XI. Louis, egemenliğinin bir aracı haline getirmek için, madeni olduğu gibi, kumaş üretimini de düzene bağlar; öyle görünüyor ki, özellikle ipek sanayisinin gelip girmesinden sonra krallığı dışarıya olan iktisadi ve mali bağımlılıklardan kurtarmanın aranışı içindedir. Gerçekten, genel olarak şu ilke kabul edilmiştir: Bir ülkenin zenginliği elindeki nakdin bolluğuyla ölçülür. Şuydu anlamı bunun: Altının nadir olduğu bir ülkede parasal rekabet ve mali ortaklıklar hükümetlere kendisini dayatır.

Hemen her ülkede paranın düzeltilmesi yolunda bir politika görüyoruz.

İktisadi bakımdan bir deflasyon devrinde paraca uzun bir enflasyon dönemi yaşadıktan sonra ve Amerika'nın değerli madenlerinin bulunmasının arifesinde Avrupa, iktisadi rönesansının yanına, paraca bir deflasyonu da getirip katıyordu; bu ise krediye ve sermaye sahiplerine başvurmayı, görülmemiş derecede zorunlu kılıyordu. Sermaye böylece buğday, şarap, tebeşir boya, safran ya da yün gibi büyük ticarete uygun ürünler üzerindeki spekülasyon yoluyla tarımdaki üretime girer; özellikle ipekte olmak üzere dokuma sanayisinde ve şap gibi ilkel maddelerde, son olarak da maden sanayisinde ağırlığı daha fazladır. Aletlerin fiyatı, düzenlemelerin önemi, el emeğinin uzmanlaşması büyük sermayelerin işin içine girmesini gerektirmektedir ki, yalnızca büyük sermayedarlar ya da dev ortaklıklar bunun tehlikesini göğüsleyebilirdi.

Mediciler firmasınınsa, kapitalizm öncesi dönemde apayrı bir yeri vardır bunlar içinde.

Uzun zamandan beri İtalyanların yapageldikleri uluslararası ticarete, gitgide artan sayıda başka tacirler de katılmaktadır şimdi. Çıkar ilişkilerinin çoğu kez ulusal ve kan bağlarına ağır bastığı bir ortamda alışveriş tekniği kendi yöntemlerini yaymakta ve düşünce düzeyinde hümanistlerin yarattığı topluluğa benzer bir topluluk yaratmaktadır; aslında her ikisi de çoğu kez aynı ailelere bağlıdır. Gemi tekniğindeki gelişmeler sayesinde, Akdeniz limanlarından Bruges'e ve Londra'ya mevsimlik seferler düzenlenmektedir; Bretonlarla İspanya Yarımadası'ndakiler,

yüzyılın sonlarında denizlerin kralları gibidir. Öyle olunca da hatlar uzamaya başlar: Atlantik'in insanları, Danimarka boğazlarının ötesine serüven aramaya çıkarlar ya da Cebelitarık'ı geçip Yakındoğu'daki Türk korsanlarına karşın Levant'taki limanlara geçerler. Böylece Okyanus, Akdeniz'in hiçbir zaman tartışılmamış üstünlüğüyle yarışmaya başlamıştır. Bunun gibi, kıtada, devletlerin yeni bir özen gösterdikleri yollar boyunca hemen her ulustan arabalar birbiriyle hız yarışına çıkmışlardır; yine bu yollar boyunca değişik vadeler taşıyan kredi senetleri dolaşmaktadır ve böylece, yazılı belgelerin alışverişi geniş ölçüde nakit darlığını gidermektedir. Deniz sigortaları da doğdukları Akdeniz limanlarından başlayarak, Batılı limanlara ulaşmıştır. Böylece, eski alışkanlıklar tarafından engellenmeden ticari işlemlerdeki uygulama yeknesaklaşmakta, alışverişlerde dayanışma örgütlenmekte, çıkarlar dünyası berraklığa kavuşmaktadır. İktisadi ulusçuluğun ve siyasal sınırların üstünde Batı gerçekten Avrupalı bir ekonomiye gözlerini açmaktadır.

Yeniden doğmakta olan uygarlığının bilincine vardığı gibi.

YENİ İNSAN VE ÖZLEMLERİ

Kutsal Kitap'taki Tekvin'i yorumlarken Pico della Mirandola bir yerde, Tanrı'ya Âdem'e hitapla şu sözleri söyletir: "Seni dünyanın merkezine yerleştirdim; orada ne oluyor bitiyor daha iyi görebilesin diye. Ne tanrısalsın sen ne de dünyasal, ne ölümlüsün ne de ölümsüz. Yozluğun içine düşüp gömülmek senin elinde, daha yüksek ya da tanrısal düzeyde yeniden doğabilirsin de. Her şey senin vereceğin karara kalmıştır." Pek parlak biçimde, insanın uygarlığın temel ölçüsü olduğunu söylemek istemektedir; çünkü insan güzele, iyiye ve gerçeğe olan özleminde, erincinin ve gelişmesinin sırrını bulmuştur.

Nasıl?

İtalyan Rönesansı'nın başlangıçları

Bir bölümüyle, yaşamın dış görünüşünde, dekordaki yeniliklerin yol açtığı psikolojik değişiklikler var: Meskende yeni bir rahatlık, bir konfor arayışı, süsleme zevki, kentçiliğin başlangıçları yaşama sevincini dile getirir. Başka yerde olduğundan çok, İtalya'da boş vakit duygusu belli eder kendini. Barışa kavuşmuş

Fransa'da, Yukarı Almanya'nın ve Nederland'ın zenginleşmiş kentlerinde ev daha zariftir ve kırsal kesimdeki şato da o savaşçı görünüşünü yitirir gitgide.

Floransa'da Medicilerin, Albertilerin, Rucellailerin, Pittilerin, Strozzilerin sarayları yükseliyordu; Venedik'te Ca d'Oro; Roma'da Venedik Sarayı'nın dışında Doria ve Capranica sarayları... 15. yüzyılın ortalarında, kentteki meskenlerde kendini gösteren yeniliğin tanıklarıdır hepsi de. Milano'daki Sforza şatosu, askeri gücü elinde tutanların kente yerleşmelerinin işaretidir. Nürnberg, Augsburg tuzu kuru tacir takımının evleriyle süsleniyordu; Gent, Bruges, Brüksel, Louvain ve Anvers'tekiler daha da zariftiler. Fransa'da kralların ve prenslerin oturdukları Nantes'taki Mehun-sur-Ye'vre ile Loire'daki şatoların duvarlarına süslü pencereler açılır, dam köşküne dönüştürülmüş eski burçlarında üstü örtülü balkonlar yapılır ya da teraslar; öte yandan, soylu kişilerin ve "soyluca yaşayan" burjuvaların kentlerdeki evleri ahşapken taşa ve tuğlaya dönüşmekte, konuk ve toplantı odaları çoğalmakta ve heykellerle süslenmektedir.

Ağır ağır yeni bir yaşama biçemi kendini belli etmektedir böylece.

Bu daha iyi bir yaşam düşü henüz halka ulaşmamıştır pek; o, dar sokaklarında ve kapalı yerlerinde topluca yaşama alışkanlığını sürdürmektedir. Papaların bazı cesur tasarılarına karşın Roma'da bile kentçilik ilk adımlarını atmaktadır henüz. Tasarlanan büyük değişikliklerde *De Architectura*'nın yazarı eski Roma'nın ünlü mimarı Vitruvius'un mimarlık ilkelerine önde gelen bir yer verilmektedir; Leon Battista Alberti *Yapı Sanatı* adlı eserinde, ilkçağ mimarlığının sırlarını açığa vurur. Ne var ki, o dev ve yüce San Pietro'nun ilk planlarını gözden geçirip yapımına başlamak için bir yarım yüzyıl beklemek gerekecektir. Kuşkusuz, Brunelleschi'nin *Santa Maria dei Fiori'nin* kubbesini yükseltirken yaptığı cesur girişim yeni bir geometri düşüncesini açığa vururken, geleceğin formüllerini de haber vermektedir. Öyle denir, o dönemde mimarlar ressamları izlemişlerdir; ressamlardır ki, ideal bir kentin çizgilerini ortaya koymuşlardır ilk kez.

İnsanın günlük yaşamına gitgide kendi boyutlarında bir çerçeve çizen Brunelleschi, Floransa Kilisesi'nden sonra Pazzi küçük kilisesini yaptı; aynı dönemde ışıldayan gotiğin ustaları,

yapıyı daha insani boyutlara indiriyorlar, ressamlar da iç dünya ile gerçeğin daha doğru gözlemlerini uzlaştırıyor ve bunu yaparken onlar da insan boyutlarında görüyorlardı. Perspektifin ve natüralizmin keşfi, renk dünyasındaki yeni buluşlar daha ince farklılıkları ortaya koyan şeyler olarak, İtalyan Rönesansı'ndaki sanatsal hümanizmayı dile getiren niteliklerdir.

Fra Angelico, Trecento'nun (14. yüzyıl) mistik geleneğini 15. yüzyılın ortasına değin uzatarak 1455 yılında ölür; ne var ki, San Marco Müzesi'ndeki *Çarmıhtan İndiriliş*'te ya da Vatikan'daki *Aziz Stephanus ve Aziz Laurentius'un Yaşamlarından Sahneler*'de dramatik yoğunluk ile tavırlarda ve peyzajdaki gerçeklik, onun gerçeklik kaygısını ortaya koyar. Onun arkasından, Giotto döneminin usullerini yenileştirmek Floransa Okulu'na düşer. Masaccio, kısa ama verimli yaşamında, örneğin *Aziz Petrus'un Vergi Ödemesi*'nde, hacimleri ortaya koymayı, doğal tavırları belirtmeyi, yaşamı dile getirmeyi başarmıştı. Aslında yol çizilmiştir; öyle olduğu için de gözlem gücü, kitleyi bölüştürüp dağıtma sanatı, gözü tabloların merkezine çekme, perspektif ve hareketin kanunlarının ustaca incelenmesinin de yardımıyla, Paolo Uccello'nun süvarisinin savaşlarını bilimin ve yaşamın şaheserleri yapıp çıkar. Aynı hareketle, Floransa'nın heykeltıraşları da mermeri ve bronzu titretirler. Ghiberti, mekânın yanılsamasında yaşamın yoğunluğunu gösterir. Ondan daha da cesur olarak Donatello, insan bedeni hakkındaki o hayranlık verici bilgisini ortaya koyar ve *Davut*'unda insanı ilk kez çıplak gösterme cesaretinde bulunur. Resim gibi heykel de portreye doğru yönelmektedir: Lucca della Robbia'da ve Verrocchio'da öyledir. O sıralarda, resim olarak portrenin ustası ise Ghirlandaio'dur.

Sanatçıyı ilgilendiren, insan, birey olarak insandır artık!

Perspektifin kanunlarından ele geçirilen, mesafe ile hacmin kanunlarıydı; 15. yüzyılın ikinci yarısında renge egemen oluş eklenir buna; sanat, portrede kazanılan başarılarla bireyselleşir; tuval üstüne resmedilmektedir daha çok, değirmi çerçeve sevilir ve yeni yağlıboya resim tekniği renk dünyasındaki sıcaklığı artırır.

İtalya'da, aydınlığı şimdi bütün yarımadaya serpen ve dışarıya karşı da örnek olan bu sanata hümanizma da esin verir ve koruyup gözetenler de yönlendirir. Simgelerini antik paganlık yenileştirse de asıl konusu, kendisini koruyan kişileri yüceltmedir, bir başka deyişle bir insandır. Sipariş sahibi, ortaçağ

resminin o ağırbaşlı ve kendi içine dönmüş tavrını terk ederek, şatafatlı giysileri içinde gösterir kendini, bazen ermişin yerini bile alır. Benozzo Gozzoli Medicileri yüceltiyordu; Pinturicchio, Siena'daki freskolarında Papa II. Pius'dan çok daha fazla Enea Silvio'yu ululaştırır; Messinalı Antonello ile, Gentile Bellini ile düşüncenin merkezine gelip oturan, rengin o kendine özgü parlaklığı içinde insandır. Öyle de olsa, yüzyılın en büyük adlarını bulmak için yine de Floransa'ya yüzümüzü çevirmemiz gerekir. Önce Botticelli, çizgilerin ve rengin uyuşumu içinde, desenin sertliğini biçimin ve ince farklılıkların zarifliğiyle birleştirir; onun *İlkbahar*'ı İtalyan Rönesansı'nın da bir simgesi değil midir? Son olarak, o büyük, o yüce Leonardo da Vinci, sanatçı, mühendis ve bilgin olarak kültürün evrenselliğini özetleyen o ansiklopedik deha, Fransa'ya kadar uzanan gezgin yaşamı ile İtalyan etkisini yayar durur. Onun için tablo, bir iç dünyanın dile getirilişidir ve o yüzden de aydınlıkla karanlığın bir arada bulunduğu bir esrarlı havaya bürünür.

İtalya, güzellik ülküsünü dile getirip formüllendirmeyi yaradılışına, antik mirasa ve sanat koruyucularına borçlu ise ve yine onlara dayanarak, güzelliğin sırlarını komşularına öğretmişse, onlar da borçlarını öderler ve dağlar ötesinden gelen bu etkileri kendi gelenekleriyle uzlaştırıp birleştirmeyi başarırlar. Aslında İtalya, Fransa ve Nederland arasındaki ilişkiler pek sıkıydı hep; ve Fransa ile Nederland'da sanatı koruyup gözetenler vardı. Kuşkusuz, 16. yüzyıldan önce mimarlık, yalnızca süsleme motiflerinde yarımadanın etkisinde, o da zayıf olarak kaldı; ancak, heykeltıraşlarla ressamlar İtalya'ya seve seve gidiyorlardı. Jean Fouquet İtalya'yı tanıyordu; Loire Vadisi'nin ortaçağ gerçekçiliğinin mirasçıları olan heykeltıraşları, yüzyılın sonunda Michel Colombe'la, uzun zamandan beri revaçta olan hareketi kattı gelişmeye. İtalyanlarla sürekli ilişki içinde bulunan "Flamanlar" da İtalya'ya seve seve gidiyorlardı; ondan etkilenirken de kişiliklerinden hiçbir şey yitirmiyorlardı. Yağlıboya resim tekniğini kim ve nasıl koydu ortaya? Van Eyck kardeşlerden bilinir bu. Ancak, öyle görünüyor ki, onlar gök mavisiyle, Doğu'dan gelen petrolü karıştırmanın sırrını buldular sadece. Aslında okullar, birbirleriyle henüz karışmadan, aynı ülküye çevirmişlerdi yüzlerini. Bir kuşak sonra, Memling'le, Gerard David'le ve Quentin Metsys'le İtalyan etkisi gerçekten gelip kök salacaktır. Bununla beraber, perspektif bilgisi, doğa-

nın resmedilişindeki gerçekçilik, renk tekniği, hatta bireye verilen yer, bütün bu nitelikler, Van Eyck'in sanatında kendilerini gösterirler. Öteki sanatlar gibi müzik de dünyaya daha somut, daha insani bir bakıştan esinlenmektedir.

İtalyan hümanizması ve ötekiler

15. yüzyılın insanları için güzelin ülküsü, duyarlığın ve gerçeğin ahenkli olarak dile getirilişinde gizliydi. Güzelin ölçüsü, insanın duyabilme yeteneğinin ölçüsünde değildir yalnızca; anlayabilme ölçüsündedir de. İnsanın duyma ve anlama yeteneği, böylece insanın yürüyüşünün, yolunun ve yönteminin sınırlarını işaret ederler. Bu yol ve yöntemlerse, gerekçelerini ilkçağda buluyorlardı; bakışlar oraya çevrilmişti; akla ve eleştiriye gitgide daha geniş yer veriliyordu artık.

15. yüzyıl, daha önceki kuşakların edebi hümanizmasını ve özengenliğini aşarak, metinlerin dış ve iç eleştirisine girişti; eskilerin düşüncesiyle olduğu kadar yazdıklarının biçimiyle de ilgilendi; son olarak, antik düşünce ile Hıristiyan düşüncenin bir bireşimini gerçekleştirmeyi denedi. Alman hümanistlerin en büyüğü olan Nikolaus von Kues, büyük bir kavrayışla öyle söylüyordu: "Her yanda, ilkçağa yüzünü çevirmiş özgür sanatların incelenmesine kendisini gitgide adamış insanlar görüyoruz; hem de alabildiğine açlıkla kendini vermiş insanlar. Yakında bir devrim bekleniyor sanki."

Bu alanda da İtalya öncülük yaptı. Ne var ki, bu kez üniversitelerden gelmedi girişim; hümanizmanın ocakları, sanat ve edebiyatı koruyan kişiler ve çevreler oldular. Hemen hemen aynı anda, 1463-1464 yıllarına doğru Roma Akademisi ile Platoncu Akademi kurulur; Papa V. Nicolaus Vatikan Kitaplığı'nı kurar ve Papa IV. Sixtus da halka açar onu; son olarak, Floransa Birliği yararına Rum Kilisesi'nin kimi aydın kişileriyle, Konstantinopolis'in düşmesinden sonra da Bizans'tan göçen aydın insanlarla ilişkiler kurulur: Bessarion, Roma Kilisesi'ne kardinal olunca, Marcienna Kitaplığı'nı kurar.

Antik edebiyatların yenilenişi ve skolastik eğitimin çöküşü, eleştiri yöntemlerinin başarıya ulaşmasında yardımcı oldu. Bu yolu açma onuru, başkalarından çok daha fazla Lorenzo della Valla'nındır. Modern filolojinin kurucusu, hümanist yorumun ve tarihsel eleştirinin yaratıcısı o oldu. Onun gramer

ve biçembilim üzerine olan eseri, Erasmus kuşağının yazma sanatı olacaktır. Hıristiyanlığın kökenleriyle ilgili belgeleri yorumcu olarak inceledi; ve bir bireşim kaygısıyla bütün sistemleri eleştirip kendisininkini de önererek, düşüncelerini ve tutumlarını gözden geçirmek zorunda bıraktı devrini. Kuşkuculuğu, daha bilimsel bir doğruluk ve daha alaylı bir dille, Ockham'lı William'ın eleştiriciliğiyle birleşiyordu. Papanın bu ahlak tanımaz sekreteri bir zevk ahlakı öneriyor ve cesur eserleriyle, Hıristiyanlıkla stoacılık arasında bir uzlaşma olasılığını ilan ediyordu.

Roma Akademisi, Valla'nın işaret ettiği anlamda çalıştı. Pomponazzi geleneksel düşüncelerin çok daha uzağına düşer: Felsefeyi dinden ayırmak düşüncesindedir; *Ruhun Ölümsüzlüğü Üstüne İnceleme* (1516) adlı eserinde akılcılığını sergiler. Tümellerin varlığını, mucizeleri ve ruhun ölümsüzlüğünü kabul etmez; din sadece bir inanç sorunudur ona göre; felsefede bilgiye ulaştıracak tek aracın akıl olduğunu öne sürer. İnanç için "doğru" ama bilim için "yanlış" şeylerin var olduğunu söyler. Böylece, inançla bilim arasında ortaya çıkan kopmayı kesinleştirir. Başkaları, özellikle Medicilerin Floransa'sında bir bireşim arayışı içindedirler: Önce Marsilio Ficino'yu görüyoruz. Hıristiyan inancına saygıyı sürdürmek istese de özellikle Yunan bilgeliği ve doğal bir din üstüne kurulu bir bireşime varır yine de; bu doğal din günah kaygısından sıyrılmıştır, huzura yönelmiştir ve İsa'nın bütün insanlık adına acı çekerek onu kurtarması düşüncesine pek az yer verir. Arkasından o harika çocuk, Pico della Mirandola, genç dehasının coşkusuyla, Hıristiyan inancını pagan ve Yahudi, Hıristiyanlıktan önceki tüm öğretilerle uzlaştırmaya verir kendini. Heterodoks bir gözüpeklik içindedir: "Bu genç belasını arıyor," der bir gün Papa VIII. Innocentius, "bir gün ateşte yakılmayı istiyor!" Bununla beraber, üstüne bireyci bir dinin kurulabileceğine inandığı bir iç dünya zenginliğine ulaşır ve çetin bir çileciliğin içinde vaktinden önce ölür gider. İnsan kişiliğini yüceltmenin hayranlık verici girişimi olarak bireşimi, yine de bir başarısızlıktır.

15. yüzyıl insanlarının yeniden buldukları bireşim düşüncesi yalnızca İtalya'da çiçeklerini vermedi. Leonardo da Vinci'nin, bazı bilimlerin sonuçlarını önceden haber veren sessiz çalışmaları, ansiklopedik zekâlarla dolu bir yüzyılı taçlandırırlar. Burada Leon Battista Alberti'nin adını bir kez daha analım.

Öyle de olsa, çağın en büyük kafalarından biri Almanya'dan çıktı: Nikolaus von Kues! İtalya'da ulaşılan bireşimler de belli bir ölçüde ona borçludurlar başarılarını. Bu büyük zekâ, zamanın bilimlerinin bütün verilerinden haberdardır; bu arada *Kutsal Kitap*'ı, eskileri, ortaçağın Kilise Babaları'nı ve mistiklerini, hatta Kabala'yı bir yana itmez; dogmanın bütün bu bilgilerin ahengi içinde uzlaştırılabileceğini düşünür. 14. yüzyılın çabalarını daha ileri götürür: Dünyanın evrenin merkezi olduğu düşüncesini reddeder; modern astronomiyi, gözlem ve matematik hesaplama üzerine kurar. Bütün bunları, çok geçmeden çömezi Regiomontanus yayıp ünlendirecektir. Ne var ki, sevmese de Ockhamcılığa da tepki gösterir; ancak, agnostikliğin ve panteizmin hemen yanı başındaki uçurumun kenarında başının dönmesinden de kurtulamaz. Öyle de olsa, bütün halinde gördüğü bir dünya hakkında matematik bilimine dayanan bir sistem kurmuştur en azından ve Tanrı üstüne mistik bir anlayışa ulaşmıştır: Bunu yaparken de bilimsel bir muhakeme ile, matematik sonsuzdan metafizik sonsuza doğru, sonunda Tanrı'nın lütfuna götüren bir yol çizmiştir kendine.

Bu yolların üzerinde Alman hümanizması, başka yerde olduğundan çok daha bilimsel bir nitelik kazandı. Güneydeki Alman kentleri, Augsburg ve özellikle Nürnberg, tacirlerinin bilim ve sanat koruyuculuğu sayesinde bilim adamlarını kendilerine çektiler: Nürnberg, Regiomontanus ve Martin Behaim'le astronomi ve coğrafyanın merkezi oldu; Augsburg'u ise Peutinger ünlendiriyordu. Bu arada, filolog Johannes von Trittenheim ile Johannes ve bir de –Kues'in bir başka çömezi olan– Rudolph Hussmann'ı unutmayalım: Rudolph Hussmann'da hem Valla'nın öğretisi hem de Ortak Yaşam Kardeşleri'nin kurduğu Hollanda Okulu'nun öğretisini yeniden buluruz; Erasmus, 1475-1485 yıllarına doğru, işte bu Hollanda Okulu'nun içinde kendini yetiştirecektir.

Fransız hümanizmasının gelenekleri daha eskiydi. 15. yüzyılın ortalarında hümanist akım kendini daha çok ortaya koyar. Sözcülerini, üniversite çevrelerinde bulur; bir Guillaume Fichet ve bir Robert Gaguin böyledir. Yüzyılın sonuna gelindikçe, gelişme de hızlanır. XI. Louis de dikkatleri bilimsel çalışmalara doğru çeker ve kitaplıklar kurdurur. Fransızların İtalya'ya yolculukları artar; İtalyanlar da Fransa'ya sık sık gelmektedir: Bir ara Pico della Mirandola da Paris'e gelir.

Kimi İtalyanlar da eski İngiliz üniversitelerine antik eserler üzerine çalışma zevkini götürür sokarlar. Aslında Fransızlar İtalyanlarda hiç bilmedikleri bir şeyi bulmuş değildirler; 14. yüzyılın sonlarından başlayarak, Petrarca'nın etkisi Fransa'da pek büyük olmuştu; Petrarca'da –aslında onun da çözemediği– bazı büyük sorunların yanıtının bulunduğuna inanılmıştı. Ne var ki, başlarda ahlakçı olarak karşılanan şairin, sonra bir edebiyatçı olduğu sonucuna varılır. Etkisi 15. yüzyılın ikinci yarısında hâlâ sürse de başka gereksinmeler içindedir. Yunanca bilgisi ve Platonculuk yayılmaktadır. Öteden beri kullanılan elkitapları, ne ilkçağ yazarlarını ne de son İtalyan yazarların eserlerini değerlendirmeye yettiğinden, metinlerin eleştirel incelenmesi için gerekli araçlara gereksinme duyulur. O yüzdendir ki o sıralarda bu amaçla yayımlanan eserler arasında Valla'nın *Aelegantiae*'sini de görürüz. İtalyan hümanizması önce yüreklendirmişti; şimdi ise, Fransız hümanizmasına bir filoloji ve biçembilimi yöntemi sunuyordu. O tarihten sonra Fransızlar ortaçağdan gelen geleneklerini sürdürerek, kendilerini salt edebi zevklere de bırakmadan, *Kutsal Kitap*'ın yorumunda ve ilahiyatta, İtalyanlardan yardım istemeksizin, kendi başlarına ilerleyeceklerdir.

İtalyanların olsun, Almanların ve Fransızların olsun, din konusundaki düşünce ve kaygıları hatırlanmazsa, onlardaki hümanizmanın aldığı yön de anlaşılmaz. Bu sorunlarla çalkalanmış birçok kuşaktan sonra onlar da yapısı değişikliğe uğramış bir dünyayı açıklamanın arayışı içindeydiler; hepsi de her zaman haber verilen, ama durmadan ertelenen din reformunu bekliyorlardı. Gerçi böylesi bir reforma gidiş tavsamıştır: Çeşitli nedenlerin yanı sıra Roma'da V. Nicolaus, II. Pius ya da IV. Sixtus gibi doğrudan doğruya hümanist Papalar vardır; hele yüzyılın sonuna doğru Aziz Petrus'un tahtında VI. Alexander Borgia gibi birinin olması, bir reformun gerçekleşmesine pek uygun değildi. Öyle de olsa, reform isteği 15. yüzyıl insanlarının derin eğilimlerinden birine yanıt vermektedir; hümanizma düşüncesiyle bırakın uyuşmaz olmayı, çoğu kez iç içedir onunla. Geçmiş yüzyılların dinsel eğilimleriyle de ilişkili olduğu için dile geliş biçimleri de çeşitli oldu.

Özetle, yeni bir insan doğmuştur.

Bu insan, her şeyi düşlemektedir ve düşlediğinin de üstesinden geleceği inancı içindedir. Çünkü koşullar din adamla-

rının, bilginlerin, siyasetçilerin, serüvencilerin, son olarak da işadamlarının önüne sonsuz ufuklar açıyordu; parlayıp yükselmenin, fethin ve çıkarın sonsuz ufuklarını...

DÜŞÜNCENİN YAYILIŞI VE DÜNYANIN TANINMASI

Bütün teknik ilerlemeler gibi, basımcılığın bulunması, bir uygarlığın dile gelişi, bir gereksinmenin gerçekleşmesi ve bir araştırmanın taçlanışıdır.

Basımcılığın doğuşu

Üniversitelerin çoğalması, kitapseverlerin zevki, hümanist eleştirinin gereksinmeleri 15. yüzyılın ortalarında kitap isteğini alabildiğine artırmıştı. Oysa elyazmaları, hammaddesi ve yazılmalarındaki ağırlık bakımından pek pahalıydı; gerçekten lüks bir nesneydi bu. Öğrencilerse, onları yaşam koşulları her yerde hayli düşük olduğu için pek sağlayamıyorlardı. Zenginlerde, özellikle de tacirlerde güzel elyazmaları elde etme, tıpkı bir mücevher gibi, bir değerli sofra takımı alma gibi, bir yatırım biçimiydi: Eşyanın dökümü yapıldığında, mobilya ve alacaklar gibi onlar da sayılırdı.

Kitap çoğaltımında ilk düşünce, 1440 yılına doğru, ağaç oyma tekniğinin sağladığı ahşap baskı usulünden yararlanma oldu. 1370 yılından başlayarak, belki Burgonya'da, bir tahta parçası üzerine kabartma halinde harfler oyulmuştu ve mürekkepleme ile sıkıştırma yoluyla bir sayfalık bir metnin çoğaltılması sağlanmıştı; buluş, din resimlerinin ve oyun kâğıtlarının kullanılmasında yayıldı. Batı'nın buna benzeyen bir yöntemle hazırlanmış Çin kâğıt parasını tanımasından –aşağı yukarı– bir yüzyıl sonra oluyordu bu. Öyle de olsa, Batı'daki buluş, hem işçilikteki ağırlığına hem de daha eğilip bükülebilen bir maddenin dökümüne çare bulunduğu gün değerlendirilebildi. Kesin gelişme çifte oldu: Elle dizilen madeni harfin bulunması; bir de sayfanın önünü arkasını basma olanağı veren hareketli tablalı basımın bulunmasıydı bunlar. Kabartma harflerin kullanılmasından sonra, oyuk bir ana kalıpta kurşun ve antimon karışımı akıtılmak yoluyla bu harfler yapıldı; böylece, basımcılığın bulunması, maden sanayisindeki genel ilerlemelere bağlı bir olaydır.

Bu birbirini izleyen gelişmeleri kime borçluyuz?

Pek de önemli değil!

Basımcılığı bulanlar arasında ilk sıra, elle dizilen harfleri bulan Haarlem'li Laurens Coster'le Johannes Gutenberg'e ait; Johannes Gutenberg, ortağı Peter Schöffer'le birlikte, Strasbourg'da bu işin üzerine eğilip incelemelerde bulundu ve Mainz'da, 1455 yılında ilk kitabın basımını gerçekleştirdi: İlginçtir, bir *Kutsal Kitap*'tır bu basılan; *42 Satırlı Kutsal Kitap* ya da Mazarin bir nüsha aldığı için *Mazarin Kutsal Kitabı* diye anılır.

Yeni tekniğin yayılışı bir gerekliliğe öylesine yanıt veriyordu ki, ilk basılı kitabın ortaya çıkışından bir on beş yıl kadar sonra bir Romalı şöyle haykırabiliyordu: "Vaktiyle 100 dukaya alınamayan eserler, şimdi olsa olsa 20 duka; bu gidişle daha yoksul olanın da bir kitaplığı olabilecek. Eskiden cilt için ödenenden daha azıyla bir kitap alınıyor!" Gerçekten de daha otuz yıl geçmeden, doğan basımcılık Batı'yı fethetti. Mainz'la Strasbourg'dan Basel'e ve Nürnberg'e, sonra da İtalya'ya geçti; Paris'te 1470 yılında kurulur ilk basımevi, arkasından hemen Lyon hareketin başına geçer ve onu öteki yerlerle üniversite kentleri izler. İspanya'da ilk kez Valencia'da ve Siracusa'da basımevi kurulur; yüzyıl bitmeden Londra da kendi basımevlerini görecektir.

Bu arada, harflerin biçimleri de değişikliğe uğrar.

Düşüncelerin bağımsızlığına kavuşmasının simgesi olan basımcılığı, kilise pek iyi karşıladı önce. 1487 yılında Augsburg piskoposu öyle yazar: "Basımcılık, bu yüzyılı gerçekten aydınlatmıştır. Kilise ona özel olarak borçludur... Bu buluş, tanrısal bilimle dolu nice kitapla donattı onu." Bu buluş sayesindedir ki *Kutsal Kitap* çeşitli dillerde olağanüstü bir yaygınlık kazanır; değiştirilmeden, olduğu gibi basılan metinlerin yanı sıra *Yoksulların Kutsal Kitabı* adıyla bir başka biçimi de vardır; ayrıca sayısız dua kitabı, bir de ilkçağla ilgili eserler ve hâlâ revaçta olan şövalye romanları basılmaktadır. Ne var ki pek çabuk, tehlikeleri de fark edilir gelişmenin; basımcılığın denetlenmesi, 1487 yılından başlayarak, Papa VIII. Innocentius'un kafasını kurcalayıp duruyordu ve 1501 yılında Papa VI. Alexander, iman konusundaki her kitabın basım iznine (*imprimatur*) tâbi olduğuna karar verir. O yıllarda bir Alman, bu kararı tersine dönebilir bir silah olarak görür; gerçeğe hizmet edebileceği gibi, yanlışın da emrinde olabilirdi.

Özetle, Reform için savaşların aracı yapılmıştı.

İktisadi, sosyal, siyasal ve düşünsel koşullar, hep bir arada olmak üzere, coğrafyada ufukların gelişmesine yol açtılar. Batı dünyası sınırlarını genişletmenin gereksinmesi içindeydi ve tam zamanında da bunun araçlarını yaratmasını bildi: Gerçek, açıklık ve kesinlik duygusuyla kamçılanmış olarak yaptı bunu; doğrudan gözleme serüven merakı da karıştı. Bir yerde, bir teknik hümanizmadan da söz edebiliriz. Bu anlayışla çağının sorunlarına bakan ve onlara bir çözüm getirmek için çabalayan insanlar arasında –belki de– en tipik örnek Portekizli Prens Henrique'dir.

Hiç yolculuğa çıkmasa da "Denizci" diye anarlar onu.

Bir gelişme ortamı bulunmadığı ve araçlar da uygun olmadığı için 14. yüzyılın başında Atlantik'e yapılan seferler sonuçsuz kaldı. Cenovalı Jacopo Doria'nın –1291 yılında– kiraladığı Vivaldi kardeşlerin iki gemisinden sonra Cebelitarık'ın ötesinde Batı'ya açılan denizciler oldu: 1310-1330 yılları arasında, yine bir Cenovalı, Lanzaretto Malocello Kanarya Adaları'na erişti; 1341 yılında, bir başka Cenova seferi Madeira'yla Kanarya Adaları'na ulaştıktan sonra Lizbon'a dönüyordu; beş yıl sonra, Jaume Ferrer Barcelona'dan yola çıkar, erişmeyi kafasına koyduğu "altın yolu"nda kaybolur gider. Sonra, hiçbir şeyden söz edilmez olur; Normanların 1370 yılına doğru Gine kıyılarındaki efsanevi yolculuklarına, o yüzyılın sonunda Sudan'ı ziyaret etmiş diye bilinen Toulouse'lu Anselme d'Ysalguier'in romanına, elde kanıt olmadığı için inanma olanağı yok. Bununla beraber, ondan önce bir Cenovalının Sahra'nın Fas sınırlarındaki Sicilmâsa'ya vardığını biliyoruz; İbn Battuta'nın 1352 yılından 1354 yılına değin Orta Nijerya bölgesini görüp tanıdığı da bir gerçek: Ne var ki, Batı henüz bundan haberdar görünmüyor o sıralarda. Hemen hepsi de Cenovalı olan bu öncülerin kafasında ağır basan düşünce, Sudan'ın altınlarına erişmektir; böylece, bütün Hıristiyan Avrupa'nın gerekliliğini duyduğu değerli maden gereksinmesine, İtalya'nın tacir kentlerinin Afrika'ya doğru açılıp kendilerine pazar arama kaygısı eklenir. Niçin Afrika'da pazar arama? Çünkü 14. yüzyılın ortalarından başlayarak Orta Asya'nın yolları kapanmıştır kendileri için.

Arkası gelmese de haritacılıkta da ilerlemelere katkısı olmuştur bu araştırmaların.

15. yüzyılın bilinen ilk gezisi, anıları toptan silinip gitmemiş olan bu seferlerden sonraya rastlar. 1402 yılında bir Norman, Jean de Béthencourt, beraberinde Fransa'nın batısındaki Saintonge kentinden Gadifer de la Salle, Kanarya Adaları'nı kolonileştirmeye kalkar; tuhaf bir girişimdir bu, çünkü iki yüz yıl sonra öteki Normanların, anayurdun kurumlarını, örflerini, tarımsal yaşam biçimlerini uzaklara götürüp yerleştirmek üzere Kanada'ya yapacakları seferi haber vermektedir. Ne var ki, sonunda başarısızlıkla biter girişim: Béthencourt haklarını Kastilya kralına devreder.

Teknik ilerlemeler ve okyanuslardaki yolculukların sorunları hakkında aydınlanma kendilerine olanak tanır tanımaz, büyük gezilerin yönetimi İspanya Yarımadası'ndaki krallıklarındır artık.

Atlantik'teki limanların gelişmesi, ne rastlantı sonucu olmuştur ne de birden. Denizlerde yüzyıllardır süren etkinlik, Vizcaya ve Guipúzcoa, Portekiz ve Endülüs'ün kıyı halklarını rastgele hazırlamıştı. Ancak, Cantabria kıyıları, balıkçılıkta ve Kuzeybatı Avrupa ile gitgide daha yoğunlaşan ticarette yeterli bir pazar bulabiliyordu hâlâ; fazla kalabalık olmayan ve –kısmi de olsa– Müslümanların elindeki Endülüs, 16. yüzyıldan önce, kendi tahıl yiyeceği için büyük kaygılar duymadı. Portekiz'in durumu ise bambaşkaydı: Doğa bakımından seçenekleri aynı çeşitliliği göstermediği için deniz, emirlerini daha fazla dayatıyordu. Buğday gereksinmesi Portekizliler Fas'ta ve Madeira'da aramak zorunda kalırlar; şeker gereksinmesi de Lusitanialıları 1404 yılına doğru şekerkamışı ekimini yenileştirmeye zorlar ve o yüzyıl içinde de Atlantik'teki takımadalara götürüp dikerler. Ağır parasal sorunlar da vardır: Kimini –özellikle soyluları– başka diyarlarda mülkler edinmeye itmekte; kimini –tacirler– de altın sağlanacak daha bereketli kaynaklara el koymaya isteklendirmektedir. Bununla beraber, öteki nedenleri de unutmamalı: Portekiz Kastilya gücü karşısındaki küçüklüğünü denizaşırı yayılışıyla dengeliyordu. Fethe, bu *reconquista* ülkesinde ülküsü hâlâ canlı olan bir Haçlı Seferi de eklenmiştir; Faslıları arkadan çevirmek, Rahip Jean'ın efsanevi ülkesine erişmek içindir ki, Afrika kıtasının çevresini gemiyle dolaşma başlar. Zaten Portekizlilerin girişimlerini, Aviz Hanedanı'nın prensleri, Denizci Henrique ile krallık naibi kardeşi Pedro da desteklemektedir. 1418 yılından beri buluşlara çıkmış olan Por-

tekiz, 1433 ile 1448 yılları arasında kesin atılımını işte bu iki prense borçludur.

Önceden düşünülmüş bir plana uymadan, ama yine de yöntemli olarak eldeki olanaklar kullanıldı ve gelecekteki gelişmelerin ana noktaları tanındı. Portekizliler, 1415 yılında Septe'yi ele geçirince, Atlantik kıyılarındaki Fas kentlerine yerleşirler. Aşağı yukarı o sıralarda, Kanarya Adaları'nda Kastilyalılarla rekabete girişirler; 1427 yılına doğru Porto-Santo ile Madeira'ya ayak basarlar, arkasından da Asor Takımadaları ile Sargasso Denizi'ni bulurlar ve böylece okyanuslardaki büyük geziler çağını açarlar. Afrika kıyılarının tanınması, Bojador Burnu'ndan (1434) Yeşil Burun'a (1444) doğru olur; Portekizliler 1443 yılında da Arguin Koyu'na yerleşirler: Tombuktu'ya dört ya da altı haftada varan bir kervan yolunun ağzıdır burası.

Tombuktu, Afrika ticaretinin merkezlerinden biriydi o sıralar; orada, Sahra tuzu karşılığında köle ve Sudan altını alıp verilirdi. Sudan altını ise, yüzyıllardan beri kervanlarla Mağrib limanlarına akıyor, oradan da Akdeniz ülkelerine yayılıyordu. Artık Portekizliler, Afrika'nın batı kıyılarında bunu kendilerine çekebileceklerdi. Portekizlilerin girişimlerini mali yönden destekleyen Cenovalılar da Afrika ticaretinin geleneksel yollarını ihmal etmediler. Onlardan biri, Antonio Malfante, 1447 yılında Sicilmâsa'dan hareket ederek çöl yollarından Tuat'a doğru yola çıkar ve pek değerli bilgilerle döner; İbn Battuta'nın bir yüzyıl önce Okyanus'la Çad arasında yerleşmiş Müslüman devletler hakkında topladığı bilgilere pek benzer bunlar. Yirmi yıl sonra, 1470'te bir Fransalı, Portinarilerin hizmetindeki Benedetto Dei, Tombuktu'ya karayolundan ulaştığını ileri sürer. Ne olursa olsun, Portekizliler tartışılmaz bir öncelikten yararlanıyorlardı. 1455 yılında Gambia'ya yerleşmelerinin arkasından, Yeşil Burun'daki adaları da alınca, hemen aynı yıl bir Papalık kararı çıkartırlar: Yalnızca Afrika açıklarındaki tüm topraklar değil, *ad indios* bulunacak bütün topraklar da onlarındır. Beş yıl sonra Gine Körfezi'nin kıyılarındadırlar; 1482 yılında, onların hem aracı ticaret merkezi, hem kaleleri olan Sao Jorge da Mina'yı kurarlar orada.

Bilimsel ve teknik ilerlemelerin desteği de olmasaydı, bu gelişme böylesi hızlı olamazdı; onları düşünsel ve iktisadi koşullar da kamçılıyordu. Bu alanda belirleyici bir rol oynayan Prens Henrique'nin eylemi, bilimsel bir yönteme dayanıyordu.

Portekizlilerin deniz bilimi uygulamaya dönüktü ve özellikle deneye dayanıyordu; Nürnberg Okulu'nun kuramlarıyla bir temas kurmamıştı henüz. Daha Prens Henrique ölmeden (1460) önce ilk deniz haritaları yapılmıştı. Astronomi gözlemleri daha da açıklık kazanmıştı: Güney Haçı denen takımyıldızı bulunur; gemilerde usturlab ve dörtlük aracı da kullanılmış olsa gerek. Gemi tekniğindeki gelişmeler de daha az önemli değildir; şimdi daha sağlam ve daha hızlıdır onlar.

Edinilen deneyim, gelişmelerin temeli olarak kalıyordu. Bir geziden ötekine rüzgârların düzeni hakkındaki bilgiler de gelişiyor ve okyanustaki en iyi yollar bulunuyordu: Afrika boyunca gemiyle yolculuk, güney doğrultusunda kolay, dönüşte ise kuzeydoğunun alize yeli ve Kanarya Adaları'nın akıntısı yüzünden güçtü; bundan kurtulmak için Portekiz denizcileri, 1440 ve 1450 yılları arasında kara kıtadan uzaklaşma cesaretini gösterdiler. Batıya doğru pek uygun rüzgârlar aramaya koyuldular; böylece yolculuklarında, hemen hemen Asorlar bölgesine değecek biçimde, geniş bir yay çiziyorlardı.

Atlantik'in ortasındaki yolculuklar, atadan kalma ölçülerin yanı sıra pusulayla saptanıp eski deniz haritaları üzerine çizilmiş mesafe tahminlerinin yetersizliğini koydu ortaya. O zaman bilim, deneyimi güçlendirerek astronomiye göre yapılacak gerçek deniz yolculuğunu ortaya çıkardı. Gözlem araçları yavaş yavaş gemilerin koşullarına uyduruldu; enlemler, yalnızca Kuzey Yıldızı'nın yüksekliğine bakarak değil, 15. yüzyılın son onyıllarından başlayarak güneşin öğle yüksekliğini gözleyerek belirlenir oldu. Ne var ki hesaplar, 13. yüzyılın *libros del Soner*'inden, 14. yüzyılın astronomi takvimlerinden çıkarılıyordu hâlâ. Ancak, ekvator bir kez aşılınca (1471) yeni hesap biçimlerine gidilmek gerekti: Kral II. Joao'nun desteklediği Yahudi ve Portekizli bilgin ve teknisyenler, yeni yükselim tabloları yapmaya başladılar. Daha aydınlık verilere dayanan gerçek bir deniz haritacılığı kuruluyordu artık.

Bütün bu ilerlemeler, ana aşamaların yolunu açtı. Santarém, Escobar, Fernao do Po, Lopo Gonçalvès 1471 yılında Gine Körfezi'ni dolaşıp araştırdılar; Diogo Cao 1483'te Kongo'yu buldu ve 1486 yılında da Güneyde 22° 10′ enlem çizgisine ulaştı. İlk yolculuğundan da Lizbon'a birkaç Kongolu siyahi getirmişti; amacı, onları vaftiz ettirip, okutup yetiştirdikten sonra misyoner olarak ülkelerine göndermekti. Aradan üç yıl geçmemişti

ki, Bartolomeu Dias, daha önceki bilgilerden yararlanarak, "Fırtınalar Burnu"nu aştı; Hint'e giden yolu açmıştı böylece. Gerçekten, yüzyılın ortalarından beri Avrupa'ya getirilen Afrika baharatı Doğu baharatının yerini alamamıştı; Doğu'ya giden yollar ise, 1475 yılı dolaylarından başlayarak araştırılıyordu. Son olarak, 1490 yılına doğru Pêro da Covilha, hiçbir zaman unutulmamış olan Etiyopya yollarına düştü ve Portekiz kralına, Diaz'ın izlediği yolun gerçekten doğru olduğunu tanıtladı. O yüzden de Lizbon'da hiç kimse, Batı'ya doğru bir yolun araştırılmasını öneren bir Cenovalıya yanıt vermedi; gerekliliğine inanılmıyordu artık. Kristof Kolomb'un tasarısı Portekiz'de palazlandı; altın ve şeker ticaretiyle ilgilenen Di Negro ve Centurio ortaklığı göndermişti bu eski dokumacıyı oraya. Gine'ye bir karavelle yaptığı yolculuk, ilk okyanus deneyimi oldu. Pierre d'Ailly'nin *Imago Mundi*'si, belki Toscanelli'nin yazışmaları coğrafya bilgisini tamamlayan şeyler oldular. Serüvenci, doğaldır ki yine güçlükle, sesine daha çok kulak veren insanları Kastilya'da buldu. Katolik krallar ve Sevilla armatörleri, Cenovalı sermayedarların da katılımıyla, girişime mali destek sağladılar. Böylece, bir Akdenizli, Vizcaya'lı denizcilerin yaptığı Atlantik tipinde gemilerle, Portekizlilerin deniz deneyimini Kastilyalıların hizmetine sokarak, bir okyanus yolculuğuna çıkıyordu. Kristof Kolomb'un yönetiminde, 3 Ağustos 1492 tarihinde Palos Limanı'ndan hareket eden bir karaka ve iki karavel, yığınla deneyimin sonucu, bütün bir kuşağın evren hakkındaki bilincinin simgesi, son olarak da Avrupa'nın artık genişleyip yayılacak olan etkinliğinin çerçevesidir aslında.

Kolomb'la dünyanın fethine çıkıyordu Batı...

KAYNAKÇA

"Yüzyılların Gerçeği ve Mirası"nın bu ikinci cildi, Edouard Perroy'nın yönetiminde yapılmış ortaçağla ilgili çalışmayı (*Histoire Générale des Civilisations*, tome III: Moyen Âge, 6e éd., Paris, 1980) temel almaktadır. Aşağıdaki kaynaklar, konuyla ilgili tamamlayıcı eserlerdir.

Abramson, M. / Gourevitch, A., / Kolesnitski, N., *Histoire du Moyen Âge*, Moscou, 1976.

Balard, M. / Genet, J.-P. / Rouche, M., *Des Barbares à la Renaissance*, Paris, 1973.

Barthold, W. / Köprülü, F., *İslam Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1972.

Berktay, Halil, *Kabileden Feodalizme*, Kaynak Yayınları, Ankara, 1983.

Bloch, Marc, *Feodal Toplum* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Savaş Yay., Ankara, 1983.

Brizon, Pierre, *Emeğin ve Emekçilerin Tarihi* (çev. Cemal Süreya), Onur Yay., Ankara, 1977.

Cahen, Claude, *L'İslam. Des origines au début de l'Empire Ottoman*, Hachette, Paris, 1995.

Durant, Will., *Histoire de la civilisation: L'Âge de la Foi*, 4 c., Genevre, 1967.

Elisseeff, D. / Elisseeff, V., *La Civilisation de la Chine classique*, Paris, Arthaud, 1981.

Elisseeff, D. / Elisseeff, V., *La Civilisation japonaise*, Paris, Arthaud, 1979.

Encyclopédie de la Pleiade, *Histoire universelle*, c. II: De *l'İslam à la Reforme*, Paris, 1982.

Folz, F. / Guillou, A. / Musset, L. / Sourdel, D., *De l'Antiquité au Monde Médiéval*, Paris, 1972.

Fossier, Robert, *Le Moyen Âge*, 3 c., Paris, 1984.

Gilson, E., *La Philosophie au Moyen Âge*, 2 c., Paris, 1976.

Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, Kaynak Yay., İstanbul, 1985.

Huizinga, Johan, *L'Automne du Moyen Âge*, 5e basım., Paris, 1980.

Lewis, Bernard, *Les Arabes dans l'histoire*, Neuchâtel, 1958.

Le Goff, Jacques, *La Civilisation de l'Occident Médiéval*, Paris, 1977.

Mantran, Robert (yönetiminde), *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (çev. Server Tanilli), 2 cilt, İstanbul, 1991-1995

Ostrogorsky, Georges, *Bizans Devleti Tarihi* (çev. Işıltan), Ankara, 1981.
Pirenne, Henri, *Histoire économique et sociale du Moyen Âge*, yeni basım, Paris, 1969.
Pirenne, Jacques, *Les grands courants de l'histoire universelle*, c. II: *De l'expansion musulmane aux traités de Westphalie*, Paris, 1950.
Portal, Roger, *Les Slaves: Peuples et nations*, Paris, 1965.
Seidler, G. L., *Bizans Siyasal Düşüncesi* (çev. Mete Tuncay), Ankara, 1980.
Sourdel, D. / Sourdel, J., *La civilisation de l'Islam classique*, Paris, Arthaud, 1968.

DİZİN

Abbas 102
Abdülmelik 102
Abdülmümin 250
Abdurrahman III 166
Abélard, Pierre 244
Aelius Gallus 80
Agapetus (Papa) 39
Aglebiler 164, 165
Ahamenişler 55, 57, 64, 80
Ahtal 99
Aix-la-Chapelle 141, 152
Ajanta 66
Akabe 80
Akitanya 22, 31, 34, 120, 131, 133, 142, 143, 147, 215, 244, 361, 373
Alanlar 283
Alarik I (Kral) 19, 22
Alarik II (Kral) 27
Alaşan 279
Albert (Saksonyalı) 358
Alberti, Leon Battista 438, 442
Albertus Magnus (Albertus von Köln) 333, 339
Albililer 56, 180, 252
Alcuin 136, 146, 147, 154
Aleksios Komnenos *bkz.* Komnenos Hanedanı
Alexander VI (Papa) 444, 446
Alfred (Büyük) 146, 147
Alienor (Akitanyalı) 335
Ali Şir Nevai 395
Alkazar 251, 396
Allahabad 191
Amalfi 181, 234
Amalfililer 156
Amandus (Aziz) 34
Amaru 67
Ambagai 282
Amr 99
Amu Derya 280
Anastasios 23, 27
Andhra Krallığı 63
Andrey Bogolyubskiy 272
Andronikos Komnenos *bkz.* Komnenos Hanedanı
Angelico, Fra 439
Angeloslar 271
Angers 242
Angkor 195, 196
Angkor Hanedanı 194
Angkor Vat 195, 276
Angoulême 432
Anjou Hanedanı 405
Annam 196, 284
  Kuzey Annam 185
Anselme d'Ysalguier (Toulouse'lu) 447
Anselmus (Aziz) 244
Antar 170
Anthemios (Trallesli) 47
Anuşirvan 55
Arabia 80
Aragón 234, 339, 348, 373, 376, 432
Arguin Koyu 449
Arius'çuluk 18, 24, 27, 33, 46, 52
Arles 142
Armorica 19, 20, 36
Arnaldo da Brescia 241
Artevelde'ler 369
Aryabhata 67
Asen Hanedanı 403
Asor Takımadaları 449, 459
Asvan 80
Attila 19, 75, 278
Augsburg 438, 443, 446
Aurelianus (İmparator) 80
Asturias Krallığı 151
Auvergne 151
Avarlar *ayr. bkz.* Cücenler 59, 60, 61, 72, 75, 119, 121, 131, 278
Avignon 31, 352
Avitus (Viyanalı) 27
Aviz Hanedanı 448
Avustrasya 30, 36, 40, 119, 120, 124, 127, 129, 131, 132, 139
Ayas Limanı 388
Aynaroz Dağı 174, 407
Aynular 205

Babek 105, 110
Baetica 25
Bahira 83
Bako Tapınağı 195
Baktria 54, 74
Balear Adaları 142, 156, 234, 252
Barcelona 238, 348, 447
Bar Habraeus 389
Barrois 372
Barsbay (Sultan) 383
Basileios (Aziz) 51
Basileios I 174, 183
Basileios II 173, 179, 180, 279
Bayezid (Yıldırım) 394, 412-415, 417
Beaumanoir, Philippe 368
Bede (Aziz) 40
Bedford 371
Bedreddin (Şeyh) 414, 415
Béguard (Béguin) Tarikatı 369
Behaim, Martin 443
Belazuri 168
Bellini, Gentile 424, 440
Benares 190
Benediktenler 38
Beni Ghania 253
Beni Merin devleti 396
Benoît (Aziz) 37, 38, 40, 133, 241
Benyamin (Toledolu) 252
Beowulf destanı 18
Berberistan 162
Bermeki ailesi 104
Bernard (Aziz) 242, 244
Berry 143
Bessarion (Kardinal) 429, 441
Bhartrihari 67
Bhitargaon 66
Bihar 64
Boethius 24, 25
Bogomilizm 180
Bogomiller 327, 404, 416
Bojador Burnu 449
Bologna 322, 326, 340
Bonifacius (Aziz) 120, 132- 135
Börçiginler 282
Boris (Çar) 178
Bourbon 432
Brahmanlar 65, 189, 194, 195, 196
Bretanya 131, 318, 361, 432
Bruges 309, 436, 438
Brunelleschi 438
Brüksel 438
Buddha 57, 66, 191, 196, 202
Buddha Amitābha 207
Buhari 107
El Camiü's-sahih 107
Buhturi 112
Burgondlar 17-19, 21-23
Burgonya 30, 131, 143, 147, 152, 318, 372, 445
Buridan, Jean 358
Büveyhiler 164, 165, 167
Büzürg (Büyük) Farmadar 55

Ca d'Oro 438
Cabasilas, Nicolaus 406
Câbir bin Hayyan 171
Cade, Jack 370
Cahiz (Basralı) 111, 167
Calabria 39, 236
Cambrai 34
Cami 395
Canche 34
Cantabria 448
Cantabria Dağları 20
Canterbury (Kral James) *Kutsal Kitabı* 40
Capet Hanedanı 176, 317, 318, 321, 335, 338-340, 426
Hugues Capet 149
Capranica'lar 438
Cassiodorus 24, 39, 40
Castelseprio 26
Catherine de Médicis 371
Cava 186, 187, 189, 193, 194, 196, 276, 284, 385
Caynacılık 66
Cebelitarık 20, 310, 437, 447
Cenova 234, 238, 299, 309, 310, 348, 447
Centurio 451
Cerir 99
Chalon 367
Chanson de Roland 245
Charlemagne 41, 121, 129, 132-134, 136-139, 146, 150, 153
Charles Martel 94, 119, 120, 122, 133
Charles VII 354, 371, 432, 433
Charroux 215

Chartres 242, 338
Chaucer, Geoffrey 360
Childerich (Kral) 27
Chu-Hsi 202
Ciampi'ler 402
Citeaux Tarikatı 241, 242, 307
Clairvaux Manastırı 242
Clavijo 394
Clemens V 352
Clovis 27, 28, 120
Cluny Manastırı 150, 239, 241
Coimbra 235
Cola di Rienzo 369
Colbert 436
Colombe, Michel 440
Columbanus (Aziz) 36
Compostela (Aziz) 226
Coninck, Pieter de 369
Constantinus I 5, 13, 21, 41, 46
Corvey 154
Coster, Laurens 446
Curçenler 280
Cücenler *ayr. bkz.* Avarlar 72, 278, 281
Cündişapur 52, 53
Cüneyd 172
Cüveyni 388

Çandragupta I 63, 64
Çandragupta II 64, 65
Çentu 298
Çın-La 193
Çin Seddi 73
Çudraka 67
Pişmiş Topraktan Arabacık 67

Dagobert 30, 34
David, Gerard 440
Dekkan 192, 275, 391
Deogarh 66
Deschamps, Eustache 360
Di Negro 451
Dias, Bartolomeu 451
Didier de Cahors 32
Digenis Akritas destanı 182
Diogo Cäo 450
Dobruca 75
Domrémy 372
Donatello 439
D'Orgemont ailesi 377
Doria, Jacopo 447
Doria'lar 438
Dormans'lar 377
Dravid 192
Dukas 424
Duns Scotus, John 332, 340, 357
Duşan, Stefan 403-405

Ebro 155, 235
Ebu Abdullah 165
Ebu Hamid (Gırnatalı) 251
Ebu Hanife 107
Ebu Hanife Dinaveri 167
Ebu Müslim 102, 105, 107
Ebu Nuvas 112
Ebu Sufyan 87
Ebu Talip 83
Ebu Temmam 112
Ebu Yusuf 103
Ebü'l-Alâ el-Maarri 167
Ebü'l-Ferec el-İsfahani 167
Ebulfida (Emir) 384
Edda destanı 18
Edward I 321
Edward III 371, 373, 377
Edward IV 431
Eflak 75, 417
Ege Adaları 399
el -Battani 171
el-Biruni 168
el-Eşari 172
el-Hâkim 165, 183
el-Harizmi 171
el-Hire 81
el-Kındi 171
el-Maturidi 172
el-Mutez (Halife) 112
el-Mütenebbi 167
Eligius (Aziz) 34
Emir el-Mansur 166
en-Nâsır (Halife) 260
Enea Silvio *ayr. bkz.* Pius II (Papa) 440
Ennodius (Pavia'lı) 24
Epeiros 269, 271, 399, 402, 405
Erdebil 418
Eritre 57, 385
Escaut 34

Escobar 450
Eski Ahit 86
Eudes (Metz'li) 154
Eukleides 53, 110
Eyyubiler 255, 261, 262, 266, 267, 383

Farabi 171
Fas 164, 166, 249, 251, 252, 310, 396, 398, 447- 449
Fatımiler 162- 166, 175, 181, 249, 255, 258
Faxian (Budist) 65
Ferdinand I 235
Ferezdak 99
Fernando (Aragón'lu) 432
Fernao do Po 450
Ferrer, Jaume 447
Fichet, Guillaume 443
Ficino, Marsilio 442
Firdevsi 55, 169, 389
Şehname 55, 169
Flaman Kavşağı 309
Flandre 19, 222, 227, 309, 314, 318, 349, 369, 370
Fortunatus 32
Fouquet, Jean 440
François I 418
Fredegar 32
Friedrich I (Barbarossa) 322
Friedrich II 261, 323, 342, 351
Frizya 34
Froissart, Jean 360
Fucivara'lar 205-207
Fuçeu 299
Funan 193
Fustat 94, 99, 165

Gadifer de la Salle 448
Gaguin, Robert 443
Galenos 110
Gallienus 53
Gallikanizm 354
Galya 14, 17, 19, 20, 25-28, 32-38, 40, 42, 75, 79, 93, 120, 122, 123, 129, 137, 142, 144, 219, 238
Doğu Galya 215
Güneybatı Galya 21
Kuzey Galya 35, 122, 123, 129, 132, 136, 139, 144, 145, 224, 233
Gambia 449
Gandhara 73
Gaon 53
Gassani Arapları 81
Gazali 250, 257, 264
Gazan Han (İlhanlı) 386, 387
Geiserich 19, 20
Gennadios, Scholarios 408
Gent 438
George Castriota (İskender Bey) 417
Germania 20, 27, 34, 36, 120, 121, 132, 150-153, 214, 215, 219, 322, 323
Germenler 17-19, 21, 25, 44, 59, 61, 62, 98, 309
Germiny Kilisesi 138
Ghiberti 439
Ghirlandaio 439
Gilbert de la Porrée 244
Giralda Kulesi 251
Gonçalvès, Lopo 450
Gorm 145
Gozzoli, Benozzo 440
Göktürkler 72, 76, 278
Grégoire de Tours 28, 32
Gregoras, Nikephoros 406
Gregorius (Büyük) 38, 39
Gregorius II 120
Gregorius VII 240
Gregorius Reformu 240, 241
Gregorius XI, 352
Guillaume de Machaut 360
Guipúzcoa 448
Guptalar 63-67, 185, 189
Gutenberg, Johannes 446
Guyenne 318
Güyük Han 284

Ha Levi (Yuda ben Samuel) 252
Hadramut devleti 80
Hadrianus 39
Hafız (Şirazlı) 389, 390
Hafsiler devleti 396
Hamdaniler 164, 167, 174
Han İmparatorluğu 67
Hanbelilik 108, 384
Hangzhou 201, 276
Hansa 309, 367, 426, 427

Harald (Mavi Dişli) (Harald Blåtand) 145
Harald Hårfager 145
Haris bin Cebele 81
Harran Sabiileri 96, 110
Harşa (İmparator) 189, 191, 192
Harunürreşit 103, 104
Hasan Basri 111
Hasdingler 17
Haşimiler 83
Hayber 86
Heftalit 74, 75
Heian devri 205
Heinrich IV 240
Heinrich VI 322, 323
Hemedan 283
Henan 69
Henri I 176
Henrique (Prens, "Denizci") 447-450
Henry (Lancaster'lı) 373
Henry I 320, 321
Henry II Plantagenet 320
Henry Tudor 432
Herakleios Hanedanı 114
Herakleios 52, 59, 60
Herat 74, 395
Hesykhia'cılık 406
Hieronymus (Aziz) 20
Hilâlü's-Sabi 168
Himyeri Krallığı 80
Hindiçini 185, 192, 196
Hippokrates 53, 110, 243
Hispano-Romenler 33
Hiuen Tsang 189, 191, 192
Hıtaylar 276, 277, 279-283
Hokand 280
Horatius 243
Hospitalier şövalyeleri (Saint Jean şövalyeleri) 237, 417
Hotan 73
Hueizong 201, 280
Hugues Capet *bkz.* Capet Hanedanı
Hulagu 284, 299, 303
Humiliati tarikatı 369
Huneyn Geçidi 87
Huneyn İbn İshak 110
Hunlar 19, 27, 60, 64, 67, 71-75
Hurremiler 105, 106
Hus, Jan 353, 354
Hussmann, Rudolph 443

Illyricum 49, 60, 61
Ioannes XII (Papa) 152
Isabel (Kastilyalı) 432
Isabelle de France 373
Isidoro (Sevilla'lı) 33

İbn Abd Rabbihi 167
İbn Bacce 251
İbn Battuta 397, 447, 449
İbn Baytar 251
İbn el-Amîd 267
İbn Haldun 394, 397
İbn Hanbeli 107
İbn Hazm 167
İbn İyas 384
İbn Kuteybe 111, 167
İbn Kuzman 251
İbn Meymun 252
İbn Miskeveyh 168
İbn Rüşd 251, 252, 332, 340
İbn Sina 171
İbn Teymiyye 384
İbn Tufeyl 250
Hayy bin Yakzan 250
İbn Tulun 164
İbn Tulun Camisi 183
İbn Tumert 250
İbn Vahşiyye 171
İbn Zübeyr 251, 252
İbn Zühr 251
İbnülavvam 251
İbnülfarid 265
İbnülmukaffa 110
İbnünnedim 167
İdrisi 251
İfrikiye 164, 165, 183
İgor 176, 272
Île-de-France 26, 35, 214, 317, 335, 338, 342, 370
İmrülkays 81
İndus Irmağı 64
İoannes Damaskenos 117, 118
İoannes Kantakuzenos 402, 406, 409
İoannes Komnenos *bkz.* Komnenos Hanedanı

İoannes Tzimiskes 173
İsaura Hanedanı 115
İsidoros (Miletli) 47
István (Aziz) 153, 178
İustinianos (İmparator) 25- 27, 37, 44- 49, 52, 58, 75, 81, 114, 422
İustinianos Kanunları 46, 48
İustinos II 58
İvan III 429, 430
İyon Denizi 418

Jacquerie 370
Jayavarman VII 196, 276
Jean de Béthencourt 448
Jeanne d'Arc 371, 372, 373
Joao II (Kral) 450
Johannes von Trittenheim 443
Joinville 360
Jouarre 35
Jutland Adası 17

Kabala 252, 443
Kabul Han 282
Kadiriler 284
K'aifong 276
Kalidasa 66, 67
Kamakura 207
Kan-Fu 156
Kanton (Guangzhou) 156, 303, 397
Kanvakubca (Kanauc) 189
Kapadokya 414
Kara Balgasun 278
Karimiler 261, 383
Karmatiler 163-165, 172
Karolenjler 119, 129, 130, 131, 133, 139, 140, 147-152, 175, 213, 214, 245, 247, 322, 427
Kastilya 234, 235, 339, 352, 373, 376, 448, 451
Kataban devleti 80
Kâvus 169
Kaydu 282, 302
Kayrevan 94, 167, 252
Kedah 187
Kefe 418, 427
Keyhüsrev 169
Khalkokondiles 424
Khmer İmparatorluğu 187, 189, 193, 194, 196, 276
Kıptiler 50-52, 267, 384, 385
Kiev 62, 176-179, 272, 273, 279, 283, 426, 427
Kisrâ 169
Kolomb, Kristof 451
kolon 15, 30, 126, 127, 287, 307, 308, 409
Komnenos Hanedanı 173, 269, 399
Aleksios Komnenos 270
Andronikos Komnenos 271
İoannes Komnenos 280
Manuel Komnenos 269, 270, 271, 401
Konstantinopolis 23, 42, 44, 46, 48- 51, 56, 58, 59, 75, 79, 93, 113, 115, 116, 121, 158, 174, 177- 181, 183, 184, 236, 237, 263, 269, 270-272, 339, 399, 400, 402, 403, 406, 407, 412, 413, 417, 424, 425, 429, 441
Konstantinos II 52
Konstantinos XI 417
Konstanz 354, 355
Kritovulos 424
Krum 175
Kşatriyalar 65, 189, 194
Ktesiphon 54, 58, 103
Kubat 55, 56, 61, 169
Kuça 73, 280
Kûfe 94, 96, 107, 310, 349
Kumanlar 179, 272, 403
Kumaradevi 63
Kumaragupta I 64
Kuran 83, 86, 88-91, 99, 106-109, 265, 424
Kurtuba 151, 166, 167
Kutala 282
Kutsal Kitap 39, 83, 86, 132, 136, 162, 184, 245, 357, 437, 443, 444, 446
Mazarin Kutsal Kitabı 446
Kutubiyye Camisi 251

Lahmiler 81
Languedoc 234, 329
Lazar (Kral) 412
Le Mans 242
Leao-yang 276
Leon III 116
Les Pouilles 142
Li Bai 199

Li Şimin 197
Liang Hanedanı 69
Liang Vuti 69
Liège 242
Lieu Yu 68
Lindisfarne İncili 40
Lisanüddin 397
Lodi Barışı 432
Loire 27, 31, 33, 34, 122, 138, 224, 227, 438, 440
Lombardia 143, 153, 224, 230, 241, 340
Lombardlar 21, 26, 38, 60, 62, 113, 120, 121, 136, 142, 151, 233, 316
Lorraine 34, 143, 151, 372
Lotharingia 152
Louis (Dindar) 121, 133, 135, 140, 141, 153, 154
Louis VI 214, 318
Louis VII 335
Louis VIII 318
Louis XI 433, 435, 436, 443
Louvain 438
Lübeck 309
Lucanus 243
Luoyang 77
Lusitanialılar 448

Machiavelli 423, 434
Ma'în Krallığı 80
Ma'înliler 80
Madeira 447-449
Madhya Pradeş 64
Magadha 63
Magdeburg 152
Mağrib 25, 94, 100, 101, 105, 142, 156, 164, 166, 168, 181, 249, 250, 252, 253, 267, 383, 396-398, 449
Mağribiler 142
Mahabharata 65
Mahmud (Gazneli) 164, 168, 169, 255
Majapahit İmparatorluğu 284
Makrizi 384
Malaga 385
Malezya 65, 108, 187, 193, 385
Malfante, Antonio 449
Malik (İmam) 107
Malikilik 108, 166, 249, 250, 396
Malocello, Lanzaretto 447
Maluku adaları 385
Mançular 280
Manuel Komnenos *bkz.* Komnenos Hanedanı
Marcel, Étienne 369
Marcion'cular 116
Marsile d'Inghen 358
Martin (Aziz) 27
Masaccio 439
Mazdek 56
Mazdekçilik 56, 58, 105, 169
Mazyar 105, 106
Mesrop (Rahip) 52
Medine 85, 86, 88, 96, 102, 107
Mehmed I 415
Mehmed II (Fatih) 417, 418, 421, 423-425
Mehun-sur-Yèvre 438
Memling 440
Memlûklar 262, 382-386, 388, 395, 411, 413, 419, 422
Memun (Halife) 92, 109, 171
Mengü Han 284, 294
Merkitler 281-283, 286
Merovenjler 30, 32, 36, 119, 122, 130-132, 135
Merv 74, 266, 278
Meschinot, Jean 361
Mesia 75
Messina Boğazı 234, 349
Mesudi 168
Metodiy 178
Metokhitis, Theodoros 406, 407
Metsys, Quentin 440
Meuse 27, 33, 34, 154
Mevali 100, 103
Michael de la Pole 377
Michele di Lando 369
Mieszko 153
Mihirakula (İmparator) 278
Mikhael VIII 399
Minamotolar 207
Mirhond 395
Molière 171
Monofizitler 50-53, 117, 179, 259, 267
Monte Cassino Manastırı 37, 242
Mortimer 373
Moskova 272, 273, 346, 407, 426, 428, 429
Mu-jung Hanedanı 69

Muaviye 95, 96
Muhammed (Hz.) 81-89, 91, 94, 99, 102
Muhasibi 172
Muhyiddin ibn Arabi 253, 265
Mukaddisi 168
Murabıtlar 235, 249, 250, 252, 253
Murad I 412
Musa Kâzım 162
Mustarablar 151, 250
Mutezile 92, 108, 111, 117, 172
Muvahhidler 250-252
Myriokephalon 271

Nalanda 190
Nankin 67-69, 77
Nara dönemi 203
Nasriler 396
Nasturiler (Asuriler) 50, 53
Naymanlar 281, 283
Nebatiler 80
Necran 80
Nederland 227, 361, 367, 368, 377, 434, 438, 440
Nestorius 50
Neustria 30, 120, 124, 131, 139
Nibelungen destanı 18
Nicolaus I (Papa) 141
Nicolaus V (Papa) 441
Nika Başkaldırısı 45
Nikephoros I 117, 172
Nikephoros Blemmydes 271
Nikolaus von Kues 441, 443
Nikomedia 411
Nizar bin el-Mustansır 258
Norslar *ayr. bkz.* Vikingler 145
Novgorod 62, 176, 177, 179, 272, 273, 427, 428
Noyon 34
Nürnberg 438, 443, 446, 450
Nürnberg Okulu 450
Nusayriler 165
Nüveyri 384
Nyaya 66

Ockham'cılık *ayr. bkz.* William (Ockham'lı) 357, 358, 443
Odoaker 23
Ofir 80
Okaz 82
Olav 145
Oleg 176
Olga 176
Ordos 73, 279
Oresme, Nicholas 358, 436
Orléans 27, 28, 75, 149, 372, 432
Orosius 21
Ostrogotlar 18, 19, 21- 23, 25
Otranto 418
Otto Hanedanı 175
  Otto I (Büyük) 41, 152, 153
  Otto II 153
  Otto III 153
Otto Rönesansı 154
Ouen (Aziz) (Dadon) 34
Ovidius 243
Oyratlar 281

Ögeday 283, 296, 299
Ömer bin Abdülaziz 102

Pakhymeres 406
Palaiologos Hanedanı 399-402, 406, 409, 429
Palamas, Gregorios 406
Pallavalar 192
Palos Limanı 451
Pannonia 19, 75, 143, 176
Patrick (Aziz) 36
Paulusçular 116, 117, 174, 179
Pavia kralları 120
Pépin (Herstal'li Kısa) 119, 120-122, 129, 132, 133, 135, 139
Pêro da Covilha 451
Petra 80, 83
Petrarca 358, 359, 444
Petrus (Aziz) 20, 38, 444
Philippe II (Auguste) 318, 322
Philippe IV (Güzel) 319, 340, 351, 352, 371
Phokas 173
Photios 174, 178
Phrantzes 424
Pico della Mirandola 437, 442, 443
Pierre d'Ailly 451
Pinturicchio 440
Pireneler 27, 31, 35, 119, 121, 142, 250, 364, 433

Pirenne, Henri 115
Pisa 238, 242, 253, 270
Pisa Konsili 353
Pittiler 438
Pius II (Papa) *ayr. bkz.* Enea Silvio 356, 440, 444
Poitiers Savaşı 94
Polablar 175
Polo, Marco 196, 287, 292, 293, 296, 298, 301, 397
Polovetzler 272
Pomeranyalılar 175
Portinariler 449
Porto-Santo 449
Prémontré Tarikatı 307
Prodromos, Theodoros 270
Prokop (Büyük) 355
Prokop (Küçük) 355
Prokopios 48
Digesta 46, 48
Gizli Tarih 48
Savaşlar Üzerine 48
Yapılar Kitabı 48
Prosper (Akitanyalı) 20
Provence 25, 27, 31, 36, 120, 145, 234, 322
Psellos 270
Pskov 272, 273
Ptolemaios 53, 110, 168, 171, 333
Puranalar 66
Purva-Mimamsa 66
Puy-de-Dôme 215

Qinler 276
Quaker Tarikatı 355
Quenturic Limanı 34

Rabat Kalesi 251
Ramayana 65
Ravenna 23-26, 32, 47, 48
Razi 171
Recaredo (Kral) 33
Regiomontanus 443
Reichenau 154
Reims 28, 34, 338, 372
Remansaslar 370
Reşidüddin 295, 386, 388
Reuchlin, Johannes 443
Rheinland-Pfalz 19, 252
Rhône Vadisi 143
Ribuarii Frankları 27
Robbia, Lucca della 439
Robert (Güçlü) 147
Rodezya Bantuları 385
Rokuhara dönemi 207
Romanos Diogenis 256
Romanos Lekapenos 279
Rouen 34, 372
Rucellai'ler 438
Ruggiero II 251
Rurik 176
Rüstemiler 165
Rutilius Namatianus 21

Sabbas (Aziz) 51
Sabit İbn Kurra 110
Sahak 52
Saint Gall 154
Saint Louis (Kral) 314, 318, 319, 338, 342
Saint-Denis 34
San Pietro Kilisesi 121, 438
Salerno 243, 332
Saliens Frankları 26
Salvestro de Medici 369
Samaniler 167
Samarra 112, 183
Samuil (Çar) 179
Sancar 262, 266
Santarém 450
Sao Jorge da Mina 449
Sargasso Denizi 449
Savoia 19
Schöffer, Peter 446
Scotus Eriugena, Johannes 137
Sedulius Scotus 137
Sei Şonagon 206
Salaheddin Eyyubi 261, 271
Selanik *ayr. bkz.* Thessaloniki 177, 399, 401, 402, 405
Sens Konsili 433
Septe 251, 449
Septimania 27
servaj 313, 401
Seyfüddevle 164, 167, 174
Sforza 438
Shao Yong 201
Shōtoku Taishi 202

Si-Hialar 279, 280, 283, 298
Sicilmâsa 447, 449
Sigismond (Kral) 23, 355
Simenon 175
Simeon Stylites (Aziz) 51
Siracusa 235, 446
Sixtus IV (Papa) 441, 444
Siyam 189
Skleroslar 173
Soga ailesi 202
Sogdia 54, 74
Soissons 28
Somme 26
Song Hanedanı 68, 69, 188, 197-202, 275, 276, 280, 282-284, 297, 299, 303
Sorblar 175
Spartacus 160
Stotzey 45
Suiko (İmparatoriçe) 202
Sûli 168
Sulpice (Aziz) 34
Sumatra 187, 385
Sunda Adaları 186
Sudralar 189
Suei Hanedanı 69, 71, 76, 77, 197, 198
Suzdal Prensliği 272, 273
Süevler 19
Süyuti 384
Syagrius 27

Şafii (İmam) 107
Şafiilik 108
Şalukyalar 192
Şampa 189, 192, 193, 196, 276, 284, 293
Şang'an 69
Şarlken 418
Şa-Tolar 278
Şe-Hu (Mavi Sakal) 69
Şinto 202, 207
Şiva 190, 191, 193, 196
Şogun 276
Şuenzong 197
Şuubiye 106

Taberan 169
Taberi 168
Tabgaçlar 69, 74
Tábor 355
Tairalar 207
Tang Hanedanı 76, 77, 185, 186, 188, 194, 197-200, 202-204, 206, 275, 278, 279, 304
Ta Prohm Tapınağı 196
Tayciutlar 283
Tch'an 201
Tedmür 80
Temuçin-Üge 282
Theodora (İmparatoriçe) 45, 47
Theodorich 19, 20, 22, 24-26, 28, 39
Theodoros (Tarsuslu) 39
Theodosius Kanunları 46
Theophanu (Prenses) 153
Thessaloniki *ayr. bkz.* Selanik 399
Theudebert 27
Thuringen 27, 60
Timur 302, 304, 383, 389, 394, 395, 409, 414
Tiwaz *ayr. bkz.* Tor 18
Tlemsen devleti 396
Tombuktu 397, 398, 449
Tommaso (Aquino'lu) 331- 333, 339, 357, 397
Tonkin 185
Tor *ayr. bkz.* Tiwaz 18
Toscanelli 451
Tournai 27, 367
Tours 27, 242
Trablusşam 236
Trier 23
Troyes Antlaşması 371, 372
Tuat 449
Tuchin'ler (Languedoc'lu) 370
Tuğrul Bey 255, 256, 282, 283
Tyler, Wat 370

Ubeydullah 165
Uccello, Paolo 439
Uluğ Bey 395
Urbanus III (Papa) 235
Utrecht Mezmurlar Kitabı 154

Vaisyalar 189
Valaklar 403
Valencia 446
Valens 19
Valkür 18
Valla, Lorenzo della 441-444

Vandallar 18, 19, 21, 22, 45
Van Eyck 440, 441
Varegler 176
Vaudois mezhebi 327-329, 331
Venceslav (Kral) 355
Venedik 115, 154, 156, 181, 234, 238, 270, 271, 299, 309, 310, 315, 348, 397, 399, 400, 402, 405, 417, 418, 423, 432, 438
Verdun Antlaşması 141, 147
Vergilius 243, 340, 341
Verrocchio 439
Vikingler *ayr. bkz.* Norslar 145, 146
Villon, François 270, 360, 361
Vinci, Leonardo da 440, 442
Vistül 17, 59, 60, 307
Vitruvius 438
Vizcaya 448, 451
Vizigotlar 18, 19, 21, 22, 27, 62
Vladimir (Çar) 176, 178, 273
Vouillé 27

Wei Hanedanı 69-71, 73, 74
Wermouth 40
Weser 17, 307
Wessex 146
Widukind 154
William (Fatih) 233, 236, 320
William (Ockham'lı) *ayr. bkz.* Ockham'cılık 357, 442
Wotan 18
Wu Sansi 197
Wycliffe 353-355

Xiongnular 69

Yamuna 191
Yangcou 77, 186, 297, 299
Yaroslav 176, 179
Yarrow 40
Yesügey 282
Yezid II (Halife) 116
Yuan Hanedanı 284, 297
Yünnan 197

Zanzibar 385
Zehebi 384
Zeyd 162
Zhou Daguan 196
Žižka, Jan 355

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ
ORTAÇAĞ ÜSTÜNE

I
KÖLECİ DÜZENDEN FEODALİTEYE

I

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: BATI
Roma ve Barbarlar (13)
Barbar krallıklar (21)
5.-7. yüzyıllarda Batı Avrupa'da kültür (31)

II

ROMA DÜNYASININ ÇÖKÜŞÜ: DOĞU
Bizans İmparatorluğu'nun başlangıçları (41)
Bizans ve Asya (54)
Slav yayılışı (59)

III

ASYA'NIN YERLİLERİ VE GÖÇEBELERİ
Hint'in doruğa varışı: Guptalar (63)
3. yüzyıldaki bunalımdan sonra Çin İmparatorluğu (67)
Yüksek Asya ve Hun yayılışı (71)
Suei Çin'i (76)

IV

İSLAMIN BAŞLANGICI
İslamın doğuşu (79)
Arap fethi (92)
Abbasi devrimi (101)
8.-9. yüzyıllarda Bizans (113)

V

AVRUPA'NIN ALACAKARANLIĞI
Yeni batı imparatorluğu: Karolenjler (119)
Yeni istilalar ve sonuçları (142)
8.-9. yüzyıllarda Batı Avrupa (146)

VI

YAKINDOĞU VE ASYA'DAKİ GELİŞMELER
İslam dünyasında ilerleme ve bunalımlar (155)
Bizans ve Slav ülkeleri (172)
Asya uygarlıklarının doruğu (185)

II
FEODAL AVRUPA, MÜSLÜMAN TÜRK VE MOĞOL ASYA

I

AVRUPA'NIN YENİLENİŞİ
Feodal toplum (213)
İktisadi ve sosyal gelişmeler (223)
Askeri yayılma (232)
Dinde, düşüncede ve sanatta yenileniş (238)

II

İSLAM VE BİZANS'IN GERİLEYİŞİ VE MÜCADELELERİ
İslamın batısı ve doğusu (249)
Doğu Hıristiyanlığı (267)

III

MOĞOL ASYA'SI
Moğol yayılışı eşiğinde Asya ve göçebe dünyası (275)
Moğol İmparatorluğu (281)
Moğol İmparatorluğu'ndan sonra Asya ve Çin (302)

IV

FEODAL AVRUPA'NIN GELİŞMESİ

Avrupa ekonomisi (306)
Monarşilerin güçlenişi (317)
Kilisenin birliğine karşı tehditler (325)
Fransız uygarlığının yükselişi (334)

III
MODERN AVRUPA'NIN KAYNAKLARI

I

FEODAL AVRUPA'NIN GÜÇLÜKLERİ VE DENGESİZLİĞİ

Avrupa'nın güçlüklerin bilincine varması (348)
Avrupa'nın iktisadi ve sosyal güçlükleri (361)
Avrupa'nın siyasal dengesizliği (370)

II

OSMANLI GÜCÜNÜN OLUŞUMU

Moğollar zamanında İslam (381)
Hıristiyan Balkanların alacakaranlığı (399)
Osmanlı İmparatorluğu (408)
Moskova Rusya'sının doğuşu (426)

III

AVRUPA'DA YENİ GELİŞMELER

Modern devletin doğuşu (431)
İktisadi değişiklikler (434)
Yeni insan ve özlemleri (437)
Düşüncenin yayılışı ve dünyanın tanınması (445)

KAYNAKÇA (453)

DİZİN (455)

"Ortaçağ: Karanlıklar Çağı!"

Bizde ortaçağ denince, aklımıza ilk gelen budur: Ortaçağ ile karanlık bir bakıma eşanlamlıdır dilimizde. Bununla Batı Ortaçağı'nı kastediyorsak, ancak bir ölçüde doğrudur böylesi bir değerlendirme. Batı, bir ara bir alacakaranlığın içine girer gerçi; ancak 1000 yılı dolaylarından başlayarak –türlü bunalımlarla iç içe de olsa– ilerleyen, yaratan bir ortaçağdır o. Hele karanlık, Doğu'daki ortaçağ için asla söz konusu olmamak gerekir: Ortaçağda Asya uygarlıkları, özellikle Hindistan ve Çin rönesanslarını yaşarlar; Yakındoğu'da ise, her şey bir yana, 8. yüzyıldan başlayarak insanlık tarihinin en görkemli olaylarından biri sahneye gelir: İslam uygarlığı doğar. Doğu'nun çaptan düşüşü aslında ortaçağdan sonradır.

Bu geniş coğrafyada yaşayan toplumların belki hepsine birden egemen olan da "feodalizm" dediğimiz belli bir iktisadi ve sosyal yapıdır. Ne var ki o bile Batı'da ve Doğu'da farklılıklar içerir uygulamada.

Bu kitapta, yepyeni bir ortaçağ bulacaksınız.

Batı'da, bir noktadan sonra, burjuvazinin ve laik düşüncenin palazlanmaya başladığı, Doğu'da ise aklın ve bilimin saltanatını sürdüğü bir çağdır bu; pek büyük sosyal, siyasal, kültürel ve sanatsal değişimlerin ağır ağır biriktiği, özellikle Batı'da köklü dönüşümlerin tohumlarının atıldığı bir çağ.

KDV dahil fiyatı
32 TL